BIJDRAGEN TOT DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

UITGEGEVEN DOOR HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH INDIË

DEEL 103

's-GRAVENHAGE - MARTINUS NIJHOF - 1946

INHOUD

Notulen van de Bestuurs- en Algemeene Vergaderingen.

BIJDRAGEN TOT DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERL. INDIË

N.V. DE NEDERLANDSCHE BOEK- EN STEENDRUKKERIJ
VOORHEEN H. L. SMITS, WESTEINDE 135, DEN HAAG

Dr. N. J. Krom

IN MEMORIAM Dr. N. J. KROM.
5 September 1883 — 8 Maart 1945.

DOOR

Dr. F. D. K. BOSCH.

In het begin van dit veelbewogen jaar hebben de door ons Instituut vertegenwoordigde wetenschappen een zeer gevoelig verlies geleden door het overlijden van een harer voortreffelijkste beoefenaars: prof. dr. N. J. Krom, algemeen erkend voorman en leider van den aanvankelijk kleinen, mede door zijn toedoen gestadig zich uitbreidenden kring van degenen, die zich tot de studie van de oudheidkunde en oude geschiedenis van Ned.-Indië aangetrokken voelen. Tijdens zijn leven is Krom door vele hechte banden aan het Instituut en deszelfs arbeid verbonden geweest. Bijna veertig jaar lang behoorde hij tot zijn leden; vele malen maakte hij deel uit van het Bestuur en twee malen bekleedde hij het Voorzitterschap hiervan; bovendien zijn zijn voornaamste werken alle onder de auspiciën van het Instituut verschenen. Zoo ergens dan past het hier, in deze Bijdragen, Krom's verdiensten jegens de wetenschap te gedenken, dezelfde Bijdragen waarin zoovele gedegen studiën van zijn hand het licht hebben gezien [1]).

Nicolaas Johannes Krom werd den 5en Sept. 1883 als eenig kind van Mr. C. C. N. Krom en J. M. U. Herderschee te 's-Hertogenbosch geboren, waar zijn vader het ambt van rijks-archivaris bekleedde. Toen hij twee jaar oud was overleed zijn vader en verhuisde zijn moeder met hem naar Nijmegen. Hier bezocht hij de lagere school en doorliep hij het gymnasium, waarna hij zich in 1901 aan de Leidsche Universiteit als student in de rechten liet inschrijven. Deze studie bevredigde hem echter niet — geen wonder, spotte later zijn promotieplaat, Krom in de rechten, dat moest mis loopen! — om welke reden hij tegen het eind van zijn eerste jaar naar de klassieke letteren

[1]) Voor een aantal bijzonderheden uit het hier volgende levensbericht betuig ik hier gaarne mijn oprechten dank aan Mevr. de Wed. E. Krom-Van der Plas en prof. dr. A. W. Bijvanck te Leiden.

overging. Ondanks dit oponthoud legde hij reeds in 1904 het candidaatsexamen af, in 1906 gevolgd door het doctoraal, dit maal cum laude — welk praedicaat toen uiterst zelden werd toegekend —, waarna hij zich onder leiding van prof. Holwerda in het bijzonder op de studie der archeologie toelegde. Hij werd in 1907 onder dezen hoogleeraar als assistent verbonden aan het Museum van Oudheden, nam deel aan de opgravingen van Holwerda jr. en promoveerde in 1908 op een proefschrift getiteld „De populis germanis patriam nostram incolentibus".

Het feit dat Krom de aandacht op zich had gevestigd door zijn scherp verstand en groote werkkracht, gevoegd bij zijn kundigheden als archeoloog, deed de keuze op hem vallen toen van de zijde der Indische Regeering de wensch kenbaar werd gemaakt, het sinds Brandes' dood vaceerende voorzitterschap der Oudheidkundige Commissie door een nieuwen functionaris te doen bezetten. De verrassende vooruitzichten die zich hier voor een jong en energiek archeoloog openden werden door Krom met beide handen aangegrepen en het was in de overtuiging van groot en goed werk te zullen kunnen verrichten dat hij zijn studie andermaal, thans in de richting van zijn toekomstigen werkkring, deed afbuigen. Het lot was hem hierbij uitermate gunstig door voor de studie van het Sanskrit en het Javaansch het tweetal voortreffelijke geleerden Kern en Jonker op zijn weg te plaatsen. Bovenal Kern's groote persoonlijkheid en ontzag afdwingende kennis hebben een machtigen invloed op Krom's geest uitgeoefend en er voor zijn geheele volgend leven hun onuitwischbaar stempel op gedrukt.

Na in 1909 in het huwelijk te zijn getreden met Mej. E. van der Plas ging hij in 1910 met de „Rembrandt" scheep naar Indië en aanvaardde er in hetzelfde jaar de betrekking van Oudheidkundig Ambtenaar, Voorzitter der Commissie voor Oudheidkundig Onderzoek op Java en Madoera.

Een belangrijke gebeurtenis kort na zijn aankomst te Batavia was zijn benoeming tot lid in de Directie van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, van ouds het wetenschappelijk middelpunt voor de studie der oudheidkunde en geschiedenis van den Archipel. Hij trof hier onder zijn medebestuursleden een aantal mannen met veel Indische kennis en ervaring aan, o.a. F. A. Liefrinck, Dr. G. A. J. Hazeu, Dr. Ph. S. van Ronkel, C. M. Pleyte, J. P. Moquette en Dr. D. A. Rinkes, van wie hij ongetwijfeld veel omtrent de hem nog onbekende Indische zaken geleerd heeft en met enkelen

van wie hij op voet van vriendschap kwam te verkeeren — ik denk hier in de eerste plaats aan de nobele figuur van J. P. Moquette.

In 1911 volgde hij Pleyte op als conservator van 's Genootschaps archeologische verzameling terwijl hij zich later nog met het Secretariaat der Directie belastte. Waren dus zijn connecties met het Genootschap van zeer intiemen aard, voor de uitvoering van zijn eigenlijke oudheidkundige taak was hij geheel op zich zelf, op eigen initiatief, eigen inzicht en werkkracht aangewezen. En hieraan werden vooral in den beginne waarlijk niet geringe eischen gesteld. Het is niet te veel gezegd, dat wat de organisatie van het oudheidkundig onderzoek betreft nog nagenoeg alles te doen was overgebleven. Weliswaar hadden Brandes' geniale verkenningstochten reeds de richting aangewezen waarin toekomstige nasporingen zich zouden moeten bewegen en ook was door denzelfden geleerde reeds veel en waardevol materiaal verzameld, maar de grondslag voor een organisatie was nauwelijks gelegd. De Oudheidkundige Commissie was Brandes geweest en met zijn voortijdig overlijden was het onderzoek weldra op dood spoor geraakt en verzand, zulks ongeacht het feit, dat door de overgebleven leden der Commissie, J. Knebel en H. L. Leydie Melville, incidenteel nog verdienstelijk werk was verricht. Gelukkig beschikte Krom over een aantal gaven die hem zoo nu als later tot sieraad strekten en die hem in staat zouden stellen tijdens zijn betrekkelijk korte verblijf op Java een respectabele hoeveelheid werk te verzetten. De eerste hiervan was zijn vermogen om snel èn goed te kunnen werken, het gevolg van zijn helderheid van geest, zijn „esprit débrouilleur", die hem in staat deed zijn duistere en ingewikkelde situaties onmiddellijk te doorzien en ze in klaarheid en eenvoud te doen verkeeren. Hierbij was hij uiterst practisch van aard en beschikte hij over een groote mate van zelfkennis. Wel verre van zich ooit in onbestemde verten te verliezen, te veel hooi op zijn vork te nemen of zich op gebieden te wagen die hij niet beheerschte — de niet denkbeeldige gevaren van een studieterrein als het archeologische! — deed hij en deed hij goèd wat in zijn onmiddellijke bereik lag, zonder zich ooit over gebrek aan personeel, gebrek aan voorstudies, gebrek aan tal van andere zaken die het onderzoek hadden kunnen vergemakkelijken en veraangenamen, te beklagen.

Met deze kostelijke gaven toegerust toog hij aan het werk — werk dat vooreerst van practischen aard was, waar het aankwam op het scheppen van orde in den weinig overzichtelijken toestand van oudheidkundige foto's, bouwkundige teekeningen, afprenten van inscrip-

ties en het velerlei andere te Batavia aanwezige studiemateriaal. Maar daarnaast stelde de wetenschap haar eischen: allerlei oudheidkundige problemen dienden te worden onderzocht en de verkregen resultaten in 's Genootschaps Tijdschrift of in de Oudheidkundige Rapporten te worden gepubliceerd; de omvangrijke epigraphische nalatenschap van Brandes wachtte er op, voor den druk gereed gemaakt en in het licht gegeven te worden; bovendien bestond er behoefte aan een nieuwe bewerking van den zgn. „oude Verbeek", den bestaanden Inventaris der Hindoe-oudheden op Java. Tusschen al dit werk door vielen de toen nog veel tijd roovende dienstreizen ter bestudeering en inspectie der monumenten en het treffen van de maatregelen ter voorkoming van hun verder verval. Hierbij voegde zich ten slotte nog de voorbereiding voor zijn groote studiereis door Voor- en Achter-Indië, hem van Regeeringswege opgedragen en te ondernemen met het tweeledige doel: „studie te maken van de Hindoe-monumenten aldaar, in het bijzonder van die waarvan de kennis voor de oudheden op Java van belang is, en voorts zich op de hoogte te stellen van de maatregelen welke daar te lande worden genomen met betrekking tot het onderhoud van meerbedoelde monumenten en in het algemeen van de inrichting van de oudheidkundige diensten in Britsch-Indië en Cambodja".

Op de bedoelde reis door Voor-Indië die van Sept. 1910 tot Febr. 1911 duurde had hij het voorrecht te kunnen profiteeren van de groote kennis en ervaring van zijn landgenoot, Dr. J. Ph. Vogel, wnd. Director-General of Archaeology, die zijn reis had voorbereid en hem op een groot gedeelte ervan vergezelde, terwijl in Indochina de bekwame Chef du Service Archéologique H. Parmentier hem tot gids diende. Verrijkt met een macht van nieuwe indrukken kwam Krom te Batavia terug, waar hij, heet van de naald, een rapport indiende — niet voor publicatie bestemd — aangaande de organisatie en werking van de oudheidkundige diensten in Voor- en Achter-Indië, waaraan conclusies werden vastgeknoopt voor de beste organisatie van den toekomstigen Oudheidkundigen Dienst in Ned.-Indië. Ter afronding van de resultaten van zijn eerste studiereis ondernam hij in opdracht van de Regeering in hetzelfde jaar 1911 nog een tweede reis, thans naar de oudheden in Zuidelijk Voor-Indië.

De gouvernementeele molens malen langzaam. Eerst in Juni 1913, twee jaar na de indiening van Krom's voorstel, verscheen het G. B. tot instelling van den Oudheidkundigen Dienst in Ned.-Indië, aan welken dienst werden opgedragen „de inventarisatie van en het

toezicht op de oudheden in Ned.-Indië, zoowel die van Hindoeschen en Mohammedaanschen als die van Nederlandschen oorsprong, de beraming en uitvoering van maatregelen om die oudheden voor verder verval te behoeden, het doen van opnamen en opmetingen en verder in het algemeen het oudheidkundig onderzoek in den ruimsten zin, ook op epigrafisch gebied".

Ziet men op deze schepping van Krom terug nadat haar bruikbaarheid meer dan een kwart eeuw lang aan de practijk is getoetst geworden, dan kan men niet anders dan bewondering koesteren voor de wijze waarop hij de deugden van de door hem bestudeerde organisaties in Voor- en Achter-Indië tot een harmonisch geheel heeft weten samen te smelten, onder vermijding zooveel mogelijk van de aan die organisaties inhaerente gebreken. Het duidelijkste bewijs voor de deugdelijkheid van zijn stichting is wel hierin gelegen, dat de organisatie van den Oudheidkundigen Dienst in de kwart eeuw van haar bestaan nagenoeg geen verandering heeft behoeven te ondergaan, berekend als zij was op de uitbreiding der functies die haar bij haar verdere ontwikkeling ten deel zouden vallen.

In 1912 ondernam Krom een dienstreis door de Padangsche Bovenlanden ter bestudeering van de daar aanwezige, nog weinig bekende oudheden en publiceerde de inventaris ervan in het inmiddels naast de bestaande Rapporten nieuw gecreëerde Oudheidkundig Verslag; verder stelde hij ten gebruike van de bezoekers van den Baraboeḍoer een Korte Gids voor dat bouwwerk samen — sindsdien een groot aantal malen herdrukt en in het Engelsch vertaald — en wijdde hij een interessante studie aan de Buddhistische bronzen in het museum te Batavia. In het volgend jaar verscheen van zijn pen „De bronsvondst van Ngandjoek" en zag het Rapport Hoepermans het licht.

Intusschen hadden zich in Nederland voor Krom familie-omstandigheden voorgedaan die op den duur een ernstig, ja onoverkomelijk beletsel voor zijn verder verblijf in Indië gingen vormen. Met het oog hierop werd hem in 1913 een kort verlof voor den tijd van drie maanden naar Europa toegekend, in 1915 gevolgd door een verlof van zes maanden. Het jaar 1914 zag hem echter nog in volle actie, o.a. met de gedeeltelijke ontgraving van de pas ontdekte tjaṇḍi Tikoes en de publicatie van den inventaris der oudheden in de buitenbezittingen. Maar nadat in het laatst van dat jaar de lang verbeide adjunct-oudheidkundige zijn functie aanvaard had en in de eerste maanden van 1915 was ingewerkt, achtte Krom het oogenblik gekomen om het hem toegekende verlof te doen ingaan en Indië te verlaten, niet ver-

moedend dat dit besluit een eind aan zijn Indische loopbaan zou maken.

Na aankomst in Nederland vestigde hij zich in Den Haag waar hij weldra volop werk vond. Behalve met de voortzetting van de uitgave van Kern's Verspreide Geschriften waaraan hij mede tijdens zijn verblijf in Indië een werkzaam aandeel had gehad, hield hij zich in de eerste plaats bezig met de voorbereiding van de door het Instituut uit te geven afzonderlijke editie van Kern's Nāgarakrĕtāgama. De bedoeling hiervan was Kern's magistralen arbeid in handen te brengen van een kring van lezers voor wie de serie der Verspreide Geschriften minder gemakkelijk bereikbaar was; voorts tegemoet te komen aan Kern's wensch, bij de heruitgave van zijn werk mede het door anderen over den Nāgarakrĕtāgama geschrevene tot zijn recht te laten komen. In dezen opzet is Krom uitnemend geslaagd. Als zijn uitgave van Prapañca's vermaarde lofdicht is geworden, gelijk in het Voorbericht wordt gezegd „een eerbiedige hulde aan de nagedachtenis van onzen grooten Meester", dan is hieraan niet in de laatste plaats debet het apparaat van tekstcritische aanteekeningen, verklarende opmerkingen, kaarten, tabellen en inhoudsopgave, hetwelk door Krom's goede zorgen aan Kern's vertaling werd toegevoegd en de bruikbaarheid ervan in niet geringe mate verhoogd heeft.

Inmiddels was Krom's verlof tot twee jaren verlengd en werd hem hierdoor de gelegenheid geboden ook werk van langeren adem te entameeren. Het Bestuur van het Instituut vond hierin gereede aanleiding om een tweetal regeeringsopdrachten aan hem uit te lokken, de eerste beoogende de samenstelling van den archeologischen tekst der Baraboeḍoer-monografie; de tweede de samenstelling van een samenvattend werk over de Hindoe-Javaansche kunst.

Aangaande de uitvoering van de eerste opdracht had eenig verschil van opvatting bestaan. In den boezem van het Instituutsbestuur was namelijk de zienswijze verdedigd, dat niet zou kunnen worden volstaan met een beschrijving van het heiligdom aan de hand van hetgeen op dat oogenblik wetenschappelijk vast stond, maar dat zou moeten worden nagegaan of door de bestudeering van de Indische, Tibetaansche en Chineesche bronnen de verklaring van de tot nog toe onverklaard gebleven reliefseries mogelijk kon worden gemaakt. Het pleit voor Krom's practischen geest, dat hij deze zienswijze niet tot de zijne gemaakt heeft en zoodoende heeft weten te voorkomen dat le mieux l'ennemi du bien worden zou. Zich wijselijk tot het onmid-

dellijk bereikbare bepalend voltooide hij in ongeloofelijk korten tijd — in Sept. 1916 werd de opdracht verstrekt en reeds in Juni 1918 dateerde hij het Voorbericht — de 791 bladzijden kwarto formaat van zijn tekst. Deze snelle afwerking heeft aan de degelijkheid van zijn werk niet den minsten afbreuk gedaan. Op iedere bladzijde getuigt het van diepgaande kennis van het Buddhisme in het algemeen en van de met Baraboeḍoer annexe problemen in het bijzonder; getuigt het ook van de oprechte bewondering van den auteur voor de meest verheven schepping der Hindoe-Javaansche kunst. Kortom in zijn Baraboeḍoer-monografie heeft Krom een standaardwerk nagelaten, dat — niet geringe hulde — het bouwwerk waaraan het was gewijd ten volle waardig is.

De andere opdracht waarvan boven sprake was werd eveneens met bekwamen spoed voltooid. Reeds in Maart 1919 werd de tekst afgesloten, waarna in Jan. 1921 een proefexemplaar van het werk dat tot titel had ontvangen „Inleiding tot de Hindoe-Javaansche kunst" in de bestuursvergadering van het Instituut ter tafel kon worden gebracht. De aan dit werk gestelde eischen hadden geluid, dat het niet een „populair" boek worden mocht; verlangd werd een wetenschappelijk werk, tevens leesbaar voor den beschaafden leek; daarbij zou het een samenvatting moeten zijn van de vele en belangrijke resultaten die het oudheidkundig onderzoek sinds Brandes' optreden had opgeleverd. Aan deze ietwat tweeslachtige verlangens is Krom tegemoet gekomen door aan zijn werk het karakter van een „Inleiding" te geven. Het Voorbericht zegt hierover: „Vóór men met kans op bevredigend resultaat gaat trachten de Hindoe-Javaansche kunst in haar uitingen te verklaren, dient een overzicht te zijn verkregen, waarin die uitingen bestaan. Tot dezen nederigen vóór-arbeid hebben wij ons moeten bepalen. Mochten wij er in geslaagd zijn eenig inzicht te hebben verschaft in het aanwezige materiaal en in het algemeen beloop der Hindoe-Javaansche kunstgeschiedenis, dan zal daarmede tot een verder en dieper gaand onderzoek de weg zijn geopend". Hiermede is duidelijk gezegd wat het werk wel en wat het niet bedoelde te wezen. Het wilde wel het hoe, niet het waarom der verschijnselen laten zien; wel den weg bereiden voor verder onderzoek, niet zelf dien weg opgaan. De verdiensten en de zwakke zijden van het boek zijn hiermede tevens geteekend. In zijn degelijkheid, overzichtelijkheid en betrekkelijke volledigheid is het een betrouwbare gids voor beginners geworden, doch waar het nergens naar de diepte afsteekt, noch zich ooit boven den beganen grond verheft, moet het den ietwat

hooger eischen stellenden lezer teleurstellen. Feitelijk werd dan ook de bestaande behoefte aan wat voedzamer kost minder door Krom's Inleiding bevredigd dan door zijn twee jaar later in de V.U.B. verschenen boekje „Het Oude Java en zijn Kunst", hetwelk, in zeer onderhoudenden trant geschreven zijnde, niettemin op enkele interessante problemen iets dieper ingaande en hiermede de belangstelling prikkelende en deels bevredigende, als een model van een „populair" geschrift in den besten zin des woords gelden kan.

Nog vóór de verschijning van de Inleiding was aan de Leidsche Universiteit de nieuwe leerstoel in de Archeologie en Oude Geschiedenis van Ned.-Indië ingesteld en was Krom tot buitengewoon hoogleeraar in dit studievak benoemd. Hij aanvaardde zijn ambt met het uitspreken van een rede getiteld „De Sumatraansche periode der Javaansche Geschiedenis". Gelijk door Dr. A. J. Luyt, Krom's oude studievriend uit Leiden, in een sympathiek gesteld artikel in „Ned.-Indië Oud en Nieuw" duidelijk naar voren werd gebracht, was het groote belang van de instelling van den nieuwen leerstoel vooral gelegen in het feit, dat aan de groeiende belangstelling in Nederlandsche en intellectueele inheemsche kringen werd tegemoet gekomen door het scheppen van een centrum van onpartijdig wetenschappelijk onderzoek welks resultaten onmiddellijk ten goede zouden komen aan de vele jonge krachten die te Leiden voor een Indischen werkkring zouden worden opgeleid. — Werden in deze woorden verwachtingen uitgesproken die nog in vervulling moesten gaan, thans, nu Krom's 22-jarige werkzaamheid als buitengewoon, sinds 1925 als gewoon hoogleeraar achter ons ligt, kan eerst met recht worden getuigd hoezeer zijn onderwijs niet alleen aan de verbreiding van kennis, maar ook aan de stimuleering van de belangstelling in Indonesië's oudste verleden ten goede is gekomen. Wanneer de studie van dit verleden tot een waarlijke wetenschap is uitgegroeid en wanneer er tal van beoefenaars van die wetenschap zijn gevormd, die het hunne tot haar verderen opbouw hebben bijgedragen, dan is dit voor een zeer groot deel aan Krom's degelijke onderricht te danken geweest.

Krom's arbeid als hoogleeraar werd in het jaar 1921 op aangename wijze onderbroken door een tweede verblijf op Java gedurende hetwelk hij schrijver dezes, zijn opvolger in het ambt van Chef van den Oudheidkundigen Dienst, tijdens diens verlof naar Europa verving. Het grootste deel van het halve jaar op Java doorgebracht besteedde

hij aan reizen voornamelijk met het doel materiaal te verzamelen voor de bewerking van den tweeden druk van zijn Inleiding die al spoedig na het verschijnen van de in een kleine oplaag gedrukte eerste editie noodzakelijk was gebleken. Ook bezocht hij Bali waar kort tevoren door Resident H. T. Damsté het even imposante als interessante rotsgravencomplex met bijbehoorend klooster te Tampak Siring ontdekt was. In Augustus keerde Krom naar Nederland terug om er weer zijn ambt als hoogleeraar te aanvaarden.

Behalve met de hieraan verbonden werkzaamheden hield hij zich in de nu volgende jaren voornamelijk bezig met het zich kwijten van een derde opdracht die hem van Regeeringswege verleend was en ook nu weer door het Instituut was uitgelokt, dit maal tot de samenstelling van een werk over de oude geschiedenis van Java tot omstreeks 1500 n. C., waarin zouden worden bijeengebracht alle gegevens welke op dat oogenblik bekend, maar over vele publicaties verspreid waren. Dat er aan zulk een werk groote behoefte bestond blijkt wel uit het feit, dat kort te voren de Commissie voor de Volkslectuur te Batavia het initiatief had genomen om een samenvatting van de Javaansche geschiedenis te doen bewerken en dit de verschijning van Mevr. Fruin-Mees' verdienstelijke Geschiedenis van Java ten gevolge had gehad (1919). Gold het hier echter een werk bestemd voor een grooten kring van belangstellenden, bij de door Krom te schrijven Geschiedenis zat de restrictie van populariteit niet voor. Een gelukkige omstandigheid voor den auteur, want anders dan bij zijn Inleiding kon hij zich nu veroorloven alle tweeslachtigheid te vermijden en aan de wetenschap de volle maat te geven. Men kan het aan alles bemerken: met de uitvoering van deze opdracht heeft Krom zich eerst recht in zijn element gevoeld. Hier toch kwam het juist op datgene aan waarvoor hij een bijzonder talent bezat: op het ordenen en schiften, toetsen en in onderling verband brengen van een groote hoeveelheid van gegevens en het daaruit opbouwen van een sluitend geheel. Zoo is Krom's werk veel meer geworden dan wat zijn opdracht behelsde: de bloote samenvatting van wat over vele publicaties verspreid aanwezig was. Uit de duizenden van alle zijden verzamelde feiten en feitjes heeft hij iets doen opgroeien wat tot dusver ontbroken had: de oudste geschiedenis van het Javaansche volk, een waarlijke geschiedenis, die in haar hoofdlijnen een zoo aaneengesloten, een zoo logisch en overtuigend beeld van het Javaansche verleden ontwerpt, dat het ons bijna de lacunes en duistere plekken doet vergeten waarvan het in dat verleden helaas nog steeds wemelt.

Omstreeks het jaar 1926, met het bereiken van de middaghoogte van zijn leven, toen zijn Hindoe-Javaansche Geschiedenis verscheen en ook zijn „Levensgeschiedenis van den Buddha op Barabuḍur" en „L'Art javanais dans les Musées de Hollande et de Java" (Ars Asiatica, Dl. VIII) het licht zagen, had Krom tevens het hoogtepunt van zijn wetenschappelijke productie bereikt. Na dat tijdstip verschenen er van zijn pen nog een aantal min of meer belangrijke geschriften — o.a. „Baraboeḍoer. Het heiligdom van het boeddhisme op Java", een beknopte, populaire versie van zijn standaardwerk over het monument (1930); verder „De ondergang van Çrīwijaya" (1926) en „Het Karmawibhangga op Barabuḍur" (1933) —, maar het voornaamste van wat hij had te geven, had hij toen toch reeds gegeven. Hierop echter maken twee van zijn schrifturen een uitzondering die een geheel afzonderlijke plaats in zijn oeuvre innemen.

Het eerste hiervan is zijn prachtige Herdenking van Dr. G. P. Rouffaer, verschenen in deze Bijdragen, Deel 84 (1928). Bij de lezing en herlezing van deze inhoudrijke, met groote warmte en diepe menschenkennis geschreven biografie zal menigeen zich verwonderd hebben afgevraagd hoe het mogelijk is dat twee zulke polair aan elkaar tegengestelde naturen als die van Rouffaer en Krom — immers, het karakter van den eerste: een en al spontaneïteit; zijn leven: één groot avontuur; zijn werk: één aaneenschakeling van impulsen; daartegenover Krom in al zijn doen en laten: de vleesch geworden degelijkheid, bedachtzaamheid en zelfbeheersching — dat deze beide mannen door een hechte vriendschapsband meer dan twintig jaar lang aan elkaar verbonden zijn geweest, en dit niet alleen, maar dat zij elkaar ook hebben aangevuld en elkaars werklust en energie tot steeds grootere krachtsontplooiïng hebben geprikkeld. We moeten aannemen, dat hier een treffend geval zich voordoet van het bekende verschijnsel, dat juist uitersten in de natuur de grootste aantrekkingskracht op elkaar uitoefenen. Maar hoe dit zij, het is een feit, dat Krom in deze Herdenking niet alleen de nagedachtenis van zijn vriend op voorbeeldige wijze heeft geëerd, maar er ook — hetgeen elke biografie in laatsten aanleg doet — een deel van zijn eigen wezen in heeft onthuld, een deel, dat hij, gesloten van aard als hij was, angstvallig voor het oog van de buitenwereld verborgen placht te houden, maar dat nu het zich eenmaal openbaarde voor de warmste vriendschapsgevoelens bleek open te staan.

Het tweede van de boven bedoelde geschriften is met het eerste

verwant, doch beweegt zich niettemin in een geheel eigen sfeer. Het is de tijdens de bezetting in de Patria-serie verschenen biografie van Gouverneur-Generaal Gustaaf Willem van Imhoff (1941). Ook in dit werk komt een tot dusver niet in de openbaarheid getreden belangrijke factor in Krom's leven aan de oppervlakte: zijn warme belangstelling voor de koloniale geschiedenis en alles wat daarmede verband houdt. Deze belangstelling was reeds aanwezig in zijn Indischen tijd toen hij als eerste werkzaamheid aan den nieuw benoemden adjunct-bouwkundige de restauratie van het fort Speelwijk in Bantam opdroeg. Dezelfde belangstelling deed hem er tijdens zijn tweede Indische verblijf toe besluiten, aan V. I. van de Wall op te dragen, een voorloopig onderzoek in te stellen naar de aanwezigheid en den toestand van de oudheidkundige overblijfselen uit den Compagniestijd in de Molukken, welk onderzoek den stoot zou geven tot het geregeld onderhoud en toezicht op deze lang verwaarloosde groep van monumenten. Ook toen hij als hoogleeraar met het doceeren van de Compagniesgeschiedenis belast werd en hij hiermede zijn studenten had voor te gaan op een gebied dat wel zeer ver van de hem vertrouwde Hindoe-Javanica verwijderd lag, was het dezelfde belangstelling die hem er voor behoedde dat hij deze leeropdracht als een lastpost opvatten zou; hem integendeel ertoe aanspoorde zich met opgewektheid van deze zijn taak te kwijten. En ten slotte de biografie van Van Imhoff, hem ingegeven ongetwijfeld door de sympathie die hij voor dezen Gouverneur-Generaal had opgevat. In het bijzonder het met veel overtuiging geschreven slotwoord waarin het beleid van den landvoogd in verdediging wordt genomen en de „mislukking" van diens levenswerk tot haar ware proporties wordt teruggebracht, laat duidelijk uitkomen dat de auteur Van Imhoff hartelijk genegen was. En hoe kon het anders? Er moest wel een zekere affiniteit bestaan tusschen een natuur als die van Krom, den bekwamen organisator, en den persoon van den landvoogd die in de geschiedenis bovenal bekend is geworden om zijn onmiskenbare kwaliteiten als reorganisator.

Behalve in zijn wetenschappelijken werkkring heeft Krom in verschillende functies van het universitaire en maatschappelijke leven een geweldige activiteit ontwikkeld en bewondering verdient de ernst en de toewijding welke hij in al deze, veel van zijn tijd en werkkracht eischende werkzaamheden aan den dag legde. Als hoogleeraar heeft hij voor den Senaat onvergetelijke diensten verricht als pro-secretaris. Als zoodanig is hij de voortreffelijke raadsman geweest van een reeks

van rectoren en van een ieder die met Senaatszaken te maken had. Hij overzag het geheel der Universiteit en was van alles op de hoogte; de Universiteit dreef, voorzoover het den Senaat aanging, geheel op hem. Daarbij moet met dankbaarheid worden vermeld dat hij na de sluiting van de Universiteit in November 1940 vele studenten die zich voor studievoorlichting tot hem wendden heeft voortgeholpen en hun met raad en daad terzijde heeft gestaan.

Buiten de Universiteit was Krom werkzaam als ouderling van de Waalsche Kerk en als regent zoowel van het Weeshuis als van het Oudeliedenhuis te Leiden. Bovendien had hij zitting in de besturen van verschillende onderwijsinstellingen, van de Linschoten-Vereeniging, de Maatschappij van Letterkunde, de Historische Commissie, het Oostersch Instituut en het Instituut Kern. Van het laatste bekleedde hij na het aftreden van prof. Vogel het voorzitterschap. Sinds 1924 was hij lid van de Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, in wier Mededeelingen verscheidene belangrijke bijdragen van zijn hand zijn opgenomen. Buitendien was hij elk jaar gecommitteerde bij de eindexamina der gymnasia, een taak waaraan hij zich met geestdrift gaf en was hij Voorzitter der Commissie tot bodemonderzoek, een opdracht naar zijn hart.

Zoo stond Krom nog midden in het bezige leven toen den 26sten November 1941 de slag hem trof welke hem — die nooit ernstig ziek was geweest — plotseling ter neder velde. Een langdurig ziekbed volgde, des te droeviger voor hem zelf en voor de omstanders omdat de hoop op herstel die aanvankelijk gekoesterd mocht worden allengs moest worden opgegeven. Tot het laatst bleef hij volkomen helder van geest, ontving gaarne de bezoeken van zijn vrienden en leerlingen, en bleef groote belangstelling toonen zoowel voor de gebeurtenissen in zijn naaste omgeving als voor de ontwikkeling van den toestand in Europa en Oost-Azië. Zelfs bleef hij vol werkkracht voor zooveel zijn lichamelijke toestand het toeliet en nog op zijn ziekbed corrigeerde hij de proeven van den tweeden druk van het kleine boekje, dat hem, evenals zoovele anderen, wel bijzonder na aan het hart moet hebben gelegen: Het Oude Java en zijn Kunst. Zoo was het nog betrekkelijk onverwachts dat op 8 Maart 1945 de dood hem overviel en een eind aan dit nuttig bestede leven maakte.

Uit het boven gegeven levensoverzicht zijn de groote verdiensten van Krom jegens de wetenschap reeds te duidelijk aan het licht gekomen dan dat het nog noodig zou zijn daar veel aan toe te voegen.

Deze verdiensten zijn niet in de eerste plaats hierin te zoeken dat zijn onderzoekingen onverwachte vergezichten zouden geopend hebben, de wetenschap in geheel nieuwe banen zouden hebben gestuwd. Krom was vóór alles behoudend van aard. Of zijn klassieke vorming een der hoofdoorzaken hiervan is geweest of dat zijn karakter van oorsprong uit reeds tot het klassieke, tot het in bepaalde normen zich vastgezet hebbende, neigde en zijn klassieke vorming deze reeds bestaande neiging slechts heeft versterkt, moet in het midden worden gelaten. Waarschijnlijk is beide waar maar hoe dit moge zijn, het is zeker dat hij de jonge wetenschap waarmede hij zich bezig hield steeds heeft bezien met het oog van den classicus, dat, op de geschiedenis en kunst der oudheid ingesteld zijnde, gewoon is de hoofdtrekken van het door de wetenschap gefatsoeneerde historische beeld niet alleen als juist te erkennen, maar ook als iets onveranderlijks en onaantastbaars te eerbiedigen. Welnu, evenals Krom zich in het dagelijksch leven liefst aan het oude beproefde hield — van moderne vervoermiddelen als auto en fiets maakt hij slechts ongaarne gebruik; de oudheden bezocht hij bij voorkeur te voet; het gebruik van vulpen of schrijfmachine was hem onbekend en al zijn werken zijn uit een ouderwetsche kroontjespen op het papier gevloeid — zoo hield hij zich ook in het wetenschappelijke liefst aan het oude beproefde, aan de „klassieke" opvattingen van zijn groote voorgangers, van Kern vooral en in mindere mate van IJzerman en Brandes. Niet dat hij er critiekloos tegenover stond, maar zijn eerzucht ging er niet naar uit, de door die voorgangers gelegde fundamenten te ondergraven; liever bouwde hij er op verder en vervolledigde en verfraaide de aldus ontstane bouwsels met de door hem zelf of door anderen aangedragen bouwstoffen.

Was hij dus allerminst een homo rerum novarum, zoo verklaart dit ook zijn houding in zake de ten aanzien van de Indische monumentenzorg te volgen gedragslijn. Hij zag geen noodzaak iets anders te dien aanzien als juist te erkennen dan de stelregels welke in patria reeds lang en algemeen tot regeling van deze materie waren aanvaard en met volle overtuiging keerde hij aan al wat daar tegen in wilde gaan den rug toe.

Komt dus bij de waardeering van Krom's verdiensten niet de nadruk op het nieuwe te vallen door hem aan de wetenschap geschonken, des te meer reden is er nog eens het volle licht te laten vallen op de groote verplichtingen van de wetenschap jegens hem in zijn werkzaamheid van organisator. Om het even of het er op aan-

kwam de discussies op een bijeenkomst te leiden of dat een organisatie als die van den Oudheidkundigen Dienst tot stand moest worden gebracht dan wel dat de bouwstoffen voor een boekwerk op zoodanige wijze moesten worden gearrangeerd dat het er uit op te bouwen betoog helder en overtuigend tot een ieder spreken zou, altijd openbaarde zich Krom's benijdenswaardig talent tot organiseeren, tot het overzichtelijk en toegankelijk, tot het nuttig en bruikbaar maken van wat dat te voren niet was geweest. Aan dit talent is het te danken dat de oudheidkunde en oude geschiedenis van Indonesië eerst recht als studievakken in het aanzijn zijn geroepen en thans als zoodanig alom mogen gelden.

Deze herdenking kan niet worden besloten zonder op een der innemendste eigenschappen van Krom te hebben gewezen: zijn overgroote bescheidenheid. Zonder zich zelf ooit op den voorgrond te plaatsen, ook zonder ooit rumoer rondom zijn eigen prestaties te verwekken of van anderen te dulden, ging hij in alle stilte zijn weg; deed wat zijn bezige hand te doen vond en zocht en vond bevrediging in de ten uitvoerbrenging van wat hij „hier en nu" zijn plicht achtte. Deze bescheidenheid wortelde diep in Krom's wezen omdat zij voortsproot uit zijn religieuse besef van de kleinheid, onvolmaaktheid en betrekkelijkheid van alle menschelijke kennis in vergelijking met de ondoorgrondelijke verborgenheden van het Absolute Weten.

Zoo heeft hij zijn leven en werken tot spiegel gemaakt van de waarheid die hij eens, ter vermaning, aan een zijner meest begaafde leerlingen voorhield, toen deze op het punt stond de doctorsbul uit zijne handen in ontvangst te nemen: dat de wetenschap in bescheidenheid gediend wil zijn.

VOORLOPIGE MANGGARAISE SPRAAKKUNST.

DOOR

P. ADOLF BURGER S. V. D. †.

Ter inleiding, door J. GONDA.

De auteur van de hier gepubliceerde Spraakkunst van de taal der Manggaraiers op West-Flores, Pater Adolf Otto Burger S. V. D., werd geboren te Weenen, 8 Dec. 1906. Na de eerste wereldoorlog was hij een der vele Oostenrijkse kinderen, die naar Nederland kwamen, ook een dergenen die hier bleven. Door zijn pleegouders daartoe in staat gesteld, werd hij op 5 Mei 1932 tot priester gewijd, en vertrok als Missionaris van de Congregatie van het Goddelijk Woord naar Nederlands-Indië. Hij werkte hier in het gebied der Manggaraiers, met standplaats Roeteng. Hij onderscheidde zich door grote gehechtheid aan de mede aan zijn zorgen toevertrouwde inheemse bevolking, door belangstelling voor hun zeden en gewoonten en vooral voor hun taal. Zijn speciale interesse voor talenstudie bracht hem er al spoedig toe voorstellen te doen tot verbetering van het Manggaraise taaleigen in kerkelijke geschriften. Hij verzamelde een aantal volksverhalen, waarvan hij enige publiceerde: Zeitschrift für Eingeborenensprachen 31 (1941), 249—277 (grammatikale inleiding, benevens 15 verhalen met vertaling). Verder publiceerde hij meer populaire bijdragen over de Manggaraiers en hun verhalen in het Tijdschrift Katholieke Missiën, en in de Steiler Missionsbote.

Pater Burger voelde het gemis — zowel voor de praktijk van Missie en Binnenlands Bestuur, als wel voor de beoefening der wetenschap — van taalkundige werken betreffende het Manggarai. Immers, onze enige bron zowel voor lexikografische als voor grammatikale kennis van het Manggarai bestond uit een in 1893 in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde (dl. 35, bl. 75 vlgg.) gepubliceerde „Lijst van eenige woorden der Manggaraische taal" van de hand van J. W. Meerburg. Deze lijst ontstond uit aantekeningen, verzameld gedurende een inspectiereis van slechts zestien dagen, bij het maken waarvan de schrijver uitsluitend kon steunen op zijn Bimanese tolk, die hem vaak een verkeerde mening suggereerde. De meeste

Manggaraise woorden in deze lijst verschijnen in Bimanese uitspraak. Doordat het Bimanees geen slotconsonant heeft, zijn de Manggaraise woorden, die op ṅ eindigen, soms zonder deze consonant, soms met slot-n, of met slot-h aangegeven. Hierdoor is aan Meerburg het bestaan van het Manggaraise suffix ṅ ontgaan. Door deze en andere tekortkomingen is de beschrijving van het Manggarai door Jonker (Encycl. van Nederl.-Indië II, p. 667), die gebaseerd is op het artikel van Meerburg, niet juist, zeker niet in de opmerking, dat o.a. alle suffixen in deze taal verloren zijn gegaan.

Zo zette Pater Burger zich er toe, bouwstenen te verzamelen voor een spraakkunst van het Manggarai. In het voorjaar van 1938 kwam hij, daar hij wegens herstel van gezondheid tijdelijk naar Europa moest terugkeren, in Nederland, waar hij aanvankelijk zelfstandig zijn materiaal ging uitwerken. Nadat zijn gezondheidstoestand verbeterd was, liet hij zich, na verkregen toestemming zijner Oversten, in het najaar van 1939 als student in de Oosterse talen te Utrecht inschrijven, deed 1 Mei 1942 het candidaatsexamen in de Arische Letteren en had het voornemen na betrekkelijk korte tijd het doctoraal examen (Indonesische richting) af te leggen en vervolgens op een omwerking van zijn spraakkunst te promoveren. Hij heeft echter deze plannen niet mogen volvoeren. Niet tot Nederlander genaturaliseerd en door de Anschlusz Rijksduitser geworden, werd hij najaar 1942 opgeroepen om als Sanitäts-Soldat dienst te nemen in het Duitse leger. Na enige maanden naar het Oostelijk front geroepen, overleed hij aan verwondingen, tijdens de uitoefening van zijn plicht aan het Mioesfront bekomen, op 31 Juli 1943.

Zijn heengaan, betreurd door allen, die hem gekend hebben, betekent het verlies voor de Indonesische Taalwetenschap van eèn der zeer weinige jongeren, die zich voorbereidden haar te dienen, van den enigen universitair bijna geheel gevormden kenner van enige talen uit dat deel van de Archipel, dat de laatste kwart eeuw, sinds het overlijden van Jonker, onvoldoende aandacht genoot. Zijn grote ijver, wils- en geestkracht deden hem kennen als een man, van wien men iets mocht verwachten.

De Manggaraise grammatika verschijnt thans, met de welwillende toestemming van den HoogEerwaarden Pater Provinciaal van de Missionarissen van het Goddelijk Woord, in deze Bijdragen. Het door den auteur getypte en daarna aangevulde manuscript, dat schrijver dezes voor hem bewaarde, was nog niet persklaar. Door de bekwame zorgen van Mej. H. J. de Zwart is het Nederlands verbeterd,

zijn de onduidelijke en toegevoegde passages in het handschrift overgetypt, is de interpunctie herzien en het geheel aan een nauwkeurige revisie onderworpen. Ik zelf voegde uit nagelaten papieren van den auteur een aantal kleinere opmerkingen toe. Om redenen van piëteit heb ik een aantal wijzigingen in formulering etc. achterwege gelaten, die ik den auteur, indien hij nog in leven ware, zeker zou hebben aanbevolen. Bij het corrigeren der proeven genoot ik de zeer gewaardeerde medewerking van den Z.Eerw. Pater Th. Thoolen S.V.D., oud-missionaris, en van Mej. De Zwart.

Aan de grammatika ontbrak een overzicht, bevattende mededelingen omtrent de grootte van het taalgebied. Ik vul deze lacune hierbij aan, en maak daarbij gebruik van aantekeningen uit de nalatenschap van den overledene.

Het Manggarai wordt in het gelijknamige gebied, het meest Westelijke district van Flores, door ongeveer 150.000 personen gesproken. Het behoort onmiskenbaar tot de Bima-Soemba-groep. Staat het in meer dan een punt der grammatika zonder twijfel dichter bij andere talen van deze groep, in lexikaal opzicht is het het naast aan het Bimanees. Hier zal het feit, dat sinds 1727 tot betrekkelijk kort de radja van Bima (Soembawa) gezag over Manggarai uitoefende, invloed gehad hebben.

Men kan drie groepen van Manggaraise dialekten onderscheiden: een Oostelijke, Centrale en Westelijke. Vooral de Oostelijke omvat weer verschillende dialekten, die wat woordschat betreft onderling tamelijk afwijken en meer of minder door het naburige Badjawa (Badjawa is de hoofdstad van het ten O. van Manggarai liggende district Ngada) beïnvloed zijn. Ook binnen de grenzen van het Centraal Manggarai zijn lexikale afwijkingen waar te nemen, doch slechts in geringe omvang.

Het voornaamste dialekt van de centrale groep is dat van Roeteng. Deze plaats, in het midden van het Manggaraise land gelegen op een hoogte van 1200 M., is de zetel van den inheemsen Radja, van het Gouvernement en van de R. K. Missie in Manggarai. Daardoor geldt het dialekt van Roeteng als voornaamste dialekt. In hoofdzaak in het Roetengs zijn ook de geschriften die van de Missie uitgaan gesteld, wat, gezien het percentage Rooms-Katholieken in het district, er zeker toe bijdraagt, het aanzien van dit dialekt te verhogen. Zonder twijfel zal de wetenschappelijke activiteit van de jongere Paters de kennis van het Manggarai nog zeer uitbreiden en verdiepen.

I. UITSPRAAK EN KLANKVERSCHIJNSELEN.

1. Het Manggarais kan met de volgende letters worden gespeld.

a. *Klinkers.*

a, é, e, i, o, oe

b. *Medeklinkers.*

b		*p*	*mb*	*mp*	*m*
d,	*d',*	*t*	*nd*	*nt*	*n*
dj		*tj*	*ndj*	*ntj*	
g		*k*	*ngg*	*ngk*	*ng*
h		*h'*	*x*		
l, *r,*	*w,*	*s*			

Uitspraak van de klinkers.

2. De klinkers zijn te onderscheiden in korte en lange.

Dit verschil is niet geheel als in het Nederlands tussen *bom* en *boom.* De korte Mangaraise klinkers worden iets langer aangehouden dan onze *o* in *bom* etc. De lange Manggaraise klinkers komen, wat de quantiteit betreft, overeen met onze *oo* in *boom, aa* in *raam* enz.

De klinkers zijn lang in:

1. Eenlettergrepige woorden.

hang, eten; *ló,* stroomopwaarts; *ling,* klinken; *pong,* klein bos; *noes,* rook.

Uitgezonderd zijn de nadrukwoorden, die enclitisch aan het voorafgaande woord gevoegd worden. *Itoepé,* dit is het.

2. Klinkerverbindingen.

waé, water; *tjéi,* wie; *wié,* nacht enz.

3. voor de *dj* en *ng.*

wadja, krokodil; *manga,* er zijn; *boedjang,* papier.

De uitroep *wadjo*! vooruit!, begin maar! heeft echter korte *a.*

3. De *e* stelt de pepet-klank voor, die met onze *e* in *gehad* overeenkomt. Voor een *l* of *r* is hij soms zeer kort: *nggelék,* glad; *weri,* zaaien; *keraéng,* heer. De lange pepet in eenlettergrepige woorden nadert de Franse *oeu* in *coeur* of de Duitse ö, doch open uitgesproken: *tjes,* koud; *bet,* aan iets denken. In eenlettergrepige woorden voor de slot-nasaal *ng* krijgt de pepet ook een nasalen klank. De *e* in *Roeteng* klinkt anders dan de *e* in *tjeka,* steken. Eenlettergrepige woorden hebben echter weer de lange pepet-klank: *ndeng,* stevig; *leng,* zeer.

Afgezien van eenlettergrepige formatieve en modale woorden komt de pepet nooit op het einde van een grondwoord voor. Schijnbare uitzonderingen zijn b.v. *hile hales*, door elkaar lopen. Dit is echter een woordherhaling met klankafwisseling en verkorting van het eerste lid van het grondwoord *hiles*. Feitelijk wordt zulk een herhaling als één woord uitgesproken. We zullen in het vervolg dergelijke woorden met een dwarsstreepje verbinden, dus *hile-hales*.

De *i* is gelijk onze *ie*, nooit de i-klank in *mist*.

A, o, oe worden meer voor in de mond gevormd. Vooral bij *o* en *oe* hoort men dit gemakkelijker, als men een Manggaraier, die pas Nederlands leert, de zin laat zeggen: *Donderend rolt de donder*.

De Manggaraise klinkers worden altijd open (helder) uitgesproken, ook als ze lang zijn. *Pong* klinkt nooit gesloten zoals onze *oo* in *boom*. De *é* in klinkerverbindingen is echter practisch gelijk de Nederlandse *ee* in *zee*.

4. Bij het spreken dient zeer gelet te worden op het verschil van *e* en *é*, daar hiervan dikwijls de betekenis afhangt. Slechts enkele voorbeelden: *wéla*, bloem — *wela*, wakker worden; *méséng*, omdat — *meseng*, gisteren; *léko*, betalen — *leko*, opvouwen van een touw; *léwang*, tegenspreken — *lewang*, poort; *wéras*, rondstrooien — *weras*, korrel; *déko*, broek — *deko*, vangen; *léba*, stellage boven de haard — *leba*, een peulvrucht.

Klinkerverbindingen.

5. Eigenlijke tweeklanken heeft het Manggarais niet. Een woord als *haoe*, jij, blijft altijd tweelettergrepig. Tussen de twee klinkers ontstaat een overgangsmedeklinker, die men bij het langzame spreken kan horen. Deze overgangsklank is een stemhebbende *h* na *a*, een *j* na *é* of *i*, een *w* na *o* en *oe*; vóór een *i* die op een *oe* volgt, is de overgangsklank echter een *j* en geen *w*.

In zulk een klinkercombinatie komt nooit een pepet voor, zodat men eigenlijk niet *waé* behoefde te schrijven. Duidelijkshalve zullen we dit echter altijd doen, trouwens in *woé* is dit noodzakelijk ter onderscheiding van onze oe-klank.

De combinatie *oe-o* is mij niet bekend. Overigens komen alle 19 andere verbindingen van verschillende klinkers voor.

Dat de Manggaraiers deze twee klinkers niet als één tweeklank, doch als twee afzonderlijke klanken opvatten, blijkt behalve uit de uitspraak ook uit het *doerit*-verschijnsel. *Doerit* wil zeggen, dat bij twee woorden wel de medeklinkers mogen veranderen, maar dat de klinkers

zelf in hun volgorde onveranderd blijven. Behalve in de poëzie wordt daarvan vooral bij het naamgeven aan kinderen gebruik gemaakt. De vader heet *Pémpang*, de zoon krijgt de naam *Tjéntjang*. Nu kan een klinkerverbibnding bij het *doerit* in twee lettergrepen, door een medeklinker gescheiden, worden opgelost. En ook omgekeerd: twee afzonderlijke klinkers, met een medeklinker er tussen, worden tot een klinkerverbinding verenigd. Uit het geslachtsregister van den toe'a tana uit Ténda: *Oekap* - *Koeak* - *Roeha*.

Gescheiden klinkercombinaties.

6. Twee opeenvolgende klinkers worden soms door een hamza scherp van elkaar gescheiden. Wij duiden dit aan door de apostroof ': *ka'éng*, blijven. Volgen twee eendere klinkers op elkaar, dan zijn ze altijd door een hamza gescheiden: *ho'o*, dit; *na'a*, leggen; *poe'oe*, boomstam. Ofschoon dit een regel zonder uitzondering is, zullen we ook hier duidelijkshalve het diacritische teken schrijven. De pepet kan ook in deze gescheiden klinkercombinatie niet voorkomen. Behalve *oe'o* komen alle combinaties voor.

Twee eendere klinkers kunnen echter ook als één lange klinker worden uitgesproken. *Ho tjés tété do*, „hier zijn vele zoete aardappelen" (inplaats van: *ho'o tjé'és*).

poe hadjoe, boomstam (inplaats van *poe'oe hadjoe*).

nang ela, varkens voeren (inplaats van *na'ang ela*).

Deze uitpraak treft men dikwijls aan bij woorden, die veel gebruikt worden. Bij zulk een samengetrokken lange klank zijn bij langzaam spreken twee klanktoppen met een zwakker klankdal er tussen waar te nemen. *Tjo?*, hoe? wordt echter soms kort uitgesproken.

7. Vele woorden verschillen van betekenis naar gelang ze verbonden of gescheiden worden uitgesproken. Uit de talrijke slechts enkele voorbeelden: *toea*, te voorschijn komen — *toe'a*, oud; *baéng*, gebrek — *ba'éng*, medelijden hebben; *paoe*, manggavrucht — *pa'oe*, vallen; *wai*, trouwen, van de vrouw gezegd — *wa'i* voet; *loeang*, weduwe — *loe'ang*, tien dagen; *waoe*, stinken — *wa'oe*, neerdalen; *roéng*, zich verdringen — *ro'éng*, onderdanen, volk.

8. De pepet van proclitische woorden en de formatieven *de*, *ge*, *le* wordt voor een volgende klinker dikwijls weggelaten, dikwijls echter blijft hij. Naast *nggeroné*, *tekéta*, *bewa* treft men ook *nggereoné*, *tekeéta*, *beawo* aan. Hier hebben we dan een klinkerverbinding met een pepet.

Inplaats van *de endé*, *le endé*, *ge akoe* zal men gewoonlijk *dendé*,

tendé, gakoe zeggen, doch niet altijd. *Le ema* wordt niet tot *lema* verkort, blijkbaar om homonymie tussen „vader" en „tong" te vermijden.

Uitspraak van de medeklinkers.

9. De *d* is in het Roetengs in alle woorden cacuminaal. De punt van de tong wordt meer achter tegen het harde gehemelte gelegd. In het Kempos is er nog een *d'*. Deze is gelijk aan onze *d*, doch wordt met meer kracht uitgesproken.

kodé, aap; *kod'é*, een bepaald soort doek.

Meer woorden, waar het verschil van betekenis afhangt van de verschillende *d*-klank zijn me uit het Kempos niet bekend.

De *g* wordt zooals in het Duits uitgesproken.

De *h* is de stemhebbende Nederlandse *g* in *goed*. Alleen wordt hij nog zachter uitgesproken. Tussen twee klinkers is de Manggaraise *h* gemakkelijker te horen en uit te spreken dan aan het begin van een woord. In het West-Manggarais bestaat ook een *h*-klank die met de onze overeenkomt. Daar in deze spraakkunst om practische redenen de spelling zich richt naar het Roetengs, wordt de Nederlandse *h*, zoals ze in het Westen wordt aangetroffen, met *h'* getranscribeerd.

Opmerking: de Roetengse *s* beantwoordt aan een Kolangse *h'*: *oesang mésé*, een grote regen, heet Kolangs: *oeh'ang méh'é*. Een uitzondering maakt *soesa*, dat onveranderd blijft. Blijkbaar is dit een leenwoord uit het Maleis. De *s*-klank komt in het Kolangs ook voor, hij staat voor Roetengs en algemeen Manggarais *tj*.

tjaoe, grijpen, is daar *saoe*.

Met uitzondering van het Kolangs heeft het overige Westen een *h'*, waar Midden- en Oost-Manggarais een *h* heeft.

x is de Roetengse *h*-klank, waar echter het fricatieve element nog zwakker is, zodat deze klank in sommige Kolangse dialecten de Duitse *ge* zeer nadert. Kolangs *x* beantwoordt aan Roetengs *h*.

In het Golo Koés wordt elk grondwoord, dat op een klinker uitgaat, door een *h'* gesloten: *sah'*, één; *otoh'*, huis.

De explosieven, zowel de stemhebbende als de stemloze, worden op het eind van een woord onduidelijker uitgesproken, doordat wel de occlusie plaats heeft, maar niet of nauwelijks de explosie. Toch is de slot-*k* in een woord als b.v. *anak* duidelijker te horen dan in het Maleise *ana'*.

De *tj* wordt vooral in het Roetengs meer sissend uitgesproken, in het Oost-Manggarais minder.

De *ng* is de Nederlandse klank in: *bang*.

Zoals het schema aantoont, kunnen de medeklinkers van de eerste vier horizontale rijen ook een nasale voorslag hebben. Deze homorgane nasaal vormt met de betreffende medeklinker slechts één klank.

De Manggaraise *l* klinkt breder dan de Nederlandse, zonder echter een Duitse *l* te zijn.

De *r* is een tongpunt-*r*. Hij wordt echter minder rollend uitgesproken. Meisjes en vrouwen spreken echter in plaats van *nd* een eigenaardige *r*-klank uit, voorafgegaan door de nasaal. Deze *r*-klank lijkt me cacuminaal, bijna zonder rolling. Deze *nr* wordt slechts in sommige woorden uitgesproken, b.v. *endé,* moeder. Deze klank is moeilijk te bestuderen. Laat men de vrouwen zulk een woord nog eens herhalen, dan spreken ze, indien ze er attent op worden, de tweede keer *endé* gewoon uit. Manggaraise mannen schijnen dit verschil niet te horen.

De *s* wordt altijd scherp uitgesproken, ook tussen twee klinkers.

De *w* is een stemhebbende labio-dentale klank, die echter soms tussen twee klinkers nagenoeg als de Nederlandse *v* klinkt. Doch dit is m.i. meer een plaatselijk en persoonlijk verschijnsel, zodat het moeilijk is aan te geven, welke woorden met een *w* ofwel met een *v* worden uitgesproken. Slechts eigennamen zoals *Koewoe* heb ik altijd met een *v* gehoord, ofschoon de inlandse onderwijzers altijd *Koewoe* zullen schrijven.

De *j* klinkt tamelijk vocalisch. Afgezien van achtervoegsel komt hij weinig voor. Mij zijn slechts twee woorden bekend: *jo* en *ijo*. Het eerste wordt als teken van onderdanigheid gezegd, als men tegenover een meerdere begint te spreken. Het tweede betekent „eerbied betuigen". Vermoedelijk zijn deze twee woorden van vreemde oorsprong. Bij de uitspraak van *jo* meen ik soms een zwakke *i* als aanloopje te horen. In verhalen vond ik dan ook wel eens in plaats van *jo „ijo"* geschreven. Evenals de explosieven wordt ook de *j* op het einde van een woord onvolmaakt uitgesproken, zodat ze soms moeilijk van een *i* te onderscheiden is.

10. Op het einde van sommige woorden, die op een klinker uitgaan, hoort men een soort hamza. De stembanden worden gesloten en daarna is nog een *h* te horen. In de zin echter wordt de hamza niet uitgesproken. Ik vond deze klank bij verschillende personen buiten het Roetengs. Op mij maakt dit de indruk, alsof we hier te doen hebben met rudimentaire en daarom moeilijk te bestuderen resten van een klankverschijnsel, dat bijna verdwenen is.

De klank *ndj* komt uiterst zelden voor: *le komendjoeng*, met opzet. Aan het begin van een woord heb ik hem nog nooit aangetroffen.

Ontbrekende klanken, die in verwante talen voorkomen, zijn: *f*, *nj*, *z*.

Klemtoon.

10a. Bij twee- of meerlettergrepige grondwoorden valt de klemtoon, ofschoon zwak, op de voorlaatste lettergreep. Bevat deze een pepet, dan ligt de klemtoon op de laatste lettergreep.

semàmboe, knots; *djàrang*, paard; *remàng*, gras.

De klemtoon verspringt niet, ook al worden er achtervoegsels of nadrukwoorden aan het grondwoord gehecht.

àména, zijn vader (*amé* is vader); *ìtoekali* (*kali* is nadrukwoord).

Voor stemloze medeklinkers ligt de klemtoon soms toch op de pepet, vooral bij eigennamen: *Nèkang*, *Lèmpé*. Zijn er twee pepets, dan is het dikwijls moeilijk uit te maken, welke meer betoond wordt.

Eigennamen maken trouwens meer uitzonderingen op de algemene regel. Zo ligt de klemtoon op de eerste lettergreep in: *Djoemáak* en *Sapatoe*. Op de laatste in *Oeloemboe* en *Empoto*. Dit zijn samengestelde woorden; *Oeloemboe* bestaat uit *oeloe*, bron, en *mboeré*, zwafel. *Empoto* uit *empo* (voorouders) en *to*.

Algemeen kan van de beklemtoning worden gezegd: hoe minder wij, Europeanen, een lettergreep beklemtonen, hoe dichter wij bij het juiste zijn.

Woordvorm.

11. In het Manggarais kan wel de laatste lettergreep door een medeklinker worden gesloten, nooit echter de voorlaatste.

se-nga-dji, vorst; *a-tjoe*, hond; *wa-ngka*, boot; *nge-ntjoeng*, rijstblok. Vat men de homorgane nasaal en de daaropvolgende explosief als twee klanken op, dan kan een lettergreep ook in een woord worden gesloten, doch uitsluitend door die homorgane nasale voorklank. Dat echter de homorgane nasaal van de volgende explosief niet te scheiden is en dus met deze één klank vormt, blijkt ook wel daaruit, dat bij een verdubbeling die nasaal niet twee keer wordt gesproken. Van *tjangkalin* (één keer) is de verdubbelde vorm: *tja-tjangkalin* (een of andere keer). Dit versterkt wel de waarneming van het gehoor, dat *tjangkalin* niet in *tjang-kalin*, doch in *tja-ngkalin* moet worden gesplitst.

12. Twee medeklinkers achter elkaar komen in een zuiver Manggarais grondwoord niet voor zonder een pepet of andere glijklinker er

tussen. Men ziet dit duidelijk aan de uitspraak van de overgenomen Maleise en Europeese woorden, b.v. *tjermin:* Manggarais *sereméng.* Voor „patrouille" hoort men: *petelori, potolori, potilori, peteroli.* Schoolkinderen en Christenen leren echter meer en meer sommige medeklinkers zonder tussenklank uit te spreken, b.v. *soerga, oeskoep, pastoor.* Bij oude mensen heb ik nog altijd gehoord *seroga* (*seriga*), *sekoep, setor.* Belasting wordt als *belaseténg* uitgesproken. Op het einde van een woord kunnen door achtervoegsels wel meerdere medeklinkers voorkomen.

woko tjaisg ata sitoe, „toen die mensen waren gekomen...."

13. Als sluiters van grondwoorden kunnen alléén optreden:

a. stemloze explosieven, doch zonder voorafgaande neusklank.

b. de nasalen *m, n,* en *ng.* Vooral de laatste is een specifieke Manggaraise sluiter die dikwijls is aan te treffen waar verwante talen een *n* hebben: *awang, toeang, ampong, inoeng* (Maleis *minoem*).

c. *r, s,* en *l.* Over de hamza en de *h'* in het Golo Koés zie § 9 en § 10.

Stemhebbende explosieven komen slechts als achtervoegsels voor. Ze kunnen zelfs na een voorafgaande stemloze zonder overgangsklank staan:

anakg, mijn kind; *do da' atd ata,* zeer vele mensen.

14. Verreweg de meeste grondwoorden zijn tweelettergrepig. Doch zijn er ook zeer vele éénlettergrepige, afgezien nog van de formatieve en modale woorden en verder van de woorden die door samentrekking van dezelfde klinkers éénlettergrepig worden. Vele woorden die nu slechts uit één lettergreep bestaan, zullen in een vroeger stadium van de taal tweelettergrepig zijn geweest. Bijv. *pong,* Maleis *pohon.* Eén keer vond ik *po'ong* in een Tjibals schrift. Zo ook: *ta'at kaligé*!, laten we gaan! Het gebruikelijke is *tąt.* Bij sommige van de samengetrokken klinkers bestaat daarnaast nog de vorm met de dubbele gescheiden klinkers, ze komen echter niet meer zo veel voor. Algemener is de uitspraak *ngis,* tand, en *na wa*!, „zet neer!" dan *ngi' is* en *na'a wa!*

Ook drielettergrepige woorden komen voor, doch minder talrijk dan in het Bimanees en Soembaas. Een groot gedeelte van deze Manggaraise woorden is dan ook uit andere talen overgenomen:

keraéng, heer (Mak. *karaéng*); *sengadji,* vorst (Bim. Boeg. *sangadji*); *beroenga,* vierkante hut op palen (Mak. *baroega,* Bim. *Paroega*); *penggawa,* bode (Bim. *panggawa*); *gelarang,* districtshoofd (Mak. *gallarang*); *keboti,* pokken (Bim, *kaboti*).

Uit deze voorbeelden blijkt al, dat het Manggarais in de eerste van de drie lettergrepen gewoonlijk een pepet heeft. Dit geldt ook van andere Manggaraise woorden, waarvan de vreemde afkomst niet zo gemakkelijk te zien is.

berambang, borst; *beléwang,* fuik; *semoeli,* draaikolk e.a.

Bij uitzondering vindt men een andere klinker:

sinapi, zaadkorrel van een zeker kleine plant; *ela mboeara,* vrouwelijk varken.

Meestal zijn dit woorden, die weinig worden gebruikt, zoals ook de uit het Bim. overgenomen woorden: *Djoema'ak* (Bim. *Djoema'a*) en *Sapatoe.*

Manggaraise namen van personen bestaan dikwijls uit drie lettergrepen, doordat aan de eigenlijke naam nog een *Dje-* (zelden een *Dja-*) wordt gevoegd. Bij het doerit wordt deze klinker niet geteld.

Vier- of meerlettergrepige woorden zijn in de regel een samenstelling van twee of meer woorden.

parantongang, luik, van *para,* deur, en (het Mak.) *tontongan.* venster; Manggarai van: *manggar,* anker, en (het Bim.) *rai,* vluchten;

bahiréha, midden, van: *bahi,* verdelen, en *réha,* midden.

pesinggéoe, schommel en schommelen, van: *pésoe* en *nggéoe,* welke beide „zich bewegen" betekenen.

II. HET ZELFSTANDIG NAAMWOORD.

Geslacht.

15. Het natuurlijke geslacht wordt uitgedrukt:

a) door speciale woorden.

ema (*amé*) vader; *endé* (*iné*) moeder; *nara,* broer; *weta,* zus; *amang,* schoonvader; *inang,* schoonmoeder enz.

b) door toevoeging van een geslachtaanwijzend woord, indien dit nodig wordt geacht.

Bij m e n s e n wordt gebezigd: *ata rona,* man; *iné wai,* vrouw. (Buiten het Roetengs is voor het laatste: *ata wina* gebruikelijk). Voorbeelden:

Manga anakd pitoe taoes, iné wai kéta taoengs, „ze hadden zeven kinderen, het waren allemaal meisjes".

Radja hitoe manga tja anak ata rona, „de koning had een zoontje".

Achter *ata toe'a,* een oude mens, wordt alleen *rona* gevoegd:

ata toe'a rona hitoe, die oude man.

Is het geslacht al een keer genoemd, dan blijft het geslachtaanwijzend woord in het verdere verhaal gewoonlijk weg.

Ita li Timoeng déoe main tjangata ata toe'a iné wai. Ata toe'a hitoe tara tengger le menes, „T. zag in de verte een oude vrouw. Die oude vrouw rilde van de kou".

„Een getrouwde man" is *rona*; „een getrouwde vrouw" is *wina,* zonder *ata* dus: *Hi Lanoer rona, hi Ndoeng wina,* „L. was de man, Nd. de vrouw".

Vraagt men iemand „waar is je vrouw?", dan mag men niet *iné wai* gebruiken. *Nia wina de haoe?*

Zoals gezegd, maakt de Manggaraier van het geslachtaanwijzend woord slechts gebruik, als dit nodig is. „Mijn zoon is hout gaan zoeken" is in het Manggarais: *Anak dakoe ngo kawé hadjoe.* Immers houtzoeken is het werk van jongens. Insgelijks zullen de ouders hun zoon of dochter voorstellen met: *ho'o anak dami,* zonder *ata rona* of *iné wai* toe te voegen.

Nooit wordt het geslacht nog afzonderlijk vermeld bij: *asé* en *kaé,* jongere (resp. oudere) broer of zus.

Wil men bij dieren het geslacht uitdrukken, dan dient daarvoor bij vogels: *lalong* voor mannelijk, *kina* voor vrouwelijk; bij viervoeters: *laki* voor mannelijk, *kina* voor vrouwelijk.

Sommige dieren hebben een afzonderlijk woord voor het mannelijke resp. vrouwelijke dier.

roetoeng motja, mannelijk stekelvarken,
kaba mokang, kleine vrouwelijke karbau,
kaba tjoda, grote vrouwelijke karbau.

Wai wordt voor verschillende jonge vrouwelijke viervoeters gebruikt, *ela wai* in tegenstelling tot *ela mbora* of *ela kina.*

Dikwijls wordt echter ook *wai* gezegd zonder te letten op jong en oud:

Manga soea oelar, tja oelar laki, tja oelar wai „er waren twee slangen, een mannelijke en een vrouwelijke".

Voor „haan" wordt *manoek lalong* of alleen *lalong* gezegd.

Woko kakor lalong to'o iné wai hitoe „toen de hanen kraaiden, stond de vrouw op".

Aan de andere kant echter zegt men:

tadji manoek, hanen laten vechten.
wadjo manoek, een haan (of hanen) offeren. Kippen worden immers in de regel niet geofferd.

Numerus-kategorie.

16. Een speciale vorm voor de uitdrukking van enkel- en meervoudigheid bestaat niet. Uit de samenhang zal in de regel wel blijken, welk getal bedoeld is.

Er zijn echter verschillende manieren om meervoudigheid aan te wijzen:

1. verdubbeling.

ronteng ronteng, „pukkeltjes in het gezicht".

Ho'o kali hang taoeng lakoe agoe toko tokon, „dit (hert) zal ik helemaal opeten met zijn beenderen".

Van deze manier om meervoudigheid aan te duiden wordt echter weinig gebruik gemaakt.

2. Onbepaalde telwoorden.

Sanggéd ata do bedil, „de mensen (lett. alle) hadden vele geweren".

Bij uitstek dienen als meervoudigheidsaanwijzers:

3. aanwijzende voornaamwoorden.

lawo hitoe, de muis; *lawo sitoe*, de muizen.

4. achtervoegsels van de persoonlijke en bezittelijke voornaamwoorden.

Lenget kétas ata Roeteng Roentoe, „de mensen van R.R. waren zeer verbaasd".

Itoekali dendgangd tagi le atjoe, „toen sloegen de honden tegen de herten aan".

Dikwijls wordt een combinatie van deze manieren aangetroffen:

Dengé rétang hitoe kodé kodé oné poear hitoe mai kéta taoengs, „toen de apen in het bos dat geween hoorden, kwamen zij allemaal".

Itoekali mawangd ata sitoet tako hang liha, „toen vervloekte hij de mensen die het eten hadden gestolen".

Bom tjas tjoeroep oné tana lino, „er zijn vele talen".

Mané tana maid ata tako, „'s avonds kwamen de dieven". Enkelvoud zou zijn: *Mané tana main ata tako.*

Ana, mai goembang de meoe, „zeg, waar zijn jullie kruiken?"

17. Ofschoon het zelfstandig naamwoord geen getal kent, worden de voornaamwoordelijke achtervoegsels van het meervoud genomen, als dit ook op andere personen of zaken slaat, die niet meer uitdrukkelijk genoemd worden.

Tjais eman iné wai hitoe, „de vader (en de andere familieleden) van het meisje kwamen".

Mais dakoe mangka, „kom (geef me) mijn tol (en toebehoren)".

Rona de iné wai hitoe ngosga, „de man van de vrouw was op reis gegaan (met zijn slaven)".

Woko polis ngod ronan ga, mais asé ka'én, „toen haar man (met zijn begeleiding) vertrokken was, kwamen haar oudere zusters".

Ook worden de achtervoegsels in het meervoud gebruikt, indien bij het woord een aanduiding van een meervoudig begrip, waarover het verhaal gaat, hetzij in de vorm van een nevenstelling, hetzij als pronominaal suffix, staat.

Ema de anak koé sitoe mosé kid, „de vader van de kinderen leefde nog".

Endé disé doeats, „hun moeder werkte in de tuin".

Is dit begrip al genoemd, of wordt het als bekend verondersteld, dan blijft het weg.

Remé nggitoe tjais endéd, „ondertussen kwam hun moeder".

Het meervoud van de pronominale suffixen wordt verder ook gebruikt bij verzamelnamen: *latoeng,* mais; *hang,* eten, rijst, voedsel; *noeroe,* vlees; *doi,* geld; *ro'éng,* het volk, de onderdanen e.a. Soms echter worden ze verbonden met enkelvoudsachtervoegsels.

Ook woorden, die een begrip aanduiden, dat een veelvuldigheid van onderdelen enz. omvat, hebben die suffixen in het meervoud bij zich.

toebi, halsketen; *paéng,* bruidsschat; *gipi,* snor; *hadjoe,* brandhout.

Voorbeelden:

Tjo'os latoeng? „hoe staat de mais?"

Di'asga boké data hitoe, „de melaatsheid van den man was genezen".

Woko tjai hia, hang polisg mamédga, „toen hij kwam, was het eten al gekookt".

Moras doi dakoe, „ik heb mijn geld verloren".

Hitoes ngod beti de kaoe oné hia, „jouw ziekte is nu naar hem gegaan (jij hebt hem geïnfecteerd)".

Doe hitoe taoengsge wai inoeng disé, „toen was hun drinkwater op".

Daartegenover staat, dat het Manggarais soms het enkelvoud bezigt, waar wij een meervoud hebben.

Danong rémé toedi tjaij Belanda ho'o, „vroeger toen de Hollanders nog niet waren gekomen".

Het weergeven van „naamvalsverhoudingen".

a) Afhankelijkheidsbetrekking.

18. Het Manggarais beschikt over drie manieren om de afhankelijkheidsbetrekking weer te geven (aequivalenten van de genitief):

1. Nevenschikking. Het bepalende woord volgt op het bepaalde:
oeloe waé, hoofd van het water, bron.
para liang, ingang van de hal.
rempa wa'i, vingers van de voet, tenen.

Door een nevenschikking worden echter meer betrekkingen aangegeven dan die van afhankelijkheid, zie het hoofdstuk over de samenstelling (hfdst. IV).

2. De partikel *de*.

Deze wordt gebruikt bij mensen en sprekende dieren.
kila de weta, „de ring van zus".
walé de lawo, „de muis antwoordde". (lett. antwoord van de muis).

Begint het woord met een klinker, dan heeft vaak samentrekking plaats:
endé danak koé sitoe, „de moeder van de kinderen".
weki data, „het lichaam van een mens".

Men vindt echter naast elkaar *taé de ema* en *taé deman,* „de vader zei", enz.

Soms treft men *de* ook aan wanneer er geen sprekende mensen of dieren zijn.

hang de djarang demang remang, „het voedsel van paarden is gras". *De* kan echter ook bij het voorafgaande woord getrokken worden, verzwakt tot *-d*:

W'oko dengé taéd koela, wadja hitoe rabo kéta, „toen de krokodil de woorden van de eekhoorn vernam, was hij zeer kwaad".

Poli hitoe kolé lembaroep radja, „daarna keerde hij terug naar het huis van den koning".

Dit kan zelfs plaats hebben, wanneer *de* later nog uitdrukkelijk wordt genoemd.

Emad de iné wai sitoe rei agoe anaku...., „de vader van die meisjes vroeg zijn kinderen....".

Mai taéd de lawo koe hitoe, „de kleine muis zeide".

Tjai laoe mai taéd de kodé hitoe, „stroomafwaarts gekomen zei de aap....".

3. Het achtervoegsel van het bezittelijk voornaamwoord in plaats van *de*.

Is het afhankelijk begrip enkelvoudig, dan wordt *-n* aan het voorafgaande woord gevoegd, is het een meervoudig, dan *-d*.
eman ata koé hitoe „de vader van dat kind".
emad ata koé sitoe „de vader van die kinderen"

Deze constructie is zeer frequent.

Rein radja hitoe, „de koning vroeg".

Lélo le endén ata koé hitoe, toé ita, „de moeder van het kind keek (overal) rond, maar vond het niet".

Waléd kodé sitoe, „de apen antwoorden".

Nisang kéta nain wina hitoe, „de vrouw was (toen) zeer blij".

Ngarangn atjoe hitoe hi Tjoeing, „de hond heette Tj.".

Er bestaat zelfs, al is dit ook minder gebruikelijk, een combinatie van het verkorte voornaamwoord en *de.*

Endén de anak koé hitoe kawé tja nawa, „de moeder van het kind verzon een list".

Wadja hitoe omet iné wai hitoe agoe piso oné limén de iné wai hitoe, „De krokodil slikt het meisje in tegelijk met het mes in de hand van het meisje".

Mai wantiln de Empo hitoe, „de E. antwoordde".

Gezien het feit dat *de* ook met het voorafgaande woord kan worden samengetrokken, kan *waléd paké* enkel- en meervoudig staan: „de kikker(s) antwoordde(n)". Komt het den Manggaraier er op aan om in vorm uit te drukken, dat het over één of meer kikkers gaat, dan voegt hij er eenvoudig *hitoe* resp. *sitoe* aan toe:

waléd paké hitoe „de kikker antwoordde"

waléd paké sitoe „de kikkers antwoordden".

Wordt de afhankelijkheidsbetrekking door *-n* uitgedrukt, dan kan tussen de twee woorden een voornaamwoord of partikel worden ingelast.

Tjai oné poedoes kéta doe toekan liha [1]) *hi Latji,* „toen hij binnenkwam, stak hij dadelijk het puntige ijzer in de buik van L.".

Tjain pé'ang mai hi Mata-leso ga, „M. kwam uit de vreemde".

19. De gewone plaats van het afhankelijke begrip, dat door *de* wordt uitgedrukt, is achter het bepaalde woord. Soms echter staat het ook er voor. Deze constructie wordt vooral toegepast bij tegenstellingen.

Data toe'a pa léwé, data koé pa wokok, „de stappen van grote mensen zijn lang, die van kleine kinderen kort".

De wetan todo ntala doe sa'in, „op het hoofd van zus groeiden sterren".

Émé anak diha toe'oengm, de haoe nana kawé tjan roetja te pitoe ranggan, de wetan tjan kila emas, „als gij werkelijk zijn kinderen zijt,

---

[1]) Over *liha* § 31.

dan moet jij, broer, een hert met zeven hoorns zoeken; jij zus, een gouden ring met zeven sterren".

Ook om den eigenaar aan te geven, wordt wel eens de vooropplaatsing gebezigd.

De toeang djarang ho'o, „dit is het paard van den toean".

Men kan echter ook eenvoudig zeggen, en dit komt het meest voor: *Ho'o djarang de toeang*; of: *djarang de toeang ho'o.*

Deze plaatsing van een afhankelijk begrip, door *de* uitgedrukt, komt overigens bij het zelfstandig naamwoord zelden voor, bij het bezittelijk voornaamwoord wordt dit vaker aangetroffen. (§ 47, 6).

20. In enkele dialecten van het Oost-Manggarais en in het Mata Waés van West-Manggarai wordt het genoemde hulpwoord *dé* uitgesproken. In het Rembongs komt naast *dé* ook *édé* voor.

b) Het voorwerp.

21. Een algemene voorwerpsaanwijzer is *agoe*. Deze staat niet alleen daar waar andere talen derde en vierde naamval gebruiken, maar wordt ook gebruikt, waar het Nederlands andere voorzetselvoorwerpen dan die met *aan* bezigt.

Ngo tegi hang agoe endém!, „vraag eten van je moeder!".

Anakd hitoe ata nitjek kéta agoe endé eman, „dat kind was zeer stout jegens zijn ouders".

Ata toe'a hitoe toi taoeng agoe ata rona hitoe, „de oude vrouw onderwees den man in alles".

Isét do loér molétaoeng agoe hi Tja, „zij met hun velen bespotten altijd Tja".

Hi Toemir momang kéta agoe endén, „T. hield zeer veel van zijn moeder".

Hia adong agoe ata toe'a, „hij bedroog zelfs de volwassen mensen".

Mori hitoe ba'éng agoe mendin, „de heer had medelijden met zijn slaaf".

Wié leso anak hitoe noek agoe endén, „dag en nacht dacht het kind aan zijn moeder".

In de laatste zes zinnen zou *agoe* ook evengoed weg kunnen blijven. Zelfs als de agens door *le* reeds duidelijk bepaald is, kan het voorwerp toch nog van de voorwerpsaanwijzer worden voorzien.

Réi le eman agoe ata ngaso, „de vader vroeg zijn eerstgeboren kind".

Bénta lata boeta ho'o agoe ata péko koedoet tegi api, „de blinde vrouw riep de lamme om vuur te vragen".

Itoekali paki li kodé agoe hi Rogo, „de aap sloeg R." (bij het tjatjispel).

Agoe is soms tot *ge* verzwakt, dat voor een volgende klinker de pepet verliest.

Téi gata toe'a Padjoe hitoe, „zij gaven het aan de oude vrouw van P.".

Tjai kolé oné ge ngerék, „hij kwam weer bij de kikvors".

22. De „derde naamval" wordt naast *agoe* ook vaak met *oné* of door een combinatie van beide weergegeven (bij „geven aan, vragen aan, komen bij etc.").

Tja leso tegi liha oné hi Empo Poti Mésé, „eens vroeg hij dit aan EPM".

Djari téi liha oné hi Lanoer tja koroeng agoe semamboe „en hij gaf aan L. een speer en een ijzeren knots".

Emig tjolan kaba hitoe toto oné gata toe'a, „men neemt nu de lever van de karbau aan de oude mensen".

Ook de verbinding *oné agoe, oné ge* komt voor.

23. Is van een werkwoord zowel een „derde" als „vierde naamval" afhankelijk (d.w.z. staan er twee objecten bij), dan volgt in de regel het directe voorwerp onmiddellijk op het werkwoord. Bij werkwoorden met het achtervoegsel *-ng* staat echter ook dikwijls de derde vòòr de vierde naamval. (Over dit *-ng* in de functie „ten behoeve van" aan te duiden zie § 178, 2).

Téi tangé ata toe'a toé gorin, „ze gaven den ouden man zitkussens, hij wilde ze echter niet".

Endé diha téing ngasang hia hi Tjepikoel, „haar moeder gaf haar de naam Tj.".

Akoe téing méoe latoeng, „ik zal jullie maïs geven".

Deze voorbeelden laten tegelijk zien, dat men niet elk belanghebbend voorwerp met *agoe* moet vertalen.

Opm. In het Westen is de *g* van *agoe* uitgestoten.

c) *Me-*.

24. In plaats van den vader bij zijn eigen naam te noemen zegt de Manggaraier dikwijls „de vader van", en hij noemt den oudsten zoon: *Amé (ema) di Nangker*. Dit kan worden verkort tot: *hi Menangkér*. In verhalen spreekt een dier een ander vaak beleefd aan met: vader aap, *mekodé* enz.

Andere voorbeelden:

merogo, vader reiger

makoesé, vader kreeft
mpaké, vader kikker.

In het laatste voorbeeld zien we, dat de pepet voor de homorgane explosief uitgestoten is.

Naast *meméong* (vader kater) wordt ook *emad méong* gezegd. Evenzo bij de andere dieren.

Van *kodé lama* (oude aap als hoofd van de andere) is *melama* afgeleid.

Een omzetting van klanken hebben we in: *metjaoes* van *atjoe*. Soms wordt ook nog *késa* (neef, ook in de betekenis „vriend" gebruikt) er bijgevoegd: *késa metjaoes*, vriend hond; *késa medontjék*, vriend aap.

III. PERSOONAANWIJZER.

25. Een eigenlijk lidwoord bezit het Manggarais niet. Voor eigennamen echter fungeert het persoonlijk voornaamwoord als persoonaanwijzer. In het enkelvoud wordt *hia* meestal tot *hi* verkort, vooral in het Roetengs. Doch treft men ook hier dikwijls de volledige vorm van het pers. voornaamwoord aan. De meervoudsvorm is *isé*.

Poli hitoe hi Lalo Koé neki agoe iné wai sitoe, „daarna trouwde L. met die vrouwen".

Ngarang data sitoe hi Patjo agoe hi Todé, „die mensen heten P. en T.".

Hia Siwa ata reba di'a, „S. was een schone jongeling".

Ook bij dieren wordt in de verhalen soms *hi* gebezigd. Het wegblijven van de persoonaanwijzer is echter gebruikelijker.

Hoekali kolén ga hi kodé, „toen ging de aap naar huis".

In het Roetengs gebruikt men *hi* ook dikwijls voor familienamen, vooral als men spreekt over zijn eigen familieleden. De bezittelijke voornaamwoorden blijven dan gewoonlijk weg. Ook in de derde persoon staat vòòr familieleden de persoonaanwijzer, als het gaat over personen van het verhaal. In het Roetengs vooral wordt *hi* met het volgende woord dat met een klinker begint samengetrokken. Dit is typisch Roetengs. In andere dialecten wordt dit verschijnsel zelden aangetroffen.

hema, hendé, henoe, hempo i.p.v. *hi ema, hi endé, hi enoe, hi empo* enz.

Enkele voorbeelden:

Rémé akoe rétang tjai henoe he'é, „terwijl ik weende kwam Uw dochter".

Asa hi endé ta, mosé kinko?, „leeft mijn moeder nog?".

Matag hi endé ga, „moeder is dood".

Agoe hia anak koé hema kolé, „en het kind was altijd stil".

Polig pakin lami hema!, „wij hebben vader reeds gedood".

26. a. De „tweede naamval" van de persoonswijzer is rijk aan vormen: *di, diha, -n hi, -n hia, -d* plus eigennaam. Buiten het Roetengs ook nog: *de hia* en *di hia*.

Eman hi Lanoer, „de vader van L.".

Weta diha Toemir, „de zus van T.".

Endéd Siwa, „de moeder van S.".

Beti di hia Laboek, „de ziekte van L.".

Mai bantang di Tjik agoe Koeiik, „T. en K. spraken af".

Ofschoon zelden, komt ook *-d diha* (enz.) voor:

Emad diha Enoe, „de vader van E.".

Van *hema* enz. is de „tweede naamval" *de* of *di*, dwz. bij *hema* enz. treedt in deze verhouding *de* of *di* op.

Benang de hema, „vader heeft het verboden".

Taé di hendé, „moeder heeft het gezegd".

b. Uit de samenhang zal blijken, dat een eigennaam achter *-n* soms een appositie is:

Hi Lanoer tjempeng agoe winan hi Lando Rato, „L. was kwaad op zijn vrouw L. R.".

Toera li Kimpoer Tiloe agoe eman hi Empo Pati Mésé, „K. T. vertelde het aan zijn vader E.P.M.".

27. Andere samengetrokken vormen van de persoonswijzer, en wel met *le*, dat den agens aanduidt, zijn: *li* (uit *le* en *hi*), *liha* (uit *le* en *hia*).

Ongga kaoet li Lalo Koé, „L. K. sloeg er maar op los".

Ba pé'ang mai Makasarn watoe liha Mas Mekaba, „M. M. bracht de steen van Makassar mee".

Zelden komt voor: *li hi*.

Émé réi kakoe li hi Empo, „indien E. naar mij vraagt".

Buiten het Roetengs komt ook *le hia* en *li hia* voor.

Gi is een samentrekking van *ge* (*agoe*) en *hi*, dus objectwijzer of aaneenschakelend voegwoord.

Mai taén hi Lanoer gi Timoeng Té'é, „L. zeide tot T. T.".

Le wié hitoe hi Oengkes toko neki gi Latjij, „die nacht sliep Oe. tezamen met L.".

Tegi naé hi Latji gi Mbepep, „L. vroeg een kleed van M.".

28. De persoonswijzer wordt weggelaten:

1. Als men iemand aanspreekt.

Hang beta, Tjégal, „eet, Tjegal".

2. Voor titels.

Ré'ing le radja, „de koning heeft het verboden".

Bénta kolé le Mori Keraéng, „M. K. riep weer".

Peréntu le kepala Wetok, „de Kepala van W. beveelt".

3. Ook dikwijls in andere gevallen.

Bij wijze van uitzondering heb ik een enkele keer *hia* voor een titel aangetroffen:

Doe hitoe hia keraéng ngo dagang oné noetja dion, „toen ging de heer naar een ander eiland handel drijven".

Gewoner is: *doe hitoe keraéng hitoe ngo*.. Gewoonlijk zegt men bijv. *keraéng Djemali*. Een keer vond ik *hi* achter *keraéng*.

29. Het meervoud (dwz. voor meer dan een persoon, of voor een persoon bij wie nog meer anderen gedacht worden) is gelijk aan de volledige vorm van het persoonlijke voornaamwoord: *isé*.

Samengetrokken vormen zijn: *disé, lisé, gisé.*

Isé weta nara sitoe ka'éng nitoe agoe meler naid, „broer en zus bleven daar en waren gelukkig".

Ho'o mbaroe disé Enoe, „hier is het huis van E. (en zijn ouders)".

Lélo nggo'o lisé ema agoe endéd soeset kéta naid, „toen de ouders dit zagen, waren zij zeer bedroefd".

Bij twee of meer eigennamen wordt het persoonaanwijzend lidwoord als volgt weergegeven:

Isé Obak agoe Ndiwal,
isé Ba'éng agoe hi Koeping.
hi Tjik agoe hi Koelik,
hi Agil agoe Bégon.

Mésé kéta koeasa disé Tjik agoe Koelik, „groot was de macht van ....".

Pandéng tjepa lisé Lima agoe lisé Pat, lisé Teloe agoe lisé Soea, „Vijf, Vier, Drie en Twee maakten een sirihpruim klaar".

30. Als „onbepaald lidwoord" doet in een verhaal het telwoord *tja* dienst. Behalve in uitdrukkingen zoals *tja leso, tja wié*, wordt het gezegd, wanneer een nieuwe persoon optreedt. Bij de tweede keer en verder volgt het aanwijzend voornaamwoord.

Oné tja béo manga tjengata iné wai. Iné wai hitoe manga tjengata anak ata rona ata rémé koén di. Anak koé hitoe .... enz. „In een

stad woonde een vrouw. Die vrouw had een zoon die nog klein was. Dat kind enz.".

Het gebruik van *tja* is echter niet verplicht.

Vòòr personen voegt het Roetengs meestal nog een *ngata*. Het wordt echter ook dikwijls weggelaten. Men kan beide vinden:

Manga tjengata ata bora, „er was een rijke" en:

Manga tja ata bora.

IV. SAMENSTELLING.

30a. Wanneer twee woorden die ieder afzonderlijk een eigen betekenis hebben, tezamen een nieuw begrip uitdrukken, spreken we van een samenstelling. *ema,* vader; *koé,* klein; *ema koé* „oom".

Met de eenheid van begrip zal ook de eenheid van klemtoon gepaard gaan. In *ema koé* ligt de hoofdklemtoon op *koé*. Doch dit criterium is slechts supplementair. Eenheid van klemtoon hebben we immers ook bij modale of nadrukspartikels en het betrokken woord. *Maikoé!,* „kom!" *nggitoedéng,* „aldus". Bovendien is het soms wegens de bijtonen moeilijk uit te maken, waar de hoofdklemtoon ligt.

Over andere uiterlijke kentekenen om te beslissen, of we hier een samenstelling hebben of niet, beschikt het Manggarais niet. De plaats van de suffigering zegt ons niet veel. Weliswaar heeft de aanhechting van de voornaamwoordelijke achtervoegsels met één uitzondering (zie § 45) aan het tweede woord plaats, maar dit is bij ieder bijvoeglijk naamwoord het geval: *atjoe koén,* zijn kleine hond. *Eman koén* en *atjoe koén* zijn nominale zinnen: „zijn vader (resp. hond) is klein".

Of twee woorden in een samenstelling tot elkaar staan, kan dus in het Manggarais slechts door het innerlijke criterium worden beslist: drukken de twee woorden een nieuw begrip uit, dan hebben we een samenstelling, in het andere geval een samenkoppeling. Het is duidelijk, dat het soms moeilijk is uit te maken, of deze of gene woordgroep een nieuw begrip vormt of niet. Men zal soms van mening kunnen verschillen. De grenzen tussen samenstelling en samenkoppeling zijn niet altijd scherp te trekken.

De samenstellingen zijn in twee hoofdgroepen te verdelen: copulatieve en determinatieve.

30b. In een copulatieve samenstelling hebben beide delen gelijke waarde. Ze zijn gecoördineerd, syntaktisch nevengeschikt; ze vormen als het ware een optelling en drukken daardoor een ruimer begrip uit dat de afzonderlijke woorden omvat.

endé ema, ouders; *wina rona*, man en vrouw; *wina anak*, vrouw en kinderen; *iné anak*, moeder en kind; *asé ka'é*, broers of zusters; *wodja latoeng*, rijst en mais (het hoofdvoedsel); *tana lino*, het heelal; *wié leso*, dag en nacht (altijd); *pandé reba molas*, ofschoon nog ongehuwd reeds echtelijk samenleven (*reba*, jongeling; *molas* ongehuwd meisje).

Tot de copulatieve samenstellingen horen ook de verbindingen van synoniemen: *djari dédék*, maker en schepper, *haé reba*, vrienden; *pandé haé réba*, vriendschap sluiten; *haé ata* of *ata haé*, medewerker, compagnon.

Synoniemen van bijvoeglijke naamwoorden of werkwoorden drukken een hogere graad van de eigenschap of grotere intensiteit van het gebeuren uit: *ata bapa béngot*, een aartsstommerik; *tawa dalér*, schaterlachen; *rétang djédjéng*, hard wenen; *woeli woetir*, zich heen en weer draaien; *ngo lako*, op reis gaan; *rétang nenep*, snikkend wenen.

Onder de copulatieve samenstelling zijn ook de samengestelde telwoorden te rekenen, daar ze een optelling vormen: *soeampoeloe pat*, vierentwintig enz.

Eveneens de „polaire verbindingen". *Lé laoe, sale awo kawé disé*, „ze zochten stroomopwaarts en -afwaarts, in het Westen en Oosten". *Nggerewa nggeréta lakod oné poear hitoe*, „ze liepen in het bos bergop en bergaf". *Lahap kéta taoengs ata oné Roeteng Roentoe wan koé étan toe'a*, „alle mensen in R.R., jong en oud, schreeuwden".

Geen samenstelling hebben we, indien het zelfst. naamwd. herhaald wordt. *Sanggéd poti ata koé ata toe'a sanda déta taoeng hitoe*, „alle poti's, klein en groot, dansten daar".

30c. In een d e t e r m i n a t i e v e samenstelling bepaalt gewoonlijk het tweede lid het eerste. We zullen ze rangschikken volgens de woordsoort die bepaald wordt en dan onderverdelen volgens het bepalende woord.

I. Samenstellingen en min of meer vaste verbindingen, waarin het zelfst. naamwd. bepaald wordt.

a) Zelfst. naamwd. met zelfst. naamwd.

1. Tussen beide leden bestaat een betrekking van afkomst, oorsprong, afhankelijkheid enz.: *waé wani*, honing (*waé* = water, *wani* = bij); *waé loe'oe*, traan (*loe'oe* = ooghoek); *oeloe waé*, bron (*oeloe* = hoofd); *wa'i nata*, voetzool (*nata* = het vlakke van de hand of van de voet); *waé bongki*, regenput (*bongki* = kuil); *mata wodja*, een bij het stampen niet geraakte rijstkorrel; *kaka tana*, de dieren op

het land; een zekere diergeest (het collectieve begrip van alle landdieren).

2. Het tweede lid geeft een kenmerkende eigenschap aan.

badjoe limé, baadje met lange mouwen (*limé* hand, arm); *badjoe séngké,* baadje met korte mouwen; *badjoe djas,* baadje met een halskraag; *ata djago,* een man die een baard draagt; *ata rona,* man, mannelijke persoon; *iné wai,* vrouw, vrouwelijke persoon; *anak rona,* familie van de vrouw; *anak wina,* familie van den man; *mata tangké,* vals oog, bril (*tangké,* gedaante); *kaka waé,* waterdieren; *kaka lélap,* vogels; *kaka wa'i pat,* viervoeters; *mbaroe beroega,* vierkante hut; *mbaroe niang,* ronde hut op palen.

3. Het tweede lid geeft het doel aan, waarvoor het eerste bestemd is.

hadjoe api, brandhout; *woea djarang,* rotanstokje (als zweep) voor het paard; *rewos toeka,* medicijn voor de buik; *kaba oeté,* karbau als „toespijs" (de karbau bij de bruidsprijs, als het ware nog boven de gewone taxe); *bakoek hang,* rijstmandje.

4. Aardrijkskundige eigennamen.

Waé Tjes, de Tjes rivier; *Potjo Likang,* de Likangberg; *Tana Manggarai,* een andere naam is *Noetja Lalé,* het Lalé-eiland.

Potjo wordt ook dikwijls verzwegen. *Danong ata Roeteng Roentoe ka'éng éta Tado Walok,* „vroeger woonden de mensen van R.R. op de T.W.".

5. Namen van vruchten en bomen.

hadjoe toeak, palmwijnboom; *hadjoe moekoe,* pisangboom. Ook hier blijft *hadjoe* dikwijls weg. *Poli hitoe lélap oné moekoe ata té'ég woean,* daarna vloog hij naar de pisangboom, waarvan de vruchten rijp waren. *Ata hitoe toeké toeakn,* de man klom in zijn toeakboom.

De vrucht wordt gewoonlijk zonder *woea* („vrucht") genoemd: *moekoe, pisang, nio,* kokosnoot; *paoe, mangga* enz.

6. *Anak* achter de naam van een dier geeft de tegenstelling tot *endé* (*iné*) aan. Het betekent dan ook „jong, klein". *tagi anak,* een jong hert; *djarang anak - djarang iné; roeang endé,* honingraat (*roeang* = bij).

b) Zelfst. naamwd. met bijvoegl. naamwd.

1. Het tweede lid noemt een kenmerk op.

wai'i léwé, langpoot (wisselwoord voor „paard").

wai'i wokok, kortpoot (wisselwoord voor „geit").

2. Het tweede lid geeft een nieuwe familiebetrekking aan.

ema koé, oom; *endé koé,* tante; *ata koé,* kind.

ema toc'a, grootvader; *endé toc'a*, grootmoeder; *ata toc'a*, grootouders en „de ouden".

3. De samenstelling krijgt een heel andere betekenis: *reba di'a*, „overwinnen" (slechts intransitief), van *reba* = jongeling, *di'a* = goed.

c) Zelfst. naamwd. met werkwoord.

Gewoonlijk wordt door het tweede woord het doel aangegeven.

tjetja tjocki, een zaak om aan te trekken, kledingstuk; *hadjoe wo*, hout om te stoken, brandhout; *lotjé toko*, slaapmat; *lotjé koembé*, mat waarmee men zich bij het slapen bedekt; *waé inoeng*, drinkwater; *pandang hang*, pandangvrucht om te eten, ananas (in tegenstelling tot de *pandang ré'a*, pandangbladen waaruit men repen snijdt voor het vlechten); *waé tekoe*, plaats bij de rivier waar men water haalt.

Andere betrekkingen geven aan:

api kera, lucifer (*kera*, langs iets schuren); *boeroe poté*, dwarrelwind (*poté*, ronddraaien); *ema tinoe*, *endé tinoe*, *anak tinoe*, pleegvader, -moeder, -kind; *tana wa'oe* = vaderland.

Vele samenstellingen vormt ook *haé* met een werkwoord.

haé lako of *ata haé lako*, reisgezel; *haé tjiwal*, meehelper bij het tuinwerk; *haé wa'oe*, familielid e.a.

Ata in samenstelling met een werkwoord drukt meer het beroep, een herhaaldelijk doen uit.

ata nggopét, leugenaar; *ata takoe*, dief; *ata tongka*, voorspreker; *ata woni*, vleesonthouder.

d) Zelfst. naamwd. met bijwoord.

Wa'i olo, voorpoten; *wa'i moesi*, achterpoten; *salang pé'ang*, verborgen weg (?); *anak wa*, nakomelingen; *anak oné*, *anak pé'ang*: jongen, meisje (gezegd van pasgeboren kinderen, als men naar hun geslacht vraagt); *ata pélésina*, wezens aan de overkant (*pélé* is een algemeen plaatsaanduidend woord; *sina* betekent „aan de overkant"). Dit wordt gezegd in tegenstelling tot *ata radja*, „de levenden". Misschien is de grondbetekenis van *radja* „zichtbaar, bekend". *Taé wié* zijn geheimzinnige woorden, slechts aan den *ata mbeko*, den Maleisen doekoen, bekend. *Taé radja* wordt in tegenstelling daarmee gezegd en betekent „heldere, niet geheimzinnige woorden". Andere uitdrukkingen voor de geesten, inzonderheid voor de overledenen zijn: *ata lé*, en: *ata pa'ang lé* (*pa'ang* is de vlakte voor de kampong, waar de doden worden begraven, deze is altijd stroomopwaarts gericht).

II. Samenstellingen waarin het bijvoegl. naamwd. bepaald wordt.

Hiertoe behoren de uitdrukkingen die een lichamelijke of geestelijke toestand te kennen geven.

wéong nai, aangedaan; *mésénai,* groothartig, ook: trots; *mata boeta* blind; *nenteng tiloe,* doof. (zie § 79).

III. Samenstellingen waarin het werkwoord bepaald wordt.

Mij zijn slechts weinige uitdrukkingen bekend, waarin een werkwoord in samenstelling met een zelfst. naamwd. staat. Enkele voorbeelden zijn: *lompong wié,* het avondeten; in tegenstelling tot: *lompong leso* of *lompong goela,* het eten vòòr het dagwerk; *méki tangké,* een geveinsd hoesten.

V. HET VOORNAAMWOORD.

1. *Persoonlijke voornaamwoorden.*

persoon	volledige v.	verkorte v.	agensvorm	samengetrokken v.
ik	*akoe (kakoe)*	*-k*	*lakoe*	*gakoe*
jij	*haoe*	*-h*	*le haoe*	
hij, zij, het	*hia*	*-j, -i*	*liha, le hia*	*giha niha*
wij (insl.)	*ité (tité)*	*-t*	*lité*	
wij (uitsl.)	*ami (kami)*	*-km*	*lami*	
jullie	*méoe*	*-m*	*le méoe*	
zij	*isé (sisé)*	*-s*	*lisé, le isé*	*gisé nisé*

31. Over afzonderlijke vormen. De tussen haakjes geplaatste vormen van de eerste rij zijn ontstaan, doordat het achtervoegsel, dat eigenlijk bij het voorafgaande woord behoorde, bij het voornaamwoord is getrokken. Deze vormen worden vooral gebruikt wanneer het voorafgaande woord op een klinker eindigt, *kakoe* en *kami* bovendien nog na een *-ng.* Bij de eerste persoon meerv., die eigenlijk **kmami* had moeten luiden, is de eerste *m* uitgestoten, en daarmee is de vorm tot *kami* verkort.

Agoe haoe kakoe, „ik wil met jou trouwen".

E manoek, tjo'o kéta kakoe hang?, „o haan, hoe moet ik aan eten komen?".

Lenget kéta kami, „wij stonden verbaasd".

Méoe ho'ot téing hang moentoeng kakoe, „gij hebt me aangebrand eten gegeven".

Tjo'om kolé kaoet kakoe, „laat ik nu naar huis gaan".

Hémong kami le móoe ga?, „zijt gij ons reeds vergeten?".

Retes kéta tité ho'o, „laten we hier heel stil blijven zitten".

Émé koedoet ba'éng kami tité ho'o, „als U medelijden met ons hebt....".

Ata Roeteng rantang kéta sisé, „de Roetengers waren zeer bang".

Lenget sisé, „zij verwonderden zich er over".

Kakoe en *kami* worden ook wel gebruikt, wanneer men geen suffix zou verwachten, wegens aantrekking van het suffix, dat door de volledige vorm versterkt wordt.

Toé agoe haoe kami kamergm-é, „wij hebben niet met jou met zweten gewerkt".

Soms kan men beide horen: *ngok akoe ga* en *ngo kakoe ga*, „ik ga maar". Bij het vlugge spreken is het dikwijls zeer moeilijk uit te maken, of het achtervoegsel bij het voorafgaande dan wel bij het volgende woord wordt getrokken: *awos isé ga* of *awo sisé ga*, „zij zijn al in het Oosten". In de verhalen vond ik meestal: *kolé sisé ga; mai sisé ga*. Een enkele keer echter ook wel: *koles isé ga* en *mais isé ga*.

Poli hitoe lakos isé agoe djarang nggorong taoeng, „daarna gingen ze op reis en trokken de paarden altijd achter zich aan".

Zelfs ontmoette ik bij uitzondering ook wel eens de schrijfwijze: *lété hitoe kolés sisé te soea*, „toen keerden beiden terug".

Op mijn vraag: *ata apa haoe?* (waar kom je vandaan?, wat voor een mens ben je?) kreeg ik als antwoord: *ata Tjoembik akoe* of *ata Tjoembi kakoe*. Het meervoud was echter nooit: *Ata Tjoembi kami*, maar duidelijk gescheiden: *ata Tjoembikm ami*.

Gaat het woord, waaraan *-km* wordt gehecht, op een *-k* uit, dan valt deze weg.

Kawé anakm ata mora, „wij zoeken het kind, dat verloren is".

De suffixvorm van de derde pers. enkelv. is *-i*, wanneer het grondwoord op een medeklinker uitgaat. Na een klinker kan men soms twijfelen, of men met een *i* of met een onvolmaakt uitgesproken *j* te doen heeft: *éta loboi* of *éta loboj*, „hij is op zolder". In de geschriften vond ik beide spellingen. Doch meen ik wel een klein verschil in de uitspraak te horen tussen: *tjai* (komen) en *tjaj* (er is slechts één). Aangezien het ook hier moeilijk is een scherpe grens te trekken en naar mijn mening beide uitspraken voorkomen, zowel de zuivere *i*-klank als ook de onvolmaakt uitgesproken *j*, verdient het m.i. aanbeveling deze spelregel te volgen: eindigt het grondwoord op

een medeklinker, dan wordt het achtervoegsel *-i* geschreven, gaat het op een klinker uit, dan is de spelling een *j*.

Is in het Roetengs weer de samengetrokken vorm *liha* meer in gebruik, zo wordt in het overige Manggarais ook of zelfs meer *le hia* gezegd. In West-Manggarais is *liha* zo goed als onbekend.

Le isé wordt practisch altijd samengetrokken in heel Manggarai. Ik herinner me in een verhaal een keer *le isé te soca* te zijn tegengekomen.

32. Bij langzaam spreken meen ik tussen een stemloze explosief en een daarop volgende *m* of *n* een zwakke, vlug uitgesproken pepet als verbindingsklank te horen, ongeveer als een Hollander feitelijk in *elk* een zwakke, nauwelijks hoorbare *e* voegt. In een spelling van een taal hoeft men niet tot zulke haarfijne finessen af te dalen. Evengoed als elke Hollander toch deze tussenklank zal uitspreken, ook al schrijft hij hem niet, zal ook de Manggaraier dit doen. Bovendien zou deze spelling tot overdreven en onjuiste uitspraak aanleiding kunnen geven. Bovendien is het soms moeilijk uit te maken, of deze tussenklank ook in *délemd, hangn, maigm* aanwezig is. Men zal daarom ten slotte toch weer tot afgesproken bepalingen van „officiële" spelregels moeten besluiten. Men kan daarom beter als algemene spelregel de achtervoegsels zonder meer aan het grondwoord hechten en aan den Manggaraier overlaten of hij bij sommigen nog een zwakke pepet als tussenklank voegt.

De schrijfwijze, de achtervoegsels door een apostroof te scheiden (*ngo'h ga!*) is af te keuren. Het moge voor de Europeanen een zeker gemak zijn, voor de inlanders is het totaal overbodig. Bovendien kan men de apostroof beter voor het weergeven van de hamza reserveren.

33. De beleefdheidsvorm is gelijk aan de 1ste pers. meervoud insluitend: *ité (-t, lité)*. Versterkend kan er nog *mori*, heer aan worden toegevoegd.

Ité néka rabot! „weest niet kwaad!".

Asa ta keraéng koedoet nggerenïat? „Heer, waar wilt U heengaan?". Ook het gewone *méoe* wordt wel eens gezegd.

34. Als o n e i g e n l ij k e pers. voornaamwoorden treden soms zelfstandige naamwoorden op:

mendi, (slaaf) voor ik

keraéng, mori, toeang voor U

ata hitoe (*ata sitoe*) voor hij (zij, meerv.).

Spreekt men over een meerdere, dan wordt *hia* eveneens dikwijls door *keraéng* enz. vervangen.

Tot de oneigenlijke pers. voornaamwoorden kunnen ook de familie- en liefkozingsnamen worden gerekend, deze staan immers dikwijls in plaats van de 2e pers. enkelvoud. Zo zeggen:

Ouders tot hun kinderen: *anak, mori, woca toeka, empo*
kinderen tot hun ouders: *ema, endé*
broer tot zus: *enoe*
zus tot broer: *nana*
broers resp. zusters onder elkaar: *asé, kaé* (adik, kakak)
man tot vrouw: *weta* (eig. zus)
vrouw tot man: *nara* (eig. broer).

Niet-familieleden spreken elkaar vertrouwelijk aan met *asé* resp. *kaé* en *késa* (eig. schoonbroer), indien het mannen zijn. Vrouwen gebruiken alleen *haé*. Naast deze liefkozingsnamen zegt men echter ook dikwijls nog *haoe:*

Tawa apa kéta haoe ta nara? „man waarom lach je zo?".

35. De verkorte vormen worden in plaats van de volledige gebruikt, indien op het voornaamwoord minder nadruk valt.

Niaj? Péang oemaj! — „Waar is hij? In de tuin!".

Onggam lakoe to'ong, „ik zal jullie dadelijk slaan".

Baj demeng! „neem hem (de paraplu) maar mee!".

Émé na'ang no'o lakoe ela ho'o, tako lataj, „als ik het varken hier opfok, zullen de mensen het stelen".

Wil men daarentegen de nadruk op het voornaamwoord leggen, dan voegt men de volledige vorm nog er bij, hetzij dat men de volledige vorm na de verkorte zet, of dat men de volledige vorm nog eens door het achtervoegsel herhaalt. Naar gelang de Manggaraier de nadruk op „ik" of op „Tjoembinees" legt, zal hij zeggen:

ata Tjoembik
ata Tjoembik akoe
akoe ata Tjoembik.

Natuurlijk kan hij ook eenvoudig zeggen:

akoe ata Tjoembi.

Andere voorbeelden:

Akoe weli pado olok agoe djarang, „ik zal met het paard vooropgaan".

Endé, akoe mai kawé haoek, „moeder, ik kom je opzoeken" (zie § 37).

Akoe losik néng ga, boto hang liha, „ik zal vluchten, opdat hij mij niet opeet".

Mori, akoe toé ngantjéng djelok iték, „Heer, ik kan U toch niet doodsteken".

36. Herhalende en vooruitwijzende functie van de verkorte vormen. Niet alleen de volledige vormen worden door de achtervoegsels herhaald; ook bij de zelfstandige naamwoorden doet zich dit verschijnsel veelvuldig voor. D.w.z. de verkorte vormen herhalen vaak het begrip, dat door een zelfst. naamw. eerder in de zin is uitgedrukt.

Sanggéd ata do rétang kétas, „alle mensen weenden zeer".

Hia Djoang hitoe mosé koléj, „D. werd weer levend".

Manga tjewié ata toe'a hitoe ngo tako manoek tja kéta potangs, „eens ging de oude man 's nachts er op uit om andermans kippen te stelen, een heel nest".

Ook de volledige vorm verricht deze herhalende functie. Dit is vooral bij eigennamen het geval.

Tjai oné mbaroe hi Oengkes bénta liha eman, „bij de deur van het huis gekomen riep Oe. zijn vader".

Hi Bégon ita liha hi Agil mowét kin lakon, „B. zag, dat A. vlug begon te lopen".

Poli hitoe hi Molas-rongga hia koedoet lori, „daarna wilde M. vluchten".

Behalve tot herhalen dienen de achtervoegsels ook tot het aanwijzen van het onderwerp of voorwerp. Uit de vele voorbeelden slechts enkele:

Lété hitoe doemoek manga kaoets towé, ranté emas, kopé, kiris, „toen waren er plotseling kleren, gouden kettingen, zwaarden en krissen".

Téis li Barnabas doi sitoe agoe radja, „B. gaf het geld aan den koning".

Lenget moeings ata do oné mbaroe hitoe, „de mensen in het huis waren natuurlijk zeer verbaasd".

Dolang akoej watoe hitoe, „die steen achtervolgde me".

Een zelfstandig naamw. kan zelfs twee maal vooruitwijzend worden aangeduid:

Doe poli hitoe tjais kolés anak koé sitoe, „daarna kwamen de kinderen weer thuis".

Le manés tjaid poti ga, „'s avonds komen de poti's".

37. De achtervoegsels van het persoonlijk voornaamwoord kunnen aan elk woord aangehecht worden, uitgezonderd zijn slechts de formatieve en modale partikels. Het is onnodig hier voor elke woordsoort

apart voorbeelden aan te halen, daar deze spraakkunst hiervan genoeg voorbeelden laat zien. Alleen enkele voorbeelden mogen volgen, die aantonen, dat zelfs aan de volledige vormen nog pronominale suffixen gevoegd kunnen worden.

Damang toi agoe akoem, „vertelt het me".

Loér akoej, „hij heeft me bespot".

Endé ba lakoes hadjoe sitoe, „moedertje, ik zal het hout wel dragen".

Maram nggitoe demeng o keraéng kaéng agoe méoekm demeng ami, „als het zo is, heer, zullen wij maar bij U blijven".

38. In het Manggarais is de plaats van het persoonlijk voornaamwoord achteraan in zinnen als de volgende:

Émé hi Kolong haoe ...., „als ge K. zijt ....".

Toé anak dakoe méoe-é, „gij zijt niet mijn kinderen".

Tenzij er een bepaalde nadruk op het voornaamwoord ligt, staat het ook gewoonlijk na het zelfstandig naamwoord in zinnen als:

Ata bapa haoe, „je bent dom".

Ata lema hia, „hij liegt".

Voegen wij bij een persoonlijk voornaamwoord nog een bepaling, dan doen we dit door middel van een bijzin of van een voorzetsel. In het Manggarais kan de bepaling van plaats onmiddellijk het voornaamwoord volgen: *hia oné*; *hia pé'ang,* hij die binnen (buiten) is.

Ténéng kin lisé oné waé kolang, „zij die binnen waren, kookten water".

Mai taé disé mbaroe laoe ngong isé mbaroe lé, „zij van het éene huis zeiden tot die van het andere ...." (*mbaroe laoe,* „huis dat stroomafwaarts ligt"; *mbaroe lé,* „huis dat stroomopwaarts is").

Hia éta déré kolé, „hij die daar boven was, zong opnieuw".

39. Evenals in andere Indonesische talen wordt ook in het Manggarais lang niet overal een voornaamwoord gebezigd, het moge onderwerp of voorwerp zijn, waar wij dit zouden verwachten.

Hia ndoe'oes kéta rangan, émé toé téing le eman, „hij zette een pruilerig gezicht, als vader het hem niet gaf".

Hia tjabot wa'i de kodé hitoe agoe ponggal liha, mata moeing, „hij greep de aap bij zijn poten en sloeg er op, deze ging natuurlijk dood".

Tjai oné ramin lélo kodon, toé ita, „bij het struikgewas gekomen keek (hij) naar het vel, hij zag het niet".

Nog meer dan in de geschreven taal van verhalen blijven in de gesproken taal de persoonlijke voornaamwoorden weg.

toé petjing, „ik (enz.) weet het niet";

toé dengé, „ik (enz.) heb het niet gehoord".

39a. Tot de samengetrokken vormen hoort eigenlijk ook *lakoe* enz. Om practische redenen hebben we de agensvorm onder een aparte kategorie samengesteld met het oog op haar frequentie en dit in een dubbel opzicht. Ten eerste kunnen alle personen met *le* worden geconstrueerd, hetgeen bij de twee series van de laatste kolom niet het geval is. Ten tweede zijn de *le*-vormen in geheel Manggarai bekend, afgezien misschien van enkele kleine dialecten aan de Oostelijke grens. De *g*- en *n*-vormen daarentegen zijn slechts in het Midden-Manggarais als pers. voornaamwoorden meer of minder in gebruik. *Niha* en *nisé* zijn mij uit het Roetengs onbekend, in Roetengse verhalen ben ik ze nooit tegengekomen, wel echter bij Tjibalse schrijvers (Noordelijk Midden-Manggarai). Ook de *ge*-vormen heb ik meer van mensen uit Tjibal dan bij Roetengers gehoord.

Van *gakoe* heb ik geen voorbeeld bij de hand, doch herinner ik mij het wel gehoord te hebben. Dit *gakoe* hier is wel te onderscheiden van het West-Manggaraise *gakoe*, dat er wel in vorm, maar niet in functie mee overeenstemt. In het Westen is *gakoe* de volledige vorm van het bezittelijke voornaamwoord: *djarang gakoe*, mijn paard. (Zie: VI. De dialectische vormen van het voornaamwoord). In Midden-Manggarais komt het slechts in de personale betekenis voor: aan mij, bij mij.

Niha en *nisé* wordt gezegd, indien men de woorden van een ander aanhaalt. Vermoedelijk komt de *n*- van *oné*, in, bij. Bijv. *oné hia taé*, bij hem was dit woord. *Taé* wordt vaker weggelaten (zie § 46). Mogelijkerwijze is het een samentrekking van: *nenggitoe taé diha*, aldus was zijn woord, een uitdrukking die anders zeer gebruikelijk is. Misschien dat er in andere dialecten tussenvormen bestaan om dit na te kunnen gaan.

Voorbeelden van deze samengetrokken vormen:

Ngo oné giha!, „ga naar hem!".

Losi kalé laoe gisé Lanoeri, „zij vluchtte naar L.".

Toé, niha, toé kéta gorig kaba hitoe, „neen" zei hij, „ik wil deze karbau niet".

Nggo niha: lélo kéta pandé de méoe, „aldus sprak hij: ik zal kijken naar hetgeen gij doet".

Nggitoe demeng, niha, „„het zij zo", sprak hij".

Wako „ngo!" nakoe, „toé!" niha, „toen ik zeide: „ga!", zei hij „neen!" ".

Nggo'o neme'ae, tjai wa .... „aldus (moet) gij zeggen (nadat gij) beneden gekomen zijt ....".

2. *Bezittelijke voornaamwoorden.*

persoon	volledige vorm	verkorte vorm
mijn, van mij	*dakoe*	*-g*
jouw, uw, van jou	*de haoe* (*di haoe*)	*-m*
zijn, haar, van hem, haar	*diha* (*di hia, de hia*) (*-n diha*)	*-n*
onze, insl., van ons	*dité*	*-d*
onze, uitsl., van ons	*dami*	*-gm*
uw, van jullie, u	*de méoe*	*-s*
hun, van hen, haar	*disé*	*-d*

40. Zelden gebruikte vormen zijn in het Roetengs: *de hia, di hia,* en *-n diha.* De volgende voorbeelden zijn uit het Midden-Manggarais:

Soeampoeloe leso moesi main rapaks doi di hia ga, „na 20 dagen was zijn geld op".

Mai taén diha agoe hi Koengkeng, „hij zeide tot K.".

Nog schaarser is: *di haoe.*

Nia di haoe akoe onto nitoek, „waar (de plaats) van jou is, wil ik gaan zitten (ruk even op, ik wil gaan zitten)".

Zeer zelden wordt tussen het zelfst. nwd. en de volledige vorm van het bijv. nwd. nog een *-d* ingelast: *Emad diha Enoe kalé pika moekoe,* „de vader van E. kwam thuis van het pisangs verkopen".

Naast de gewone beleefheidsvorm *dité* komt ook *de méoe* voor: *apa kéta mai de méoe ta keraéng,* „waarom komt U. Heer?".

Apa kéta radjan pandé de méoe ta asé ka'én?, „vriend, waarom hebt U dat gedaan?".

De onderdanige uitdrukking voor „ik": *mendim,* heeft zich gehandhaafd uit een vroegere periode, toen vermoedelijk de uitgangen van het meervoud ook voor het enkelvoud werden gebruikt.

(*Mendim, mori, mendi roem!,* „Uw slaaf ben ik, heer, Uw eigen slaaf!").

Legokoe wakar de mendim ta ité!, „laat mijn ziel los!".

Anders behoort bij *ité* het possessieve *-d.* Ik heb ook ontmoet: *Petjing lakoe mendid ité,* „ik, uw slaaf, weet het".

Tjala goridkoe ité mori?, „Wilt U het misschien, heer?".

Ook de volgende combinatie ben ik tegengekomen:

Mai nia mais ité?, „Waar komt U (meervoud) vandaan?".

In gezangen wordt het achtervoegsel dikwijls tot de volgende klinker getrokken.

Beti malon toeka ga, „mijn buik doet erg pijn" (*toeka ga* is *toekag a*).

Pé'ang tjotjo péntor ema ma o anak, „ver van hier maakt je vader een stoel" (*ema ma* is *emam a*).

41. Evenals de achtervoegsels van de persoonlijke voornaamwoorden hebben ook die van de bezittelijke zowel de ophalende als vooruitwijzende functie.

Tjetja sitoe poli taoengs emid lata ga „de spullen hebben ze gelijk meegenomen".

Rona dakoe poli matan, „mijn man is reeds overleden".

Olé weta, ho'o te soeangkalim haoe roentjoeng tjebong dakoem ga, „hé zus, dit is nu al de tweede keer, dat je me bij het baden verrast".

Woko poli mbelén liha eman ga, itoekali mbelén kolé endén, „nadat hij zijn vader had gedood, doodde hij ook zijn moeder".

Woko poli tjakén liha boa..., „nadat hij het graf had gemaakt...". (Voor meer voorbeelden zie § 86).

42. Ligt er nadruk op het voornaamwoord, dan kan ook het possessieve suffix door toevoeging van de volledige vorm van het persoonlijk voornaamwoord worden versterkt. Ter illustratie hiervoor geven we verschillende wegen van vertalingen voor onze zin: Dadelijk kom ik terug.

1. *to'ong mai kolég*
2. *to'ong mai kolég akoe*
3. *mai kolék to'ong*
4. *mai kolé kakoe to'ong.*

Het spraakgebruik beslist dat het onmanggarais is te zeggen: *to'ong akoe mai kolég*. Dit moet zijn:

5. *to'ongk akoe mai kolég.*

Het suffix *-gm* kan dan tot *-g* worden verkort. *Itoe tara maig ami bao*, „dit is de reden van ons komen zo even (daarom kwamen wij zo even)". Bij *sanggegami* (§ 100, 5) is dit regel.

Het pers. v.nmd. kan van het poss. suffix door de agensvorm worden gescheiden: *Oné ilad isé lakoe* en *Oné ilad lakoe isé*.

Het pers. vnwd. kan door een nadrukspartikel van het possessieve suffix worden gescheiden.

43. Als ander paradigma moge volgen:

Vraag: *Nia maim?* „Waar kom je vandaan?". Antwoord: *Salé mai Tjoembig.*

Vraag: *Nia maim haoe?* „Waar kom je vandaan?". Antwoord: *Salé mai Tjoembig akoe.*

Vraag: *Nia main?* „Waar komt hij vandaan?". Antwoord: *Salé mai Tjoembin.*

Vraag: *Nia main hia?* „Waar komt hij vandaan?". Antwoord: *Salé mai Tjoembin hia.*

Vraag: *Nia mais?* „Waar komen jullie vandaan?". Antwoord: *Salé mai Tjoembigm.*

Vraag: *Nia mais méoe?* „Waar komen jullie vandaan?". Antwoord: *Salé mai Tjoembigm ami.*

Vraag: *Nia maid?* „Waar komen zij vandaan?". Antwoord: *Salé mai Tjoembid.*

Vraag: *Nia maid isé?* „Waar komen zij vandaan?". Antwoord: *Salé mai Tjoembid isé.*

De twee ontbrekende vormen (2e pers. enkel- en meervoud) kunnen in vragende vorm voorkomen:

Salé mai Tjoembim? Salé mai Tjoembim haoe? „Kom je van Tjoembi (dat in het W. ligt?)".

Salé mai Tjoembis? Salé mai Tjoembis méoe? „Komen jullie van Tjoembi?".

44. Bij de zelfstandige naamwoorden hebben we gezien, (zie § 18, 3) dat de door *de* uitgedrukte afhankelijkheidsverhouding kan worden omschreven met het possessieve suffix, dat gehecht wordt aan het woord waarvan de 2e naamval afhankelijk is. In plaats van: *toé walé de lawo hitoe*, kan komen: *toé walén lawo hitoe*, „de muis antwoordde niet". De volledige vormen van het bezit. voornaamwd. zijn niets anders dan de afhankelijkheidsvormen van de persoonlijke. We hebben daarom beide constructies:

Apa sala dakoe? en: *apa salag akoe?* „wat is mijn schuld?".
Apa sala de haoe? en: *apa salam akoe?* „wat is jouw schuld?".
Apa sala diha? enz. en: *apa salan hia?* „wat is zijn schuld?".

De volledige pers. voornaamwden in *apa salag akoe* (enz.) zijn op te vatten als versterking bij de suffixvorm zoals in het voorbeeld van: *to'ong mai kolég (akoe)*. Wij zouden analoog voor alle personen kunnen doorgaan:

to'ong mai kolém of: *to'ong mai kolém haoe*
to'ong mai kolén of: *to'ong mai kolén hia* enz.

Bij het persoonlijk voornaamwoord hebben we dit verschijnsel in

ata Tjoembik en *ata Tjoembik akoe* eveneens geconstateerd (§ 35). Er is echter een verschil tussen de constructies van het bezit. voornaamwd. in de drie bovengenoemde paradigmas. Bij het laatste voorbeeld heb ik de keuze tussen drie manieren:

apa salan?
apa salan hia?
apa sala diha?

Bij de eerste twee voorbeelden daarentegen is slechts een dubbele constructie mogelijk (afgezien van de verscheidenheid wegens de woordschikking):

to'ong mai kolén resp. *salé mai Tjoembin*
to'ong mai kolén hia resp. *salé mai Tjoembin hia.*

Niet mogelijk is hier de derde constructie, namelijk het gebruik van de volledige vorm van het bezittelijke voornaamwoord. Foutief zou zijn: *to'ong mai kolé diha* resp. *salé mai Tjoembi diha.*

Kolén, Tjoembin, salan zijn drie zelfstandige naamwoorden. Het verschil is echter, dat we in *to'ong mai kolén* en *salé mai Tjoembin* een „possessieve constructie" (anders gewoonlijk substantiefconstructie genoemd) hebben. Bij de possessieve constructie kan niet elke verkorte vorm door de volledige worden vervangen. Over de possessieve constructie en het vervangen van de verkorte door de volledige vorm zal later nog uitvoerig worden gesproken. (zie § 149).

In plaats van het gewone: *apa salan hia?* vond ik ook een keer: *apa salan diha?*

45. De p l a a t s van de volledige vorm van het bezittelijke voornaamwoord is doorgaans achter het zelfstandige naamwoord: *taé diha* „hij sprak". Hebben we met een werkelijk „bezitten" te maken, dan kan de volledige vorm ook voorafgaan.

Dakoe endé hi Rigiroé, „mijn moeder is R.".
Ho'o dakoe manoek, „dit is mijn haan".

Bij deze vooropplaatsing kan ook een possessief suffix aan de volledige vorm worden gehecht. Overeenkomstig de constructie met *mori* (§ 47, 6) is dit achtervoegsel vooruitwijzend. Het richt zich dus, wat het enkel- of meervoud betreft, naar het volgende woord.

Nia dihan oema? „waar is zijn tuin?".
Ho'os de haoed noeroe so'o, „dit is jouw vlees".
Ho'os de méoed dapak so'o, „hier is jullie geroosterd vlees".

Heeft het zelfstandig naamwoord nog een bepaling bij zich, dan staat het bezit. voornaamw. gewoonlijk in de verkorte vorm, achter de laatste bepaling.

kaba raén, „zijn witte karbau".

sanggéd ka'é don, „al haar vele oudere zusjes".

Hoort het bezit. voornaamwd. bij meerdere woorden, dan maakt het onderscheid, of de volledige of de verkorte vorm gebruikt wordt. De volledige vorm staat na het laatste woord:

ema agoe endé diha, zijn ouders.

Bij de suffixvorm bestaan de volgende mogelijkheden:

a) Bij woorden die een begripseenheid vormen, kan het achtervoegsel of aan het laatste ofwel aan elk woord gehecht worden.

endé agoe emam of: *endén agoe emam*, „zijn (haar) moeder en vader; ouders".

b) Bij een samenstelling slechts na het laatste woord.

ase ka'én, „zijn (haar) broers of zusters".

Een uitzondering maakt een samenstelling van een zelfst. naamwoord en een bijwoord: *dengkir anakd wan*, „tot aan hun nakomelingen". Deze uitdrukking volgt echter ook de gewone regel.

c) Bij een opsomming wordt het of telkens herhaald of slechts een of twee keer. Het vrije gebruik in deze moge blijken uit de volgende zinnen van één verhaal:

Sanggéd toenad, ngerékd, roekoesd agoe koeséd na'a oné dokoe, „hun alen, kikkers, krabben en kreeften legden ze op de wan".

Woko polis na'ad sanggéd toenad, ngerék, roekoes agoe koesé, „nadat ze al hun alen, kikkers, krabben en kreeften daar neer hadden gezet ....".

Djari toenad, ngerék, roekoes agoe koesé tjiri tjeki data Ntjamar Ptjo Léok, „dus hun .... werden taboe voor de mensen van Ntj.".

45a. De bezitsverhouding tussen een zelfst. nwd. en een pers. v.nwd. kan zoals die tussen twee zelfst. nwden op een dubbele wijze worden uitgedrukt:

door de afhankelijkheidswijzer *de* of door het poss. suffix [1]). „Waar zijn jullie kleren?" is:

nia tjetja de méoe?

nia tjetjas?

De bezitsverhouding bij een pers. v.nwd. kan niet worden weergegeven door de volledige vorm van het pers. v.nwd. achter het poss. suffix te plaatsen. Dus niet: *nia tjetjas méoe?*

Bij de poss. constr. kan *tjetjas méoe* wél voorkomen, indien *tjetja* het object van de handeling is. *Tjala manga ita tjetjas méoe ngai sili*

---

[1]) *de* + het pers. v.nwd. = volledige vorm van het bezit. v.nwd.

waé ta, enoe?, „hebt gij soms de (= mijn) kleren bij de rivier gezien, zusters?".

Méoe is hier bijgevoegd, omdat op het v.nwd. enige nadruk ligt. Het poss. suffix heeft betrekking tot de agens. Het geeft hier geen bezitsverhouding aan tussen object en v.nwd. M.a.w. *tjetjas* betekent hier niet „jullie kleren" (immers de gestolen kleren van hem die een bad nam, zijn er mee bedoeld), maar het poss. suffix drukt hier een bezitsverhouding uit tussen het gehele gezegde, dat uit een gesubst. w.wd. + object bestaat, en de agens. Dus de betekenis is „Is er soms jullie kleren-zien?". (Over de poss. constr. later in hoofdst. XIII. Over de agensaanduiding bij de poss. constr. § 148 v.v.).

46. Het mijne enz. wordt weergegeven door de volledige vorm voorzien van het possessieve suffix zonder het zelfstandige naamwoord.

Nia kaoet dihan?, „waar is dan zijn deel?".

Mai dakoen!, „geef me het mijne!".

Ho'o de haoen!, „hier is het jouwe!".

Dikwijls wordt evenwel het zelfstandig naamwoord herhaald.

Djarang diha tako lataj, toé djarang dakoe, „zijn paard hebben ze gestolen, niet het mijne".

In uitdrukkingen zoals: *Toe'oeng de méoeko?*, „is het waar wat jullie zeggen?" is *taé*, woord, weggelaten.

47. Hieronder volgen enkele van de meest voorkomende woorden wier achtervoegsel veranderlijk is volgens de persoon[1]).

1. *bo-*

Tawa bog, „ik lach maar zo".

Mai bogm, „wij komen zonder een vast doel".

Leso bon is een gewone dag in tegenstelling b.v. tot de Zondag.

Waoe bon ngasang dakoe, „mijn goede naam is bedorven".

In verbinding met *oké*, wegwerpen, betekent het „tevergeefs":

Rewos rewos data oké kéta bod, „alle geneesmiddelen waren tevergeefs".

Kamer disé oké kéta bon, „hun moeite had geen succes".

2. *dio-*

De grondbetekenis is „verschillend, anders zijn".

Dion ka'éng data pélésina dion dité, „de geesten (v. d. overledenen) en wij wonen gescheiden van elkaar".

---

[1]) De volgende woorden zijn eigenlijk zelfst. naamwden. Bij sommige is dit gemakkelijk te constateren. *Gori* is wil, werk; *ki-* komt van *weki*, dat lichaam betekent; *mori* is heer, *radja* de reden.

Diod diod tjoeroepd ata kawir, „de uitspraken van de heidenen spreken elkaar tegen".

Dion kéta tjoeroep Belanda agoe tjoeroep Manggarai, „het Nederlands en het Manggarais zijn zeer verschillend".

Ngai diom haoe lako, ngai diog akoe, „goed, ga jij alléén, ik ook".

3. *gori-*

Toé gorin hi Lalokoé, „L. wilde niet".

Asa toé goris méoe te naéko?, „Wilt gij u nog niet beteren?".

Woko ngo gorin endén, hia lami mbaroe, „toen moeder ging werken, bewaakte hij het huis".

Agoe hia Bélot toe gorin te hang, dengkir ina limén, „Bélot wilde niet eerder eten, alvorens zijn hand genezen was".

De achtervoegsels worden vooral bij *gori* dikwijls weggelaten.

Le koendjoeng isé toé gori séngét reweng diha, „met opzet willen zij niet naar zijn stem luisteren".

Volgens de vorm noemen we *toé gorid* een nominale zin, want de letterlijke vertaling is: niet is hun wil. *Isé toé gori* lijkt een verbale zin te zijn: zij willen niet. De wording van deze verbale zin uit de oorspronkelijke nominale is hier gemakkelijk te volgen. Naar gelang de nadruk is de weergave van „zij willen niet" aldus:

toé gorid
toé gorid isé
isé toé gorid.

Het Manggarais is tegenwoordig al in een stadium, dat het de achtervoegsels verliest. In plaats van *isé toé gorid* zegt men ook dikwijls: *isé toé gori.* (Het verdwijnen van de pronominale suffixen zullen we nog herhaaldelijk kunnen constateren).

4. *hanangkoé-*

Mai tjoeroep de wadja hitoe hanangkoén, „de krokodil sprak tot zichzelf".

Lako hanangkoég akoe, „ik liep alléén".

Isé ka'éng hanangkoéd oné mbaroe hitoe, „zij waren alléén in het huis".

5. *ki-, king-*

Ki is ongetwijfeld een afkorting van: *weki*, lichaam, persoon. „Wij zijn met velen" kan in het Manggarais luiden:

do wekigm
do kigm
ata do kigm
ngai do kigm.

Vandaar dat *ki-* soms in de betekenis van het pers. voornaamwd. voor mensen, dieren en zaken voorkomt.

Poé dami kali ngo kim haoe, (de wenende moeder tot haar overleden kind): „wij hebben je tegengehouden (d.i. alles voor je gedaan), maar jij bent toch gegaan".

O ema, akoe pado kig oné béo. Wantil de eman: pado kim demeng haoe o anak, „Vader, ik zal eerst naar het dorp gaan. De vader antwoordde: goed, ga jij maar eerst, mijn kind".

Woko ngos rata agoe koela sitoe, loet kid le énggo moesi mai, „toen de boskip en de eekhoorn waren weggegaan, volgde hen (*kid*) de wilde hond achterop".

Lélos liha mbaroe bonén hitoe, monggoer kid tangé mésé so'o, „hij keek rond in het huis, er waren zeer vele, grote kussens".

Bo doe ngon longgang, doe kolén ga mena kin ga, „toen hij er in kroop, was zij (de opening) breed genoeg, toen hij er uit wilde, was ze (*kin*) te smal".

Ngo kim haoe!, „ga er zelf heen!".

Hema kis méoe!, „zwijgen jullie!".

In plaats van het pers. voornaamwd. wordt soms *weki* voluit gebruikt.

Géréng tjai taoeng weki, „wij wachten eerst nog, totdat allen er zijn".

Toé ta mori, akoe toé kéta gorig te pandé soesa agoe weki dité, „neen heer, ik wilde U volstrekt geen leed berokkenen".

Dadé wekid ata koé sitoe wa, „neem zelf de kinderen daar maar mee".

Ki- komt nu meestal voor in de betekenis van „er nog zijn".

Teho'on boa di Kerama manga kin, „vandaag is er nog het graf van K.".

Ata molas kin, „zij is nog ongetrouwd".

Toko kin keraéng, „de heer slaapt nog".

De betekenis „nog" is gemakkelijk uit het ruimere *weki* af te leiden. Immers in: *Salé wekid,* „zij (hun lichamen) zijn in het Westen", ligt opgesloten, dat ze „nog" niet hier zijn. Op mijn vraag „*Nia ata Toeloeng?*" (waar zijn de lui van T.?) heb ik dan ook een keer „*salé wekid*" gehoord. Veel gebruikelijker is wel: *salé kid.*

Ki- heeft ook de betekenis „bezig zijn, bezig blijven".

Poro kid anak koé sitoe oné mai liang watoe, „de kinderen bleven maar kijken vanuit het stenen hol (hun schuilplaats)".

Maik hi Wokok hema kin, „W. zweeg maar".

Woko poli mengkekd isé ngos ga. Atjoe loet kin moesi main, „nadat ze klaar waren, gingen ze op weg. De hond volgde hen".

Ogoj ata koé hitoe, rétang kin pandén, „het kind weigerde (te eten), het bleef maar wenen".

Nog een andere verandering van betekenis heeft *ki* ondergaan. Terwijl de ene handeling wordt gesteld, heeft ondertussen een andere plaats. In de betekenis „ondertussen" blijft *kin* onveranderd.

Rémé tjebongn hia, emi kin liha loké lawo hitoe, „terwijl hij aan het baden was, nam zij het muizevel weg".

Oné waé kaoet hia, tjoeki kin dékon li Ndéroewali, „terwijl hij in de rivier was (om te baden), trok Nd. zijn broek aan".

Ténéng kin lisé waé kolang oné api, „ondertussen maakten ze het water kokend".

Soms is het onvertaalbaar:

Lété hitoe darem mésé kin wa Réok, „toen was er een grote hongersnood in Réo".

In Roeteng is *king-* ongebruikelijk. In het Tjibals heb ik het dikwijls aangetroffen.

Ita lisé nitoe monggoer kingd latoeng, „ze zagen daar buitengewoon veel mais".

Manga kingd endém agoe emam ko toé?, „Heb je nog ouders?".

King kan zelfs zonder achtervoegsels voorkomen, wat bij *ki-* nooit gebeurt.

Hema king iné wai hitoe, „het meisje zweeg maar".

Endé, petjing kakoe le haoe, akoe rémé molas agoe mberes king ge, „moedertje, ge weet dat ik nog jong en sterk ben".

6. *mori-*

De bezitter kan met of zonder *de* worden geconstrueerd. In plaats van: *hia mori de atjoe ho'o* (hij is eigenaar van die hond) zegt men doorgaans:

hia morin atjoe ho'o
diha morin atjoe ho'o.

Het meervoud daarvan luidt:

isé morid atjoe ho'o
disé morin atjoe ho'o.

Het possessieve suffix achter *mori* stemt in getal overeen met den bezitter, indien het pers. voornaamwd. zonder *de* wordt gebezigd. Het suffix richt zich naar het bezit, indien men de volledige vorm van het bezit. voornaamwd. gebruikt.

Andere voorbeelden uit verhalen:

Diség morin mbaroe di Empo Poti Mésé, „zij waren nu de bezitters van het huis van E. P. M.".

Tois le haoe: tjepa so'o dakoe morid, „zeg haar: deze sirihpruim is van mij".

Anak koé sitoe ka'éng nitoe agoe disé kéta taoengs morid tjetja oné itoe, „de kinderen bleven daar en zij waren nu de bezitters van al de zaken in dit huis".

Isé morin tana ho'o, „zij waren de eigenaars van dit land".

Moekoe sitoe toé manga morid, „er waren geen eigenaars van die pisangs".

Bij een eigennaam vond ik deze woordschikking:

Morin oema hitoe diha Lanoer, „L. was de bezitter van deze tuin".

7. *Radja-*

De betekenis van dit woord hier is: reden, grond.

Apa radjag akoe te nggopét kéta agoe méoe?, „waarom zou ik tegen jullie liegen?".

Apa radjas méoe tara rétangs?, „waarom wenen jullie?".

Apa radjam haoe tara nenggitoe?, „waarom doe je zoiets?".

Volgt *tara* onmiddellijk op *radja-*, dan altijd *radjan tara*.

Apa radjan tara renggoes rangam?, „waarom kijk je zo bedroefd?".

Apa kéta radjan tara tawam haoe?, „wat is toch de reden, dat je lacht?".

8. *Hena-*

Iné wai hitoe henan kéta oné nain, „dat meisje beviel hem zeer".

Tombo sitoe henad taoeng oné nai diha, „hij heeft plezier in al die verhalen".

9. *Roe-, de roe-*, zie § 66.

10. *Iwo-*, zie onbepaald telwoord, § 100, nr. 3.

11. *Sanggé-* en *ména-*, zie onbepaald telwoord, § 100, nr. 5.

12. *Tjangkali-*, zie vermenigvuldigende telwoorden, § 95.

13. *Naé-, Naégm ga, mori!*

47a. Verder wordt het „bezittelijke voornaamwoord" nog gebruikt:

1. Bij corresponderende woorden, bij woorden, waarover het verhaal loopt.

Maik doe tékoe waé de anakn hitoe, eman poli losin, „maar terwijl het kind water schepte, liep de vader weg".

Naka kéta wetan, woko ita hang hitoe te ba de naran, „zus was blij, toen zij het eten zag, dat haar broer bracht".

Bo pé'ang mai liang hitoe koén maik bonén mésé da'atn, „aan de buitenkant was het hol klein, maar binnen in was het zeer groot".

Ngarang dé ka'én hia Ndik agoe ngarangn dé asén hia Ndelong, „de naam van de oudste zuster was Ndik, en die van de jongste Ndelong". (*Dé* i.p.v. *de*, zie § 20).

Bij raadsels zijn vaak tegenstellingen.

Bo inén toé ranin, anakn ranin, „de moeder is niet kwaadaardig, maar het kind wel". (Oplossing: het oude rietgras doet geen pijn, wel het nieuwe, dat scherp en puntig is).

Pé'ang main itjin, oné main loeitn, „aan de buitenkant is de vrucht, aan de binnenkant de schil".

Taé de lawo: émé nggitoe-é aloeng akoen, „de muis sprak. als het zo is, verheug ik me het eerst".

2. Als men iemand aanspreekt.

Olong méoen tjebong, o nana agoe enoe, „neemt gij eerst een bad, broer en zus".

Itoe tara tjai tjé'é asé kaén!, „kom daarom hier, vriend".

Bokoé limbang méoe hitoe lakoe ta, asé ka'én, „ja, ik zal jullie overzetten, vrienden".

Olé, keraéng, akoe ikon!, „ach heer, geef mij de vis".

Dit verschijnsel zien we ook bij: *iwon* (zie onbepaalde telwoorden, § 100, nr. 3) en *taoeng* (§ 100, 5), vgl. § 46.

Is het werkwoord niet uitgedrukt, dan staat ook nog *de* voor het pers. vnm.wd. *Olong de haoen wan a nana,* „(zet eerst jouw tol op de grond, kind (begin jij met je tol!)".

Bij uitroepen kan *n* optreden; het behoeft niet: *Bo hitoen ta keraéng.*

3. Bij tijdbepalingen met *ného* (zoals).

De spreker vergelijkt als het ware het tijdstip van het gebeuren met het ogenblik waar hij nu bij het vertellen is.

Itoe kali pakin kaba raé ga ného to'ongn, „toen slachtten ze dadelijk een vaal-witte karbau".

Émé ného to'ong wién penti, le mané ata ngo barong waé, „als er (bij voorbeeld) vannacht het tuinfeest begint, dan gaat men 's avonds bij de bron offeren".

Émé ného tje soean lodok oema, ata wangkan kawé toeak, ela, manoek, atjoe, „als er overmorgen de houten tuinpaal geplant wordt, begint men al palmwijn, varkens, kippen en honden te zoeken".

Ného diang goelan, „de volgende morgen", *ného to'ong wién,* „deze nacht" e.a. zijn ten slotte vaste uitdrukkingen geworden. Het *-n* wordt echter ook dikwijls weggelaten. Eveneens in de uitdrukkingen:

ného rapangn, ného tomingn, „bij voorbeeld" [1]).

4. In zinnen met een onbepaalde betekenis.

Keraéng, dengé dakoe, keraéng manga ongga atan, „keraéng, ik heb gehoord, dat U iemand geslagen hebt".

Béo hitoe penong kéta atan, „het dorp was vol mensen".

Maik, toé kéta manga ngaok datan, „er was geen geluid van mensen (te horen)".

Toé kéta ita koném tjengatan, „ze zagen niemand" [2]).

5. Achter de volledige vormen van het bezittelijk voornaamwoord, indien deze een werkelijk „bezitten" uitdrukken (zie § 45 en 46).

6. Achter het bijvoeg. nmwd., dat afmetingen of een tijdsduur aangeeft. *Kapal hitoe* 300 *tjikoe lémén,* „het schip was 300 el lang". *Béhengn heti dakoe enem minggoe* „ik was 6 weken ziek".

7. Achter bijvoeg. nmwd., indien het onderwerp niet is uitgedrukt (zie § 78).

8. Achter *kong-*.

Deze partikel heeft een toegevende betekenis „laat (hem) maar (dit doen)". *Kongn! néka lénga kolé,* „laat hem maar (kloppen)!".

47b. Ten slotte volgen nog enkele uitdrukkingen waarvoor nauwelijks regels te vinden zijn.

Toén tai, endé!, „Het zal niet zo zijn, moeder!".

Ka'éng wakar hitoe moesi mai gong ditén, „de ziel bevindt zich achter in onze nek".

Nia kéta taé de haoen, „al wat ge zegt (zal ik doen)".

3. *Aanwijzende voornaamwoorden.*

enkelvoud:	*ho'o* (*o'o, o, ho*)	*hitoe* (*itoe*)	*hio* (*io*)
meervoud:	*so'o* (*so*)	*sitoe*	*sio*

48. De *h* wordt vooral in het begin van een zin of na een woord dat op een klinker eindigt weggelaten. De twee door een hamza gescheiden klinkers in *ho'o* en *o'o* worden in het Roetengs dikwijls bij het spreken tot een lange klinker samengetrokken. (zie § 6). In de schrijftaal zullen de inheemse onderwijzers de dubbele gescheiden klinkers wel meestal schrijven.

---

[1]) *Neho* wordt ook wel eens gebruikt vòòr bepalingen van plaats. *Tjai nèho salé daloe Lelak déré kolé hi Béngé-woek* „gekomen bij het daloeschap Lelak zong B. opnieuw."

[2]) *Lik mentoek kéta kaka oné poear hitoe, toé roening apa-apad,* „de vogels in het woud waren zeer stil, er was geen geluid."

Voorbeelden dat de begin-*h* wegvalt.

Itoep tara do kin waén salé, „dat is de reden dat er in het Westen nog altijd veel water is".

Ina itoekali mosé dami, „dat is ons hoofdvoedsel".

Os di' ngod, „toen gingen ze op reis".

49. *Ho'o* en *hitoe* worden niet altijd streng uit elkaar gehouden.

Ho'o heeft betrekking tot den spreker. Het wijst voorwerpen aan die dichter bij hem zijn, onder zijn bereik vallen: *ela ho'o* dit varken (meervoud: *ela so'o*).

Hitoe heeft betrekking tot den aangesprokene. Het wijst voorwerpen aan die dichter bij dezen zijn, die onder diens bereik vallen: *ela hitoe* dat varken, (meerv. *ela sitoe*).

Hio wijst voorwerpen aan die niet onmiddellijk onder het bereik van den spreker of van den aangesprokene zijn: *ela hio* (*ela sio*).

Men zou daarom de aanwijz. voornaamwden kunnen indelen in die van de 1ste, 2e en 3e persoon. We zullen meestal *ela hio* met „ginds varken" vertalen. Zuiver is die vertaling niet. Gewoonlijk zal wel de toegesprokene persoon dichter bij den spreker zijn dan de derde persoon waarop *ela hio* betrekking heeft, maar het kan ook gebeuren, dat *ela hio* plaatselijk even dicht bij den toegesprokene is als *ela hitoe*.

Hitoe wijst ook op het voorafgaande, *ho'o* op het volgende. Doch wordt daarop niet altijd gelet. In plaats van: *itoeskali ga* zegt men eveneens: *hoskali ga,* „dit is het (wat ik te zeggen had)". In verhalen vond ik van denzelfden „schrijver":

Danong Tjoembi hitoe koedoet roné, „vroeger was Tj. bijna in het water verzonken".

Danong béa Wéol ho'o koedoet tjiri tatjik, „vroeger was de vlakte van W. bijna een zee geworden".

Hio correspondeert in verhalen met ons „de bovengenoemde". In een verhaal gaat het eerst over de karbau en de slang, daarna over den mens. Komt de verteller weer op die dieren te spreken, dan zegt hij *hio*: *Kaba kina hio bao boat moeing le tawa... Népa mésé hio bao mata leras,* „de vrouwelijke karbau van zo even viel flauw van het lachen... De grote slang echter werd gedood, geheel verbrijzeld".

Wa boa hia tjoemang agoe ata siot boak diha, „beneden in het graf ontmoette hij de mensen die hij (vroeger) begraven had".

Men bezigt *hio* ook, indien de aangewezen persoon (of zaak) onbekend is aan hem, met wien men spreekt.

Bao akoe koedoet tjokol doi oné keraéng hiot ka'éng endé dakoe

danong, „zo even wilde ik geld lenen van dien heer waar vroeger moeder diende".

50. Bijvoegelijk gebruikt staat het aanwijzende voornaamwoord altijd achter het bepaalde woord en wel na de laatste bepaling.

anak de méoe hitoe, dit uw kind.

isé te soea sitoe, zij beiden.

Ita kolé lata ba hang sitoe manga kaoet ge 'mbaroe betji, „de mensen die het eten brachten, zagen dat er op eens een huis van ijzer was".

Heeft het aanwijz. voornaamwd. betrekking op twee woorden, dan wordt het meervoud gebezigd, ook al staat het laatste woord in het enkelvoud.

Woko poli hitoe hia loak tjetja da'at agoe djago sitoe, „daarna legde hij de oude kleren en de baard af".

51. Het aanwijz. voornaamwd. kan ook zelfstandig optreden en wel:

a) Als object bij een werkwoord.

Dengé hitoe rétang kéta hia, „toen hij dat hoorde, weende hij zeer".

Hitoe akoe toé dango rabo, „daarom ben ik niet al te boos".

Is het aangewezen voorwerp een woord, dat een meervoudigheid aanduidt, dan moet ook de meervoudsvorm van het aanwijz. voornaamwd. worden gebruikt.

Endé réok le haoe soó, „moeder kookt dit!" (namelijk: *oeté*, groenten).

b) In een zin met een naamwoordelijk gezegde.

De plaats van het voornaamwoord hangt van de nadruk af.

Ho'o mbaroe de keraéng, „dit is het huis van den heer".

Dakoe djarang ho'o, „dit is mijn paard".

Afwijkend van onze volgorde wordt het aanwijz. voornaamwd. meestal achter het gezegde geplaatst, als dit een persoon is in zinnen als:

Toé méong ho'o maik ata manoesia, „dit is geen kat maar een mens".

Toé ema dami ho'o, tenang oné nain, „dit is niet onze vader, dacht hij bij zich zelf".

Het aanwijz. voornaamwd. kan echter ook vooropstaan.

Ho'o kakoe endém o nana! „ik ben het, je moeder, o kind!".

Toé ho'os endé ema dakoe, alangko poti so'o, „dit zijn niet mijn ouders, maar het zijn poti's".

Is het gezegde van een naamwoordelijke zin een meervoud, dan is te onderscheiden, of dit een persoonlijk voornaamwoord is of een

zelfstandig naamwoord. In het eerste geval wordt het aanwijz. voornaamwd. in het enkelvoud met de achtervoegsels van het pers. voornaamwd. in het meervoud gebruikt.

Ho'os, „hier zijn ze".

Asa hitoes?, „zijn ze dat?".

In het tweede geval komt een dubbele constructie voor.

1. De enkelvoudsvorm van het aanwijzend voornaamwoord eventueel met de achtervoegsels van het pers. voornaamwd. in het meervoud.

Hos ata koé so'ot tako tété dite, „dit zijn de kinderen die onze zoete aardappelen hebben gestolen".

Ho'os petin, „dit zijn zijn kisten".

Het achtervoegsel blijft soms ook weg:

Ho'o kopés, „dit zijn jullie zwaarden".

Deze constructie is wel de meest gebruikelijke, soms echter komt ook voor:

2. De meervoudsvorm van het aanwijzend voornaamwoord.

Taé de haoe balak ko oelar, maik sitoe toé kaka ko hitoe darat, „ge zegt wel, dat het een hagedis of een slang was, maar het waren geen dieren doch een darat (een geest)".

Toé ata radja so'o, „dit zijn geen mensen".

Sitoet[1]) *rétji de kodé kali itoe sitoet hang disé*, „wat de apen overlieten, dat was hun voedsel".

52. De aanwijzende voornaamwoorden vertalen wij in onze Westerse talen dikwijls met bijwoorden van plaats:

Nia haoe? Ho'o kakoe! taén, „Waar ben je?", „Hier ben ik"! zei hij".

Toé keta gorig akoe te neki agoe haoe hitoe, „ik wil niet met jou daar trouwen".

Hios ata Kénda, „ginder zijn de mensen van K.".

Ho'ot moet lawo, „hier is het lekker warm!".

Verbonden met een pers. voornaamwd. van de 1e en 2e pers. meervoud blijft het aanwijz. voornaamwd. toch in het enkelvoud. Bij de 3e pers. stemt het in getal met het pers. v.nwd. overeen.

Tjampékoé ami ho'o!, help ons!".

Ami te soea ho'o toé manga endé agoe emagm, „wij beiden hebben geen ouders".

Mata méoe ho'o to'ong tjai oné mbaroe dakoe, „gij zult straks sterven, (wanneer ik) in mijn huis ben gekomen".

[1]) Aangaande de *-t* zie § 60.

Taé disé sitoe, „zij zeiden".

Vraagt men naar de weg naar Roeteng en is deze aan de Westzijde (*salé*), dan zal men antwoorden naar gelang hij dicht bij den spreker is met: *ho'o salén*! *ho'op salén salangn*! *salé ho'o salén*! Is hij verder af, dan zegt men: *hitoe* (of *hio*) *salén*!

53. Nadat we het zelfst. naamwd. een keer hebben genoemd, vervangen we het in de volgende zin door het aanwijz. voornaamwd. De Manggaraier herhaalt meestal het zelfst. naamwd.

Manga tja oema. Oema hitoe roeis tja pong: „er was een tuin. Deze was dicht bij een klein bosje".

Hi Empo Poti Mésé ba tidek. Wara tidek hitoe: „EPM. bracht een puntig ijzer mee. Dit was gloeiend heet".

Bet dakoe, mori, tambor data manoesia kalipo tambor de kereketok, „ik dacht, heer, dat dit het rommelen van mensen was, maar het was dat van de specht".

Ranga de haoe ného ranga de kodé, „jouw gezicht is zo (lelijk) als dat van een aap".

Bij het laatste voorbeeld is ook deze constructie mogelijk: het afhankelijke woord wordt zonder *de* achter het vergelijkingswoord geplaatst, dus *ranga de haoe ného kodé* (zie § 89).

Voor eigennamen echter kan het zelfst. naamwoord wegblijven, zodat er afhankelijke eigennaam met *de* staat.

Maik diha Amé-ntaéng toédi polij, „maar het (tuin)werk van A. was nog niet af". In de voorafgaande zin was reeds sprake van het tuinwerk van een ander. Het aanw. vnmd. wordt ook hier niet gebruikt.

Over de aanwijzende voornaamwoorden als bepalingen van plaats en tijd zie § 164 resp. 172.

4. *Vragende voornaamwoorden.*

tjéi? tjéing?

diong? (*de tjei?*) *liong*? *le tjéing*? (*le tjéi?*) *giong*? *agoe tjéi*? (*ge tjéi?*).

apa le pai? (*ali pai?*) *le apa*?

54. *Tjéi* (of *tjéing*) vragen naar personen of de namen van personen.

Tjéi hia ho'o? „wie is deze hier?".

Tjéing kéta gorin agoe lawo hitoe? „Wie toch wil met die muis trouwen?".

Tjéi léng ngasang de haoe ta? „Hoe is je naam?".

Tjéi wordt meestal zelfstandig gebruikt, zelden bijvoegelijk. *Karaéng tjéingdé hitoe ta?* „Wat voor keraéng is die toch?".

Gewoonlijk is het bijvoegelijke vragende voornaamwd. *apa,* ook bij personen. Het vraagt naar hun afkomst of hun eigenschappen.

Ata apa haoe? Ata Roeteng! „Wat voor iemand ben je? Een Roetenger".

Ata apa meka weroe? Ata iné wai! — „Wat voor iemand is de nieuwe gast (het pas geboren kind)? Een meisje!".

„Wie van u" enz. wordt vertaald met: *Tjéi wili ata gorin oné mai méoe ga?* „Wie onder u wil dat doen?".

Tjéi en *tjéing* worden door elkaar gebruikt.

55. Als vraagwoord naar zaken dient *apa?* Het komt zowel zelfstandig als bijvoegelijk voor.

Apa hitoe? „Wat is dat?".

Ramé apa ho'o? „wat is dat voor een feest?".

Lété apa? doe apa? „ wanneer?" (letterl.: welke tijd?).

Zelfstandig gebruikt kan *apa* voor of achter het gezegde staan.

Apa tjirn? en *Tjirn apa?* „wat heeft dat voor nut?".

Apas ndési de haoe anak ga? „Hoe staat het met je ndési-vruchten kind?".

„Waarvan" kan niet met *de apa* worden weergegeven.

Endé, tjo tité moséd ga? „moeder, waarvan zullen we leven?".

Mosé apadkali taiga? „Waarvan zullen we straks leven?".

56. Met onovergankelijke werkwoorden verbonden heeft *apa* ook een redengevende of doelaangevende betekenis. Staat het vòòr het werkwoord, dan worden aan het laatste de achtervoegsels gehecht. Staat het er achter, dan krijgt *apa* de achtervoegsels.

Apa mais (méoe)? „waarvoor komen jullie?".

Mai apas? „waarvoor komen jullie?".

Inplaats van de verkorte vorm, kan achter *apa* ook de volledige vorm optreden:

Apa ogom? „waarom weiger je?".

Apa ogo de haoe? „waarom weiger je?".

Bij een overgankelijk werkwoord heeft *apa* de gewone betekenis „wat?".

Staat het voor het overgank. werkwd., dan krijgt dit evenals het onovergankelijke de verkorte of de volledige vorm van het b e z i t t e l i j k e voornaamwoord. In het andere geval wordt aan *apa* het p e r s o o n l i j k e voornaamwoord gehecht.

Apa kawém?, „wat zoek je?". *Kawé apah?*, „wat zoek je?".

Apa lélom?, „waarnaar kijk je?". *Lélo apah?*, „waarnaar kijk je?".

57. Naast *apa?* komt ook soms *tjo'o?* (hoe?) voor.

Voorbeelden:

Tjo'o tocang?, „Watblief, heer?".

Tjo'o radjan ta?, „wat is de reden er van?".

Tjo'o weli ngoéng de haoe?, „wat wilt ge dus?".

Ata tjo'os ta!, „Wat zijn dat voor mensen!" (die zo iets hebben gedaan!).

Tjo'o taén?, „Wat heeft hij gezegd?".

In al deze voorbeelden zou men *tjo'o* ook door *apa* kunnen vervangen. Aan de andere kant moet men soms *tjo'o?* gebruiken, waar wij in het Nederlands „wat?" hebben.

Wat moet ik doen? is in het Manggarais: *tjo'o pandén?* en niet: *apa pandén?* Dit laatste zou betekenen: „wat heeft hij gedaan?".

Tjo nawan litéga, boto ité hang le méong hitoe?, „welke list moeten wij gebruiken, opdat ons de kat niet opeet?".

Tjo'ot kaligé?, „wat moeten we nu gaan doen?".

58. De vraagvormen met formatieve elementen. De tussen haakjes geplaatste vormen komen in het Roetengs minder voor.

1. *diong?*, „wiens?".

Anak diong ho'o?, „wiens kind is dit?".

Taé diong? (ook wel: *taé data diong?*), „wie heeft dat gezegd?".

téi diong?, „wie heeft je dat gegeven?".

Voor „wien behoort dit paard?" bestaan verschillende uitdrukkingen:

Djarang diong morin? Tjéi ngaran djarang hitoe? Diong ngaran djarang hitoe? (*ngara* is bezitter).

2. *liong?*

Vraagt naar den bewerker van de handeling. *Tjéi?* kan niet onmiddellijk met een overgankelijk werkwoord worden verbonden, of er moet eerst *ata* volgen. Is *tjéing* van de agensaanwijzer voorzien, dan is het gebruik van *ata* niet verplicht. Daar deze vragende vormen veel gebezigd worden, geven we als illustratie de Manggaraise vertaling van twee Nederlandse zinnen: „wie draagt ze. (mijn bagage)?" en: „wie heeft het gedaan?". Bij het eerste voorbeeld geven we in de eerste kolom de goede uitdrukkingen weer en in de tweede enkele foutieve, die iemand in het begin van de taalbeoefening gemakkelijk kunnen overkomen.

Wie draagt ze (mijn bagage)?

juist:	foutief:
1. *liong(s) bad?*	*liong bas?* (dit betekent: „wie draagt jullie?")
2. *ba liong(s)?*	*bad liong(s)*
3. *le tjéi(ng) bad?*	*tjéing bas* (of *bad*)
4. *tjéi(ng) ata bad?*	*tjéi ata bas* (dit betekent: „wie draagt jullie?")

Regel voor het gebruik van de achtervoegsels: Gaat de agensvorm (zie § 27) vooraf, dan wordt het voorwerp niet door het persoonlijke maar door het bezittelijke voornaamwoord weergegeven. (Volgt de agensvorm, dan kunnen de achtervoegsels, en wel die van het p e r s o o n l ij k e voornaamwd. slechts achter de agensvorm staan en niet achter het werkwoord).

Het antwoord op de boven vermelde vraag kan daarom luiden:

lakoe bad

lakoes bad (hier treden dus twee achtervoegsels op, een pers. en een bez.).

ba lakoes.

Natuurlijk zal de Manggaraier ook dikwijls eenvoudig antwoorden met: *lakoe, lakoes* of *akoe*!

Wij voegen hier nog een tweede voorbeeld bij, daar dit de rijkdom van vraagwendingen van een andere kant illustreert, doordat bij dit werkwoord, zoals bij vele andere, *le* ook door *de* kan worden vervangen. Wij geven hier alleen de goede en gebruikelijke uitdrukkingen weer, niet slechts thoretisch geconstrueerde.

Wie heeft het gedaan?

liong pandén?	*pandé diong?*
tjéi(ng) ata pandén?	*pandé de tjéing?*

Er is wel een klein verschil van gevoelswaarde. Bij de vragen links staat meer de bewerker op de voorgrond, terwijl bij de tweede rij meer nadruk op de volbrachte daad wordt gelegd. Doch al te groot is dit verschil niet, want ook bij de *le*-vorm kan men de nadruk op de handeling leggen door achteropplaatsing: *pandé liong*? (in plaats van: *liong pandén*?). In het antwoord vinden we de constructies: *pandé lakoej* naast *pandé dakoe*. Valt de nadruk op den bewerker, dan: *lakoe(j) pandén* of eenvoudig: *lakoe*!

3. *giong?*

Giong haoe lakom?. „met wie(n) ben je op stap gegaan?".

agoe tjéing haoe lakom?

ge tjéing haoe lakom?

Ba giong haoe apa ho'o?, „naar wie(n) breng je dit?".

Oné giongs?, „Aan wie hebt gij het gegeven?".

4. *le pai?*

Le pai pandéd le haoe ngism sitoe tara neni?, „waarmee heb je je tanden zo zwart gemaakt?".

Ali pai kétas le haoes dekod kodé so'o?, „hoe heb je deze apen gevangen?".

Le apasdé tara di'a da'at ngis dité sitoe?, „hoe komt het, dat Uwe tanden zo prachtig zijn (er uitzien)?".

Le pai toeka de haoe tara betim?, „hoe komt het dat je buik ziek is?".

59. Vergelijkt men de vorm en de betekenis van *diong, liong, giong* met elkaar, dan blijkt dat men deze vormen ten minste in deze elementen kan splitsen: *de* en *iong, le* en *iong, ge* en *iong*. *-ng* is een nog levend achtervoegsel in het Manggarais (zie bij Het Werkwoord....). In *diong* enz. zien we dit achtervoegsel in versteende vorm. Wij splitsen daarom *de* + *io* + *ng*. *io* in deze vormen is gelijk te stellen aan het aanwijzende voornaamwoord van de derde persoon: *hio* (*io*).

Le pai is vermoedelijk wel een verkorte vorm voor **le apai*, waarin *i* het achtervoegsel van het pers. voornaamwd is. In de laatste zin zien we achter *le apa* het achtervoegsel in het meervoud.

5. *Aequivalenten van onze betrekkelijke voornaamwoorden.*

60. Een apart betrekkelijk voornaamwoord heeft het Manggarais niet. Als betrekking aanwijzend voornaamwoord in ruimeren zin dient: *ata*, dat eigenlijk „mens, persoon, wezen" betekent. Naast *ata* vindt men: *atat, te, -t*.

De functies van *ata* zijn:

1. *Ata* komt overeen met ons betrekkelijk voornaamwoord.

Manga tjangata iné wai ata riang kodé, „er was een vrouw die haar tuin tegen apen bewaakte".

Tja leso wadja hitoe ka'éng wa saoeng hadjoe ata poli lodad, „op zekere dag bevond zich de krokodil onder de boomblaren die waren afgevallen".

Hitoe kéta te pandé beti nai dakoe, „dat is het, wat mijn hart bedroeft".

Oné loepi waé hitoe manga teloe taoed ata toe'a siot adong liha danong, „aan de oever van de rivier waren de drie mensen welke hij vroeger bedrogen had".

Lété leso iné wai hitoet lami oema rétang molétaoeng, „elke dag weende de vrouw die de tuin bewaakte, onophoudelijk".

2. *Ata* geeft het verschil of de tegenstelling aan.

Op de vraag: *Tjo wolěngd béka agoe roka?*, „wat is het verschil tussen een *béka* en een *roka?*" (beide zijn namen voor manden) wordt geantwoord: *Béka ata mésen roka ata koén*, „de *béka* is groot, de *roka* is klein".

Andere voorbeelden:

Ho'o ata géaln hitoe ata mendon, „dit is gemakkelijk (uit te spreken), dat moeilijk".

Woko polis nekid kolé nggeroné béo diha te ronas ga, „nadat ze getrouwd waren, gingen ze terug naar het dorp van den man" (eerst was er sprake van *béo diha te winan*).

Mendi hitoe na'a pé'ang merkani oné mai langkang ného lewing, mangko, piso, kébor agoe dod kolé merkani ata koéd, „de knecht haalde uit de mand gereedschappen, zoals potten, schotels, messen, potlepels en vele kleine spullen". *ata koéd* staat in tegenstelling tot de potten enz. die als grote gereedschappen worden beschouwd.

3. *Ata* is nadrukwijzer.

Tussen deze twee zinnen: *mbaroen mésén*, en: *mbaroen ata mésén* is alleen een verschil van nadruk; beide betekenen: zijn huis is groot. Wil de Manggaraier *mésé* releveren, dan plaatst hij het voorop, met of zonder *ata*: *mésén mbaroen* of: *ata mésén mbaroen* (§ 78).

Andere voorbeelden waaruit blijkt, dat *ata* nadrukwijzer is:

Agoe peké le eman tja tagi ata betjé, „en zijn vader maakte een v e t hert buit".

Ami ho'o keraéng, ata oké le emagm, „wij, heer, zijn door vader verstoten".

Nengkoé hitoe ngo lami toro sitoe, ai toro sitoe do kéta ata tako latad, „het kind ging de heesters bewaken, want zeer vele heesters werden door de mensen gestolen".

Djarang diong hio? Ho'ot ba matjang ngai mosé kin! — „Wiens paard is dit toch? Het brengt een levenden tijger!".

Émé akoe, lakoet te hang kaoet hia, „wat mij betreft, ik zou hem eenvoudig opeten".

Hitoe ata da'atn!, „dat is lelijk (wat ze gedaan hebben)!".

Toé te kodé oné main, atjoe kali ga, „niet de aap was binnen in het hol, maar de hond".

Agoe dod ringgi ata poli tako liséd, „en vele rijksdaalders hadden zij reeds gestolen".

De functies van *ata* als tegenstelling- en nadrukwijzer zullen natuurlijk dikwijls in elkaar overlopen. *Paki tja betong liha. Kawé kéta ata mésén*, „hij velde een boomstam neer. Een grote had hij uitgezocht". *Ata mésén* zou ook kunnen betekenen: de grootste van alle andere had hij uitgezocht. Naar gelang van de samenhang betekent *mbaroe diha ata mésén*, „zijn huis is groot onder de andere die niet zo groot zijn"; „zijn huis is het grootste" of: „zijn huis is groter dan de andere".

61. „Zijn kleine hond" is in het Manggarais: *atjoe koén* of *atjoen ata koé(n)*.

Wordt het bezit. voornaamwd. achter het zelfst. naamwd. gehecht, dan is het gebruik van *ata* verplicht. Immers *atjoen koé* zou betekenen: „zijn hond is klein".

Taé de endén te boeta hitoe, „zijn blinde moeder zei ....".

Dengé tjoeroep hitoe endén ata beti, di'a moeing, „toen haar zieke moeder dat hoorde, was ze dadelijk genezen".

62. *Ata* wordt echter ook dikwijls niet gebezigd, waar wij een betrekkelijke zin bezigen.

Manga tja koela kawé hang oné tja loepi waé, „er was een eekhoorn, die eten zocht bij de oever van een rivier".

Manga tjengata anak koé djera le endén ngo emi api, oné tja mbaroe, „er was een kind wien zijn moeder beval in een huis vuur te gaan zoeken".

Ho'o kopé téi de hendé agoe akoe bao, „dit is het zwaard dat moeder mij zo juist heeft gegeven".

Le haoe hang tété ba dami sitoe, „jij eet maar de zoete aardappelen op die wij brengen".

Maik kodé oné waé beoné toé losi, „maar de aap die in het water was, vluchtte niet".

Isé laséng paki ata ba doi, „zij waren gewoon de mensen die het geld brachten, te doden".

Uit deze voorbeelden blijkt, dat men niet elk betrekkel. voornaamwd. in het Manggarais met *ata* moet vertalen.

63. Het Nederlands kan ook het betrek. voornaamwd. verbuigen of voornaamwoordelijke bijwoorden bezigen (wiens, waarvan, waarop enz.) Het Manggarais duldt voor *ata* geen voorzetsel.

a) „Wiens, waarvan" wordt weergegeven door:

1. *ata* met aanhechting van het bezit. voornaamwd. aan het zelfst. naamwd. [1]).

[1]) waarvan die „tweede naamval" afhankelijk is.

Danong manga tjangata anak koé ata mata endén, „vroeger was er een kind waarvan de moeder overleden was".

Émé manga tjangata ata peké latas paéngn hia ngo oné toe'a béo, „als er iemand was wien men zijn dieren gespeerd had, dan ging deze naar het dorpshoofd".

Hadjoe nio ata té'ég wocan, „een kokospalm waarvan de vruchten rijp waren".

Hia te toé manga henad djerén, „hij wiens valstrik niets had opgeleverd".

2. Twee hoofdzinnen. Deze worden ofwel op dezelfde toonhoogte uitgesproken met een kleine adempauze er tussen ofwel de toon zakt en stijgt opnieuw. Het eerste geval drukken wij in ons schrift uit met een komma, het tweede met een punt.

Manga tjengata anak koé. Matas endén agoe eman, „er was een klein kind. Zijn ouders waren overleden".

Ata toe'a hitoe manga tja anakn, ngasangn hi Toemir, „de oude vrouw had een kind, zijn naam was T.".

Manga tjengata, socad anakn, „er was iemand, twee waren zijn kinderen".

Wij vertalen dergelijke zinnen in het Nederlands met: „Er was iemand die twee kinderen had".

b) „Waar, waarin" enz. wordt uitgedrukt door: *baté, paté, ata, ata baté, tara baté, doe.*

Het zijn eigenlijk zelfst. naamw.den die dienen om een plaatselijke betrekking aan te wijzen. *Baté* is het meest gebruikelijk en betekent plaats. Als het zelfst. nmwd. is *paté* gewoner: *paté kaba, paté ela*, „paadjes die de karbouwen, varkens, bij het vrije rondlopen nemen".

Kolés ga nggeroné pocar baté ka'éngd, „zij keerden terug naar het bos waar zij woonden".

Mockang baté ka'éng data koé sitoe, „het gehucht waarin die kinderen vertoefden".

Lotje baté tokon, „de mat waarop hij sliep".

Déoen mbaroe paté ka'éng de anak, „het huis waar de kinderen zijn, is ver".

Hia géréng oné loepi salang mésé ata laséng lako data bora hitoe, „hij wachtte aan de kant van de hoofdweg, waar de rijke gewoonlijk langs kwam".

Éta awang manga kolé tana ko lino nécho ho'ot ka'éng dité, „boven de wolken is ook grond en aarde zoals hier waar wij zijn".

Isé tjai oné satar ata do tagi agoe motang, „zij kwamen bij een grasvlakte waar vele herten en bosvarkens waren".

Manga tja noeang ata baté ka'éng diha Saoel, „er was een hol waar S. zich gewoonlijk ophield".

Tara komt anders meer voor in de functie van een redegevend woord. Zoals uit de volgende voorbeelden blijkt, heeft het echter ook de betekenis van plaats en kan het door *paté* gevolgd worden.

Atjoe hitoe kolé oné tara toko de morin, „de hond keerde weer terug naar de plaats, waar zijn meester sliep".

Isé anging oné tara hi Wokoek oké pékang, „zij zwommen naar de plaats, waar W. hengelde".

Besalé mai tara lako disé manga boa weroe, „ten Westen van de plaats waar zij liepen, was een nieuw graf".

Leso hitoe anak disé lako oné tara paté ka'éng disé, „die dag kwamen de kinderen voorbij de plaats, waar zij woonden".

Tegen het Manggaraise taaleigen zou zijn, het vragende bijwoord van plaats, *nia?* (waar?), achter het zelfst. naamwd. te gebruiken, bijv. *lotjé nia tokon, mbaroe nia ka'éngn.*

Nia wordt echter wel gezegd, indien „waar" een voorwerpszin inleidt. *Tjewié lélo di'a kéta le winan nia tjehan lokén de ronan,* „in een zekere nacht keek de vrouw goed uit, waar haar man zijn vel had verborgen" (het tweede gedeelte is eigenlijk een zelfstandige zin).

64. Ten slotte zij er op gewezen, dat de Manggaraier van een eenvoudig, nevenschikkend zinsverband houdt. In plaats van perioden zoals: „dit is de boom waaraan nieuwe loten groeien, als er in onze kampong een nieuw mens wordt geboren; dit is de rivier waarin hij verdronken is", zegt hij eenvoudig: „aan deze boom groeien nieuwe loten . . . ." enz; of: „dit is de boom, daaraan groeien" enz. Insgelijks: „in deze rivier is hij verdronken"; of: „dit is de rivier, daarin is hij verdronken". Trouwens ook bij ons behoren de uitdrukkingen „boom waaraan" en „rivier waarin" meer tot de boeken- dan tot de omgangstaal.

Doe heb ik in deze plaatselijk relatieve betekenis zelden aangetroffen.

Tjai wa para doe ka'éng di Lanoer, tjéngka liha watoe hitoe, „toen zij bij de deur (van het hol) waar L. vertoefde gekomen was, nam zij de steen weg".

65. Als aequivalenten van onbepaald betrekkelijke voornaamwoorden doen dienst:

1. *tjéing* en *apa,* dikwijls ook verdubbeld.

Tjéing ata ngantjéng ngo oné betong ho'o hia hitoe wina data ho'o, „wie in deze bamboe kan gaan, die is de vrouw van dezen man".

Tjéing ata toé gori te tjiwal mangaj mata le saépn, „alwie niet in de tuin wil werken, zal van honger sterven".

Tjéing tjéing ata tako médé ata hitoe paka paki, „alwie vroeger een diefstal beging, moest worden gedood".

Apa apa kéta taé dité akoe lorong kaoet, „al wat U zegt, zal ik opvolgen".

Landing hitoe akoe pili apa te mangan, „daarom raapte ik maar op, wat er was".

2. *nia* (de eigenlijke betekenis is „waar?") eveneens dikwijls verdubbeld en door *kéta* versterkt.

Konèm ata manoesia pandé nia kéta sara naid, ondang kaoet le Mori Keraéng, „ofschoon de mensen deden waar hun zin was (deden waar zij zin in hadden) liet M. K. dit (voor een tijd) toe".

Ta anak, nia kéta téi dakoe hang kaoet le haoe!, „ach kind, al wat ik geef, eet het maar eenvoudig op!".

Hang nia kéta mangan, „hij at alles wat er was".

Nia nia kéta taé de haoe ema, akoe lorong kaoet, „al wat ge zegt, vader, zal ik doen".

3. *baté.*

Ngantjés lakoe kawéd sitoe baté ngoéng de haoe, „ik zal zoeken al wat ge wenst".

Delékde mata ata lélo baté lélos, delékde tiloe ata dengé baté dengés, „gelukkig de ogen die gezien hebben, wat gij gezien hebt, en gelukkig de oren die gehoord hebben, wat gij gehoord hebt".

6. *Het wederkerend voornaamwoord.*

In dit hoofdstuk behandelen we de aequivalenten van de drie Nederlandse woorden: zich, zelf en eigen, begrippen, die in het Manggarais vaak niet op verschillende wijze worden uitgedrukt; die woorden komen dan ook dikwijls gecombineerd voor.

66. Zich kan worden weergegeven door *weki* (lichaam, persoon). *Weki* kan ook nog door *roe-* worden versterkt of anders tot *ki-* worden verzwakt. Enkele voorbeelden:

Radja Dima toi wekin taén...., „de koning van Bima gaf zich te kennen en zeide....".

Woko poli hitoe wadja tjeha wekin bewa woca ara hitoe, „daarna verborg zich de krokodil onder de ara-vruchten".

Hia koedoet ala weki roen, „hij wilde zich doden".

Tjai oné tara toko da morin atjoe hitoe wikot kin wa wa'i disé, „bij de plaats van zijn meester gekomen, vlijde zich de hond neer aan hun voeten".

Tjai lé tjeha kin doe bombo roeis waé, „stroomopwaarts gekomen verborg hij zich in het struikgewas dicht bij het water".

Over de verschillende schakeringen van de betekenis die *ki-* kan hebben, werd reeds in § 47, nr. 5 gesproken.

Een afzonderlijke uitdrukking van ned. „zich" blijft meestal achterwege.

Hia tjeha salang pé'ang, „hij verborg zich aan de rand van de weg".

Watoe hitoe tjéngka ga .... tadoe ga, „de steen opende zich .... sloot zich weer".

Aldus ook: *delék, ritak, tjebong, beka* (z. verheugen, z. schamen, z. baden, z. vermenigvuldigen) en vele andere.

Uitdrukkingen voor „tot zich spreken", „bij zich denken":

Itoe tjoeroep hanangkoén, „dit sprak hij tot zich zelf".

Maik tjoeroep hitoe wa nain kanang, „maar dit zei hij alleen tot zich zelf".

Bet diha wa toekan, „hij dacht bij zich zelf" (letterl.: „hij dacht in zijn buik").

67. Aequivalent van zelf is *weki roe-*.

Valt de nadruk op het voornaamwoord, dan wordt ook nog het pers. voornaamwd. er bijgevoegd.

weki roeg akoe, ik zelf
weki roem haoe, jij zelf
weki roen hia, hij zelf
weki roed ité, wij zelf
weki roegm ami, wij zelf
weki roes méoe, gij zelf
weki roed isé, zij zelf.

Weki roe- komt ook in verbinding met een zelfstandig naamwoord voor. Het gaat daaraan vooraf. *Weki roen keraéng radja koedoet tjai,* „de koning zelf zal komen".

In het dialect van Kempo volgt het op het zelfst. naamwd.: *keraéng radja weki roen.*

Ook hier kan *weki* tot *ki-* worden verkort of er zelfs helemaal niet zijn. De zin „gaan jullie zelf!" is volgens het verschil van nadruk op de volgende manieren weer te geven:

ngo weki roes méoe!

ngo weki roes!
ngo kis méoe!
ngo roes méoe!
ngo roes!

Andere voorbeelden:

Itoekali hentan le roen kéte radja, „toen riep hem de koning zelf”.

Géréng kéta weki roen itoepo totoj!, „wacht op hem zelf, daarna lees hem! (de brief)”.

Wakar dité manga kaoet le roen, „onze ziel bestaat uit zich zelf”.

Atjoe hitoe mata ali weki roen, „de hond stierf ten slotte van zelf”.

Anak koé hitoe ngantjéng lako roen, „dat kind kan al alléén lopen”.

Olé! lako le roem de'it haoe geto, „och, loop dan toch ook zelf een keer”.

Landing hitoe hi Timoeng agoe endén kawé le roed na'ang bara agoe wéngko wekid, „daarom zorgden T. en zijn moeder zelf voor voedsel en kleding”.

Le roes tegi te ratjang ngis, le roes kolé te ogo, „gij zelf hebt me verzocht uw tanden te vijlen, gij zelf kunt er nu ook van afzien”.

Kawé hang le roem!, „zoek zelf eten!”.

Het posses. suffix blijft echter ook hier soms weg.

67. Eigen. Daarvoor dient eveneens *roe-* bijvoegelijk gebruikt. Dit kan dan met of zonder *de* achter het bepaalde woord staan. Bij grotere nadruk gaat *weki* vooraf.

„Het is uw eigen schuld”: *sala roes*
sala de roes
sala de roes méoe
sala de weki roes
sala de weki roes méoe.

Nog enkele andere voorbeelden:

Hia paké tjetja de roen, „hij trok zijn eigen kleren aan”.

Woko tjai oné tana roen hia ga...., „toen hij in zijn eigen land was gekomen....”.

Anak koé roeg akoe ho'o!, „dit is mijn eigen kind!”.

7. *Het wederkerig voornaamwoord.*

68. Het Manggaraise woord voor „elkaar” is bij uitstek: *taoed* (*d* is suffix).

Isé nggéo taoed, „zij omhelsden elkaar”.

Kodé agoe atjoe bali taoed, „de aap en de hond zijn vijanden van elkaar”.

Isé koedoet damang mberes taoed, „zij wilden elkaars krachten meten".

Poelang taoed manoek sitoe, „de hanen vochten met elkaar".

Mai taé disé ngong tjama taoed, „ze zeiden tot elkaar".

Deze voorbeelden laten zien, dat *taoe-* geen voorzetsel voor zich duldt, of er moet eerst *tjama* voorafgaan. Een zin als „zij ruilden elkaars kleren" moet dus worden vertaald met: *isé paloek taoed naéd.* Op zich zelf betekent *tjama* „te zamen"; *tjamas* = „het is hetzelfde".

69. „De aap ontmoette de krokodil" is op twee manieren te construeren:

1. *Kodé agoe wadja tjoemang taoed.*
2. *Kodé tjoemang taoed agoe wadja.*

Dus al staat het onderwerp in het enkelvoud, wordt toch het achtervoegsel van het meervoud gebruikt. Het suffix wordt echter ook dikwijls weggelaten.

Rémé lakon hia tjoemang taoe agoe tagi rangga alo, „terwijl hij liep, ontmoette hij een hert met acht geweien".

Ngo toera lé radja: émé ngoéng te rampas taoe, adjo demeng!, „zeg aan den koning ginder: als (hij) wil vechten, laat ons dan beginnen!".

70. *Taoe-* blijft vaak weg.

Pisa leso ité raoep no'o?, „over hoeveel dagen zullen we elkaar ontmoeten?".

Doe hitoe hia tjoemang ata, „toen ontmoette hij mensen".

Andere uitdrukkingen voor „elkaar":

Taé disé tjengata agoe tjengata, „ze zeiden de één tot den ander".

Mai taéd tjoeroep hanangkoéd, „ze zeiden tot elkander".

Mai bantang tjama weki roed, „ze spraken onder elkaar af".

Sanggéd ata koé ata toe'a rabo kéta taoeng tjengata agoe tjengata, „alle mensen, groot en klein, waren kwaad op elkaar".

Opm. *Taoe* wordt ook als soorttelwoord bij mensen gebruikt (zie Het Telwoord § 93). In verschillende Oost-Indonesische talen (Makassaars e.a.) komt het voor in de betekenis van mens. In het Manggarais heeft *taoe* ook de functie van doelaanwijzend voegwoord: te, om te (zie § 196). Het onstandvastige gebruik van *taoe* en *taoed* in verband met soortgelijke verschijnselen, zoals we ze bij het voornaamwoord reeds herhaaldelijk hebben kunnen constateren, wijst er op, dat de pronominale suffixen in het Manggararais aan het verdwijnen zijn.

8. *Onbepaalde voornaamwoorden.*

71. Voor het weergeven van ons begrip Iemand dient *ata*. Dit is eigenlijk indifferent ten opzichte van enkel- en meervoud. Wil men bepaald het enkelvoud uitdrukken, dan wordt *tja* bijgevoegd. Dit gebeurt in verhalen. Niemand is: niet iemand.

Émé manga tjengata ata tako ko pandé loma agoe wina data ata hitoe mama déa, „indien er iemand is die (beschuldigd wordt dat hij) gestolen of overspel gedaan heeft met de vrouw van een ander, dan moet hij rijst kauwen".

Manga tjengata ata ngo pika déa awo Roeteng, „er was iemand die naar R. rijst ging verkopen".

Toé manga ata dion, „er was niemand anders".

Taé de lawo: toé manga ata da'at ného ata manoesia, „de muis zei: er is niemand zo slecht als de mens".

W'akar dité manga kaoet le roen, toé manga pandé latan, „onze ziel bestaat uit zich zelf, niemand heeft ze gemaakt".

Ita lisé tja mbaroe ata toé manga ka'éng atan, „zij troffen een huis aan, waar niemand woonde".

„Niemand" wordt soms ook uitgedrukt door *toé .... ata do*, „niet veel mensen"; zie § 100, nr. 1.

Wil men op „niemand" nog meer nadruk leggen, dan plaatst men *koném* (ofschoon) vóór *tjengata*: *toé manga ita koném tjengata*, „ik heb niemand gezien".

72. Iets wordt uitgedrukt door:

1. *manga*, eventueel nog met bijvoeging van *tjekoé* (een beetje).
2. *apa, apa-apa, tjo'o -tjo'o.*

Voorbeelden hiervoor:

Akoe manga tara réig, „ik heb iets te vragen".

Séngét! hia manga tjoeroep tjekoé, „luistert! hij heeft iets te zeggen".

Toé manga apa apa oné mbéré dami, „er is totaal niets in onze hangtas".

Anak doi so'o ité néka weli apa apa ata toé manga tjirn agoe ité, „kind, laten we met dit geld toch niets kopen, dat geen nut voor ons heeft".

Toé manga géong apa-apan, „er is absoluut geen gebrek".

Toé manga tjo'o-tjo'on, „er is niets van betekenis (hij is niet ziek)".

73. Men wordt soms weergegeven met *ata* of: *isé*.

Tombo data, doi de haoe do da'at, „men zegt, dat ge zeer veel geld hebt".

Balak hitoe taé disé darat, „de hagedis is, zoals ze zeggen, een darat".

Nggitoedeng wahéng data danong ata tako, „aldus strafte men vroeger de dieven".

„Men zegt" is *léng* of *séng*. Deze woorden staan nooit aan het begin van een zin.

Toé léng tjai keraéng radja to'ong, „men zegt, dat de radja straks niet zal komen".

Manga tombo data kami no'o ta anak, manga no'os séng anak dami ata oké oné tatjik danong, „men heeft ons verteld, kind, dat hier, zegt men, onze kinderen zijn, die wij (vroeger) hebben verstoten".

Isé léng ata ngo, „zij zullen, zegt men, weggaan".

Wantil de kodé: O ao, ai haoe séng ata limen no'o-é!, „de aap antwoordde: o, omdat gij hier, zoals men zegt, zeer handig zijt in het tjatji-spel!".

Séng komt ook in verbinding met *taé* voor.

Zeer dikwijls heeft men geen aequivalent van nederl. „men".

Émé koedoet saé sélék di'a, „wil men gaan dansen, dan dost men zich goed uit".

Éme toé tjiwal tjo'o mosé, „als men niet in de tuin werkt, waarvan moet men dan leven?".

Toé béhéng anak diha téti tjiri radja, „niet lang daarna maakt men zijn zoon tot koning".

Tja leso ela hitoe toé itan, „op zekere dag zag men het varken niet meer".

Émé poli pakin ata tako pandé ténda oné loepi salang, „nadat men den dief gedood heeft, maakte men een hutje aan de rand van de weg".

Opm. De drie laatste zinnen zouden wij in het Nederlands ook passief kunen vertalen. In het Manggarais bestaat geen eigenlijk passief. De agens wordt, omdat al bekend in het verhaal, of omdat in een algemene zin, zoals in het laatste voorbeeld, geen nadruk op hem valt, eenvoudig verzwegen. Men zou natuurlijk in alle voorbeelden de algemene agentes *lata* of *lisé* kunnen toevoegen.

Over; ieder, alle, vele, weinige, sommige zie Onbepaalde Telwoorden § 100.

9. *Aequivalenten van het onpersoonlijke voornaamwoord.*

74. Waar het Nederlands een werkwoord met het onpersoonlijke „het" heeft, gebruikt de Manggaraier een zelfst. naamwd.

oesang, „het regent"; *doeréng*, „het giet"; *warat*, „het stormt"; *pasat*, „het bliksemt"; *genggoes*, „het dondert".

lena, „het is droog weer"; *walis*, „het is schraal weer".

Waar wij een bijwoord als bepaling gebruiken, heeft het Manggarais een bijvoegelijk naamwoord.

oesang mésé, „het regent zeer", *warat da'at* enz.

Kéta kan practisch achter elk woord staan; dus ook: *genggoes kéta*; *lena kéta* enz.

Andere voorbeelden:

Djari wa' oegedé genggoes agoe pasat ata mésé da'at, „en het begon verschrikkelijk hard te donderen en te bliksemen".

Hé endé, lawér data manoesia so'o, „moeder het riekt hier naar mensenvlees".

Voor ons „het" is geen aequivalent:

„Het is donker": *manég tana, mané gi tana, poli manén tana.*

„Het is nacht": *wiég tana, wiégi tana, leso poli wién.*

„Het is reeds licht": *gérakgi tana, gérak kolé tana.*

Koném wié kéta hia toé rantang, „ofschoon het nacht was, was hij niet bang".

Nili nelak kéta woko ngod, „het was nog bijna donker, toen zij vertrokken".

Lété kéta lesoj..., „toen het dag was". (De oorspronkelijke betekenis van *leso* is zon)".

Kolang, „het is warm"; *kolang bail*, „het is zeer warm".

Menes, „het is koud"; *menes kéta*, „het is zeer koud".

Woelang mata, „het is donkere (nieuwe) maan".

Woelang géntek, woelang gérak, „het is volle, heldere, maan".

Woelang rawét, „het is gedeeltelijke maan" (1e of 3e kwartier).

Toé manga dopon (*tjemoln*), „er is geen einde".

Sékékn, „het is nodig".

Patoen, „het past".

Toé manga tjirn; toé manga betoean, „het heeft geen nut".

Eigenaardig wegens zijn vorm is de uitdrukking *doe hitoe seréhangn tana*, „toen was het middernacht". De letterlijke vertaling is „toen was het één helft van de nacht". *Réha* is „helft". Men zou eigenlijk verwachten *tjeréhangn tana*, daar de proclitische vorm van *tja* altijd *tje-* is.

VI. DIALECTISCHE VORMEN VAN HET VOORNAAMWOORD.

Het volgende is slechts provisorisch en onvolledig.

74a. In de Oostelijke tongvallen bij de grens van de Onderafdeling Ngada vertoont het voornaamwoord veel overeenkomst met het laatste. Tot vergelijkend overzicht geven we ook de vormen van het Ngadas weer. Alle voorbeelden over deze taal zijn genomen uit: P. P. Arndt, Grammatik der Ngad'a-Sprache (Verhand. v. h. Bat. Genootsch. v. K. e. W. 1933, deel 72). De vormen tussen haakjes zijn dialectvormen.

	Radjong	*Rongga Koé*	*Ngada*	
ik	*dja'o*	*dja'o*	*dza'o*	(*dja'o*)
jij	*gaoe*	*gaoe*	*kaoe*	(*gaoe*)
hij	*gia*	*gia*	*gazi*	
wij	*nggita*	*nggita*	*kita*	(*gita*)
wij	*nggami*	*gami*	*kami*	(*gami*)
gij	*méoe*	*méoe*	*mioe*	
zij	*atana, siana*	*sidza toehi*	*émoe*	(*siza, sié, hoga*)

Aparte vormen voor de bezittelijke voornaamwoorden zijn er niet. Voor dit doel worden de pers. voornaamwden eenvoudig achter het bepaalde woord geplaatst zoals in het Ngadas: *ema dja'o, ema gaoe* enz. De verkorte vormen worden veel minder gebruikt. Ze zijn overigens gelijk aan die van het Midden-Manggarais.

De agensaanwijzer is in het Rongga Koés: *né'é*. Met het voornaamwd. verbonden smelt hij niet tot afzonderlijke vormen samen. *Dja'o ongga né'é gia*, „hij sloeg me". *Kadjoe omé né'é dja'o*, „ik zie de boom".

74b. Meer naar het N. Westen hebben we de tongvallen van Mombok, Biting en Rembong. De voornaamwoorden zijn bijna gelijk aan die van het Midden-Manggarais. Van de persoonlijke is alleen *mioe* afwijkend van *méoe*. De wijzer van de afhankelijkheidsbetrekking wordt hier *de* uitgesproken. In het Rembongs komt naast *de* ook *édé* voor. „Mijn vader" is dus:

Mombok en Biting	*Rembong*
ema dakoe	*ema dakoe*
— *dé haoe*	— *édé haoe*
— *dé hia*	— *édé hia*
— *dité*	— *édé ité*
— *dami*	enz.
— *disé itoe, data itoe*	

Met uitzondering van *mioe* zijn de voornaamwden in Tjongkar juist zoals de Midden-Manggaraise. Hoe meer men van het Oosten naar het Westen gaat, hoe meer ook het gebruik van de verkorte voornaamwoorden toeneemt.

74c. Ten Westen van het Midden-Manggarais treffen we weer verschillende vormen aan. De afwijkingen zijn in de volgende tabel te zien.

Kolangs		*Kempos*			
pers.vnwd.	bezit. vnwd.	pers.vnwd.		bezit. vnwd.	
akoe	*gakoe*	*akoe*		*gakoe*	*-goe*
xaoe	*gaoe*	*h'aoe*		*gaoe*	*-mo*
xia	*gia*	*h'ia*	*é*	*dia*	*-na*
ité	*dité*	*ité*		*dité*	
h'ami	*gami*	*h'ami*		*gami*	
h'emi	*gemi*	*h'emi*		*gemi*	*-so*
ih'é	*dih'é*	*isé*	*si*	*disé*	*da, r, ra*

In het dialect van Kolang zijn *hami* en *hemi* uit het Kempos overgenomen. De andere vormen verschillen slechts in uitspraak van het Midden-Manggarais. De bezit. voornaamwden worden met uitzondering van de 1e incl. en 3e pers. meervoud met *g*- gevormd. *Gakoe* zijn we al in het Midden-Manggarais tegengekomen, waar het echter als pers. voornaamwd. optreedt. *G*-vormen treffen we ook in de tongvallen van Radjong en Rongga Koé aan, soms van de nasale voorslag *ng* voorzien. Bij deze grensdialecten zou men van een ontlening uit het Ngadas kunnen denken. Het Midden-Manggaraise pers. *gakoe* is zeker een samensmelting van *ge* (*agoe*) en *akoe*. Ook van de bezit. *g*-vormen van het Kolangs en Kempos is dit waarschijnlijk. Opgemerkt dient te worden, dat het Ngadas door middel van *go* zelfstandige bezit. voornaamwden vormt: *go dza'o*, het mijne enz. *Go* geeft ook de „possessieve genetief" aan: *dzara go radja*, „het paard van den koning". Vermoedelijk zijn het Ngadase *go* en het Manggaraise *ge* (*agoe*) identiek.

De verkorte vormen van het Kolangs wijken overigens niet af van de Midden-Manggaraise.

De grootste rijkdom aan vormen vertonen de voornaamwoorden van Kempo. Naast de gewone vormen van het Midden-Manggarais beschikt het Kempos ook nog over enkele eigen vormen, zoals ze in bovenstaande lijst zijn aangegeven. „Hun vader" kan dus luiden: *améd, amér, améda* of *améra*. „Waar is hij? In de tuin die in het

Westen is!"; *Niaé? Salé oemaé*! Meervoud: *Niasi? Salé oemasi*! De agensvormen komen overeen met de Midden-Manggaraise, alleen in plaats van *liha* en *lami* wordt *le hia* en *le h'ami* gezegd. In tegenstelling tot het naburige Kolangs heeft Kempo *dia*. De Midden-Manggaraise *h*-klank is hier uitgestoten.

De tongvallen van het Westen gebruiken het persoonlijke achtervoegsel *-h* practisch niet. Behalve het Roetengs doen dit trouwens de overige dialecten van het Midden-Manggarais ook veel minder.

VII. HET BIJVOEGELIJK NAAMWOORD.

75. Waar het Nederlands zg. stoffelijke bijvoegl. naamw.den gebruikt, dienen in het Manggarai zelfstandige naamwoorden: *bangkar emas*, gouden armband; *lewing betji*, ijzeren ketel.

Mbaroe dami mbaroe hadjoe, mbaroe de toeang mbaroe watoe, „onze huizen zijn van hout, maar het huis van den toean is van steen".

Wangka hitoe wangka tana kanang, „het bootje was slechts van aarde".

Soms wordt ook nog *laing* bijgevoegd.

Mbaroe de Empo Roea hitoe mbaroe laing watoe, „het huis van E. R. was van steen".

Naé di Oengkés naé laing loké agoe di Latji naé dedang, „het kleed van Oe. was van boomschors en dat van L. was geweven".

76. De plaats van het attributieve bijvoegl. naamwd. is achter het bepaalde woord: *djarang djampi*, een wit paard; *kodé lama hitoe*, die oude aap. Als gezegde kan het zowel voor of na het betrokken woord staan.

anak dakoe beti, „mijn kind is ziek", = *beti anak dakoe*.

Er is verschil in nadruk en ook de stemming van den spreker kan invloed hebben op de volgorde.

77. Heeft het praedicatieve bijvoegl. naamwd. betrekking op personen, dan wordt dikwijls nog *ata* er aan toegevoegd. *Hia ata toe'a*, „hij is oud". *Haoe ata bapa*, „jij bent dom". Het bijv. naamwd. komt echter ook zonder *ata* voor. „Hij is rijk" kan zijn: *hia ata bora*, of: *hia bora*. *Émé hia beti téka nampo*, „als hij (de heiden) ziek is, begint hij met divinatie".

Gewoonlijk blijft *ata* weg, indien aan het bijvoegl. naamwd. zelf de voornaamwoorden worden gehecht. Eveneens achter *tjiri*.

Doemoek boras ga, „plotseling waren ze rijk".

Le hitoe isé tjiri lénggé kéta, daardoor werden zij zeer arm".

Is het onderwerp een zelfst. naamwd., dan komen beide constructies voor. Soms kan men kiezen tussen een van de twee, soms staat het taaleigen slechts één toe.

Anak koé sitoe di'a kéta, „die kinderen waren zeer braaf".

Ita le haoe akoe emam ho'o poli toe'ag ga, „gij ziet, ik uw vader ben reeds oud".

Rona diha ata bora mésé, „haar man was zeer rijk".

Ata nitoen ata da'at taoeng, „de mensen ginder zijn allemaal slecht".

Wordt het onderwerp door een door *di* voorafgegaan afhankelijk zelfstandig naamwoord nader bepaald, dan is *ata* het meest gebruikelijke.

Endé agoe ema di Noekoeng ata lénggé kéta, „de ouders van N. waren zeer arm".

Anak di Mawoel ata di'a, „het kind van M. was braaf".

78. Het praedicatieve bijvoegl. naamwd. kan ook nog met de achtervoegsels van de pers. of bezitt. voornaamwoorden worden voorzien. Welke van de twee gebruikt worden, laat zich nauwelijks onder regels brengen. Soms is er een klein verschil in betekenis. De twee volgende zinnen komen practisch op het zelfde neer:

betin anak dakoe, „mijn kind voelt pijn".

betij anak dakoe, „mijn kind is ziek".

In vele, misschien de meeste gevallen, kunnen we echter zulk een verschil in onze taal niet eens uitdrukken.

In het algemeen vond ik, dat bij het praedicatieve bijvoegl. naamwd. de possessieve suffixen talrijker zijn dan de personale. In de voorbeelden die ik in de verhalen heb aangetroffen, kon ik constateren, dat de personale suffixen slechts gebruikt worden, indien het onderwerp een persoon of een pers. voornaamwd. is, terwijl de possessieve suffixen op personen en op zaken kunnen slaan. Ik heb echter te weinig voorbeelden om daaruit een conclusie te kunnen trekken. Op directe vragen naar aanleiding van zinnen uit verhalen met een possessief suffix bij het praedicatieve bijvoegl. naamwoord, of men dit ook door het personale suffix zou kunnen vervangen, kreeg ik telkens een ontkennend antwoord. *Weki de tagi mésén*, „het lichaam van het hert was groot". *Mésén nai di Sawoel*, „S. was trots". In deze voorbeelden zou men niet *méséj* kunnen zeggen. Ik vermoed echter, dat er toch nog zinnen zullen voorkomen, waar aan het praedicatieve bijvoegl. naamwd. de achtervoegsels van het pers. voornaamwd. gehecht zijn, ofschoon dit op een zaak betrekking heeft.

Voorbeelden van het praedicatieve bijvoegl. naamwoord met of zonder voornaamwoordelijke achtervoegsels.

Réi de iné wai molas: asa di'a ko toé adakn? Wantil de iné wéoe hitoe: éng anak, di'an adak diha!, „het ongetrouwde meisje vroeg: is zijn karakter goed of niet? De inéwéoe (een geest) antwoordde: ja kind, zijn karakter is goed".

Di'an da'at pandé data sitoe médé, „zeer goed zijn de instellingen van de mensen van vroeger".

Doe hitoe nai diha Wéngé Woea nisangn, „toen was W. W. blij".

Roetjoekn wehi dakoe, Latji-a?, „Is mijn lichaam mager, L.?".

Er bestaat een verschil tussen: *ho'o ata di'a*, „dit is een goed mens", en *ho'o ata di'an*, „dit (geneesmiddel bijv.) is goed".

Vooral als het bijvoeglijke naamwoord alleen staat, wordt het met het possessieve suffix verbonden. Gaat *toé* er nog aan vooraf, dan is dít zo goed als uitsluitend het geval.

Tjala ranin?, „is het (paard) soms woest?". *Toé ranin!* „Het is niet woest". *Toé léwéd*, „zij (de houten stammen) zijn niet lang".

Toé té'éd, toé di'ad, „ze zijn niet rijp, goed".

Toé retesn, „hij is niet standvastig".

Doe ngon wokoku, doe kolén léwén, „bij zijn heengaan is hij kort, bij zijn terugkeren is hij lang (zoete aardappelen enz.)".

Omgekeerd komt achter *toédi* („nog niet") alleen het persoonlijke achtervoegsel voor: *toédi té'és*, „ze zijn nog niet rijp"; *toédi bisas*, „zij (de kinderen) zijn nog niet oud".

Eveneens bezigt men de pers. achtervoegsels vóór nadrukswoorden.

„Zijn ze rijp?"	*té'éd ko?*	*té'ésgi ko?*
„Ja, ze zijn rijp!"	*té'és ga!*	*té'és gé! di'ad!*

Ten slotte moge de vertaling van „hij is rijk" aantonen, hoe rijk het Manggarais aan constructies is. De Manggaraier kan kiezen tussen:

hia bora

hia ata bora (ata bora hia)

hia ata boraj (ata boraj hia)

do boran hia.

79. Waar wij gewoonlijk eigenschappen aan de hele persoon toeschrijven, terwijl ze eigenlijk meer aan een bizonder deel daarvan toekomen, noemt de Manggaraier zeer dikwijls dat betrokken deel. „Ik gleed uit" is in het Manggarais „mijn voet gleed uit": *nggasar kéta dakoe wa'i*. „Zij waren bleek (van schrik)" wordt vertaald met „hun gezichten waren bleek": *bakok agoe loehap kétas rangad*. Vooral bij

woorden die een gemoedsaandoening aanduiden, wordt de zetel daarvan genoemd. Deze is *nai* (adem, levensgeest), *poetjoe* (hart) en *toeka* (buik). Het laatste komt nog veelvuldig voor bij de oude mensen. Bij de jongere generatie, vooral bij hen die op school waren en Maleis kennen, wordt *toeka* door *nai* verdrongen.

Ata toe'a sitoe ata tjaké tana hitoe kamer molé wekid, „de oude mensen die de grond omspitten, transpireerden zeer".

Hi Haroes ndoe'oes kéta rangan, „H. keek misnoegd".

Naoe kéta taran, „zij was zeer schoon" (*tara* is gedaante).

Lombé lambét kéta leman de haoe, „je vertelt veel onzin" (*lema* is tong).

Tja leso hia ka'éng oné mbaroen ai le beti wekin, „op zekere dag bleef hij in zijn huis, omdat hij ziek was".

Doe dengé le kodé taé de orong hitoe, lélak kéta nai diha koedoet ngo pé'ang hitoe, „toen de aap het verhaal van de reiger hoorde, verlangde hij zeer om daarheen te gaan".

Woko hema iné wai hitoe bengkes toeka data do, „toen het meisje zweeg, hoopten vele mensen".

Mas poetjoe dami woko toé hang wodja, „bits is ons hart, indien we geen rijst eten".

Ema diha soesa kéta nain, „haar vader was zeer bedroefd".

Bengkes kéta nai de radja hitoe tiba doi sitoe, „de koning hoopte het geld te krijgen".

Wéong nai diha, „hij was zeer aangedaan".

Boeles kéta toeka dami ata toe'a, „het verstand (letterl. de buik) van ons, oude mensen is niet meer zo helder".

Ata sitoe gegé agoe djedjé wekid, „de mensen beefden en sidderden".

80. Aan de andere kant schrijft echter ook de Manggaraier dikwijls een eigenschap of aandoening van een bepaald lichaamsdeel aan de hele persoon toe. „Ik heb honger" geeft hij nu eens weer met: *darem toekag*, dan weer met: *darem akoe* . „Wij schamen ons zeer": *ritak kéta kami* en *ritak kéta sa'i dami* (*sa'i* is hoofd). Bij sommige woorden van gemoedsaandoening laat hij soms *nai* weg: *bengkes kéta nai dami* of *bengkes kéta kami*, „wij hoopten het stellig". Sommige woorden echter verbindt hij altijd met *nai* (*toeka*), bijv. *nisang, boeles* e.a.

81. *Mésé nai data hitoe*, „groot (trots) was het hart van dien man". *Boeta mata de endé toe'a hitoe*, „blind waren de ogen van de oude moeder". Wil men nu de klemtoon op *ata* leggen, dan plaatst men het voorop: *ata hitoe mésé nain* of: *ata hitoe nain mésé*. De achter-

voegsels blijven ook hier dikwijls weg. Voor „hij is trots" zegt men naast: *hia mésé nain* ook eenvoudig: *hia nai mésé* of: *hia mésé nai.*

Het spraakgebruik beslist, dat sommige woorden zoals *mésé* en *koé* zowel voor als achter het betrokken zelfst. naamwd. kunnen staan, terwijl andere, en dat zijn de meeste, uitsluitend er voor kunnen staan. Zoo staan ze altijd vóór het zelfst. naamwd. in *delék nai, nisang nai, meler nai* etc., blij, gelukkig, verheugd zijn; *boeta mata*, blind; *nenteng tiloe*, doof.

Mésé nai, boeta mata zijn vaststaande uitdrukkingen geworden. Ze zijn ontstaan uit verminkte naamwoordelijke zinnen, doordat het possessieve suffix wegviel. *Mésé* en *boeta* zijn praedicatieve bepalingen die bij *nai* resp. *mata* horen en niet bij *ata hitoe* of *endé toe'a hitoe*. Hiermee is verklaard, waarom bijvoegelijke naamwoorden soms tegen de algemene regel in vóór het zelfstandig naamwoord staan.

82. Op de volgende van het Nederlands afwijkende constructie zij nog attent gemaakt. De gewone weergave van onze zin „de ton is vol water" is in het Manggarais: *tong ho'o penong le waé.* Onder bepaalde omstandigheden kan *tong* ook wegvallen, omdat het bijvoorbeeld al genoemd is of omdat de spreker met de hand er naar wijst. De Manggaraier kan soms ook zeggen: *waé ho'o penong*, „het water is vol" (d.w.z. het water vult geheel), een uitdrukking die in het Nederlands ongebruikelijk is. Andere voorbeelden uit verhalen zijn:

Ata oné béo hitoe penong kétas, „het dorp was vol mensen".

Woko lélo nggo'o liha ga penong molétaoeng waé hitoe toé tara wa'a nggerelaoe —, „toen hij zag, dat het water altijd vol bleef (staan) en niet afvloeide —".

VIII. WOORDSCHIKKING.

83. Willen wij nadruk op een woord leggen, dan doen we dit gewoonlijk door een sterkere klemtoon op het betreffende woord te leggen. De Manggaraier spreekt lang niet zo geaccentueerd en emotioneel als wij. Van een sterkere zinsklemtoon maakt hij practisch geen gebruik. Om de nadruk op een woord te leggen heeft hij andere middelen tot zijn beschikking.

1. de nadrukwijzer *ata* (zie § 60).
2. de nadrukwoorden (waarover later).
3. vooropplaatsing.

Vooral het laatste is voor hem hèt middel bij uitstek om de nadruk

op een bepaald woord te leggen. Wat in zijn gedachte op de voorgrond staat, zegt hij het eerst. De woordschikking van de verschillende zinsdelen hangt voor het grootste gedeelte af van de nadruk die op een bepaald woord valt.

„Dat feest duurde een week" is in het Manggarais al naar gelang de nadruk:

ramé hitoe tja minggoe béhéngn.
béhéngn ramé hitoe tja minggoe.
tja minggoe kéta ramé hitoe.

Andere voorbeelden:

Hanang endénkali ngo tjaké tété oné oema, „de moeder was alleen naar de tuin gegaan om zoete aardappelen te spitten".

Ata rona anakn, „haar kind was een jongen".

Linggang mai kolé!, „kom vlug terug!".

Ata toe'a hitoe petjing lisé hia ata bora, „ze wisten, dat de oude man rijk was".

Tjiri poear kolé oema baté rimoe di Lanoer hitoe, „de tuin die Lanoer bewerkt had, werd weer bos".

Ného lewing mésén wetis di Lanoer, „de kuiten van L. waren zo groot als potten".

84. De plaats van het afhankelijk zelfstandige naamwoord (aequivalent van de 2e naamval) is vast. Behalve enkele uitzonderingen (§ 19 en § 47, nr. 6) staat het altijd achter het bepaalde woord. De weergave van de zin „de moeder van dit kind is overleden" is in het Manggarais:

endé danak koé ho'o mata gi
matag endé danak koé ho'o.

Wil de Manggaraier nu *anak koé ho'o* releveren, dan zegt hij dit woord het eerst en herhaalt het door de aanhechting van het bezittelijke voornaamwoord aan het zelfstandig naamwoord, waarvan de 2e naamval afhankelijk is:

anak koé ho'o matag endén
anak koé ho'o endén matagi.

De eerste zin met het onderwerp (*endén*) op het einde is wel het meest gebruikelijk. Daar de constructie met het vooropplaatsen van het aequivalent van het in de 2e naamval staande woord (van het afhankelijke woord) veelvuldig voorkomt in het Manggarais, laten we nog een groter aantal voorbeelden volgen.

Ata Roeteng Roentoe woeloe taoeng wekid, „het lichaam van de Roeteng Roentoengers was één en al haar".

Hi Mboda kolé néng roemét kétas gi gipin, „de snor van Mb. begon eveneens pas te groeien".

Doe hitoe anak koé hitoe tambang kéta soesan, „toen nam het leed van het kind nog toe".

Anak koé sitoe tjaskali endé agoe emad, „de kinderen waren van dezelfde ouders".

Doe tja wié anak koé sitoe petjel wa'id agoe wekid le Empo Roea, „eens betastte 's nachts E. R. de voeten en het lichaam van de kinderen".

Agoe anak tjoetjoeg tai manga todo woelang agoe ntala oné sa'in, „bij mijn kleinkind zullen straks maan en sterren op haar voorhoofd groeien".

Doe hitoe népa hitoe tjoeroepn: néka keraéng!, „toen sprak de slang: doe het niet heer!".

Hi Mboda doe hitoe doemoek ndoeras kaoet waé loe'oen, „toen begonnen in eens de tranen van Mb. rijkelijk te vloeien".

Men kan de volledige vormen van de bezittelijke voornaamwoorden beschouwen als „tweede naamvallen" bij de persoonlijke. Ook deze kunnen vooropstaan. *Isé poli mata endéd ga*, „hun moeder was reeds overleden". *Hia manga mata eman*, „zijn vader was reeds dood".

85. Het v o o r w e r p zonder nadruk staat gewoonlijk achter het werkwoord. Het kan echter ook daaraan voorafgaan, indien het ook in de gedachte van den Manggaraier op de voorgrond staat [1]).

Maik loké hitoe hia na'a di'a di'a, „maar het vel legde hij op een geschikte plaats".

Anak koé hitoe hia redeng oné sékang, „het kind liet zij in het tuinhuisje achter".

Isé lako oesang toé lélo, kolang toé lélo, „zij gaan op reis zonder naar de regen of naar de hitte te kijken (naar regen kijken ze niet, naar hitte kijken ze niet)".

Atjoe hitoe isé tombo agoe emad, „over die hond vertelden ze (alles) aan hun vader".

Kaba ho'o reké lisé ného tjaloe'angn pakin, „ze spraken af, dat ze die karbau over 10 dagen zouden doden".

Émé ngantjéng kami lehaoe limbang waé ho'o to'ong, agoe haoe demeng kami, „als jij ons over deze rivier kunt zetten, zullen we met jou trouwen".

Het voorwerp wordt soms door de verkorte vorm van het pronomen

---

[1]) Is het onderwerp niet door *le* aangeduid, dan moet het voorwerp natuurlijk ook vòòr het onderwerp staan.

herhaald. *Badjoe hitoe néka okéj! ai di'a kin di!*, „werp het baadje niet weg, want het is nog goed!".

Sosor ho'o toé manga ata pandén, „deze waterleiding hebben geen mensen gemaakt".

Ligt geen bijzondere nadruk op het onderwerp van de zin, dan staat voor den Manggaraier doorgaans het werkwoord, de handeling of de toestand, op de voorgrond. Wij plaatsen in het Nederlands in hoofdzinnen zonder bijwoord voorafgaand gewoonlijk het onderwerp voorop: En hij ging. Het kind lacht. De heer slaapt. Zij dronken palmwijn. Gij moet vlijtig zijn. In het Manggarais zijn deze zinnen: *Djari ngo hia. Tawa anak. Toko keraéng. Inoeng lisé waé toeak hitoe. Tamat seberkali méoe!* Volgt op het onovergankelijke werkwoord echter nog een bepaling, dan staat het onderwerp weer dikwijls voorop. *Hia ngo pé'ang oema*, naast: *ngo hia pé'ang oema.*

In de volgende voorbeelden komen eerst zinnen met een onovergankelijk en in de volgende met een overgankelijk werkwoord.

Djeger woeloe wekin, „de haren van zijn lichaam gingen overeind staan".

Rétang molétaoeng anak koé hitoe, „het kind weende altijd".

Rémé tokon Pondik tjaisg ata béo, „terwijl P. sliep, kwamen de mensen van het dorp".

Tawa kéta gi hi Kembong Emas, „K. E. lachte zeer".

Woko wé'é kolé hia le mané, tjai kolé kékék, „toen hij weer van het werk naar huis was gegaan, kwam de schorpioen (?) opnieuw".

Tjewo lé Tjoembi ela, „het varken maakte in Tj. een nest".

Hang tjé'é para kakoe, hang sili itoe haoe!, „ik zal hier bij de deur eten, eet jij maar daar ginder!".

86. Is de bewerker van de handeling niet door *le* aangeduid, dan staat hij òf voor het werkwoord òf achter het object, dat op het werkwoord volgt. Van het eerste geval behoeven we geen voorbeelden te geven, daar dit heel gewoon is en in overeenstemming met wat we elders over de Manggaraise zinsbouw opmerken.

Woko dengé taé hitoe kodé hitoe di'a kéta nain, „toen de aap dit woord hoorde, was hij blij".

Loet hia akoe, „ik volgde haar".

Woko toi poe'oe hadjoe toeak koé hitoe ema hitoe, itoepo éng taé de reweng hitoe, „toen de vader de kleine toeakboom aanwees, zei de stem: ja".

Koedoet mbelé itédé hia ho'o, „hij wil ons doden".

Asam koedoet adong ité kolé anak koé da'at hitoe, „misschien wil ons dat ondeugende kind weer bedriegen".

Oké kaoet noeroe hitoe hi Raksasa, „R. wierp dat vlees eenvoudig weg".

Kété api haoe, „maak jij het vuur aan".

De bewerker staat soms ook achter het overgankelijke werkwoord, indien door het zinsverband geen misverstand mogelijk is.

Indien de agens door een voornaamwoord wordt uitgedrukt, dan wordt bij weinig nadruk het korte voornaamwoord aan het voorwerp van de handeling gehecht; is dit van een aanw. vnwd. vergezeld, dan wordt het aan dat aanw. vnmw. gehecht.

Loet hi Empo hitoej, „hij volgde dien E.".

Loér akoej, „hij heeft me bespot".

Djari kawé hadjoej te ba amangn, „zij zocht hout om het aan haar schoonvader te brengen".

Wijst *le* den bewerker van de handeling aan, dan is zijn plaats in de zin geheel vrij. Zeer dikwijls treft men het aan tussen het werkwoord (resp. gesubstantiveerde werkw.) voorzien van de voornaamwoordelijke achtervoegsels en het voorwerp van de handeling. Heeft het werkwoord nog een bepaling bij zich, dan na die bepaling (zoals dat ook met de voorn.w.d.lijke achtervoegsels geschiedt, zie § 109 en § 155). Temeer is dit het geval, wanneer de agens een voornaamwoord is. Slechts enkele voorbeelden uit de vele:

Itoekali emid noeroe so'o li Empo Roea, „toen nam E. R. dit vlees".

Woko poli toson le radja népa hitoe, ngoj ga, „toen de koning de slang de weg had gewezen, ging hij weg".

Itoekali tjekeln kodé hitoe liha ga, „toen beet hij de aap dood".

Woko étad isé ga, itoekali kawén lisé api hitoe, „toen zij naar boven waren gekomen, zochten de anderen naar het vuur".

Néka léngaj le méoe soerak ho'o!, „maakt de brief (voorlopig) niet open".

Djeras le méoe kopé sitoe soea, „geeft bevelen aan die twee zwaarden".

Wangkan réngén liha ela hitoe ga, „hij begint het offergebed over het varken uit te spreken".

Itoepkali koedoen liha hi Oengkés ga, „toen zette hij Oe. achterna".

Kali woko poli léngan lakoe para, mai taé diha ...., „toen ik de deur open deed, zei hij ....".

Poli hitoe tiban liha soending hitoe agoe kolén ga, „daarna nam hij de fluit in ontvangst en ging heen".

Ita kolé kaloe sa'i de Timoeng Té'é, wiga tegin lakoe sa'i hitoe, „ik zag (toen) weer het hoofd van T. T., zodat ik hem dat hoofd vroeg".

Een Europeaan is geneigd in een taal als het Manggarais deze woordschikking te veronderstellen en altijd op te volgen: onderwerp — werkwoord — voorwerp (plaatsaanduiding enz.). Een inlandse onderwijzer maakte me eens speciaal erop attent, dat zinnen zoals: *hia ngo, hia tawa, hia toko* enz. *„kalimat orang asing"* zijn. Ter illustratie dat bij de Manggaraiers gewoonlijk het werkwoord in de gedachten op de voorgrond staat, dus in de zin wordt vooropgeplaatst, mogen ten slotte twee kleine samenhangende stukken uit twee verhalen volgen:

Mai daloe sitoe wentjoe kila hitoe oné limé diha Timoeng Té'é. Toé gorin te nggelos kila hitoe. Mosok pépék ali watoe le daloe sitoe, toé tara biké kila hitoe. Bot bara molé limé diha Timoeng Té'é. Poli hitoe isé weta ngara ngo oné daloe Lamba Léda, „De daloes (districtshoofden) kwamen en trachtten de ring van de hand van T. T. te trekken. De ring was niet van zijn plaats te krijgen. Ofschoon de daloe's met een steen er op sloegen, ging de ring niet stuk. Wel was de hand van T. T. (daardoor) zeer opgezwollen. Daarna gingen broer en zus naar den daloe van Lamba Léda".

Woko polig rimoen oeman, itoekali kolén hia oné mbaroe. Woko tjai oné mbaroe hia, mai tja kaka. Ngasangn kaka hitoe kékék. Itoekali roeningn hia: kékékék hadjoe tonggoroa, to'o kolé taoeng hadjoe ka'é enoe! Tjenggitoe kaoet to'o kéta taoengs hadjoe sitoe, tjiri poear kolé. Nêho diangn hia ngo kolé oné oeman. Tjai oné oema lélo liha tjiri poear kolé. Soesa kéta nai diha. Mai taén: ata tjo'og tara nggo'on oema dakoe? Itoekali rimoen kolé liha ga. Woko poli kolé hia oné mbaroen. Tjai oné mbaroe, déré kolé kaka hitoe. Itoekali tjiri poearn koléquery oema diha. Nêho diangn itoekali ngon hia oné oeman, „Nadat hij de tuin gewied had, ging hij naar huis. Toen hij thuis gekomen was, kwam een vogel. De naam van de vogel was kékék. Toen floot deze: Kékékék, staat op, alle bomen! In eens richtte zich het hout weer op en werd opnieuw bos. De volgende dag ging hij weer naar zijn tuin. In de tuin gekomen zag hij, dat (alles) weer bos was geworden. Hij was (daarom) zeer bedroefd. Hij zei: Wat is toch de reden, dat mijn tuin er zo uit ziet? Toen begon hij weer zijn tuin te wieden. Toen dit gedaan was, ging hij weer naar huis. Nadat hij thuis was gekomen, floot de vogel weer. Toen werd de tuin weer bos. De volgende dag ging hij weer naar zijn tuin".

87. Horen bij een woord twee bepalingen, dan geldt als algemene regel, dat eerst die bepaling genoemd wordt, die met dat woord een meer innige eenheid vormt.

Rewos sitoe pandé ina haoe, „dit geneesmiddel zal je gezond maken".

Toé asi isé na'a wa toeak, „ze hielden niet op de palmwijn in de kuil te gieten".

Toé manga, mai no'oj to'ong, „hij is er niet, maar hij komt straks hier".

Pandé ina; na'a wa; mai no'o vormen een eenheid.

IX. VERGELIJKING.

88. De gelijkheid wordt uitgedrukt door de volgende woorden:

a) *ného*[1]), *mana, mana ného, nia ného.*

b) *haéd, haét,* ook wel eens in verbinding met *mana. haé* is het Maleise *teman*; *haéd* is *haé* + *de*; *haé* is *haét* + *te* (= *ata*).

Ranggan ného pa'a, „zijn horens zijn zoals dijbenen".

Mana déwa mésé haoe, „zoals een grote heer (gedraag je je)".

Ita liha poti tjiang ata mata hitoe mana tjiang kaba ko ela, „hij zag, dat de poti den overledene in stukken sneed zoals men een karbau of een varken in stukken snijdt".

Woeloe wekid djamber kétas mana ného woeloe de mbé, „hun lichaamsharen waren zo dicht als de haren van een geit".

Ata reba hitoe sélék kéta di'a di'a niab ného sélék de radja, „die jongeling doste zich prachtig uit, gelijk een koning zich uitdost".

Djonggoet haéd oeloe kodé, „hij had haren op zijn hoofd zoals een kop van een aap".

Toe kéta béhéng hang liho; *haéd hang de atjoe*, „niet lang at hij; zoals het eten van een hond (hij at zo vlug en gulzig als een hond)".

Ranga disé mana haét emas ata hena le leso, „hun gezicht was gelijk goud dat de zon bescheen".

Haét toé tjebong téméng dékon hia ga, „zoals iemand die niet met een broek baadde, was hij".

Alleen als men het „precies gelijk" zijn wil doen uitkomen, voegt men nog *tjama* voor *ného*. *Toekan tjama ného béka ba'o*, „zijn buik is juist zoals een mand (bestemd voor kaf)". *Doe hitoe djari kolé tjama ného taé di Djoeang*, „toen werd het (gebeurde het) juist zoals D. het gezegd had".

---

[1]) In het dialect van *Ndéhés*, dat nog tot het Midden-Manggarais te rekenen is, komt ook soms *noho* voor.

Ata so'o mosé tjama ného kaka oné poear, „die mensen leefden juist zoals de dieren".

Anders laat men *tjama* gewoonlijk weg. *Ranga de haoe ného ranga de kodé*, „jouw gezicht is zoals het gezicht van een aap" (je hebt een lelijk gezicht). *Ného* wordt ook vaak door *kéta* versterkt. *Ného kéta darat io ata koé ho'o*, „gelijk een darat (een geest met een blank gelaat) is dit kind".

Wij zeggen soms in plaats van „rijk zoals", „zo rijk als". Het Manggarais doet dat niet. *Oné kampong hitoe toé manga tjengata ata bora ného isé*, „in dat dorp was er niemand zo rijk als zij". *Mai tja ikang koé ného limé ponggo mésén*, „er was een kleine vis, zo groot als een duim". *Mésén hia ného potjo Tado Walok*, „hij was zo groot als de berg T. W.". *Toé manga ata da'at ného hia*, „niemand was zo slecht als hij".

Een foutieve vertaling van „die vogel was zo groot als een duif" zou daarom zijn: *kaka lélap nenggitoe mésén ného tekoer*. De juiste Manggaraise uitdrukking is:

kaka hitoe ného tekoer mésén

kaka lélap hitoe ného tekoer' nenggitoe mésen.

Mbaroen ného tjetana Manggarai nenggitoe mésén.

Op een eigenaardige zinsbouw zij attent gemaakt in de volgende zinnen: *Ného tjéing molas iné wai hitoe?*, „zoals wie is schoon dit meisje? (Wie is zo schoon als dit meisje?)". *Oné mbaroe de Empo Roca hitoe manga tja anakn ata ného langkasde ata koé hitoet wéndon*, „in het huis van E. R. was een kind van hem dat zo groot was als het kind, dat hij had meegebracht".

89. Worden twee zelfstandige naamwoorden, waarvan een ander zelfst. naamwd. afhangt, met elkaar vergeleken, dan vervangen wij het tweede zelfst. naamwd. door een aanwijzend voornaamwoord: „het gezicht van dien man was als d a t van een poti". In het Manggarais komen hiervoor twee constructies in aanmerking: òf het zelfst. naamwd. wordt twee keer gezegd òf in het tweede lid van de vergelijking komt eenvoudig het afhankelijke woord te staan.

ranga data hitoe ného ranga de poti.

ranga data hitoe ného poti.

Wil men *ata* op de voorgrond plaatsen, dan:

ata hitoe rangan ného poti.

ata hitoe ného poti rangan.

Andere voorbeelden:

Empo Roca hitoe taran ného kéta woeloe de kodé wekin, „de ge-

daante van het lichaam van E. R. was zoals de haren van een aap. (E. R. had haren op zijn lichaam zoals een aap)".

Hierbij ook gevallen als *Ranga diha ronte-rowet kéta mana poti koé*, „zijn gezicht was vol pukkeltjes zoals dat van een kleine poti".

Hia lélo anak koé hitoe tjama kéta agoe tarad anak diha ata poli ngé'i matan, „hij zag dat dat kind hetzelfde was als dat waarvan hij de ogen had uitgestoken".

Heeft het tweede zelfst. naamwd. een bezitt. voornaamwd. bij zich, dan moet, zoals we in § 53 hebben gezien, het betrokken zelfst. naamwd. worden herhaald. *Oema de haoe tjama mésé ného oema dami*, „uw tuin is zo groot als die van ons".

Soms blijft ook het vergelijking-aanwijzende woord weg. In plaats van: *Atjoe hitoe woeloen ného atjoe bolong*, „het vel van die hond was als dat van een donkerbruine hond", kan ook gezegd worden: *atjoe hitoe woeloen atjoe bolong.*

Over *ného* bij bepalingen van tijd zie § 176.

„Onvergelijkelijk" kan worden weergegeven door uitdrukkingen zoals: *Toé kéta kong toming mésén*, „hij was onvergelijkelijk groot".

Tjaij tja iné wai molas toé kéta rié, „er kwam een onvergelijkelijk mooi meisje".

Ramé hitoe oné wié toé ngatjéng rapang, mana seriga koé kaoet, „het feest van die nacht is niet te vergelijken, het was als een kleine hemel".

90. De v e r g r o t e n d e t r a p kan in het Manggarais op verschillende manieren worden uitgedrukt:

a) door omschrijving met *tjéwé*, meer. *Mésé* groot; *tjéwé mésé* groter. Ons „dan", de inleiding van het tweede lid van de vergelijking (groter dan) wordt uitgedrukt door: *itoepo; po; oné mai; agoe;* of het wordt niet uitgedrukt.

„Een slang is langer dan een aal":

1. *tjéwé léwé oelari agoe toena*
2. *tjéwé léwé oelari toena*
3. *oelar tjéwé léwé itoepo toena*
4. *oelar tjéwé léwé oné mai toena.*

Andere voorbeelden uit verhalen: *Hia tjéwé petjing anging itoepo ata koé do*, „hij kon beter zwemmen dan vele kinderen" (dan alle andere kinderen).

Émé mésé haoe itoepo keraéng Todo, mai kolégé! Toé! Tjéwé mésé Todo po haoe, „indien gij machtiger zijt dan de keraeng

van Todo, kom dan terug! Maar neen! De keraeng van T. is machtiger dan gij".

Agoe rangan tjéwé kolé di'a oné mai ka'én, „en zijn gelaat was schoner dan dat van zijn oudere broer".

Tjéwé mésé hia akoe ho'o?, „was hij groter dan ik?".

Men denke echter niet, dat men elke Nederlandse vergrotende trap in het Manggarais met *tjéwé* moet weergeven. Dikwijls blijft deze omschrijving weg. De Manggaraier drukt gewoonlijk de vergrotende trap uit:

b) door eenvoudige tegenstelling, zonder *tjéwé.*

Koén hadjoe ho'o, mésén hadjoe hitoe, „klein is deze boom, groot is die boom". *Mésépo mbaroe ho'o, koé mbaroe hitoe,* „groot is dit huis, klein dat". *Hia ata bora, akoe ata lénggé,* „hij is een rijke man, ik een arme (hij is rijker dan ik)".

Aan het bijvoegelijke naamwoord kan ook nog *ata* voorafgaan. *Mbaroe diha ata mésén, mbaroe dakoe ata koén,* „zijn huis is groter dan het mijne".

Het bovenaangehaalde voorbeeld kan daarom ook nog met de volgende wendingen weergegeven worden:

5. *léwékoé oelari toena*
6. *oelar ata léwén, toena ata wokokn*
7. *oelar ata léwén, toena toé*
8. *oelar agoe toena, oelar ata léwén*
9. *toena, tjéwé léwé oelari*
10. *toena, léwékoé oelari*
11. *leng koé toenaj, léwén oelar.*

Er zijn natuurlijk nog meer wendingen mogelijk, bijv. door andere woordschikking. Zo hoort men dikwijls i.p.v. nr. 6 ook: *ata léwén oelar, ata wokokn toena.* Of in plaats van nr. 7: *ata léwén oelar, toena toé.*

91. Voor de o v e r t r e f f e n d e t r a p heeft het Manggarais geen aparte uitdrukking. Men gebruikt hiervoor gewoonlijk *ata*, dat de tegenstelling tot, de onderscheiding van anderen uitdrukt.

Djarang diha ata mberesn kan daarom betekenen: zijn paard is sterk; is het sterke; is sterker dan de anderen; is het sterkst van alle paarden. *Tjéi ata langkasn?* is al naar gelang de samenhang te vertalen met: „wie is groter?" en „wie is het grootst?".

De waarde van onze overtreffende trap kan soms ook liggen in de woorden *bail; leng,* die hetzelfde betekenen als het Maleise *terlaloe. Bail* volgt het bepaalde woord, *leng* gaat er aan vooraf. *Hia ata bora*

bail, „hij is zeer rijk, hij is de rijkste". *Kolang bail waé ho'o,* „het water is zeer heet; ook: te heet". *Menes bail,* „het is buitengewoon koud". *Hia leng koé,* „hij is te klein (om dit werk te doen)". In de zin: *Hi Kapé leng koé, hi Gagoek mésén* is *leng* een versterking van *koé* en de zin komt overeen met onze vergrotende trap: Kapé is kleiner dan Gagoek.

Van *poc'oc,* stam, bestaat de figuurlijke uitdrukking *poc'oen kocasa,* de machtigste.

Waar wij een vergrotende trap bezigen, doet de Manggaraier dit dikwijls niet. „Wacht totdat hij ouder is!" wordt eenvoudig weergegeven met: „wacht totdat hij oud is!" *Géréng bisakoé di!.*

X. DE TELWOORDEN.

92. De hoofdtelwoorden zijn:

1 *tja, tje-*	6 *enem*
2 *soca*	7 *pitoe*
3 *teloe*	8 *alo*
4 *pat*	9 *tjiok*
5 *lima*	10 *tjepoeloe, tjapoeloe, tjampoeloe, tjempoeloe.*

Poeloe alléén komt voor in de betekenis van „tiental".

Émé rapak poeloe, ri'o rotjang tja, „indien een tiental vol is (bij het tellen van de bundels mais), breekt men één stukje van de rib van de palmboombladeren af". Verder als eigennaam in verhalen: *hi Tja, hi Soca, hi Poeloe,* „Een, Twee, Tien". De vorm *tjapoeloe* komt zelden voor.

Bij voorvoeging van eenheden voor *poeloe* ter vorming van veelvouden van 10 vinden we praenasalering van *poeloe*:

20 *socampoeloe*
30 *teloempoeloe enz.*
100 *tjeratoes*
1000 *tjeseboe.*

Bij samengestelde getallen worden de eenheden achter de tientallen en deze achter de honderdtallen gevoegd. 11 = *tjepoeloe tja;* 365 = *teloe ratoes enempoeloe lima.*

Vermoedelijk een overblijfsel van de oude wijze van tellen zijn: *loe'ang,* 10 nachten (of dagen); *liwa,* 10 jaar. De Manggaraiers telden oorspronkelijk wel met nachten. Bij oude mensen hoort men nu nog vaker met *wié* dan met *leso* tellen. Bij de jongere generatie echter komt het tellen met dagen meer en meer in zwang. 10 jaar = *tjeliwa;*

[1]) *liwa* kan ook „honderdtal" en „eeuw" betekenen. (P. Th. Th.).

12 jaar = *tjeliwa soea ntaoeng.* Voor een tijdruimte van 5 (nachten, dagen, jaren) is mij geen apart woord bekend. 15 jaar *tjeliwa tjepoka* (*poka* betekent middendoordelen). 15 dagen = *tjeloe'ang tjepoka.* Men hoort echter ook: *tjeliwa lima natoeng* en *tjeloe'ang lima bari (leso).*

Enkele rekensommetjes uit de school:

5 + 3 = 8	*lima tambang teloe nekid alo*
5 — 3 = 2	*lima koerang teloe rétjid soea*
„Hoeveel is 5 + 3?"	*lima tambang teloe, pisad nekid?*
„Hoeveel is 5 — 3?"	*lima koerang teloe, pisad rétjid?*

In het algemeen is de plaats van hoofdtelwoord vóór het bepaalde woord, doch het kan er ook achter staan.

Agoe tja atjoe bad, koroeng tja agoe lewing tja, „en ze namen één hond mee, één lans en één kookpot".

Hia oké oné tatjiks anakn sitoe soea, „hij wierp zijn twee kinderen in de zee".

Depa soeaj delemn waé ho'o, „deze rivier is twee vademen diep".

Roetja rangga alo, „een hert met 8 horens".

Tagi teloe sitoe, „de drie herten".

Het hoofdtelwoord kan zelfs van het betrokken woord gescheiden worden:

Manga tja kéta motang mésé, „er was slechts één groot bosvarken".

Lété hia rémé ngon, mais kaka sili mai poear soead, „terwijl hij doorstapte kwamen er twee herten".

Isé tja kolé na'a atjoed, „zij hielden er maar één hond op na".

Aan de hoofdgetallen, hetzij deze alleen ofwel met een ander woord verbonden staan, wordt zeer dikwijls het bezittelijke voornaamwoord gehecht; achter *tja* komt de 3e pers. enkelv.

Émé poli boak paki tjan ela koé, „na de begrafenis slacht men een klein varken".

Tjan manoek teing toe'a teno, „één haan geeft men aan den heer van de tuinpaal (grondverdeler)".

Tapa tjan watoe mésén! „Maak één grote steen heet!". *Manga elan teloed,* „hij had drie varkens" (eig. zijn varkens waren drie). *Iné wai hitoe dading soead anakn,* „de vrouw baarde twee kinderen".

Ata reba hitoe bilang rempa wa'in agoe limén, tjampoeloe soead nekid, „de jongeling telde diens tenen en vingers, het waren (telkens) twaalf".

Naast het achtervoegsel van het bezittelijke voornaamwoord komt echter, ofschoon zelden, ook het persoonlijke voor.

Manga pitoes ata molas, „er waren 7 ongetrouwde meisjes".

Soeas anakn, „hij had twee kinderen".

Gewoner is het possessieve suffix: *Manga pitoe danak lalo*, „er waren 7 weeskinderen". *Soead anakn*, „hij had twee kinderen".

Behalve in het geval van *tjan* staan de achtervoegsels altijd in het meervoud. Bij wijze van uitzondering treft men nu en dan eens het enkelvoud aan. *Ba ndési so'o teloempoeloen*, „hij bracht 30 ndési-vruchten mee".

Hoe willekeurig men tegenwoordig met het al of niet bezigen van de voornaamwoordelijke achtervoegsels te werk gaat, moge uit de twee op elkaar volgende zinnen uit een verhaal blijken. *Onételoe anakn sitoe manga soead ata rona, tja iné wai. Ngasang de soea ata rona sitoe Pangka Ta'a agoe Leka Danga*, „van haar drie kinderen waren twee jongens en één meisje. De namen van de twee jongens waren P. en L.".

Achter hoofdgetallen betekent *laing* zoveel als „met dit inbegrepen". *Mata leso, woelang, ntala, pat laing awang*, „zon, maan, sterren, vier met het uitspansel". *Teloed tekoer, pat laing ka*, „drie duiven, vier met de kraai" (oplossing: de drie haardstenen en de kookpot).

Uitdrukkingen voor „één van hen", enz. zijn o.a.:

Taé de tjengata ata toe'a oné mai isé, „één oude man onder hen zei".

Kaka kaka. do toé kéta manga tjan te gorin te ngo bénta énggo-hitoe, „onder al de vele dieren was er niet één, dat de eekhoorn wilde gaan roepen".

Mai kolé tjengatan de méoega!, „moge één van u komen!".

„Één van twee" wordt met *tja* of met *tjetjoepoe* („één gedeelte") weergegeven. „Hij is aan één oog blind" is dus:

Hia boeta mata tjan. Boeta mata tjan hia.

Hia boeta mata tjetjoepoen. Boeta mata tjetjoepoen hia.

Mata diha boeta tjetjoepoen.

Tjetjoepoe — tjetjoepoe betekent: deels — deels.

Towé ho'o tjetjoepoen ata di'an tjetjoepoen ata da'atn, „dit kleed is gedeeltelijk goed, gedeeltelijk slecht".

Tja'o ho'o tjetjoepoe ata penong tjetjoepoe ata kanang, „deze schuur is gedeeltelijk vol, gedeeltelijk leeg".

„Zij met hun tweeën, drieën enz.": *isé te soea, isé te teloe* enz. Dit *te* kan tot *-t* worden verkort. *Isé te pat ngo pé'ang tana masa*, „zij met hun vieren gingen aan wal". *Mai taoeng méoet tjepoeloe tjaoe iko dakoe!* „komen jullie met je tienen en grijpt mijn staart vast!".

Andere getallen: de derde pers. meerv. Achter *tja* vindt men nog zeer dikwijls het possessieve *-n*, ook bij schrijvers, die aan andere hoofdtelwoorden geen suffixen toevoegen. Dit wijst er wel op, dat het gebruik van de poss. suffixen achter alle hoofdtelwoorden vroeger frequenter was dan nu.

Is er van twee personen of dieren sprake, dan gebruikt men *tja* in de betekenis van: „de een.... de ander". *Tja* staat dan achter het zelfstandig naamwoord. Zie § 100, 3.

Tja met het poss. suffix *-n* betekent ook „telkens als": *woko tjan poli na'angn ela ho'o ngo mbeot gi*, „telkens wanneer zij het varken hadden gevoed, liep het ergens heen".

In uitdrukkingen zoals „één slok palmwijn, één hand vol rijst" enz. kan het maatwoord voorafgaan of volgen.

tjeroegoek toeak of *toeak tjeroegoek*
tjedako hang of *hang tjedako.*

Gewoonlijk staat het er anders achter: *latoeng tjegoening*, één zakje mais; *koesé tjesongkok mésé*, een grote muts vol kreeften; *latoeng pat wétjé*, vier bundels (à 6 stuks) mais. *Tjoe'oeng hadjoe tjeoedjoengs*, „zij droegen op het hoofd één bundel brandhout".

Tjan, tjang heeft ook een tijdbepalende functie. Zie § 190.

93. Het Manggarais kent practisch slechts drie soorttelwoorden.

1. *mongko*: voor levenloze voorwerpen, soms echter ook voor dieren.
2. *taoe:* voor mensen. (Zie Opm. § 70).
3. *ngata*: voor mensen in het begin van verhalen. (§ 30).

Hun gebruik is niet verplicht. Ze kunnen zowel vòòr als achter het woord staan dat ze bepalen. Ze komen ook zelfstandig voor [1]). Aan *mongko* en *taoe* worden meestal de verkorte voornaamwoorden gehecht. Bij *mongko* en *tjengata* komen slechts de bezittelijke in aanmerking, terwijl bij *taoe* het persoonlijke achtervoegsel wel regel is, maar ook het bezittelijke aangetroffen wordt.

Hadjoe koé soca mongkod, twee stokken klein hout. *Pakoe lima mongkod*, vijf spijkers. *Toé manga ka'éng motangd maik ka'éngd tja mongko roetoeng*, „er waren geen bosvarkens, slechts één stekelvarken was er". *Manga soca taoes ata wina ronas*, „er was een man en een vrouw". *Dading anak teloe taoes, ata rona taoeng*, „zij baarde drie kinderen, het waren allemaal jongens". *Ema dakoe, endé dakoe, nara dakoe enem taoes beti taoengs*, „mijn vader, mijn moeder, mijn zes

---

[1]) Dit heeft vooral plaats, indien zij alleen staan zonder het hoofdtelwoord, doch ook indien zij er mee verbonden worden.

broertjes, ze zijn allemaal ziek". *Tjepoeloe taoed iné wai asé ka'é,* „er waren tien zusjes".

Vraagt men bijv.: „Hoeveel zijn gras gaan zoeken?", dan krijgt men als antwoord: *Soea taoed!* Of: *Soea taoes ngo kawé remang!*

De soorttelwoorden komen al dikwijls zonder voornaamwoordelijke achtervoegsels voor. Het hoofdtelwoord vòòr *mongko* en *taoe* krijgt nooit een suffix.

Paki kaba lima mongko moeing, „ook karbauen werden geslacht en nog wel vijf stuk".

Teloe taoe weta nara, „er waren drie (mensen) broers en zus (twee broers en één zus)".

Bij het aanspreken wordt *taoen* gezegd. *Soea taoen ngo kawé kadjoe!,* „twee moeten hout gaan halen!" (zie § 47a, nr. 2).

Andere soorttelwoorden komen zelden voor: *toebi tja wasén,* „halsketen, één snoer". Voor dieren hoort men ook *iko* (uit het Maleis?).

94. De rangtelwoorden worden gevormd door toevoeging van *te* (ook wel *ata*) en aanhechting van *-n* aan de hoofdgetallen: *te tjan, te soean, te teloen* enz. Ze staan gewoonlijk achter, soms echter ook vòòr het bepaalde woord.

Ho'og te lima barin toé tara ita, „het is nu al de vijfde dag, dat ik hem niet zie".

Réi kolé agoe anak te soean, te teloen... réi anak ata pitoen, „hij vroeg het tweede, het derde kind... (ten slotte) vroeg hij het zevende kind".

Te enemn ntaoeng ga itoekali toé kolé di Lalokoé, „het was al in het zesde jaar dat L. nog niet terug was".

Onbepaalde rangtelwoorden zijn: *ata ngaso,* „de eerstgeborene"; *ata tjoep,* „de volgende": *ata oné réha,* „de middelste"; *ata tjoetjoe,* „de jongste". „De eerste mensen": *ata manoesia laring tjai,* ook wel: *manoesia olong.* „De eerste, vroegere, man" is *rona manga*; in tegenstelling tot: *rona weroe*: „de tweede, nieuwe man".

95. De vermenigvuldigende telwoorden worden van de hoofdtelwoorden afgeleid door *-ngkali* aan de laatste te voegen. *tjengkali (tjangkali), soeangkali, teloengkali...* „één keer, twee keer, enz.". Dikwijls is het vermenigvuldigende telwoord nog van *-n* voorzien.

Émé ngaok kolé tjengkalin, onggam lakoe to'ong, „als gij nog een keer herrie maakt, zal ik jullie slaan".

Hi Lalokoé letja oné ranga de eman pitoengkalin, „L. sloeg met de doek zeven keer op het gelaat van zijn vader."

Het achtervoegsel van *témé (téké) tjengkali-* is in het enkelvoud: *-n*, in het meervoud: *-d*. *Déré kin kolé hia témé tjankalin*, „hij zong nog een keer". *Déré kin kolé sisé témé tjangkalid*, „zij zongen nog een keer". Als bevel blijft het echter *-n*. *Téké tjangkalin*!, „nog een keer!".

Tjankalin (*-d*) komt ook voor in de betekenis van „eens". *Tjengkalin mai bénta de eman*, „eens riep hem zijn vader", *Tjangkalid ngo tékoe waés*, „eens gingen ze water halen".

De vertaling van „een of andere keer" is: *tjengkali tjengkali*, of *tja-tjangkalin*. *Tjengkali tjengkali ngantjéng*, „een of andere keer mag het".

Onbepaald vermenigvuldigend zijn: *pisangkali(n)*, verschillende keren; *dongkali(n)*, vele keren, dikwijls.

Door toevoeging van *te* en aanhechting van het possessieve suffix krijgt men de rangschikkende vermenigvuldigende telwoorden. Het verschil van het enkel- en meervoud bij het possessieve suffix wordt echter soms verwaarloosd ten gunste van het enkelvoud. Dit blijkt bijv. al duidelijk uit deze twee zinnen van hetzelfde verhaal: *Mais poti sitoe te soeangkalin ga*... *Isé mai kolé teloengkalid*, „De potis kwamen voor de tweede keer... Ze kwamen voor de derde keer". *Ho'ot te soeangkalin akoe poca oetég*, „het is nu al voor de tweede keer, dat ik groenten pluk". *Déré kolés isé te teloengkalin*, „zij zongen voor de derde keer".

96. Als verdelend telwoord (telkens één, één voor één) dient *gitji tja*. Aan *tja* kunnen de persoonlijke of bezittelijke achtervoegsels gehecht worden. Meestal echter worden ze weggelaten.

Sanggéd anak koé sitoe poetji gitji tja oné losang, „al de kleine kinderen waren één voor één in de rijstmand gekropen".

Itoekali lakod ga, ba gitji tja bok, „toen gingen ze op weg, terwijl ieder een bamboescheut meenam".

Djari dadang gitji tjas kaba sitoe liha oné mai oka hitoe, „hij bracht de karbauen één voor één uit de kraal".

Isé poca gitji tjad ndéroe sitoe, „ieder van hen plukte één ndésivrucht".

Ba gitji tjad tawoe, „ze namen ieder een schotel mee".

Sanggéd anak wina ba gitji tja kabad, „van de gehele familie van den man bracht ieder een karbau mee".

Baris gitji teloes!, „stellen jullie je in rijen van drie op!".

Néka léwé bail pa maik gitji koé!, „maak geen grote passen, maar telkens kleine!".

Ook *tjengata* komt als verdelend telwoord in aanmerking. *Isé séré toeak tja lorang de tjengata*, „zij verdeelden de palmwijn, ieder (kreeg) een bamboegeleding".

97. Eigenlijke breuken bestaan niet. Men behelpt zich met uitdrukkingen als: *pati laing* (*le*) *soca, teloe* enz. „in tweeën, drieën delen". „Één tiende" = *pati te tjepoeloen*; eigenlijk „het tiende gedeelte". „Half, de helft" wordt omschreven door een woord dat „middendoordelen" betekent: *tjewaga nio*, „een halve kokosnoot". 1½ stuk hout: *hadjoe tja agoe tjapoka* of *tja agoe tjapoka hadjoe*.

98. Vragende telwoorden zijn: *pisa?*, „hoeveel?"; *pisangkali?*, „hoe dikwijls?". *Pisa* kan bijvoegelijk en zelfstandig gebruikt worden. In de betekenis „hoe veel er van" wordt *-d* gesuffigeerd: *Pisad anakm?*, „hoeveel kinderen hebt ge?". Anders wordt het persoonlijke voornaamwoord gebezigd. *Kepoe pisajé?*, „in hoevele stukken (moet ik) het hakken?". Doch zegt men: *Pisad nekid?*, „hoeveel is dat te zamen? (eig. hoe veel is hun verenigd-zijn?)".

Poli pisa woelang?, „hoe veel maanden is dat al geleden?".

Pisag leso ata hitoe wa boan?, „hoeveel dagen is die man reeds in zijn graf?".

Pisa depad délem waé ho'o?, „hoeveel vadems diep is dit water?".

Pisas? of: *Pisas taoes?*, „hoeveel zijn het?" (naar het aantal mensen gevraagd).

Er volgen enkele uitdrukkingen voor ons „hoeveel kost dit?" met de letterlijke vertaling:

tjapas welid?	hoeveel is hun kopen?
tjapas pikad?	hoeveel is hun verkopen?
tjapas tjo'id?	hoeveel is hun prijs?
tjapas?	hoeveel deze?

Wil men bepaald naar één stuk vragen, dan kan men ook vragen: *tjapa tjo'in?* Het antwoord is bijv. *tjemata manoek*! of *tjemata manoek tja* (*mongko*)! „één dubbeltje!" (eig. één kippenoog!).

Andere zinnen die de prijs aangeven: *Hia pika rambo sitoe tjetali tja*, „hij verkocht de buikriemen voor een kwartje per stuk".

Djadji lakoe djarang hitoe alo ringgi, „ik koop dit paard voor 8 rijksdaalders".

Naoed moekoe diha sitoe lima sengd, „zijn pisangs gingen weg voor 5 cts.".

99. Om naar de tijd in het verleden te vragen wordt *oné* voor het hoofdtelwoord geplaatst. *Oné pisa?*, „hoe lang is het geleden?". „Gisteren" is *meseng* (of *oné meseng*), maar verder: *oné soca, oné*

teloe enz., „twee, drie dagen geleden". „Vóór twee weken (maanden)" is: *oné soca minggoe* (*woelang*).

Voor de toekomst wordt *tje* (*tja*) gebruikt. *Tje pisa?*, „over hoeveel dagen zal het zijn?". Bij het aangeven van de dagen zegt men eenvoudig *tje soca, tje teloe* enz. zonder *leso* (of *wié*). Morgen is *diang*.

Tjeloe'ang soca, „over twaalf dagen". Ook anders wordt „dag" vaak weggelaten.

Reké teloe betekent: afspreken dat men over drie dagen met het feest zal beginnen, elkaar zal ontmoeten enz.

Rapak ného tjesoean tjai kolé gi, „toen de tweede dag (van hun afspraak) om was, kwam hij weer".

Rapa ného tjeliman itoekali ngod ga, „de vijfde dag gingen ze op reis".

Bij het aangeven van weken, maanden en jaren zegt men: *témé* of *téké*, *témé pat minggoe* (*woelang, ntaoeng*), „over vier weken, (maanden, jaren)". *Pisa* kan ook „enkele, verschillende" betekenen *Pisa leso bemoesi main*, „enkele dagen later". *Manga pisa taoes darat*, „er waren verschillende darats".

Hia lako one tana hitoe pisa leso beheng dengkir hia tjai oné tja béo, „hij liep in dat land verschillende dagen rond, totdat hij bij een dorp kwam".

Opm. Aangezien er naast *tjesoean* ook *tja soca* voorkomt (althans in het Tjibals. Ik herinner het me niet in het Roetengs gehoord te hebben. Het gebruikelijke is het in elk geval niet), zou men *tje* voor de enclitische vorm van het hoofdtelwoord *tja* houden. In het Lambalédas heb ik echter in deze functie *tjai* („komen") ontmoet. *Poli hitoe walé de empoto: eme nenggitoe ité reké tjai loe'ang tja denta*, „daarop antwoordde de slak: als het zo is, laten we dan afspreken, over 11 dagen een wedstrijd te houden".

Ata wina hitoe reké moeing agoe poti tjai pisa badjaru, „de vrouw belooft dadelijk aan de poti's, wanneer zij het zal betalen".

Mij lijkt het ook waarschijnlijker, dat *tjesoca* enz. oorspronkelijk op *tjai soca* teruggaat: komen(de) twee dagen, d.i. over twee dagen.

100. Onder de onbepaalde hoofdtelwoorden worden hier behandeld: vele; weinige; andere, sommige; ieder (elke); alle.

1. „Veel": *do*.

Bijvoegelijk gebezigd kan het vòòr of achter het bepaalde woord staan. Zonder nadruk staat het gewoonlijk er achter. Hoort het bij verschillende woorden, dan wordt het doorgaans herhaald. Staat het

er achter, dan krijgt het geen voornaamwoordelijke achtervoegsels.

Nitoe manga tagi do agoe motang do, „daar waren veel herten en veel bosvarkens".

Doemoek noing mangasge ata mendi do, djarang do, kaba do, toé kéta ngantjés bilangd, „plotseling waren er ontelbaar vele slaven, paarden, karbauen". *Ata do! Ata do!*, „wij zijn veel mensen!" (aldus zegt men bij een aardbeving).

Staat *do* vòòr het zelfst. naamwoord, dan wordt gewoonlijk het bezitt. of pers. voornaamwoord aangehecht, meestal wel het bezittelijke, doch ook het persoonlijke achtervoegsel komt voor. Een regel wanneer men het éne ofwel het andere gebruikt, kan ik niet vinden. Wil men meer nadruk op *do* leggen, dan voegt men *da'at* of *kéta* er bij.

Danong manga dod ata toe'a, „vroeger waren er veel oude mensen".

Oné liang hitoe manga dod lawo, „in dat hol waren veel muizen".

Woko dod rengka oné para liang hitoe, koela hitoe katjik api, „toen er veel takken vòòr het hol waren, stak de eekhoorn deze in brand".

Dod da'at timoeng agoe tété oné oema disé, „er waren zeer veel augurken en zoete aardappelen in hun tuin".

Ita liha do da'at tjetja de Empo Poti Mésé hitoe, „hij zag zeer veel goederen van E. (hij zag dat E. zeer veel spullen bezat)".

Toé béhéng kolé dos ré'a ga, „niet lang daarna waren er weer veel réa-bladeren".

Woko dos woea isé kolés gi, „toen veel de vruchten waren (die ze hadden geplukt), gingen ze naar huis."

Zelfs als *do* vooropstaat, wordt het achtervoegsel dikwijls weggelaten. *Do kaba agoe djarang mbelé lisé*, „vele karbauen en paarden hebben ze geslacht". *Itoep tara do kin waén salé Wéol ho'o*, „daarom is er nu nog veel water in W.".

Enkele zinnen waarin *do* als gezegde optreedt: *Oléh djapi, gori de haoe don toe'oeng*, „arme koe, je werk is werkelijk veel!". *Dod kéta ata haéngd ga*, „veel (waren de vissen) die hij ving". *Hia emi déa tjepikoel don*, „hij nam één pikoel ongepelde rijst".

In plaats van *do* zegt men soms *kéta*. *Olé ikang kéta de haoe so'o-é!*, „hé, wat heb je veel vissen hier!".

„Niemand" wordt soms ook uitgedrukt door *toé . . . ata do* (niet . . . veel mensen).

Ata do betekent soms „alle andere mensen".

Toé ita lata do, „het (kind) werd door niemand gezien".

2. „Weinig" is *toé do; tjekoé*.

Tjekoé kanangs hang dakoe, „mijn eten is slechts weinig, niet veel (ik heb slechts weinig te eten, niet veel)".

Teho'on ata Rodoe ka'éng oné béo Badjak, maik toé dokoéd, nia péng tjampoe loe ko soempoeloed do koéd, „tegenwoordig wonen de mensen van R. in de vlakte van B., maar ze zijn er slechts met weinigen, ongeveer 10 of 20".

Tjekoé — tjekoé betekent ook: nu eens ... dan weer.

3. „Andere" is, bijvoegelijk gebruikt: *bana.*

Bom ndai noeroe bana anak koé ho'o, „maar het kind wilde geen ander vlees hebben".

Néka toera le haoe agoe ata bana!, „vertel jij het niet aan anderen!".

Isé ngo oné béo bana, „zij gingen naar een ander dorp".

Wordt *bana* niet met een ander woord verbonden, dan voegt men gewoonlijk nog *tje-* er voor; *lako ngo tjebana* betekent „ergens heengaan".

Tjaleso eman ngo tjebanaj, „eens ging zijn vader ergens heen".

Néka noek tjebana!, „denk niet aan iets anders!".

Noeroe disé toé tjebana itoepo data kanang, „hun vlees was geen ander (zij hadden geen ander vlees) tenzij slechts mensen".

Tjebana komt echter ook wel bijvoegelijk voor.

Toé manga kaka tjebana, „er waren geen andere dieren".

Lako salang tjebanas isé, „zij namen een andere weg".

Woko polisge tjoeroep tjebanad, itoekali nggo'on réi diha Mboda, „nadat hun ander gesprek (hun gesprek over andere dingen) geëindigd was, vroeg Mboda".

Ook *tja* en *tjengata* betekenen soms „een andere".

Soesoeng tjengata toé gorin. Soesoeng tjengata toé gorin „Hij beval iemand (er heen te gaan), deze weigerde. Hij beval (dan weer) een ander, deze weigerde (ook)".

Isé lénga para tja ... lénga kolé para tja ... lénga kolé para tja, „ze deden een deur open ... ze deden een andere open ... (tenslotte) deden ze weer een andere deur open".

„De één — de andere" geeft men weer door: *tja — tja.* Wordt *tja* zelfstandig voor personen gebruikt, dan voegt men nog *ngata* er bij: *tjengata — tjengata.*

Manga soead radja. Radja tja hitoe manga tja anak iné wai, radja tja hitoe manga tja anak ata rona, „er waren twee koningen. De één had een dochter, de andere een zoon".

Ata toe'a tja ho'o toé manga apin, bo ata toe'a tja ho'o manga apin,

„de éne oude vrouw had geen vuur, wel de andere oude vrouw, (ze) had een vuur".

Taé de iné wai ho'o tjengata... walé de iné wai ho'o tjengata, „de éne vrouw zei... de andere antwoordde".

Hia tjengata toeké éta lobo hadjoe, hia tjengata tjaoe semboré, „de een klom in de boom, de andere hield de ladder vast".

Ho'o kopés: tja di Tjik, tja di Koelik, „hier zijn uw zwaarden: het éne is voor Tj., het andere voor K.".

Tja réhan te bang ikangn, tja réhan te ba moesi mbaroe, „de éne helft van de zoete aardappelen was (bestemd) om ze naar de vis te brengen, de andere om ze naar huis te dragen".

Tjetjoepoe — tjetjoepoe betekent: „het éne gedeelte — het andere".

Tjetjoepoen oema hitoe tadoe le rewoeng, tjetjoepoen oema hitoe toé manga rewoeng, „het éne gedeelte van de tuin was door de mist bedekt, in het andere gedeelte was er geen mist".

Mori Dima téi perénta agoe Todo tjetjoepoe, Tjibal tjetjoepoe, „de Mori Dima (de koning van Bima) gaf het land (en het bestuur) gedeeltelijk aan Todo en gedeeltelijk aan Tjibal".

Taé data sitoe tjetjoepoe... wantil data sitoe tjetjoepoe, „de lui van de éne kant zeiden..., die van de andere kant antwoordden".

„Sommigen — anderen" is *ata iwod — ata iwod*, of *ata iwon — ata iwon*. *Ata iwon* wordt geregeld bij het aanspreken van iemand gezegd. *Ata iwon ngo éta potjo! ata iwon ngo emi watoe!*, „sommigen van jullie moeten naar de bergen gaan (hout halen)! anderen moeten stenen gaan halen!".

Maar ook anders zegt men vaak *iwon* in plaats van *iwod*. Soms kan men beide uitdrukkingen gebruiken, soms is men hierin door het spraakgebruik beperkt. Dikwijls treft men in het eerste lid *iwon*, in het tweede *iwod* aan.

Ata iwon tenoeng towé, ata iwod toek wodja, „sommigen weefden, anderen stampten rijst".

Ata iwon tjotjo hadjoe teno ata iwon kawé wasé, ata iwon kolé kawé hadjoe lantja, „sommigen punten de houten tuinofferpaal, anderen zoeken slingerplanten, weer anderen zoeken lantja-hout".

Ata iwon rétang momang hia, maik ata iwod tawa laing onggaij, „sommigen weenden uit medelijden met hem, maar anderen lachtten er slechts om".

Mai wantil data iwon: api ho'o ngasangn, „anderen weer zeiden: dat heet vuur".

Iwon (iwod) kan ook met andere woorden dan met *ata* worden verbonden, het komt ook zelfstandig voor.

Di'an iwon da'atn iwon gori dami oné beo, „ons werk in de kampong is gedeeltelijk gemakkelijk, gedeeltelijk lastig".

Djimet kin iwon, tjepoe iwod, (van een klein kind gezegd dat nieuwe tanden krijgt): „sommige tanden zijn er nog, andere zijn er al uit".

Oné tja bao kodé hitoe ngo pesé waé kolé agoe kodé bana. Kodé iwon ka'éng éta tana masa, „op zekere dag ging die aap weer het rivierwater afdammen (om kreeften te vangen) te zamen met andere apen. Sommige apen (echter) bleven op het droge land".

Ba liha iwod noeroe so'o, „het overige van dit vlees nam hij mee".

Ook met behulp van *manga — manga* (het Maleise *ada — ada*) wordt de tegenstelling „sommigen — anderen" aangegeven. *Manga ata léti djarangs, mangas ata lako wa'id,* „sommigen reden te paard, anderen liepen te voet".

4. Het Manggarais beschikt over verschillende woorden om „elk, ieder" uit te drukken: *néténg*[1]), *sanggén*[2]), *toetoer.* Deze kunnen slechts bijvoegelijk optreden en staan altijd vóór het bepaalde woord. Zelfstandig is alleen *gitji tja,* dat eigenlijk „telkens één" betekent. (§ 96). Toch komt het soms overeen met ons „ieder". *Itoekali lakod ga ba gitji tja bok,* „toen gingen ze op weg, terwijl ieder een bamboescheut droeg".

Néténg ata paka mata, „ieder mens moet sterven".

Éng o keraéng! walé data néténg weki, „ja het is zo, heer!, antwoordde een ieder".

Néténg béo isé kawé, „elk dorp zochten ze af".

Maik toé oné sanggén sanggén mbaroe ko ata losin djing hitoe, „maar niet naar elk huis of elken mens vlucht de djing (een bepaalde geest)".

Djari sanggén kéta potjo Sinai hitoe tadoe kéta taoeng le rewoeng, „de gehele berg S. was bedekt door de wolk".

Itoekali toing kéta taoengd lisé sanggé-sanggén réok oeté agoe ténéng hang o'o toing isét Roeteng Roentoe dengkir petjingd, „toen leerden ze hun al het koken van de toespijs en het rijstkoken leerden ze aan de mensen van R. R. totdat ze het kenden".

Sangén daloe agoe kepala tinoe taoeng anakoé hitoe dengir toe'an, „elke daloe en kepala paste op het kind, totdat het groot was".

---

[1]) In het Oost-Manggarais *neuter.*

[2]) *Sanggén* komt in vergelijking met de andere woorden weinig voor.

Toetoer kéta wié agoe toetoer kéta leso rétang anak koé hitoe, „elke nacht en elke dag weende het kind".

Toetoer manén tjebong, „elke avond nemen we een bad".

De verdubbeling van *lété* („tijd"), *leso* en *wié* en een combinatie van beiden betekent ook „elke dag, nacht". *Lété lété leso isé ngo kawé*, „elke dag gingen ze op zoek". *Lété lété leso agoe lété léte wié*, „elke dag en nacht". *Leso leso béo hitoe molétaoeng ramé kéta*, „elke dag was er feest in dat dorp". Een andere uitdrukking is ook nog bijv.: *tja tja mané*, „elke avond".

Woléng dat eigenlijk „verschillen" betekent, gebruikt men in de zin van „ieder afzonderlijk, ieder — zijn eigen". *Ata sitoet mai woléng woléngd réid taéd: ramé apa ho'o?*, „ieder van die mensen vroeg: wat voor een feest is dit hier?".

Djari api hitoe woléng ketén nété-néténg mbaroe, „het vuur werd in elk huis afzonderlijk ontstoken".

Itoekali wolé-woléngd tjaké bongkid wa tana, „toen maakte ieder een kuil in de grond".

Sanggéd ata sitoe losi woléng kawé béod, „al die mensen vluchtten, ieder zocht zijn eigen dorp".

Woko polis hang noeroed, itoekali wolé-woléng koléd ga nggeroné béod, „nadat ze hun vlees hadden gegeten, keerden ze terug, ieder naar zijn eigen dorp".

5. „Alle" wordt vooral weergegeven door: *sanggéd* en *taoeng*. *Sanggéd* wordt practisch alleen bijvoegelijk gebruikt. Het staat bijna altijd vóór, uiterst zelden achter het woord dat het bepaalt.

Mai wantil de sanggéd ata sitoe, „al die mensen antwoordden".

Sanggéd djera de poti sitoe lorong kaoet lata mbeko hitoe, „alle bevelen van de potis volgde de medicijnman maar op".

Agoe doe hitoe kolé sanggéd sitoe, „en toen gingen ze allen weer naar huis".

Sanggéd isé nisang kéta naid, „zij allen waren zeer blij".

Lété lété goela agoe lété lété mané kodé sitoe sanggéd léok molétaoengs potang hitoe, „elke morgen en elke avond gingen al die apen rond het kippenhok staan".

De *d* in *sanggéd* is het achtervoegsel van het bezitt. voornaamwd. Het is daarom veranderlijk naar gelang van de persoon: *sanggéd isé*, „zij allen"; *sanggés méoe*, „gij allen"; Voor „wij (excl.) allen" vond ik steeds *sanggég ami* in plaats van **sanggégm ami*. *Sanggég ami toé hang ikang ndéréng dengkir anak wan*, „wij allen zullen geen ndéréng-vis meer eten tot de kinderen beneden (tot onze kindskinderen)".

Sanggéd ata, „alle mensen"; *sanggén ata*, „elke mens" (zie nr. 4).

Een eigenaardige constructie met *sanggé* is de volgende: *Sanggé beti molétaoeng hia*, „alle ziekte is altijd hij" (hij is altijd ziek). Men zou daarvoor ook kunnen zeggen: *Ka'éng beti molétaoeng hia*, „hij bleef altijd ziek". Deze laatste constructie is de gewone.

Taoeng komt zowel zelfstandig als bijvoegelijk voor. In het laatste geval staat het vóór het bepaalde woord. Dikwijls wordt het persoonlijke voornaamwoord er aan gehecht, even dikwijls of nog vaker blijft het echter ook weg.

Lenget sisé ai mata taoengs kaka sitoe, „zij verwonderden zich, dat al die dieren gedood waren".

Oedeng kolé taoengs djapin, „hij dreef al zijn koeien weer naar de kraal terug".

Bénta taoeng ata!, „roep alle mensen!".

Isé pili taoeng latoeng sitoe, „zij raapten alle mais op".

Kodé sitoe hang taoeng latoeng agoe tété data hitoe, „de apen aten alle mais en alle zoete aardappelen van die vrouw op".

Zelfs in één en dezelfde zin kan men *taoeng* nu eens met en dan weer zonder het voornaamwoordelijke achtervoegsel aantreffen. *Mai taoengs mendi de keraéng hitoe mbelé taoeng iné wai sitoe*, „alle slaven van den heer kwamen en doodden al die vrouwen".

Ook zelfstandig gebruikt komt *taoeng* zowel met als zonder het verkorte voornaamwoord voor. *Hia pili kéta taoengs*, „hij raapte ze allen op".

Dengé rétang hitoe kodé oné poear hitoe mai kéta taoengs, „toen ze dit geween hoorden, kwamen de apen, die in het bos waren, allemaal".

Mbelé kéta taoengs liha, „hij doodde hen allen".

Dading anak teloe taoes, ata rona taoengs, „zij baarde drie kinderen, het waren allemaal jongens".

Djarang, ela, mbé, atjoe, manga kéta taoeng, „paarden, varkens, geiten, honden, ze waren er allen".

Mai taoeng lélo mbaroe ho'o lé-é!, „komt allen naar dit huis ginder kijken!".

Sanggéd haé labar dakoe losi taoeng, „al mijn speelmakkers vluchtten".

Vaak beantwoordt *taoeng* aan ons „geheel" of „helemaal". *Oema hitoe tadoe taoeng le rewoeng*, „de tuin was geheel door de mist bedekt".

Dara weki diha wa wa'i kéta taoeng, „het bloed van zijn lichaam was geheel in zijn voeten beneden (de moed was hem helemaal in de schoenen gezonken)".

Met een persoonlijk voornaamwoord verbonden staat *taoeng* altijd er achter, in tegenstelling tot *sanggéd* dat er vóór staat. *Méoe taoeng te djera akoe bao te ngo emi saoeng*, „gij allen hebt mij tevoren bevolen, bladeren te gaan halen". *Sanggés méoe ata da'at*, „gij allen zijt slechte mensen".

In de verhalen herinner ik me slechts één keer *taoengd* in plaats van *taoengs* tegen te zijn gekomen. *Polis téi taoengd widang le endén agoe eman, ngos ga*, „nadat vader en moeder hen helemaal hadden uitgedost, gingen ze op reis".

Opmerking. Als gezegde betekent *taoeng* ook „op zijn, gedaan zijn". *Woko taoengs noeroe sitoe, hia rétang kolé agoe eman*, „toen het vlees op was, ging hij weer wenend naar zijn vader". *Latoeng hang taoeng le lawo*, „de muizen hebben de gehele maisoogst opgegeten". *Taoengs ga*, het Maleise *habis*! „(wat ik moest zeggen, mijn woorden) zijn gezegd".

Zeer dikwijls worden *sanggéd* en *taoeng* ter versterking gecombineerd. Gewoonlijk wordt in dat geval *sanggéd* in de zin door *taoeng* herhaald.

Sanggéd kodé mai kéta taoengs, „alle apen kwamen".

Sanggéd ata manoesia ko kaka ata lagé nitoe hang taoengs liha, „alle mensen of dieren die daar voorbijkwamen, at hij direct op".

Tjetja disé ba taoeng! *Nia sanggé-sanggéd tjetja itji ba taoeng*!, „breng alle spullen mee! Breng mee alle zaken van waarde!".

Doe hita sanggéd hadjoe agoe remang to'o kéta taoengs, „toen richtte zich het hout en het gras weer op".

Toch worden *sanggéd* en *taoeng* soms ook onmiddellijk verbonden. *Taoeng* kan dan zowel voor als achter *sanggéd* komen te staan.

Sanggéd taoeng kodé ata ka'éng éta tana masa, losi kéta taoengs, „alle apen die op de droge grond waren, vluchtten direct".

Konempo oné kéta taoeng sanggéd lawa do hitoe, koedoet poto ata koé hitoe, maik toé tara ngantjéng, „ofschoon al de vele mensen er in (in de vijver) gingen om het meisje er uit te trekken, slaagden zij er niet in".

Op die manier kan „alles" zelfs drie keer worden uitgedrukt: *poli hitoe sanggéd kéta taoeng sitoe doal kéta taoengs liha*, „daarna deed hij dit alles (bomen en gras) weer omvallen".

Sanggéd kan ook nog *ména-* bij zich hebben en krijgt dan de betekenis van „alles wat ook" [1]).

Djari lima enam leso todos ge wa mai sanggéd ménad bokong ata hang lité, „en na vijf of zes dagen ontsproot al het voedsel dat we eten".

Sanggéd ména-ménad pandé le Mori Keraéng, „M. K. heeft alles geschapen".

Ata bora mésé hitoe manga do da'at djarang, kaba, mbé, sanggéd ménan manga oné hia, „de rijke man bezat vele paarden, karbauen en geiten, hij bezat alles".

Djas, topi, bangkar emas, roemoké emas, tjaoel sanggé ménan manga taoeng, „een jas, een hoed, gouden armbanden, een gouden halsketen, een saroeng, alles was er (in eens)".

Dezelfde algemene betekenis („alles wat ook") heeft ook *sanggéd tjaotja. Asi tité hang ta'a sanggéd tjaotja!,* „laten we ophouden met alles ongeroosterd te eten!".

Ten slotte zij nog even vermeld, dat de Manggaraier soms ook door woordherhaling ons „alles" uitdrukt. *Rewos rewos data toé manga betoean latang beti diha,* „alle geneesmiddelen van de mensen waren nutteloos voor zijn ziekte".

101. Opmerking. Het Manggaraise telwoord laat ons duidelijk zien, hoe onstandvastig en willekeurig dikwijls het gebruik der voornaamwoordelijke achtervoegsels is. En wel in een dubbel opzicht. Practisch bij alle telwoorden vinden we het algemene verschijnsel dat de suffixen kunnen voorkomen of wegblijven. Bij sommigen vinden we soms de persoonlijke en bezittelijke voornaamwoorden in dezelfde functies naast elkaar gebruikt. Dit konden we vooral constateren bij de hoofdtelwoorden (§ 92); de soorttelwoorden *mongko* en *taoe* (§ 93); bij het vermenigvuldigende telwoord (§ 95) en bij *do* en *taoeng*. Dit bevestigt hetgeen we reeds vroeger herhaaldelijk opmerkten, dat het Manggarais de achtervoegsels aan het verliezen is.

XI. *MANGA.*

102. De grondbetekenis van dit woord is: „er zijn, bestaan, ergens zijn". Voorbeelden:

Manga poti, „er zijn poti's". *Tara mangan djarang,* „de reden dat er een paard is" (titel van een verhaal). *Manga tara maig, ité,* „er is

---

[1]) *Ména-* krijgt soms het enkelvouds- en soms het meervoudssuffix. Een regel hiervoor is nauwelijks aan te geven.

een reden dat ik kom, u" (... dat ik bij u kom). *Éta loepi kébé hitoe manga tja watoe*, „aan de rand van de helling was een steen". *Oné liang hitoe manga dod lawo*, „in het hol waren vele muizen". *Doe hitoe endé data koé hitoe toé manga nitoe*, „op dat tijdstip was de moeder van het kind niet ginds".

Wordt de plaats waarin het voorwerp zich bevindt genoemd, dan blijft *manga* dikwijls weg. *Teloe woelang kakoe wa boa boné*, „drie maanden was ik in het graf". *Oné mbaroe hitoe do para*, „in het huis waren veel deuren". Nooit wordt *manga* gebezigd in: *Nia keraéng?*, „waar is de heer?" (enz.).

103. *Manga* komt ook overeen met ons „hebben, bezitten".

Isé manga apid, maik ata Roeteng toé manga apid, „zij hadden vuur, maar de Roetengers niet".

Ata toe'a hitoe toé manga ronan agoe toé manga anakn, „die oude vrouw had geen man en geen kinderen".

Ta nana, aram mangadé winam haoe?, „vriend, heb je al een vrouw?".

Akoe koedoet tjampé haoe tai, émé manga apa apam, „ik zal je helpen, als je iets nodig hebt".

De betekenis *manga* „hebben" hangt samen met de woordschikking, is het gevolg van de nadruk. Het woord dat nu vóór *manga* staat bevond zich oorspronkelijk in een afhankelijkheidsbetrekking. Het werd toen voorop geplaatst en daarna herhaald door het bezittelijke voornaamwoord. Wij hebben dus de gewone constructie van het vooropplaatsen van een woord dat in een afhankelijkheidsbetrekking staat, waarover reeds in § 84 is gehandeld. De letterlijke vertaling van de Manggaraise zin: *ata Roeteng toé manga apid* is eigenlijk: „de Roetengers, er was niet hun vuur". De gewone woordschikking: *toé manga api data Roeteng* zou correct Manggarais zijn.

Wordt een vooropgeplaatst zelfstandig naamwoord verder op in de zin nog eens aangeduid, dan geschiedt dit gewoonlijk door de verkorte vormen van het voornaamwoord, doch soms oefenen ook de volledige vormen deze functie uit. *Keraéng ho'o manga tja kanang anak diha*, „deze keraéng had slechts één kind". Een vooropgeplaatst voornaamwoord echter kan slechts door de verkorte vormen worden herhaald. „Ik heb geen geld" kunnen we als volgt vertalen;

a. *toé manga doi dakoe*

b. *akoe toé manga doig.*

Ongebruikelijk is: *akoe toé manga doi dakoe.*

Zoals wij bij de voornaamwoorden hebben gezien (§ 35 en § 42)

kan aan de pronominale suffixen ter versterking bovendien nog de volledige vorm van het pers. voornaamwd. worden toegevoegd. Er is dus ook mogelijk:

c. *akoe toé manga doig akoe.*

Legt de Manggaraier nu minder nadruk op *akoe,* dan zegt hij:

d. *toé manga doig.*

Of met meer nadruk: e. *toé manga doig akoe.*

Gelijk wij reeds vroeger hebben opgemerkt (§ 101) zijn de Manggaraise voornaamwoordelijke achtervoegsels aan het verdwijnen. Inplaats van zin b. hoort men daarom ook:

f. *akoe toé manga doi.*

Opm. I. Bij *manga* zijn slechts de possessieve suffixen mogelijk, *isé manga apis* zou betekenen „zij hadden uw vuur". Dat de vrijheid van het gebruik van de achtervoegsels bij de constructie met *manga* in het tegenwoordige stadium van de taal reeds zeer groot is, kan men herhaaldelijk constateren, doordat de zelfde schrijver dikwijls ook nog in hetzelfde verhaal nu eens de achtervoegsels bezigt, dan weer niet. Wij geven hieronder slechts één voorbeeld (dat anders gemakkelijk zou zijn te vermeerderen) van twee op elkaar volgende zinnen uit een verhaal: *Ata boeta ho'o toé manga api te ténéng hangn. Ata péko manga apin,* „De blinde vrouw had geen vuur om het eten te koken. De lamme vrouw had vuur".

Opm. II. Er zij hier terloops op een enigszins andere gedachtengang van de Indonesiërs attent gemaakt. *Toé manga lampoe dakoe* betekent niet: „ik heb wel een lamp, maar mijn lamp is op het ogenblik niet bij de hand". De bezitsverhouding anders door *de* uitgedrukt, wordt hier helemaal ontkend. Hij die zegt: *toé manga l a m p o e d a k o e* bezit in het geheel geen lamp. Anders is het geval in *toé oema dakoe ho'o* (of *ho'o toé oema dakoe*), „dit is niet mijn tuin". De betreffende persoon bezit wel een tuin, maar deze hier is niet de zijne. In de buitenbezittingen hoort men dikwijls in plaats van: *saja tida ada oeang* ook zeggen: *saja poenja oeang tida ada.* De laatste zin is geen aequivalent van de „letterlijke" vertaling: „mijn geld is er niet".

104. In § 45 constateerden we reeds, dat het bezittelijke voornaamwoord ook vóór het daardoor bepaalde woord kan staan, als er van een werkelijke bezitsverhouding sprake is. Dit is natuurlijk ook bij *manga* het geval, waarin het begrip „bij iemand zijn, iemand toebehoren, hebben, bezitten" ligt. *Disé te soea sitoe manga tjengata anak ata rona,* „beiden hadden een zoon". *Mori dite ho'o toé kéta manga nawan,* „heer, bij ons is geen raad (we weten geen raad meer)!".

Voor „hij heeft geen lamp" bestaan de volgende zinswendingen:

hia toé manga lampoe(n)
toé manga lampoen
diha toé manga lampoe(n)
toé manga dihan lampoe.

In tegenstelling tot § 19 is het echter ongebruikelijk, den bezitter, indien deze door een zelfstandig naamwoord (of eigennaam) uitgedrukt wordt met *de* aan te duiden, voorop te plaatsen, zoals dit dikwijls met het voornaamwoord gebeurt. „Djeroeboe heeft geen lamp" kan slechts vetaald worden met:

hi Djeroeboe toé manga lampoe(n)
toé manga lampoen hi Djeroeboe
toé manga lampoe di Djeroeboe.

Foutief zou zijn: *Di Djeroeboe toé manga lampoe(n).*

105. Bij de constructie met *manga* kan vóór den bezitter ook nog *oné* („in, bij, aan") staan. *Oné — manga* komt overeen met het Maleise *kepada (saja* enz.) — *ada. Oné radja hitoe manga tja anakn ata iné wai,* „de koning had één kind, een dochter". Deze wijze van uitdrukken kan men echter niet zonder meer overal toepassen. Zo bijv. zou de vertaling van „hij heeft een vet varken" met: *oné hia manga ela betjé(n)* foutief zijn. Men kan hier slechts de gewone constructie volgen: *hia manga ela betjé(n).*

Verder is nog op te merken, dat bij *oné — manga* aan het bezitaanduidende woord slechts de verkorte bezittelijke vormen van het enkelvoud kunnen worden verbonden. *Oné isé toé manga apin*; niet: *oné — manga apid.*

106. *Manga* blijft dikwijls achterwege, ook in de betekenis van „hebben". *Ai emag do mendin,* „want mijn vader heeft vele slaven".
Djari do kétag noeroe diha Loenoer, „L. had nu veel vlees".
Moségé dité ho'o, jo nana!, „broer, nu hebben we voedsel!".
Boendoe dakoe!, „ik heb (weet nog) een raadsel!".
Éndé dakoe do da'at doin, „mijn moeder heeft veel geld".
Manga ko toé asé ka'ém? Tja kanang wetag!, „heb je nog andere broertjes? Ik heb slechts één zuster! (lett. slechts één is mijn zuster)".

„Hebben" wordt vooral weggelaten in zinnen als: „hij heeft 5 kinderen". De meest gebruikelijke wendingen hiervoor zijn:

limad anakn
lima taoes anakn
anakn lima taoes
anakn limasga.

Natuurlijk kan men ook de volledige vormen gebruiken: *limad anak diha* enz.

Ook *oné* wordt dikwijls verzwegen. *Oema hitoe dani da'atn,* „in die tuin waren veel vruchten". *Pong mésé hitoe do kéta kodén,* „in het grote bos waren zeer veel apen".

„Hebben" wordt eveneens niet door *manga* vertaald in de volgende uitdrukkingen:

„ik heb honger", *akoe darem, darem akoe, darem*

„ik heb dorst", *akoe masa waék, masa waé dakoe, masa waé*

„ik heb het koud", *menes akoe, menes*

„ik heb buikpijn" (enz.), *beti toekag.*

Het laatste voorbeeld is letterlijk: „ziek is mijn buik". Hier komt nog *manga* voor: *manga beti toekag.* Ongebruikelijk is: *akoe manga beti toekag.*

In de eerste twee zinnen wordt „veel" met *kéta* weergegeven: *akoe darem kéta(k)*; *akoe masa kéta waék.* Er is een klein verschil: *darem kéta,* „ik (wij) heb(ben) „erge honger"; *darem mésé,* „er is een hongersnood".

Voorbeelden uit verhalen: *O endé, darem ami,* „ga, moeder, wij hebben honger!".

Émon béheng wa ga toé taoeng kin masan, „een tijdje later had hij weer dorst" (over de betekenis van *taoeng* zie 100 nr. 5. Opm. In „dorst hebben" kan *waé* wegblijven).

Émé ata masa, lasêngd inoeng waé nio, „indien men dorst heeft, drinkt men gewoonlijk het water van de kokosnoot".

Beti molétaoeng toekan, „hij had altijd buikpijn".

„Ik heb genoeg!" (te eten enz.), *emo don! remo don! emoga!*.

Waar in het Nederlands één zin gebruikt wordt, bezigt de Manggaraier er vaak twee. Inplaats van „een oude man had drie kinderen" zegt hij: „Er was een oude man. Drie (waren) zijn kinderen". *manga tjengata ata toe'a. Teloe anakn.* Bij het uitspreken van deze twee zinnen zal de een bij *toe'a* met zijn stem zakken om *teloe* weer op de gewone hoge toon te zeggen, terwijl een andere dit pas bij de laatste lettergreep van *anak* doet, doch het geheel op dezelfde toonhoogte uitspreekt en slechts achter *toe'a* even een kleine pauze maakt. In het eerste geval schrijven we achter *toe'a* een punt. In het laatste zetten we een komma en spreken van twee nevenschikkende hoofdzinnen.

Zulk een zinsbouw treffen we ook aan in een uitdrukking als de volgende: *Manga pitoes ata molas, tja empos agoe tja endés,* „er waren zeven ongehuwde dochters, één vader en één moeder zij (zij

hadden dezelfde vader en moeder, dus echte zusters van elkaar)". „Deze twee zijn van dezelfde moeder, (maar van een verschillende vader)" is op de volgende manieren weer te geven:

isé te soea tja endéd of: *tja endéd isé te soea*

isé te soea tja endés of: *tja endés isé te soea.*

Ook komt voor: *isé te soea manga tja endéd.*

Verkeerd zou natuurlijk zijn: *tja endés (endéd) manga isé te soea.*

Opmerking. „hij heeft twee (drie enz.) vrouwen" is gewoonlijk: *hia laki soea, teloe* enz. Letterlijk: hij is twee (maal) man. Wil men iemand vragen, hoe veel vrouwen hij heeft, dan moet men *wina* gebruiken: *Pisa wina de haoe?*

Doch ook in de bevestigende zinnen wordt *wina* gezegd. *Winan soeas hi Timoeng-té'é agoe hi Rewoeng-bakok*, „hij had twee vrouwen, T. T. en R.".

Manga teloed winan, „hij had drie vrouwen". Daar *laki tja* ongebruikelijk is, moet men „hij heeft slechts één vrouw" vertalen met: *wina diha tja kanang.*

107. Evenals in andere Indonesische talen wordt ook in het Manggarais het koppelwerkwoord „zijn" niet uitgedrukt. *Ho'o anak dakoe*, „dit is mijn kind". Soms schijnt echter *manga* in deze functie op te treden. Zo heb ik b.v. de volgende wendingen opgetekend van de zin: „de reden, dat ik niet kwam, was dat ik ziek was".

Tara toé tjaig ai betig (akoe)
Tara toé tjaig ai manga betig (akoe)
Tara toé tjaig ai akoe manga betig.

Opm. Letterlijk betekent de eerste zin: „de reden van mijn nietkomen (is), dat (er is) mijn ziekte". *Ai* is een redengevend woord, dat we nu eens met een voegwoord („omdat") dan weer met een voorzetsel („wegens") vertalen. Oorspronkelijk zal *ai* wel een zelfstandig naamwoord zijn geweest evenals *landing* (zie § 194), zodat we nog letterlijker kunnen vertalen: „de reden van mijn niet-komen: de reden (is) mijn ziekte".

Andere voorbeelden: *Toé manga ngondég*, „ik ben niet lui".

Badjoe de haoe manga sakin, „je baadje is smerig".

Toé ta, anak, toé manga matag akoe, „wel neen, kind, ik ben niet dood".

Wadja hitoe oné danong toé manga ranin, „de krokodil was vroeger niet gevaarlijk".

Ook in deze zinnen is de betekenis van *manga*: „er zijn, bestaan", al zouden wij er op het eerste gezicht misschien ons „hebben" in

willen leggen. Logisch is de gedachte: „vroeger was er geen gevaarlijkheid van de krokodil" en in een zakelijk-intellectuele uitdrukking zou men dan ook zeggen: *Oné danong toé manga ranin wadja.* Insgelijks ook de andere voorbeelden.

Hetzelfde geval hebben we ook, indien bij het zelfstandig naamwoord een telwoord als bepaling staat. *Anak data toe'a hitoe manga pitoe taoes,* „de kinderen van de oude vrouw waren zeven". (Vergelijk daarnaast: *anak data toe'a hitoe soea taoes*). *Atjoe diha manga teloed,* „zijn honden waren drie". *Ka'é di Soendin manga tja kanang,* „de oudere broer van S. was slechts één" (S. had slechts één oudere broer). *Mendi de ela hitoe manga dod kéta, iné wai ata wina,* „de slaven van het varken waren zeer veel, zowel mannelijke als vrouwelijke". Doch ook hier is *manga* niet een zuiver aequivalent van ons koppelwerkwoord „zijn". De schijnbare betekenis is te verklaren uit de vooropplaatsing van het woord waarop de Manggaraier de nadruk legde. De rustige, niet-nadrukkelijke woordschikking van de eerste zin (analoog ook de andere voorbeelden) is: *manga pitoe taoes anak data toe'a hitoe.* De letterlijke vertaling van de eerste zin volgens het Manggarais is niet: „de kinderen van de vrouw waren zeven", maar: „de kinderen van de oude vrouw, er waren er zeven".

In de laatste drie voorbeelden zou men zonder meer *manga* kunnen weglaten (vergelijk het voorbeeld tussen haakjes). We hebben dan eenvoudig naamwoordelijke zinnen zoals in de vorige paragraaf.

Is het gezegde een bijvoegelijk naamwoord, dan staat soms, gelijk we boven zagen, in plaats van ons koppelwerkwoord „zijn" *manga.* Men kan het altijd weglaten. Maar niet altijd zijn dergelijke zinnen met *manga* te construeren; men is van het spraakgebruik afhankelijk. Bij een zelfstandig naamwoord als gezegde zou *manga* in elk geval foutief zijn. „Jij bent lui" kan nooit zijn: *Haoe manga ata ngondé.* Dit zou betekenen: „Jij hebt luie mensen".

108. Met een werkwoord verbonden drukt *manga* uit een „willen, zullen, hebben te".

Anak, akoe tara manga tjoeroep, „kind, ik heb je wat te zeggen!".

Géréngdeta, Karpata, mangakoe tjoeroep tjekoé dakoe!, „wacht even, Karpata, ik heb nog wat te zeggen!".

Haoe ngékék ného koedoet toengkal hia! Mangade rantang hia, „houd je hoofd omlaag, alsof je hem wilt stoten! Dan zal hij bang zijn".

Rawat le haoe toekan ikang hitoe! Mangakali itan oné mai toeka de ikang hitoe mata de endém, „snijdt de buik van de vis open! Je zult in de buik van de vis de ogen van je moeder vinden".

Dikwijls wordt *manga* eenvoudig ter versterking vóór het werkwoord gevoegd (vooral in het Tjongkars is me dit opgevallen). Soms ligt in dit versterkend gebruik van *manga* een kleine nuance van betekenis. Bijv.: *toé waléj*, „hij antwoordt niet". *Toé manga walén*, „er is niet zijn antwoord" (hij antwoordt in het geheel niet) [1]. Voornamelijk met *toé* verbonden geeft *manga* aan de ontkenning een grotere kracht. *Ami toé mangat dé'it takogm*!, „wij hebben nog nooit gestolen!". *Toé manga ijo watoegm ami*, „wij vereren geen stenen".

Andere voorbeelden:

Tjaka manga ngoéng lotam haoe ta enoe?, „heb je soms overspel gepleegd, kind?".

Taén: *Radja Dima manga mora tjetjoen. Tjala manga itan lé néoe?*, „hij sprak: De koning van D. heeft zijn kleed verloren. Hebt gij het soms gezien?".

Toé manga ngo gorin, maik ka'éng kin oné mbaroe tjampé endén, „hij ging nooit (in de tuin) werken, maar bleef altijd in het huis en hielp zijn moeder".

In vele, misschien wel in de meeste gevallen is de betekenis nagenoeg dezelfde. Zo vond ik bij twee verschillende schrijvers over hetzelfde verhaal: *Toé manga han manoek hitoe liha*; en *toé haj liha manoek hitoe*, „hij had dien haan niet meegebracht".

Ik heb dan ook naast elkaar de volgende uitdrukkingen gehoord voor: „ik heb ze niet gezien":

toé itas (lakoe)
toé manga itad (isé)
toé manga itad (isé) lakoe
toé manga itad lakoe (isé).

Ten slotte zij nog vermeld, dat *manga* achter een zelfstandig naamwoord de betekenis heeft van: „oud, vroeger, gebruikt, versleten". *Towé manga*, „een oud, versleten kleed", in tegenstelling tot: *towé weroe*, „nieuw kleed; *kepala manga*, „de vroegere kepala, de ex-kepala". *Ata samboet manga*, „iemand die al zijn eerste Communie gedaan heeft".

XII. HET WERKWOORD.

1. *Geen vervoeging.*

109. Op het eerste gezicht zou men zeggen, dat het Manggarais de onovergankelijke werkwoorden vervoegt. Immers:

[1] *Toé manga ngo gorim*, „gij hoeft niet te gaan werken."

ngok ik ga
ngoh jij gaat
ngoj hij gaat
ngot wij gaan (insl.)
ngokm wij gaan (uitsl.)
ngom gij (jullie) gaat
ngos zij gaan.

Doch wij hebben hier geen echte vervoeging; want daarvoor zou nodig zijn, dat het voornaamwoord met het werkwoord tot een innerlijke niet te scheiden éénheid samensmelt. Hoe los echter de toevoeging van de Manggaraise voornaamwoordelijke achtervoegsels zijn, blijkt al hieruit, dat deze achter een volgend woord kunnen komen, indien dit met het werkwoord een zekere éénheid van begrip vormt. Wij kunnen hier ter illustratie van dit verschijnsel volstaan met enkele voorbeelden van *ngo*. Later (zie § 155) zal blijken dat dit ook bij andere woorden voorkomt.

Ngohga! is „ga!", maar „waar ga je heen" is: *ngo niah*? *Nia* wordt met *ngo* als een éénheid gevoeld en mag dus niet door het achtervoegsel worden gescheiden. Het suffix kan achter een nog verder staand woord komen: *Ngot*!, „laten we gaan!". *Ngo tjebongt*!, „laten we gaan baden!". *Ngo tjebong laoe tatjikt*!, „laten we in de zee gaan baden!".

Dat *ngok*, *ngoh* enz. geen vervoeging is, blijkt verder uit het feit dat men ook bij bijvoegelijke naamwoorden dezelfde reeks kan opstellen: *ngondék, ngondéh, ngondéj*, „ik ben lui" enz. Zelfs met bijwoorden is dit mogelijk: *étak, étah, étaj* enz., „ik ben boven" enz.

110. Bij de onovergankelijke werkwoorden (bijvoegelijke naamwoorden en bijwoorden) hebben de voornaamwoordelijke achtervoegsels betrekking op het onderwerp, bij de overgankelijke werkwoorden daarentegen op het object van de handeling. *Tjampék* betekent niet „ik help", maar: „help mij!". *Baj* kan al naar gelang van het verzwegen onderwerp betekenen: „ik (jij, hij enz.) draag(t) het: ik zal het dragen; ik heb het gedragen": ook: „draag het!".

Overgankelijke werkwoorden, waarbij het object van de handeling niet is uitgedrukt, of die in reflexieve betekenis worden gebruikt, worden als onovergankelijke behandeld. Het achtervoegsel slaat daarom op het onderwerp. *Radja rémé hangn*, „de koning was aan het eten". *Woko poli hangd, itoekali ngod*[1]), „nadat zij gegeten had-

[1]) Achter *itoekali* volgt de possessieve constructie, waarover later uitvoeriger. Zie hoofdstuk XIII.

den, gingen ze op reis". Wordt het object uitgedrukt, dan heeft het achtervoegsel achter het werkwoord betrekking op het object, met één uitzondering echter. Is bij de possessieve constructie de agens niet door *le* aangeduid, maar staat hij achter het object, dan wijst het achtervoegsel niet het object doch den agens aan. Is de agens wel van *le* voorzien, dan slaat zoals gewoonlijk het achtervoegsel op het object. *Toé manga belék te na'ad*, „er is geen blikken trommel om ze (de spullen) er in te doen". *Toé manga atjoe te hangd*, „er was geen hond om ze (de overgebleven stukken) op te eten". Het suffix *-d* heeft in deze zinnen betrekking op het object. In het volgende voorbeeld echter op den agens: *Rémé hangn noeroe sitoen hi Empo-poti-mésé djelok li Lanoer*, „terwijl E. dit vlees opat, stak hem L. dood". In de volgende zin slaat volgens de algemene regel het suffix op het object. *Rémé hangn le kaba remang, mai népa hitoe*, „terwijl de karbau gras at, kwam de slang". *Bo te dedangs, petjings, maik te tjiwal toé gorid*, „ja, weven dat kunnen ze, maar in de tuin werken willen ze niet". Gewoonlijk zegt men wel *petjing lakoe*, „ik weet het", maar ook *petjingk* komt voor.

Ook bij de wederkerende werkwoorden wijst het voornaamwoordelijke achtervoegsel het subject aan.

2. *Overgankelijk en onovergankelijk.*

111. Dit onderscheid is bij de Manggaraise werkwoorden te maken op grond van de verschillende betekenis van de achtervoegsels, die immers achter een overgankelijk werkwoord het object, achter een onovergankelijk het subject aanwijzen. Een andere reden voor het bestaan van deze twee categorieën is dat de overgankelijke werkwoorden ook met *le* kunnen worden geconstrueerd, hetgeen bij de onvergankelijke doorgaans niet mogelijk is [1]). In de volgende voorbeelden zou men bij de tweede en vierde zin geen *le* kunnen gebruiken; het zijn onovergankelijke werkwoorden.

Bas lami mendo sitoe, „wij zullen de bagage dragen".
Ngo salé Tjoembikm, „wij gaan naar Tjoembi".
Toekéj liha potjo hitoe, „hij beklom die berg".
Toeké éta potjoj hia, „hij klom op de berg".

Vele werkwoorden kunnen zowel overgankelijk als ook onovergankelijk zijn. We geven in het volgende enkele voorbeelden. *Djari* is „worden" en (alhoewel zelden) ook „maken"; *djari agoe dédék*, „de

---

[1]) Over enkele uitzonderlijke gevallen zie § 117.

schepper en maker" (attribuut van Mori Keraéng, het hoogste wezen van de Manggaraiers). *Toea* is „te voorschijn komen, opduiken, zichtbaar worden" en „te voorschijn doen komen"; *toea woea*, „vruchten voortbrengen". *Wai* betekent „getrouwd zijn" (van de vrouw gezegd) en *wai anak* is „een dochter uithuwelijken". *Moentoeng*, „branden" en „verbranden". *Sanggéd ata oné mbaroe moentoeng kéta taoeng*, „alle mensen in de huizen verbrandden geheel en al". *Sanggéd ata mata taoengs moentoeng le api*, „alle mensen stierven, verbrand door het vuur". *Tjebong*, „een bad nemen" en „iemand baden"; *tjebong wa'i beti*, „de zieke voet baden". *Poetji*, „in een gat kruipen" en *poetji limé*, „zijn hand ergens in steken". *Wéo*, „hangen" en „ophangen". *Wa'a*, „banjiren" en „door de rivier meegenomen worden". *Mora*, „verdwijnen" en „verliezen". *Rétang*, „wenen"; *rétang ata mata*, „doden bewenen". *Sanggéd ata rétang hia*, „iedereen beweende hem".

Gelijk andere Indonesische talen bezigt ook het Manggarais dikwijls een overgankelijk werkwoord, waar het Nederlands een (of ook een) onovergankelijk werkwoord heeft. *Ami géréng hia*, „wij wachtten op haar". *Lélo tawoed, toé mangas*, „ze keken naar hun waterkruiken, doch deze waren er niet". *Hia nontong para*, „hij klopte op de deur". *Wedi atjoej*, „hij trapte op de hond". *Toera liha iné wai hitoe*, „hij vertelde van dat meisje". *Émé réi akoe lata no'o to'ong, nggo'o walé de haoe*, „als men hier straks naar mij zal vragen, moet je aldus antwoorden". *Sénget taé dakoe*!, „luistert naar mijn woorden!". *Tombo Iné-amba*!, „vertel over I.!".

Er is een verschil tussen *tombo hi Pondik* en *tombo di Pondik*. Het eerste betekent „het verhaal over Pondik" (of als bevel: „vertel van Pondik!"). Het laatste: „Pondik vertelde" (lett.: het verhaal van P. was).

3. *Geen Passief.*

112. Onder de beoefenaars van het Manggarais heerst algemeen de opvatting dat èr in deze taal een passief bestaat. Men wijst hiervoor vooral op twee verschijnselen. Ten eerste komt een overgankelijk werkwoord, dat achter een zelfstandig naamwoord staat, overeen met ons passief deelwoord van de verleden tijd. *Noeroe tapa*, „geroosterd vlees"; *latoeng bo*, „gepofte mais". Staat het werkwoord vòòr het zelfstandig naamwoord, dan is het actief: *tapa noeroe*; *bo latoeng*: „vlees roosteren", resp. „mais poffen". Het voornaamste bewijs voor het bestaan van een passief zou de *le*-constructie zijn.

Immers in plaats van: *endé momang anakn,* „de moeder bemint haar kind", kan men ook zeggen: *anak momang le endén,* hetgeen overeenkomt met onze passieve zin: „het kind wordt door zijn moeder bemind". Bij de betekenis van *le* in de laatste zin vergelijke men de betekenis van het woordje in *djelok le kopé,* „met het zwaard doorboren"; *wa'a le waé,* „door het water meegesleurd worden". Dit *le* wordt dan in de gelijke betekenis opgevat als het Maleise *oléh*: *Iboe mengasih anaknja — anak dikasih oléh iboenja.* Het verschil met de Maleise constructie *di — oléh* bestaat dan hierin, dat *le* met elke persoon kan worden verbonden, terwijl in het Maleis de overeenkomstige constructie slechts met de derde persoon mogelijk is. *Ita le haoe? ita lakoe!,* „Werd het (paard) door jou gezien? Het werd door mij gezien!". Interessant is dat vele Manggaraise onderwijzers de Maleise *di*-vorm ook met de eerste en tweede persoon verbinden en verder viel het me op dat ze niet gauw *oléh* weglaten; wat in het Maleis toch zou kunnen en dikwijls gedaan wordt. Bij Maleis sprekende schoolkinderen heb ik vaker het volgende Manggaraisme aangetroffen: *ia gigit dengan andjing,* een letterlijke vertaling van het Manggaraise: *ia tjekel le atjoe,* „de hond heeft hem gebeten".

De *le*-constructie nu is alleen bij overgankelijke werkwoorden mogelijk. Dit wijst er op volgens de voorstanders, dat het Manggarais verschil maakt tussen actief en passief.

Wij zullen de kwestie, of de *di*-vorm in het Maleis actief of passief is buiten beschouwing laten en trachten het Manggaraise werkwoord en de *le*-constructie uit het Manggarais zelf te verklaren.

113. Onderzoeken we eerst het eerste argument, namelijk dat het overgankelijke werkwoord, achter het zelfstandig naamwoord geplaatst, gelijk te stellen is aan een passief verleden deelwoord. Er is natuurlijk dadelijk toe te geven, dat het overgankelijke werkwoord in die positie dikwijls de functie van ons deelwoord van de verleden tijd heeft. *Towé pika* is „een gekocht doek" in tegenstelling tot *towé tenoeng,* „een (zelf) geweven doek". Deze passieve betekenis is echter niet noodzakelijk met de achterplaatsing van het overgankelijke werkwoord gegeven; vele overgankelijke werkwoorden behouden hun actieve betekenis, ofschoon ze achter het zelfstandig naamwoord staan. *Wo hadjoe* is „hout in het vuur leggen": *hadjoe wo* betekent echter niet „een in het vuur gelegd hout" maar „hout om (in het vuur) te leggen, brandhout". *Tékoe waé* betekent „water scheppen"; *waé tékoe* is echter geen „geschept water" maar „de plaats in de rivier waar men water schept." Ondanks achterplaatsing blijft de betekenis van het

werkwoord actief in: *limé toso,* „wijsvinger", *bocroe poté,* „dwarrel-wind", *ata tako,* „dief"; *salang toeké* „een weg die klimt". (Voor meer voorbeelden zie de samenstellingen van een zelfstandig naamwoord met een werkwoord § 30c sub Ic).

Volgens de algemene regel volgt het bepalende woord op het bepaalde. Het hangt nu in de eerste plaats van de aard van die woorden af, of wij in het Nederlands de gehele uitdrukking actief of passief weergeven. *Ema tinoe* is een vader die een (vreemd) kind opvoedt, „pleegvader". *Anak tinoe* is een kind dat (bij een vreemden vader) w o r d t opgevoed, „pleegkind". In het Manggarais zowel als in het Nederlands is het eerste een actief b e g r i p en het tweede een passief. Maar als taalkundige categorie beschouwd (wat toch actief en passief zijn) is *tinoe* in het tweede geval evenmin als ned. pleeg- een passieve v o r m, afwijkend van de eerste die een actieve v o r m zou zijn.

Of de bepaling aan het geheel een actieve of passieve betekenis geeft, is op de tweede plaats afhankelijk van het taalgebruik. *Ata adong* is niet iemand die bedrogen is, maar iemand die bedriegt, „een bedrieger". *Ata ita* daarentegen is niet iemand die vindt, „een vinder", maar „een gevonden voorwerp". Op zich zelf beschouwd zou *ata ita* voor „vinder" even goed kunnen passen als *ata adong* of *ata tako,* voor „bedrieger", resp. „dief". Niet de volgorde van de woorden maakt het dus in de eerste plaats en voornamelijk uit, of een werkwoord actieve, respectievelijk passieve betekenis heeft, maar de samenhang en het taaleigen.

Vele werkwoorden hebben voor ons een passieve betekenis, wij geven ze in het Nederlands in de lijdende vorm weer, doordat de Manggaraier zeer dikwijls den agens weglaat, indien deze reeds genoemd is of uit de samenhangt blijkt. Dit geldt niet alleen, als de agens een voornaamwoord is, maar ook, indien hij een zelfstandig naamwoord is. Vraagt men bijv., wanneer dit kind geboren is, dan krijgt men tot antwoord: *Hia dading toeroeng tiong woelang,* „hij is tegen het einde van de maand geboren". *Dading* betekent eigenlijk „baren". Tegen mensen die van de zaak niets af weten, zegt men: *Méoe ného dading weroe,* „gij zijt (onwetend) als pasgeboren kinderen". In beide zinnen is *lendé* verzwegen. Andere voorbeelden: *Toeak toé tara ita,* „de toeakboom werd niet gevonden".

Bo anakn kaba ngantjéng hang, maik inén toé ngantjéng hang, „het jong van de karbau kan men eten, maar de moeder kan men niet eten".

Émé hia mata, akoe paka boak ngai moség, „als hij sterft, zal ik levend worden begraven".

Oné oema hitoe do kéta weri toron, „in die tuin waren vele heesters geplant".

Woko poli boak, pogoer kéta tanan nggeréta, „nadat zij begraven was, werd een grote zandheuvel er boven gemaakt".

Nenggitoe hia ledo kolé, „daarom werd hij weer losgelaten".

Éta lobo watoe do da'at koesé ata poli haéng, „boven op de vlakke steen waren zeer veel kreeften, die al waren gevangen".

Laséng émé manga oemap ité, kodé laséng ri'angn, „het is gewoonte bij ons dat, als we een tuin hebben, de apen bewaakt worden".

Émé ata mata hitoe polig boakn, bantjik ata paké latang te tjaké boa diha, na'a wa loetoer, „als de dode begraven is, wordt de schop die gebruikt werd om zijn graf te delven, onder de grote plaats bij de haard gelegd".

Woko poli déré manoek agoe ela paki taoengs, „nadat men gezongen heeft, worden de hanen en varkens gedood".

Al deze werkwoorden kunnen we passief vertalen, omdat de agens verzwegen is. Hij werd al van te voren genoemd of is uit de samenhang duidelijk.

114. Gaan we nu over tot het tweede argument: de *le*-constructie. In het Latijn kunnen we van een passief spreken, omdat we daar een aparte vorm voor hebben: *amatur,* „hij wordt bemind". In het Nederlands is de lijdende vorm te herkennen aan de omschrijvende constructie met „worden" of „zijn" en het voltooide deelwoord: *hij wordt bemind.* Over een formeel criterium om uit te maken, of de *le*-constructie een passief is, beschikken we in het Manggarais niet. In het Nederlands (en verwante talen) kan bij het passief de persoon of zaak, die de handeling ondergaat op de voorgrond staan, terwijl men bij het actief in zekere zin van de handelende persoon uitgaat. Is dit ook in het Manggarais het geval, zodat bij de *le*-constructie het logische voorwerp van de handeling de nadruk krijgt en zonder *le* de bewerker van de handeling zelf op de voorgrond staat?

In vele gevallen staat bij de *le*-constructie ongetwijfeld het „lijdend voorwerp" op de voorgrond. *Agoe sanggéd tjetja di'a de Empo-roea ba kéta taoengs liha,* „alle waardevolle voorwerpen van E. werden door hem meegenomen". *Soead ata itas liha, maik ro'ang éta lobo hadjoe,* „twee dieren werden door hem gezien, maar deze zaten boven in de boom". *Tjéi tai ata imbi lakoe?* „Wien moet ik geloven?". *Endé, hadjoe sitoe ba lakoes,* „moedertje, dat hout zal ik wel dragen".

Er zij hier terloops opgemerkt, dat het gebruik van *le* niet de enige noch de voornaamste manier is om de nadruk op het „lijdend voorwerp" te leggen. In het Manggarais wordt een woord, dat in de gedachte op de voorgrond staat, meestal ook het eerst uitgesproken, m. a. w. voorop geplaatst (verg. § 83 en 85). Naast een: *Atjoe hitoe tinoe lisé dengkir agoe matan*, „de hond werd door hen tot aan zijn dood verzorgd", treffen we ook dikwijls een zinsbouw aan zoals: *atjoe hitoe isé tombo agoe emad*, „van de hond vertelden ze alles aan hun vader". In het eerste voorbeeld zou men in plaats van *tinoe lisé* even goed *isé tinoe*, en in he tweede i. p. v. *isé tombo* ook *tombo lisé* kunnen zeggen. Aan de gevoelswaarde van de zin doet dit niets af, daar in beide gevallen de nadruk toch op *atjoe* zou blijven.

Naast de vele gevallen, waarin bij het gebruik van *le* het logische voorwerp op de voorgrond staat, zijn er echter ook andere, waar even duidelijk de bewerker van de handeling de nadruk krijgt. Nemen we b.v. het antwoord van de blinde vrouw op de vraag van de lamme, of zij (de blinde) vuur heeft: *Bo kali api ho'o, maik liong ban awon?*, „Hier is wel vuur, maar wie zal het naar het Oosten brengen?". De nadruk in de vraagzin ligt toch op den drager van het vuur, en niet op het gedragen voorwerp. Nog duidelijker zijn de volgende voorbeelden. In de eerste vijf wordt de agens nog eens uitdrukkelijk door het voornaamwoord herhaald en wel door *le*. En ook in de laatste zin ligt de klemtoon op den agens („jij") en niet op het object („toespijs").

Doe hitoe hi Wengké Woea tjoeleng liha noea de roetoeng hitoe, „toen stopte W. het hol van het stekelvarken dicht".

Émé akoe lakoet te hang kaoet hia, „wat mij betreft, ik zou hem eenvoudig opeten".

Méoe koedoet ita le roes, „gij zult het zelf zien".

Hia na'a le weki roen wa boan hitoe, agoe hia kawo le weki roen, „hij legde zich zelf in het graf en maakte het zelf met aarde dicht".

Le haoes pandéd oeté so'o ta, akoe ngo banag di, „jij moet de toespijs koken, ik ga intussen ergens anders heen".

Ook op het werkwoord kan bij de *le*-constructie de nadruk liggen.

Rantang da'at kéta le poti atjoe, „de poti's zijn uiterst bang voor een hond".

Onggam lakoe to'ong, „ik zal jullie dadelijk slaan".

Doe hitoe tjai paké hitoe koedoet tjeha kodon, maik itag liha Tja, „toen kwam weer de kikvors om zijn vel te verbergen, maar T. zag het".

„Ik zal deze bagage wel dragen" geeft de Manggaraier op de volgende manieren weer volgens de nadruk, die hij op een van de woorden: „ik", „bagage", „dragen" wil leggen:

lakoe bad mendo so'o
mendo so'o ba lakoes
ba lakoes mendo so'o [1]).

Ofschoon dus de nadruk in elke zin op een ander woord ligt, wordt toch telkens de *le*-constructie toegepast.

Wij zien dus dat het geen karakteristiek kenmerk van een werkwoord met *le* is, dat hierdoor het „lijdend voorwerp" op de voorgrond wordt geplaatst. De *le*-constructie is neutraal voor wat betreft het op de voorgrond plaatsen van een of ander woord. Het eigenlijke doel van *le* is, dat hierdoor de agens duidelijk wordt bepaald, zodat daardoor de woordschikking vrijer wordt. Elk misverstand en dubbelzinnigheid zijn nu uitgesloten. Bij onovergankelijke werkwoorden is het niet nodig, den agens speciaal aan te wijzen. De *le*-constructie komt bij onovergankelijke werkwoorden niet voor, omdat zij daar overbodig is. (Er komen echter enkele gevallen voor, dat bij een onovergankelijk werkwoord toch *le* wordt gebruikt, vgl. § 117).

Onze conclusie uit deze beschouwing is, dat we geen bewijzen hebben om het Manggaraise werkwoord, dat *le* bij zich heeft, gelijk te stellen aan ons passief. Actief en passief zijn taalcategorieën. Wil men deze in een bepaalde taal onderscheiden, dan moet dit onderscheid op de een of andere manier in die taal ook formeel tot uitdrukking komen. Om in het Manggarais van een passief te kunnen spreken, moet er iets zijn dat het werkwoord ook taalkundig tot een passief werkwoord maakt, bepaalde vormveranderingen van het werkwoord zelf of een bepaalde constructie, die het passieve werkwoord van het actieve onderscheidt. Dergelijke specifieke kentekenen, die alleen aan het actieve, resp. passieve werkwoord zouden toekomen, bestaan echter in het Manggarais niet.

Er is natuurlijk niets op tegen, dat men met het oog op het Nederlandse taaleigen menige Manggaraise zin, met *le* geconstrueerd, passief vertaald, vooral wanneer het „lijdende voorwerp" op de voorgrond staat. Maar uit een vertaling, aangepast aan het taaleigen van een Westerse taal, mag men geen gevolgtrekkingen maken omtrent de grammaticale structuur van een Oosterse taal.

---

[1]) Over het gebruik van de pron. suffixen zie § 118, 140.

4. *Le en de le-constructie.*

115. Naast *le* komt in het Midden-Manggarais ook *ali* voor. Deze laatste vorm wordt echter niet zo dikwijls gebezigd als *le*. *Ali* komt nooit voor met persoonlijke voornaamwoorden. In de Westelijke tongvallen is *ali* onbekend. In het Oosten bestaan ook de vormen: *lé*, *élé* en *ele*. *Lé* komt ook in het Westelijke dialect van Matawaé voor.

116. De functies van *le* zijn:

1. Agensaanwijzer.

Als zodanig hebben we *le* in de voorafgaande bladzijden reeds dikwijls gezien, zodat het overbodig is hiervoor nog apart voorbeelden aan te halen. (vgl. § 86, § 151, nr. 1).

2. Instrumentaanwijzer.

Pongo lewasé! „bindt (hem) met een touw!".

Moenak hitoe woewoes lanak koé hitoe le towé, „het kind wikkelde de pisangstam in zijn kleed".

Kaka hitoe lâko ali oeloen, „dit dier liep op zijn hoofd".

Een eigenaardige constructie is de volgende: *Woko ita kolé lisé woelang itoe, ho'ot takoeng lisé le mbé tjomong étan roeha tjomong wan*, „toen zij de maan weer zagen, offerden zij een geit als maximum (lett.: aan het einde boven) en een ei als minimum (aan het einde beneden)". Hier wordt dus ook het object van de handeling met *le* geconstrueerd. *Le mbé* is hier wel als aequivalent van de in andere talen bekende instrumentalis op te vatten: zij offerden „met" een geit. Gewoonlijk echter blijft ook bij *takoeng* dit *le* weg zoals ook bij het tweede zelfst. nmwd. van de aangehaalde zin.

3. Oorzaakaanwijzer.

Ata toe'a hitoe langoe le toeak, „de oude man was dronken van de palmwijn". *Mbaroe hitoe doal ali warat mésé*, „het huis stortte in ten gevolge van de zware storm".

Mata ali darem, „sterven van honger"; *penong le waé*, „vol water"; *betjoer le hang*, „verzadigd van het eten".

4. Redegevend.

Tjempeng ali hitoe hia, „hij was daarover kwaad".

Le hitoe isé tjoeroep agoe hia, „daarom zeiden zij het haar".

Ritak le hitoe atjoe hitoe, „daarom was de hond beschaamd".

Le tjai oesang mésé hitoe hia mbaoe todjoe. Le mbaoe toedjoe hia roedag tokon, „Wegens het komen van de grote regen dutte hij in. Na het indutten sliep hij aan één stuk door".

Le kan ook nog door een redengevend woord (*mésông, ai, landing* „omdat") versterkt worden. *Méséng le wokoek tonin anak data oné bêo hitoe téi ngasangn agoe hia „Wokoek"*, „wegens zijn kromme rug gaven hem de kinderen van het dorp de naam Wokoek (de kromme)".

Méséng le tjes waé ho'o itoetara paki kaban lisé, „omdat het water koud was, doodden zij een karbau, om het water te paaien".

Ai le toé manga waé, ami djera hia te ngo tékoe waé, „omdat er geen water was, bevalen wij haar water te gaan halen".

Ami toko no'o, ai le nendep bail, „wij slapen hier, omdat het reeds zeer donker is".

5. Transitief; causatief.

Le duidt aan het veroorzaken van de toestand die door het grondwoord is uitgedrukt: dood zijn — dood doen zijn, doden; op zijn — op doen zijn, opeten; bestaan — doen bestaan, enz. Vaak is te zeggen, dat *le* transitiveert.

Maik djing géal da'atn te losi, wiga toé nganténg matan le bedil de Mori Keraéng, „maar de djing (= een geest) is behendig in het vluchten, zodat het geweer (de bliksem) van M. K. hem niet kan doden".

Taoeng latoeng le lawo ga, „de mais is door de muizen helemaal opgegeten".

Woko toé manga djarang agoe kaba, manga kaoets liha, „omdat er geen paarden en karbauen waren, deed hij ze in eens zijn".

Bij een onovergankelijk w.wd. geeft *le* ook het veroorzaken aan: kind worden — kind doen worden, als kind aannemen; vallen — doen vallen, een woord doen vallen = spreken.

Hia tjiri nêho anak le Iné-wéoe hitoe, „I. nam haar als kind aan".

Emé manga taé ité, damangneng pa'oen lité wan!, „als U iets te zeggen hebt, zeg het dan maar!".

Toé pa'oe bepê'ang liha, ai boto petjing le Empo-roea, „(wat hij dacht) zeide hij niet, opdat E. het niet zou weten".

Ka'éng le keraéng pélésalén ho'o, lami ho'o péléawon!, „blijft U ten Westen (van die berg) wonen, wij blijven ten Oosten er van!".

Nitoes ka'éngd anakoé so'o le haoe!, „Ginder moet gij deze kinderen laten".

Tja kin kodé te retang li Lanoer, „L. liet slechts één aap over".

Le Mori Jésoes tjain Mori Keraéng Nai Nggeloek bebétan ata ncoengkoen, „Jezus heeft God den H. Geest over zijn leerlingen doen komen".

Koedoe sisé lami ga, „zij hebben van ons verloren (wij hebben hen overwonnen)".

Le toé ita lisé hia, kolé sisé ga, „omdat zij haar niet vonden, keerden zij terug".

Het is duidelijk, dat al deze schakeringen ten slotte op één grondbetekenis, namelijk die van den agens, teruggaan. Immers het is in wezen hetzelfde, of men de zin *Rétang le anak koé ata toe'a* vertaalt met: „wegens het kleine kind (de peperkorrels) weent de grote mens", of: „het kleine kind doet den groten mens wenen". Evenzo: *Djari le ela so'o tara borad isé weta nara*, „door de varkens werden broer en zuster rijk"; of: „de varkens maakten broer en zuster rijk".

6. Tijdaanwijzer.

Le leso, „overdag"; *le wié*, „'s nachts"; *le goela*, „'s morgens"; *le mané*, „'s avonds". In het Roetengs wordt ook *ali leso* enz. gezegd. In de andere tongvallen van het Manggarais is dit ongebruikelijk.

7. Versterkend.

Le hitoe tara mangan pasat ho'o, „dit is de reden dat de bliksem bestaat". *Agoe le hitoe tara toé ratjangd kolég ngis de kodé te ho'on*, „en dit is de reden dat de apen tegenwoordig hun tanden niet meer vijlen". *Pati le soea, pati le teloe* enz., „in tweeën (drieën enz.) delen".

Le blijft in dergelijke zinnen ook dikwijls weg. *Hitoe tara mangan manoek*, „dit is de reden dat er kippen zijn". *Pati soen* enz.

Le wordt al of niet gebruikt in de volgende zinnen:

Bom le tjas tjoeroep oné tana lino, „de talen op aarde zijn niet één".

Bom tjas tjoeroep oné tana lino, „de talen op aarde zijn niet één".

Le tja kéta taoengs tarad, le tja kétas tarad, „hun uiterlijk (gedaante) is hetzelfde".

Tja kéta taoengs tarad, tja kétas tarad, „hun uiterlijk (gedaante) is hetzelfde".

Ook de tijdaanwijzer *le* komt neer op de versterkende functie van deze partikel. Uitdrukkingen van tijd komen met of zonder *le* voor.

Wié leso anak koé hitoe noek agoe endén, „dag en nacht dacht het kind aan zijn moeder".

Le wié le leso rétang mentaoeng anak koé hitoe, „dag en nacht weende het kind".

Le goela kéta lakod ga, „heel vroeg in de morgen gingen zij op stap".

Hia lako goela koedoet kawé ata, „'s morgens ging hij er op uit om mensen te zoeken".

Le mané tjaid poti, „'s avonds komen de poti's".

Isé wé'é manés, „zij kwamen 's avonds van het werk thuis".

Naast elkaar bestaan de uitdrukkingen: „van 's morgens tot 's avonds":

wangka le goela main dengkir mané(n) tana

wangka goela main dengkir mané(n) tana.

Le leso enz. zijn vaste uitdrukkingen en worden meestal met *le* gebezigd.

8. *Le* komt ook voor in de betekenis: „ten bate van, voor, om te".

Tjoeroep Manggarai ménan lami, tjoeroep Belanda ménan le méoe, „de Manggaraise taal is voor ons gemakkelijk, de Nederlandse voor u".

Olé keraéng, mésé bailn oema ho'o lakoe, „ach heer, deze tuin is voor mij te groot".

Damang lami le haoe rimoen oema ho'o, „wij zullen voor jou de tuin schoonmaken".

Tadangn le lélo, roeisn le dengé, „ver voor het zien, dichtbij voor het voelen (oplossing: de zon)".

Gebruikelijker in deze betekenis is *latang te*. In alle boven aangehaalde zinnen zou men *le* door *latang te* kunnen vervangen, terwijl het omgekeerde lang niet altijd mogelijk is.

117. In § 111 hebben we gezegd, dat onovergankelijke w.wden niet met *le* kunnen worden geconstrueerd (of zij krijgen daardoor een transitieve of causatieve betekenis en worden daardoor overgankelijke w.wden, § 116 nr. 5). Er zijn echter enkele weinig voorkomende gevallen, waar toch *le* bij een onovergankelijk w.wd. staat. Deze zinnen zijn mij echter een beetje duister en raadselachtig. Blijkbaar ligt er in dit *le* bij dergelijke constructies een bepaalde nuance, daar zij niet zonder meer op andere zinnen, die volgens mij van dezelfde aard zijn, mogen worden toegepast. Welke modaliteit echter door de *le*-constructie aan die bepaalde zinnen wordt gegeven kon ik niet achterhalen. De gevallen waarover ik beschik zijn te zeldzaam. Volgens de samenhang waarin deze zinnen in het verhaal voorkwamen, zie ik slechts onovergankelijke w.wden.

Manga tja mbaroe, oné mai ka'éng lata péko. Tja mbaroe ka'éng lata boeta oné main, „er was een huis, waarin de lamme vrouw woonde. In het andere woonde de blinde vrouw" Hier zou men nog gemakkelijker aan een overgankelijk w.wd. kunnen denken; *ka'éng* komt zowel onovergankelijk voor: „blijven, wonen", als ook overgankelijk: „bewonen". Zou dus in de eerste zin *oné mai* weg-

blijven of vervangen zijn door het betrekkelijke v.nwd. *ata*, dan zou *ka'éng* het gewone overgankelijke w.wd. „bewonen" zijn: *manga tja mbaroe ata ka'éng lata péko*. Ook als in de tweede zin *oné main* niet stond: *tja mbaroe ka'éng lata boeta*, „het andere huis bewoonde de blinde vrouw". *Oné* betekent „binnen" en *main* (lett.: zijn komen") is een plaatsaanduidend woord dat de richting van het komen, maar ook de plaats van het verblijven aangeeft (zie hierover later § 167). Het suffix *-n* is in de eerste uitdrukking verdwenen, wat dikwijls gebeurt. *Oné mai(n)* kan men opvatten als „binnen er van" (sc. van het huis), een nadere plaatsaanduiding bij *mbaroe*. In de tweede zin zou men *oné main* als het ware buiten het zinsverband staande kunnen opvatten: „het andere huis bewoonde de oude vrouw, het binnen er van". In de eerste zin is dit echter moeilijker toe te passen en *oné mai(n)* wordt gewoonlijk bijwoordelijk gebruikt, hier dus „in". Met een adverbiale plaatsbepaling mag anders *le* niet worden gebruikt. Men kan wel zeggen: *toeké liha potjo*, „hij beklom de berg," maar *le* moet wegblijven in: *toeké éta potjo hia*, „hij klom op de berg" (vgl. § 111).

Wokot mané tana liha wé'é gi, „toen het avond was geworden, keerde hij van zijn werk naar huis terug".

Emé toé tara tjai liha Empo hitoe, hia mbelé hi Tingga agoe losin, „indien E. niet gekomen was, had hij T. vermoord".

Een opvallend gebruik van *le* is ook het volgende: *Mai taé disé: petjing apas méoe ata dading weroe bao? Ami ho'o ata poli petjing. Médé main lami ga*, „zij zeiden: wat weet gij, pasgeborenen? Wij zijn het die het weten. Wij zijn van ouds her". In de laatste zin zou men aan het wegblijven van het w.wd. kunnen denken, omdat dit al van te voren genoemd is, dus: *médé main petjing lami ga*, „wij weten het (ons heidens geloof) van vroeger". Het w.wd. blijft in het Manggarais dikwijls weg (zie § 130). Ik heb deze zinnen door den schrijver zelf in het Maleis laten vertalen. Deze zei: „*Kami orang dari dahoeloe*".

Wij zouden dan hier de versterkende functie van *le* hebben zoals bij de tijdsbepalingen. Zulke zinnen zijn zeer zeldzaam. In *laing* is deze versterkende functie van *le* echter zeer gewoon (zie § 123, 6).

Le roe- („van zelf, uit zich") kan wel bij onovergankelijke w.wden en bij *manga* voorkomen (vgl. § 66).

118. De *le*-constructie is noodzakelijk, indien de agens wordt uitgedrukt bij een overgankelijk w.wd. waaraan het personale (ook possessieve) suffix, dat dan op het object slaat (§ 110), gehecht is (N.

b. bij de pers. constructie kan *le* door *de* worden vervangen). *Toé itas liha,* „hij zag ze niet". *Néka mbeléjkali le méoe!*, „doodt hem niet!". *Toé waléj le iné wai hitoe,* „de vrouw antwoordde hem niet". *Bas liha anak koé sitoe oné mbaroen,* „hij droeg de kinderen naar zijn huis".

Foutief zou zijn:

Toé itas hia	ook:	*hia toé itas*
néka mbeléj méoe!	„	*méoe néka mbeléj!*
toé waléj iné wai hitoe	„	*iné wai hitoe toé waléj* [1])
bas hia anak koé sitoe	„	*hia bas anak koé sitoe.*

Overgankelijke werkwoorden zonder bepaald object worden als onovergankelijke geconstrueerd. Het voornaamwoordelijk achtervoegsel heeft dan betrekking op het onderwerp (vgl. § 110).

Niet altijd kan het personale suffix achter het overgankelijke w.wd. staan; het wordt soms aan de agensvorm van het pers. v.n.wd. gehecht. *Onggas lakoe to'ong,* „ik zal ze dadelijk slaan", maar „ik zal ze (de bagage) wel dragen" kan niet worden weergegeven met: *bas lakoe.* De juiste vertaling is: *ba lakoes* of *lakoe(s) bad. Pandéj lakoe,* „ik heb het gedaan" zou foutief zijn, eveneens: *adongi lakoe,* „ik heb hem bedrogen". Het suffix moet ook hier aan de agensvorm worden toegevoegd: *pandé lakoej* en *adong lakoej.* (Over andere vertalingen voor „ik heb het gedaan" vgl. § 58, nr. 2).

Een regel waarom men in het ene geval het personale suffix achter het overgankelijke werkwoord en in het andere achter de agensvorm plaatst, heb ik niet kunnen vinden; ik beschik niet over genoeg voorbeelden. Ik vermoed echter, dat dit uitsluitend een kwestie van spraakgebruik is.

Over het gebruik van *le* bij de possessieve constructie zie § 151.

119. Ook al wordt het object van de handeling niet uitgedrukt, omdat het al van te voren genoemd is of uit de samenhang vanzelf duidelijk is, komt toch dikwijls de *le*-constructie voor.

Tjai oné roeis béon, tjeha oné salang bepé'ng liha, „toen hij bij het dorp kwam, verborg hij (het lijk) bij de weg".

Konèm nenggitoe déré de poti sitoe roeis hia, toé rantang liha, „ofschoon de poti's aldus dicht in zijn nabijheid zongen, was hij niet bang (voor hen)".

Sili mbaroe géréng lisé, „bij het huis wachtten zij (op hem)".

---

[1]) Dit is wèl mogelijk indien *walé* „onovergankelijk" (dwz. zonder object) gebruikt zou zijn; *-j* heeft dan betrekking op het subject.

Lolo le atjoe hitoe, wiga dengé li hi Empo, „de hond blafte (hem) aan, zodat E. het hoorde".

Toé petjing lami, „wij weten (het) niet".

5. *Tijd.*

120. Het Manggaraise w.wd. is tijdloos. Het geeft in de eerste plaats een gebeuren, een handeling of toestand, te kennen. De tijd waarin zich dit gebeuren afspeelt, moet uit de situatie, uit het zinsverband worden opgemaakt. Indien de Manggaraier wil uitdrukken, dat een gebeuren pas later zal plaats hebben of reeds afgelopen is of nog voortduurt, neemt hij zijn toevlucht tot verschillende hulpwoorden, die deze drie toestanden aangeven.

De tijd wordt absoluut bepaald door de bijwoorden of bijwoordelijke uitdrukkingen van tijd: *meseng,* „gisteren"; *diang,* „morgen"; *to'ong wié,* „komende nacht"; *oné wié,* „afgelopen nacht" enz. Verdere tijdaanwijzende hulpwoorden zijn dan overbodig. *Oné meseng tjain,* „gisteren was zijn komst (gisteren is hij gekomen)". *Nia tokom to'ong wié?,* „waar zal je vannacht slapen?". In het Nederlands wordt bij bepalingen die absoluut de tijd aangeven, de verleden tijd wel altijd uitgedrukt, maar de toekomende tijd wordt ook hier dikwijls niet speciaal aangegeven. „Hij komt dadelijk" in plaats van „hij zal dadelijk komen". In de zin: *to'ong hia mai no'o,* „dadelijk zal hij hier komen", nog *koedoet* of *tai* er aan toevoegen, zou onmanggarais zijn.

Door sommige woorden geeft het Manggarais het verloop van een gebeuren relatief aan met betrekking tot een andere handeling of toestand. Deze woorden geven dus eigenlijk niet de tijd aan, zoals in het Nederlands door omschrijving met „zullen" en „hebben" wèl tijden worden uitgedrukt, die in het Latijn door bepaalde vormen van het werkwoord zelf worden aangegeven: *amabo,* „ik zal beminnen"; *amavi,* „ik heb bemind". Evenmin als het Manggaraise w.wd. een tijd aangeeft, doch slechts een gebeuren uitdrukt, geven ook deze woorden (*koedoet, poli* enz.) een tijd aan, maar vermelden slechts dat een gebeuren reeds voltooid is (*poli*), of pas later voltooid zal worden (*koedoet, tai*) of op een zeker tijdstip nog voortduurt (*rémé* enz.).

121. a) Dat een gebeuren pas in de toekomst zal plaats hebben, wordt aangeduid door: *koedoet, te, taoe, tai*; het suffix *-t* achter den agens; en *manga. Koedoet, te, taoe,* betekent eigenlijk „willen, van plan zijn te doen".

Hia koedoet tjokol doi, „hij wilde geld lenen". *Isé koedoet ngo tako*

ndési data oné nétèng oema, „zij wilden ndési-vruchten van de mensen in elke tuin gaan stelen”.

Ho'o akoe koedoet oké lisé laoe tatjik, „nu zullen ze me in zee gooien”.

Akoe te ngo waék!, „ik zal water gaan halen!”.

Méoe koedoet wahéng le Mori Keraéng, „M. K. zal jullie straffen (is van plan enz.)”.

Terwijl *koedoet* onbepaald uitdrukt dat een gebeuren later zal plaats hebben, dat men van plan is iets te doen, duidt *tai* algemeen gezegd een nadere toekomst aan. Het beantwoordt dikwijls aan ons „aanstonds, straks”. *Tjaikoé di mai kolém!*”, kom dadelijk (aanstonds) terug!”. Doch al te scherp is deze scheidingslijn tussen *koedoet* en *tai* niet te trekken en dikwijls komen ze ook gecombineerd voor.

Akoe koedoet tjampé haoe tai, „ik zal je helpen”. Voorbeelden met *tai*: *Emé toé gorim tai, akoe mbelé tai*, „als je het niet dadelijk doet, zal ik je doden”.

Lélokali le méoe tai, „gij zult het straks wel zien”.

Tai wiépo mbelés liha manoek sitoe, „in de komende nacht wilde hij de kippen doden”.

Taidi pandén, „aanstonds is het doen ervan (wij zullen het aanstonds doen)”.

Door aanhechting van *-t* aan den agens wordt eveneens te kennen gegeven, dat een gebeuren pas in de toekomst zal geschieden. Dit *-t* is een verzwakte, enclitische vorm van het doelaangevend voegwoord *te* of *taoe* (zie § 196, 205).

Taé de ronan: ngo emi atin, akoet hang, „de man sprak: ga de lever halen, ik (wil) ze opeten”.

Gélangkoé lakoe, akoet tjikat le kopéh!, „wacht maar, ik zal je met het zwaard doorklieven!”.

Manga geeft te kennen, dat het betreffende zeker zal gebeuren. *Le mané ho'o méoe manga tiba noeroes méoe*, „van avond zult gij uw vlees krijgen”.

Toe'oeng akoe tjoeroep agoe méoe, wa'oe ho'o toé manga moran dengkir agoe manga taoeng sanggéd tjaotja sitoe, „voorwaar ik zeg u, dit geslacht zal niet vergaan, totdat dit alles zal zijn geschied”.

Het Nederlands „zullen” wordt ook soms door andere woorden weergegeven: *paka*, „moeten”; *ngantjéng*, „kunnen”. *Taé de matjang: haoe paka hang lakoe*, „de tijger sprak: ik zal je opeten”.

Sanggén apa-apa tegi de haoe, lakoe paka sendo, „al wat ge vraagt, zal ik toestaan”.

Awang agoe tana lino koedoet mora, maik tjoeroep dakoe toé ngantjéng mora, „hemel en aarde zullen vergaan, maar mijn woorden zullen niet vergaan".

122. b) Een gebeuren dat reeds afgelopen is, wordt uitgedrukt door: *poli*[1]), wat „gedaan, klaar, afgelopen" betekent.

Poli tjiwal? Toédi poli!, „Is het tuinwerk reeds gedaan? Nog niet!".

Ného diangn polig ramé hitoe, „de volgende dag is het feest afgelopen".

Wina de haoe polig matan, „je vrouw is (reeds) overleden".

Anak koé hio bao polig boat ga, „het kind van zo even was reeds in zwijm gevallen".

Poli le atjoe manoek dakoe, „de hond heeft mijn haan opgegeten". (§ 116, 5).

Émé ité poli mata, ité tjiri poti tai, „wanneer wij dood zijn, worden wij poti's".

Poli kan ook met *to'ong*, „dadelijk", worden verbonden. *Poli lakoe oké no'om silim to'ong!*, „ik zal je dadelijk hier naar beneden gooien!". *Poli lakoe wasém haoe to'ong*, „ik zal je dadelijk laten boeien!".

123. c) Het nog voortduren van een handeling, het er mee bezig zijn — of als het om twee handelingen gaat: de gelijktijdigheid — wordt aangegeven door de volgende woorden:

1. *rémé*[2]) of *rémét*[3]).

Isé regéng hi Pondik rémé tokon, „zij troffen P. aan, terwijl hij sliep".

Itu kolé lisé nitoe isé te Roeteng rémé tapa motangd, „zij zagen daar de Roetengers een wild varken roosteren".

Rémé kawéd!, „(wij) zijn ze aan het zoeken!".

Rémét di'a kéta tjebong de iné wai hitoe, kodé hitoe wa'oe éta mai lobo hadjoe, „terwijl het meisje lekker aan het baden was, daalde de aap van de boom af".

2. *ki-*, *king-* (vgl. § 24).

Als het gaat om het voortduren van een toestand, dan vindt men zowel *rémé* als *ki-* (*king-* in het Tjibals). Op de vraag: *Nia keraéng?* („waar is de heer?") wordt bijv. zowel met *Keraéng rémé tokon* of *Toko kin keraéng*, „de heer slaapt nog (is aan het slapen)" geantwoord.

Maik loet kin le népa hitoe, „maar de slang bleef hen volgen".

---

[1]) In het Oost en West-Manggarais *poeli*, in het Tjonkars *moeli*.

[2]) Dialectische vormen in het Tjongkars zijn: *réméng, remong*.

[3]) Voor de *-t* zie § 205.

Mendin loet kin moesi mai, „zijn slaaf volgde hem achterop".

Akoe rémé molas, maik haoe, endé, toe'ah ga, „ik ben nog jong, maar gij, moedertje, zijt reeds oud". *Molas* betekent „ongetrouwd zijn". Van een jongen zegt men *reba*. *Akoe rémé rebag agoe mberesg*, „ik ben nog jong en sterk".

Wegens de gelijke functie van *rémé* en *ki-*, wordt dan dikwijls *ki-* aan het zelfde w.wd., waarvoor reeds *rémé* staat, of aan het volgende w.wd. toegevoegd. *Rémé molas kin*, „zij is nog ongetrouwd".

Akoe danong rémé mberes king te gori latang te isé, isé tinoe akoe di'a-di'a, „vroeger toen ik nog sterk was om voor hen te werken, hebben zij me goed verzorgd".

Rémé hia tjebong hitoe manga tja kodé ata ro'ang kin éta lobo hadjoe, „terwijl zij een bad nam, was er een aap die boven in de boom zat".

Maik doe hitoe ema diha hitoe rémé beti toekan agoe toko kin oné mbaroen, „maar op dat tijdstip had zijn vader buikpijn en sliep in zijn huis".

Rémé hia rétang hitoe, manga tja ata léko kin, „terwijl hij weende, was er een man die hem zag".

3. *ngai*.

In de volgende zinnen stemt *ngai* met *rémé* overeen. Men zou het daarom ook evengoed door *rémé* kunnen vervangen (afgezien van de plaatsing in het laatste voorbeeld).

Ngai lonto akoe, mai hia ongga akoe, „terwijl ik (daar) zat, kwam hij (en) sloeg mij".

Taén: lawo, akoe bao ngai lako-lakog, „hij sprak: muis, ik was zo even aan het rondlopen".

Atjoe hot ngai tokon toé ita liha, „de hond, die sliep, werd door hem niet opgemerkt".

Tjeha ngai lakon, „hij verborg zich terwijl hij liep (hij liep verborgen)".

Itoekali kolén oné mbaroe ba ngais iwod roeang agoe wani sitoe, „toen ging hij weer naar huis terug, terwijl hij de overige bijen meenam".

Evenals *rémé* kan ook *ngai* door *ki-* worden gevolgd.

Ngai éko kin békon, „zij droeg de mand op haar rug".

Emé akoe ba tja matjang ata ngai mosé kin — —, „als ik een tijger breng die aan het leven is (levende tijger breng) — —".

Doe hitoe ita liha oné mbaroe di Lanoer noeroe ata ngai do kin,

„toen zag hij dat in het huis van L. het vlees dat veel was (— — veel vlees)".

Zoals het laatste voorbeeld laat zien, drukt *ngai* ook de toestand uit. Het staat dan ook dikwijls achter bijv.nwden, onbepaalde telwoorden enz.nwden. Het is dan in het Nederlands niet te vertalen. Natuurlijk kan men niet zo maar achter deze woorden *ngai* gebruiken. Slechts langdurige taalbeoefening en fijn taalgevoel zullen dit leren. Uit de volgende zinnen blijkt, dat *ngai* telkens achter het betreffende woord staat. Aan *ngai* kunnen ook pronominale suffixen gehecht worden.

Hi Lanoer rétang gi bara ngais matan, „L. weende, zijn ogen waren (er van) opgezwollen".

Ngo hi Nadjé mboeroek ngai, „N. liep vlug".

Do ngais mendi so'o, djarang, kaba, „veel waren de slaven, paarden en karbauen (er waren veel slaven enz.)".

Ngai do kigm, „wij zijn (hier) met ons velen".

Darem ngai gi, „hij had honger".

Kolang ngai leso agoe toé ta'ong ngai masa bokak, „de zon was warm en zij konden de droge hals (de dorst) niet (langer meer) uithouden".

Ngai staat ook dikwijls vòòr bepalingen van plaats. *Wadja hitoe mata leras ngai nitoe*, „de krokodil stierf (en) verrotte ginder".

Kali émé toéwiga, pa'oe ngai nggerewa tana, „als het niet zo is, val dan op de aarde!".

Oeli-oeling tagi ho'o, toé tara ngantjéng dengkir mata ngaij oné noea hadjoe, „hoe het hert zich ook rondwentelde, het kon niet (er uit komen), totdat het stierf in het hol van de boom".

Vaak stemt *ngai* overeen met het Maleise *dapat* vòòr een ander w.wd. (*dapat lihat* enz.). *Niaj? Toé ngai itan!*, „waar is hij? Ik heb hem niet gezien!". *Toé ngai tjampén le endén*, „zijn moeder kon hem niet helpen". *Hia tepeng roeis nitoe, wiga toé ngai itan li Tékék*, „hij verborg zich dichtbij, zodat T. hem niet kon zien".

Toé ngai mai kolén, „hij komt niet meer terug".

Ook in de betekenis „te zamen met, te gelijk met" komt *ngai* voor. *Mai bantangd: ba ngai sékangn ho'o lité gé!*, „zij (de poti's) spraken af: dragen wij (het kind) tezamen met zijn tuinhuisje (waarin het zich namelijk bevond)!".

Noeroe mbé ngai woeloen toédi tjitjik, „het vlees van de geit en zijn huid waren nog niet afgetrokken (de dode geit was nog niet in stukken verdeeld)".

Weer een andere betekenis heeft *ngai* in deze zin: *Pesa ngai api*, „het vuur ging steeds uit" (hij maakte het vuur telkens aan maar — —).

Onvertaalbaar is *ngai* in de volgende voorbeelden: *Poli hitoe ngatjés le anak koé sitoe, toé ngai béhéngd*, „daarna kenden de kinderen (de toverspreuken), het duurde niet lang".

Mata ngo ngais!, „mogen jullie doodgaan!".

Néténg néténg leso nenggitoe ngai taoeng, „elke dag was het altijd zo".

4. *lari* (*laring*).

Laring oewan, „hij is nog jong (krachtig)".

Laring molasn, „zij is nog jong (ongetrouwd)".

Laring médén, „vroeger, in de oude tijd".

Lari te tjion hia, tjai kolég oesang mésé, „terwijl hij (de hond) piste, kwam een flinke regenbui".

Lari oewa disé ema koli médé toé mangga nenggitoen, „toen vader (en zijn familie) nog leefde".

Laring reban petjing tjajti, „toen hij nog jong was, wist hij wel te tjatjien".

5. *téméng*[1]), *déméng, témé.*

Hia lako téméng latjon, „hij loopt naakt rond".

Hia tje bong témé dékon wai, „hij baadde zonder broek".

Rona data wina hitoe ka'éng oné oema temeng tjiwal, „de man van de vrouw was in de tuin aan het werken".

6. *Laing* in de Westelijke tongvallen.

Waar het overige Manggarais *rémé* heeft, staat in het West-Manggarais *laing*. *Laing hangn*(*a*), „hij is aan het eten". *Laing tokor*(*a*), „zij zijn aan het slapen".

Laing rona disé ata iné wai pandé kena, isé riang oema hitoe, „terwijl de mannen van de vrouwen de heg om de tuin maken, bewaken zij de tuin".

Laing tjaoena le hia, rodo taoe woeli kaoeté pa'a hitoe, „terwijl hij het vastgreep, bewoog zich plotseling het dijbeen".

Agoe laing rétang diha, manoek ho'o djaong agoe hia — —, „en terwijl hij weende, zei de haan tot hem — —".

De Kolangse uitspraak van *laing* is: *laéng*. Op *laéng* kan ook *rémé* volgen. *Laéng hang tétén hia oné, sekel le atjoe gi manoek ho'o wa*, „terwijl hij binnen de zoete aardappelen at, beet de hond de kip

---

[1]) In het Tjongkars: *temeng*.

beneden (== onder het huis, dat immers op palen staat) dood".

Laéng rémé hang hia oné kepok kolé data — —, „terwijl hij binnen aan het eten was, schreeuwden de mensen opnieuw — —".

6. „*Wijzen*".

124. In dit hoofdstuk behandelen wij uitdrukkingen voor het formuleren van: een bevel, een verzoek, een voornemen, een voorstel en een toestaan. Deze groepen van voorstellingswijzen zijn niet altijd scherp van elkaar af te bakenen. Er zijn overgangsgevallen die men wellicht evengoed tot een andere groep zou kunnen rekenen. Dit geldt vooral voor de verdeling tussen bevel en verzoek. Veel hangt immers af van de manier, hoe zulk een zin wordt gezegd, verder door wien en tot wien hij wordt gericht. *Damangdé tombo agoe akoe*!, „probeer het mij te vertellen!" is als een zacht bevel op te vatten, indien dit een vader tot zijn kind zegt. Een Manggarais kind zou echter zijn vader op deze manier ook kunnen verzoeken, hem dit te vertellen.

a) Een bevel wordt uitgedrukt:

1. door het werkwoord zonder meer.

Géréng!, „wacht!". *To'o*!, „sta op!". *Bénta emam*!, „roep je vader!".

2. Door toevoeging van de verkorte of volledige vormen van het pers. v.nwd. De plaats van het volledige v.nwd. is volgens de nadruk of vòòr of achter het w.wd. Staat het pers. v.nwd. achter een overg. w.wd. dat een object bij zich heeft, dan komt het achter het object te staan. De volledige en verkorte pers. of bez. v.nwden staan gewoonlijk pas achter het laatste woord van de woordgroep (vgl. § 87, § 109 en § 155).

Ngoh!, „ga!". *Ka'éng no'oh*!, „blijf hier!". *Maih oné maig ta*!, „kom er uit!". *Mai hangm*!, „komt eten!". *Tjebong méoe*!, „nemen jullie een bad!". *Méoe mai tjetéloe*, „gij moet over drie dagen komen!". *Mai taé di Lanoer: haoe ngo oné, Empo*!, „L. zei: ga gij (eerst) binnen, Empo!".

Ngo tékoe waé haoe!, „ga jij water halen!".

Séngét toi dakoe kali haoe!, „luister, jij, naar mijn woorden!".

Nana, ngo tékoe waé sina pong haoe!, „kind, ga water halen bij het bosje aan de overkant!".

3. Door de partikels: *ga, ge, gé, gi, go, -g*.

De *a*-klank is in deze en andere partikels beleefder dan de *é*- of *e*-klank die gebruikt worden, wanneer men tot zijns gelijke of een lagere spreekt. De *o*-klank is het meest beleefd.

Gi komt minder voor om een bevel uit te drukken. De volgende voorbeelden zijn allen uit het Tjibals. Ik durf niet beweren, dat deze functie van *gi* algemeen Manggarais is. Ook herinner ik me niet, *gi* buiten het Tjibals aldus te zijn tegengekomen. *Hang gi*!, „eet!". *Lakogi*!, „ga maar!". *Ledogi ta*!, „laat los!". *Mai déko dakoe ho'o gi ta*!, „kom mijn broek!".

Deze partikels worden evenals de pers. en bez. v.nwden pas na het laatste woord van een woordgroep geplaatst. Meestal staan zij op het einde van de zin. Bestaat nu de zin uit één woord, dan kan men *ga* er aan vast schrijven, als slotwoord van de zin echter is het beter *ga* enz. afzonderlijk te schrijven, opdat het niet als nadrukspartikel bij dit woord opgevat wordt [1]).

Enkele voorbeelden. *Hanga*!, „eet!". *Hang loking ga betjoer-betjoer*!, „eet lieveling tot verzadigens toe!".

Asiga!, „houd op!". *Asi waé ga*!, „Blijf staan, water!".

Ngoga!, „ga!". *O enoe, ngo éta lélo toe'as ga éta Roeteng*!, „o kind, ga naar je grootouders kijken in Roeteng!".

4. Door *damang* (het Maleise *tjoba*), ook door *wadjo damang*.

Damang!, („*probeer*!") verzacht het bevel [2]). *Damang béntan le haoe to'ong*!, „roep hem dadelijk!". *Damangdé ngo boném haoe-é*!, „ga maar binnen!".

Verbonden met *-koé* (waarover beneden) geeft *damang* meer een verzoek weer dan een bevel. *Damang weli koé latang te akoe toebi tja wasén*!, „koop voor mij een halsketen!". *Damangkoédc réi ata lité ta, keraéng, tjala manga kid endé agoe ema dami*!, „Wilt U, heer, de mensen in het Oosten vragen, of er soms nog onze ouders leven".

b) Voor het weergeven van een v e r z o e k dienen vooral:

1. *-koé*.

Maikoé!, „kom!". *Ba'éngkoé akoe ta, mori*!, „heb medelijden met mij, heer!".

Akoekoé tjan moekoe de haoe kitoe ta!, „Geef me een pisang van jou!".

Tjeregoekkoén dakoe!, „geef me een slokje!".

2. *Tjo'om* (*tjom*).

Tjo'om is een samentrekking van *tjo'o* („hoe") + *émé* („indien"). Voor de uitspraak van ō i.p.v. *o'o* vgl. § 6. Dikwijls komt *damang*

---

[1]) Over *ga* enz. als nadruks- en tijdpartikels zie § 207, 8.

[2]) *Damang* is één van die woorden, die tot de possessieve constructie aanleiding geven, zie § 141, 1 e.v.

voor in verbinding met *-koé*, dat aan het w.wd. of aan het laatste woord toegevoegd wordt.

Tjo'om ngokoé méoe lén ta, keraéng!, „ga stroomopwaarts, heer!".

Tjo'om maikoé kakoe tjesoea ta, keraéng!, „sta toe, dat ik pas over twee dagen moet terugkomen, heer!".

Ta, Lanoer, tjo'om karong le haoe koékm!, „ach, L., U moet ons vergezellen!".

Tjo'o wordt ook wel eens met *kong* verbonden[1]). *Tjo'om kong ngo awo*!, „ga (naar onze kampong in) het Oosten!".

3. *Am.*

Am téi ami ling oema hitoe ta késa, „ach vriend, geef ons deze tuin!".

Am méoe ka'éng no'o, „blijft hier!".

Am heeft ook de betekenis van ofschoon (§ 192).

Am tjekoén téing akoe, „al is het maar weinig, geef (het) mij!". Eigenlijk hebben we hier twee zinnen, maar practisch is het een beleefde uitdrukking voor „geef me een beetje". Ook in deze uitdrukking wordt het verzachtende *-koé* dikwijls gebruikt: *am tjekoén téingkoé akoe*! Met een kleine verandering in de woordschikking zegt men ook: *am téingkoé tjekoé*.

4. *Asam.*

Olé, asam koedé iwod ta, „och mocht ik toch het overschot krijgen!". *Asa* is een vraagpartikel (zie § 200). *Asam* is daarom wellicht te splitsen in *asa* + *émé*. Eigenlijk is dit een beleefde vraag: „och, wat zou het zijn, indien ik het overschot kreeg?". *Asam* betekent, evenals *am*, ook: „ofschoon" (zie nr. 3).

5. *Komé.*

Misschien is dit ontstaan uit: *ko* („en, of") + *émé*. *Komé* heeft de betekenis: „het is beter dat....". *Komé ngo haoe*!, „het is beter dat je gaat!" („ga!").

Komé téing séng, „geef me liever centen!" („geef me liever geld dan een broekje tot loon").

6. *Bom.*

Eveneens een samentrekking, namelijk *bo* + *émé*. Bo is een nadrukspartikel, die voor het betreffende woord staat (hierover uitvoeriger § 207, 4).

Bom téing moeing!, „geef het maar dadelijk!".

7. *Di'am.*

---

[1]) Over andere betekenissen van *kong* zie § 141, 3 en 196.

Ontstaan uit *di'a* + *émé*. De betekenis ervan is: „het is goed indien....".

Di'am ité ngo salé béo dami, tocang, „ga naar ons dorp in het Westen, heer!". In plaats van de samengetrokken vorm hoort men ook wel de afzonderlijke componenten: *Di'a émé ité ngo salé!*

8. *Tamat.*

Dit woord komt overeen met het Maleise *asal* („mits, indien maar").

Jo mori, tamat maikoé tité!, „ach heer, kom toch!".

Hier aansluitend mogen de gebruikelijke uitdrukkingen volgen, als men verzoekt te mogen heengaan (het Maleise: *minta permisi!*):

ngok akoe ga
akoe ngok ga
ngo kig akoe ga
akoe ngo kig ga.

Nog beleefder is *ga* te vervangen door *go: ngok akoe go, tocan.* Een beleefd antwoord is: *ngo kim haoe ga,* „ga dan".

c). Onder uitdrukkingen, die een voornemen te kennen geven, verstaan wij hier alleen die, welke betrekking hebben op een voornemen van den spreker („propositief"). Meestal wordt hiervoor *tjo'om* (*tjom*) gezegd.

Tjo'om kolék akoe ga, „laat ik naar huis gaan!". *Tjom pongo lakoe api ho'o oné iko de atjoe,* „laat ik het vuur aan de staart van de hond binden".

Tjom basik, „laat ik ophouden!". Dit is een zeer beleefde uitdrukking, die men soms in plaats van *toé gorig* („ik wil niet") kan gebruiken [2]).

Een voornemen wordt ook door *damang* uitgedrukt. *Damang akoe adong ata toe'a!*, „laat ik proberen den ouden man te bedriegen" (ik zal enz.). Sterker is *koedoet* („willen") vgl. § 121 en § 129.

d). Het doen van een voorstel veronderstelt een spreker en een toegesprokene. Of aan het werkwoord wordt de verkorte vorm van het pers. vnmw. 1e pers. meerv. insl. toegevoegd, of de volledige vorm *tité* wordt gebruikt (vgl. § 31), met of zonder de partikels *ga, kali.* Evenals een voornemen wordt ook een voorstel dikwijls door *tjo'om* ingeleid.

Di'a, taé danakoe, rékaliga, „goed, zei het kind, laten wij (het) afspreken".

---

[2]) *Basik* bestaat uit *b* + *asi* + *k*. De *b* zal wel een zuiver phonetische kwestie zijn. Er bestaat wel een nadrukspartikel *-b*, doch die wordt altijd achter aan het woord gehecht.

Hematgo, anak, „laten wij zwijgen, kind".

Ngo salé béo de asé ka'é dakoet ga, „laten wij naar het dorp van onze oudere broers gaan".

Ireng tité pisa leso ité ra'oep no!, „laten wij afspreken, over hoevele dagen wij hier elkaar zullen ontmoeten".

Ngo tité ga, „laten wij gaan".

Asi ketat di no'o-é, „laten wij hier voorlopig rusten".

Opmerking. In Roeis wordt hiervoor ook *kong* gebruikt: *kong lélang itad*, „laten wij hen vlug gaan zoeken".

e). Een wens kan op de volgende manieren worden uitgedrukt:

1). Men zegt alleen het woord waar het op aankomt, met of zonder de volledige vormen van het pers. vnmw. *Lako di'a-di'a!*, „moge uw gaan goed zijn!".

Oewah tai, ema!, „moogt ge oud worden, vader!" (zo zegt een dankbaar kind, als het iets bijzonders van vader heeft gekregen, dus in plaats van ons „dank u wel").

Deze korte wijze van uitdrukking wordt vooral in offergebeden toegepast.

Dengé le méoe, empo! dengé le méoe, amé!

Dengé le par! dengé le kolep!

Dengé le oeloe lé! dengé le wa'in laoe!

Dengé le ronan éta mai, winan wa mai!

Mengkek mbaroe! Oewa weki!

Hoort gij, voorouders! hoort gij grootouders! [1]).

Hoort gij, opgang! hoort gij ondergang! [2]).

Hoort gij, stroomopwaarts! hoort gij, voeten stroomafwaarts! [3]).

Hoor gij, man boven! hoor gij vrouw beneden! [4]).

Mogen onze huizen vol zijn! Mogen wij oud worden! [5])

Uit een klaaglied van een kind tot zijn overleden moeder.

Nggeloek lako de haoe!, „Recht door zij uw gaan".

Oewakm ami moesi mai!, „Oud mogen worden wij, overlevenden!".

---

[1]) De overleden voor- resp. grootouders.

[2]) Attributen van Mori Keraeng.

[3]) De voeten van een rivier zijn de loop ervan, de bron is het hoofd. Eveneens namen voor Mori Keraeng.

[4]) Daaronder verstaat men zowel de wolken boven en de aarde beneden — deze opvatting komt het meest voor — als ook Mori Keraeng (= de man boven) en de aarde (= de vrouw beneden).

[5]) *Mengkek* betekent „zich gereed maken, uitdossen voor een reis". Hier: „mogen onze huizen steeds vol zijn van mais en rijst".

Verwensingen zijn ook „wensen". *Ba le kolang*, „dat de koorts je hale".

Ba le endém! (- *le emam!* - *lé ema toe'am!*), „Moge je overleden moeder (enz.) je komen halen!". *Nahé matah! Nahé mata kéta taoengm!*, „dat jullie allen sterven!". *Nahi ného kéta akoe taoengm: mata-mata ho'o, mosé kéta kolé*, „Moge het met u allen gaan zoals met mij: een tijd lang dood zijn en dan weer leven".

2. *Nahé, nahi, naheng.*

Uit een offergebed:

O weli iné amé!
Nahé woé ditékali léwé lén!
Nahé temek wa kali, mbaoe eta!
Nahé beka boear!
O gij, voorouders!
Moogt gij onze vrienden blijven voor altijd!
Moge de beek beneden vloeien, de schaduw boven zijn! [1]).
Mogen wij ons vermenigvuldigen en vermeerderen!

3. *Na.*

Vermoedelijk een verkorting van *nahé*. *Ngo nah! Ngo nam!*, „Goede reis!" (enkel- resp. meervoud). *Toko nah!*, „Wel te rusten".

4. Onvervulbare wensen worden uitgedrukt met behulp van: *émét* [2]), *ogom, ogot néka* [3]) en *tama*.

Émét djarang dakoe kéta ho'o todé!, „als dat mijn paard was!".

Émét ata bora keta kakoe!, „als ik eens rijk was!".

Ogom ngokde akoe bo geta!, „was ik maar zoeven gegaan!" [4]).

Ogom agoe iné wai hitoe haoe danong geta!, „was je maar vroeger met die vrouw gaan trouwen".

Ogom neka ngok akoe bo!, „was ik toch maar straks niet gegaan!".

Tama itoe poli na'a winam, o anak!, „had je toen maar een vrouw genomen, kind!".

Ogo akoekoé ata laringtjain séng danong ta dé!, „was ik maar de eerste man van vroeger geweest!".

---

[1]) Een beekje met bomen, die hun schaduw werpen op het water, is een teken van voorspoed.

[2]) *Émet* = *émé* + *-t*; *émé* betekent „indien", *-t* = *te* (zie § 205).

[3]) Uit de vergelijking van *ogom* en *ogot* is het waarschijnlijk, dat *m* en *t* vastgegroeide achtervoegsels zijn: *-m* = *émé*; *-t* = *te*. Of dit *ogo* dan identiek is met het gewone *ogo*, „weigeren"? *Néka* is verbodsartikel (§ 204). Vermoedelijk kan dit ook evengoed achter *ogom* staan als achter *ogot* wegblijven.

[4]) *Bo* is hier en in het vierde voorbeeld een verkorting van *bao* „kort geleden".

f. Een toelaten wordt aangeduid door:

1. *kong.*

Kong lakon betji kanang!, „laat de schop maar alleen op reis gaan!".

Kong emi hang rasoeng ho'o oné saoeng moekoe!, „hij kan gerust het vergiftigde eten in het pisangblad nemen!".

Kong taé de méoe, „wat jullie ook mogen zeggen (ik zal toch met de kikvors gaan trouwen)!".

Kong ta!, „voor mijn part!"[1]).

Maik ka haoe kongm no'o, „blijf jij hier!" (bevel, wens?).

2. *Damang, (demeng, dem).*

Demeng en *dem* zijn verzwakte vormen van *damang*. *Ngo demeng ga!*, „ga dan maar!".

Nggitoe demeng? (*nggitoe damang!*), „het zij zo".

Wangka damang ga!, „begin dan maar".

Mai népa! damang hang akoe!, „kom slang, eet mij maar gerust op!".

3. *Asam* (vgl. het Maleise *biar*).

Asam paki akoe le haoe!, „dood me gerust!".

7. *Verbinding.*

125. Al vertoont de verbinding van werkwoorden veel overeenkomst met een samenstelling, zij behoort toch niet tot de eigenlijke samenstelling, omdat de afzonderlijke woorden (volgens onze definitie) in een verbinding hun eigen betekenis behouden een niet een nieuwe begripseenheid vormen zoals bij de samenstelling. Natuurlijk zijn de grenzen niet altijd scherp af te bakenen. Zoals de samenstelling zullen wij ook de verbinding verdelen in een copulatieve en in een determinatieve.

126. a) Tot de „copulatieve verbinding" behoren de uitdrukkingen met *mai*. De betekenis er van is „komen". *Mai* wordt in de levendige verhaaltrant gebezigd. Vooral komt het voor bij de woorden van: zeggen: antwoorden, vragen, roepen enz., welke dan als zelfst. naamwoorden optreden. *Mai tjoeroepn*; *mai taén*, „hij zeide"; *mai réi de morinmai walé de mendin*, „de heer vroeg... de slaaf antwoordde".

Men lette op het verschil van *mai taé* en *manga taé*. *Mai taé dakoe*

---

[1]) Over andere functies van *kong* vgl. deze § nr. b 2, § 141, 3 en § 196.

= „ik zeide (mijn woord was)". *Manga taég* = „ik heb wat te zeggen". Het laatste wordt gewoonlijk gezegd in de betekenis van het Maleise *ada perkara*, „ik kom wegens een geschil, rechtsgeding".

Mai staat echter ook dikwijls vòòr andere w.wden. *Mai hia Djoang boak*, „Dj. ging (hen) begraven". *Woko kolep gi leso, mai hi Potjo kéngko hi Tedé*, „toen de zon onder was, maakte P. T. wakker".

Mai ata toe'a so'o médé mbelé ata sitoe, „de ouden doodden vroeger dergelijke mensen".

Is *mai taé* of *mai* van het betreffende woord door een bepaling gescheiden, dan wordt *mai* (echter niet *taé*) herhaald. *Mai taé disé mbaroe laoe mai ngong isé mbaroe lé . .*, „zij van het huis stroomafwaarts zeiden tot hen van het huis stroomopwaarts . .".

Mai isé mbaroe laoe mai tjéloeng aloe agoe ngentjoeng, „zij van het éne huis leenden de stamper en de rijstblok van hen uit het andere huis".

Mai met de woorden van zeggen enz. verbonden staat altijd er vòòr: *mai taé diha, mai bénta diha* enz.

Een soort copulatieve verbindingen ontstaat verder doordat *agoe* („en") dikwijls verzwegen wordt.

Kaka lélap tenggok oelar sitoe agoe tjanga oké oné wae, „de vogels pikten de slangen op en namen ze in de bek mee (en) wierpen ze in het water".

Ngon gé éko tja béka koén, „zij ging (en) droeg een kleine mand op de rug".

Dawoe na'a noeroe oné kawa, „(hij) hakte het vlees in stukken en legde (ze) in de pan".

Gewoonlijk valt *agoe* weg vòòr de woorden van dragen, brengen, geleiden enz. Dikwijls staat vòòr het object van deze werkwoorden de voorwerpsaanwijzer *agoe*, die ook de betekenis heeft van „vergezeld met, in begeleiding van".

Itoekali losin ga ba tja léké koén, „toen vluchtte hij en nam een kleine klapperdop mee".

Hia ngo ba agoe atjoen, „hij ging op reis en nam de hond mee".

Tekemoesis mendi dadang agoe djarang, „achteraan (kwamen) de slaven die de paarden aan de hand meetrokken".

Synonieme werkwoorden hebben we tot de samenstelling gerekend (§ 30b).

127. b) Bij de d e t e r m i n a t i e v e verbindingen wordt het eerste w.wd. door het tweede nader bepaald. Wij geven dit in het Nederlands gewoonlijk weer met een bijwoord, voorzetsel of een bijzin. Daar in

het Manggarais de determinatieve samenkoppeling veelvuldig voorkomt, geven wij een groter aantal voorbeelden.

Hia roba rempé le mendon, „hij viel onder zijn last neer" (*roba* = vallen; *rempé* = neerdrukken).

Toko woléng kilo, „zij sliepen ieder in een ander vertrek" (*toko* = slapen; *woléng* = verschillen). Meer voorbeelden met *woléng* in § 100 nr. 4.

Dengkir te ho'on isé ka'éng nekid, „tot vandaag wonen zij bij elkaar" (*ka'éng* = blijven, wonen; *neki* = verenigen).

Poli hitoe winan toko adong, „daarna deed de vrouw alsof ze sliep" (*adong* = bedriegen).

Isé pisik seber ga, „zij deden alsof zij vlijtig waren" (*pisik* = veinzen; *seber* = vlijtig).

Ba loet oné mbaroe de radja!, „breng het naar het huis van den koning!" (*ba* = brengen; *loet* = volgen).

Ita hitoe hi Wokoek anging ngo oné semoeli, „toen W. dit zag, zwom hij naar de draaikolk" (*anging* = zwemmen; *ngo* = gaan).

Isé mai lako loet Mbong-Mbadjo, „zij voeren nu naar M. B.".

Mata leso lako léok tana, „de zon gaat om de aarde" (*lako* = gaan; *léok* = omringen).

Tékar lagé kena lalong bakok, „over een heg springt een witte haan" (*tékar* = springen; *lagé* = overschrijden. In dit raadsel betekent de witte haan het spuwsel en de heg de tanden).

Nahé oewa haéng woelang! Nahé langkas haéng ntala!, „Moogt ge uitgroeien tot aan de maan! Moogt ge groot worden tot aan de sterren!" (*oewa* = groeien; *haéng* = bereiken; deze wens wordt o.a. gericht tot een pas geboren wereldburger).

Kolés ge isé tjebongd, „zij kwamen terug van het baden". Bij de uitdrukking „terugkeren van" kan aan het laatste w.wd. ook *main* worden toegevoegd of *oné mai* er aan vooraf gaan. *Hi Timoeng Té'é kolé lako main*, „T. keerde van het uitstapje terug". *Hia kolé oné mai doeat*, „hij kwam van het tuinwerk thuis".

Kolé komt ook dikwijls voor in de functie van een bijwoord „ook, nog een keer". *Hia kolé ata tako*, „hij is ook een dief". *Déré kolé!*, „zing nog een keer!". Misschien dat deze overgang van functie plaats vond langs uitdrukkingen zoals: *mai kolé* = terugkomen, weer komen. Men kan hier *kolé* als w.wd. of als bijwoord opvatten, de betekenis blijft dezelfde.

De oorspronkelijke betekenis van *kolé* (= terugkomen) zien we

nog in: *Pandé kolés kali le haoe mbaroe so'o!*, „bouw de huizen weer op!". De huizen waren namelijk ingestort (*pandé* = doen).

Vele samenkoppelingen worden met *ka'éng* gevormd. De eigenlijke betekenis is „blijven". In verbinding met een ander w.wd. drukt *ka'éng* het altijd doen, het altijd bezig zijn van het laatste w.wd. uit. *Ka'éng djera* = altijd bevelen; *ka'éng hang* = aan het eten blijven; niet ophouden met eten; *ka'éng toko* = blijven doorslapen.

Er zijn soms gevallen waar men een groep werkwoorden evengoed tot de copulatieve als tot de determinatieve zou kunnen rekenen. *Itoekali rétangn ga momang kaka hitoe*, „toen weende hij wegens het dier" (*momang* = beminnen). *Hia losi tepo tokon*, „hij vluchtte hals over kop" (*losi* = vluchten; *tepo tokon* = zijn benen breken).

In één zin kan zelfs een copulatieve én een determinatieve samenkoppeling voorkomen: *Pili na'a nekis!*, „raap ze (de maiskorrels) op (en) leg ze bij elkaar!".

128. Twee w.wden die in een determinatieve samenkoppeling staan, mogen niet door de volledige vorm van het pers. v.nwd. worden gescheiden. Meestal ook niet door de verkorte vorm, ofschoon dit laatste een enkele keer wel wordt aangetroffen (vgl.: *kolés ge isé tjebongd*, en: *itoekali rétangn ga momang kaka hitoe*). Wij geven hieronder van twee zinnen enkele foutieve en de juiste vertalingen, zoals zij het meest voorkomen.

Hij deed alsof hij sliep

foutief	*juist*
rétang hia adong	*hia rétang adong*
	rétang adong hia
rétangi adong	*rétang adong diha*

Zij sliepen tezamen in één kamer

foutief	*juist*
toko sisé neki tja loang	*isé toko neki tja loang(s)*
	toko neki tja lonag sisé
	(isé) tokos neki tja loang neki tja loangs tokod.

8. *Aequivalenten van enkele zg. hulpwerkwoorden.*

129. Het Manggarais heeft geen hulpwerkwoorden van tijd en voor de lijdende vorm. In het kort geven wij hier weer uitdrukkingen voor onze hulpwerkwoorden: „moeten, willen, kunnen" en het koppelwerkwoord „worden".

a) Moeten.

Ligt op „moeten" een sterke nadruk, dan wordt het weergegeven door *paka. Méoe paka walé nggo'o* . ., „gij moet aldus antwoorden . .".

Sanggéd kodé paka mai kéta taoengs!, „alle apen moeten komen!".

Haoe paka mbelé iné wéoe winam hitoe!, „jij moet de inéwéoe, je vrouw, doden".

Heeft „moeten" de betekenis van „het past, het betaamt", dan zegt men *patoen. Patoen ité lorong taé de toeang*, „wij moeten de woorden van den heer opvolgen".

Zeer dikwijls wordt ons „moeten" niet afzonderlijk uitgedrukt; het ligt dan in verband met de samenhang enz. in het werkwoord opgesloten.

Landing hitoe haoe kawé tja manoek lalong!, „daarom moet ge een haan brengen".

Tja leso isé reké remong. Balak ba toeak, kodé ba moekoe, „Op zekere dag spraken ze af elkaar te zullen ontmoeten. De hagedis moet dan palmwijn meebrengen, de aap pisangs".

Tjo'o pandén?, „wat moet ik doen?" (lett.: wat is het doen er van?).

Tjo'o kéta nawan, betén perkara disé hitoe?, „welke list moet ik verzinnen om hun rechtsgeding te beslissen?".

Apapéng adong dakoe tai iné wai so'o-é?, „welk moet straks mijn list zijn tegenover die meisjes? (welke list moet ik straks tegenover . . gebruiken?)".

Ook *tamat* („mits, indien maar") drukt vaak ons „moeten" uit. *Am basi ina, tamat kéng oné Mori Keraéng*!, „als worden wij ook niet dadelijk gezond (lett.: al houd het gezondworden op), moeten wij toch tot M. K. bidden".

b) Willen.

De Manggaraise aequivalenten hiervoor zijn: *gori, koedoet, te*. Over *gori* vgl. § 54 nr. 3. *Koedoet kolé hia ga*, „hij wilde naar huis gaan".

Poli hitoe hi Molas-rongga hia koedoet losi, „daarna wilde M. vluchten".

Achter *gori* komt zeer dikwijls (het doelbepalende) *te*, „om te" (§ 196).

Manga tjangata ata koedoet ngo tjebong oné tja ngalor, „er was een man die in een rivier een bad wilde nemen". Vgl. verder de voorbeelden in § 118. Over *koedoet* in de functie van doelaanwijzend voegwoord zie § 196.

Pitoe te ngo nia?, „P., waar wilt ge heengaan?”.

Manga soea ata reba agoe soea ata molas te pandé reba molas, „er waren twee jongens en twee meisjes die tezamen wilden leven”.

Te ngo pé'ang tana dé ata molas hitoe, „het meisje wilde naar buiten gaan”.

Te dient ook als betrekkingaanwijzend woord (§ 60) en doelaanwijzend voegwoord (§ 196). Ook een verbinding van *gori* en *koedoet* komt voor: *Tjala goris méoe koedoet agoe akoe?*, „Wilt gij soms met mij trouwen?”.

„Willen” wordt dikwijls niet door een apart woord uitgedrukt. *Hia léor kodé hitoe agoe paki kodé hitoe, maik kodé hitoe losi lélang*, „hij zette de aap achterna en wilde de aap doden, maar de aap vluchtte vlug weg”.

Poea apa, ema?, „welke vrucht wilt ge, vader?”.

Toé kami wodja!, „wij willen geen rijst!”.

Opm. In de Oostelijke tongvallen staat *pélé* voor *koedoet*. *Poti itoe mai pélé tako toeak data radja itoe*, „de poti kwam om de palmwijn van dien mens te stelen”.

c) Kunnen.

Het meest gebruikelijke woord hiervoor is *ngantjéng* (voorbeelden zie § 141). *Ngantjéng* heeft ook de betekenis van „mogen”. *Toé ngantjéng!*, „dat mag niet”. In de betekenis van „kunnen” wordt soms ook *kong* gebruikt.

Hia toé ngantjéng te tjoeroep, „hij kon niet spreken”.

Tjo'o kong lakog akoe ta anak, „hoe kan ik lopen, kind?”.

Tjo'o kong déróg akoe, maram oedeng kig le haoe oné potang koé ko'o?, „hoe kan ik zingen, daar gij me immers in deze kleine kooi hebt opgesloten?”.

Achter *ngantjéng* blijft het w.wd. dikwijls weg, indien het reeds genoemd is of uit de situatie duidelijk is. *Ali toé ngantjéng lisé karot hitoe, isé rétang: endég mo! endég mo!*, „omdat zij de (hen achtervolgende) doorn niet konden (afweren), weenden zij: ach onze moeder! ach onze moeder!”. „*Toé ngantjés lami*, „wij kunnen (deze zware kisten) niet (optillen)”.

Mai daloe Roeteng, agoe sanggéd ro'éng te oké larik nggeroné hia maik toé ngai ngantjéng lisé, „de daloe van Roeteng en al zijn onderdanen kwamen en wierpen een touw naar haar toe, maar zij konden haar er niet uit trekken”.

d) Worden.

Het is moeilijk aan te geven, welk verschil er bestaat in het gebruik

van *djari* en *tjiri*. Soms kunnen zij door elkaar worden gebruikt. Bv.: *Hia tjiri radja mésés*, „hij werd een grote koning".

Itoekali anak koé hio bao djari radja nitoe, „toen werd het kind van straks koning ginder".

In de vaste uitdrukking *djari* (*agoe*) *dédék*, „schepper en maker" is *djari* zelfs een overg. w.wd. Andere voorbeelden van *djari* zijn: *Djarikoé wodja latoeng*!, „moge de rijst en mais gedijen!". *Poli hitoe djari kolé nenggitoe*, „daarna werd het ook aldus (zoals hij voorspeld had)".

Veel meer wordt *tjiri* gezegd. In verhalen waar sprake is van een gedaanteverandering staat constant *tjiri*. *Tjiri ata gi*, „hij werd toen een mens". Doch ook zonder uiterlijke verandering komt *tjiri* voor.

Hia tjiri wina diha, „zij werd zijn vrouw". *Le hitoe hia tjiri ata mbeko*, „daardoor wordt hij een medicijnman".

Wangka nitoe main hia tjiri haé reba agoe ata bora hitoe, „van toen af aan werd hij bevriend met dien rijken man".

Hi Kolang tjiri ata bora mésé, „K. werd zeer rijk".

Néka rantang anak, méoe koedoet tjiri di'am tai!, „vreest niet kinderen, gij zult straks gezond worden!".

Agoe golo hitoe tjiri wae mésé, „en het dorp werd tot water".

Dikwijls wordt in het Manggarais *tjiri* weggelaten. De eerste vier volgende zinnen komen overeen met de laatste vier voorbeelden, maar nu zonder *tjiri*.

Wangka nitoe main anakoé sitoe haé reba agoe hi Wokoek, „van toen af aan werden de kinderen vrienden van den „Kromme" ".

Nenggo'o ata toe'a hitoe tara boran, „aldus is de oude man rijk geworden".

Penoe hitoe téi rewos agoe wadja hitoe, maik toé tara di'a, „P. gaf medicijnen aan de krokodil, maar deze werd niet beter".

Emé nggitoe ta, wae kaoet tana ho'o!, „als het zo is, zal tot water dit land worden!".

In plaats van *tjiri* staat soms *tambang*, „toenemen". *Wadja hitoe tambang-tambang kolé rabon*, „de krokodil werd hoe langer hoe kwader".

Boeroe tambang-tambang mésén, „de wind werd steeds krachtiger".

Tjiri komt ook overeen met ons koppelwerkwoord „zijn". *Oné liang mésé hitoe nendep tjiri kéta*, „in dat grote hol was het zeer donker".

9. *„Weglaten van het werkwoord"*.

130. Vooral de volgende Nederlandse werkwoorden worden in het Manggarais dikwijls niet uitgedrukt:

a) *Neki* (trouwen).

Gorim haoe agoe paké ho'o?, „wil jij met deze kikvors trouwen?".

Agoe haoe akoe, „ik wil met jou gaan trouwen".

Agoe akoe haoe ga!, „trouw met mij!".

Agoe haoe demeng ami, „wij zullen maar met jou trouwen".

Bij deze uitdrukking wordt eerst het voorzetselvoorwerp gezegd, nooit andersom. Tegen het Manggaraise taaleigen zou zijn: *akoe agoe haoe*, („ik wil met jou gaan trouwen"), of: *haoe agoe akoe ga*!, („trouw met mij!"). Het eerste voorbeeld met het onderwerp voor het voorzetselvoorwerp is slechts een schijnbare uitzondering, daar dit *haoe* een versterking is van de verkorte vorm *-m* (§ 42)[1]).

b) *Noing* of *dengé* (beide in de betekenis van „voelen").

Tjampo kéta méong, ai betin liha akit de lawo, „de kat kronkelde zich heen en weer, want zij voelde pijnlijk het bijten van de muis".

Danga-danga kéta betin le wadja hitoe, „de krokodil voelde de ziekte steeds meer (werd steeds zieker)".

Geen w.wd. is natuurlijk in deze zin weggebleven: *danga-danga kéta beti de wadja hitoe*, „de ziekte van de krokodil nam steeds toe".

c) *Mbelé* (slachten, offeren).

Kaba raén lakoe waka méoe, „een witte karbau zal ik slachten om een vreugdefeest wegens jullie te vieren".

Ela raén kéta lakoe, tama di'a anak dakoe!, „een lichtgekleurd varken zal ik offeren, indien mijn kind gezond wordt!".

Uit een offergebed bij het bouwen van nieuwe huizen: *Ho'o kaban lami te weri mbaroe*.., „hier nu slachten wij een karbau voor het oprichten van een (nieuw) huis..".

Bij grote droogte. *Ho'o manoek lami, koedoe ngo wali, tjai oesang*!, „nu slachten wij een haan, opdat de droogte heenga, de regen kome!".

Ook de volgende w.wden worden dikwijls verzwegen:

d) *Pandé* (doen).

Tjo'o weli geta, endé, koedoet itankoé hi ema?, „wat moet ik doen, moeder, om vader te vinden?".

Tara nggo'o lakoe isé o'o, ai paki akoe sisé danong, „de reden dat

---

[1]) De volledige vorm van het pers. voornaamw. kan, indien er nadruk op valt, natuurlijk ook voor *gori-* worden geplaatst. *Wantil de iné mai sitoe*: *ami gorigm agoe haoe*, „de meisjes antwoordden: wij willen met jou gaan trouwen."

ik aldus jegens hen gehandeld heb, is, omdat zij mij vroeger gedood hebben".

Tjo'o tara neggitoen?, „waarom moet ik aldus handelen?".

De uitdrukking: *Tjo'o pandén?*, „hoe moet ik (enz.) het doen" komt echter ook dikwijls voor.

e) Werkwoorden van beweging.

Oném haoe ta!, „ga binnen!".

Tjé'é koén lé mai!, „Komt hierheen van ginder".

Neggitoem taoeng anakoé hitoe nggerepé'ang nggereoné, „aldus ging het kind steeds in en uit".

Apa tara béhéngm haoe ta, Oempoe?, „waarom kom je zo laat, Oe.?".

Roedas pé'ang mai!, „komt maar binnen gij die buiten zijt! (lett.: verder gij van buiten!)".

Agoe toé béhéng moesi main, itoe wan kolé lé mai mbang mésés ho'o, „en niet lang daarna kwam deze grote watervloed van ginder naar beneden" [1]).

Na'a wa („neerzetten") wordt ook figuurlijk gezegd voor „spreken" (uit de mond neerzetten). *Na'a* blijft dan dikwijls weg.

Wankali ta, Mbagoeng!, „vertel M.!".

Emé manga radjan, wan damang lité!, „als er een reden is (om te spreken), spreek dan!".

Agoe akoet, o Kolos, „mag ik met je meegaan, K.?" (vgl. § 140).

f) *Téi* (geven) en *tiba* (ontvangen).

Ema, akoe hang!, „vader, geef mij eten!".

Akoe koés iwod ta!, „geef mij het overige!".

Méoe tja oeman wodja!, „gij zult een hele rijsttuin krijgen!".

Émé koedoe manoek de haoe tai, ami manoek de haoe. Émé koedoe manoek dami, haoe tjan pékang agoe kopé, „als jouw haan straks verliest, krijgen wij jouw haan. Indien onze haan verliest, krijg jij een hengelroede en een zwaard".

Akoe toé kin (di)!, „ik heb nog niets gekregen!".

g) achter *ngantjéng* (vgl. § 129 c).

h) Dikwijls laat men het w.wd. weg, omdat het vroeger in het verhaal reeds gezegd is of uit de situatie duidelijk is. *Émé toé tjéloep kin hangn, roeda kin lakoe apa ho'o!*, „als het eten niet verandert, zal ik dit hier (de watervloed) door laten gaan!".

„*Lété lété leso hia mai oné ata bora hitoe, koedoet dwan djarang*

---

[1]) *Émé poli alan anak dakoe lata, gélang toeran nggeretjé'é!* „indien mijn kind verloren heeft van mensen, kom dan vlug hier (en) vertel het."

hitoe, „elke dag kwam hij bij den rijke, om hem te overreden dat paard (te ruilen)".

Ata toe'a hitoe toé manga henang toeakn, „de oude man had niet verboden (palmwijn af te tappen) van zijn toeak-boom".

Toé taoeng ngantjéng kepal ho'o méoe o'o ta!, „gij allen kunt dit schip niet (naar de oever trekken)".

XIII. DE POSSESSIEVE CONSTRUCTIE.

1. *Terminologie.*

131. Met „possessieve constructie" bedoelen wij het gebruik van het bezittelijke voornaamwoord (inzonderheid het possessieve achtervoegsel) in tegenstelling tot het gebruik van het persoonlijke voornaamwoord. De poss. constr. komt overeen met wat anders genoemd wordt: „substantieve constructie, substantivering van het werkwoord, substantivering van het praedicaat" en dgl. Wegens de volgende twee redenen lijkt ons voor het Manggarais de term „possessieve constructie" beter dan „substantieve constructie (enz.)".

Er zijn bepaalde woorden, die straks uitvoerig zullen worden behandeld, welke veroorzaken, dat het w.wd. (of een ander woordsoort) slechts met het bezitt. v.nwd., hetzij met de volledige of met de suffixvorm, wordt verbonden, nooit met het achtervoegsel van het pers. v.nwd.. Het gebruik van pronominale suffixen is echter in de meeste gevallen dikwijls onstandvastig en willekeurig.

Worden er nu geen suffixen gebruikt en treedt er — indien de agens een zelfst. nwd. is — niet de afhankelijkheidswijzer *de* op en is ook het aanw. v.nwd. weggevallen, dan hebben wij wat de vorm betreft een verbale constructie, d.w.z. een zin waarin het gezegde een w.wd. is, al is het dan ook waarschijnlijk, dat deze verbale constructie ontstaan is, doordat de pronom. suffixen bij het (gesubstantiveerde) w.wd. verdwenen zijn [1]).

Twee voorbeelden zullen ons betoog duidelijk maken.

Woko poli tjebong, hia tjoeki towén, „nadat hij een bad had genomen, wilde hij zijn kleren aantrekken". *Rémé hia wisi lotjé, mai réi de endén*, „terwijl zij de matten uitspreidde, vroeg haar moeder".

---

[1]) Op het verdwijnen van de pron. suffixen hebben we reeds vaker gewezen (vgl. § 101). Hoe door dit verdwijnen uit een nominale een verbale constr. ontstaat, zie bij *gori-* § 47 nr. 3 en bij *manga* §§ 103 en 104.

Wij hebben hier na *poli* en *rémé* verbale constructie. Wij kunnen dus niet formuleren: Na *poli* en *rémé* (etc.) volgt de substantieve constructie. Wel echter geldt deze regel zonder uitzonderingen: Indien er na *poli, rémé* enz. suffixen gebruikt worden, dan zijn slechts de possessieve mogelijk. Bovengenoemde voorbeelden zien er dus bij gebruik van voornaamwoorden aldus uit:

Woko poli tjebongn, hia koedoet tjoeki dékon.

Rémé wisin liha lotjé, mai réi de endén[2]).

Niet mogelijk is hier het gebruik van de personale achtervoegsels:

woko poli tjebongi, hia enz.

rémé wisij liha lotjé, mai enz.[3]).

Wij kunnen aldus kort en duidelijk formuleren: Indien na bepaalde woorden (welke deze zijn, wordt straks aangegeven) pronominale suffixen worden gebruikt, dan volgt steeds de possessieve constructie. Met de oude terminologie van „subst. constr." is dit m.i. niet zo kort en duidelijk te formuleren.

Men kan tegen onze terminologie wel inbrengen, dat er in het Manggarais nog een ander uiterlijk kenteken is behalve het gebruik van het poss. suffix, om te zien dat wij hier een subst. constr. hebben, namelijk het gebruik van het aanw. v.nwd. of de afhankelijkheidswijzer *de*. B.v. *Rémé hia lako hitoe, tjoemang kolé agoe koesé*, „terwijl hij verder ging, ontmoette hij een kreeft". En: *Rémé tjebong di Pondik, tjetjan tako latas ga*, „terwijl P. aan het baden was, stalen mensen zijn kleren".

Hierop kan het volgende worden geantwoord. Ongetwijfeld is in de laatste twee voorbeelden ook formeel te zien, dat *lonto* en *tjebong* twee gesubstantiveerde werkwoorden zijn, maar dit is geen bezwaar tegen onze terminologie, immers *hitoe* in het eerste voorbeeld is niet vereist. Deze constructie met *hitoe* komt betrekkelijk zelden voor. Wat het tweede voorbeeld aangaat, zo is hier *de* (resp. *di*) niet altijd verplicht. Ook een zuiver verbale constructie komt zeer dikwijls voor. B.v. *Doe poli tjebong radja hitoe, kolé oné mbaroen gi*, „nadat de koning een bad had genomen, keerde hij naar huis terug". Bovendien kan ook hier het poss. suffix in plaats van *de* gebruikt worden, een constr. die veel frequenter is dan die met de afhankelijkheidswijzer. B.v. *Rémé tokon hi Pondik, tjaisg ata béo*, „terwijl P. sliep kwamen de mensen van het dorp". En het boven aangehaalde voorbeeld zou

---

[2]) Dat ook deze volgorde gebruikelijk is: *rémé wisin lotjé liha* enz. vgl. § 86. Voor de constr. *rémé wisi lotjén (hia)* enz. zie verderop § 148.

[3]) Foutief zou eveneens zijn: *rémé wisi lotjéj* enz.

men ook kunnen zeggen: *doe poli tjebongn radja hitoe* enz.

Nog een ander bezwaar hebben we voor het Manggarais tegen de term „substantieve constructie (enz.)". Het poss. suffix kan bij onze constr. ook aan een zelfst. nwd. gehecht worden.

Isé te soea manga tja endéd, „zij hadden één moeder" (= waren halve broeders).

Oema disé toé manga danid, „hun tuinen droegen geen vruchten".

Maik doe wién tana, toé tara tjai hia Siwa, „maar toen het (reeds) nacht was, was S. nog niet gekomen".

Adjar ngadji ho'o soesa kéta, le méoe ata koé émongn, lami ata toe'a soesan, „leren bidden (= de geloofsformulieren) is een grote last, voor jullie, kleine kinderen, is het gemakkelijk, voor ons grote mensen is het een last".

Hier kan toch moeilijk van substantivering spreken, omdat *endé*, „moeder"; *dani*, „vrucht"; *wié*, „nacht" en *soesa*, „last" reeds zelfst. nwden zijn en ook de term „substantieve constructie" zegt hier weinig, terwijl onze terminologie ook op zulke gevallen toe te passen is. Zonder *manga* zou men b.v. in het eerste voorbeeld ook de pers. constr. kunnen gebruiken: *isé te soea tja endés* (vgl. § 106).

2. *Wanneer Possessieve Constructie.*

132. Zoals in vele andere Indonesische talen geldt ook voor het Manggarais deze algemene regel: De possessieve constructie wordt gewoonlijk gebruikt, indien er op een bizonderheid van het gebeuren de nadruk valt. Deze bijzonderheid kan zijn: de tijd wanneer, de plaats waarin, de wijze waarop, de persoon door wien of bij wien een gebeuren plaats heeft.

Het woord „gewoonlijk" duidt reeds aan, dat niet altijd in de opgesomde gevallen de poss. constr. wordt toegepast. Soms zijn beide constructies in gebruik; de possessieve zowel als de personale, soms echter alleen één van beide. Wij moeten daarom van de algemene regel tot de afzonderlijke woorden (of woordgroepen) afdalen om aan te geven, of hier uitsluitend één constr. — en welke dan — ofwel beide voorkomen. Bovendien zijn er ook sommige voegwoorden en andere woorden, waarna òf uitsluitend òf gedeeltelijk de poss. constr. volgt. Deze woordsoorten zijn in de algemene regel niet genoemd.

133. Van te voren zij echter nog op een belangrijk verschil met de poss. constr. in het Javaans gewezen. In laatstgenoemde taal vinden we de poss. constr., ook al volgt het woord, dat een nadere bijzonderheid aangeeft (de tijd, de plaats, de wijze), op het woord, dat de

handeling of de toestand uitdrukt. In het Manggarais is dit alléén bij het bijv. nwd. (§ 138) en het bijwoord van plaats (§ 136) mogelijk. Bij een gebeurwoord echter moet het woord, dat de nadere bizonderheid daarvan aangeeft, en daardoor de poss. constr. „veroorzaakt" altijd voorafgaan. De zinnen „wanneer komt hij terug?, hij komt dadelijk terug!", zijn in het Javaans

baliné ḍèk kapan? of *ḍèk kapan baliné?* [1])
baliné saiki! of *saiki baliné.*

De Manggaraise uitdrukkingen hiervoor zijn:

tjepisa(j) kolén? of *tjepisa(j) kolén hia?*
to'ong(i) mai kolén! of *to'ong(i) mai kolén hia!*

Staat *to'ong* achteraan, dan ligt dus de nadruk meer op het gebeuren zelf. In dat geval wordt de pers. (of verbale) constr. toegepast:

mai koléj to'ong! [2])

Het feit dat — afgezien van het bijv. nwd. en bijw. v. plaats — de poss. constr. slechts voorkomt, indien het veroorzakende woord voorafgaat, komt precies overeen met de structuur van het Manggarais. In hoofdstuk VIII hebben we gezien, dat de woordschikking door de nadruk, die op een bepaald woord ligt, geregeld wordt, zodat het woord dat in de gedachte van den Manggaraisen spreker op de voorgrond staat, ook het eerst wordt gezegd, grammaticaal gesproken, in de zin vooropgeplaatst wordt. Bij de poss. constr. nu ligt de nadruk niet zo zeer op het gebeuren als zodanig, maar meer op een nadere bijzonderheid daarvan. De uitzondering die het bijv. nwd. maakt, is misschien te verklaren, doordat juist bij het noemen van afmetingen, van de prijs enz. de uitdrukking gemakkelijk éénvormig en usueel kan worden en dat ook blijft, terwijl de taal in andere uitdrukkingen een

---

[1]) Natuurlijk ook nog de constr. met *olèh*: *Olèhné bali dèk kapan?* enz.

[2]) Later (§ 146) zullen we zien dat de poss. constr. soms ook voorkomt, waar geen nadere bizonderheid van het gebeuren genoemd wordt, dus ook zonder woorden die deze constr. veroorzaken. Zodoende is ook een zin *mai kolén to'ong* soms mogelijk. Ik heb wel zulk een zin (of een daarmee corresponderende) nooit aangetroffen. Op mijn vraag, of *mai kolén to'ong* ook wel eens voorkwam, antwoordde een inlandse onderwijzer: *satoe*[2] *kali bisa.* De voorbeelden die hij na lang zoeken bij elkaar bracht, waren echter zo onduidelijk en twijfelachtig, dat dit slechts mijn mening bevestigde, die mij ook uit de verhalen en uit de gewone spreektaal bleek, dat namelijk *mai kolén to'ong* een zeer zeldzaam en uitzonderlijk geval zou zijn, terwijl de boven aangehaalde regelmatige constructies gewone uitdrukkingen zijn die dikwijls voorkomen. Vgl. ook de uitdrukkingen van § 42, waaruit ook blijkt, hoe de poss. constr. afhankelijk is van het veroorzakende woord. Verder o.a. §§ 56 en 58 nr. 2, en trouwens alle voorbeelden zowel in dit hoofdstuk als ook over het gehele werk verspreid.

verschil maakt naar gelang dat de nadruk valt op de handeling, resp. toestand, ofwel op een bijkomstige omstandigheid daarvan. Wat het bijw. v. plaats betreft, kan worden opgemerkt, dat dit ook anders onregelmatigheden vertoont (§ 170).

134. Bij tijdbepalingen volgt de poss. constr. altijd[1]) achter:

1) de woorden die het afgelopen zijn van een gebeuren, verder het nog voortduren er van aangeven, dus na: *poli* resp. na *rémé, doe, ngai, téméng* (*déméng*), *tjangga* (*tjengge, tjang*). Ook na *agoe*. *Mbaré mentaoengs ata sitoe agoe réta-rétangd*", zij riepen altijd en weenden".

Voorbeelden met *poli*. *Leso poli kolépn agoe tana poli manén ga*, „de zon was reeds onder en het was donker".

Woko poli poead, hia téméng oné tja tongka mésé, „nadat hij ze (de blaren) had geplukt, kookte hij ze in een grote ketel".

Wadja hitoe wa roho hadjoe polig tokon, „de krokodil onder de afgevallen boomblaren sliep reeds".

Voorbeelden met *rémé*. *Rémé nggitoen tjai Nadjé*, „ondertussen kwam N.".

Rémé lélon rapoe hitoe liha, doemoek tjai kaoet tja ata reba dia da'atn, „terwijl hij naar het lijk keek, verscheen plotseling een buitengewoon schone jongeling".

Ata bora hitoe rémé tokon, „de rijke man was aan het slapen".

Voorbeeld met *doe*. *Doe matan atjoe hitoe, isé rétang kétas*, „toen de hond dood was, weenden zij zeer".

Voorbeelden met *ngai*. *Ngantjéng te ngai ontom haoe, rodo manga kaoet anakm oné toekam?* „kan het soms dat, terwijl jij zat, eenvoudig ineens je kind in je schoot was"?

Lawo, akoe bao ngai lako-lakog, „muis, ik was straks aan het rondlopen".

Haéng motang ngai lami latoengn, „(hij) ving een bosvarken, terwijl hij de mais bewaakte".

Voorbeeld met *téméng* (*déméng*). *Ngo sekola hia téméng sakin*, „hij ging naar school, terwijl hij smerig was".

Voorbeelden met *tjangga* (*tjengge, tjang*). *Tjangga ngo panté toeakn, hia ka'éng noek te emi wina molétaoeng*, „tegelijk dat hij palmwijn tapte, dacht hij er altijd aan, een vrouw te nemen".

Itoekali dérén kolén ga tjengge lakod, „toen zong hij weer, terwijl zij verder gingen".

---

[1]) (indien er pronom. suffixen worden gebezigd). Deze restrictie die reeds uit § 131 duidelijk is, zullen wij in het vervolg weglaten.

Tjang téingd koesé le kodé hitoe, tiba le atjoe éta, „terwijl de aap de kreeften aanreikte, nam ze de hond (die) boven (op een tak zat) aan". Meer voorbeelden zie in §§ 122, 123 en 172 e.v.

2) *itoe, itoekali, o'o(o),* „nu, toen"[2]).

Itoe katoen tja népa ho'o liha, „toen stuurde hij deze éne slang uit".

Itoekali koedoed liha ga, „toen zette hij ze achterna".

Itoeskali riéd mangkad sitoe, „toen hielden (zij) met hun tollen een wedstrijd".

Tama o'o kéta regéngm haoe lakoe!, „nu heb ik je dan eindelijk betrapt".

Os di ngod, „toen gingen zij weg".

3) absolute tijdbepalingen zoals: dadelijk, gisteren, morgen over 7 dagen (enz.).

Tolongs di ngod isé, „dadelijk zullen zij vertrekken".

Oné meseng tjain, „gisteren is zij gekomen".

Diang akoe maig, „morgen zal ik komen".

Tja pitoe tité kolé oné béod!, „laten wij over 7 dagen naar het dorp gaan".

Akoe tja loe'ang kakoe étag, „ik zal over 15 dagen boven (= in jullie dorp) komen".

4) *retoek di,* „zo juist".

Retoek di tjain, „hij is zo juist gekomen".

Retoek di koléd, „zij zijn zo pas teruggekeerd".

Itoekoé di heeft ook dezelfde betekenis. *Itoekoédi tjain,* „hij is zo even gekomen".

135. Constructies bij andere tijdbepalingen. Achter *doe hitoe, lété hitoe* („toen, op dat tijdstip"), *poli hitoe* („daarna") volgt gewoonlijk de pers. constr. Meer dan bij de twee eerste uitdrukkingen wordt achter *poli hitoe* ook wel de poss. constr. aangetroffen. Dit is echter geen gevolg van deze tijdbepaling, de poss. constr. wordt immers soms ook zonder een nadere bepaling van het gebeuren aangetroffen. (§ 141 e.v.). Bovendien zou in deze gevallen de poss. constr. ook door de personale vervangen kunnen worden. Enkele voorbeelden.

Djari doe hitoe ata toe'a hitoe, Hi Ewas agoe Déroeng, roné nggerewas agoe mata moeings, „en toen stortten de oude mensen, E. en D., naar beneden en stierven natuurlijk".

---

[2]) De *h* van *hitoe* en *ho'o* blijft hier meestal weg. Aan *itoe* en *o'o(o)* wordt ook dikwijls het pers. suffix gehecht, *-j* komt echter betrekkelijk zelden voor.

Doe hitoe rétangi ga, „toen weende hij".

Lété hitoe anak diha toé itaj, „toen vond hij zijn kind niet".

Poli hitoe isé nekis ga, „daarna gingen zij trouwen".

Poli hitoe dadés ata koé sitoe le Empo-roea hitoe, „daarna nam E. de kinderen mee".

Voorbeelden van de poss. constr. bij *poli hitoe. Poli hitoe isé ngod ga oné béo Lait,* „daarna gingen zij naar het dorp L.".

Poli hitoe toko kolén gé, „daarna sliep hij weer".

Poli hitoe wangkan rampas, „daarna begon de strijd".

Achter *le mané,* „'s avonds", kan men kiezen tussen de pers. of poss. constr. *Le mané(s) tjais poti ga,* „'s avonds komen de potis", of: *le mané(s) tjaid poti ga.*

Beide constructies vond ik eveneens achter *ného diang goelan* („de volgende morgen"). *Ného diang goelan hena di Timoer tja kéta motang mésé,* „de volgende morgen ving T. één groot bosvarken".

Achter *le goela* volgt de poss. constr.

Ného diang goelan lakoe ga, „de volgende morgen vertrokken zij".

Op mijn vraag, of men hier ook *lakod* kon zeggen, kreeg ik een ontkennend antwoord.

Bij de weinige voorbeelden die ik hierover heb, vond ik achter *mané tana* („'s avonds") steeds de poss. constr. *Mané tana maid poti,* „'s avonds komen de potis". *Mané tana maid ata tako,* „'s avonds komen de dieven". Voorts ook: *Wié agoe leson boak dakoe, toé tara polis,* „dag en nacht heb ik graven gedolven, maar ze zijn nog niet af".

Voor zo ver er suffixen worden gebruikt, trof ik achter een tijdbepaling, bestaande uit een zelfst. nwd. en het aanw. v. nwd., altijd de pers. constr. aan. *Wié hitoe meka meka toé tokos,* „die nacht sliepen de gasten niet".

Er zijn natuurlijk meer voorbeelden nodig om een algemene regel te kunnen afleiden. Ik beschik over weinige voorbeelden, niet omdat dergelijke tijdbepalende uitdrukkingen weinig voorkomen, maar omdat dan meestal geen voornwdl. achtervoegsels gebezigd werden.

Itoekali en *itoepo. Kali* en *po* zijn modale partikels en nadrukwijzers (zie § 207, 11 en 19). *Itoepo* heeft meer de betekenis van „daarna, dan pas" [1]). Opmerkelijk is dat, terwijl op *itoekali* altijd de poss. constr. volgt, na *itoepo* juist altijd de personale gebezigd wordt.

Tjai kéta weki roeg akoe, itoepo totoj, „wanneer ik kom zal ik hem (= de brief) voorlezen".

---

[1]) *Itoepo* wordt ook gebruikt na de vergrotende trap (§ 90).

Itoekali emid lisé hang sitoe. Itoepo hangs, „Toen namen zij het eten. Daarna aten zij het op".

Le wié itoepo réis le radja, „'s nachts daarop vroeg hen de koning".

Po heeft ook nog de volgende interessante eigenaardigheid. Volgt het op een tijdbepaling, dan staat de pers. constr. Maar indien na dezelfde tijdbepaling de modale partikel *di* wordt gebruikt, — hier in dezelfde betekenis als *po* —, dan wordt deze tijdbepaling met de poss. constr. verbonden. Ik zou echter nog over meer voorbeelden moeten beschikken om uit te maken, of dit altijd het geval is.

Tai wié po mbelés liha manoek sitoe, „komende nacht wilde hij de kippen doden".

Tai wiés di mbeléd lité kaba sitoe, „komende nacht zullen wij de karbauwen slachten".

Achter *toédi* („nog niet") heb ik nooit de poss. constr. gezien.

Toédi mamés hang dami, „ons eten is nog niet gaar".

Doe hitoe hia Melama toédi tjaij, „toen was M. nog niet gekomen".

Doe toédi tokos isé, labar kid oné goedang boné, „toen zij nog niet sliepen, speelden zij eerst in de schuur (= voordat zij gingen slapen enz.)".

Achter *woko* volgt eveneens altijd de pers. constr. (*woko* = „toen" voegw.). *Woko itas liha, itoekali kolén ga*, „toen hij hen zag, toen keerde hij terug".

Nisang kéta naig, woko dengés lakoe kakord manoek, „ik was zeer blij, toen ik de hanen hoorde kraaien".

Rémé koén déng towé, woko toe'aj latjoj, „als hij nog klein is, heeft hij kleren aan, wanneer hij oud is, is hij naakt" (= jonge bamboescheut, waarvan het omhulsel later afvalt).

136. Achter p l a a t s b e p a l i n g volgt altijd de poss. constr.

Kawékoé no'o lami bao ga, no'o bao itan lami hia, „wij hebben haar hier gezocht, hier hebben wij haar ook gezien".

Tjai wa Waé Pesi, nitoe tokon, „bij de Pesi-rivier gekomen, sliep hij daar".

Nitoe taoeng toead ata wa mai, „daar kwamen al de mensen van beneden (het graf) te voorschijn".

Roeda lako disé, nggerewa nggeréta lakod oné poear hitoe, „zij liepen al maar door, omhoog omlaag liepen ze in het bos".

Awo maid, „zij komen van het Oosten".

Salé mai Latjin, „hij komt van L. in het Westen".

Nggo'o roeningd: oé, wa mai satar Téoegm, „aldus floten zij (= de vogels): oé, wij komen van de grasvlakte Téoe".

Ami ho'o mai pé'ang mai tana Bimagm, „wij hier komen van Bima".

Mai wa mai boa bonég, „ik kom van het graf".

Een uitzondering maakt *olo-olo — olo-olo*, „hoe ver (zij ook liepen) — hoe ver (de anderen ook volgden)" [1]). In de hoofdzin vond ik bij *olo-olo* ook de pers. constr.. Misschien omdat in dergelijke uitdrukkingen de locale betekenis van *olo* („voorop") minder gevoeld wordt dan de verhouding: hoe — hoe.

Maik olo-olo lako diha Sao, éta-éta tambang délemn waé hitoe, „maar hoe ver S. ook liep, hoe hoger het water steeg (lett.: hoger nam het water toe aan diepte)".

Woko olo-olo lakon ela ho'o, olo-olo kolé sisé, „toen het varken maar steeds verder liep, (volgden) zij (het) ook verder".

137. De woorden welke de wijze van een handeling of toestand nader bepalen, brengen in het algemeen ook de poss. constr. met zich mee. Er zijn echter enkele uitzonderingen. Uit de nog al ruime omvang van het begrip „wijze van een handeling of toestand" zullen we enkele voorbeelden kiezen en ze tevens rangschikken volgens de meest voorkomende gevallen in de gewone spreektaal en in de verhalen. Het is duidelijk, dat hiermee lang niet alle gevallen van het „hoe" van een gebeuren zijn behandeld. Altijd komt de poss. constructie na:

1) *nenggo'o* (*nggo'o*); *nenggitoe* (*nggitoe*), „aldus" [2]).

Nggo'o walén le méoe éta!, „aldus moet gij boven antwoorden!"

Nenggitoe taoeng rétangn hi Nadjé, „aldus weende N. altijd" [3]).

Am nenggitoe lisé lémboen, maik iné wai hitoe toé gorin te hema, „ofschoon ze haar ook troosten, het meisje wilde niet stil zijn, (= ophouden met wenen)".

2) woorden die het ononderbrokene, onophoudelijke van een gebeuren uitdrukken: *noekoeng, toedoeng, roek, ka'éng* [4]).

Hi Pitoe noekoeng kéta kawé tétén, „P. was onophoudelijk aan het spitten van zoete aardappelen".

Noekoeng molétaoeng léwang disét soca sitoe, wiga koedoen hi Derang, „zij met hun tweeën bleven maar aan het disputeren, zodat D. (tenslotte) verloor".

---

[1]) In plaats van *olo-olo* kan in de corresponderende zin ook een ander bijwoord staan.

[2]) Over het gebruik van *nenggo'o* en *nenggitoe* zie later § 177.

[3]) *Taoeng* is een verkorting van *molétaoeng*.

[4]) Aangaande *ka'éng* vgl. § 127 tegen het einde.

Roek kéta koedoen liha moesi mai, „zonder ophouden vervolgde hij hem".

Toendoeng kétas hangd noeroe so'o lisé, dengkir betjoerd, ai minakd lisé [1]), „zij aten aan één stuk het vlees op totdat ze verzadigd waren, want het smaakte hun lekker".

Ka'éng ngondén molétaoeng hia, „hij blijft maar lui".

Ka'éng dérén molétaoeng hia, „hij zong maar altijd door".

3) *roeda*. De betekenis er van is: „steeds doorgaan met een handeling" (ongeveer het Mal. *teroes*).

W'oko losi ela ho'o, roeda loetn lisé, „toen het varken vluchtte, volgden zij het ononderbroken".

Isé roeda lakod oné poear hitoe, „zij liepen maar door in het bos".

Roedag tokon, „hij bleef doorslapen".

4) *do*, „veel", *tjekoé*, „weinig".

Landing do bail lakom haoé, „(dat komt) omdat ge veel gelopen hebt".

Koném do-do haoe rétangm, toé gorigm ami te ongga, „ofschoon je erg veel weent, zullen wij (je) niet slaan".

Do kéta loérn le winan agoe hia Amé-ntaéng, „zijn vrouw bespotte A. zeer".

5) *danga*. Dit drukt de intensiteit van een handeling of toestand uit.

Ita liha tokon ikang hitoe, danga-danga kéta rétangn, „Toen zij de graten van de vis zag, weende zij nog meer".

Danga-danga tawan hia ga, „hij lachte hoe langer hoe meer".

Agoe toé danga mberesn ga, „en hij was niet al te sterk".

6) *pé*, indien men er de nadruk op legt, met welk instrument iemand de handeling heeft verricht, waarbij men dit dus vooropplaatst.

7) Andere gevallen.

Dia-di'a lakom!, „voorspoedig zij je reis!".

Gélangkoé béntan le haoe!, „roep hem vlug!".

Poti hitoe gélang-gélang kéta ngon te bénta haé reban, „de poti ging zeer vlug zijn vriend roepen".

Tjer kéta main oné mai ikang hitoe, „zeer vlug kwam de vis van binnen (zijn schuilplaats)".

Agoe radja tepo tokon losin, „en de koning vluchtte hals over kop, (lett. de koning vluchtte zijn benen brekend)".

Emé ata toe'a koedoet pandé adong ata koé, émong kaoet liha

---

[1]) Hier is *noing* (*doing*), „voelen, proeven", weggebleven, wat dikwijls gebeurt (§ 130 sub b).

pandén, „wanneer een volwassene een kind wil bedriegen, (dan) kan hij dit natuurlijk gemakkelijk doen".

Oné kilo taoeng isé kaéngd, „zij bleven altijd in het vertrek".

Naha-naha rétang de haoe ga!, „jij doet niets dan wenen!".

Bij *toé béhéng* („niet lang daarna"), komen beide constr. voor.

Voorbeelden van de poss. constr. *Toé béhéng wa lako disé, isé tjai oné tja pocar mésé*, „zij waren (nog) niet lang aan het lopen, (of) zij kwamen in een groot woud".

Kawé le lawo, toé béhéng itan, „(nu) zocht de muis, niet lang daarna vond zij hem".

Voorbeelden van de pers. constr. *Toé béhéng di'as ga boké data hitoe*, „niet lang daarna was de melaatsheid van de vrouw genezen".

Toé béhéng tjai sisé oné oema hitoe, „niet lang daarna kwamen zij bij die tuin".

Toé béhéng wa tjais ata sitoe, „niet lang daarna kwamen de mensen".

Eigenaardig is dat ik achter *doemoek* („plotseling") de pers. en en achter *rodo* (eveneens „plotseling") de poss. constr. vond. Er zijn natuurlijk meer voorbeelden nodig om dit als een algemeen taalverschijnsel voor te stellen. Bij mijn andere vrij talrijke voorbeelden met *doemoek* of *rodo* zijn geen pron. suffixen gebruikt.

Doemoek tjaij radja, „plotseling kwam de koning".

Doemoek tana béta kaoet kakoe ga, „plotseling was ik zo maar weer boven op de aarde (nl. uit het graf)".

Doemoek boras ga, „plotseling waren zij rijk geworden".

Toé béhéng moesi main rodo tjain oesang mésé, „niet lang daarna kwam plotseling een grote regen".

138. Terwijl anders bij de poss. constr. het veroorzakende woord altijd aan het werkwoord (of een andere woordsoort) voorafgaat, behoeft dit bij het aangeven van maten of van een duur niet. Hier komen beide woordschikkingen voor. „De rivier is 2 vademen diep" = *Soea depaj délemn wać ho'o*; en: *Délemn wać ho'o soea depa*[1]). Andere voorbeelden.

Ného sapos méséd kawa sitoe, „zo groot als haarden waren die pannen".

Goeroeng hitoe isé reto tjedjengkal léwéd, „de dorre kleine bamboe-

---

[1]) Natuurlijk zijn ook andere woordschikkingen mogelijk: *wać ho'o soea depa délemn. Depa soeaj délemn wać ho'o.* Daar ook bij de poss. constr. de poss. suffixen dikwijls wegvallen (§ 145), kan ook: *délem wać ho'o soea depa* enz.

stam hakt men in stukjes van één djenkal lang (= de lengtemaat van de duim tot de kleine vinger)".

Déeoen béo hitoe kiram teloe leso, „dat dorp was ongeveer 3 dagen ver".

Léwén mbaroe data bora hitoe: mai no'o main tjai moeing salé Tjoembi, „het huis van de rijke man was lang (zoals) van hier tot aan Tj.".

Lété hitoe teloe moesi main moran, „toen was het drie dagen geleden, dat hij verdwenen was".

Ba liha watoe hitoe oné waé, soca wié lakon oné mai béo disé, „zij bracht die steen naar een rivier, twee nachten lopens van hun dorp".

Ramé hitoe béhéngn teloe leso teloe wié, „het feest duurde 3 dagen (en) 3 nachten".

Tja leso in de betekenis van „op zekere dag" wordt natuurlijk niet door de poss. constr. gevolgd. Er ligt immers geen nadruk op *tja leso. Tja leso ata toe'a hitoe betij ga,* „op zekere dag was de oude vrouw ziek".

139. Altijd volgt verder de poss. constr. achter de woorden, die naar een bizonderheid van een handeling of van een toestand vragen.

Nia tokog to'ong wié?, „waar zal ik vannacht slapen?".

Nia maim?, „Waar kom je vandaan?". Maar: *Taé di Mochamad: djari haoe ata maih?,* „M. zei: „dus waar kom je vandaan?"".

Nia nan le haoe wako hitoe?, „waar heb je de regenkap neergezet?".

Oné pisa mai no'on?, „wanneer is hij hier gekomen?

Tje pisa kolés?, „wanneer komen jullie terug?".

Le pai kéta haéngd kaka so'o le haoe ta?, „hoe heb je deze dieren gevangen?" [1]).

Tjo'onéng ngod onéd ga?, „Hoe kunnen wij erin?" (lett. hoe gaan we naar binnen?).

Tjo'o nawan lakoe?, „welke list moet ik jegens hem gebruiken?".

Tjo'o tara toé main hia?, „waarom is hij niet gekomen?" [2]).

Tjapa pikan djarang ho'o?, „hoe duur verkoopt ge dit paard?".

Agoe tjéi kakoe ngo paki mangkag, endé?, „met wien (moet) ik meegaan om (ginder) met de tol te spelen, moeder?".

Giong haoe ka'éngm?, „bij wien bleef je?".

---

[1]) Meer voorbeelden hiervoor § 58, nr. 4.

[2]) Vraagt men naar het waarom (de reden), dan zijn er ook gevallen, waarin er geen poss. constructie gebruikt wordt.

Liong ban?, „wie zal het (vuur) brengen?" [1]).

Agoe tjéi haoe riang petim no'o?", En wie ben jij, die..".

Tjéi? („wie?") kan niet onmiddellijk met het w.wd. worden verbonden. Men moet hier gebruik maken van het betr. v.nwd. *ata*. Dit is niet vereist, indien *tjéi* de agensaanwijzer *le* voor zich heeft (vgl. § 58 nr. 2). Achter *tjéi ata..?* staat altijd de poss. constr. *Tjéi ata ban?*, „wie zal het brengen?". *Tjéi di ata lélom?*, „wie zal naar je omkijken?".

Achter *apa?* volgt ook altijd de poss. constr. *Apa lélom?*, „waarnaar kijk je?". *Apa maim?*, „waarom kom je?". *Apa ban li Pondik?*, „Wat brengt P.?". Zoals we reeds in § 56 opmerkten, hebben we bij *apa* het interessante verschijnsel dat, indien *apa* achter een onoverg. w.wd. staat, het slechts het poss. suffix kan hebben (wat echter ook dikwijls wegblijft), terwijl aan *apa* na een overg. w.wd. het pers. suffix gehecht wordt.

Dus naast	*apa main?*	staat	*mai apam?*
	apa itam?	„	*ita apah?*

Als de agens, uitgedrukt door *de*, voorafgaat, volgt geen poss. constructie.

De poss. constr. blijft, indien het vraagwoord in de bijzin staat.

Mangakali itan le méoe, apapéng djadin!, „gij zult zien, wat daarna zal gebeuren!".

Konêm tjo'os rondongd, toé pinga lisé, „hoe (de ouders) hen ook berispten, zij gaven er niets om".

Nia-nia isé lakod, lorong kid atjoe, „waarheen ze ook liepen, de hond volgde hen steeds".

140. Gaat de agensvorm van het pers. v.nwd. of een zelfst. nwd. voorzien van de agenswijzer *le*, vooraf, dan is de poss. constr. verplicht. Eveneens bij de *ge*-vorm.

Tjéi-tjéi ata toé séngét agoe hia, lakoes wahéngd, „al wie niet naar hem zal luisteren, zal ik straffen".

Mai lakoe toin!, „kom, ik zal hem (je) tonen!".

Tja tegi dakoe, tja toe'oeng le haoe téin!, „één (vis) heb ik gevraagd, één (vis slechts) geef je me warempel!".

Néténg-néténg ata ata lakoe nitoe, le wadja hitoe taoeng limbangd, „iedereen die daar langs kwam, de krokodil zette ze allen over".

Gaat echter het pers. v.nwd. zonder *le* vooraf, dan is slechts het gebruik van het pers. suffix toegestaan. Meestal wordt dan geen ach-

[1]) Vgl. verder de voorbeelden in § 58 nr. 2.

tervoegsel ter versterking van de agens meer gebezigd. In geen geval kan aan het werkwoord een voornaamwoordlijk achtervoegsel worden gehecht.

Akoe tjéang tagik, „ik zal het hert in stukken verdelen".

Wil men aan *tjéang* het objectaanwijzende suffix *-i* toevoegen, dan is de *le*-constr. noodzakelijk [1]). Dus: *tjéangi lakoe tagi*. Plaatst men *lakoe* voorop, dan moet de pos. constr. worden toegepast. *Lakoe tjéangn tagi*. Foutieve constr. zouden zijn: *akoe tjéangi tagi*
akoe tjéangn tagi.

141. De poss. constr. staat verder altijd achter de volgende woorden:

1. *damang*, „proberen" [2]).

Damangdé okég le méoe di!, „proberen jullie maar, mij naar buiten te gooien!".

Damangdé réin anak dakoe!, „vraagt aan mijn kind zelf!".

Damangdé lélon hi Rénggong le méoe!, „gaat eens naar R. kijken!".

2. *dengkir*, „totdat".

Téi kolé li Lanoer, dengkir tjipotd kodé do so'o, „L. gaf (ze hem) weer, totdat de vele (= alle) apen op waren".

Maik hi Elés agoe hi Perés nggépo kin lisé betong hitoe, toé ledo, dengkir tjaid laoe Tjépa, „maar E. en P. hielden zich vast aan de bamboestam, (ze) lieten (hem) niet los, totdat ze naar Tj. kwamen (nl. met de in het water drijvende bamboe)".

Peké kolé le eman tagi hitoe, dengkir telord moeing haéngd leso hitoe, „de vader raakte ook dat hert, zodat hij er te zamen drie had gevangen die dag".

3. *kong*, „ofschoon, vooruit dan ....! (het Mal. *biar*).

Kong ngos méoe!, „gaan jullie dan maar!".

Tjo'om kongd mata oné waéd o'o!, „laten ze sterven in deze rivier!".

Agoe ring kétaj te paki, kongd kéta karesd, „en hij verbood ze te doden, ofschoon ze zeer talrijk waren".

Lami te roea ho'o daden pe'ang mai ta, „wij zullen haar uit de vreemde terug brengen".

Damang tadji koléd no'o gé!", laten wij hier weer een hanengevecht houden!".

Damangdé poké lakoen!, „laat mij het (kleed?) aantrekken!".

---

[1]) Vgl. § 118.

[2]) Dikwijls met een cohortatieve of concessieve betekenis, vg. § 124 e.v.

4. *laséng*, „gewoon zijn".

Toé kéta laséng takog!, „ik ben niet gewoon te stelen!".

Toé laséng bon hia, „hij is niet gewoon zonder succes te lopen" (= hij gaat gewoonlijk niet uit zonder ook succes te hebben)".

Toé kéta laséng ngo waég!, „ik ben niet gewoon water te gaan halen".

5. *ngantjéng*, „kunnen".

Koedoet kolé nggo akoe ga, toég ngantjé tjéngkan, „toen ik terug wilde gaan, kon ik haar (= de deur) niet openen".

Landing toé ngantjéng lisé boakn hi Empo-poti-mésé..., „omdat zij E. niet konden begraven...".

Ka, émé méoe ngantjéng dadén iné wai hitoe, akoe téing méoe latoeng!, „kraaien, indien gij het meisje (hierheen) kunt brengen, zal ik jullie mais geven!".

6. *manga* (vgl. § 102 v.v.).

Akoe toé manga lebég te lélap, „ik heb geen vleugels om te (kunnen) vliegen".

Emé agoe akoe haoe, toé manga soesa apa-apam haoe, „indien gij met mij wilt trouwen, zult ge geen zorgen meer hebben".

Ata sitoe toé manga petjingd liha, „die mensen kende hij niet".

In de betekenis „er zijn" volgt achter *manga* geen poss. constr. *Manga soea ata wina ronas, manga tja anak ata ronad*, „er waren een man en een vrouw, zij hadden een zoon".

7. *tambang*, „toenemen".

Oesang tambang mésén, „de regen werd heviger".

Doi sitoe tambang-tambang méséd, „het geld nam steeds toe".

Dengé tjoeroep hitoe, (hia) tambang kéta ritakn, „(toen) hij dat hoorde schaamde hij zich nog meer".

Ronteng-ronteng tambang kétas délemd, „de kuiltjes (in haar gelaat) werden steeds dieper".

8. *woléng*, „verschillen".

Woko tjais sanggéd ata do pé'ang mai oemad, woléng ného weterd agoe lenget kétas[1]).

Paka woléngkoé ndéterd!, „je moet het (vlees) afzonderlijk fijnhakken!". Andere voorbeelden in § 100 nr. 4.

9. *wangka*, „beginnen, worden".

Ného diangn isé wangka lakod kolé isé, „de volgende dag gingen ze opnieuw verder (lett.: begonnen ze weer te lopen)".

---

[1]) *kéta* krijgt zo goed als altijd het pers. suffix, zie § 207, 14.

Woko dengé roening hitoe, Empo-roea hitoe wangkag rantangn, „(toen) hij dat geluid hoorde, werd E. bang".

Poli hitoe wangkag tékan liha, „daarna begint hij met de divinatie".

Doe hitoe toékali manga ata matan, „toen was er niemand die stierf".

Wakot la'at lisé djeré sitoe, diha te manga kin eman, toé manga henad; diha te lalo, henas, „toen zij de valstrikken nakeken (bleek dat) de valstrik van hem, die nog een vader had, niets had gevangen; die van den wees had wel iets gevangen".

Wangka heeft nog de volgende opmerkelijke eigenaardigheid en tevens onregelmatigheid. Bij het woord zelf komt soms het pers. soms het poss. suffix voor. Het pers. suffix stemt in getal met den agens overeen, het poss. echter niet.

Atjoe disé wangkas dengangd, „hun honden begonnen te blaffen".

Wa'i di Toemir wangkas betid ga, „de voeten van T. begonnen zeer te doen".

Het poss. suffix echter blijft, ook als de agens een meerv. is, onveranderlijk *-n*. *Doe hitoe isé te soea wangkan koedoet mboeroek,* „toen begonnen beiden hard te lopen".

Isé wangkan tjatji, „zij begonnen met het tjatji-spel".

Poli hitoe hia wangkan ri'o sanggéd wa'i limé de kodé ditoe, „toen begon hij alle voeten en benen van de apen te breken".

Wel wordt ook bij *wangka* het poss. suffix in het meerv. aangetroffen, maar dit heeft betrekking op het object. *Wangkad torokd liha ga,* „hij (de medicijnman) begon zijn toverspreuken".

10. *tara,* „de reden dat...".

Tara toé maig, ai betik, „de reden dat ik niet kwam, was, omdat ik ziek was".

Enoe, nia haoe ka'éngm olo main ho'o, tara toé kéta itam lakoe?, „zuster, waar bleef je toch vroeger, dat ik je niet gezien heb?".

Ali ho'o tara roetjoekm kéta haoe ho'o, ai hang remang taoeng hangm, „daarom ben je zeer mager, omdat gras eten altijd je voedsel is".

Tara pandé nggitoen liha Longgar, ai rantang mata anakn, „L. deed dit daarom, omdat hij bang was dat zijn kind zou sterven".

Dengé tjoeroep hitoe ata bora hitoe tara dalér kéta tawan, „bij het horen van dit woord lachte de rijke man zeer hard".

Akoe manga tara réig, „ik heb iets te vragen".

Achter *toé tara,* dat het niet gebeuren van hetgeen men verwacht had uitdrukt, volgt echter altijd de pers. constr.

Dolo-dolongs lisé, toé tara haéngs, „zij zetten hen achterna, maar kregen hen niet te pakken".

Pisa woelangg béhéngn, maik toé tara tjaij, „het was reeds verscheiden maanden geleden, maar hij was nog niet gekomen".

Waé toé tara aroj, „het water nam maar niet af".

142. Nu eens wordt de poss., dan weer de pers. constr. aangetroffen achter de volgende woorden:

1. *wiga*, „zodat, totdat".

Voorbeelden met poss. constr. *Itoe wa'an laoen le waé ga, wiga tjain wa Réok*, „toen nam de rivier hem mee zeewaarts, totdat hij naar R. kwam".

Roeda kéta lakon, wiga tjain salép kolep leso, „hij ging al maar door, totdat hij naar het Westen, (waar) de zon onderging, kwam".

Oelang kaoet kolé, wiga tjiri lawon, „hij kronkelde zich heen en weer(?), totdat hij een muis werd".

Voorbeelden met pers. constr. *Kaba kina hio bao moeing le tawa, wiga kedok moeings ngis éta main*, „de vrouwelijke karbau viel flauw van het lachen, zodat haar boventanden uitvielen".

Tjoenoes isé wa waé hitoe, wiga melep kéta taoengs agoe mata kéta tjipots, „zij doken onder het water, zodat zij allen ondergingen en allen stierven".

Rantang kéta da'ats gedé isé sitoe, wiga agoe kepoks gedé isé agoe Mori Keraéng, „zij waren zeer bang, zodat zij tot M. K. riepen".

2. *koedoet, te*, „willen, opdat, om te" (vgl. §§ 121 sub a; 129 sub b). Voorbeelden met poss. constructie: *Isé ngo kawé ata koedoet hangd*, „zij gingen mensen zoeken om te eten".

Mai koedoet ba taégm bo ta, ité, „wij komen U een boodschap brengen!".

Pati gélangs ta, koedoet koléd ga!, „verdeel het (= vlees) vlug, opdat wij terug kunnen keren!".

Toé manga api te ténéngd, „ze hadden geen vuur om het (= voedsel) te koken".

Toé manga belék diha diha te na'ad, „hij heeft geen blik[1]) om ze (= de spullen) in te bewaren".

Agoe rodjok lotje bebоné mai sékang koé hitoe, koedoet te wéngkod le wié, rémé tokod, „en zij vlochten matjes in het kleine tuinhuisje, om zich (er mee) 's nachts, terwijl ze sliepen, te bedekken".

---

[1]) Lege en schoon gemaakte petroleumblikken worden als kleine koffertjes gebruikt.

Voorbeelden met pers. constr. *Woko isé koedoet tokos, isé pandé pesa taoengs lampoe*, „toen zij wilden gaan slapen, blusten zij alle lampen uit".

Koedoet te ngos ga, na'a lisé kiris wa para kilo disé, „toen zij op het punt stonden om te vertrekken, legden zij de krissen bij de deur van hun kamers".

Wadjo anak, ngo emi api, koedoet tapan motang so'os!, „vooruit, kinderen, gaat vuur halen, om deze bosvarkens te roosteren!".

Toé di'ad te hang tas, „het is niet goed, dat (wij) ze (= de vruchten) rauw eten".

Anak dakoe roeis te tjais ga kolé kawé ata manoesiad, „mijn kinderen zullen weldra komen, (namelijk) terugkeren van hun zoeken naar mensen".

Hoe de pers. en poss. constr. hier soms afwisselen, blijkt uit deze twee op elkaar volgende zinnen van een verhaal: *Koedoet te ngos ga, ba taoengs djarang wa natas. Ba djarang bolong te létin toé gorin*, „toen zij wilden vertrekken, brachten zij alle paarden naar het erf. (Zij) brachten (eerst) een donkerbruin paard om te berijden, (dit) wilde echter niet".

Toch schijnt men beide constr. niet altijd zo maar willekeurig te kunnen gebruiken. *Tja leso bantang taoed, koedoet ngo pesé waés*, „op zekere dag spraken ze af dat ze kreeften zouden gaan zoeken". Zoals men mij zeide, zou hier de poss. constr. verkeerd zijn.

3. Het betr. v.nwd. *ata, te, -t*.

Meestal vond ik de poss. constr. *Élong lisé noeroe ata rétjid*, „zij namen het vlees dat overbleef, mee".

Agoe isé toé manga ata te tinoed, „en zij hadden niemand die voor hen zorgde".

Tjala manga ro'éng dité te takon?, „misschien is het (iemand van) Uw onderdanen die het gestolen heeft".

Ho'ot rétjin, „dit is hetgeen overblijft".

Endé di Saoel toi osang baté wéndon le darat, „de moeder van S. toonde (hem) de plaats waar de darat (= een geest) haar ontvoerd had".

Ik beschik slechts over één voorbeeld van de pers. constructie. Het zal zeker vaker voorkomen. *Akoe ho'o ata okék lisé ga*, „ik hier ben door hen verstoten".

4. In voorwerpszinnen (en onderwerpszinnen) komen ook beide constr. voor, de poss. constr. echter vaker.

Woko ita tadoen le roetoeng waé hitoe, itoetara nggon taé disé ...,

„toen zij zagen dat het stekelvarken de rivier had afgesloten, zeiden ze aldus ...".

Toé manga ita main oné mai ikang hitoe, „zij zag de vis er niet uit komen".

Ita lisé lakon ata toe'a hitoe, „zij zagen de oude vrouw lopen".

Agoe dengé lakoe déréd, „ik heb hen horen zingen".

Dengé li Timoeng-té'é kakor de manoek, „T. hoorde de hanen kraaien".

Ali ritak latjon, hia lako wié, „omdat hij zich schaamde dat hij naakt was, liep hij 's nachts".

Wangka le goela main tédéng manén toé asis toeningd nggong tambor, „van 's morgens vroeg tot de avond toe hield het geluid van de gongs en trommels niet op".

Voorbeelden met pers. constr. *Petjing lisé hia ata boraj*, „zij wisten, dat hij rijk was".

Ata bapa hitoe toé petjing liha ata iné wai hitoe te mataj, „de domme merkte niet dat het meisje reeds dood was".

Tombo liha losis ga ata sitoe, „hij vertelde dat de mensen gevlucht waren".

Soms kan men de éne constr. door de andere vervangen. B.v.:

Ita le winan tjehan le ronan loké hitoe bewan saoeng hadjoe, „de vrouw zag, dat haar man het vel onder de boomblaren verborg". Zoals men me verzekerde kan men hier ook zeggen: *ita le winan tjehaj le ronan*, enz. Aan de andere kant kan men slechts zeggen[1]): *Dengé liha iné wai hitoe dérén di'a kétaj*, „hij hoorde het meisje zeer mooi zingen". Foutief zou zijn: *dengé liha iné wai déréj di'a kéta*.

143. De poss. constr. wordt dikwijls toegepast bij de woorden van: zeggen, vragen, antwoorden, bevelen, liegen, denken, voelen, heten, doen, horen, willen.

Emé dengé hitoe liha, roegi kéta agoe tjoeroepn ..., „toen hij dit hoorde werd hij kwaad en zeide ...".

Mai taé de kodé hitoe ngong mendin sitoe taén ..., „de aap zeide tot zijn slaven (en) sprak ...".

Réi diha agoe iné wai sitoe ..., „hij vroeg de meisjes".

Mai réin hi Lanoer liha, „hij vroeg L.".

Wantil de radja tjoeroepn, „de koning antwoordde (en) sprak".

Hitoe soesoeng di Kamboe-lawang ngong hi Kembang-emas, „dat had K. aan K. bevolen".

---

[1]) Als men tenminste pronom. suffixen gebruikt.

Djera de endén!, „moeder heeft het bevolen”.

Noek data éta mai, hia Siwa poli matan, „de mensen boven (= in het dorp) dachten dat S. reeds dood was”.

Noek disé poear hitoe tiongn ga, „zij dachten dat het bos bijna ten einde was”.

Réoen ho'o doin kéta betin, „deze wond deed erg pijn”.

Manga tja ata toe'a, ngasangn Lawé-loedjang, „er was een oude man, hij heette L.”.

Nenggitoe metaoeng pandé disé, „aldus deden ze altijd”.

Keraéng, dengé dakoe . . ., „heer, ik heb gehoord . . .”.

Toé gorin iné wai hitoe agoe hia, maik pitjek akoekali ngoéngn, „het meisje wil hem niet, maar mij wil ze”.

Ata nggopét de méoe!, „jullie liegen!”.

Lo-i la'itm haoe ta!, „je vertelt onzin!”.

Deze werkwoorden komen echter ook in verbale constr. voor.

Manga tja leso hi Lanoer taé agoe hi Timoeng-té'é, „op zekere dag zeide L. tot T.”.

Radjan nécho poli taé lakoe oné bao, „de reden er van was, zoals ik zo juist verteld heb”.

Bénta metaoeng de anakn hi monis, maik toé tara walé le endén, „de kinderen van de hoofdvrouw riepen altijd, maar de moeder antwoordde niet”.

Djari lété hitoe noek le eman, „dus toen dacht de vader”.

Soesoeng liha éko roka laing anak de radja hitoe, „hij beval dat de dochter van de koning de mand moest dragen”.

144. Aan de woorden waarachter de poss. constr. volgt, worden, indien men althans suffixen gebruikt, slechts de pers. suffixen gehecht. De enige mij bekende uitzondering maakt *kong*. *Tjo'om kongd mata oné waé ho'o!*, „dat ze mogen sterven in deze rivier!”. Het suffix *-s* komt veel vaker voor dan *-j* achter *itoe* (*kali*), *ho'o* (*kali*) en *poli*. Het pers. suffix bij overg. w.wden stemt in getal overeen met het poss. suffix bij het w.wd., daar beiden betrekking hebben op het object.

Woko poli bantang, itoeskali lakod ga, „nadat (zij het) hadden afgesproken, gingen zij op reis”.

Woko polis bad noeroe so'o le empo roea, itoeskali tjaid isé atjoe agoe kodé, „nadat E. het vlees had meegenomen, kwamen de hond en de aap”.

Polis oedeng de djapin, itoekali ngo oné sapon ga, „nadat hij zijn koeien in de kraal had gedreven, ging hij naar de haard”.

Endé toe'a, diangk nggerétag, „grootmoeder, morgen ga ik naar boven!".

Nitoej poetjin onén, „daar kroop het (= hert) binnen".

Oné liang hitoe, nitoes na'ad bokongd, „in het hol, daar legden zij hun proviand".

Pé'ang poears na'ad lata, „de mensen brachten hen buiten naar het bos".

Toé ngantjéj tétin!, „men kan haar (= de last) niet optillen!".

Nggo'oj rekéd: tja soea, „aldus spraken zij af: over twee dagen!".

Roedat ka'éngd no'od ge todé!, „laten wij voortaan hier blijven!".

Gélang kétah lakom to'ong!, „loop straks vlug!".

Lakoes rewosd boké de haoe!, „ik zal je melaatsheid genezen!".

Giongh ngom?, „met wie ben je uit geweest?".

Nggerniaj weli losin bao gé?, „waarheen is het (= varken) zo juist gevlucht?".

Apaj hang nitoe olon?, „waar zal hij daar ginder eten?".

Indien deze woorden zelfstandig gebruikt worden, dan kunnen ze wel het poss. suffix bij zich hebben. *Bénta kolé taoengs haé wa'oen, koedoet tjiwal dakoe gélang polin!*, „roep ook al je familie, opdat mijn tuinwerk spoedig gedaan zij!".

Opmerking. Uit de bovenstaande voorbeelden blijkt, dat de pers. suffixen nu eens gebruikt worden, dan weer niet, soms in één gedeelte van de samengestelde zin wel, in het andere niet. Uit twee schriften van een Mangg. onderwijzer die veel gebruik maakt van de pronom. suffixen, heb ik telkens één langer verhaal gekozen en heb bij twee woorden (*itoekali* en *poli*) het gebruik van de poss. constr. nagegaan en het gebruik van de pers. suffixen achter deze twee woorden. Hieronder een overzicht:

I: *itoekali* zonder suff. = 12 keer; met suff. = 1 keer; altijd poss. constr.
poli zonder suff. = 2 x; met suff. = 2 x; altijd poss. constr.

II: *itoekali* zonder suff. = 12 x; met suff. = 6 x; altijd poss. constr.[1]),
poli zonder suff. = 3 x, met suff. = 3 x; altijd poss. constr.

3. *Verval van de poss. constructie.*

145. Wij hebben er reeds vroeger op gewezen, dat het gebruik van de voornaamwoordelijke achtervoegsels, hoewel relatief regelmatig

---

[1]) Twee keer werd *itoe* (zonder nadrukspartikel *kali* maar in dezelfde betekenis, § 134 nr. 2) zonder poss. constr. gebruikt.

toch ook weer onstandvastig en dikwijls zelfs willekeurig is (vgl. o.a. de opmerking in § 101). Dit wijst er volgens onze mening op, dat het gebruik van de voornaamwoordelijke achtervoegsels achteruitgaande is. Hetzelfde verschijnsel zien we ook bij de poss. constr.. Terwijl sommige Manggaraiers bijna constant de pronom. suffixen gebruiken, bezigen andere deze in bepaalde gevallen zelden. Is b.v. een verhaal door verschillende schrijvers opgetekend, dan zal men dikwijls vinden, dat in practisch dezelfde zinnen of zinswendingen bij den énen sschrijver het suffix voorkomt, waar het bij den anderen ontbreekt. Toevallig vond ik eens bij twee verschillende schrijvers over hetzelfde verhaal twee zinnen met dezelfde woorden met als enig verschil het gebruik van de poss. constr.:

Roedas lakod silid, dengkir tjaid sili tiwoe mésé,
Roedas lakod silid, dengkir tjai sili tiwoe mésé,

„zij liepen al maar door, totdat zij bij een groot diep water kwamen".

Trouwens hetzelfde verschijnsel kan men ook constateren, indien men bij denzelfden schrijver de zinnen van verschillende verhalen onderling met elkaar vergelijkt. In het laatste voorbeeld zien we tegelijk — wat ik ook herhaaldelijk heb geconstateerd —, dat bij een samengestelde zin in één gedeelte de poss. constr. gebezigd wordt, in het andere daartegen niet. Hierover nog twee voorbeelden.

Taé adak lami, ata toe'a, petjingn; le méoe, ata koé, toé petjing, „de adat weten wij, oude mensen; gij, kinderen, kent (ze) niet".

Itoekali lakon kepal hitoe, dengkir tjai pé'ang, „toen voer het schip, totdat (het) in den vreemde was gekomen".

Wij zouden nu gemakkelijk vele bladzijden kunnen vullen met voorbeelden waar geen poss. constr. gebruikt is, m.a.w. waar dus door het weglaten van het poss. suffix in plaats van een nominale zin een verbale gebezigd wordt. Wij beperken ons echter tot enkele voorbeelden en verwijzen verder naar de lectuur van de Mangg. verhalen zelf.

Poli hia pana ata hitoe, mata moeing ata hitoe, „nadat hij met een pijl naar den man had geschoten, stierf natuurlijk deze man".

Tjai oné ngalor hio bao, waé mésé hitoe poli wa'a, „bij de rivier van zo juist gekomen, banjirde de grote stroom reeds".

Rémé isé pisoe api hitoe, loda kéta taoengs woeloe weki disé, „terwijl zij zich bij het vuur verwarmden, vielen al hun lichaamsharen af".

Rémé hia pasar tjai poti wolo, „terwijl zij in barensweeën lag, kwam een poti wolo".

Doe endé diha ita anak koé hitoe, hia mboeroek agoe nggao hia,

„toen de moeder het kind zag, liep zij vlug (er naar toe) en omhelsde het".

Doe isé lako, rétang kin anak koé hitoe, „terwijl zij voortliepen, weende het kind".

Itoekali rewos lata toe'a hitoe anak koé hitoe, „toen gaf de vrouw aan het kind medicijn".

Itoekali toko nitoe ga, „toen sliepen (zij) daar".

Itoe tara mai no'o akoe, „dat is de reden dat ik hier kom".

Tjapa délem waé ho'o?, „hoe diep is deze rivier?". *Agoe doe hitoe Oempoe-nggaro toé ngasang Oempoe-nggaroe kolé maik Radja Bitjara*, „en toen heette Oe. niet meer Oe. maar R.".

Doe tjai sanggéd daloe agoe kepala, mai radja réi..., „toen alle districts- en dorpshoofden waren gekomen, vroeg de koning...".

146. Er zijn verder nog vele gevallen dat de poss. constr. toegepast wordt. Enkele voorbeelden uit de vele.

Rona de iné wai hitoe petjingn kolé tjoeroep de kaka, „de man van de vrouw verstond ook de dieren".

Lété leso motang hitoe ngo kawé énggo hitoe, maik toé itan, „overdag ging het bosvarken naar de boskat kijken, maar (het) vond haar niet".

Doer kaoet li Lanoer, poe'oe ndéroe hitoe doaln wa, „L. duwde (en) de ndéroe-boom viel om".

Mbelén lata koé ga, daran na'a wa tana, „het kind slachtte het (= varken), (het kind) zette het bloed (in een schotel) op de grond".

Tenggok taoeng liha agoe ba wa parantonggang, hangn, „hij pikte (de pisangs) alle op, en bracht (ze) onder het luik, (en) hij at (ze) op".

Itoekali rétangd nitoe go! Rétang de endé... Rétang de ka'én... Rétang de rona di Nadjé, „toen weenden zij daar, ach! De moeder weende... De oudere zuster weende... De man van N. weende".

Tawan empoto hitoe, „de slak lachtte".

Haéng disé tja roetoeng, „zij vingen een stekelvarken".

Lélo dakoe, manga soesam haoe, ka'é!, „ik zie, je hebt verdriet, vriend!".

Sendo linangn agoe lakon ga, „de schoonmoeder stond het toe en hij ging (daarna) op reis".

Agoe wéard ga, „en zij keerden van het werk terug".

Lakon hi Timoeng-té'é lén-é!, „T. is stroomopwaarts gegaan!".

Tjain matjang hitoe gé, „de tijger kwam".

Tjain pé'ang mai hi Mata-leso ga, „M. kwam uit den vreemde".

Tjain inéwéoe hitoe ga, „inéwéoe (= een vrouwelijke geest) kwam".

Vele van dergelijke zinnen keren in andere verhalen weer zonder het poss. suffix, dikwijls staat in zulke zinnen ook het personale. Zo heb ik b.v. beide zinnen gevonden:

Rémé tokon, tjain poti ga.

Rémé tokon, tjaij poti ga, „terwijl hij sliep, kwam de poti".

Naast de vele zinnen met *tjai* + poss. suffix, komen ook vele zinnen met *tjai* + pers. suffix voor. Twee voorbeelden:

Tjaij oné sékang, tjéangn tagin ga, „(toen) hij in het tuinhuisje kwam, sneed hij (het hert) in stukken".

Tjai oné waé roeis pa'ang nitoes, asid koedoet te tjebong, „toen zij bij de rivier dicht bij het plein vóór het dorp waren gekomen, rustten zij om een bad te nemen"[1]).

Ook in hetzelfde verhaal kan men deze wisseling van het poss. en pers. suffix aantreffen: *Téin le radja hitoe kila emas pitoe matang*, „de koning gaf haar een gouden ring met zeven ogen". *Téis oné ge radja lisé*, „zij gaven (de gewenste voorwerpen) aan den koning". Zelfs in één zin kan de nominale en verbale constr. voorkomen: *Ka'éng de Mori Keraéng éta awang, agoe winan ka'éng wa tana*, „M. K. heeft zijn verblijf in de wolken en zijn vrouw in de aarde".

Op de vraag: „hebben jullie mijn er van door gegaan paard gezien?", krijgt men beide antwoorden: *toé itaj*!, „ik (enz.) heb het niet gezien!"[2]), en: *toé itan*!

147. Opmerking. Wanneer men hiermede vergelijkt het verschijnsel, dat het Mangg. de pronominale suffixen verliest, en met de poss. suffixen ook de poss. constr., dan krijg ik de indruk dat in een vroeger stadium van het Mangg. de nominale constr. (waaronder de substantieve of poss. constr. valt) veel meer in gebruik was dan in het tegenwoordige stadium van de taal. In dezelfde mate, als de nominale zinnen achteruitgaan, winnen de verbale aan terrein. Verbale zinnen kunnen ontstaan doordat de poss. suffixen niet gebezigd worden[3]). Naast de nominale zinnen met een gesubst. verbaal gezegde bestaat er nog een ander soort nominale zinnen, namelijk zonder het koppel-w.wd. „zijn". B.v. *Niaj? Pé'ang oema*!, „waar is hij? In de tuin!". *Manga soea taoes anak koé. Isé weta naras*, „er waren twee kinderen.

---

[1]) Dat het suffix pas aan het laatste woord van de bij elkaar behorende woordgroep gehecht wordt: zie § 109, verder hoofst. XIV.

[2]) Ook werd soms geantwoord: *toé manga itan*! en: *toé ngai itan*. In deze uitdrukkingen kan alleen het poss. suffix staan (§§ 134 en 141 nr. 6).

[3]) Vgl. de voorbeelden van § 145, verder voetnoot 1 bij § 131.

Het waren broeder en zuster". Wordt bij dit soort nominale zinnen een pron. suffix gebruikt, dan altijd het personale. Terwijl nu door het verlies van het poss. suffix de oorspronkelijk gesubst. nominale zin tot een verbale werd zonder pers. suffix, kunnen dan de pers. suffixen naar analogie van het tweede soort nominale zinnen, waar ze oorspronkelijk alleen werden gebruikt, ook bij de verbale zinnen optreden. Natuurlijk behoeft hiervoor niet eerst een meer of minder lange periode van verbale zinnen zonder pers. suffixen te worden aangenomen als tussenstadium van de poss. en pers. constr. bij een verbaal praedicaat. In het bonte en rijk gevarieerde leven van een taal bestaan geen scherp afgebakende grenzen noch verschijnselen die op zich zelf staan en zonder contact en invloed van andere blijven. De drie stadia (poss. constr., verbale constr. zonder suffixen, verbale constr. met pers. suffixen), die ik ter verklaring van het ontstaan van een verbaal praedicaat met pers. suffixen uit een oorspronkelijk gesubst. praedicaat met poss. suffixen heb onderscheiden — en deze drie verschijnselen komen de facto nu nog in het Mangg. voor — zullen natuurlijk chronologisch niet zo gescheiden op elkaar zijn gevolgd. De analogie zal dadelijk in werking zijn getreden, toen er enige onzekerheid en vrijheid in het gebruik van de pronom. suffixen ontstond.

Onze mening is natuurlijk slechts een hypothese die men uit het Mangg. alleen wel nooit zal kunnen bewijzen. Men zal hiervoor ook andere verwante talen moeten onderzoeken. Misschien dat men ook zal kunnen aantonen of ten minste waarschijnlijk maken dat, althans in de Indonesische talen, de nominale zinnen oorspronkelijker zijn dan de verbale, dat dus de verbale zin „ik sla hem" teruggaat op een oorspronkelijke possessieve functie: „mijn hem-slaan" [1]).

4. *De agensaanduiding bij de poss. constructie.*

Wij splitsen de behandeling hiervan in twee groepen:

A. de agensaanduiding bij een onovergankelijk werkwoord.

B. de agensaanduiding bij een overgankelijk werkwoord.

148. A. Om een overzicht te geven van de agensaanduiding bij een onoverg. w.wd. geven wij eerst de verschillende vertalingen van de zin: „Terwijl zij sliepen kwam de geest (poti)".

---

[1]) Vgl. P. W. Schmidt, Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde, Heidelberg 1926, blz. 385.

1. *rémé tokod, tjai poti hitoe*
2. *rémé tokod isé, tjai...*
3. **rémé isé tokod, tjai...*
4. *rémé tokod hitoe, tjai...*
5. *rémé tokod hitoe isé, tjai...*
6. *rémé isé tokod hitoe, tjai...*
7. *rémé tokod isé sitoe, tjai...*
8. **rémé isé toko hitoe, tjai...* [1]).

Deze acht zinswendingen vond ik natuurlijk niet bij dit éne voorbeeld, maar alle acht constructies heb ik geconstateerd in zinnen uit verhalen. Tot duidelijker overzicht heb ik de verschillende zinswendingen op één voorbeeld terug gebracht. Volgens een Mangg. onderwijzer zouden bij dit voorbeeld zin 3 en zin 8 niet gebruikelijk zijn. Daar deze constr. echter wel bij andere zinnen voorkomen, heb ik ze met een sterretje (*) voorzien.

Verklaring van de verschillende constructies. In zin 2 is de volledige vorm van het pers. v.nwd. aan de verkorte vorm van het bez. v.nwd. wegens groter nadruk toegevoegd, een bekend verschijnsel (§§ 35 en 42). Zin 3 komt veel minder voor dan zin 1 of zin 2. In hoofdst. VIII heb ik reeds aangetoond, dat, algemeen gesproken, voor den Manggaraier het w.wd op de voorgrond staat, vooral bij onoverg. w.wden. Wordt het pers. vnwd. vóór het w.wd. geplaatst, dan blijft het poss. suffix gewoonlijk weg. Toch vond ik ook een keer: *Rémé akoe lakog, hia bénta akoe*, „terwijl ik liep, riep hij mij".

Konem do-o haoe rétangm, toé gotgm ami te ongga haoe, „al ween je ook zeer veel, wij willen je toch niet slaan".

Hia pandé nenggitoe dengkir hia matan, „hij deed altijd zo, totdat hij stierf".

In zinnen zonder voegwoorden komt deze constructie wel vaker voor.

Maik hia toé séngét, toendoeng hia lakon, „maar hij luisterde niet, hij liep maar steeds door".

Toéding béhéngn hia lakon, kolep gi leso, „hij sliep nog niet lang, (of) de zon was reeds ondergegaan".

Of deze constructie in het éne geval wel, in het andere niet ge-

---

[1]) Men kan deze serie nog met twee vermeerderen, maar deze vallen buiten dit hoofdstuk, daar zij door het wegvallen van het poss. suffix verbale zinnen zijn:
9. *rémé toko isé, tjai . . .*
10. *rémé isé toko, tjai . . .*

bruikt wordt, hangt natuurlijk alleen en uitsluitend van het spraakgebruik af.

Aan het gesubst. w.wd. wordt soms nog het aanw. v.nwd. *hitoe* toegevoegd (zin 4 en 8), indien het gebeuren in de voorafgaande zin reeds genoemd is. B.v. *Poli hitoe hia lako kolé. Rémét hia lako hitoe hia tjoemang agoe orong*, „Daarna ging hij weer op stap. Terwijl hij liep, ontmoette hij een reiger". Dit *hitoe* is een bepaling bij het gesubst. w.wd. en verandert daarom niet, ook al staat het achter het poss. suffix van het meerv. of gaat de volledige vorm van het pers. v.nwd. meerv. aan het gesubst. w.wd. vooraf. Valt echter de nadruk op het v.nwd. en wordt daarom aan het poss. suffix nog de volledige vorm van het pers. v.nwd. bijgevoegd, dan komt achter het meerv. van het pers. (*isé*) ook het meerv. van het aanw. v.nwd. (*sitoe*). Het is dan een bepaling bij het pers. v.nwd., waarmee het in de 3e pers. altijd in getal overeenstemt (§ 52).

Ook de constr. van zin 8 komt voor, ten minste bij andere zinnen.

Rémé hia tjebong hitoe, manga tja kodé ata ro'ang kin éta lobo hadjoe oné loepi waé hitoe, „terwijl zij aan het baden was, zat een aap op de boom bij de oever van de rivier".

Rémé hia lonto hitoe, tjai tja lawo koé, „terwijl hij (daar) zat, kwam een kleine muis".

Rémé hia lako hitoe, hia tjoemang agoe roekoes, „terwijl hij verder ging, ontmoette hij een krabbe".

In plaats van het aanwijz. v.nwd. wordt in dergelijke zinnen ook dikwijls het bijwoord *nenggitoe* (*nggitoe*), „aldus" gebruikt. *Rémé lakod nggitoe isé, ita lisé tja mbaroe*, „terwijl zij verder liepen, zagen zij een huis".

149. Meestal wordt bij de poss. constructie het pronom. agens van een onoverg. wd. door de suffixvorm van het bez. v.nwd. uitgedrukt (eventueel met toevoeging van het pers.). In plaats daarvan wordt soms ook de volledige vorm van het bezit. v.nwd. gebezigd.

Lésak leso itoeskali kolé disé oné mai labar hitoe, „de zon stond hoog, toen keerden zij van het spel naar huis terug".

Toé béhéng tjai disé oné poear, dengangs atjoed ga, „zij waren nog niet in het bos gekomen, (of) de honden sloegen aan".

Doe poli ngo diség, matan ata toe'a hitoe ga, „nadat zij waren weggegaan, stierf de oude man".

Wa waé Pesi itoe toko diha, „bij de Pesi-rivier sliep hij".

Rémé tjebong diha, tjai tja ata wina ata lopo kéta, „terwijl zij aan het baden was, kwam een zeer oude vrouw".

Apa ka'éng de haoe no'o?, „waarom blijf je hier?".

Olé Koelik, toé betoean lako dité ho'o-é!, „ach Koeli, het heeft geen nut dat wij verder gaan!".

Betoean mai dakoe ho'o, koedoet rambéng hi Wéloe-weloe, „het doel van mijn komst is dat ik W. terughaal".

Achter *apa* wordt de agens zowel met *de* als ook met het poss. suffix geconstrueerd. „Waarom komen jullie", is dus:

apa mais méoe? of: *mai apas méoe?*
apa mai de méoe? of: *mai apa de méoe?* [1])

Bij de woorden van „zeggen, doen" enz. (§ 143) komen eveneens beide constructies voor. *Doe téti disé mai pedé diha agoe manoek....*, „toen zij vertrokken, beval hij aan de haan...". Even dikwijls vindt men b.v.

itoekali walén en *itoekali walé diha*, „toen antwoordde hij".
mai béntan kodé en *mai bénta de kodé*, „de aap riep".

Bij *betoean* vond ik in de voorbeelden, waarover ik beschik, wel altijd de volledige vorm van het v.nwd. Ik durf echter niet beweren, dat de verkorte vorm nooit voorkomt. Men kan niet zonder meer de suffixvorm door *de* vervangen. Het is tegen het taaleigen te zeggen: *Rémé hang diha*, „hij is aan het eten". *Poli ngo diha*, „hij is reeds vertrokken". *Tjesoea mai kolé disé*, „overmorgen zullen zij terugkomen". Deze zinnen zijn:

rémé hangn of *rémé hangn hia*
poli ngon of *poli ngon hia*
tjesoea mai koléd of *tjesoea mai koléd isé.*

Wel kan deze algemeen geldige en tevens practische regel gegeven worden: Met uitzondering (?) van *betoean* is de constr. met het poss. suffix altijd mogelijk, terwijl de constr. met de volledige vorm van het bezitt. v.nwd. niet altijd kan worden toegepast.

Trouwens de constr. met het suffix is veel frequenter dan die met de volledige vorm.

150. Tot nog toe was de agens een v.nwd. Is hij een zelfst. nwd., dan staat de agens in een afhankelijkheidsbetrekking tot het gesubst. werkwoord.

Deze wordt op twee manieren weergegeven:

1. door de afhankelijkheidswijzer *de*.

2. door het poss. suffix van de 3e pers. *-n* resp. *-d*, naar gelang de agens een enkelv. resp. meervoudig begrip uitdrukt.

---

[1]) Vgl. § 56.

Enkele voorbeelden: *Nia ka'éng de endé ema tinoe de méoe sitoe?*, „waar zijn jullie pleegouders?”.

Diki dakang losi de atjoe hitoe, „hals over kop vluchtte de hond”.

Nenggitoe pandé de paké hitoe lété-lété wié, „aldus deed de kikvors elke nacht”.

Itoekali main wadja, „toen kwam de krokodil”.

Poli hangn hi Tedé, toko hia, „(nadat) T. gegeten had, ging hij slapen”.

Rémé pesinggéoen asé disé..., „toen hun jongste zuster aan het schommelen was”.

In tegenstelling tot de afhankelijkheidsbetrekking buiten de poss. constr. (§ 18 v.v.) kan hier lang niet altijd in plaats van het poss. suffix *de* worden gebruikt. Een regel wanneer dit wel kan, is ook hier niet aan te geven, evenmin als bij een pronom. agens, ofschoon bij een zelfst. nwd. als agens vaker dan bij het v.nwd. *de* voorkomt. Bv. *Rémé tjebong di Lanoer, tjai ata tako*, „terwijl L. baadde, kwam de dief”. Zou de agens een v.nwd. zijn, dan kan men niet zeggen: *rémé tjebong diha* doch slechts *rémé tjebong(n) hia* enz. Evenals bij de pronom. agens geldt ook hier, dat de constr. met het poss. suffix altijd mogelijk is, wat niet voor de constr. met *de* opgaat.

De agens wordt zeer dikwijls door *de* aangeduid, indien de subjecten tegenover elkaar staan en indien de twee verschillende feiten hetzelfde of een corresponderend werkwoord bij zich hebben.

151. B. De agens van overg. w.wd. kan bij de poss. constr. op vijf manieren worden uitgedrukt.

1. Door de agensaanwijzer *le*.

Daar de bewerker van de handeling hierdoor duidelijk bepaald is, is zijn plaats in de zin vrij. Hij kan vòòr of na het w.wd.[1]) en object staan. Zeer dikwijls staat hij tussen het w.wd. en het zelfst. nwd. (vgl. § 86).

Lakoes nipoed paéng, „ik neem de zorg voor de goederen op mij”.

Tjo'o tara toé dadén le méoe bado?, „waarom hebt gij haar zo juist niet meegenomen?”.

Doe itan liha népa hitoe, hia losi nggeroné béon, „toen hij de slang zag, vluchtte hij naar het dorp”.

Poli hitoe tiban liha soending hitoe agoe kolén ga, „daarna nam hij de fluit in ontvangst en keerde terug”.

Itoekali ténéng hotjoe hitoe li Ewas, „toen kookte E. rijstepap”.

[1]) Wij laten in het vervolg de bijvoeging „gesubst.” weg. In de poss. constr. immers is het w.wd. altijd gesubstantiveerd.

2. Door het poss. suffix aan het object of aan een er bij behorende bepaling te hechten.

Is de agens een v.nwd., dan volgt, indien er nadruk op valt, het pers. v.nwd. of het poss. suffix. Is de agens een zelfst. nwd., dan volgt het eveneens op het poss. suffix.

Tjo'o tara ba ata matam?, „waarom breng je een dode?".

Ita liha dod kodé oné wae hitoe, rémé kawé koeséd, „hij zag veel apen in de rivier, terwijl zij naar kreeften zochten".

Anakn mboerock molétaoeng nggerepé'ang nggeroné ba oetén, dengkir oeté oné oema hitoe taoeng moeings poead woead, „het kind liep altijd naar buiten en naar binnen (en) bracht zoete aardappelen, totdat alle zoete aardappelen in de tuin waren geplukt" [1]).

Oé wadja, tjo'o tara deko waké hadjoem haoe?, „ach krokodil, waarom hebt ge een boomwortel gevangen?" [2]).

Rabo kétas asé ka'én sitoe, ai toé do ba tétén, „haar oudere zusters waren zeer kwaad, omdat zij niet veel zoete aardappelen meebracht".

W'oko poli pedé nenggitoen eman, mata gi, „nadat zijn vader het bevolen had, stierf hij".

Rémé kawé menggot doe loepi lagan hia, tjai tja énggo, „toen hij rupsen op de heg zocht, kwam er een wilde hond".

Indien op het zelfst. nwd. nog het aanw. v.nwd. volgt, dan wordt het poss. suffix of aan het zelfst. nwd. of aan het aanw. v.nwd. gehecht.

Itoepkali na'a pé'ang loké weki méongn hitoe, „toen legde hij de huid van de kattegedaante af".

Djari djera atjoen hitoen te ngo emi api pé'ang mbaroe di Désoeng, „toen beval zij de hond het vuur uit het huis van D. te halen".

3. Door aanhechting van het poss. suffix achter het w.w.d., indien het object vooraf gaat.

Van deze constr. is me slechts het type met *ba* („brengen") bekend.

Itoekali mengkekd ga ayoe tja atjoe bad, „toen maakten zij zich reisvaardig en namen een hond mee".

4. Door de afhankelijkheidsaanwijzer *de* [3]).

Evenals *le* kan ook *de* vòòr of na het w.wd. en object of er tussen

---

[1]) Lett.: „totdat de z. aardappelen in de tuin, de vruchten er van geheel waren geplukt."

[2]) = „waarom slaat ge uw kaken in een boomwortel?"

[3]) *De* kan zelfs de agensaanduider bij een pers. constr. zijn. *Méséng toé téings doi data hitoe, isé koedoet oengga ata toe'a hitoe*, „omdat de man het geld niet wilde geven, wilden zij den ouden man dooden". *Bo dami hangs geto, ité!* „wij echter eten het (= vlees) rauw!"

staan. Gewoonlijk wordt *de* na het w.wd. en object gezegd. Staat *de* tussen het w.wd. en het object, dan blijft het poss. suffix achter het w.wd. dikwijls weg in tegenstelling tot de agensaanduiding door *le* (vgl. deze § nr. 1, verder § 86).

Voorbeelden met *de* achter aan. *Pë'ang ho'o na'an rewos dakoe*, „hier buiten heb ik het geneesmiddel gelegd".

Tjo'o bo tara na'a oné liang bonéd hang de haoe bo ga?, „waarom heb je het eten binnen in het hol gelegd?".

Tjewié lélo dï'a-dï'a kéta le winan, nia tjehan lokén de ronan, „in een zekere nacht keek de vrouw zeer goed toe, waar de man zijn vel verborg".

Tjai wa rekéd, itoekali bad taoengs toena ge koesé so'o de kodé hitoe, „hun afgesproken (dag) gekomen, bracht de aap alle alen en kreeften".

Maik doe tékoe waé de anakn hitoe, eman poli losin, „maar toen het kind water schepte, was de vader al weggelopen".

Evenals bij de gewone afhankelijkheidsbetrekking buiten de poss. constr. (§ 18) wordt ook hier soms *de* aan het voorafgaande woord als *-d* gesuffigeerd. *Itoekali emin waké hadjoe koéd Oempoe-nggaro*, „toen nam Oe. de kleine boomwortel" (wortel van een kleine boom?).

Voorbeelden van *de* tussen in: *Rémét pa disé wać hitoe, meti koléj*, „terwijl zij op het water trapten, droogde dit op".

Asa petji de haoe kakoe, iop ata boké kakoe ho'o?, „kent ge me nog, ik ben de melaatse?".

Ného diang goelan hena de raksasa hitoe tja kéta motang mésé ho'o, „de volgende dag ving de reus een groot bosvarken".

Nia na'an de haoe wako hitoe?, „waar heb je de regenkap gelaten?".

Voorbeelden met *de* voorop: *Jo mori, ho'o pélé salén dité lonton béo ho'o, ité, ho'o pélé awon dami!*, „ja heer, ga U vestigen hier in het Westen, hier in het Oosten zullen wij (ons vestigen)!".

De agensaanduiding door *de* wordt vooral gebruikt achter *apa?*.

Apa tombo disé ta?, „wat hebben ze verteld?".

Oengkes, apa pandé de haoe?, „Oe., wat heb je gedaan?".

Néka toera le méoe, apa ita dité!, „Vertelt niet, wat wij gezien hebben!".

Apa péng koedoet inoeng dité?, „wat zullen wij drinken?". (Vgl. § 149).

De constr. met *de* komt verder ook gewoonlijk voor, wanneer de uitdrukking als het ware een appositie bij een ander zelfst. nwd. is. In het Nederl. gebruiken wij hiervoor dikwijls een relatieve zin.

Woko taoeng noeroe bang de eman, itoekali ngo bang le roen, „toen het vlees dat de vader op de jacht buitgemaakt had, op was, ging hij zelf op jacht".

Djarang ge kabad, ba de mendid, toé ngantjéng bilang, „de paarden en de karbauwen, door de slaven meegebracht, konden niet worden geteld".

Nia oewi tapa de haoe?, „waar zijn de zoete aardappelen (die) jij geroosterd hebt?".

Le haoe hangd tété, ba dami, „jij eet maar de zoete aardappelen op die wij brengen!".

Maar ik heb bij een dergelijke uitdrukking wel eens *le* gevonden.

Woko tjai api hitoe, ba le atjoe di Ewas, itoekali tjatjan oné mai ikon api hitoe, „toen het vuur [1]) kwam, (dat) de hond v. E. bracht, maakte zij het vuur van zijn staart los". Welke van de twee constrs. kan worden toegepast, beslist het taalgebruik. Men kan ze niet willekeurig door elkaar gebruiken. Men kan b.v. niet zeggen: *le haoe hangd tété, ba lami*. Wel echter kan men de agens door *le* aanduiden, indien men de appositie in een relatieve zin verandert door inlassing van het betr. v.nwd. *ata (te)*, dus: *le haoe hangd tété te ba lami* [2]).

De agens wordt verder zeer dikwijls door *de* aangegeven, indien het gaat over twee agentes, die dus in zekere zin een tegenstelling vormen.

Poli hitoe isé tenang hendi, diha Lawang tenang wa tana, diha Amémésé tenang éta laho hadjoe, „daarna zetten zij hun vallen. L. zette de zijne op de grond, A. in een boom". (Vgl. § 47a).

Wat wij in § 149 aangaande de agensaanduiding door *de* opmerkten, geldt ook hier. Men kan niet willekeurig een constr. met de agensaanwijzer *le* of een constr. met het poss. suffix in die met de afhankelijkheidswijzers *de* omzetten. Dit wordt door het gebruik beslist. Als algemene regel voor de practijk kan ook hier worden aangegeven dat de twee eerste constrs. (met *le* en het poss. suffix) altijd, met uitzondering van de appositionele uitdrukking, kunnen worden toegepast, terwijl dit bij *de* lang niet altijd het geval is.

Gebruikt men de agensaanduiding door *de*, dan kan het gemakkelijk gebeuren, dat hierdoor de zin ook een andere betekenis kan krijgen,

---

[1]) d.i. het brandende stuk hout.

[2]) In een relatieve zin wordt de agens echter soms ook door *de* uitgedrukt: *Naka kéta wetan, weko ita hang hitoe te ba de naran*, „de zuster was zeer blij, toen zij het eten zag, dat haar broeder bracht."

doordat de afhankelijkheidsverhouding in een bezitsverhouding overgaat.

„Terwijl hij het hout zocht" is:

rémé kawén liha hadjoe
rémé kawé hadjoen hia.

Rémé kawé hadjoe diha, kan ook betekenen: „terwijl hij z ij n hout zocht". Of men daarom deze constr. kan gebruiken, hangt dus van het zinsverband en de gewoonte af.

5. Door het v.nwd. of het zelfst. nwd. vòòr het w.wd. te plaatsen. Deze constructie komt niet veel voor, daar bij deze woordschikking gewoonlijk het poss. suffix wegvalt of, bij overg. w.wden, de agens door *le* of *de* wordt uitgedrukt.

Toé kéta walé liha Amé-ntaéng, ai toé kéta tjengkalin hia tjiwaln oema hitoe, „A. antwoordde niet, want hij had nog geen een keer die tuin bewerkt".

Lenget kéta hi Kolos, ai ela ho'o petjingn te tjoeroep ného ata radja, „K. verwonderde zich zeer, want het varken kon praten zoals een mens".

Rémé hia inoen waén, „terwijl hij water dronk....".

5. *Objectsaanduiding bij de poss. constructie.*

Het object kan zijn of een v.nwd. of een zelfst. nwd.

152. a) Is het object een v.nwd., dan wordt het aan het overg. w.wd. gehecht. Staat bij het w.wd. nog een ander woord, dat er een eenheid mee vormt, dan wordt het suffix pas aan het laatste woord van die woordgroep gevoegd.

Itoekali tjéangn lisé ga, „toen sneden zij het (hert) in stukken".

Itoekali ngo kawén lisé béo Goeroeng Liwoet, „toen gingen zij haar in het dorp G. L. zoeken".

Damangdé deko kolén le méoe, émé kéor koléj!, „probeert nog eens het (= varken) te vangen, wanneer het weer komt eten!".

Rémé kawéd!, „(wij) zijn het (= geld) aan het zoeken!".

Soms heeft de aanhechting van het suffix niet bij het w.wd., maar bij de daarop volgende agens plaats. *Poli kéta taoengsg tako latad!*", „de mensen hebben hem (= de palmwijn) gestolen!".

O nana, endé de méoe polig roko lata Boléngn!, „o kinderen, jullie moeder hebben de mensen van B. ontvoerd!" (vgl. § 118). Een agens door *le* aangeduid die vòòr het w.wd. staat heeft nooit het poss.

suffix bij zich, wel kan hij het vooruitwijzende pers. suffix krijgen (§§ 144 en 140).

153. b) Is het object een zelfst. nwd., dan is er een klein verschil in de suffigering naar gelang van de manier waarop de agens wordt aangeduid.

1) Wordt de agens door *le* aangewezen, dan krijgt het w.wd., resp. het laatse woord dat er een eenheid mee vormt, het poss. suffix dat dan de vooruitwijzende functie uitoefent (§ 36), hetzij de agens vòòr het w.wd. of tussen w.wd. en object, of na beide staat.

Niasléng na'ad le méoe toeak sitoe?, „waar hebt gij de palmwijn gelaten?".

Kali ba kin le méoe api nggertjé'é!, „maar gij hebt warempel het vuur hiernaartoe gebracht!".

Émé poli alan anak dakoe lata, gélang toeran nggeretjé'é!", „wanneer de mensen het kind hebben gedood, kom het hier vlug vertellen!".

Het woord dat de handeling aanduidt, en het woord dat nader bepaalt waarmee de handeling verricht wordt, behoren in het Mangg. bij elkaar, daarom wordt het suffix pas aan het laatste woord van de gehele woordgroep gehecht. *Woko poli bantangd, itoekali peke le koroeng agoe djelok le kirisn hia Rénggang lisé*, „nadat zij het afgesproken hadden wierpen zij met de lans en staken met de dolk naar R.". Zou de bepaling *le kiris* wegblijven, dan zou het poss. suffix achter het w.wd. *djelok* staan [1]).

Staat de agens tussen het w.wd. en het object, dan wordt het poss. suffix in plaats dat het aan het w.wd. gehecht wordt — de meest voorkomende woordschikking — ook wel eens aan de agens zelf toegevoegd. In deze positie is de agens altijd door *le* of *de* aangeduid.

Poli dadé latan hi Timoeng-té'é ho'o gé!, „de dieren hebben T. meegevoerd!".

Ema, poli mbelé lakoen tekoer Djawa hitoe!, „vader, ik de duif reeds gedood!".

De aanhechting van het objectsaanduidende suffix aan het werkwoord blijft, indien de agens niet genoemd is. *Itoekali tjogod toeak*

---

[1]) In een verbale zin met het pers. vnmw. als agens kan het pers. suffix, dat achter de instrumentale aanduiding staat en betrekking heeft op het object, niet achter aan het werkwoord worden gehecht, indien de instrumentale aanduiding zou wegvallen; tenzij men de agensvorm gebruikt en deze achter het werkwoord met het pers. suffix plaatst. *Akoe paki le kopek*! „ik zal je met een zwaard doden." Men kan bijv. niet zeggen: *Akoe pakih*, „ik dood je," maar *pakih hakoe*, of *hakoe(h) pakim*.

so'o nggerewa hangki, „toen goten (zij) de palmwijn in de kuil".

2) Wordt de agens door *de* aangewezen, dan wordt het poss. suffix bij het w.wd. dikwijls niet gebezigd.

Toé ngantjés tétid de haoe mendo so'o!, „jij kunt die last niet optillen!".

Dadingn de inangn ho'o ela wai koé, „zijn schoonmoeder baarde een klein vrouwelijk varken".

Rabo kétaj endé koén, ai toé do bad hadjoe diha, „zijn stiefmoeder was kwaad, omdat hij niet veel hout gebracht had".

Idé, ho'o kolé ténéng di ema hang so'o!, „he, nu heeft vader weer dit eten gekookt!".

Rémé los wa'i de koela hitoe, deko le wadja rani hitoe, „terwijl de eekhoorn (zijn) voeten uitstak, greep de woeste krokodil (ze)".

3) Wordt de agens uitgedrukt door de constr.: poss. suffix bij het object + zelfst. nwd., dan staat soms het poss. suffix bij het w.wd., dikwijls wordt het echter ook weggelaten. Het poss. suffix achter het object, dat betrekking tot de agens heeft, moet zich in getal naar de agens richten. Drukt deze een meervoudig begrip uit, dan staat ook het suffix in het meerv. Het suffix van het w.wd., dat betrekking op het object heeft, stemt in getal met het object overeen.

Voorbeelden met het suffix bij het w.wd. *Itoekali lapakn djarangn hi Kolos agoe ngo gi*, „toen zadelde K. het paard en vertrok".

Itoekali réid anakn amang hitoe, „toen vroeg de schoonvader de kinderen".

Itoekali hangn nakéngn nenggitoe hi Lanoer, tjai hi Empo-potimésé, „toen L. het vlees at, kwam E.".

Voorbeelden zonder het suffix bij het w.wd. *Rémé lami noeroen hi motang o'o moesi mai, tjaig Empo-roea*, „terwijl het bosvarken daarna het vlees bewaakte, kwam E.".

Itoekali toeké kepald sanggéd daloe agoe kepala agoe sanggéd ata lorong isé, „toen bestegen alle districts- en dorpshoofden en allen die hen volgden het schip".

Tja leso rémé ngo kawé hadjoen hi Kolos, lada meka weroe inangn moesi, „op zekere dag, terwijl K. hout was gaan zoeken, baarde zijn schoonmoeder een nieuwe wereldburger".

„Terwijl de karbau gras at" kan men niet weergeven met *rémé hangn remangn kaba hitoe*. Het suffix kan hier niet achter het w.wd. staan, wel echter indien men de agensaanduiding door *le* bezigt.

Dus de juiste vertalingen zijn:

rémé hang remangn kaba hitoe[1])
rémé hangn le kaba remang hitoe.

153. Er bestaat ook een objectsaanduiding door middel van de afhankelijkheidswijzer *de*. Deze constr. is echter zeer zeldzaam. Tot nog toe ben ik ze in de verhalen slechts één keer tegengekomen. *Olong tapa dakoe di le haoe!, taé de mbeking*, „steek mij eerst in brand!, zei de kat".

XIV. DE PLAATS EN DE BETEKENIS VAN DE VOORNAAMWOORDELIJKE ACHTERVOEGSELS MET BETREKKING TOT HET SUBJECT EN OBJECT.

154. Dit hoofdstuk is een samenvattend overzicht van hetgeen reeds in vroegere paragraphen behandeld is, vooral in de §§ 87, 109, 110, 118, 148—153. Buiten beschouwing blijven dus de gevallen, dat aan het object een poss. suffix gehecht is, dat in een zuivere bezitsverhouding tot het laatste staat. Deze gevallen zijn op zich zelf duidelijk. B.v. *Ndapoe bokakd li Népa*, „N. sneed hun hals af (= sneed hun de hals af)". *Anakn toé witjoks lokéd*, „het kind deed hun schillen (= de schillen van de zoete aardappelen) er niet af". *Poli hitoe ata Roeteng Roentoe so'o, isé emi tja kaba te oké tjekid*, „daarna haalden de mensen van R. R. een karbau, om hun tahoe af te leggen".

155. In § 109 hebben we reeds aangetoond, dat, wanneer bij een w.wd. verschillende bepalingen toegevoegd worden, het pers. suffix van het w.wd. telkens een andere plaats inneemt. Dit gebeurt ook bij het poss. suffix, zoals uit de volgende voorbeelden te zien is:

Itoekali kolén ga, „toen keerde hij terug".

Itoekali kolé nggeroné béon ga, „toen keerde hij naar het dorp terug".

Itoekali kolé nggeroné béo de radja Mataleson, „toen keerde hij naar het dorp van koning Zon terug".

Ook bij overg. w.wd. is deze verplaatsing van het suffix te constateren:

Mai kawét ga!, „komt laten wij gaan zoeken!".

Mai kawé hadjoet ga!, „komt laten wij hout gaan zoeken!".

---

[1]) Het poss. suffix kan hier niet door *de* worden vervangen: *Rémé hang remang de kaba* zou betekenen, „terwijl hij het gras van de karbau at". — Natuurlijk kan men alle suffixen eenvoudig weglaten: *rémé hang remang kaba* Natuurlijk kan men alle suffixen weglaten: *rémé hang remang kaba hitoe.*

Mai kawé tété état!, „komt laten wij boven zoete aardappelen gaan zoeken!".

Als algemene regel kan worden aangegeven, dat het pronom. suffix gewoonlijk gehecht wordt aan het laatste woord van de woordgroep, die een zekere eenheid vormt. Wij zullen deze algemene regel nader bestuderen. Voor dit doel behandelen wij de aanhechting van de achtervoegsels a) bij het onoverg. en b) bij het overg. w.wd.

156. a) In zinnen met een onoverg. w.wd. wijst het suffix altijd het subject aan. Hoe hier het suffix verplaatst wordt, is uit de voorbeelden van § 109 en § 155 reeds duidelijk.

Overg. w.wden, zonder uitgedrukt object of in reflexieve betekenis gebruikt, worden als onoverg. w.wden behandeld (§ 110).

Petjingkm!, „wij weten (het)!".

Niaj? Rémé toekn!, „waar is zij? Aan het (rijst) stampen!".

Kali no'o kaoet tjeham!, „en nu heb je je warempel hier verborgen!".

§ 157. b) De zinnen met een overg. w.wd. zullen wij verdelen naar gelang het suffix aan het object, aan het w.wd. of wel aan de agens gehecht wordt.

1) Het suffix na het object wijst de agens aan[1]).

Emé ita itês, losi kétas, „wanneer zij (= de bewoners van de zon) ons zien, lopen zij hard weg".

Tja leso ngo bang atjoej, „op zekere dag ging hij jagen".

Woko poli inoeng toeakd, isé te soca kolés ga, „nadat zij de palmwijn gedronken hadden, gingen beide naar huis".

Zijn er in een zin twee objecten, dan heeft het suffix achter het eerste object betrekking tot het tweede. *Endé tjo'o tara téi rawoekg akoe le haoe?*, „moeder, waarom geeft ge me as tot voedsel?".

Tjo'om ndétar na'ang atjoes paké so'o!, „laten (wij) ze in stukken snijden en aan de honden tot voer geven, deze kikvorsen!".

Staat nu bij het object een nadere bepaling — dit woord is hier in ruime zin op te vatten — dan wordt het suffix gewoonlijk aan het laatste woord van de woordgroep gehecht. Deze bepaling zal meestal zijn een zelfst. nwd. of een pers. v.nwd. dat in een afhankelijkheidsofwel in een bezitsverhouding tot het object staat, een aanw. v.nwd. of een bepaling van plaats.

Tjo'om basi hang noeroe roetoengk!, „laat ik ophouden met het vlees van een stekelvarken te eten!".

---

[1]) Natuurlijk afgezien van de zinnen, die volgens § 154 niet onder dit hoofdstuk vallen.

Tjo'om ngo tako ndési datat!, „laten wij ndési-vruchten bij mensen gaan stelen!".

Bo danong isé te La'o toé hang nocroc kaba, „vroeger aten de mensen van La'o geen vlees".

Mendi de haoc kakoc, tara tegi kéta waé dakoem?, „ben ik soms je slaaf, dat je water van mij vraagt?".

O inang, toé ba hadjoek, kanang ba tjoeé so'ok!, „o schoonmoeder, ik breng geen hout, ik breng alleen deze tjoeé-vruchten!".

Indien in een zin meer objecten voorkomen, dan staat het agens-aanwijzende suffix na het eerste object. *Djari leso hitoe do da'at haéng toenad, ngerék, roekoes agoe koesé*, „dus die dag vingen zij zeer vele alen, kikvorsen, krabben en kreeften".

2) Het suffix na het werkwoord wijst het object aan.

Woko poli ketén api, itocskali tapad motang so'o ga, „nadat (zij) het vuur hadden aangemaakt, roosterden (zij) deze bosvarkens".

Woko dangos liha nocroc sitoe, itockali toekd ga oné ngentjoeng, „nadat hij het vlees had gedroogd, stampte (hij) het in de rijstblok".

Woko emis nocroc so'o le Empo-roca, mai motang rani, „nadat E. het vlees had meegenomen, kwam het woeste bosvarken".

Ho'o kétah di lakoc haéngm!, „nu heb ik je eindelijk te pakken!".

Indien aan het overg. w.wd. een onoverg. w.wd. voorafgaat, dan slaat het suffix achter het overg. w.wd. op de agens. *Itockali ngo djeran ata mendin te ngo taoek agoe réi*, „toen ging (en) beval hij zijn slaven[1]) te gaan kijken en te vragen".

Een uitzondering op de algemene regel, dat het suffix na het overg. werkwoord op het object betrekking heeft, vormt het zeldzaam voorkomende geval, dat het object aan het w.wd. vooraf gaat en de agens niet door *le* of *de* is aangeduid, maar door het suffix wordt uitgedrukt. *Itockali mengkekd ga agoe atja tjoe bad*, „toen maakten zij zich reisvaardig en namen een hond mee". (§ 151 nr. 3).

De bepaling die met het w.wd. een eenheid uitmaakt en waaraan dan in den regel het suffix gehecht wordt, is gewoonlijk een bepaling van plaats, van instrument, of van de handeling, door een bijwoord of een modaal woord uitgedrukt.

Tjo'om oké oné satar méséj!, „laten (wij) het (= kind) in de grote grasvlakte laten omkomen!".

Itockali pongo oné iko atjoen api hitoe le Désocng, „toen bond D. aan de staart van de hond het vuur vast".

---

1) Dat er hier van meer slaven sprake is, blijkt uit het verhaal.

Naka kétas lata do, „de vele mensen (= allen) vierden een groot vreugdefeest wegens hen".

Ba'éngkoék ta, késa!, „heb medelijden met mij, vriend!".

Olé kraéng, kali minakd, woko tapa molés noeroe so'o!, „hé kraéngs, warempel, het smaakt lekker, wanneer men het vlees roostert!".

Wijst het suffix meer objecten in de zin aan, dan staat het soms in het enkel-, soms in het meervoud. *Itoekali poengkoetn le kodé limén agoe wa'in Empo-roea ho'o ga*, „toen bond de aap de handen en voeten van E. vast".

Wadjo tapan kali ga, koedoet weris latoeng agoe wodja!, „vooruit, brandt hem (= de tuin) schoon om mais en rijst te planten!".

3) Het suffix na de agens wijst het object aan.

O ema, léor le pakékm!, „o vader, de kikvors achtervolgt ons!".

Wa le waéj anak koé hitoe, „de rivier nam het kind mee".

Ita liha hang oné sapo polige tjaok latan, „hij zag dat men de rijst bij de haard had weggehaald".

158. Naast de algemene regel, dat het suffix aan het laatste woord van de bij elkaar behorende woordgroep gehecht wordt, bestaan er echter ook vele gevallen waar dit niet gebeurt. Wat als een eenheid vormende woordgroep gevoeld wordt, hangt van het spraakgebruik af. Zoals uit de volgende voorbeelden blijkt, heerst hier soms vrijheid. Wij brengen hieronder enkele voorbeelden paarsgewijze ter vergelijking. *O Lalo-koé, wadjo, ngo wonok sili satar Labaṭ!*, „o L., vooruit, laten we gaan jagen in de grasvlakte van Laba!". — *O Roeé, ngo porong tjatjiṭ lé Roe'a!*, „o R., laten wij naar het tjatji-spel in R. gaan kijken!". *Woko tjai awo Roetengi*, „toen hij naar R. kwam". — *Djari woko tjaiṣ laoe Tjépa*, „dus toen zij naar Tj. waren gekomen".

Itoekali ngo djeran ata mendin te ngo, „toen ging hij (en) beval hij zijn slaven te gaan". — *Ngon inoeng waé atjoe ho'o gé*, „de hond ging water drinken".

Dikwijls is er zelfs een tweevoudige suffigering, namelijk bij het w.wd. van beweging en de bepaling van plaats.

Itoe ngog akoe onég, ,toen ging ik binnen".

Ngosg isé silid, „zij gingen er naar toe".

Hitoekali kolén lé mai potjon, „toen keerde hij van de berg terug".

Poetjin oné oeloen gé, „hij stak zijn hoofd er in".

Itoekali toekén étan hi Ndoeng-wéla-roenoe, „toen klom N. naar boven".

Behalve het verplaatsen van het suffix na de laatste bepaling en

de dubbele suffigering komt dus ook nog de derde wijze van suffigering voor: het suffix blijft bij het w.wd.

Toé béhéng tjais wa, „niet lang daarna kwamen zij naar beneden".
Woko tjaij oné Watoe Ladjar, „toen hij naar W. L. kwam".
Itoekali to'od wa mai, „toen stonden zij van beneden op".

XV. BIJWOORDELIJKE BEPALINGEN.

159. Meestal bestaat in het Manggarais een bijwoordelijke bepaling uit een oorspronkelijk zelfst. nwd., dat nu de functie van een bijwoord heeft. Wat wij als bijwoorden van hoedanigheid opvatten, zijn van huis uit bijv. nwden. *Gélang lakon hia* = vlug is zijn lopen = hij loopt vlug. Dit geldt te meer, wanneer men aanneemt, dat de nominale zinnen oorspronkelijker zijn dan de verbale, iets wat mij in het Manggarai althans het meest waarschijnlijk lijkt. Wij hebben alle bijwoordelijke uitdrukkingen, hetzij ze uit een bijwoord, dan wel uit een zelfst. nwd. bestaan, onder de algemene en ruime titel „bijwoordelijke bepalingen" samengevat.

Het is niet de taak van den grammaticus, doch die van den lexicograaf hier naar volledigheid te streven. In dit hoofdstuk behandelen wij slechts die bijwoordelijke uitdrukkingen die tot grammaticale opmerkingen aanleiding geven.

1. *Bijwoordelijke bepalingen van plaats.*

160. De Manggaraier let zoals trouwens elke primitieve Indonesiër veel meer op de juiste plaatsaanduidingen dan wij, Europeanen. Het is hem niet voldoende alleen aan te geven dat hij „naar Roeteng" gaat, „van de tuin" komt, hij zegt er ook bij, of Roeteng hoger dan wel lager, de tuin stroomopwaarts dan wel stroomafwaarts ligt. Voor dit doel dienen hem de volgende woorden:

awo = Oosten
salé = Westen
lé = stroomopwaarts
laoe = stroomafwaarts, zeewaarts
éta = boven
wa = beneden
sili hiervoor hebben wij in de Westerse talen geen uitdrukking. *Sili* staat tegenover *éta* en ligt altijd lager dan de plaats van den spreker.

Bij het bezigen van deze plaatsaanduidingen moet men zich naar

het spraakgebruik richten. Regels hiervoor aan te geven is practisch onmogelijk, daar er telkens uitzonderingen zijn. Réo bijv. ligt aan de Noordkust, Borong aan de Zuidkust, maar de Manggaraier zegt in Roeteng in het éne geval *wa Réok,* in het andere geval echter *sili Borong.* In Kolang wordt *awo* door *lé, salé* door *laoe* vervangen. *Par leho lé mai, mosep laoe mai,* „de zon gaat stroomopwaarts op en zeewaarts onder".

161. Corresponderende plaatsaanduidingen zijn:

a) *oné — pé'ang,* „binnen — buiten".

Vraagt men bijv. een getrouwde vrouw, waar haar man is, en is deze laatste in de tuin die in het Westen ligt, dan is de plaatsaanduiding vòòr *oema* (= tuin) verschillend naar gelang van de plaats waar de vrouw zich bevindt. Binnenshuis zal de vrouw antwoorden: *Salé oemaj*! Maar buitenshuis: *Pé'ang oemaj*!

Waar het voor den Manggaraier niet op de nadere aanwijzing van de plaats aankomt, gebruikt hij het algemene *oné* in plaats van de bijzondere aanduidingen: *awo, salé* enz. Dit gebeurt vooral in algemene zinnen. *Nenggitoe taé data toe'a oné kampong,* „aldus vertellen de oude mensen in het dorp". *Doe pakin kaba, néka roeis oné ata koé*!, „wanneer men karbauen slacht mogen de kinderen niet dicht bij komen". Men is natuurlijk gedwongen *oné* te zeggen, wanneer men niet precies weet, waar die plaats ligt. *Manga tja poe'oe toeak diha ata roeis oné pong mésé,* „hij bezat een toeakboom, die in de nabijheid van het kleine bos was". *Damang ité ngo oné Bétléhém*!, „laten wij naar B. gaan!". Wat buiten Manggarai ligt, is: *pé'ang.* Bijv.: *pé'ang Bedjawa, pé'ang Endé.* Naast *pé'ang Mengkasar* zegt men ook *éta Mengkasar.*

b) *tjé'é — sina,* „aan deze kant, hier — aan gene kant, ginder". *Tjé'é* is bij den spreker, *sina* is voor hem door een rivier, dal, greppel, door de haard van het huis enz. gescheiden.

c) *olo — moesi,* „heenwaarts, verderop — terugwaarts".

Woko tjai olo oema... woko tjai moesi mbaroe, „toen (zij) in de tuin was gekomen... toen (zij weer) thuis was gekomen". Het uitgangspunt is dus het huis. *Tjai olo hi Pitoe, noekoeng tjaké tété,* „toen P. daar (= in de tuin) gekomen was, spitte zij ononderbroken zoete aardappelen".

Endé data koé hitoe ngo lako oné oemaj olon, „de moeder van het kind ging naar de tuin".

Tekoer hitoe losi oné kaba tjaj olon, „de duif vloog telkens van een karbauw naar de andere".

Néka roeda olo!, „spreek (voorlopig) niet verder!".

Itoekali moesi mbaroen ga, „toen keerde (hij) naar huis terug".

162. De plaatsaanduidende woorden staan gewoonlijk, met uitzondering van *olo*, vòòr het zelfst. nwd. Soms echter ook achteraan. *Isé tja kilo hitoe toko sékang pé'angs lami oemad*, „de hele familie (lett.: zij van een kamer) sliepen in het tuinhuisje". *Ongo poerang laoe*, „toen gingen zij naar de modderpoel".

163. De tot nog toe behandelde plaatsaanduidingen zou men „zelfstandige bepalingen van plaats" kunnen noemen, want al worden zij ook dikwijls met een zelfst. nwd. verbonden, ze kunnen toch ook alleen optreden. De volgende plaatsaanduidingen echter komen slechts in verbinding voor met één van de reeds genoemde plaatsaanduidingen. Men zou ze daarom „bijvoegelijke" bepalingen van plaats" kunnen noemen. Hiertoe behoren:

a) *pélé*[1]).

Pélé no'o haoe, néka pélésina!, „(ga) hier langs, niet ginder!".

Ka'éng le keraéng pélé salén ho'o, lami ho'o pélé awon!, „moge de *keraéng* in het Westen wonen, wij in het Oosten!".

Ata pélésina is een algemene verzamelnaam van de geesten, overledenen, die aan „gindse kant" zijn in tegenstelling tot de *ata* (*pélé*) *tjé'é*, „de mensen hier"[2]).

b) *teke-, tek-, taka, tak-*.

In het Midden-Mangg. is *taka* niet gebruikelijk, wel in het Oost-Mangg. Ik houd de laatste vorm voor de oorspronkelijke; *teke-* is dan de verzwakte proclitische vorm. Vòòr klinkers valt de laatste pepet (resp. laatste a) dikwijls uit. De vorm *tak-* heb ik echter ook in het Roetengs aangetroffen. *Teke-* geeft niet zo zeer een plaatselijke betrekking van het voorwerp tot den spreker aan als wel een van de voorwerpen onderling. *Teke-* is een „rangschikkende bepaling van plaats".

Tekolo djarang bolong, tekemoesi djarang djampi, „voorop een zwart paard, achteraan een wit paard" (oplossing: het zwarte paard = het vuil van de vingernagels).

Tekolo roetoeng, tjoep iné wai, tjoep ata rona, tekemoesi tjomong atjoe, „voorop (liep) het stekelvarken, daarop volgde de vrouw, daarop de man, aan het einde achteraan de hond".

Tekolos kepala-kepala, oné réha hia agoe daloe-daloe, tekemoesis

---

[1]) In het Z.W. van het Midden-Mang. ook *pali*.

[2]) In plaats van *ata* (*pélé*)*tjé'é* zegt men gewoonlijk *ata radja* (*radja* = zichtbaar?), dat eigenlijk de tegenstelling is van *ata woera* = de overledenen.

mendi, „voorop waren de dorpshoofden, in het midden hij en de districtshoofden, achteraan de slaven".

Dalo tekéta = bovenste geleding van de bamboe; *dalo tekewa* = benedenste geleding van de bamboe.

c) *be-*, *b-*.

Vòòr een woord, dat met een klinker begint, valt de pepet dikwijls uit. Soms echter treedt nog een *b* meer op: *bebolo, bebéta, bebonė*. Deze proclitische partikel preciseert de plaatsaanduiding. *Onė* bijv. kan ook betekenen „bij, aan". Wil men bepaald het „binnen" uitdrukken, dan maakt men gebruik van *be*. *Woko tjai onė mbaroe, inė wai sitoe ngo beonė. Paki hitoe kolėnėng ngo beonė. Tjai bonė pakė hitoe lonto ėta tangė*. „Toen (zij) bij het huis waren gekomen, gingen de meisjes naar binnen. De kikvors ging eveneens binnen. Binnengekomen zette de kikvors zich op het kussen". Iemand die zich ten W. van Roeteng bevindt, geeft de uitdrukking „aan deze kant van R." weer met: *awo Roeteng betjė'ė*; of: *awo Roeteng beawo*. „Aan gene kant van R." = *awo Roeteng besalė*; of: *awo Roeteng besina*.

Verbonden met een zelfst. nwd. kan de plaatsaanduiding door *be-* op een drievoudige manier uitgedrukt worden:

1) De plaatsbepaling gaat vooraf.

Tjeha wekin bewa woca ara, „(hij) verborg zich onder de aravruchten".

Tjalak noing ata toe'a hitoe bonėn mbaroe gi, „plotseling was de vrouw in het huis".

Lėtė isė ngo bebonė poear hitoe, wag leso, „toen zij het bos binnengingen, was de zon reeds gedaald".

2) De plaatsbepaling volgt.

Bog endėn atakoė hitoe waė besina gi, maik anakn waė betjė'ė kin, „de moeder van het kind was reeds aan de andere kant van de rivier, terwijl het kind nog aan deze kant van de rivier was".

Tjeha kodon watoe bewa, „(hij) verborg zijn vel onder een steen".

3) De plaatsaanduiding wordt twee keer gezegd, en wel: vòòr het zelfst. nwd. zonder, na het zelfst. nwd. met *be-*. Deze constr. komt veel voor.

Hia ngo onė mbaroe bonė. Tjai onė mbaroe bonė isoek liha wa'oe manoesia, „Hij ging in het huis. In het huis gekomen, rook hij mensenvlees (lett.: mensengeur)".

Onė bakoek bonė na'a le inė wai hitoe tja atjoe koė, „in de mand verstopte de vrouw een kleine hond".

Inė wai hitoe pa'oe onė waė bonė, „het meisje viel in het water".

Tjai wa tana bewa oelang tjiri tekoer, „onder de aarde gekomen veranderde (het kind) in een duif".

Lang kanang oeloen éta tana béta, „slechts zijn hoofd stak boven de grond uit".

Staan bij een zelfst. nwd. twee verschillende plaatsaanduidingen, één er vòòr en één er achter, dan krijgen soms beide *be-* voor zich.

Isé tjiwal bewa boa boné, „zij bewerkten de tuin (die zich bevond) onder het graf".

Be- en *te-* worden soms in dezelfde betekenis gebruikt. Zelden staat *te-* in plaats van *be-*, maar het omgekeerde heeft dikwijls plaats. *Isé ka'éng éta awang tekéta*, „zij wonen boven de wolken".

Djarang bolong tekolon, djarang djampi bemoesin, „een zwart paard voorop, een wit paard achterop" (vgl. hetzelfde raadsel onder: b) *teke-*).

Isé lako bebolo, ngerék hitoe loet, „zij liepen voorop, de kikvors volgde".

Iné wai oné réhas, ata rona bebolo agoe bemoesis, „de meisjes zijn in het midden, de jongelingen vòòr en achter".

Opm. Evenals *teke-* de verzwakte proclitische vorm van *taka* is, vermoed ik, dat ook *be-* een proclitische vorm is. Voor „in het midden van de weg" vond ik in het Midden-Mangg. de uitdrukkingen: *oné beréha (beheréha-, bahiréha) salang. Réha* = midden. Vergelijking met het Oost-Mangg. zal misschien uitwijzen, hoe de volledige vorm van *be-, behe-* is.

Een algemene bepaling van plaats is: *doe*, in het Oosten ook *doehoe*. *Ngo tjebong waé banas isé doe waé mésé*, „zij gingen op andere plaatsen in het grote water baden".

Roeda lakod doe Golo Rongkang, doe Waé Bongki, „verder liepen zij op de R. berg, in de B. rivier".

Tjai doe roeis oeman . ., „in de nabijheid van de tuin gekomen . .".

164. De bijwoorden „hier, daar, ginder" zijn anaforisch (terugwijzend) of deiktisch (wijzend). Zij hebben betrekking op een plaats die reeds van te voren genoemd is of uit de situatie duidelijk is, doordat men bijv. met de hand naar de betreffende plaats wijst. De Mangg. woorden hiervoor zijn: *no'o, nitoe, nio. No'o* wijst op een plaats die in de nabijheid van den spreker, *nitoe* in de nabijheid van den toegesprokene, *nio* op een plaats die van beiden verder afligt. In deze betrekkelijke bepalingen van plaats zijn de aanw. v.nwden duidelijk te herkennen, zodat ze te ontleden zijn in: *n* + *o'o*, *n* + *itoe*, *n* + *io*. De voorgevoegde *n* is een verkorting van *oné*, dat een zelfst. nwd. is en

„binnenzijde, plaats" betekent (zie § 172). *No'o* is dus eigenlijk *oné ho'o* = (op) deze plaats = hier.

De betrekk. bepalingen van plaats worden dikwijls vervangen door de aanw. v.nwden.:

ho'oj! = hier is het! (= in de nabijheid van den spreker).
hitoej! = daar is het! (= in de nabijheid van den toegesprokene).
hioj! = ginder is het! (= op groter afstand van beiden) [1]).

„Daar zijn ze!" kan men weergeven met: *Nitoes*! of met: *Hitoes*! De betrekkelijke bepaling van plaats gaat altijd aan de zelfst. vooraf. *Tékér no'o wam*!, „spring hier naar beneden!". *Nio laoen lakoe itan bo*, „ik heb hem zo juist ginder stroomafwaarts zien (gaan)". *No'o salén ba le ka*, „hier naar het W. heeft de kraai (het kind) gebracht". *Akoe ngo koedoe roeang no'ok laoeg*, „ik zal hier zeewaarts honing gaan zoeken". *Nios bao léd*, „zij zijn zo juist ginder stroomopwaarts (gegaan)!".

Bij een zelfst. n.wd. of de volledige vorm van het pers. v.nwd. als subject bezigt men het aanw. v.nwd. als bepaling van plaats. *Hio hi ema*!, „ginder is vader!". *Ho'op kakoe, morin ta, ela*!, „hier ben ik, (je) meester, varken!". Ongebruikelijk is: *no'o kakoe*! voor „hier ben ik!".

165. De zelfst. bepalingen van plaats (*awo* enz.) komen ook voor in verbinding met aanw. v.nwden. De aanw. v.nwden staan soms vòòr, soms achter de zelfst. bepalingen van plaats. *Ho'o étan*!, „hier is de weg naar boven!". *Hio salén*!, „hij is ginder westwaarts gegaan!". *Ngo lé o'o. ai ho'o awo anak de haoe*!, „neem de weg hier stroomopwaarts, want in het Oosten is je kind!".

Ngo kolé lé itoe, haoe!, „ga weer terug zeewaarts, jij!".

Ngo apan taoeng laoe itoe?, „waarom gaat hij altijd daar naar toe?".

166. Het vragende bijwoord van plaats is: *nia*?, „waar?". Het staat altijd na de zelfst. bepaling van plaats. *Awo nia*?, „waarheen is hij Oostwaarts (gegaan?)". *Wa nia*?, „waar beneden?".

Nia komt ook voor in de functie van een onbepaald betr. v.nwd. (vgl. § 65 nr. 2). Dikwijls wordt het in deze functie door *kéta* (= zeer) versterkt of wel herhaald. *Nia téing de méoe, endé ema*!, „(wij zullen doen) al wat gij beslist, vader en moeder!".

Nia naig! = *nia ngoéng*! = „(ik doe) wat ik wil!".

Nia kéta nais ta!, „zoals gij wilt, hoor!".

---

[1]) Bij de aanw. v.nwden, praedicatief gebruikt, gaat de verdeling in aan.v. nwden van de 1e, 2e, 3e pers. altijd op. Het attributieve aan.v.nwd *ho'o* wordt wel eens met *haoe* en *hia* verbonden.

Nia-nia hia lakon, djarang ba kin liha, „waar hij ook heen ging, hij nam zijn paard steeds mee".

Ngo labar nia ko nias bao ga, „zij zijn gaan spelen ergens naar toe (waarheen weet ik ook niet)".

Toé petjing lakoe, nia ko niag tcho'on, aram mata gi, „ik weet niet, waar (hij) nu is, misschien is hij reeds dood".

Het weergeven van de voornaamwoordelijke bijwoorden (de mat waarop, het huis waarin) is reeds in § 63 behandeld.

167. De richting „waarvandaan" wordt aangegeven door *mai* (= komen) achter het plaatsaanduidende woord te voegen.

„waar kom je vandaan?"	„ik kom uit het Oosten!".
nia maim haoe? [1])	*awo maig!*
mai nia maim haoe?	*mai awo maig!*

Andere voorbeelden. *Ata rona lé mai Roeteng, iné wai salé mai Pongkor*, „de man was van R., de vrouw van P.".

Empo data Roeteng sitoet ka'éng éta Tado-Walok, mai pé'ang mai tana Menangkabo, „de vooronders van de Roetengers, die op de (berg) T. W. woonden, kwamen van M.".

Atjoe loet kin moesi main, „de hond volgde van achter".

Mai lé mai waén rétang, dengkir tjai laoe mbaroe di, „van af de rivier stroomopwaarts weende (hij), totdat (hij) kwam bij (zijn) huis stroomafwaarts (= hij weende van af de rivier tot aan zijn huis)".

Mai nia main weli anakm hitoe oné toeka?, „waar komt je kind in (je) schoot vandaan?".

Nitoe maid isé séngét, „vandaar uit luisterden zij".

Toé déoen no'o main, „het is niet ver van hier".

Teser (mai) wa mai naig (of: ... *toekag*)!, „ik heb spijt uit heel mijn hart!".

Uit de voorbeelden blijkt dat *mai* vòòr de plaatsaanduiding dikwijls niet gezegd wordt.

Eigenlijk is er een verschil tussen de vragen: *ata apa haoe?* (= wat voor een mens ben je?) en: *ata nia mai haoe?* (= waar kom je vandaan?). Practisch echter komen ze op het zelfde neer: men wil weten, of de betreffende persoon uit (= geboren, wonende in) een bepaalde plaats is. Eveneens is er in het antwoord een klein verschil tussen *ata Tjoembi!* (= ik ben een Tjoembinees!) en *ata salé mai Tjoembi(g)!* (= ik kom van Tj.!). Men hoort echter dikwijls beide antwoorden in dezelfde betekenis.

---

[1]) *Nia mai* wordt bij het vlugge spreken dikwijls tot *nemai*. *Nemaim haoe? Mai nemaim haoe?*

Opm. In het West-Mangg. volgt *mai*, dat het uitgangspunt aanwijst, achter het zelfst. nwd. *Awo Tjoembi main* = hij komt van Tj.

Hia wa'oe éta hadjoe mai, „hij daalde van de boom af".

Mai achter de plaataanduiding geeft niet altijd de verwijdering aan, het kan ook betekenen „in, op die plaats". Enkele voorbeelden.

Hia tjeha lokén wa mai lotjén, „hij verborg zijn (dieren-)vel onder zijn mat".

Tjengata ata toe'a donggok tepeng bewa mai galang, „een stokoude man had zich onder de varkensbak verborgen".

Nia kéta taé ditén tjé'é mai, toé manga léwang lisé empo wa mai, „al wat U hier beslist, zullen de voorvaderen beneden (= in het dorp beneden) niet tegenspreken".

Lewo éta mai ri'i!, „er zijn gaten in het grasdak!".

Manga tja radja. Oné mai wekin toé manga toeka agoe itji. „Er is een koning. In zijn lichaam is er geen buik en geen vlees"[1].

Eta mai ngentjoeng, wa mai aloe, „boven is het rijstblok, beneden de stamper" (oplossing: de tanden).

Opm. Dat de Manggaraier de uitdrukking, die de richting waarvandaan aangeeft, bezigt voor het aanduiden van de „plaats waarop, plaats naar", komt wel daarvandaan dat in sommige uitdrukkingen beide plaatsaanduidingen juist zijn. Het ligt er maar aan, van welke kant men het bekijkt. Onze pastorie in Roeteng heeft twee deuren, één aan de Oost-, één aan de Westkant. Wil ik nu mensen die aan de deur in het Oosten wachten naar die aan de Westkant sturen, dan kan ik de zin „ga naar (de deur in) het Westen!" niet vertalen met: *ngo salé*! Dit zou betekenen „gaat weg (= vertrekt) naar het Westen!". De Mangg. uitdrukking is: (*mai*) *salé mai*(*s*)! Letterlijk betekent dit: „komt van het Westen!" En inderdaad is hier „naar het W. gaan" ook gedeeltelijk een „van het W. komen". Immers de mensen die van het O. naar het W. gaan zullen iets verder naar het W. gaan dan het huis lang is. Daar moeten zij zich omdraaien. De deur is nu voor hen in het O. Zij gaan nu enkele passen van het W. terug (= *salé mai*) naar de deur.

Hetzelfde heeft men bijv. ook in deze zin: *Lewing biké na'a éta mai oeloen*, „de gebroken pot zette (het kind) op zijn hoofd". De hand gaat eerst omhoog, maar iets verder dan het lichaam precies lang is, zodat er ten slotte toch een kleine beweging van boven (= *éta mai*) naar het hoofd terug is. Wij geven alleen maar de eerste be-

[1]) Bij het raadsel hoort nog deze zin: *Toé toko ratjap*, „hij slaapt niet op zijn zij" (oplossing: het horloge).

weging „naar boven" aan, de Manggaraier de laatste, „van boven terug". De uitdrukkingen (*salé mai, éta mai* enz.) die aan de beweging ontleend zijn, zijn dan later analoog ook op gevallen toegepast, waar dit minder of helemaal niet meer geldt, bijv. in het raadsel van het horloge. Maar in het raadsel van de tanden gaat de oorspronkelijke betekenis nog op, daar de tanden bij het kauwen van onder (= *wa mai*) naar boven gaan.

168. In § 160 hebben we er reeds op gewezen, dat men soms het algemene *oné* in plaats van een nauwkeuriger plaatsaanduiding zegt. Datzelfde geldt natuurlijk ook van *oné mai* in plaats van bijv. *awo mai.*

Ného diang mais kolé ata wa'oeng oné béo bana mai, „de volgende dag komen de (andere) feestvierenden van andere dorpen".

Maik hi Agil tadang ka'éngn oné mai isé, „maar Ag. bleef ver van hen af (zitten)".

Oné mai wordt ook bij de vergrotende en overtreffende trap gebruikt (vgl. hoofdst. IX). *Oelar tjéwé léwé oné mai toena,* „de slang is langer dan de aal". De betekenis *oné mai* = dan, komt van *oné mai* = in, onder, tussen. *Oné mai anak sitoe hia ata seber,* „onder die kinderen is hij de vlijtige". Deze uitdrukking kan ook aan onze zin beantwoorden: „hij is vlijtiger dan de andere kinderen", „van die kinderen is hij de vlijtigste". Dat *oné mai* eigenlijk „onder" betekent blijkt ook uit het volgende voorbeeld. *Oné mai sanggéd ata sitoe manga tjangata kéta ata belek agoe djarang hitoe,* „onder al die mensen was er een man die dat paard wilde hebben". Door analoge uitbreiding zal dan *oné mai* deze oorspronkelijke betekenis hebben verloren, zodat het nu ook in uitdrukkingen gezegd wordt, waar de betekenis „onder, tussen" er niet meer is.

169. De richting „naar toe" wordt soms door het proclitische *nggere-* uitgedrukt [1]). De slot-pepet valt voor klinkers gewoonlijk weg, maar ook voor sommige medeklinkers is ze soms nauwelijks te horen. *Nggerenia? Nggerawo!,* „waarheen? naar het Oosten!". *Anging nggerelaoe nggerelé,* „(hij) zwom heen en weer".

Néka wali nggerewa éta main!, „keer niet naar beneden het bovenste (= draag het niet onderste boven)!".

Agoe poli hitoe hi Koto-koé nggeroné agoe endén, „en daarna ging K. naar zijn moeder".

Meestal echter wordt *nggere-* bij w.wden van beweging weggelaten. *Ka wa'oe wa,* „de kraai daalde naar beneden".

---

1) In het Oost-Mangg. ook *nggara.*

Ba nia manoekm hitoe?, „waar breng (je) je haan heen?".

Hi lanoer ngo wa tatjik koedoet ngo laréng ikang, „L. ging naar de zee om vissen te vangen".

Hi Wokoek tjoenoe agoe emi anak ata melep hitoe agoe ba pé'ang tana masam, „W. dook en haalde het kind, dat onder was gegaan en bracht (het) op het droge land".

170. De aanhechting van de pronom. suffixen achter de plaatsaanduidende woorden laat zich niet gemakkelijk onder regels brengen, daar zowel de pers. als de poss. suffixen gebruikt worden, soms slechts achter de bepaling van plaats, soms alleen bij het w.wd., soms bij beide (vgl. § 158). Dikwijls heeft men vrije keuze tussen de verschillende constr., dikwijls echter ook niet. Wat het enkelv. of meervoud van de pronom. suffixen betreft, geldt deze regel: de pers. suffixen stemmen in getal en pers. altijd met het subject overeen, terwijl men bij de suffigering van het poss. suffix ook onafhankelijk van pers. of getal het poss. suffix van de 3e pers. enkelv. (*-n*) kan aantreffen.

Over het gebruik van de pers. of poss. suffixen kan men algemeen zeggen, dat de pers. suffixen gewoonlijk gebruikt worden om aan te geven dat het betreffende subject op die plaats is, terwijl de poss. suffixen vooral bij w.wden van beweging gebezigd worden [1]).

Nias? Salés!, „Waar zijn ze? In het Westen!".

Ngo nias? Ngo saléd!, „Waar zijn ze heengegaan? Zij zijn naar het W. gegaan!".

Djari isé ka'éng nitoes, „dus zij woonden daar".

Onés ga, „zij zijn binnen!".

Ngo kolé méoe was!, „gaan jullie maar weer naar (het dorp) beneden!".

Ho'os orosd silid!, „hier zijn hun voetsporen die naar beneden wijzen!".

Woko étad isé gam itoekali kawén lisé api hitoe, „toen zij naar boven waren (gekomen) zochten zij het vuur".

Onés!, „gaat binnen!".

Op deze algemene regel komen echter ook vele uitzonderingen voor.

Mori akoe ngo tekolok!, „heer, ik ga voorop!".

Djari doe hitoe ata toe'a, hi Ewas agoe hi Résoeng, roné nggerewas agoe mata moeings, „dus toen stortten de oude vrouwen, E. en R., naar beneden en gingen natuurlijk dood".

---

[1]) Het w.wd. zelf wordt echter dikwijls niet gezegd (vgl. § 130 sub e).

O anak, kongm haoe no'o, akoe ngo silik!, „o kind, blijf jij hier, ik ga ginder naar toe!".

Mai tjé'é akoej, „hij kwam bij mij".

Hia béhéng ka'éng nitoen ga, „hij bleef daar lange tijd".

Onafhankelijk van pers. of getal van het subject wordt aan het plaatsaanduidende woord soms *-n* gehecht. *Itoekali ngod mendin wan ga*, „toen gingen zijn slaven naar (het dorp) beneden".

Isé ngo doeat lén!, „zij zijn stroomopwaarts in hun tuin gaan werken".

171. Opm. Dat *laoe* oorspronkelijk met het mal. *laoet*, jav. *lor* samenhangt is duidelijk. Ook de andere zelfst. bepalingen van plaats zijn zelfst. n.wden, dat blijkt afgezien van de vergelijking met andere talen ook uit het Mangg. zelf, uit het poss. suffix van de 3e pers. (*-n-*). *Olé keraéng, tadang kéta bailn noca ho'o onén*!, „ach heer, zeer ver strekt zich dit hol van binnen uit!". Daardoor is het afwijkende gebruik van het enkelv. van het poss. suffix bij een meervoudig subject te verklaren. *Isé ngo kaoet onén*, „zij gingen eenvoudig naar zijn binnenkant", n.l. de binnenkant van het bos [1]). *Bétan waé hitoe manga tja hadjoe songgong*, „aan de bovenkant van (= boven) de rivier was er een s.-boom". *Toé béheng tjai wan*, „het duurde niet lang, of (zij) kwamen aan de benedenkant (= beneden, n.l. van de aarde)". Toen deze bepalingen van plaats niet meer als zelfst. n.wden gevoeld werden, konden zij ook pronom. suffixen krijgen die betrekking op het subject hadden.

Dat *doe* eveneens een oorspronkelijk zelfst. n.wd. is, blijkt uit het feit, dat het als bepaling van tijd met het aanwijzende v.nwd. kan worden verbonden [2]): *doe hitoe* = *lété hitoe* = dat tijdstip (in dezelfde functie als het Mal. *waktoe*). Ook *pélé* zal een zelfst. nwd. geweest zijn in de betekenis van „kant, plaats".

Ik vermoed verder dat *nggara* eigenlijk ook een zelfst. nwd. is met de betekenis „richting". Misschien dat de Oostelijke dialecten dit duidelijk aantonen, eveneens de herkomst en betekenis van het proclitische *be-*.

Nia kan ik nog niet verklaren. Of hierin ook *n* = *oné* schuilt?

2. *Bijwoordelijke bepalingen van tijd.*

172. Als tijdbepalende woorden fungeren ook aanw. v.nwden en

---

1) De betekenis „binnenzijde" is later ook uitgebreid tot algemeen „plaats".

2) Dat bepalingen van plaats ook als bep. v. tijd fungeren: zie volgende §§.

bepalingen van plaats. Daar wij van elders weten, dat vaak minder concrete begrippen later worden uitgedrukt dan concrete en dat ook het tijdsbegrip abstracter is dan dat van plaats, is de temporele betekenis van deze woorden m.i. secundair. Deze kwestie is voor het Mangg. ook daarom van enig interesse, omdat de bepaling van plaats *olo*, „voorkant, heenwaartse richting" (vgl. § 160) als bepaling van tijd in de betekenis „vroeger, eerst" zowel met als zonder het achtervoegsel *-ng* voorkomt (zie § 178, 4).

De aanw. v.nwden *ho'o, hitoe* en *hio* worden vrijwel door elkaar in dezelfde betekenis van „nu, toen, zo juist" gebezigd. Bij de tijdelijke functie van de aanw. v.nwden kan men niet zeggen, dat *ho'o* betrekking heeft op een tijd die meer nabij is en *hitoe* en *hio* daarentegen op een tijd wijzen die meer tot het verleden behoort. Dikwijls komt het wel uit dat *ho'o* met het Nederl. „nu" en *hitoe* met „toen" overeenkomt, maar vaak ook niet. In sommige zinnen zijn beide tijdbepalende uitdrukkingen gelijkwaardig, soms is er een klein verschil of geeft het taalgebruik de voorkeur aan één van die tijdaanwijzende v.nwden. Voor een handeling echter die men van plan is binnenkort uit te voeren, komt alleen *ho'o* in aanmerking. *Ho'okm ngo(gm) ga*, „wij staan op het punt om te vertrekken". *Ho'o kéta mata haoe to'ong ta, nana!*, „nu moet je aanstonds sterven, vrind!".

Uit de volgende voorbeelden van dit hoofdstuk zal blijken dat *ho'o* evengoed op een tijd die reeds lang geleden is, kan wijzen.

Voorbeelden met *ho'o* [1]). *O nara, ai toé goris méoe agoe akoe, ho'ok akoe neki agoe ata reba ho'o ga!*, „o vrinden, omdat gij niet met mij hebt willen trouwen, ben ik toen met deze jongeling gaan trouwen!".

Mai noek diha: idégo, ho'o matan hi endé!, „hij dacht: och, nu is moeder dood!".

Os dadé nggerelé mbaroe anakoé sitog, „toen bracht hij de kinderen naar het huis stroomopwaarts".

Okm kawé-kawé oné néténg-néténg béo, „toen zochten wij (haar) in elk dorp".

Léwang nenggitoe taoengs nitoe. Ho'odé ga koedoeg hi Lanoer, ga, „op die manier bleven zij elkaar aan het tegenspreken. Toen verloor L. het".

Hitoe kéta taoeng pandém béhéng mai ho'o, „dat is dus je doen reeds lang van nu af aan (zo iets heb je reeds sedert lang gedaan)!".

Voorbeelden met *hitoe*. *Itoe rétang kolén ga*, „toen weende hij weer".

---

[1]) Over de vormen *o'o, o, itoe, io* zie Hoofdst. V, 3. Aanwijzende voornaamwoorden.

Woko poli ta'ang serénté, itoeskolé oné mbaroed, „nadat zij de valstrikken gelegd hadden, keerden zij naar huis terug".

Ai itoedi itan rewos ta!, „want nu pas heb ik het geneesmiddel gevonden!".

Hitoekali pakan lisé wodja hitoega, „toen hakten zij de rijststengels om" (vgl. de voorbeelden van § 134 nr. 2).

Voorbeelen met *hio. Iop noekn* ..., „toen dacht hij ....".

Aikhitoe asé dakoe hiot mora ioj, „misschien is deze mijn jongere broeder die destijds verdwenen is".

Uitdrukkingen voor „wij zijn zo juist aangekomen":

ho'okmdi tjaigm
itoekoédi tjaigm, Itoekm di tjaigm
retoekdi tjaigm, tjai retoekm.

Dus ook *hitoe* kan betrekking hebben op een handeling die pas gebeurd is. *Oné bao* (= „zo juist") is al langer geleden dan één van de drie genoemde uitdrukkingen.

173. Ook sommige bepalingen van plaats komen in temporele betekenis voor. Hier geldt wel deze algemene regel, dat *no'o* op een tijd wijst die pas kort geleden is en *nitoe* op een tijd die reeds verder in het verleden ligt. Alleen in verbinding met *mai-* zijn mij deze woorden in de temporele functie bekend.

Wangka no'o maigm ami ireng hang kaba dengkir anak wagm!, „van nu af aan is het taboe voor ons karbauen(vlees) te eten tot aan onze kindskinderen!".

Agoe mai nitoe main hia toé gori te ngondé kolé ga, „van toen af aan wilde zij niet meer lui zijn".

Nitoe maid bali taoed kodé agoe atjoe, „van toen af aan waren aap en hond vijanden van elkaar".

ntaoeng olo of *ntaoeng olo ho'o* = het jaar vóór dit verleden jaar [1]).
ntaoeng olo tja = twee jaar geleden
ntaoeng olo soea = drie jaar geleden enz.
ntaoeng moesi }
ntaoeng tekemoesi } = volgend jaar [2]).

Tekolo = daarvoor; *tekemoesi* = daarna; *bebolon hang* = vóór het eten; *bemoesin hang* = na het eten. *Olo main hi Labok ata reba*

[1]) De Manggaraier rekent hier anders dan wij. Wij spreken van „het jaar daarna", de Manggaraier zegt: „het jaar daarvoor". Vgl. ook de uitdrukking: *toé petjing olon* (of — *nggerolon*)! „ik ken het vervolg (van het gebed bijv.) niet!". Wij zouden zeggen: „ik weet niet wat daarna komt." Voor den Manggaraiër is het vervolg dat wat verderop, wat daarvòòr staat.

[2]) „over twee jaar" = *témé* (of *téké*) *soea ntaoeng*, vgl. § 99.

di'a, „vroeger was L. een schone jongeling".

Bemoesi main hia ngo bénta eman, „daarna ging hij zijn vader roepen".

Pisag woelang bemoesi main toé tara mai endéd, „enkele maanden later was hun moeder nog niet gekomen".

Néka nggitoe kolé moesi main!, „doe dit niet meer in het vervolg!".

Paka seber nggeremoesi(n)!, „jullie moeten in de toekomst vlijtig zijn!".

Emé nenggitoe kolé pandé tekemoesin tai, denda ali ela!, „indien gij dit nog een keer doet, wordt (gij) met een varken beboet!".

Naé nggerolon!, „(ik) zal me voortaan beteren!".

Over *olong* zie § 178 nr. 4.

De primaire betekenis van *wa* is „onderkant, onder". Van tijd gebruikt betekent *wa* „later, na, geleden". *Tjeloe'ang wa ata toe'a hitoe mata*, „10 dagen later stierf de oude man".

Remon wa ga kolé gi oné béon, „een tijd lang daarna (lett.: voldoende later) keerde hij naar zijn dorp terug".

Béhéng wa ga ata hitoe koedoet kolé oné mbaroen, „enige tijd later (lett.: lang daarna) wilde de oude man naar zijn huis terugkeren".

De secundaire betekenis van *wa*, „later, daarna" is ongetwijfeld van de zon of maan afgeleid. *Leso* betekent zon, *pedek leso* = de zon staat in de top (= 12 uur). Epitheta voor Mori Keraéng zijn *par leso, kolep leso* „zonsopgang, zonsondergang". Dat de betekenis *woelang* = maand teruggaat op *woelang* = maan, is evident. Nu nog geeft men soms de tijd zeer concreet aan. Tijdens de zichtbare maan zegt men voor de abstracte uitdrukking „volgende maand": *mata woelang ho'o*, „(wanneer) deze maand dood is". Toen men een keer de begrippen zon en maan op dag en maand overdroeg, heeft men naar analogie van het concrete *tja leso wa*, „eenmaal is de zon onder" = „één dag later", ook gezegd: *tja minggoe wa, tja ntaoeng wa*, „een week, een jaar is om".

De bepaling „later" blijft ook dikwijls weg. Men heeft de volgende uitdrukkingen voor „drie maanden later":

teloe woelang moesi mai(n)
teloe woelang bemoesi mai(n)
teloe woelang wa
teloe woelang.

Nog enkele voorbeelden voor het wegblijven van *wa*. *Tja minggoe lélo liha lawo hitoe tjiri oelar gi*, „na een week zag hij dat de muis een slang was geworden".

Remon isé géréng ga, „reeds lang wachtten zij".

Toé béhéngn toko anakoé sitoe, „niet lang daarna sliepen de kinderen".

Remon ga tjai isé oné mbaroe, „tenslotte kwamen zij bij het huis".

174. Als bijwoordelijke uitdrukkingen van tijd doen verder dienst *lété* en *doe*. *Lété* is eigenlijk een zelfst. nwd. en betekent in het algemeen „tijd". *Lété hitoe* = (in) die tijd = toen. *Lété ho'o* wijst soms een tijd aan die verder in het verleden ligt dan *lété hitoe*. Bv.: *O ema ai ngo nggerpé'ang lété ho'o agoe djoeroetoelis de radja*, „o vader (dit gebeurde), want ik ging destijds naar den vreemde met den secretaris van den koning!".

In dezelfde betekenis als *lété* wordt ook *doe* gebruikt, dat primair „plaats" betekent (§ 172). *Doe hitoe* = *lété hitoe*. *Doe ho'o* of *doe hio* ben ik nog nooit tegengekomen. *Doe hitoe hi Timoeng-té'é tjiri nio agoe tjiri roehaj*, „toen veranderde T. in een kokosnoot en een ei".

Doe hitoe régé ge tjatji, „dan houdt men op met het tjatji-spel".

Poe'oeng doe hitoe main tjiri tjeki laingg atjoe agoe nggewo lata Ndoso, „van toen af aan beschouwden de mensen van Nd. de hond en de nggewo-vrucht als taboe".

Doe wordt ook met andere bepalingen van tijd verbonden. *Landing hitoe doe tja goela hia na'a ba'o doe sa'i de elan hitoe*, „daarom legde hij op zekere morgen kaf op de kop van zijn varken".

Lari is eveneens een zelfst. nwd. dat algemeen „tijd" betekent.

Lari danong (of: *lari médé*) = de vroegere, oude tijd = vroeger.

Lari ata toe'a = de tijd van de oude mensen = de oude tijd.

Over *lari(ng)* zie § 123 nr. 4 en § 178, 4.

Als bepaling komt verder *oné* voor, dat aanwijst hoevele dagen geleden een gebeuren heeft plaats gehad. *Oné soea* = eergisteren, *oné teloe* = vóór drie dagen (vgl. § 99). Terwijl *lété* en *doe* algemeen „tijd" betekenen, is het tijdsbegrip van *oné* gespecialiseerd tot „verleden tijd". *Oné teloe* is dus „verleden tijd drie keer", d.i. „vóór drie dagen". Dat *oné* eigenlijk een zelfst. nwd. is en „verleden tijd" betekent, blijkt behalve hieruit dat het in de primaire locale betekenis eveneens een zelfst. nwd. is, ook nog uit uitdrukkingen zoals: *oné meseng* = *meseng* = gisteren, *oné danong* = *danong* = vroeger.

In sommige uitdrukkingen wordt ook *le* (*ali*) als tijdaanwijzer gebruikt (§ 116 nr. 6): *leso ho'o* = vandaag; *le leso* = overdag; *le wié hitoe* = 's nachts; *wié hitoe* of *le wié hitoe* = (in) die nacht. Ondanks de tijdaanwijzer *le* kan nog de algemeene tijdsbepaling *doe* er vóór staan. *Doe ali wié Empo-roea hitoe pandé api*, „'s nachts

maakte E. een vuur aan".

175. Opmerking. Vele tijdbepalende uitdrukkingen zijn eigenlijk zinnen. *Poli hitoe mai taé di Népa* ..., „afgelopen dat (n.l. het weer ten leven opwekken) (en) N. zei ...". (= daarna zei N. ...). *Remon wa ga morin toé ngééng kolé agoe djarang hitoe*, „(de zón resp. maan) was voldoende beneden, de heer hield niet meer van het paard" (= enige tijd later hield de bezitter niet meer van zijn paard). *Mané tana mai kolé ata sitoe*, „avond was de aarde, de mensen kwamen weer" (= 's avonds kwamen de mensen weer). *Tja woelang moesi main hia hena le beti toeka*, „één (nieuwe b.v.) maan, terug was zijn komst, een buikziekte overviel hem" (= één maand later leed hij aan een buikziekte). *Toé béhéng hia hesé*, „niet lang was (de zon onder), hij stond weer op" (= niet lang daarna stond hij weer op). De oorspronkelijke zinnen fungeren nu als bepalingen van tijd: *poli hitoe* (of: *doe poli hitoe*) = daarna; *remon wa ga* = enige tijd later; *mané tana* = 's avonds; *toé béhéng* = niet lang daarna.

Uit het laatste voorbeeld blijkt, dat men het zelfde ook wel eens uitdrukt zonder *leso* (of *woelang*) en *wa*.

176. Achter vele bepalingen van tijd staat het poss. suffix.

Wié agoe leson = dag en nacht; *tjengkalin* = op een zekere keer (vgl. § 95); *ného diangn* = de volgende dag; *ného oné wié* = verleden nacht; *emon béhéng wa ga* = enige tijd later. *Tjemol isé Tjik agoe Koelik radja laings*, „ten slotte werden Tj. en K. koningen".

Sanggéd kodé oné mai poear hitoe mai kéta taoengs oné oema hitoe, ného moesi olon isé poli reké agoe balak, „alle apen van dat bos kwamen voltallig naar de tuin, zoals zij het van te voren aan de hagedis beloofd hadden".

Tjan-tjan tjai hia oné poe'oe toeakn, poli gi kolén ata tako wué toeakn, „telkens als hij bij zijn toeakboom kwam, was de dief van zijn palmwijn reeds weg" (over *tja* als tijdbepalend woord zie § 190).

Tédéng lén = *tédéng tain* = altijd.

Opmerking. Het woord *teho'on* (= nu) ontleden wij in *te* + *ho'o* + *n*. *Te* is de verzwakte vorm van *ata*, dat hier als nadrukswijzer fungeert (§ 60). Het aanw. vnwd. is gebruikt in de temporele betekenis. Dus *teho'on* = het nu.

Het poss. suffix blijft echter ook dikwijls weg. In plaats van *ného diangn* zegt men ook *ného diang* enz. *Poli hitoe ga gérak agoe mané mai kolés hang loké tété sitoe*, „daarna kwamen zij telkens 's morgens en 's avonds weer de schillen van de zoete aardappelen eten".

Ného to'ong mané tjaig koela hitoe, „'s avonds kwam de eekhoorn".

3. *Bijwoordelijke uitdrukkingen van oorzaak, reden, middel en doel.*

177. *Nenggo'o* (*nggo'o*) en *nenggitoe* (*nggitoe*) betekenen: „aldus, op deze wijze". *Nenggo'o* wijst op hetgeen volgt, *nenggitoe* op hetgeen voorafgaat. *Nenggo'o taén*: . . . , „aldus zei hij: . . .". *Agoe nggo'o kolé noekn ga* . . . , „aldus dacht hij weer . . .". *Nenggitoe taén*!, „aldus heeft hij gezegd!". (*Maram*) *nggitoe demeng*!, „het zij zo!". *Emé nenggitoe kolé pandé de haoe* . . . , „als jij nog een keer zo iets doet . . .".

Nggo'o staat dikwijls achter het w.wd. Het versterkt dan de concessieve of temporele betekenis. *Hia kawé-kawé nggo'o, maik tjewo de ela hitoe toé manga itan, agoe elan kolé toé manga itan*, „hoe hij ook zocht, de legerstede van het varken vond (hij) niet, en zijn varken vond (hij) ook niet".

Djari tékoe-tékoe nggo'o lata koé hitoe, toé tara penongi robo hitoe, „dus hoe het kind ook water schepte, de bamboefles raakte maar niet vol".

Lélo nggo'o sampang disé, toég itan, „hoe zij ook naar de boot uitkeken, (zij) vonden hem niet".

Dikwijls is *nggo'o* in het Nederlands met „toen" te vertalen.

Koedoet kolé nggo oné mai hi Lanoer, polig tadoen li Empo-poti-mésé, „toen L. van binnen (het hol) terug wilde, (vond hij dat) het door E. was gesloten".

Mai kolé ného diangn, lélo kolé nggo'o lika tjama kolé ného oné meseng, „(hij) kwam de volgende dag terug, toen zag hij opnieuw dat het weer zo was als gisteren".

Ného diang goelan tjai nggo'o ata ngara oema hitoe, lélo liha, héla kétas timoeng sitoe, „toen de volgende morgen de eigenaar van de tuin kwam, zag hij, dat de augurken in wanorde verspreid lagen".

Doe gérak nggo'o ge dé tanan, djari lako roedas, „toen het licht werd, gingen zij verder".

Landing masa waé, koedoet ngo inoeng wаé nggo'o hia, tjai radja, „toen hij, omdat (hij) dorst had, water wilde gaan drinken, kwam de koning".

Opmerking. Het is duidelijk, dat in *nenggo'o* en *nenggitoe* de aanw. v.nwd. *ho'o* en *hitoe* steken. Misschien dat ook hier een vergelijking met de Oostelijke dialecten de verklaring van de proclitische vormen brengt.

Naar de oorzaak, de wijze, de reden, het middel en het doel vragen: *apa?*, *le pai?* (*ali pai?*), *le apa?*, *tjo'o? ata tjo'o?*, *te tjo'o?*, *apa radja?*

Deze vragende woorden worden dikwijls in dezelfde betekenis gebruikt (vgl. vragende voornaamwoorden § 54—58, verder § 139). Bij de vraag „waarom?" voegt men dikwijls nog *tara* (= „de reden") bij. Als overzicht van het gebruik van de vraagwoorden brengen wij hieronder de meest gebruikelijke uitdrukkingen voor „waarom wenen jullie?". Staat het pronom. subject vòòr *tara*, dan krijgt ook *radja* het overeenkomstige poss. suffix, anders krijgt *radja* het poss. suffix 3e pers. enkelv.: *radjan tara*.

apa rétangs méoe? rétang apas méoe?
apa radjas méoe tara rétangs?
apa radjan tara rétangs méoe?
apa radjan rétangs de méoe?
apa poe'oen rétang de méoe? [1])
tjo'o tara rétangs méoe? [2])
ata tjo'o méoe tara rétangs? te tjo'o méoe tara rétangs?
tjo'o radjan (tara) méoe rétangs?
landinga apa (tara) rétangs méoe?

Wat de suffigering bij *tjo'o* betreft, aan *ata tjo'o* wordt òf het poss. òf het pers. suffix gehecht, achter *te tjo'o* echter òf geen òf het poss. suffix. Men moet over meer voorbeelden beschikken om uit te maken, of dit een algemene regel is, dat achter *ata tjo'o* slechts (? gewoonlijk?) de pers. suffixen voorkomen en achter *te tjo'o* slechts (? gewoonlijk?) de poss. suffixen voorkomen. Enkele voorbeelden:

Ata tjo'oj ela ho'o mbéot molétaoeng?, „waarom toch gaat het varken altijd ergens naar toe?".

Pali kéta te tjo'og akoe ta, anak?, „waarom zou ik (het) verbergen, kind?".

Wantil de winan: toé! emi te tjo'og akoe?, „de vrouw antwoordde: neen! waarvoor zou ik (het) genomen hebben?".

Te tjo'om haoe topi hitoe?, „waarom wil je een hoed hebben?".

Kawé koedoet te tjo'og akoe le haoe ta, anak?, „waarom zoek je me, kind?".

---

[1]) *poe'oe* = stam van de boom, overdrachtelijk ook: begin, oorzaak. Soms kan men ook zeggen: *apa itjin —?* (= „wat is de inhoud van —?") B.v. *Apa itjin mai de haoe?* „waarom kom je?" Er bestaat ook een uitdrukking: *Tamat oengkoer mai bao ité?* „waarvoor komt U?".

[2]) *Tjo'o* krijgt hier ook dikwijls een nadrukswijzer: *tjo'ob tara —? Tjo'o tara* kan ook door een pers. vnmw. gescheiden worden. *Tjo'o ité tara manga oné lino?*

Uitdrukkingen voor „daarom" zijn: *landing hitoe*[1]; *ngéséng* (of: *ngasang*) *nenggitoe*; *itoe tara*. Er valt alleen op te merken dat het aanw. v.nwd. bij *landing* attributief, bij *tara* slechts praedicatief voorkomt. *Itoetara* is dus oorspronkelijk een zin: dát is de reden, dat... *Tara* blijft soms ook weg. *Hitoep néng taé dakoe agoe hia*, „daarom namelijk zei ik tot hem...". Deze woorden zijn eigenlijk zelfst. nwden, die „reden, grond" betekenen.

XVI. HET ACHTERVOEGSEL *-ng*.

178. Het Mangg. heeft gewoonlijk op het einde van een woord de velare nasaal *-ng*, waar andere Indon. talen een *-n* hebben, en eveneens dikwijls waar andere talen een andere medeklinker of klinker hebben. Mal. *minoem* = Mangg. *inoeng*, „drinken"; Mal. *makan* = *hang*, „eten"; Mal. *tenoen* = *tenoeng*; Jav. *djaran* = *djarang*; Mal. *tambah* = *tambang*, „toenemen"; Mal. *soeroeh* = *soesoeng*, „bevelen". Wanneer het Mangg. Maleise woorden overneemt, verandert het de dentale nasaal in de velare: *toean* = *toeang*, „heer"; *ampoen* = *ampong*, „vergiffenis"; *kawin* = *kawing*, „trouwen".

Ook in het Mangg. zelf vindt men de phonetische wisseling *n* : *ng* dikwijls. *Kin* dat algemeen Midden-Mangg. is en ook in verschillende oostelijke en westelijke dialecten voorkomt, is in het Tjibals *king* (vgl. § 47 nr. 5). De partikel *kali* (§ 207, 11) is in het Tjib. soms *kaling*; *toédi*, „nog niet", is daar soms *toéding*. In het Oost-Mangg. daarentegen heeft men soms de dentale nasaal, waar anders de velare nasaal algemeen Mangg. is: *taoen* = *taoeng*, „alle"; *pé'an* = *pé'ang*, „buiten"; in een dialect vond ik ook *konéng* voor het algemeen gebruikelijke *koném*, „ofschoon".

Naast deze phonetische verschijnselen echter bestaat ook een achtervoegsel *-ng*, dat verschillende functies heeft.

1. De locale functie van *-ng*.

De term „locaal" is hier in de meest ruime zin op te vatten. Wij bedoelen hiermee, dat het achtervoegsel *-ng* een betrekking uitdrukt die gericht is naar een plaats of ook naar een object, hetzij een persoon of een zaak, waarop, waaraan, waarbij enz. het gebeuren plaats heeft. Enkele voorbeelden: *tjai* = komen, *tjaing* = komen tot, bereiken. *Ronda disé mai kéta lé mai waéd tjaing laoe mbaroe*, „zij zingen en slaan op de gong van af de rivier stroomopwaarts tot

[1]) In het N. van het Midden-Mangg. ook: *losing hitoe*.

(dat ze komen) aan de huizen stroomafwaarts". *Oewa tjaing woelang! langkas tjaing ntala!*, „moogt ge uitgroeien tot aan de maan! groot worden tot aan de sterren!".

Lako = gaan; *lakong* = gaan naar. *Sanggés isé neki wekid te lakong ata sitoe*, „zij allen vergaderden (en besloten) naar die mensen te gaan".

Wa'oe = afdalen; *wa'oeng* = afdalen naar. *Wa'oeng oema* = naar de tuin afdalen, in de tuin gaan werken. *Lalo-koé ngo wa'oeng paki mangka*, „L. ging naar de mensen om met de tol te spelen".

Wa'i = voet; *wa'ing* = gaan naar. *Ngo kolé wa'ing hia!*, „ga weer naar hem!".

Bali = de uiteinden van een langwerpig voorwerp, b.v.: *tajoe bali!*, „grijp het aan weerskanten vast!"[1]); *baling* = aan de kant van, *baling salang* = aan de kant van de weg. *Ata Réok ka'éng baling tatjik*, „de mensen van Réo wonen aan de zee". *Baling* heeft ook de betekenis van „aan alle kanten, overal, middenonder". *Hia ka'éng baling ami*, „Hij (Christus) heeft onder ons gewoond".

Ngo = gaan; *ngong* = gaan naar. In deze zuiver locale betekenis wordt het echter niet gebruikt, wel echter komt het overdrachtelijk voor. Na woorden van zeggen betekent *ngong* „zeggen tot", „spreken over". *Mai taé di Djoeang ngong kopé hitoe...*, „Dj. zei tot zijn zwaard...". *Nggitoedéng taé data toe'a oné kampong ngong Mori Keraéng*, „aldus vertellen de oude mensen over M. K.". *Ngong* betekent dan ook „bedoelen". *Ngong akoe- a?*, „bedoelt (U) mij?". *Toé!*, *ngong hia ho'o!*, „neen! (ik) bedoel hem hier!". *Ngong* is verder ook „betekenis". *Ngong apa hitoe „ata pélésina"? Ata pélésina ngong poti, ngong darat!*, „Wat betekent dat „*ata pélésina*"? *Ata pélésina* betekent poti, betekent darat!" (poti en darat zijn geesten, over *ata pélésina* zie § 163 sub a).

Na'a = neerleggen, neerzetten; *na'ang* = neerleggen bij, ook in overdrachtelijke zin „zorgen voor". *Na'ang ela* = (het voer) vòòr de varkens neerzetten, varkens voeren, varkens er op na houden. *Na'ang bara* = voedsel naar de buik brengen, zich voeden met, eten. *Toé manga na'ang bara!*, „er is geen eten!" *Na'ang weki* = zorgen voor een (nieuw) lichaam, zwanger zijn. *Na'ang wekin hi Doeng*, „D. was zwanger".

---

[1]) *Ata bali* betekent ook „vijand"; *bali taoed* = vijanden van elkaar zijn, ruzie hebben. Misschien een overdrachtelijke betekenis: „aan weerskanten zijn = tegen elkaar zijn," misschien een overname van het Mak. en Boeg. *ata bali* = vijand?

Tegi = verzoeken, vragen; *teging ata* = aan iemand dieren als boete vragen, iemand beboeten.

Baro = meedelen, boodschappen; *barong lodok* = bij de lodok (= houten tuinpaal) offergebeden zeggen, bij de lodok offeren.

Ita = zien, vinden; *itang* = wat de doekoen in zijn dromen, bij zijn wichelarij gezien heeft. *Itang data mbeko, paki anak ngasom, itoepo loas anak hitoe!*, „de doekoen heeft gevonden, dat (gij) uw eerstgeboren kind moet doden, daarna zult gij dit (=het tweede) kind baren!".

Éa = klanknabootsing van het knorren van de varkens; *éang ela* = *éa* tot de varkens zeggen, de varkens roepen om te voeren.

Doengka = tegenover iets zijn; *djarang doengkang* = paard dat bij het huwelijk tegenover een geschenk van de andere partij staat, dat dus door een tegenprestatie vergolden wordt.

Oké = wegwerpen; *djarang okéng* = een paard dat aan de andere partij „weggeworpen", d.i. geschonken is, dat dus als huwelijksprijs geldt en waarvoor men geen ander geschenk krijgt.

toeké = klimmen; *toekéng* = de plaats waar men op klimt = een helling. *Asi* = ophouden; *woelang asing* = de maand waarin men ophoudt met het leren = vacantie.

2. De „ten behoeve van" functie van *-ng*.

Het achtervoegsel geeft te kennen dat men iets doet ten bate van iemand. Soms wordt de ruime betekenis van het grondwoord in een engere en meer speciale gewijzigd, die dan ontleend is aan het doel waarvoor de handeling gesteld is.

Mama = kauwen; *mamang anak* = het eten voor het kind kauwen [1]).

Taé = zeggen; *taéng iné wai* = bij de ouders van het meisje een huwelijksaanbod doen.

Deko = vangen; *dekong djarang* = paarden stelen.

Ba = *brengen*; *bang atjoe* = de hond voor de jacht meenemen, jagen.

Atjoe wordt soms weggelaten. *Tja leso ngo bang hi Pitoe*, „op zekere dag ging P. op jacht". Doordat men het tweede deel van de gehele uitdrukking wegliet, heeft één samenstellend deel de betekenis van het geheel gekregen. Men heeft ook uitdrukkingen: *bang motang* = bosvarkens jagen; *bang tagi* = herten jagen enz. *Taé de lawo*:

---

[1]) De Mangg. moeder kauwt het voedsel, dat voor het kind bestemd is, eerst in haar eigen mond.

isé bang ami le atjoe, „de muis zei: zij (= de mensen) maken met de honden jacht op ons".

Het oorspronkelijke directe object van *bang*, namelijk de hond, is hier als middel opgevat en met de instrumentaanwijzer voorzien, terwijl *ami* (= de muizen) nu het directe object van *bang* is.

Toko = slapen; *tokong motang* = in de tuin slapen om 's nachts de tuin tegen de bosvarkens te bewaken. *Tjéi ata gori ngo tokong ringgi to'ong wié salé goedang?*, „wie wil vannacht de rijksdaalders in de schuur gaan bewaken?".

Ili = schuilen; *iling oesang*, of alleen *iling* = als het regent, gaan schuilen[1]).

Opmerking. In de uitdrukking *latang te* (= „voor, ten behoeve van")[2]) menen wij het achtervoegsel *-ng* in versteende vorm terug te vinden. *Te* is de verzwakte vorm van *ata* dat met *taoe* ook de functie van een doelbepalend woord heeft. B.v. *ata tjo'o?* = *te tjo'o?* = *taoe tjo'o?* = waarvoor? (vgl. § 117 en § 177). De uitdrukking *latang te* is een pleonastische verbinding van twee woorden, die hetzelfde betekenen. Zowel *latang* als *te* wordt soms weggelaten. *Sanggéd noeroe disé dapak nitoe taoengs te wina agoe anakd*, „al hun vlees roosterden zij daar, (ook dat) voor hun vrouwen en kinderen".

Ho'o tja tanda te méoe, „dat is een teken voor jullie".

Dit *te* wordt soms weggelaten. *Isé ténéng hang latang hi Kolong*, „zij kookten eten voor K.". In plaats van *latang* (*te*) staat soms *le*. Vgl. § 116 nr. 8: *Mésé bailn oema ho'o lakoe!*, „deze tuin is voor mij te groot!". Het achtervoegsel *-ng* vervangt het voorzetsel *latang te* of *agoe* (hierover straks). *Rocha so'o bang Ité!*, „(ik heb hier) eieren om ze U te brengen". Hiervoor zou men ook kunnen zeggen: *rocha koedoet ba agoe Ité*. In het doelbepalende *latang* zien wij drie keer het finale element: *le* + *ata* + *-ng*. In de uitdrukking *latang te* is „voor" zelfs vier keer in telkens andere vorm uitgedrukt.

3. De actieve (causatieve) functie van *-ng*.

Het grondwoord uitgebreid met *-ng* duidt aan een veroorzaken of teweegbrengen van het door het grondwoord uitgedrukte begrip.

Mésé = groot; *méséng* = groot maken. *Djari méséng bon ngasang de endé eman*, „dus men zal dan de ouders prijzen" (lett.: hun naam groot maken).

---

[1]) Het grondwoord zonder achtervoegsel komt zelden voor. Eén keer echter heb ik het toch aangetroffen. *Tjo'om ili no'ot ga!* „laten wij hier gaan schuilen!"

[2]) B.v.: *Ho'o latang te toeang!* „dit is voor den heer!"

Mendo = zwaar, last; *mendong ata* = iemand beboeten.

Kolé = terugkeren; *koléng* = (woorden) doen terugkeren, antwoorden.

Oewa = groeien; *oe'wang api* = het vuur oprakelen.

In verband met de betekenis van het grondwoord drukt het achtervoegsel uit een „voorzien van, aanbrengen aan". Deze betekenis vindt men vooral bij afleidingen van zelfst. nwden.

Api = vuur; *aping lewing* = vuur maken onder de kookpot.

Waé = water; *waéng toeak* = de toeakboom begieten.

Mocoe = mond; *moc'oeng lewing* = een tuit aan de pot aanbrengen.

Mata = oog; *matang kila* = een „oog" in de ring maken.

Tiloe = oor; *tiloeng béka* = „oren" aan de draagmand aanbrengen.

Redé = houten trap; *redéng ngentjoeng* = het rijstblok als trap gebruiken.

4. De temporele functie van *-ng*.

Het achtervoegsel komt achter vele woorden voor, die een tijdsbegrip uitdrukken.

Poe'oe = stam, „het begin" van de boom; *poe'oeng tjiwal* = beginnen te werken.

Olo = voorkant, heenwaartse richting (§ 161 sub c); *olong* = vroeger, eerst, eerder. *Manoesia olong* = de mensen vroeger, de eerste mensen. *Olongn haoen*!, „(baad) jij eerst!". *Olong ténéng hang, itoepo ngo béoeck*, „eerst zal ik de rijst koken, daarna ga ik binnen". *Olong tjéi tekolon*?, „wie is het eerst aan de beurt?". *Olo* komt echter ook zonder *-ng* als tijdbepalend woord voor. *Olo tjéingkali*?, „wie verbergt zich het eerst?". *Olo bénta Mori Keraéng, itoepo empo de roed*, „eerst roepen (zij) M. K. aan (in de offergebeden), daarna hun voorouders". Eén keer vond ik achter elkaar *olo* met het achtervoegsel en dadelijk daarop zonder *-ng*. *Olong haoe tjebong*! *Maik taé diha*: *olo ité tjebong*!' „ga jij eerst baden! Maar hij zei: neemt U eerst een bad!". Naast vrijheid van gebruik van *-ng* zijn er uitdrukkingen waar het achtervoegsel constant voorkomt, en weer andere waar het ongebruikelijk is. B.v. *manoesia olong*, maar *rona olo* („de vroegere man"); *ntaoeng olo* „verleden jaar". Vgl. § 173 en hetgeen wij in § 172 opmerkten.

Laring kwam reeds in § 123 nr. 4 ter sprake. Ook hier komt de vorm zonder *-ng* dikwijls voor. In verbinding met *tjai(n)* wordt echter altijd *laring* gezegd. *Laring tjain* = die het eerst komt, de eerste. *Manoesia laring tjain* = de eerste mens(en). *Djari ata laring tjain*

hi Pitoe, poli hitoe hi Tjiok, „dus eerst was P. aan de beurt, daarna Tj.". *Djari doe hitoe oné laring tjain kodé toe'a*, „dus toen ging een oude aap het eerst naar binnen".

Rémé (= „gedurende") heeft in de oostelijke dialecten *-ng, réméng* of *remong*. Vgl. § 121 nr. 1 en § 134 nr. 1.

Téméng = gedurende, nog (vgl. § 123 nr. 5). Ook *témé* komt dikwijls voor. *Tédéng* gedurende een zeker tijdsverloop. *Teloe leso tédéng isé pandé nggitoem taoeng*, „gedurende drie dagen deden zij aldus". *Tédéng leso* = gedurende de hele dag; *tédeng lén* of *tédeng tain* = gedurig.

Danong of *oné danong* = vroeger. *To'ong* (in het Kempo: *ding*) = dadelijk. *Tiong* = tegen het einde van, bijna. *Rocis tiong woelang*, „(het kind is geboren) tegen het einde van de maand". *Tiong tana*, „de aarde is bijna zichtbaar (= het is bijna helder)". Misschien is hiertoe ook te rekenen: *nang* = iets slechts gedurende enige tijd doen en dan weer ophouden, nu eens — dan weer; soms — soms. *Lako nang asi hia*, „nu eens liep hij, dan rustte hij weer". *Mai nang toé hia*, „soms komt hij, soms niet". *Nang agoe gorin, nang agoe toé*, „soms wil hij, soms weer niet".

Redoeng ngon, tjoeroep diha agoe natjan, „(toen) hij op het punt stond om te vertrekken, zei hij tot zijn bruid". Maar ook *redoe* komt in de temporele betekenis voor. *Hia redoe te mata*, „hij is bijna dood".

Toeroeng tjemoln = tegen het einde, ten slotte. *Toeroeng tjemoln hia loas tjengata ata rona*, „ten slotte baarde zij een zoon".

Tja = één; *tjang* = tegelijkertijd, terwijl. *Tjengata atakoé losi oné mai lodok hang hang kin tjang losin*, „een kind loopt dan van de tuinpaal weg en eet rijst, terwijl het loopt".

Lawang = gedurende een zekere tijd, tot aan het einde van. *Lawang teloe leso ho'o akoe ka'éng oné liang agoe toena*, „drie dagen lang vertoefde ik in het hol met de aal". *Lawang kéta oewa dakoe toé ita kepal lélap*, „van mijn leven had ik nog nooit een vliegmachine gezien". *Manga kin watoe hitoe lawang teho'on*, „die steen is er nog tot nu toe". Daarnaast heeft *lawang* echter ook de betekenis „incluis, met". *Sanggés méoe daloe, kepala lawang agoe roéngs ...*, „gij allen districts- en dorpshoofden en uw onderdanen incluis ...". *Haoe koedoet momang Mori agoe Mori Keraéng de haoe mai wai mai naim, lawang agoe wakarm lawang agoe nawa nai roem!*, „gij zult den Heer uw God beminnen uit geheel uw hart, uit geheel uw ziel en geheel uw levenskracht".

Opmerking. Het woord *lawang* is me nog niet duidelijk. Er bestaat

wel een zelfst. nwd. *lawa do* = een grote menigte. Ik geloof niet dat *lawang* hiervan afgeleid is. Vermoedelijk is het het Jav. *lawas* „lange tijd; tijdsduur" (*lawasé* = gedurende). In dat geval hebben we natuurlijk geen achtervoegsel, maar is *-ng* de phonetische representant van de *s*. In de tweede betekenis heeft *lawang* vermoedelijk een andere herkomst: vergelijk Jav. *lawan* „met, en ook".

Seréhang tana = middernacht. Daar *réha* „de helft" betekent, bestaat deze uitdrukking uit *se* + *réha* + *ng*, wat men geneigd zou zijn te vertalen „met één helft van de nacht", of „op de h. v. d. n.". De proclitische vorm van *tja* is echter altijd *tje-*, niet *se-* [1]). Indien ons vormen uit andere dialecten verder helpen, dan zullen dit ook hier de Oostelijke moeten doen.

179. Bij sommige woorden gaat de aanhechting van *-ng* met een klankverandering gepaard. Dergelijke afleidingen worden natuurlijk niet meer als afleidingen gevoeld.

Dadé = geleiden, voeren; *dadang djarang* = het paard achter zich aan trekken.

Tékoe waé = water scheppen; *takoeng anak* = het kind met een lepel te eten geven. *Takoeng* betekent ook offeren: *takoeng ata mata* = aan de doden offeren. De overgang in betekenis is hier gemakkelijk te zien, daar *takoeng* een spijzeoffer is.

Lapa = onderlaag, *lapéng* = als onderlaag gebruiken. *Saoeng kilit te lapéng betji kolang hitoe*, „een kilit-blad gebruikt men als onderlaag tegen het gloeiende ijzer" (bij een godsoordeel).

Oé = klanknabootsing om een hond te roepen; *koing atjoe* = een hond roepen.

180. Het door *-ng* afgeleide woord heeft betrekking op een plaats waarop, of een object waaraan of waarvoor de handeling geschiedt. De voorzetsels *agoe* („tot, aan, bij, voor") en *latang te* („voor, ten bate van") zijn dus overbodig; hun functie is immers door het achtervoegsel overgenomen. De voorzetsels blijven dan ook doorgaans weg. In de voorafgaande voorbeelden is dit dan ook duidelijk te constateren. Wij brengen nog enkele andere voorbeelden.

Tjaok ge liha hang hitoe na'a oné saoeng moekoe te bang wetan, „hij nam rijst, wikkelde (ze) in pisangblaren om (ze) naar zijn zuster te brengen".

Hia bang asén hi Elés, „hij bracht aan zijn jongere broer, E., het eten".

---

1) Uitgezonderd in het Kolangs, waar *s* aan (algemeen Manggarais) *tj* beantwoordt.

Tékoeng kakoe wae, o Poeloe-é!, „schep water voor me, o P.!".

Mai pandéng tjepa amij, „zij kwam (en) gaf ons de sirihpruim".

Ho'okali elan toerang Morin agoe Ngaran, toerang méoe empo agoe méoe amé ... !, „hier is het varken om (de bloedschande) te bekennen aan den Heer en Eigenaar, te bekennen aan u, voorouders en voorvaderen ... !".

Teho'on toé manga kolé barong wae, „tegenwoordig offert men niet meer bij de rivier". Vergelijk daarnaast het volgende voorbeeld zonder *-ng* maar met *agoe*. *Ba tjan manoek te ngo baro agoe wae*, „men neemt een haan mee om (hem) bij de rivier te offeren".

Doch er zijn ook uitzonderingen op de algemene regel, dat na het achtervoegsel *-ng* de voorzetsels vervallen. Er komt toch soms *agoe* voor, vooral is dit het geval bij woorden, die een „geven, aanbieden" uitdrukken: *téing, takoeng*. Het viel mij op dat de jeugd en de onderwijzers veel meer *agoe* gebruiken dan de oude mensen. Is dit een invloed van het Mal. *kepada* of *akan* (twee voorwerpsaanwijzers), of een gevolg van het feit dat de kracht van *-ng* minder gevoeld wordt? Enkele voorbeelden:

Emé roeis te mata endén, hia téing agoe anak tja piso agoe tja roto, „toen moeder ging sterven, gaf zij aan (haar) kind een mes en een boskip".

Mai hia téing agoe endén anak koé hitoe, „hij kwam (en) gaf (het) aan de moeder van het kind" (vgl. de voorbeelden van § 23).

Ita noes hitoe, ata Roeteng Roentoe mai lakong agoe ata Roeteng, „(Toen) zij de rook zagen, kwamen de mensen van R. R. bij die van R. (informeren)".

Pandéng tjepa agoe hia, „(zij) maakte voor hem een sirihpruim klaar".

Amangn takoeng agoe belang, maik koan takoeng agoen nanga agoe goenoen toeri, „de schoonvader offerde aan de bamboe, maar de schoonzoon aan de nanga en goenoen t.-boom".

Ireng kéta tjaing agoe anakd wan!, „het is taboe tot onze kindskinderen!".

181. Soms brengt het achtervoegsel geen wijziging in de betekenis van het grondwoord. In dergelijke gevallen blijft het dan ook dikwijls weg. *Tja leso hi Latji-molas-larik ngo tjakéng tété j*, „op zekere dag ging L. zoete aardappelen spitten in de tuin".

Ata hio tjiring kodé, „die mens werd een aap". Met uitzondering van deze zin heb ik altijd *tjiri* aangetroffen.

Ngo okéng pékang! „werp de angel uit!". In het vervolg van het verhaal staat telkens slechts *oké pékang*.

Men zegt zowel *laming peti* als *lami peti*, „de oogst bewaken tegen de mussen". Terwijl in sommige uitdrukkingen alleen het afgeleide woord gebruikelijk is, komt in andere analoge uitdrukkingen slechts het grondwoord voor. Naast een *na'ang ela*, „varkens voeren", staan uitdrukkingen als: *na'a rona* = den man tot echtgenoot hebben, getrouwd zijn (v. d. vrouw gezegd); *na'a wina* = de vrouw tot echtgenote hebben; *na'a anak* = kinderen hebben. Vgl. ook *manoesia olong* met *ntaoeng olo* (§ 178 nr. 4).

182. Opm. De eerste drie functies van het achtervoegsel *-ng* (de locale, „ten behoeve van" en „actieve" functie) gaan m.i. terug op één grondfunctie: op de oorspronkelijke locale functie van *-ng*, waaruit zich dan de andere betekenissen hebben ontwikkeld, doordat een in bepaalde betekenis gebruikte vorm ook anders kan worden opgevat. Zo is b.v. *tokong ringgi*, „slapen bij de rijksdaalders" in wezen hetzelfde als „slapen ten behoeve van de rijksdaalders". *Taéng iné wai* komt practisch op hetzelfde neer, of men dit locaal opvat: „spreken tot de ouders van het meisje" of finaal: „spreken om het meisje". De uitdrukking *na'ang ela* hebben we onder de locale functie van *-ng* gerangschikt, maar men zou ze ook onder de finale functie kunnen thuisbrengen, immers „(het voer) neerzetten vòòr (= locaal) het varken" is ten slotte hetzelfde als „(het voer) neerzetten voor (= ten behoeve van) het varken, een varken er op na houden".

Ook de locale en „actieve" functies van het achtervoegsel raken soms elkaar. Het is een algemeen taalverschijnsel, dat de betekenis van een verzwegen w.wd. dikwijls wordt te kennen gegeven door het noemen of aanwijzen van het object en de plaats van bestemming, het eindpunt van de handeling. Zeg ik b.v. „water bij de toeakboom!", dan is deze „elliptische zin" even duidelijk als de „volledige zin": „breng water bij de toeakboom!, d.i. begiet de toeakboom!". De Manggaraier nu laat dikwijls het w.wd. weg (vgl. § 130), vooral de w.wden van beweging, van doen e.a. Te meer zal voor den Mangg. het w.wd. overbodig zijn geweest, indien aan het logische object van de handeling een locaal element werd gehecht dat het eindpunt van de handeling aanwees. Zulk een locaal suffix kan dan gemakkelijk met het logische object van de handeling tot een éénheid samengroeien en een nieuw woord vormen in de betekenis van aan het eindobject iets toe te voegen wat het logische object van de handeling aanduidde. *Waé ang toeak* werd *waéng toeak*.

Of het achtervoegsel *-ng* in de temporele functie eveneens teruggaat op het achtervoegsel in de drie eerste functies, dan wel een ander achtervoegsel is, durf ik nog niet beslissen. Ten gunste van de veronderstelling, dat de temporele functie eveneens op de locale teruggaat, dus in wezen het zelfde achtervoegsel is, spreekt dat in het Mangg. zelf duidelijk te zien is dat plaatsaanduidende woorden ook als bepalingen van tijd dienst doen (vgl. § 173—176). Er tegen spreekt, dat als temporeel element *-ng* als het ware met het woord vergroeid schijnt te zijn en niet de indruk maakt van afleidingen te vormen.

In de eerste drie functies toont het Mangg. achtervoegsel *-ng* veel overeenkomst met het Boeginese *-ang*[1]), het Soendase *-an*[2]) en het Soembase *-ng*[3]). Dit laatste verklaart Jonker als te zijn ontstaan uit het pron. pers. 3e pers. *-n*, dat als objectaanwijzer fungeerde. Dit *-n* moest dan klankwettig in het Soembaas tot *-ng* worden[4]). Ook Onvlee spreekt zich ten gunste van deze theorie uit, al geeft hij ook toe, dat hiermee niet alle gevallen waarin het Soembase *-ng* voorkomt, kunnen worden verklaard[5]). Minder overeenkomst toont het Mangg. achtervoegsel, wat de functie betreft, met de Sikkase *-ng* (*-n̈*)[6]). Helaas heeft P. Arndt dit echter in zijn beknopte Grammatik der Sika-Sprache te kort behandeld om een definitief oordeel te kunnen vellen.

XVII. SAMENGESTELDE ZINNEN EN VOEGWOORDEN.

183. Een samengestelde zin is een verbinding van twee of meer zinnen die tot elkaar in een bepaalde verhouding staan. Zijn de verbonden zinnen van dezelfde soort, dan spreekt men van een nevenschikkend zinsverband, in het andere geval heeft men een onderschikkend zinsverband. De voegwoorden drukken het zinsverband uit.

Evenals in Europese talen kan men bij verschillende voegwoorden nog constateren, dat zij oorspronkelijk zelfst. n.wden waren. In het Mangg. (en in andere Indones. talen) is dit nog gemakkelijker te zien,

---

[1]) B. F. Matthes, Makassaarsche Sprk., Amsterdam 1858 p. 95 v.v. (weinig overeenkomst); B. F. Matthes, Boeginesche Sprk. Den Haag 1875, pag. 76 v.v.

[2]) J. Kats en Soeriadiradja, Sprk. en Taaleigen van het Soendaasch, deel IA, Batavia 1933, p. 73 v.v.

[3]) L. Onvlee, Eenige Soembasche vertellingen, Leiden, 1925, p. XXVI v.v.

[4]) J. C. G. Jonker, Rott. Spr. p. 344; B. K. I. 7, V, p. 33. Versl. Med. K. A. W. afd. Lett. 4 XII p. 369 (noot). Enige verhalen in talen (B. K. I.), II Tjam 249.

[5]) Onvlee l.c. XLI.

[6]) Ende 1931, p. 33.

omdat sommige voegwoorden in het tegenwoordige stadium van de taal in beide functies voorkomen: als zelfst. nwd. en als voegwoord.

Vooreerst nog een algemene opmerking over het zinsverband in het Mangg. In § 64 is er reeds op gewezen, dat in het Mangg. de parataxis veel meer in gebruik is dan de hypotaxis, zoals dit trouwens ook bij ons in de omgangstaal het geval is. De zinnen worden dikwijls eenvoudig na elkaar gezegd, zonder dat het zinsverband, hetzij dit neven- dan wel onderschikkend is, door afzonderlijke woorden uitgedrukt wordt. De hoorder zal uit het verband van zelf opmaken, welke betrekking tussen de zinnen onderling bestaat. Enkele voorbeelden:

Nėka emi! Rondong akoe le keraéng to'ong!, „Neem het niet weg! Straks is de heer kwaad op me!". Beide zinnen zou men in het Nederl. zowel als in het Mangg. door een redegevend „want" (= *ai, landing* etc.) of een doelbepalend „opdat niet" (= *boto*) met elkaar kunnen verbinden, maar dikwijls wordt dit in het Mangg. niet gedaan.

Vele zinnen die in een tijdsverhouding tot elkaar staan, worden zonder verbinding na elkaar gezegd. *Poli hangn hi Tedé, toko hia*, „T. had gedaan met eten, hij ging slapen". Ook hier kan de Manggaraier de tijdelijke betrekking tussen deze twee zinnen apart uitdrukken en wel op een drievoudige manier:

a) door toevoeging van *woko* (of een synoniem er van) aan de eerste zin, die daardoor een bijzin wordt: *Woko poli hangn hi Tedé, toko hia.*

b) door toevoeging van *itoekali* (= „toen, op dat moment") aan de tweede zin: *Poli hangn hi Tedé, itoekali tokon hia.*

c) door een combinatie van beide: *Woko poli hangn hi Tedé, itoekali tokon hia.*

Waar wij tweeërlei constructie hebben, directe of indirecte rede, heeft het Manggarais er slechts een. *Taé diha, hi Timoeng betij*, kunnen we vertalen met: „hij zei: T. is ziek", of met: „hij zei dat T. ziek was". Afhankelijke vraagzinnen worden eenvoudig door nevenstelling uitgedrukt. *Ami koedoet réi hia, gorin ko toé*, „wij zullen haar vragen, of ze wil of niet". *Paka toera le haoe, tjo haoe tara tawam*, „je moet in elk geval zeggen, waarom je gelachen hebt". *Toi ga, nia djarang mata hitoe!*, „wijs (me) aan, waar het dode paard is".

De verschillende soorten van voegwoorden worden tegelijk met de bijzinnen behandeld.

A. *Nevenschikkend zinsverband.*

184. Nevenschikkende zinnen hebben dikwijls één of meer zinsdelen gemeen. Evenals in het Nederlands worden ook in het Manggarai de gemeenschappelijke delen gewoonlijk slechts één keer genoemd. *Bo iwod, isé losi oné béo Wéol agoe Weloe, perénta Rahong*, „anderen echter vluchtten naar het dorp W. en naar W., in het gebied van R.". *Néka toempak towé ko badjoe ko déko le wié, boto boeta mata!*, „naai geen kleed of baadje of broek 's nachts, opdat ge niet blind wordt!". Het gemeenschappelijk *isé losi* resp. *néka toempak* wordt slechts één keer gezegd.

185. Tot het a a n e e n s c h a k e l e n van zinnen of zinsdelen dient vooral *agoe*, dat zowel „en" als „met" betekent. De verzwakte vorm van *agoe* is *ge*. *Hia tjoemang taoed agoe koela ge énggo*, „hij ontmoette de eekhoorn en de wilde hond".

Itoepkali losin ga, watoe ge hadjoe toé lélo, „toen vluchtte hij, stenen en hout zag (hij daarbij) niet".

Kaba tegi dami ge betjoer!, „om karbauen smeken wij en om overvloed!".

Méoe empo, ata ngara ge mori wae ho'o, aé, hang manoek ho'o, méoe!, „gij voorouders, bezitters en eigenaars van deze rivier, ach, eet deze haan!".

Voor het opsommen van meer zinnen of zinsdelen heeft men volgende constructies:

a) telkens wordt *agoe* gezegd. *Hi Koto-koé ba pékang agoe kopé agoe manoekn kolé*, „K. nam zijn hengelroede en zwaard en haan weer mee".

Sa'i agoe wa'i agoe limé diha tepo kéta taoeng, „hij brak zijn hoofd en voeten en armen geheel en al".

Manga tja ata toe'a agoe winan agoe tja anakn ata molas, „er was een oude man en zijn vrouw en zijn dochter";

b) *agoe* blijft weg. *Itoekali to'on Empo-poti-mésés ga, pandé api*, „toen stond E. op (en) maakte vuur".

Itoekali hesén ga, emi téong, lako pé'angn, „toen stond ze op, nam de waterbamboe (en) ging naar buiten".

Wangka nitoe main ata ngo kawé toeak, toek wodja, kawé ela, „van dat ogenblik af aan gaat men palmwijn zoeken, rijststampen (en) varkens zoeken".

Sanggéd ata toe'a, ata molas, ata reba ngo doeat taoengs, „alle volwassenen, meisjes (en) jongens waren gaan werken in de tuin".

Poli hitoe hia tegi kala loemping, tahang, ratji, mbako, djaroem, lawé, „daarna vraagt hij (= de doekoen) om pinangblaren, kalk, sirihnoot, tabak, naald (en) draad".

Emé rémé ako, néka hang kodja, koesé, oewi, rocha, ngerek, „wanneer men met het oogsten van de rijst bezig is, ete men geen bonen, kreeften, zoete aardappelen, eieren (en) kikkers!" [1]).

c) *agoe* wordt vòòr het laatste woord gevoegd. *Tja leso mai bantang taoed isé atjoe, motang, bekoe agoe kodé*, „op zekere dag spraken de hond, het bosvarken en de aap af".

Woko polig tjiwal kéta taoeng oeman hitoe, hia weri wodja, latoeng, ndési agoe tagoe, „nadat hij de tuin helemaal bewerkt had, plantte hij rijst, mais, ndési en bonen".

Het gebruik van *agoe* vòòr het laatste woord is misschien invloed van het Maleis. Bij oude mensen heb ik bij dergelijke zinnen gewoonlijk òf altijd òf nooit *agoe* gehoord.

Vòòr w.wden van „brengen" etc. wordt *agoe* meestal niet gebezigd of dikwijls pas na het w.wd. vòòr het object. In dit geval is *agoe* de objectsaanwijzer (§ 21). *Hia ngo ba agoe kopé*, „hij ging (en) nam een zwaard mee" (vgl. § 126).

Agoe blijft verder vaak weg bij uitdrukkingen die te zamen één geheel vormen zoals *endé ema*, „moeder vader = ouders"; *weta nara* „zuster (en) broeder"; *tédéng teloe wién tédéng teloe leson*, „drie nachten (en) drie dagen". (Vgl. § 30b). Voorts tussen *mai* „komen" en het volgende w.wd. *Rémé nggitoeu mai taoengs mendi de keraéng hitoe mbelé taoeng iné wai sitoe*, „ondertussen kwamen vele slaven van den heer (en) doodden alle meisjes". In samenkoppelingen (§ 125—128) gebruikt men eveneens geen *agoe*. *Isé léti sampang ngo pé'ang noetja hitoe*, „zij stapten in het bootje en voeren naar dit eiland".

Het tegentellende *ko* („of") dient soms als aaneenschakelend voegwoord. In het West-Mangg. is dit gebruik frequenter dan in het Midden-M., maar het komt ook in deze dialecten voor zoals uit de volgende voorbeelden blijkt. *Kawé tja manoek ko rocha*!, „zoek een haan en eieren!".

Sanggéd ata manoesia ko kaka hang taoengs liha, „alle mensen en dieren at hij gelijk op".

Ko taé data toe'a, „en de oude vrouw zei: .....".

186. Tegenstellend zijn: *maik* („maar") en *ko* („of").

---

[1]) *oewi* is een bepaalde soort zoete aardappelen. De gewone *tété* is niet verboden.

Maik toé kin gorin iné wai ho'o, „maar het meisje wilde niet".

Maik ka'éng kin lé wae tékoe, „maar zij is nog altijd bij de plaats waar men water haalt".

Ata manoesia toé ngantjéng dading watoe ko hadjoe!, „een mens kan toch geen stenen of bomen baren!".

Néka tida ko loér kodé, boto tjai oesang mésé!, „zeg geen vuile woorden tegen een aap of bespot hem niet, anders komt er een stortregen!".

Ko en de combinatie *maik ko* betekenen ook „maar".

Ko toé wantil hi Agil, „maar A. antwoordde niet".

Ko hi Sénggo-mélo toé ngai mai kolén, „maar S. kwam niet meer terug".

Toédi manga ngasang Roeteng danong maik ko Roentoe, „vroeger heette (het dorp) nog niet R., maar R.".

Maikko mai emad hitoe doer nggeroné le hadjoe belang hio bao, „maar de vader kwam en duwde (de kinderen) in (het water) met die bamboestok".

Gori disé toé manga dion, maik ko bang motang kanang, „hun werk was geen ander (= zij deden niets anders) dan jacht maken op bosvarkens".

Opm. In het West-Mangg. wordt in plaats van *maik* meestal *maingko* gezegd. Ook in het Roetengs bestaat deze vorm, maar wordt daar veel minder gebruikt. *Ēme rémé ako néka tjaro djarang maingko wa'i léwé!,* „zeg tijdens de rijstoogst niet „paard" maar „langpoot" "; *Maingko* = *mai(k)* + het gepraenasaleerde *ko.*

Tegenstellende zinnen worden dikwijls zonder voegwoord na elkaar gezegd. *Toé do moe'oen, sedoek kaoet rimoe oeman,* „niet was veel zijn mond (= hij zei niets), maar hij ging door met het schoonmaken van zijn tuin".

Toé ata manoesia ho'o, asé, poti!, „het is geen mens, broeder, maar een poti!".

Koedoet kolé hia ga, toé laong ngantjé téti wa'in wa mai poerang hitoe, „hij wilde weer teruggaan, maar kon zijn voet niet uit de modderpoel trekken".

Toé toko le wié, djaga motang, „hij sliep 's nachts niet, maar waakte tegen de bosvarkens".

Door *toé tara,* eventueel versterkt door *maik* wordt het niet gebeuren van iets dat men verwacht had uitgedrukt. *Géréng lami, maik toé tara tjaij,* „wij wachtten (op haar), maar zij kwam niet" (meer voorbeelden hiervan in § 141 nr. 10) *Kali* heeft eveneens deze adver-

satieve betekenis. *Noek diha, toko wa akoe, kali ngai rémé wela king akoe wa toko*, „hij dacht dat ik sliep, maar ik lag wakker". (Over *kali* zie § 207, 11). Het nadrukswoord *bo* (zie § 207, 4) geeft ook een tegenstelling aan, *bo eman mosé kin*, „zijn vader echter leefde nog".

In de betekenis „drie of vier; de een of andere keer" enz. bezigt men gewoonlijk geen *ko*. *Teloe pat pa*, „drie of vier passen"; *lima enem leso*, „vijf of zes dagen"; *Tja tjangkalin ngantjéng*!, „de een of andere keer mag het!"

Tussen twee dezelfde woorden drukt *ko* een meer intensieve betekenis uit.

Ngampang hitoe pisa ko pisa ratoes depa dêlemn, „deze afgrond was verschillende honderd vademen diep".

Tjéing ko tjéing ge ata ngo wéron awon?, „wie dan zal het naar het Oosten gaan boodschappen".

Ko is altijd nevenschikkend, nooit onderschikkend. Voor het laatste heeft het Mangg. geen voegw. *Téké tjekoén koedoet toeang pa'oe éta mai lobo djarang*, „het scheelde maar weinig, of U was van het paard gevallen".

Toé béhéng tokon hia, tjai pé'ang mai poti, „het duurde niet lang, of de poti kwam van buiten".

Na'a ko toés oné nai de méoe, tama na'a was lakoe!, „of jullie het ter harte nemen of niet, ik zeg het maar!".

Toé sokor onto wa atjoe hitoe, mai réi data koé hitoe: .... „de hond zat nog nauwelijks, of het kind vroeg: ....".

B. *Onderschikkend Zinsverband.*

187. Hieronder brengen we voorbeelden van verschillende soorten van samengestelde zinnen, waarin het zinsverband tussen de hoofd- en bijzin door afzonderlijke woorden (= de voegwoorden) aangegeven is. In het Nederlands kan de hypotaxis op twee manieren uitgedrukt worden:

a) door voegwoorden. Al is hij rijk, toch is hij niet gelukkig.

b) Door de z.g. afhankelijke woordschikking. Hij mag rijk zijn, gelukkig is hij niet.

Het Mangg. kent geen afhankelijke woordschikking. Wordt het zinsverband niet door een voegwoord uitgedrukt, dan hebben we twee hoofdzinnen naast elkaar, die niet door een langere pauze noch door het dalen of rijzen van de stem bij het spreken gescheiden zijn.

Aangaande de volgorde van de hoofd- en bijzin kan men algemeen

zeggen, dat de relatieve zin achter dat woord van de hoofdzin staat, dat hij nader bepaalt. De doelaanwijzende en gevolgaanduidende bijzinnen zullen uit de aard der zaak gewoonlijk de hoofdzin volgen. De andere bijzinnen gaan practisch altijd vooraf. Volgt de redegevende zin, dan kan men deze evengoed als een hoofdzin beschouwen; de voegwoorden *ai, landing* enz. corresponderen zowel met het Nederlandse „omdat" alsook met „want".

1. *Voorwaardelijke zinnen.*

188. De voegwoorden zijn: *émé, émét, bom, tamat* (*tama*), *maram, marang*. Het meest komt *émé* („indien") voor. *Djari émé tjengata ata ngo oné pocar, koedoet ngo kawé hadjoe te wo, tjoemang taoed agoe Poti-wolo, émé manga ndékokn hia hitoe, paka mata moeing,* „dus indien iemand, die in het bos gaat om brandhout te gaan zoeken, een P. ontmoet, indien hij zonden heeft, (dan) slaat hem de P. neer (en hij) zal zeker sterven".

Émé kakor rémé lompong le wiés manoek, manga poti de pé'ang tana, „Indien een haan kraait gedurende het avondeten, dan is er een poti buitenshuis".

Damang, émé haéng lakoe to'ong, mata kéta moeing!, „wacht maar, als ik (je) straks krijg, zul (je) heel zeker sterven!".

Émé mosé kin dé eman, toé nenggitoeh pandém lata!, „zou je vader nog leven, dan hadden ze zo iets niet met je gedaan!".

Émét, dat een samentrekking is van *émé* en *-t* (= *te*), vormt irreële zinnen. *Émét itaj ko, toé manga rétjin ata manoesia béo hitoe,* „indien men haar gevonden had, zou geen mens van dat dorp overgebleven zijn (men zou immers ook haar gedood hebben)". *Émét* komt als voegwoord niet dikwijls voor. Het wordt ook gebezigd om ireële wensen aan te geven (§ 124 onder e nr. 4).

Bom is een samentrekking van de nadrukspartikel *bo* en het voegwoord *émé* en betekent: „ja wel, indien ...."[1]).

Bom olong téing akoe tjan kodé dité so'okali, itoepo akoe lorong toing de haoe hitoe, „ja, als je me één van deze apen geeft, zal ik je aanwijzingen volgen".

Bom pandé doal kéta taoengs le haoe hadjoe oné oema ho'o, itoepo ba'éng haoe lakoe, „ja, indien je alle bomen in deze tuin doet omvallen, zal ik medelijden met je hebben".

Bom akoe djongos de toeang, seber kéta!, „als ik bij U bediende zal zijn, zal ik zeer vlijtig zijn!".

---

[1]) *bom* komt ook voor in de betekenis van „niet", zie § 204.

Bom toé tawa toeang, toé tawa kami!, „als U niet (het eerst) had gelachen, zouden ook wij niet lachen!".

Bom toé poli reké bao ga, am toé gorig akoe agoe méoe, „hadden jullie het mij niet van te voren beloofd, dan zou ik jullie nu ook niet vragen om met mij te trouwen".

Toé di'an ngo agoe ité, bom ngo hanangkoég akoe!, „het is niet goed, dat (ik) met U ga, laat ik maar alleen gaan! (lett.: wel — is het goed dat — ik alleen ga)".

Achter *bom* volgt soms nog *émé*. *Landing hitoe ité ho'o, émé mata, toé manga mosé koléd. Bom émé loet taé de woelang*, „Daarom leven wij nu, indien (we) gestorven zijn, niet opnieuw. Wel (zou dit het geval geweest zijn) als men de woorden van de maan had opgevolgd".

Tama(t) is het Mal. *asal*: „mits, als maar". *Lakoe kolé deming rimoen tai agoe tapa-tapan, tama néka mbelékkali akoe le haoe*!, „ik zal hem (= de tuin) straks wel zuiveren en geheel schoonbranden, als gij mij maar niet doodt!".

In *marang* (*maram*) ligt tegelijk ook een concessieve betekenis. *Nggitoé demeng*! of: *maram nggitoe demeng*! = „het zij zo!". Misschien is de slot- *m* in *maram* eveneens een verkorting van *émé* en bestaat de uitdrukking *maram nggitoe demeng* eigenlijk uit twee zinnen: „indien het zo is, het zij zo!". Voorbeelden van *maram* (*marang*) in concessief-conditionele betekenis: „goed, indien....". *Marang toé gorin ga, toénéng téi lakoe ga*!, „goed, indien hij niet wil, zal ik hem ook niets geven!".

Marang tako ata koé sitoe wa ta, Ité dadé ata koé sitoe!, „goed, indien die kinderen daar (het) hebben gestolen, neemt U die kinderen dan maar mee!".

Maram hema, tai agoe haoe akoe, „indien (het kind) stil is, zal ik je tot vrouw nemen" (d.i. als je kunt bewerken dat het kind ophoudt met wenen, dan etc.).

Maram nggitoe, empo, mai ka'éng no'ot demeng!, „als het zo is, kind, kom laten we dan hier blijven!".

Maram émé nggitoe ta, kong diang, poli hang, akoe mai!, „als het zo is, laat ik dan morgen na het eten komen!".

Maram émé nggitoe o, anak, kong demeng-é!, „als het zo is, kind, laat het dan zo zijn!".

Naho (*naha*) — *oempoe ampan* geeft een climax aan: „indien dit reeds...., dan des te meer....". *Naho ho'o wain, oempoe ampan kolé*

hia ata molas da'at, „als deze reeds een man gevonden heeft, dan des te meer zij, een knap meisje".

Naha ho'o tjain anak koé hitoe, oempoen kolé hia, „als het kind reeds gekomen is, dan komt hij (= de vader) zeker ook nog".

2. *Tijdbepalende zinnen.*

189. Als tijdbepalende voegwoorden in de betekenis van „toen" (of in verbinding met *poli*: „nadat") fungeren: *woko, doe, lété, lété doe(hoe), doe(hoe), oné, émé, dengkir.*

Voorbeelden met *woko*. *Woko tjai kolé ata sitoe, taoengs moekoe sitoe*, „toen de mensen weer terugkwamen, waren de pisangs al op (gegeten)".

Woko éta lobo djarang hia ga, hia ongga djarang hitoe, „zodra hij op het paard zat, sloeg hij het paard (met de rotan)".

Woko toé gélang maméd nakéng sitoe, itoekali rétangn kolé hi Kolong hitoe, „toen het vlees niet spoedig geroosterd was, weende K. weer".

Voorbeelden met *doe*. *Doe emin liha loké hitoe, toé ita le népa*, „toen zij het vel wegnam, bemerkte de slang het niet".

Doe tokon hia, tjai kodé do, „terwijl hij sliep, kwamen vele apen".

Bo kéta doe ngod, toé manga rowad, „toen zij er heen gingen, ondervonden zij geen tegenspoed".

Voorbeelden met *lété*. *Lété paki népa hitoe lisé Nggong-mata-leso, mora oeloen, wekin kanang ata lisé*, „toen Ngg. (met zijn mannen) de slang wilde doden, was de kop er van verdwenen, slechts zijn lichaam vonden zij".

Lété dengé hitoe le wetan, mai weta wentjoe soea kila emas, na'a oné limé diha Roeiéng, „toen zijn zuster dit hoorde, kwam zijn zuster (en) trok twee gouden ringen (van haar hand) en stak ze aan de hand van R.".

Lété ata meka kolé taoengs, tara lik mentoek tjengkali oné béo hitoe, „toen de gasten waren teruggekeerd, was het doodstil in het dorp".

Voorbeelden met *lété doe* (of *létét doehoe*). *Lété doe noang de atjoe hitoe, dengé ge le poti*, „toen de hond jankte, hoorde het de poti".

Lété doe ngod isé toé manga oesang, „toen zij vertrokken, was er geen regen".

Lété doehoe mosé kin endén agoe eman hi Lalo-koé, mosé diha

di'a kéta, „toen de ouders van L. nog leefden, was zijn leven zeer goed (= had hij een goed leven)".

Oné komt niet dikwijls voor als tijdbepalend voegwoord. *Oné tjiwaln liha oema hitoe, toédi manga kakan*, „toen hij de tuin begon te bewerken, was er geen dier".

Ook *émé*, een voornaamwoordelijk voegwoord (§ 188), staat in tijdbepalende zinnen. In zinnen met een algemene betekenis, wanneer men b.v. een feest beschrijft of een adat, zijn de betekenissen van „indien" en „wanneer" trouwens ook zeer verwant.

Émé mané tana, itoekali wéard, „wanneer het avond is, keert men naar huis".

Émé poli boak paki tjan ela koé, „nadat men (hem) heeft begraven, slacht men een klein varken".

Émé wordt echter ook wel in de verhaaltrant gezegd. *Émé haéng hi Wéla-roenoe, itoekali tombo liha mata de Empo hitoe*, „toen (hij) bij W. kwam, verhaalde hij de dood van E.".

Djogot kéta nain endé diha Wéngkés, émé ita liha ela hitoe, „de moeder van W. was zeer vertoornd, toen zij het varken zag".

Rémé, dat de gelijktijdigheid van een gebeuren aangeeft (§ 123), fungeert ook als voegwoord „terwijl". *Rémé* wordt echter ook wel met één van de bovengenoemde voegwoorden verbonden: *woko rémé, doe rémé* enz.

Rémét is *rémé* + *te* (zie § 205). *Rémé isé pisoe api hitoe, loda kéta taoengs woeloe weki disé*, „toen zij zich bij het vuur verwarmden, vielen de haren van hun lichaam af".

Rémét tokon hia, dengé liha ngkang de atjoe koé, „terwijl hij sliep hoorde hij een kleine hond janken".

Rémét dekon liha, réoe kéta taoengs limén, „toen hij hem (= de vis) ving, wondde hij geheel zijn handen".

Woko rémé létin le anakn wangka hitoe, itoekali pandé walék le eman wangka hitoe, „terwijl de kinderen in de boot stapten, kiepte de vader de boot om".

Dengkir (of *dengkir agoe*) betekent „totdat". *Nitoe ka'éng kin hi Bombong-palapa, dengkir oeli hitoe tjiri ata manoesia koléj*, „daar bleef B., totdat de worm weer een mens was geworden."

Hia pandé nenggitoe molétaoeng, dengkir agoe hia matan, „hij handelde steeds aldus, totdat hij stierf".

Nenggitoe molétaoeng dengkir agoe bora mésén hi Ndolé-loedjoe, „dit deed Nd. altijd, totdat hij schatrijk geworden was"[1]).

---

[1]) Achter *dengkir* volgt altijd de poss. constructie (§ 141, n. 2).

190. De hoofdzin wordt dikwijls door *itoekali, itoepo, poli hitoe, ho'ot* ingeleid [1]). *Woko poli wéras latoengn Empo-poti-mésé, itoekali ténéng hangn,* „nadat E. mais had gestrooid, kookte hij rijst".

Woko polis tjawi mendod, itoekali lakod ga, „nadat zij de bagage hadden dichtgebonden, vertrokken zij".

Doe poli mamé, itoekali nggo'o taên hanangkoên: .... „Nadat (zij) hen (= de kreeften) geroosterd had, zei ze aldus bij zich zelf: .....".

Doe itan lisé mbaroe hitoe, itoekali kawé liang watoed ga, „toen zij het huis zagen, zochten zij een stenen hol (= verborgen zij zich tussen rotsblokken)".

Woko besinag hia Tja, itoepo lilek kéta taoengd isé, „toen Tj. aan de overkant was, verlangden ook zij allen er naar (= om door de kikvors te worden overgezet)".

Woko ita kolé lisé woelang itoe, ho'ot takoeng lisé le mbé, „toen zij de maan weer zagen, offerden zij een geit".

Woko dengé liha, hi Lanoeng mosé kolé, poli hitoe hia mboeroek, koedoe ita anak hitoe, „toen zij gehoord had, dat L. weer leefde, liep zij vlug om het (= haar) kind te zien".

Woko rapak leso kélas hitoe, poli hitoe sanggéd ata rona agoe anak wina tjai taoeng, „toen de dag voor het dodenfeest was gekomen, kwamen alle familieleden van de vrouw en die van den man".

Gelijk we reeds opmerkten, gaat de tijdbepalende bijzin meestal vooraf, bij uitzondering de hoofdzin. Terwijl de voorbeelden voor het eerste geval voor het grijpen liggen, moet men voor de tegenovergestelde woordschikking lang zoeken. *Benang liha, woko tegi lakoe,* „hij heeft het geweigerd, toen ik het vroeg".

Mata oné wié, doe toko taoeng ata, „(zij) is overleden, toen alle mensen sliepen".

Hia tiba doi hitoe, lété doe kolé pesé waéd, „hij kreeg het geld, toen zij terugkwamen van het kreeften vangen".

Het telwoord *tja* („één") met het poss. suffix (vgl. § 176) betekent „telkens als". *Tjan tjan tjai hia oné poe'oe toeakn, poli gi kolén ata tako waé toeakn,* „telkens als hij bij de toeakboom kwam, waren de dieven van de palmwijn reeds weg".

Tjan tékoe liha waé, lampoek wa, „telkens als hij de waterbamboe vulde, vloeide het water beneden uit".

191. Is het subject of het object van de bijzin en de hoofdzin hetzelfde, dan wordt het zeer dikwijls pas in de hoofdzin gezegd, hetzij

---

[1]) *Ho'ot* = *ho'o* + *-t* (*te*).

het subject (of ook object) een zelfst.nwd. of de volle vorm van het pers. vnwd. is. In de bijzin komt soms wel de pronominale suffixvorm voor. Vooral is dit verschijnsel waar te nemen, indien beide zinnen niet door een voegwoord verbonden worden. Overeenkomstig het Nederl. taaleigen verbind ik in de vertaling beide zinnen met een voegwoord.

Woko haéng koesé, hia téing nggeréta, „wanneer (hij) een kreeft ving, reikte hij (hem) naar boven aan".

Woko tjai oné, lélo le iné wai hitoe, toé paké maik ko tja ata reba di'a da'at, „toen (het) daar kwam, zag het meisje, dat het geen kikvors was, maar een buitengewoon schone jongeling".

Woko ita liha, poli hitoe hia nggao anak hitoe, „toen zij (het kind) zag, omhelsde zij het kind".

Woko tjoemang taoed agoe hi Lanoer, itoekali nggo'o taé de kodé hitoe: .... „toen (de aap) L. ontmoette, zei de aap: ....".

Tjais oné satar hitoe, isé pandé sékang, „toen zij in de grasvlakte gekomen waren, richtten zij een hutje op".

Ita kaoet atjoe hitoe, poti hitoe losi tepo tokon, „toen de poti de hond zag, vluchtte hij hals over kop".

Dengé tjoeroep hitoe, iné wai hitoe delék kéta nain, „toen (het meisje) dit woord hoorde, was het meisje zeer blij".

Ita wadja hitoe polig tokon, kodé hitoe wentjok nggeréta hadjoe, „toen (de aap) zag, dat de krokodil reeds sliep, klom de aap in de boom".

Tjai oné sékang, koedoet keté apin, ata koé hitoe dengé liha bénta data, „toen (het kind) bij het hutje kwam om vuur te maken, hoorde het kind dat iemand riep".

In het Nederlands beantwoordt de eerste van deze tijdbepalende zinnen dikwijls aan een particiep of een gesubstantiveerde infinitief. *Tjai nitoe ita liha ikang do da'at. Ita hitoe, hia oké pékang*. „Daar gekomen zag hij vele vissen. Bij het zien hiervan wierp hij de angel uit".

3. *Toegevende zinnen.*

192. De voegwoorden zijn: *koném, asam, am, moesoek, mosok, alimpo, adimpo, lalingpo, alang, égémt, ladit*[1]).

---

[1]) In het Roeis ook *lagam. Lagam ngo pé'ang hitoe taoeng sanggéd kodé oné mai noetja Lalé ho'o, toé ngantjéng taoeng moekoe sitoe pé'ang*! „al zouden daarheen ook alle apen van dit eiland Lalé (= Flores) gaan, de pisangs daar kunnen niet op (gegeten worden)!"

Het toegevende *égémt* betekent „ofschoon (terwijl) hij het zelf gedaan heeft, toch ....". *Égémt hia ata tako, pali kaoet liha!* „ofschoon hij het zelf gestolen heeft, ontkent hij het nog!". De andere voegwoorden worden vrijwel door elkaar gebruikt in de betekenis van „ofschoon, al ...." enz.

Konêm ata hitoe ngai ka'éngn oné mbaroe ko ngai tokon, émé wakarn ata gomeng, lako kin ngo tjokol nakéng data mata, „ofchoon die mens in het huis vertoeft of aan het slapen is, indien zijn ziel er zin in heeft, gaat ze op stap, gaat vlees van doden lenen".

Konémpo toé gorim haoe, gori kingg akoe, „ook al wil jij niet, ik wil wel".

Am matak akoe ga, tamat mosé méoe moesi mai tai!, „al moge ik sterven, als gij maar in de toekomst zult leven!".

Am kolépg leso, maik isé toé gorid te asi, „ofschoon de zon reeds onder was, wilden zij toch niet gaan rusten".

Asam soesoeng de radja, toé loet akoe!, „moge ook de koning het bevelen, ik volg niet!".

Asam paki akoe le haoe!, „al doodt ge me ook!".

Moesoek sisé losi oné narad, maik lorong kin le motang hitoe, „ofschoon zij naar hun broeder vluchtten, bleef hen het bosvarken volgen".

Moesoek oké nggerwa waé, toé mataj, „ofschoon men hem in het water wierp, toch stierf hij niet".

Mosok ata do kami oné bao, tja'angn motang ho'o, adit toé ngantjéj, „ofschoon wij met ons velen dit bosvarken wilden dragen, toch konden (wij) het niet".

Mosok hena le bedil de Mori Keraéng, toé tara mata, „ook al wordt (de djing) door het geweer van M. K. geraakt, toch stierf hij niet".

Alimpo menes, toé apa-apa!, „ook al is het koud, dat geeft niets!".

Lalingpo losi haoe to'ong ta, késa, léléng te haéng kim to'ong le ka'é dakoe!, „al vlucht je ook dadelijk, vriend, mijn oudere broer zal je toch dadelijk krijgen!".

Alang téing taoeng séng lakoe méoe, kali ngondém kolé mai tjampé!, „ofschoon ik jullie altijd geld heb gegeven, zijn jullie toch weer te lui om (mij) te komen helpen!".

Ladit ba hangn, toé gorin, „ofschoon hij (haar) eten bracht, toch wilde zij niet".

193. Toegevende zinnen in de betekenis: „hoe ook... toch; wat ook... toch" worden uitgedrukt door:

a) *koném ného nian...* ; *konêm ného tjo'on...*

Konêm nêho nian toing disé endé ema, toé gorin te lorong, „hoe vader en moeder (hem) ook vermaanden, hij wilde niet volgen".

Konêm nêho tjo'on sawal disé, ogoj, „hoe zij (haar) ook trachtten te overreden, zij bleef weigeren".

b) zonder voegwoord, door verdubbeling van het w.wd., zeer dikwijls met toevoeging van *nggo'o* (vgl. § 177).

Lélo-lélo nggo'os lisé, toé itas, „hoe zij ook naar hen (= de verloren kinderen) uitkeken, (ze) vonden ze niet".

Woeli-woeli nggo'o hia, toé ngantjéng, „hoe hij zich ook kronkelde, hij kon zich niet (bevrijden)".

4. *Redegevende zinnen.*

194. Aan redegevende woorden is het Mangg. zeer rijk: *ai, landing, mêséng, nêséng, ngêséng, nasang, ngasang, mêsék, iop, losing* [1]). Het meest komen *ai* en *landing* voor. *Losing* wordt zelden gebruikt, in het Roetengs althans. Enkele voorbeelden:

Ai toé ita lisé hi Pondik, itoeskali kolé disé nggeroné mbaroe, „omdat zij P. niet meer zagen, keerden zij naar huis terug".

Maik toé biké, ai tjirang kétaj, „maar (de steen) barstte niet, omdat hij hard was" (of ook te vertalen als twee hoofdzinnen: ...want hij was hard).

Landing rabon, hia ongga winan, „omdat hij kwaad was, sloeg hij zijn vrouw".

Mêséng toé gorin ata weli tétén, hia ngo pika hadjoe, „omdat de mensen haar zoete aardappelen niet wilden kopen, ging zij hout verkopen".

Nêséng rabos le emad, itoekali losi isé, „omdat hun vader kwaad op hen was, vluchtten zij".

Doe hitoe poti mawang kaoetkali sékang hitoe, nêséng toé walé, „toen vervloekte de poti het hutje, omdat het niet antwoordde".

Ngêséng toé tara haéng kodé hitoe, isé te soea rétang nesoet, „omdat zij die aap niet konden vangen, weenden zij zeer".

Mêsék rétang bo hi Kolang, itoekali nggo'on taé di Lanoer: ..., „omdat K. weende, zei L.: ...".

Toé petjing lakoe, iop akoe ata main oné mai tana déoeg, „ik weet het niet, omdat ik uit een ver land kom".

Mai dadé haoe, losing tji de narag, „(ik) kom je halen, omdat mijn broer een wedstrijd zal houden".

---

[1]) *Iop* bestaat vermoedelijk uit het aanw. vnwd. *(h)io* en de nadrukspartikel *-p*.

Radjan en *tara* betekenen „de reden dat ....". De *-n* in *radjan* is het poss. suffix. Dikwijls komen beide woorden gecombineerd voor.

Manga tara maigm, „er is een reden dat wij komen" [1]).

Radjan tara roné, ai ata Tjoembi téi atjoe hang moentoeng, „de reden dat de vloed kwam was, dat de mensen van Tj. aan de hond aangebrand eten hadden gegeven".

Radjan tara ka'éng diod: ...., „de reden dat zij van elkaar gescheiden gingen wonen (was de volgende): ....".

O nampo, manga kéta radjan anak dakoe tara betin!, „o godsoordeel, er is een reden dat mijn kind ziek is!".

Tara wordt dikwijls aan een ander redegevend woord nog bijgevoegd.

Isé toé petjing hi Timoeng, ai woekoekn tara miteng, matan tara manik laing, „zij kenden T. niet meer terug, want zijn vingernagels waren zwart, zijn ogen zeer schoon".

Landing hitoe anak de radja hitoe tara betin, „daarom was het kind van den koning ziek".

Ook andere redegevende voegwoorden worden soms gecombineerd.

Ai mésèng asi agoe rona diha kakoem ite tara mbelég liha, „omdat ik van haar man ging scheiden, daarom wilde zij mij doden".

195. Evenals bij de tijdbepalende zinnen (§ 189) leidt ook bij de redegevende zinnen dikwijls een redegevend woord de hoofdzin in *Landing mbaroe data polis taoengs tadoes, landing hitoe oné wié hitoe ngo oné mbaroe baté toko de ronan hitoe*, „omdat de huizen van de mensen reeds allen gesloten waren, daarom ging (zij) die nacht naar het huis waar haar man sliep".

Ai toé déko taoengs kodé, ngasang hang liha, „omdat (hij) niet alle apen gevangen had, daarom had hij (de vogel) opgegeten".

Mésèng roegi kétap radja ho'o go, itoekali pakin liha hia Djoang hitoe, „omdat de koning buitengewoon kwaad was, daarom wilde hij Dj. doden".

Mésèng ngéong akoe iné wai hitoe, itoe tara oké nggerwa tatjikg akoe lisé, „omdat het meisje van me hield, daarom hebben ze mij in de zee geworpen".

Tara isé hang ta'a, ais isé toé manga api, „de reden dat zij hun eten rauw aten was, omdat zij geen vuur hadden".

Itoe tara inoeng lakoe waé ho'o, ai akoe masa kéta waék, „daarom heb ik van dit water gedronken, omdat ik veel dorst had".

---

[1]) Omdat achter *tara* altijd de poss. constr. volgt, hebben we reeds voorbeelden in § 141 nr. 10 gebracht.

5. *Doelaanwijzende zinnen.*

196. De voegwoorden die dit zinsverband uitdrukken zijn: *koedoet, te, ata, taoe, latang te* (of samengetrokken: *lantangt*), *kong, boto.*

Koedoet[1]) betekent „willen" en geeft aan dat een gebeuren pas in de toekomst zal plaats hebben (§ 121). *Tja leso hia koedoet ngo tana déoe, koedoet pika tjetja,* „op zekere dag wilde hij naar een ver land gaan om allerlei zaken te kopen".

Hia Amé-mésé hitoe néténg-néténg leso ngo kawé noeroe, koedoet tinoe anak koé sitoe, „A. ging elke dag vlees zoeken om de kinderen eten te geven".

Poetji oné langkok boné hia, koedoet nitoe tokon, „het (kind) kroop in een grote rijstmand, opdat het daar zou slapen".

Tjangkali soesoeng hi Latjo li Mbebep, koedoet ngo lami kodé oné oema, „eens beval Mb. aan L. dat (zij) naar de tuin zou gaan om te waken tegen de apen".

Na di'a kopé hitoe, koedoet wetoe nio, agoe pékang, koedoet deko ikang!, „bewaar dit kapmes goed om kokosnoten te schillen, en de hengel om vissen te vangen!".

Te is een verzwakte vorm van *ata,* „mens". Begint het volgende woord met een klinker, dan valt de pepet soms uit. *Ata* fungeert ook als betr. vnwd. en geeft de nadruk en de tegenstelling aan (§ 60).

Als doelaanwijzend voegwoord wordt *te* veel meer gebruikt dan *ata. Doe hitoe hi Ntemar mi piso, te djelok anak koé hitoe,* „toen nam Nt. een mes om het kind te doden".

Toé manga waé te ténéng hang, „er was geen water om eten te koken".

Ngo paki hadjoe te pandé ngentjoeng, „(ik) ga hout kappen om een rijstblok te maken".

Ngo haoe laoem tong teongga hia!, „ga jij aanstonds stroomafwaarts om hem te slaan".

Isé djera tja anakoé ata lamid noeroe, „zij bevalen een kind het vlees te bewaken".

In de uitdrukking „waarvoor?" komt naast *te tjo'o(n)?* ook *ata tjo'o(n)?* voor. *Koedoe ata tjo'on ta?,* „waarvoor moet dat? (vgl. § 177).

Het Makassaarse, Boeginese enz. *taoe,* „mens" dient in het Mangg. eveneens als doelaanwijzend woord. Ofschoon *taoe* in de noordelijke dialecten van het Midden-Mangg. frequenter is, komt het toch ook

[1]) Soms wordt ook *koedoe* gezegd.

in het Roetengs voor. De volgende voorbeelden zijn alle uit het Roetengs.

Maik isé te Roentoe toé gorid taoe ngo, „maar de mensen van R. wilden niet gaan".

Doe isé tjai oné goedang, isé toé gorid taoe labar, koném taoe toko, toé gori isé, „toen zij in de schuur waren gekomen, wilden zij niet spelen, zelfs slapen wilden zij niet".

Maik toé réwa taoe lako, „ja, maar (hij) is nog niet hersteld om te (kunnen) lopen".

Opm. Als betr.vnwd. herinner ik me niet *taoe* ooit te hebben gehoord. In de verhalen ben ik het ook nooit tegengekomen.

Er bestaat ook de combinatie *koedoet te*. *Empo-wéoe hitoe djera agoe pitoed anak lalo sitoe, koedoet te toek wodja*, „E. beval aan de zeven weeskinderen dat (zij) rijst zouden stampen".

Anakoé hitoe keté apin oné sékang koedoet te tapa latoengn, „het kind maakte een vuur in het tuinhutje om mais te roosteren".

Woko poli kéta taoengs werid sanggéd sitoe, hia pandé kolé tja sékang, koedoet te tokon, „nadat (hij) dit alles gezaaid had, maakte hij een hutje om te slapen".

De uitdrukking *latang te* is reeds in § 178 nr. 2 Opm. verklaard. Ook als doelaanwijzend voegwoord komt hij voor. *Poli hitoe hia ngo tjaké boa latang te boak endén*, „daarna ging hij een graf delven om zijn moeder te begraven".

Manga hang agoe tjépad latang te téing wodja hitoe, „er was eten en een pruimpje om het aan de krokodil te geven".

Hi Pitoe kawé tété latang te téing hia, „P. zocht zoete aardappelen om (ze) hem te geven".

Dadé lata tja anangkoé latang te aroe djarang, „zij namen een kind mee om de paarden achter zich aan te trekken".

Kong wordt als doelaanwijzend voegwoord in het Roetengs zelden, in het Tjibals meer gebruikt. *Tja leso ka'én ho'o haéng tja nawa, koedoet pandé mata asén, kong ngantjéng lili liha winan agoe kong ngantjéng oké wina roen*, „op zekere dag verzon de oudere broer een list om zijn jongeren broer te doden, opdat hij diens vrouw zou kunnen nemen en zijn eigen vrouw verstoten".

197. Het ontkennende voegwoord „opdat niet" is *boto*. *Nitoe wendogm le endé, boto mbelé le ema*, „daarheen heeft moeder ons gebracht, opdat vader ons niet zou doden".

Ngo hanangkoé kali-é, boto petjing lisé awo!, „ga maar alleen, opdat zij in het Oosten het niet merken!".

Néka kasi woekoe le wié, boto mata ema agoe endé!, „knip 's nachts de vingernagels niet af, opdat vader en moeder niet sterven!".

Néka ipo oné api, boto pirot moe'oe!, „spuw niet in het vuur, opdat (je) geen uitslag om de mond krijgt!".

Soms, ofschoon zelden, gaat aan *boto* nog *koedoet* of *kong* vooraf.

Kali koedoet boto petjing le haé reban, „(hij antwoordde maar zo), opdat zijn vriend het niet zou weten".

Maik tjo tité pandé nawa, koedoet ité boto moe'oe to'ong le endé emad?, „maar wat moeten wij verzinnen, opdat vader en moeder ons niet altijd uitschelden?".

Behoort bij een hoofdzin meer dan één bijzin, dan wisselen dikwijls de verschillende doelaanwijzende voegwoorden af. *Pandé lisé loang latang te tokod agoe te na'ad ikangd*, „zij maakten een hutje, opdat zij zouden (kunnen) slapen en de vissen bewaren".

Néka rantang méoe! Toé te pandé da'at, maik koedoet pandé di'a weki roes!, „Weest niet bang! Het is niet om jullie kwaad te berokkenen, maar om jullie goed te doen!".

Toé koedoet tjo'o ta, nana, maik ata réi bon!, „niet om wat ook, kind (= ik doe je niets, kind), maar om zo maar te vragen!".

Betoean hia pandé kepal hitoe, koedoet bénta taoengs kodé te léti kepal hitoe, koedoet oné loetja bana, „de reden dat hij dit schip gemaakt had, was om alle apen te roepen, opdat zij in het schip zouden stappen om naar een ander eiland (te varen)".

Aan het doelaanwijzende voegwoord wordt soms nog een redegevend voegwoord gevoegd. *Tjo'om deko gi, ai boto moraj!*, „laten wij (het varken) vangen, opdat het niet verdwijnt!".

Néka tara na'a dami kaba ho'o, ai boto loaj!, „bindt deze karbau hier niet vast, opdat hij niet losbreekt!".

Émé wangka lakod ité, tjai wenang, paka lonto kolé wa, ai boto timpok oné salang!, „indien wij (= men) beginnen op reis te gaan, (en) het niezen komt (= en men moet niezen), moet men weer (een tijd lang) gaan zitten, anders immers zal men zijn voet ergens aan stoten".

6. *Gevolgaanduidende zinnen.*

198. Aan het voegwoord *wiga*, „zodat", wordt soms nog *agoe* toegevoegd.

Oelang kaoet kolé, wiga tjiri lawon, „(hij) veranderde weer, zodat hij een muis werd".

Nenggitoem taoeng pandé disé, wiga dod koesé disé, „aldus

deden ze altijd, zodat veel hun kreeften waren (= zodat zij tenslotte veel kreeften hadden gevangen)".

Peno kéta poempoek hitoe le kaka, wiga toé lang remang tjekoén, „de wei was zo vol dieren, dat men geen gras meer zag".

Nggitoe molétaoeng walé data manoesia, wiga agoe rabon woelang hitoe, „aldus antwoordde de man altijd, zodat (ten slotte) de maan kwaad werd".

Nenggitoe molétaoeng, wiga agoe asé diha sitoe boak kéta taoengs. „aldus (deed hij) altijd, zodat (tenslotte) al zijn jongere broers begraven waren".

Opm. Dat achter *wiga* zowel de poss. als de pers. constr. volgt is reeds in § 141 nr. 1 aangetoond.

In plaats van een gevolgaanduidende zin gebruikt de Manggaraier dikwijls een redegevende zin. Het gevolgaanduidende en het redegevende zinsverband hebben veel overeenkomst. Worden in twee zinnen twee op elkaar volgende feiten meegedeeld, waartussen een oorzakelijk verband bestaat, dan is het vaak hetzelfde, of men het eerste gebeuren als de reden van het tweede beschouwt, ofwel het tweede gebeuren als een gevolg van het eerste opvat. *Liha panan ata hitoe, tara matan ata hitoe,* „hij schoot met een pijl naar die man, zodat de oude man stierf". Letterlijk staat er: „hij schoot ...., (dit is) de reden dat de oude man stierf". Men kan het schieten als de reden (oorzaak) van de daarop volgende dood opvatten, of omgekeerd de dood als het gevolg van het schieten. Men zou in het Mangg. hier in plaats van *tara* ook evengoed *wiga* kunnen zeggen.

Het redegevende *tara* en het gevolgaanduidende *wiga* worden ook met elkaar verbonden. *Ai ka'éng betin molétaoeng anak koé hitoe, tara wiga koé kéta kin,* „omdat het kind altijd ziek was, daarom was het zeer klein".

De betekenis van „zodat" valt dikwijls met die van „totdat" samen. *Nenggitoe mentaoeng pandéd, wiga tjéwé mberes disé te enemn, kodag ikang hitoe,* „aldus deden zij altijd, totdat (of: zodat) zij met hun zessen sterker waren (en) de vis het verloor".

Hia bisé banggang hitoe, wiga tjai oné tja noetja, „hij roeide op die plank, totdat hij bij een zeker eiland kwam".

Ook het doelaanwijzende *koedoet* doet soms als gevolgaanduidend woord dienst. *Hadjoe sitoe mendo da'at, koedoet toé ngantjéng bad li Lanoer,* „het brandhout was buitengewoon zwaar, zodat L. het niet kon dragen".

7. *Onderwerps- en Voorwerpszinnen.*

199. De zinnen worden eenvoudig zonder verbindend voegwoord na elkaar gezegd. Voorbeelden:

Toé dian ngo agoe ité, „het is niet goed, dat (wij) met U gaan".

Noek dakoe poli matam haoe, „ik dacht dat je reeds dood was".

Ita liha hang koentjeng poti hitoe, „hij zag dat de poti as at".

Dengé liha tebang soending koén hitoe, „hij hoorde (iemand) op een kleine fluit blazen".

Ata toe'a hitoe petjing lisé, hia ata bora, „van dien ouden man wisten zij dat hij rijk was".

Na de woorden van „willen, denken, weten" zegt men vaak *te*. In *te* (ook verkort tot *-t*) is dikwijls de functie van betr. vnwd of nadrukwijzer (§ 60) te herkennen. *Noek diha, koedoet oké oné tatjiks anakn sitoe*, „hij dacht, dat men zijn kinderen in de zee wilde werpen".

Gorim haoe ko toé, koedoet pandé mata lakoe ata sitoe?, „wil je of (wil je) niet, dat ik die mensen dood?".

Hia reké koedoet badjar liha, „hij beloofde, dat hij het terug zou betalen".

Maik toé petjing te ngapéng le seka'én, „maar zij wist niet dat haar andere zusters (haar) bespiedden".

Noek diha hi Oengkes kin ho wa te toko, „hij dacht, dat Oe. hier sliep".

Toé petjing lihat manga balakn wa mai watoe hitoe, „hij wist niet dat de hagedis zich onder de steen (verborgen had)".

In het voorlaatste voorbeeld kan men *te toko* ook als relatieve zin opvatten: „hij dacht dat Oe. het was die hier sliep". In het laatste voorbeeld echter komt *-t* vrijwel overeen met het Nederl. voegwoord „dat".

XVIII. VRAAG EN ANTWOORD.

200. Aan het begin van vele vraagzinnen staat de partikel *asa*, ofschoon verderop in de zin nog een vragend woord volgt zoals *nia?*, „waar?"; *tjo'o?*, „hoe?"; enz. *Asa weta, tjo'o nenggo'om haoe lété ho'o?*, „vrouw, waarom heb je destijds zo (gehandeld)?".

Taé de radja Mborong: asa nana, nia wina de haoe?, „R. Mb. zei: vriend, waar is je vrouw?".

De vraagpartikel *ko*, altijd op het einde van de vraag, heeft een alternatieve betekenis. Het antwoord op *ko* is „ja" of „neen". *Manga ronam haoe enoe ko?*, „heb je een man, kind?".

Mai taé de radja de kaka sitoe: asa poli manga taoengs ko?, „de koning van de dieren zei[1]): zijn allen er reeds?".

Asa haoe, Empo, ngoh ko? „E., ga je dus weg?".

Poli tjain hia ko?, „Is hij reeds gekomen?".

Vraagt men aan zijnsgelijken, dan zegt men op het einde soms nog een *-a* of een *-é*. *Asa Amé-taéng, polig oewa de haoe-a?*, „A., heb je al de nodige leeftijd?".

Toédi ngo sisé-a? „Zijn zij nog niet vertrokken?". *Akoe-é?* „Ikke?". *Ngo nia haoe-é?*, „waar ga je heen?".

Een andere vraagpartikel is *gia*. *Kolés gia?*, „zijn ze al terug?" *Gia* en *-a* zijn zoals *ko* alternatieve vraagpartikels. Misschien dat *gia* een samentrekking is van *gi* + *a*. In plaats van *kolés gia* wordt immers ook gezegd: *kolés gi ko?* (Over *gi* zie § 207 nr. 8).

201. Zijn de vraagzinnen niet door vraagpartikels, vragende voornaamwoorden of vragende bijwoorden gekenmerkt, dan komt daarvoor de vraagtoon in de plaats. De vraagtoon van het Mangg. is anders dan in het Nederlands. Het feit dat de Mangg. vraagtoon anders is, is niet zo moeilijk om op te merken. Moeilijker echter is het aan te geven, hoe die vraagtoon is. Het moeilijkste is het, hem na te bootsen. Meer dan eens is het gebeurd, dat de Manggaraiers om mijn vraagtoon lachten, vooral als ik de vraagpartikels *asa* of *ko* gebruikte. De Manggaraiers gaan op het einde van de vraag niet zo omhoog als wij Europeanen. Ik heb de indruk, dat de Manggaraiers in een vraagzin met *ko* niet omhooggaan, maar ook niet zakken, zoals bij een gewone zin. De hele vraagzin wordt op dezelfde toonhoogte uitgesproken. Ook bij vraagzinnen, die niet door een vragend woord (vraagpartikel, vragend v.nwd. enz.) zijn kenbaar gemaakt, geldt dit, naar ik geloof. Een Europees oor is hiervoor echter niet geheel betrouwbaar. Om tot zekere gegevens te komen, zou men met apparaten moeten werken. Wanneer ik naar Manggaraiers luisterde, is me meer dan eens de gedachte gekomen: als de spreker hier geen vraagwoord gebruikt had, of als het niet uit de situatie duidelijk was dat deze zin een vraagzin was, zou ik moeilijk kunnen zeggen, dat de betreffende zin een vraag voorstelt.

202. Afhankelijke vraagzinnen worden eenvoudig door nevenstelling uitgedrukt[2]). *Ami koedoet réi hia, gorin ko toé*, „wij zullen haar vragen, of zij wil ofwel niet".

---

[1]) De Manggaraier zegt vaak *taé* („woord, zeggen") in plaats van *réi* („vraag, vragen").

[2]) Vgl. § 183.

Paka toera kéta le haoe, tjo haoe tara tawam!, „je moet in elk geval zeggen, waarom je gelachen hebt!".

Olong noek, nia ata da'at, nia ata di'an!, „eerst moeten (wij) nadenken, wat (lett.: „waar") slecht is (en) wat goed is".

Isé tombo, tjo'o isé tara doemoek nitoed kaoet, „zij vertelden, hoe ze zo maar in eens daar waren".

Damang de lakoe lamin de, tjéing ata pandé nenggitoe, „ik zal oppassen, wie zo iets (altijd) doet".

203. De Mangg. aequivalenten van „ja" en „neen" zijn *éng* en *toé*. Maar, zoals ook in andere Indones. talen, antwoordt men in het Mangg. zeer dikwijls door herhaling van het woord waarop het aankomt.

Toe'oeng, Koeping ko? Toe'oeng-é!, „Is het waar, K.? Het is waar!".

Petjing te peké motang hia ko? Petjing!, „Kan hij een bosvarken speren? (hij) Kan het!".

Ook bij *toé* wordt vaak het hoofdwoord herhaald. *Toé petjing!*, „Hij kan het niet!".

Het concessieve antwoord „goed!, ja goed!" is: *éng demeng! di'a demeng! maram nggitoe! maram nggitoe demeng! éng maram nggitoe demeng!*

Soms antwoordt de Manggaraier met een korte zin, b.v. *Nia keraéng? Keraéng toé manga!*, „Waar is de heer? De heer is er niet!".

Nia doi de haoe? Doi dakoe toé manga! „Waar is je geld" (belasting, contributie etc.)? „Mijn geld is er niet = ik heb geen geld!". Uit deze zinnen, oorspronkelijk dus antwoorden met herhaling van het hoofdwoord uit de vraagzin, verklaren wij de op het eerste gezicht vreemde uitdrukkingswijze: *lampoe dakoe toé manga, doi dakoe toé manga*, „ik heb geen lamp; ik heb geen geld". (Vgl. de opm. in § 103).

XIX. ONTKENNING.

204. Er zijn vijf ontkennende woorden: *toé, néka, boto, bom, aikn.*

Toé staat vòòr het woord dat ontkend wordt. *Sanggéd ata le wié hitoe toé ngaoek*, „alle mensen hielden zich die nacht heel stil" (maakten geen lawaai).

Toé béhéng matag de tja ata tjé Roeteng, „niet lang daarna stierf een man hier uit R.".

Toé olong ténéng oné api, „men roosterde (het eten) niet eerst in het vuur".

Doe toég hi Poeloe walé tjoeroep de emad, mai walé li Tjaj, „toen P. niet antwoordde op de woorden van vader, antwoordde Tj.".

Néka drukt een verbod uit. *Néka ngaok*!, „maak(t) geen herrie!".

Néka tara mai mai wa ranga damih ta, paké!, „kom niet (meer) onder onze oogen, jij kikker!".

Daar uit de situatie dikwijls duidelijk is, welke handeling verboden wordt, laat men het w.wd. vaak weg. Tot hem die iemand wil slaan, zegt men: *néka*!, „(sla) niet!". *Endé, nia kêtaj ata ho'o? Néka nana*!, „Moeder, waar is toch deze mens?; (vraag) niet, kind!".

Boto is het ontkennende doelaanwijzende voegwoord „opdat niet". Ook achter *rantang* („bang zijn voor, vrezen") wordt het gebruikt.

Néka téing hang rateng atjoe, boto hia ngo lé boa tegi agoe poti, koedoet mata itêt na'angn atjoe hitoe, „geef geen aangebrand eten aan de hond, opdat deze niet naar de graven ga (en) aan de poti zou vragen om ons, die deze hond het eten hebben gegeven, te doden" [1]).

Ai rantang boto kaêr le atjoe oné mai, „want (hij) was bang dat de hond (de steen) weg zou kunnen krabben".

Rantang kêta hia, boto paki le eman agoe le asé roen, „hij was bang dat zijn vader of zijn jongere broer (hem) zou doden".

Een sterkere ontkenning dan *toé* is *bom* (= *bo* + *émé*, § 188). *Bom* heeft dan ook een conditionele betekenis: „ja wel, indien ....". Koto-koé zegt tot de mensen, die hem tot een hanengevecht uitnodigen: *Bom olo manga sakesi*!, „ja wel, indien er eerst getuigen zijn!" [2]).

Bom wordt echter ook dikwijls in zuiver ontkennende betekenis gebezigd. *Bom béhéngde kodé ho'o éta lobo hadjoe gi*, „niet lang daarna was de aap boven in de boom".

Poti-wolo ho'o bom béhéng tokon, „P. sliep nog niet lang".

Bo endén toé djelok liha, ai bom oké le endén, „zijn moeder echter doodde hij niet, want zijn moeder had hem niet verstoten".

Lenget moeing radja hitoe, bom manga pandé mbaroe betjin hia, „de koning was natuurlijk verbaasd (toen hij n.l. het huis zag), hij had immers het ijzeren huis niet laten maken".

Tagi peké kaoet liha bom sala, „de herten raakte hij zonder te missen (lett.: niet was er een fout)".

Maik bom toko agoe haoek!, „maar ik wil niet met jou slapen!".

Er zijn gevallen waar men *bom* als ontkenning of als een irrealis

---

[1]) Meer voorbeelden van *boto* in § 196.

[2]) Zie de voorbeelden in § 188.

kan opvatten. Op mijn vraag *Manga lampoe de méoe*? („hebbben jullie een lamp?") kreeg ik als antwoord: *Bom ata borakm kami*! Men kan deze zin vertalen met: „wij zijn niet rijk", of ook: „ja, waren wij rijk, wij zouden een lamp bezitten". — Een ander voorbeeld. Gevraagd of zij kunnen schrijven, werd geantwoord: *Bom sekola*!, „wij zijn niet naar school gegaan!", resp.: „waren wij vroeger op school geweest, dan zouden wij kunnen schrijven".

Het sterkste ontkennende antwoord is *aikn*. Het wordt gezegd in de betekenis: „ik (etc.) weet het niet". Het suffix achter *aik* richt zich naar de persoon of de zaak, waarnaar men vraagt. *Nia hi nana*? *Aikn*!, „Waar is het kind? Ik weet het niet!". *Nias*? *Aikd*!, „Waar zijn ze? Ik weet het niet!" Maar dikwijls wordt *-n* in plaats van *-d* gezegd.

Aik is een zelfst. nwd., hetgeen uit het gebruik van de poss. suffixen en uit de volgende voorbeelden blijkt. *Aikn* (*aikd*) betekent zo veel als „het is zijn (hun enz.) zaak". Met dit afwijzend antwoord geeft men tegelijk te kennen, dat men met die zaak niets te maken heeft of wil hebben. *Apa radjan tara béntag kakoe le keraéng radja*? *Aikn*! *radja-é*!, „Waarom heeft de koning mij geroepen? Zijn zaak, de koning! (dat weet ik niet, dat is de koning zijn zaak!)". — Tot de luie mensen die geen heg om hun tuin maakten: *Émé onés kaka, aiks méoe*!, „wanneer straks de dieren er in komen, dan is het jullie zaak (= schuld)!".

Aik (het poss. suffix wordt ook wel weggelaten) heeft soms de betekenis: „misschien, ongeveer, ik weet het niet secuur". *Aikn toé téing kakoe liha to'ong go*!, „misschien zal hij het mij aanstonds niet geven! (ik weet niet of enz.)".

Aik polis alad lata anak dakoe!, „misschien hebben zij mijn kind gedood!".

Aikn ko mori dakoe hio laoe mai!, „misschien is die daar ginder mijn heer!".

Aikn tja woelang moesi main, itoeskali nekid go, „ongeveer een maand later gingen zij trouwen".

Een ontkenning wordt versterkt door middel van de nadrukspartikel *kéta* („zeer"), verder door *manga* (§ 108), *koném* (het Mal. *biar*), *toe'oeng* („werkelijk") enz. Enkele voorbeelden. *Toé kéta gorin*! „zij wil in geen geval!".

Tjéwén kolé toé kéta manga tjan mbaroe ita lisé, „bovendien zagen zij niet één huis".

Agoe toé kolé hangi, konénn inoeng waéj, toé kolé, „en hij at niet en hij dronk niet".

Agoe toé toe'oeng béhéng mai gedé waé, „en niet lang daarna kwam water".

Agit manga tjan ata ngondé, „er is niet één luie hier".

De Manggaraier gebruikt dikwijls twee ontkenningen ter versterking van hetgeen hij wil zeggen. *Néka toé ngo! Toé te toé ngo!*, „Ga er zeker heen, hoor! Ja, ik zal er vast heen gaan!" [1]).

Néka toé mai!, „kom toch zeker terug!".

Émé wolar le oelar ata, toé te toé ata hitoe mata géréng tjepisa leso kaoet kali ga, „wanneer een slang zich om iemand windt, dan zal deze mens over enkele dagen zeker sterven".

Toé toén kepala, toé toén ami!, „niet alleen het dorpshoofd (krijgt een pruimpje tabak), ook wij!".

Néka loléng, boto toé ngai ata iwon!, „drink niet alles leeg, opdat de anderen ook wat krijgen!".

Wina diha nggara oema paka boentar rewos nggereoné wodja, boto toé dani, „de vrouw van den eigenaar van de tuin moet een tovermiddel in (het zaad van) de rijst spuwen, opdat er zeker vruchten zullen komen".

Boto toé na'a waj lakoe, „ik leg het woord maar beneden (= ik zeg het maar, dan heb ik mijn plicht gedaan)".

Toé kakoe, bom toé manga hi Népa ronag!, „ik wil niet (met je trouwen), immers N. is mijn man!".

Bom toé lélo kin le Mori Keraéng pandé de haoe ho'o, ema!, „M. K. ziet zeker de (slechte) daad van jou, vader!".

Aikn toé oema dakoe ho'o ta, noek oné nain, „misschien is dat mijn tuin, dacht hij in zijn geest (= bij zich)".

Ma'oe betekent „hoe zou het kunnen dat....", dwz. „het gebeurt immers niet". *Ma'oe sendo le toeang*, „hoe zou het kunnen zijn dat de toean het toestaat, = de heer zal het toch niet toestaan". *Ma'oe ba'éng akoe le haoe!*, „hoe zou je medelijden met me hebben = je hebt immers toch geen medelijden met me!".

Ma'oe toé = „het kan niet anders dan, het gebeurt vast en zeker".

Ma'oe toé sendo le toeang, „de heer zal het zeker toestaan".

Ma'oe toé téingkoé agoe akoe ranga di'a ného oné hi Timoer, „(de

---

[1]) *Toé te toé* (in het Tjongkars = *toé omo toé*) correspondeert met het Mal. *tida boléh tida*. Het eerste *toé* wordt soms verzwegen. *Damang ngo ami diang, te toé peno moeing nggoét!* „laten wij morgen gaan, dan is zeker de maand vol!"

oude vrouw) zal me stellig een goed gezicht tonen zoals aan T. (= zal me zeker evengoed behandelen als T.)".

Ma'oe toé ba'éng kakoe le Mori Keraéng, „M. K. zal zich zeker over mij ontfermen".

XX. TOT SUFFIXEN VERKORTE WOORDEN.

205. In dit hoofdstuk worden suffixen behandeld, die de verzwakte vorm zijn van een volledig woord, waarmee zij ook in betekenis overeenkomen. Over de modale partikels *-b -g, -p* zie het volgende hoofdstuk.

1. *-t.*

Dit is de suffixvorm van *ata* of *te*, dat fungeert als betr. vnwd., nadrukwijzer (§ 60) en doelaanwijzend woord (§ 196). Deze functies gaan soms in elkaar over.

De relatieve betekenis ziet men b.v. in: *isét Léda*, „de mensen van L.", *Hiat ngara oema, poca do loesa*, „hij die de tuin bezat plukte veel loesa-blaren".

Door middel van *ata* (*te, -t*) wordt de nadruk gelegd ofwel op het voorafgaande ofwel op het volgende woord. *Hiat te da'at!*, „hij is al dood".

Néhot ata mata ge kodé hitoe wa, „zoals een dode (lag) daar de aap".

Toét ata manoesia maik méon, „het was geen mens maar een kat".

Poli hitoe ngog hia Lanoer. Toét ngo kawé hadjoe toe'oeng, maik ngo emi atjoej. „Daarna ging L. op stap. (Hij) ging geen hout zoeken (zoals hij voorgaf), maar hij nam zijn hond mee".

Agoe ema diha toét réikoé agoe akoe, maik hia weda agoe pak agoe, „en zijn vader vroeg niet (eerst) aan mij, maar hij gaf mij een trap en sloeg mij in het gezicht".

Atat nendep kéta noca hio onén, „zeer donker was het binnen in het hol".

Ami keta wédi, méoe takit hang, „wij hebben het druk met opdienen, jullie echter doet niets dan eten!" [1]).

Asi bao asamt pedek leso, „(zij) hielden tegen de middag er mee op".

Pocar hitoe léwé da'at, asamt pat lingko léwén, „dat bos was erg uitgestrekt, ongeveer vier flinke tuinen groot".

---

[1]) *Taki* betekent „geregeld, altijd ergens zijn." *Keraéng daloe toé taki oné mbaroe*, „het districtshoofd is niet altijd thuis (= is dikwijls afwezig)." *Taki* is ook „belasting". Een belasting immers is iets dat men „geregeld" moet geven.

Bot ngo gega haoe, toé gorin te tjiwal!, „ja, spelen ga je, werken echter wil je niet!".

Bot hang, toé mberes te tjiwal!, „eten, dat kunnen jullie, maar om te werken zijn jullie natuurlijk niet sterk genoeg!".

In *ot - ot* steekt het aanw. vnwd. *ho* en *-t*. (Er bestaat ook *o - o*, zie het tweede voorbeeld). Men gebruikt deze woorden bij een opsomming en ook bij een tegenstelling. *Do kéta rangad hang dami so'o: ot latoeng, ot hang, ot tété* enz., „wij hebben velerlei voedsel: mais, rijst, zoete aardappelen enz.".

Toé manga mosé te tinoe lisé anak sitoe, o anak ata rona, o anak iné wai, „zij hadden geen eten genoeg om het aan hun kinderen, den jongen zowel als aan het meisje, te kunnen geven".

Walé ge ta: ot éng ot toé!, „antwoord: ja of neen!".

Latang te, „ten behoeve van" (§ 178 nr. 2 Opm.) wordt soms samengetrokken tot *latangt*. *Landing hitoe anak koé hitoe gélang-gélang ngo emi padjoeng latangt ata toe'a hitoe*, „daarom ging het kind vlug een paraplu halen voor de oude vrouw".

Hia koedoet dadé akoe oné mbaroen latangt wina diha, „hij wil mij als zijn vrouw naar zijn huis geleiden".

Akoe do bail gorig latangt haé kilo dakoe, „ik werk zeer veel voor mijn huisgenoten".

De tijdbepalende voegwoorden *woko* („toen") en *rémé* („terwijl") hebben dikwijls *-t*. *Wokot méség anak koé hitoe, itoekali todo woeloe kodé agoe ikon manga kolé*, „toen het kind groot geworden was, groeiden apenharen (op zijn lichaam) en een staart was er ook".

Wokot mamés oeté sitoe, itoekali wangkad hang ga, „toen de toespijs gekookt was, begonnen zij te eten".

Wokot rémé koedoet dekon kolé lisé ela ho'o, losi kolé nggersili poear mésé, „toen zij het varken wilden vangen, vluchtte dit naar een groot bos".

Rémét hia lako hitoe, hia tjoemang agoe ngerék, „terwijl hij liep, ontmoette hij een kikvors".

Rémét pa disé waé hitoe, meti koléj, „terwijl zij de rivier een trap gaven, werd hij opnieuw droog".

Dat deze *-t* identiek is met *te*, blijkt duidelijk hieruit, dat naast *wokot* en *rémét* ook *woko te* en *rémé te* zonder verschil van betekenis voorkomen, zelfs de combinatie *wokot te*, en *rémét te* bestaat.

Woko te kolang waé ho oné api, bénta lisé Iné-wéoe hitoe, „toen het water op het vuur heet was geworden, riepen zij I.".

Rémé te ngan moe'oe diha doe lewo wa mai, poedoes te tidek kolang

onén, „terwijl hij de mond openspalkte bij het gat in de vloer, staken zij met het gloeiende puntige ijzer er in”.

Wokot te rocis hia Lalo-koég bétoe hitoe, tjaboet ikon liha Lalo-koé, „toen L. dicht bij de bosrat was, greep L. haar staart vast”.

Het aanw. vnwd. heeft ook temporele betekenis (§ 134 nr. 2). Er bestaan dan ook versmeltingen met *-t* tot *ho'ot, hot, ot, itoet.*

Ot tjai wa, weli tjié, „toen hij beneden (= aan de kust) gekomen was, kocht hij zout”.

Anak tjai agoe tjéi weli haoe, itoet mata emam?, „kind, tot wien zal je gaan, nu je vader dood is?”.

Émét = *émé* + *-t*, vgl. § 124 onder e, nr. 4, en § 188.

2. *-m.*

Achter de volgende woorden is *-m* de suffixvorm van *émé*, „indien”:

a. *di'am.*

Gewoonlijk volgt op *di'am* nog *émé*, „het is goed indien ....”. Met de uitdrukking *di'am émé nggitoe*! („prachtig, indien het zo is!”) geeft men zijn toestemming op een voorstel of een verzoek te kennen. *Di'am* drukt verder een verzoek uit (§ 124 onder b, nr. 7). *Di'am émé gélangkoé tjain toeang pé'ang mai ga*!, „het zou goed zijn, indien U vlug uit den vreemde terugkwam!”. *Di'am te tjébo kin mosé de haoe pé'ang*!, „het zou goed zijn, indien je leven in den vreemde voorspoedig was! (= dat het je .... goed ga!)”.

b. *tjo'om* = *tjo'o* + *émé* (§ 124 onder b, nr. 2).

c. *bom* = *bo* + *émé* (§§ 188 en 204).

d. *ogom* = *ogo* + *émé* (§ 124 onder e, nr. 4).

e. *-m taoeng* is afkorting van *molétaoeng*, „altijd” (zie § 207, nr. 18).

3. *toéd.*

De volledige vorm is *toédi*, „nog niet”. Ofschoon dit woord uit *toé* („niet”) en de modale partikel *di* (§ 207 nr. 5) samengesteld is, wordt het als één woord uitgesproken. *Toéd par leso, hia ngo kawé remang*, „de zon was nog niet op, (of) hij ging reeds gras zoeken”.

Doe toéd tokos, isé labar kid, „toen zij nog niet sliepen (= voordat zij gingen slapen), speelden zij wat”.

Wantil de kaka sitoe: toéd o, Ité, témé énggo ata toédi tjai!, „de dieren antwoordden: (allen zijn er) nog niet, heer, de boskat is nog niet gekomen!”.

XXI. MODALE WOORDEN EN NADRUKSPARTIKELS.

206. Algemene opmerkingen. Deze twee groepen, de modale en de nadrukswoorden, worden te zamen behandeld, omdat de functies van deze woorden of partikels dikwijls in elkaar over gaan. Hetzelfde Mangg. woord dient nu eens om op een bepaald woord in de zin nadruk te leggen, dan weer om de gehele zin een zekere modale schakering of kleur te geven. Het is wel overbodig er op te wijzen, dat vele modale woorden of partikels in een andere taal niet te vertalen zijn, vooral niet in een Europese taal. Nog minder kan men regels voor het gebruik er van opstellen. Slechts jarenlang verblijf en intensieve taalbeoefening, gepaard met een fijn taalgevoel, kunnen hierin de weg wijzen.

Omdat de nadrukspartikels met het betreffende woord een accent-eenheid vormen, is het zeker aan te bevelen, deze eenheid ook in het schrift te doen uitkomen door deze woorden aan elkaar te schrijven. De konsequente toepassing van dit principe in de practijk stuit echter in het Mangg. op niet geringe moeilijkheden, omdat het soms moeilijk is om uit te maken, of men het in een bepaald geval met een nadrukswoord dan wel met een modaal woord te doen heeft. Het zwakke Mangg. accent laat een Europees oor dikwijls in de steek, omdat hoofd- en bijtonen niet altijd gemakkelijk en zeker te onderscheiden zijn.

Modale woorden, die slechts op één bepaald woord in de zin betrekking hebben en op dit woord onmiddellijk volgen, zijn o.i. beter met het voorafgaande woord aan elkaar te schrijven; b.v.: *téikoé akoe hang tjekoé*!, „geef me een beetje eten!". Ook hier doen zich natuurlijk grensgevallen voor. Wij schrijven daarom slechts dan modale en nadrukswoorden aan het voorafgaande woord, wanneer zij naar onze mening volgens de betekenis en het accent bij dit woord horen en er een eenheid mee vormen. In twijfelachtige gevallen schrijven wij ze liever afzonderlijk. Wij geloven niet dat men hier zonder een positieve regeling tot een vaste schrijfwijze zal geraken.

Evenals bij de pronom. suffixen (§ 155) heeft men ook hier het verschijnsel dat de modale partikel dikwijls pas op het einde van een als een zekere eenheid gevoelde woordgroep staat. Tenzij de modale partikel tot een suffix verkort is (zoals in het eerst volgende voorbeeld), schrijven wij deze los. Drie voorbeelden:

Maig hia, „hij kwam".

Mai kolég hia, „hij kwam weer terug".

Séngétkali!, „luistert!".

Séngét toi dakoe kali, haoe!, „luister naar mijn woord, jij!".

Maikoé!, „kom!".

Mai laoe koé!, „kom zeewaarts!".

Mai laoe mbaroe de radja koé!, „kom naar het huis van den koning!".

Bij transitieve w.wden. blijft de partikel bij het w.wd.

Téikoé! „geef het!".

Téikoé towé hitoe! „geef dit kleed!".

207. Hieronder volgen de meest voorkomende partikels, alfabetisch gerangschikt. De verschillende partikels komen ook gecombineerd voor.

1. *é, a, o.*

Reeds vroeger (§ 124 onder a, nr. 3) is opgemerkt, dat de *é*-klank het meest familiair is. Tegenover meerderen, of als men beleefd wil spreken, bezigt men de *o*-klank. De *a*-klank staat daar tussen in. De grenzen zijn voor ons, Europeanen, natuurlijk niet scherp af te bakenen. De *e* en *i* komen als afzonderlijke partikels niet voor, tenzij de *i* in uitroepen. *I, tocang*!, „ach, heer!".

Mai-é asé! [1]), „kom, broer!". *Apa-é*?, „watte?". *Émé nggitoe-é, tadag akoet hang koela ga*!, „als het zo is (= daarom) neem ik me voor, geen eekhoorn meer te eten!".

Ngo nia haoe-é?, „waar ga je heen?".

Tjob taé de méoe hitoe, nana-a?, „wat hebben jullie (zo juist) gezegd, kinderen?". *Minakn le haoe hang tété ba dami sitoe-a*!, „jij (doet niets anders) dan maar lekker de zoete aardappelen opeten die wij brengen!".

Eng-o, tocang!, „ja, U hebt gelijk!".

In de geschreven verhalen wordt soms door de inlanders de laatste medeklinker van het voorafgaande woord herhaald en met deze partikels verbonden. *Eng ngo, késa*!, „ja, o vriend!". *Niakali pa'oen né*?, „waar is hij gevallen?". *Poca haoe kolé tong ngé*!, „pluk jij (de vruchten) maar zelf!". De medeklinker wordt echter niet verdubbeld uitgesproken noch heeft men twee woorden (*éng* en *ngo*), maar de vocale partikel wordt onmiddellijk, zonder ook maar de kleinste pauze, bij het voorafgaande woord getrokken, zonder dat het zijn hoofdtoon verliest.

---

[1]) Om de opeenhoping van klinkers te vermijden scheiden wij deze partikels door een streepje.

In *éngo* heeft de *o* dezelfde toonsterkte als de *é*. Bij langzaam uitspreken van *éngo* komt het me voor, alsof de *ng* tot de tweede lettergreep behoort.

Pronom. suffixen worden soms tot de vocale partikel getrokken. *Wantil de orong: asi di to!*, „de reiger antwoordde: laten we (hier) even rusten!". *Réikoés di ata so'o to, keraéng!*, „vraag eerst deze mensen, heer!". De *-t* is hier het suffix van de eerste pers. incl., die ook als beleefdheidsvorm van de 2e pers. dienst doet. Vgl. *awos isé ga!* en *awo sisé ga!* (= „zij zijn reeds in het Oosten!") van § 31.

In gezangen wordt gewoonlijk (altijd?) het pronom. suffix naar de partikel getrokken. *Beti toeka ga!*, „mijn buik doet pijn!" (zie § 40).

2. *-b, be, bé, bo.*

Deze partikels zijn nadrukswijzers. *Apab radjan tara toé gorin agoe ami hia?*, „wat is de reden dat zij niet meer bij ons (wil blijven)?".

Poli hitoe sanggéd ata do siob ga kolé taoeng moesi mbaroed, „daarna keerden weer al die mensen naar hun huizen terug".

Bom akoeb ata nipoe lompong!, „ik hoef niet voor het eten te zorgen!".

Niab noeroe ho'o gé?, „waar dan is het vlees?".

Ngokbe akoe, émé nggitoe, ga, „ik zal dan maar gaan, als het zo is".

Déoekoékbe di akoe, émé nggitoe, „ik moet eerst ver weg, als het zo is (= voordat jullie dit pakje losmaken)".

De partikels *bé* en *bo* worden slechts gebruikt, als men iemand aanspreekt, niet in verhalende zinnen. Ze zijn dus samentrekkingen van *b + é*, resp. *b + o*. *Maibé!*, „kom dan toch!". *Tjo'obo ga?*, „hoe moet het?".

3. *ba'ang.*

In het redegevende *ba'ang* ligt gewoonlijk een ondertoon van ironie, nijdigheid, spot, verachting.

Tot zijn vrouw die altijd opspeelt en meent alleen de lakens te kunnen uitdelen, zegt Lanoer: *Ba'ang akoeg rona de haoe, ka'éng djera molétaoengk akoe le haoe!* „zeker omdat ik je man ben, blijf je me altijd bevelen geven!".

Iemand die door een sterkere wordt afgeranseld, zegt tot den betreffende:

Ba'ang kéta keraéng haoe!, „zeker omdat je een keraéng bent [1]), denk je dat je me zo maar kunt slaan!".

Tot mensen die met mooie kleren pronken, wordt door armere lui, die daarom eenvoudiger gekleed zijn, opgemerkt: *Ba'ang méoet bora!*, „zeker omdat jullie rijk zijn (of: „omdat jullie de rijke willen uithangen"), hebben jullie mooie kleren aan!". Tot iemand die ostentatief een mooie schouderdoek draagt: *Ba'ang kéta haoet manga selén-dang!*

Een oude man zegt tot een jonge kerel die hem brutaal weg zonder de Mangg. beleefdheidvorm voorbijgaat: *Ba'angm haoe-é!*, „zeker omdat jij het bent, denk je dat je je dat kunt veroorloven!".

De aap had aan de reiger uit beleefdheid slechts om één vis gevraagd, maar verwachtte natuurlijk meer te krijgen. De reiger echter begreep die beleefdheid niet en gaf hem slechts de éne gevraagde vis. Daarop zegt de aap: *Ba'ang tja tegidakoe, tja toe'oeng de haoe téin!*, „omdat ik maar één gevraagd heb, geef je me warempel één!".

Een verwijt tot een luie die echter flink meeëet: *Ba'ang hang!*, „ja meeëten doe je, (maar werken niet)!".

De moeder tot haar lompen zoon: *Ba'ang kéta nggitoeg de hao ga!*, „dat je toch zo iets geks kon uithalen!".

De ironische of nijdige bijbetekenis kan echter soms zeer verzwakt of geheel verdwenen zijn, vooral als *ba'ang* met een ander redegevend woord verbonden wordt. *Ba'ang méséng koedoe taoeng sisé, itoekali bantang te alan hi Rénggang lisé*, „omdat zij het altijd verloren, spraken zij af R. te doden". De karbau, die in de wei vastgebonden en daarom door de slang bespot wordt, vertelt dit later aan zijn heer, den mens: *Renti kéta akoe agoe loér kéta akoej, ba'ang mésék roetjoekg akoe agoe mék lorong kéta parenta de haoe lakoe*, „bespot en uitgelachen heeft (de slang) mij, omdat ik mager was en je bevelen opvolg".

Soms is de bedoeling van *ba'ang* gemakkelijker aan te voelen dan te vertalen. Toen ik aan Christenen die mij om een rozenkrans vroegen, antwoordde, dat zij ook zonder rozenkrans konden bidden en de gebeden met hun vingers moesten tellen, kreeg ik als antwoord: *Ba'ang kéta néng hitoe!*, ongeveer ons: „och nee, dat is toch niets!"; of: „hoe kan toch zo iets?".

4. *bo.*

Deze nadrukspartikel staat vòòr het betreffende woord.

---

[1]) de Mangg. adel.

Asén mésé kéta nain, bo ka'én toé, „de jongere broer was zeer trots, de oudere echter niet".

Bo médén toédi manga noepoeng, „vroeger was er nog geen aardbeving geweest".

Bo wantilm ho'o toe'oeng kéta, djari pandé nenggitoe toe'oeng le haoe!, „je antwoord was juist, dus handel er ook naar!".

Bo éng, maik toé pandé liha ného taé de ronan, „(ze zei) wel ja, maar zij deed niet, wat haar man gezegd had".

Bo poe'oed, toé manga woead, „er zijn wel bomen, maar er zijn geen vruchten (= ja, wij hebben wel pisangbomen, maar zij dragen nog geen vruchten)".

Bo wordt soms nog door andere nadrukspartikels versterkt, vooral door *kali*. *Ema agoe endé, bokali itan lami ata hitoe*, „vader en moeder, dien mens hebben we wel gezien".

Bokali hitoen ta, keraéng, „dat is wel waar (wat U zegt), maar . . . . !".

Bo di leso ho'o dod da'at noeroe, „die dag was er buitengewoon veel vlees".

Toé kéta gorin wаé hitoe ngo nggerelaoe, maik bog tambang molé penongn, „het water wilde maar niet afvloeien, maar vermeerderde zijn volheid (= nam steeds toe)".

Met *émé* smelt *bo* samen tot *bom* (zie §§ 188 en 204).

5. *-d, dé, de, déng, deng.*

Van deze nadrukspartikels komt *-d* weinig voor. *Damangd nawa dakoe!*, „laat ik eens mijn list proberen".

Voorbeelden met *dé*. *Nggitoedé tombo belang sitoe sili Kolang hitoe*, „aldus is het verhaal van de bamboe in K.".

Damangdé tékarmdé ta!, „spring eens!".

Te damangdé ta!, „het is maar om te proberen" (anders heb ik er geen bedoeling mee).

Tjéidé ho'o laoe mai ta, késa?, „vriend, wie is dat toch die daar?".

Bénta te tjo'og kétadé liha ta, ka'é?, „waarom roept hij mij, vriend?".

Voorbeelden met *de*. *Sanggédde hadjoe agoe remang to'o kéta taoengm!*, „alle bomen en struiken, staat gelijk op, gij allen!".

Ata tjo'ode haoe tara rétang molétaoeng?, „waarom ween je dan toch altijd?".

Hitoede radjan tara penong watoen taoeng salé natas Tjoembi, „dit is de reden dat het dorpsplein van Tj. geheel met stenen bezaaid is".

Damangde toera! „beken maar!".

Voorbeelden met *déng* en *deng*. *Itoedéng tara ngasang Nggolong Tedé*, „daarom heet (de berg) Ngg. T.".

Osdéng kawing, „toen gingen zij trouwen".

Nggitoedeng wahéng data danong ata tako, „aldus strafte men vroeger de dieven".

6. *di, ding.*

De modale partikel *di* (*ding*) heeft een temporele betekenis. Hij geeft ten eerste een tijdelijke opeenvolging aan. In deze functie is *di* met „eerst" te vertalen. De partikel staat dan ook vaak gelijk met *olong*, „eerst" (§ 178 nr. 4), waarmee hij dikwijls gecombineerd wordt. Soms staat *di* achter het w.wd. (resp. na de er bij behorende bepaling), soms pas op het einde van de zin. *Géréng di tjai de lali*!, „wacht eerst de komst van de vlieg af!".

Ba kilo awos di tjetja sitoe, ai koedoet roi no'o!, „breng die spullen eerst naar de andere kamer, want ik wil hier vegen!".

Akoe réi agoe iné wai molas hitoe di, gorin ko toé hia, „ik zal eerst aan het ongetrouwde meisje vragen, of ze wil of niet".

Toédi ta, késa, dokoés di!, „(verdeel de vissen) nog niet vriend, eerst moeten er velen zijn!".

Géréng kolé di lisé di, émé poli lodokn oema hitoe, „men wacht eerst nog (met het verdere tuinwerk), nadat men de tuinpaal geplant heeft".

Olong tji di-é!, „laten (we) eerst een wedstrijd houden!".

Mai tjé'é di, ai akoe manga tjoeroep!, „kom hier, want ik heb je wat te zeggen!".

Ka'é, damangde haoe, asim di!, „vriend, hou even op (met lopen)!".

Di wordt dan ook dikwijls met woorden verbonden, die aangeven dat een handeling pas later zal plaats hebben. *Diang di pakin kaba*, „morgen pas zullen (we) de karbau slachten".

To'ong di ngod isé, „aanstonds zullen zij vertrekken".

Hos di ngod, „zij staan op het punt om te vertrekken".

Ook in de volgende uitdrukking ziet men de temporele betekenis van *di*. *Remo kéta di*!, „het is genoeg!", nl. ik heb voor vandaag genoeg verteld; een andere keer meer.

In verbinding met het aanwijz. vnwd. wijst *di* echter ook op een handeling die pas gebeurd is. *Di* is dan als versterking van de temporele functie van het aanw. vnwd. op te vatten. *Ho'o di tjain*, of *itoekoén di tjain*, „hij is zo juist gekomen".

Itoe di petjing lakoe, „nu pas begrijp ik het".

Ho'o kéta di lakoe itan watoe ata petjing te tjoeroep, „nu pas zie ik voor het eerst een steen die kan spreken".

Toédi betekent „nog niet". Soms wordt *di* ook van het ontkennende woord gescheiden. *Toé kéta di bisa nenggitoej di*, „hij is nog niet zo oud", d.i. „hij is nog te jong om hem op school te doen".

Voor „zij zijn nog niet gekomen" vond ik de volgende uitdrukkingen:

a. *toédi tjais.*
b. *toé tjais di.*
c. *toédi tjai sisé di.*
d. *toé tara tjais.*
e. *toé tara tjai kid di.*

In zin a constateert men eenvoudig het feit dat zij nog niet gekomen zijn. In zin d ligt opgesloten dat men op hen gewacht heeft, hen verwacht heeft (over *tara* zie § 141, nr. 10 en § 186). *Ki-* betekent „nog" (§ 47, nr. 5). Zin c is een versterking van a, zin e van d. Men zal deze zinnen dikwijls door elkaar kunnen gebruiken, hetgeen echter niet van a en b geldt. Welk het verschil van zin a en b is, is moeilijk aan te geven.

Toé ata tako di!, „wij hebben nog niet (= nog nooit) gestolen! wij zijn geen dieven!".

Voorbeelden voor de combinatie van *ki-* en *di*. *Oné toeka kim di haoe, doe ledongg akoe le emam*, „jij was nog in (mijn) schoot, toen je vader me verliet".

Badjoe hitoe néka okéj, ai di'a kin di!, „gooi dit baadje niet weg, want het is nog goed!".

Soea lesog moesi main toé ita kin di watoe, „na twee dagen (te hebben gezocht) heb ik de steen nog niet gevonden".

Ook met *rémé*, dat eveneens „nog" betekent (§ 123, nr. 1), wordt *di* verbonden. *Iné wai hitoe manga tjengata ata rona, ata rémé koén di*, „die vrouw had een zoon, die nog jong was".

In plaats van *toédi* gebruikt men soms *toéding*. *Toéding béhéng hia tokon, kolep gi leso*, „hij sliep nog niet lang, of de zon was reeds onder". *Ata hitoe toéding manga déit ngo awo Roeteng*, „deze mens is nog nooit naar R. gegaan (= hij is nog nooit in R. geweest)".

7. *dadi.*

Apa dadi hitoe?, „wat is dat toch?".

Aikn, polig matan dadi wina dakoe, „ik weet niet, misschien is mijn vrouw reeds overleden".

8. *-g, ga, gé, ge, gi.*

Het beschrijven van de functie en het gebruik van deze partikels is zeer moeilijk. Ten eerste oefenen zij zowel een modale als een nadruksfunctie uit. Het modale karakter is b.v. duidelijk te zien bij een bevel (voorbeelden in § 124, nr. 3), het nadrukselement vooral bij *-g* (zie hieronder).

Men kan verder twijfelen, of *ga* en *gi* ook als tijdaanwijzers voor een afgelopen gebeuren dienen, of dat het begrip van het afgelopen zijn niet reeds in het w.wd., bijv. nwd. resp. in de situatie, waarin het gezegd wordt, ligt. B.v. *mata gi*, „hij is reeds overleden". *Poli ngod ga*, „zij zijn reeds vertrokken". *Toko ga*, „(hij) slaapt reeds".

Gewoonlijk staan *ga* en *gi*, deze partikels komen het meest voor, op het einde van de zin. Dikwijls echter ook na het w.wd. of na het woord dat met het w.wd. een eenheid vormt.

Ngon lawo hitoe gi, „de muis ging weg".

Itoekali wédid le molasn ga, „toen diende het meisje het eten op".

Itoekali bénta kolén liha ga: oe balak!, „toen riep hij weer: hé, hagedis".

Toeroeng tjemoln ka'én hitoe tjiri kolé weki roen ga, „ten slotte werd de oudere broer weer zich zelf (= werd weer mens)".

Itoekali ngod ga nggersili satar Lamba, „toen gingen zij naar de grasvlakte van L.".

Dengéhitoe hi Wéla, hitoekali ngon ga ali mané hitoe, „(toen) W. dit hoorde, vertrok zij 's nachts".

Poli hitoe hi Reba-roeék ngo gi nggerepé'ang, „toen ging R. naar buiten!".

Dengé gi le radja salé Mbong Mbadjo, hi Roeang poli oké lisé laoe tatjik, mai tan: .... „toen de koning van M. gehoord had dat men R. in de zee had geworpen, zei hij: ....".

Een andere moeilijkheid is het gebruik van *ga* en *gi* wanneer deze partikels staan na een woord dat een meervoudig begrip uitdrukt. *Ga* wordt zowel bij een meervoudig als ook bij een enkelvoudig begrip gebezigd. *Gi* echter in het algemeen slechts na een enkelvoudig begrip, maar er zijn ook uitzonderingen op deze regel. Voor „hij (= de papaja) is op" kan men zeggen: *poli gi* of *taoeng gi*. *Polis ga*, of *taoengs ga* betekent: „de papajas zijn op".

Nadat hij gegeten had, vertrok hij = *woko poli hangn, ngo gi*[1]).

Nadat zij gegeten hadden, vertrokken zij = *woko poli hangd, ngos ga*[2]).

Hij is overleden = *mata gi.*

Zij zijn overleden = *matas ga.*

Polis gi, taoengs gi, ngos gi, matas gi zijn niet gebruikelijk.

Gi komt echter ook voor bij woorden die een meervoudig begrip uitdrukken. *Toé béhéngkoén rabo data toe'a sitoe wa kolé gi,* „niet lang daarna was de kwade bui van de oude lui weer over".

Rapak mamés gi hang, mai taé de endéd: ...., „toen het eten gaar was, zei hun moeder: ....". *Té'és gi ko?*, „zijn zij (= de manggas) al rijp?".

Zelfs bij een woord dat een enkelvoudig begrip uitdrukt, kan men niet altijd willekeurig *ga* of *gi* zeggen.

		goed	ongebruikelijk
„Hij werd weer een mens"	=	*tjiri ata gi*	.... *ga*
„De aap werd een mens"	=	*tjiri atadé kodé hitoe ga*	.... *gi*
„Het kind weende"	=	*rétang anak koé hitoe ga*	.... *gi*

Het pers. suffix van de 3e pers. enkelv. (*j* of *i*) komt in het algemeen niet voor, indien *gi* wordt gebezigd. De constructie *-j gi* komt echter ook wel soms voor. Blijkbaar is ook dit een kwestie van taalgebruik, dat in de verschillende streken van elkaar afwijkt. Vòòr *ga* staat slechts het meerv. van het pers. suffix (*-s ga*). Volgens Roetengse zegslieden heeft men het volgende:

„hij slaapt reeds" = *toko gi.* Ongebruikelijk is: *tokoj gi*[3]).

„hij is reeds dood" = *mata gi.* Ongebruikelijk: *mataj gi*[3]).

„hij is vertrokken" = *ngo gi.* Ongebruikelijk: *ngoj gi*[4]).

Volgens een onderwijzer uit Tjibal zijn echter ook gebruikelijk: *tokoj gi, mataj gi, ngoj gi.*

Voorbeelden met de partikel *-g. Apag tara tokon ga?* „waarom slaapt hij?".

Apa kétag radjan ta, mori?, „wat is de reden er van, heer?".

Beti diha wangkag di'ag tjekoén, „zijn ziekte begon een beetje goed te worden (= werd minder)".

---

[1]) ook: *itoekali ngon gi,* of: *itoekali ngon ga.*

[2]) ook: *itoekali ngod ga. Itoekali ngod gi* komt echter niet voor.

[3]) Het meervoud is: *tokos ga, matas ga.*

[4]) Ook in overdrachtelijke betekenis: „hij is overleden". Het meervoud: *ngos ga.*

Neka pokag le haoe ara hitoe awo!, „hak de ara-boom in het Oosten niet om!".

Oesang tambang kétag mésén, „de regen nam zeer toe".

Voorbeelden met *ga*. *Éko koléh demeng lakoe ga!*, „ik zal je dan maar dragen!".

Itoekali toekd ga oné ngentjoeng, „toen stampten (zij) het (= vlees) in de mortier".

Itoe ngon ga, „toen ging hij".

Itoekali ngod ga nggerewa, „toen gingen zij naar beneden".

Poli hitoe ga ramé kéta lisé oné pong, „daarna hielden zij een groot feest in het kleine bos".

Voorbeelden met *gé*. *Itoeskali ngod gé*, „toen vertrokken zij".

Tjain ngerék hitoe gé, „toen kwam de kikvors".

Niab noeroe ho'o gé?, „waar is het vlees?".

Ngon lawo hitoe gé, „de muis ging weg".

Voorbeelden met *ge*. *Mosok ngéoge hadjoe hitoe, maik toé tara doali*, „ofschoon de boom aan alle kanten ingekapt was, viel hij niet om".

Tat be ge kali gé!, „laten wij gaan!".

Rémé tjoeroep nggitoen, bolo kin tjoko toeak o'o de ge, „terwijl hij aldus tot zich zelf sprak, bleef hij op de bast van de toeakboom kappen".

Voorbeelden met *gi*. *Niab haoe gi ta?*, „waar ben je toch?".

Mbaoe toedjoe géta gi to!, „ik heb slaap!".

Tawa kéta gi hi Kembong-emas, „K. moest er zeer om lachen".

Rémé lakon atjoe hitoe, ita gi le poti, „terwijl de hond daar liep, zag de poti hem".

9. *ga'a*.

Zoals uit de voorbeelden blijkt, is *ga'a* een nadrukspartikel. Welke nuance het woordje nog meer uitdrukt kon ik niet achterhalen. Het juiste gebruik er van is zeer moeilijk. *Poli ga'a taoengs wédid lompong so'o*, „het eten is reeds klaar gezet".

Toé ga'a di ngoj!, „hij is er nog niet heengegaan (ofschoon ik het hem bevolen heb)".

Toé ga'a te nggitoej!, „zo is het niet (zoals U veronderstelt)!".

Toé ga'a kali ngondén!, „neen, lui is hij niet (zoals U zegt)!".

Lélak ga'a akoe, maik rantangk, „ik wil wel maar ik durf het niet".

Ngoéng ga'a kali-é, maik akoe toé manga lebeg te lélap, „ik zou er wel heen willen, maar ik heb geen vleugels om er heen te vliegen".

Tjai lé, hia tombo agoe kodé sitoe, hi Lanoer mata ga'a gi, „stroomopwaarts gekomen vertelde hij aan de apen dat L. overleden was".

10. *ina* [1]).

Zoals de nadrukspartikel *bo* staat ook *ina* vòòr het betreffende woord. *Ina* heeft tegelijk ook een redegevende betekenis. Dikwijls komt het met het Nederl. „immers" overeen.

Toé ba'éngh lami-é, ina taoengs noeroe dami le haoe!, „wij hebben geen medelijden met je, jij hebt immers ons vlees opgegeten!".

Ina taé diha endé: kawé ata toé do moe'oe!, „moeder heeft immers gezegd: zoek een vrouw die niet veel praat!".

Ina mas taoeng mata ga ali noes so'o wa mai, „mijn ogen doen zeer wegens de rook van beneden".

Ina itoekali poe'oe te mosé tédéng lén tai!, „dit is het begin om later eeuwig te leven (= hierdoor zult gij later het eeuwige leven verwerven)!".

11. *kali*.

Vooral twee functies verricht *kali*. Op de eerste plaats is *kali* een nadrukswijzer. *Haoekali pandé nenggitoe*!, „jij hebt dat gedaan!".

Tjo'okali noek de haoe?, „hoe denk je er over?".

Itoekali tjemoln tombo hitoe ga, „dit is het einde van het verhaal" [2]).

Haoebkali ata kébang kaoe, „gij hebt mij slecht behandeld".

Apabkali ngoéngm ta, asé, „wat wil je, broer?".

Kali drukt verder het tegendeel uit van hetgeen men verwacht of zegt. *Kali no'o toeang*!, „hé, hier is de heer!" (men dacht dat hij ergens anders was).

Noek diha eman, kalipo toé, „hij dacht dat het zijn vader was, maar hij was het niet".

Néka loet akoe, ai akoe ngo tjebong. Kalipo hi Lanoer kolé oné béon, „(L. zei): volg mij niet, want ik ga baden. In werkelijkheid echter keerde L. naar zijn dorp terug".

Mai noek diha Wéngkés: kali dading ela dakoe inang!, „W. zei tot zich zelf: nu heeft warempel mijn schoonmoeder een varken gebaard!".

De betekenis van het onverwachte kan echter zo zwak zijn, dat

---

[1]) In Ndéhés ook *ana*. *Ana rémé labar ami tjai hia*, „juist toen wij aan het spelen waren, kwam hij."

[2]) Vgl. *itoekali* in temporele betekenis („toen"), o.a. in §§ 134, 189—192.

kali alleen een tegenstelling aangeeft. *Bo laringtjain hi Tja ogo kétaj, kali woko béhéngge wa hitoe, kali gorin hi Tja*, „aanvankelijk weigerde Tj. beslist, maar toen het enige tijd later was, stemde Tj. toe".

Agoe toé wie gi, lesokali ga, „en het was niet meer nacht, het was nu dag".

Taé dakoe bao: haoe néka danga ngaok, kali toé tara lelih!, „ik heb je toch van te voren gezegd: maak geen lawaai, maar jij bent niet stil geweest!".

12. *kaoet.*

Het is moeilijk de betekenis van deze modale partikel in het kort uit te drukken. Deze blijkt echter voldoende uit de volgende voorbeelden: *Hitoe kaoet?* beantwoordt aan het Nederl. „is dat alles?" „anders niets?". *Olé hitoe kaoet radjan tara toé réok oeté isé enoe ko?*, „hé, is dat de enige reden dat je zusters geen eten koken?".

Eng kaoet lami, „wij zeiden eenvoudig: ja".

Hema kaoet, „(hij) zweeg maar".

Loet kaoet kali!, „volg maar (zonder te vragen)!".

Tesem kaoet mata data toe'a hitoe hitoe, „de oude man deed gewillig zijn ogen dicht (zoals het hem bevolen was)".

13. *katé.*

Met deze partikel wordt een tijdelijke opeenvolging aangegeven. Pas als het ene gebeuren afgelopen is, begint het andere. *Katé* kan dikwijls worden vertaald met „pas" of „eerst".

Le goela katépo ba oné mbaroe liha, „de volgende morgen pas bracht zij (de hond) in het huis".

Tjai katé daloe, itoepo toto bitjar, „eerst moet de daloe komen, dan (beginnen wij) het gerechtsgeding te onderzoeken".

Hang katé, itoepo gori!, „eet eerst, ga daarna werken!".

Katé wordt dan ook vaak met de temporele woorden *olong* en *di*, welke eveneens „eerst" betekenen, gecombineerd. *Olong mbelés katé winam!*, „dood eerst je vrouwen!".

Olong ikes katé moesi poe'oe hadjoe mésé lisé, „eerst bonden zij het touw aan een grote boom vast".

Roening katé di-é!, „hinnik eerst!".

Damang katé di tadé!, „proef het eerst!".

14. *kéta.*

Behalve in de betekenis van „zeer" komt *kéta* veel voor als versterkend woord. Het staat practisch na alle rededelen.

Na een zelfst. nwd. *Oné mai sanggéd djarang manga tja djarang kéta, ata momang liha*, „van al (zijn) paarden was er één paard, waarvan hij (het meest) hield". *Darem kéta*!, „ik heb grote honger!".

Oesang mésé of *oesang kéta* is „een grote regen = het regent flink".

Na een w.wd. *Loet kéta lisé ela ho'o*, „zij bleven het varken volgen".

Doe tjain awo, tjai kéta oné mbaroe de radja, „toen hij in het Oosten was gekomen, kwam hij (nl. zonder het te weten) bij het huis van den koning".

Na een v.nwd. *Oné ho'o kéta roeang hitoe*!, „hier is de honing!".

Keraéng, lakoe kéta djagan oema ho'o tai!, „heer, ik zal in de tuin waken!".

Na een telwoord. *Tja kéta motang mésé*, „(er was) één groot varken".

Na bijwoorden, voegwoorden, partikels etc. *Nia kétaj*!, „waar is hij toch?". *Agoe doe tjain Empo-roea, anak koé hitoe rémé kéta raméd tjoeroep agoe ata toe'a nitoe*, „en terwijl E. kwam, was het kind juist druk met (zijn) ouders aan het praten". *Ité néka kéta rabot*!, „wees niet kwaad!". *Tjo'o kéta péng nawan lakoe hi Kembong emas ho'o-é*?, „welke list moet ik dan tegen K. gebruiken?". *Toé kéta manga*!, „(hij) is er werkelijk niet!". *Woko poli kéta taoeng lisé* ...., „nadat zij het werk geheel hadden uitgevoerd ....".

De pronominale suffigering bij *kéta* verdient wel de aandacht. Het pronom. suffix wordt gewoonlijk achter het laatste woord van de als eenheid opgevatte groep gehecht (§ 155). B.v.:

lengets ata sitoe = de mensen stonden verbaasd.
lenget kétas ata sitoe = de mensen stonden zeer verbaasd.

Een uitzondering maakt *do kéta*, „zeer veel". „De zieke mensen die hij geneesmiddelen gaf, waren zeer vele" (= hij gaf aan zeer veel zieke mensen geneesmiddelen), is op twee manieren weer te geven:

ata beti, ata rewos liha, dod kéta
ata beti, ata rewos liha do kétas [1]).

Opmerkelijk is dat achter *kéta* altijd (gewoonlijk?) [2]) het pers. suffix voorkomt, zelfs daar waar zonder *kéta* aan het betreffende woord het poss. suffix zou gehecht worden. Enkele voorbeelden.

---

[1]) Ongebruikelijk is hier het pers. suffix achter *do*, b.v. *ata beti — dos kéta*. Het suffix wordt niet twee maal gezegd, b.v. — *dod kétas*.

[2]) Slechts één voorbeeld is mij bekend, waar achter *kéta* misschien het poss. suffix staat. *Akoe darem kétag ga*, „ik heb een grote honger!" Misschien is echter *-g* een nadrukspartikel?

„Groot was het lichaam van het hert" (in de tweede zin: „zeer groot was....):

mésén weki de tagi hitoe

mésé kétaj weki de tagi hitoe.

„Zij is een zeer knap meisje":

molas di'a kétaj

molas di'a kétan [1]).

„Wanneer het een echte kikvors is, waarom volgt hij dan de kinderen?", *émé ngerék toe'oeng ho'o, tjo'o tara loet kétas nengkoé so'o liha?*

Zou men hier het versterkende *kéta* weglaten, dan wordt aan *loet* het poss. *-d* gehecht: ...., *tjo'o tara loetd nengkoés so'o liha?*

Nog een voorbeeld. „Hij hoorde dat het meisje zeer mooi zong". Volgende twee constructies zijn gebruikelijk:

dengé liha, iné wai hitoe déré di'a kétaj

dengé liha, iné wai hitoe dérén di'a kéta [2]).

15. *koé.*

De functies van *koé*, dat ook „klein" betekent, zijn:

a. Het drukt een verzoek uit.

Olé, imoeskoéb haoe ho'og tadé!, „ach, glimlach toch even!" (vgl. § 124 onder b, nr. 1).

b. Het is nadrukspartikel.

Toé béhéngkoén tjai hia oné waé hitoe, „niet lang daarna kwam hij bij het water".

Wokot mésékoé manoek hitoe, mai taén: ...., „toen de haan groot was, zei hij:....".

Ami sili toé dokoégm!, „wij zijn ginder niet met velen!".

Polikoé akoe di, itoepo hang méoe!, „pas als ik klaar ben met eten, mogen jullie eten!".

Woko déoekoég tjekoén ata koé hitoe, „toen het kind een beetje ver was....".

---

[1]) Een zeer hoge graad van een hoedanigheid wordt ook uitgedrukt door *da'at*, „slecht". *Di'a da'at* betekent „buitengewoon goed", of „buitengewoon mooi". Dit verschijnsel vindt men ook in Europese talen, b.v. in de Nederl. uitdrukkingen „verschrikkelijk aardig, vies rijk" enz. Met toevoeging van *da'at* is bovenstaand voorbeeld: *molas di'a da'atn*, of ook: *molas di'an da'at.*

Versterkt door *kéta*: *molas di'a da'at kétaj*

molas di'an da'at kéta.

[2]) Ongebruikelijk is: — *déréj di'a kéta.*

Toé dokoé!, „het is niet veel!" (= gij hebt me slechts weinig gegeven!).

16. *léng, leng, néng, neng.*

Tussen deze vier nadrukspartikels is er practisch geen verschil van nuance. *Akoeléng oné mai tana méség*, „ik (kom) uit een groot land".

Apaléng hitoe?, „wat betekent dit?".

Tjo'o tara nggitoenleng ta?, „waarom (moet ik) dit doen?".

Asiléng!, „houd op!".

Akoenéng ngo taéng iné wai hio awo Lamba!, „Ik zal dat meisje in L. ten huwelijk vragen!".

Isénéng toé gorid te iling, „zij wilden echter niet voor de regen gaan schuilen".

Itoepnéng akoe mendim, lélé oné Ité, adak!, „daarom kom ik, Uw slaaf, met deze aangelegenheid bij U, rechter!".

Woko té'és wodjan agoe latoeng, itoeskali akodnengn, „toen de rijst en mais rijp waren, gingen zij aan het oogsten".

In de betekenis „zeer, buitengewoon" staat *leng* er voor. *Woko leng baïl tawan* . . . ., „toen hij er heel hard om lachtte . . . .". Vgl. § 91.

17. *moeing.*

Op de eerste plaats wordt door dit modale woord aangegeven dat het tweede gebeuren ten zeerste verband houdt met het voorafgaande, hetzij deze connectie een temporele dan wel een causale is. *Hia pa'oe éta mai lobo hadjoe, mata moeing*, „hij viel boven uit de boom, hij was op slag dood".

Ného weter moeing hi Tedé agoe pa'oe moeing nggerewa tana, „T. schrok natuurlijk en viel dientengevolge op de grond".

Ného diang hia kawé kolé agoe ita moeing, „de volgende dag zocht hij weer en vond het toen".

Tjerep moeing patjan!, „bepaal nu maar in eens de bruidsprijs!".

Ngo moeing!, „ga maar dadelijk! (dit is het beste in dit geval)".

Daarnaast komt *moeing* ook als nadrukswoord voor. *Toé manga radjan, hia toé moeing gorin agoe méoe ga*, „er is geen andere reden, zij wil eenvoudig niet met jullie". *Béhéng kéta ngo dagang diha hitoe, pat ntaoeng moeing*, „zeer lang was hij gaan handelen (= hij bleef zeer lang weg bij zijn handelen), vier jaar nog wel!".

18. *molé.*

De grondbetekenis van dit modale woord is van algemeen tijdelijke

aard. In het Nederl. kan het echter niet altijd worden weergegeven. Het temporele element van *molé* blijkt uit de uitdrukking *molétaoeng*, „altijd". *Taoeng* betekent „alle(s)", vgl. § 100, nr. 5[1]). Ook in de volgende voorbeelden is de temporele betekenis van *molé* te zien.

Soca lesog moesi main, toé kin ita watoe, „twee dagen later had hij de stenen nog niet gevonden".

Isé hang dengkir mané molé tana ga, „zij aten, totdat het avond was geworden".

Mané molé tana, toé tara tjai eman, „het was reeds donker geworden, maar zijn vader was nog niet gekomen".

Mésé molés anak, toé tara mai salé mai, „(zijn) kinderen waren ondertussen reeds groot geworden, maar hij was van het Westen nog niet gekomen".

Taoeng molé kaba agoe ela, „de karbauen en varkens waren ondertussen al op (gegeten)".

Soms is *molé* eenvoudig als een nadrukswoord op te vatten.

Tjo'o moléb di?, „wat is er aan te doen?".

Tjo'o molé gi? Nggo'o molé le haoe: ....!, „Hoe moet ik het doen? Zo moet je het doen: ....!".

Koném noek tjo'o molé?, „al denk ik er aan (nl. aan mijn thuis), wat baat het?".

Van *molétaoeng* bestaan verschillende vormen. Zeer dikwijls blijft van *molé* alleen *-m* over. *Endé, tjo'o tara djeram taoengk akoe le haoe?*, „moeder, waarom beveel je het me altijd?".

Nggitoem taoeng, nggitoem taoeng, „aldus gebeurde het altijd".

Molétaoeng wordt verder ook tot *metaoeng, mentaoeng, ngetaoeng, ntaoeng, -m ntaoeng* afgekort. *Nenggitoe metaoeng pandé disé*, „aldus deden zij altijd". *Wié hitoe toé kéta ngai tokon, wela kéta ngentaoeng*, „die nacht sliep hij niet, hij lag altijd wakker".

Agoe endén hitoe rétang ntaoeng, „en haar moeder weende altijd".

Hia noekm ntaoeng nipin, „hij dacht altijd aan zijn droom".

Soms blijft van *molétaoeng* één van de twee bestanddelen weg.

Idé, iné wai so'o taoeng ténéng lompong dakoe!, „hé, dus deze meisjes zijn het, die altijd mijn eten klaarmaken!".

Nggitoe taoeng dérén, „zo zong hij altijd".

Rona diha toé gorin te walé, maik hia rétang molé, „haar man wilde niet antwoorden, maar hij weende steeds".

Djari hang ta'a molés moséd, „dus zij aten hun voedsel altijd rauw".

---

[1]) Het accent verbindt duidelijk de twee woorden tot een nieuw woord.

19. *-p, pé*[1]*, péng, po.*

De eerste drie partikels zijn zuivere nadrukswoorden. *Betep nain motang ho'o*, „het bosvarken verloor de moed".

Matap ata hitoe ga, „die mens is dood".

Djera kaoet kopép le haoe-é!, „beveel het eenvoudig aan het zwaard!".

Tjo'o tara batjam, Timoeng, haoep bao ba wako?, „Hoe komt het dat je nat bent, T., jij hebt toch zo even een regenkap meegenomen?".

Aan de partikel *-p* wordt vaak nog *kali* toegevoegd. *Itoepkali emi lisé towé di'a diha Imoes*, „toen namen zij het mooie kleed van I. weg".

Ai haoepkali ata ngo lé oema meseng!, „want jij was het die gisteren naar de tuin gegaan bent!".

Tjampé Ité, hitoepkali ngoéngg!, „U helpen, dat is mijn bedoeling!".

Voorbeelden met *pé* en *péng*. *Itoepé!*, „dat is het, dat bedoel ik!".

Niapéng hi Lanoer?, „waar toch is L.?".

Landing apapéng radjan?, „wat was de reden er van?".

Tjo'o ko tjo'o kétapéng, koedoet agoe akoen tai rata hitoe?, „hoe moet ik het aanleggen, opdat de boskip straks met me meegaat?".

De partikel *po* geeft aan dat de tweede handeling plaats heeft, nadat de eerste voltooid is. In plaats van *po* wordt meestal *itoepo* gezegd. *Woko poli hang kodé hitoe, itoepo tjai wadja*, „nadat de aap gegeten had, kwam de krokodil".

Bom déoekoé akoe, itoepo hang le haoe!, „wanneer ik ver weg ben, dan pas mag je (de honing) opeten!".

Doe poli dading diha di po, wangkaj rampas, „nadat hij geboren was, begon de strijd".

Poli hitoepo ngo tokos, „daarna gingen zij slapen".

Olong hang, itoepo gori!, „eet eerst, ga daarna pas werken!".

Po heeft soms zuiver versterkende functie. *Sanggéd ata paka mata, adimpo radja*, „alle mensen moeten sterven, zelfs de koning".

Tjai oné beréha tatjik, nitoepo dengé si'ang kéta kakor manoek hitoe, „in het midden van de zee gekomen, hoorde hij daar duidelijk de haan kraaien".

20. *ta, to.*

Deze partikels worden slechts gebruikt, als men iemand aanspreekt, bij een uitroep, vraag of antwoord. Hier geldt weer hetgeen reeds vroeger opgemerkt is, dat de *o*-klank beleefder is dan de *a*-klank.

---

[1]) In het Kolangs ook *pi*.

Nggitoep ta!, „ja, zo is het!". *Hitoe toe'oeng ta dé*!, „dat is waar ook!".

Nenggo nawa dakoe ta, Ité: ...., „aldus is mijn plan heer: ....!". *Ngo nia haoe ta*?, „waar ga je heen?". *Apa hitoe ta*?, „wat is er?".

Toé manga no'o ta!, „neen, hij is niet hier!".

Mai taé de wadja: hitoep to, keraéng!, „de krokodil zei: daar heb je het nu, heer!". *Tat be, émé nggitoe gi to*!, „laat ons gaan, als het zo is!". *Di'a demeng to dé*!, „het is goed zo!". *Lako kétat to, Koelik*!, „vertrekken we maar, K.!".

In de laatste zin kan men *to* ook opvatten als een samentrekking van het pers. suffix *-t* en *o*. Bij *té* heeft men altijd de samentrekking van *-t* en *é*. *Néka tokot té*!, „laten wij niet slapen!".

Agoe akoe té!, „ik ga mee!" [2]). *Té* komt immers slechts voor, als er van de eerste pers. meerv. incl. sprake is.

21. *weli, wi.*

De betekenis van deze modale partikels is moeilijk aan te geven. Soms fungeren zij als nadrukswoorden. Enkele voorbeelden van gebruik.

Ami weli ga, tjo'om ngok ga!, „wij nu wensen te vertrekken!".

Tjo'o wi tara hang latoeng dité ga?, „ja, waarom hebben zij onze mais opgegeten?

Tjéi weli haoe ga?, „wie ben je dan?".

Akoe weli toé rantang te mata!, „ik ben niet bang om te sterven!".

---

[2]) De spreker sluit zich met de toegesprokenen in: „gaan jullie met mij mee! = wij gaan te zamen!"

INHOUD.

DE JAVAANSE *DEN*-VORMEN.

DOOR

J. GONDA.

Tot die onderwerpen uit de grammatika van Archipel-talen, waarover al herhaaldelijk geschreven is, behoren de Javaanse zg. werkwoordsvormen, die gevormd worden met *den,* enerzijds een zg. passief, anderzijds een zg. modale imperatief. Daar de omstandigheden zo liggen, dat een oplossing van het probleem dezer formaties niet geheel en al onmogelijk schijnt (wat niet altijd het geval is bij puzzles, waarover te schrijven velen zich geroepen voelen), lijkt het me verantwoord, aan de bestaande hypothesen een nieuwe toe te voegen.

De voornaamste opvattingen over deze vormen zijn de volgende. Roorda [1]) leerde, dat tot vorming van de derde persoon van het „subjectieve passief" gebruikt wordt in ngoko *di*, in krama *dipun,* in poëzie, en ook wel in deftig ngoko, vooral in lessen en vermaningen, *den*. Dit *di,* dat ook in Soend. en Mal. het „subj. pass." vormt, kan, zegt hij verder, hetzelfde zijn als het Maleise voornaamwoord *dia,* dat ook *de* heeft kunnen worden, „dit is evenwel zeer onzeker". Ten aanzien van de qualitatieve voluntatief komt hij nog minder uit de moeilijkheden [2]). Opmerkelijk, maar zeer bevreemdend is het, dat deze q. v. met datzelfde *di, dipun* of *den* gevormd wordt, als de 3e p. van het s. pass. Daar de 1e en 2e pers. van het s. pass. met een pers. vnwd. gevormd worden, zou men ook voor *di* kunnen veronderstellen, dat het een pers. vnwd. is; veronderstelt men tevens, dat *di* eigenlijk een aanw. vnwd. is, dat als pers. vnwd. v. d. 3e p., maar ook als betr. vnwd. gebezigd is, evenals *kaṅ, iṅkaṅ, siṅ* tot nadruk vóór een attribuut of praedicaat of complement, dan blijft volgens hem deze poging tot verklaring toch een zeer onzekere gissing. De grote moeilijkheid steekt in *den*. Daarom overweegt hij ook, in *di* de „éénlettergrepige grondvorm" van *dadi* te zien, „in den q. v. zou het dan, op bevelenden of gebiedenden toon uitgesproken, den zin hebben van: wees zóó dat, of het zij, of geschiede, zóó dat!".

---

1) T. Roorda, Javaansche Grammatica (1855), § 175, p. 169.

2) Ibidem, § 304, p. 323.

Van der Tuuk verdedigde de visie, dat *ni*, *di* en *i* alle drie oorspronkelijk één waren en een locatief uitdrukten [1]), en dat wel op grond van het feit, dat in sommige Batakse constructies de praepositie *di* met *ni* verwisseld wordt [2]); bovendien is de bijvorm van *di* en *ni* *i*, dat ook als aanhechtsel, en in Daïri gebezigd wordt als praepositie en bij het zg. 1e passief. De conclusie van Van der Tuuk: „hieruit moet men besluiten, dat *ni*, *di* en *i* alle drie oorspronkelijk één waren, en alle slechts een locatief uitdrukten" lag volkomen voor de hand in een tijd, waarin men het als geheel vanzelfsprekend beschouwde, dat langere formaties uit korte nog als zelfstandige woordjes in de taal aanwezige woordjes zijn opgebouwd. Zijn opvatting, dat de *n* en de *d* van *ni* en *di* door „inschuiving" te verklaren zijn, behoeft thans geen weerlegging meer. Hij zag zelf reeds, dat hij in moeilijkheden geraakte. „Met dat al kan men *di* en *ni* even goed beschouwen als stammen van de demonstratieve voornaamwoorden daïri *idi* en mal. *ini* zoodat *i* even goed een verzwakking van beiden kan zijn". Hij laat de zaak dus in het midden. Wat ook Kern doet, die hem in 1889 met instemming citeert [3]), al is ook hij overtuigd, dat hier „'t eenvoudigste element als het ware eenige uitwassen heeft bekomen". Ook in het betoog, dat Kern in hetzelfde artikel [4]) levert omtrent de verhouding van *di* en *den* in het Javaans en het gebruik van deze partikels bij de imperatief, is veel dat geheel verouderd is [5]). Hoe *den* in de imperatief te verstaan is, is ook aan Kern niet geheel duidelijk: hij vermoedt als oorspronkelijk locatiefvoorzetsel, waarbij de slot-*n* onverklaard blijft. Dat op *di* en *den*, al zijn het dan volgens hem in oorsprong voorzetsels, toch „praedicatiefwoorden in 't actief" kunnen

---

1) H. N. van der Tuuk, Tobasche Spraakkunst, p. 318 vlg., Aant.

2) Vgl. aldaar § 121, 2; p. 108, a.

3) H. Kern, V.G. 8, p. 309.

4) H. Kern, Eenige imperatief-vormen van het Oudjavaansch, ibidem p. 293; speciaal p. 306 vlgg.

5) Enkele punten uit p. 306 vlg., die men thans niet meer zo mag formuleren of zelfs als verouderd moet beschouwen: *de* als „een sterke, volle uitspraak van *di*" (zonder verklaring; of een soort sterke trap?); Mal. *dari* als reduplicatie met klinkerverschil en afwisseling van consonant, *di* als aanduider „van de plaats waar, van een locatief" (wat niet identiek is); de Indogermaanse parallellen (p. 308: „. . . zal zich uit een woord dat aanduidt de plaats waar, ontwikkelen eene uitdrukking voor „plaatsen", met behulp van een of ander middel om het actief begrip te doen uitkomen —, en „plaatsen" gaat over in „maken", bijv. Arisch *dhā* . . . tweelingwortel bij het locatieve *dhi*, *di*"; de identificatie van de Idg. wortel *i* „gaan" met „waar; te, toe" (hij bedoelt de locatief-uitgang *i*; ook het identificeeren van Indonesische wortels met behulp van Indogermaanse semantische parallellen heeft gevaarlijke kanten).

volgen, verklaart hij door te verwijzen naar „soortgelijke constructies" in de verwante talen: mal. *akan* ter uitdrukking van een futurum etc.

„Het voorvoegsel *den-*" had alle aandacht van Pigeaud[1]), die in de constructie met *den* het oudere stadium van het zg. passief met *di-* ziet; in de Kuñjarakarṇa is de *den*-constructie „vaak nog geheel te verklaren als een substantief-constructie te vervangen door een naamwoordelijke vorm.... [2]), en te vergelijken met de subst.-constructies met *denya*.... gevolgd door een vorm met neusklank of met voorvoegsel *a*". Pigeaud betoogt dan, dat de constructie met *den* van het type *tan hana den ila*[2] „er was niets dat ze ontzagen" zeer wel te vergelijken is met een zin als *wuruṅ ta de bhaṭṭārâgawe raṇu* „de Heer had de vijver nog niet gemaakt". Hiermee kan ik het niet eens zijn: in de tweede zin is *w.* praedicaat en *de bh. ag.* subject; bij *bh.* sluit zich een werkwoordsvorm aan, die bij een „actief subject" geconstrueerd kan worden: men vindt voortdurend *a-* en *ma*-vormen met of zonder aanvangsnasalering na *de: de nirâtuduh, dentâṅisatakĕn* (Kor.). En waarom zou men de eerste zin niet mogen leggen naast gevallen als *hana ta... rare nĕmaṅ siki n paṅidĕrakĕn cakra* (Ādip. p. 15) „daar waren zes knapen, die een rad draaiden", en voorts met andere gevallen waarin *hana* door een „werkwoord" gevolgd wordt, bv. *hana ta ula... aturw iṅ hawan* (id. p. 21) „er was een slang, die op de weg lag te slapen"; *tan hana jugâhuripa* (id. p. 22) „men zal niet (weer) leven"?

Pigeaud zet zijn betoog dan als volgt voort: De slot *n* van *den* „is misschien te verklaren als de verkorte vorm van 't voornaamwoord *nya*: naast *den* vindt men ook *denu* etc. voor ongenasaleerde vormen". Maar *denya*> *den* aan te nemen op grond van *denta* etc. heeft m.i. zijn bezwaren: telkens zien we, dat de 3e persoon een aparte plaats inneemt, een eigen formatie heeft. Uit de *den*-constructie „heeft zich dan, vervolgt Pigeaud, waarschijnlijk 't zg. passivum met *di-* in de nieuwere taal ontwikkeld"[3]). Maar „de klankovergang van *den-* in *di-* als men zich d' ontwikkeling althans zoo mag voorstellen, behoeft in ieder geval nog verklaring; ook is 't opmerkelijk dat de constructies

---

[1]) Th. Pigeaud, De Tantu Panggĕlaran, Diss. Leiden 1924, p. 13 vlgg.

[2]) „met voorvoegsel *pa-* bijvoorbeeld", maar op p. 15 lezen wij: „Men heeft gezien dat 't althans niet onmogelijk is, dat deze constructie van *den-* met 'n vorm zonder neusklank, als zijnde 'n substantief constructie, in vele gevallen verwisselbaar is met 'n vorm met *pa-*".

[3]) Pigeaud, o.c., p. 14; op p. 13: „Terwijl deze constructie met *den-* blijk-

van *de-* met andere verkorte pers. vnwdn voor 'n vorm zonder neusklank in de nieuwere taal geen analoge zg. pass. vorm hebben opgeleverd". „Wat de modale imperatief betreft mag men, aannemende dat de locatieve zin van *di* en *de*[1]) zich heeft kunnen ontwikkelen tot 'n wenschende, de sluitende *-n* misschien opvatten als 't partikel of voegwoord, dat de volgende woorden tot 'n grammatisch geheel verbindt". Maar aan de andere kant „(kan) ook de constructie van *den-* met 'n vorm „zonder neusklank", behalve 'n subst. constr. misschien ook 'n imperatief voorstellen, evenals nl. de vorm met *pa-* naast de rol van 'n nomen verbale ook die van 'n imperatief vervult". „In 'n zin als *ndah, putĕr ta manih sanghyang Mandaragiri den tkeng-nuṣa Jawa*... lijkt dit misschien niet al te vreemd". „Na te gaan of de hier uiteengezette verklaring van 't wenschende of bevelende element in de zg. modale imperatief uit 't nomen verbale, of de bovenvermelde uit 't locatieve karakter van 't partikel *di* de eenig mogelijke is, zal waarschijnlijk zeer lastig zijn bij de tegenwoordige stand der kennis van d' oudere taal en letterkunde", waarna hij de mogelijkheid, dat beide juist zijn, open laat. Men ziet: deze auteur is weinig zeker van zichzelf en werpt, terecht, verschillende bezwaren tegen zijn eigen pogingen tot verklaring op. Vreemd is het echter, dat hij een ernstig bezwaar niet noemt: is het, waar andere talen ook *di-* kennen niet onjuist, dit feit geheel en al te negeren en zelfs met de mogelijkheid dat jav. *di-* genetisch identiek is met mal. etc. *di-* geen rekening te houden?

De door Pigeaud veronderstellenderwijs geopperde afleiding van de *n* van *den* uit *-nya* („verkorte vorm" van *nya*) nam hij over van Jonker[2]), die de jav. *den*-vorm verklaarde uit *denya* (of *dera*) + grondwoord van een trans. werkwoord; de *n* is dan volgens hem een overblijfsel van een pronomen. Jonker gist deze ontwikkelingsgang: oudste stadium: *kepwan ri denya n tumama maren dalĕm*; nadat de eigenlijke functie der verschillende elementen onduidelijk was geworden: **denya n suduk*; dan: *denya suduk*; dan: *den suduk*, of zoals nog dialektisch: *de suduk*. Dit betoog, waarin het uitgangspunt der aangenomen ontwikkelingsstadia zuiver gissing is, waarbij geen rekening gehouden wordt met andere, wel voorkomende, vormen,

---

baar degene is, waaruit zich in de nieuwere taal 't zg. pass. met *di-* ontwikkeld heeft...".

[1]) Hier volgt hij Kern.

[2]) J. C. G. Jonker, Vervoegde werkwoordsvormen, Bijdragen, 65 (1911), p. 324.

waaraan geen enkele materiaalverzameling ten grondslag ligt, kan ik niet onderschrijven. Tegen de opvatting van Pigeaud zou dus onder meer nog in te brengen zijn, dat de volledige vergelijkbaarheid tussen de constructies *tan hana den ila*² en *wuruṅ ta de* etc., aangenomen dat *n* een pronominaal element is, dat syntaktisch gelijkwaardig is aan een van *de* afhankelijk „substantief", met zich mee zou brengen, dat het volgende werkwoord een *a*- of *ma*-vorm met of zonder nasalering etc. zou zijn, althans geen grondwoord of *pa*-vorm.

Een andere poging tot verklaring is afkomstig van Esser [1]), naar wiens kritiek op opvattingen van voorgangers ik tevens verwijs: Ten aanzien van *den* als modale imperatief aarzelt hij zeer: „eenvoudiger is, de *n* te verklaren als „maak dat""; „men zou ook nog kunnen denken aan een combinatie van de partikel en het personale *n*, dus *den* (uit *de* + *n* + *n*) vertalen met „maak dat hij"". Tegen deze opvattingen noemt hijzelf als bezwaar, dat men dan na *den* een -*a*-vorm zou verwachten. In het tweede geval is bovendien de afwezigheid van parallelle vormen voor de andere personen bevreemdend; ook gaan in ander verband *n* en *n* niet samen. Tenslotte lijkt het Esser het waarschijnlijkst, *den* te ontleden in *de* + *ĕn*, „zodat de letterlijke vertaling van *den-tĕka, den-tuṅgal* enz. luidt: „worde veroorzaakt te komen", „worde één gemaakt" enz. Een bezwaar tegen deze hypothese lijkt mij te liggen in het gebruik van (*a*)*n* alleen in dezelfde zin en parallel aan dat van *den*, bv. *an kadi* naast *den kadi*, waarover beneden [2]) nader sprake zal zijn. Een ander bezwaar, niet alleen tegen Esser's visie, lijkt me daarin te liggen, dat de zg. passieve *den*-vormen (*den* = *di*) van de modale imperatief in oorsprong worden gescheiden. Ik hoop hieronder te kunnen duidelijk maken, dat er in het spraakgebruik geen scherpe grens tussen de door mij als zodanig beschouwde voorstadia der beide kategorieën bestond. Hoe wil Esser dan de „passieve" *den*-vormen verklaren? Na kritiek op Pigeaud zegt hij: „Wellicht mag men aannemen, dat oorspronkelijk twee formaties naast elkaar hebben gestaan: vormen van het type **denya anuduk* (vgl. *deṅku, -nta, -nya* enz. *mawuwus* „mijn (enz.) zeggen") en van het type *de-n-suduk*, welke laatste vorm dan door omzetting uit **de-suduk-nya* moet worden verklaard, waarin -*nya* aan de gehele vorm **de-suduk* („steekhandeling") is gehecht. De vormen van het

---

[1]) S. J. Esser, Nogmaals de vervoegde vormen, Feestbundel Bat. Gen. I. (1929) p. 161 vlgg., speciaal p. 174 vlg.

[2]) Zie p. 280.

eerste type zijn intransitief of transitief met onbepaald object, die van het tweede transitief met bepaald object. De betekenis „door hem (haar enz.)" van *n*, in sommige gevallen nog duidelijk, moet dan op den duur verloren zijn gegaan, evenals dit in andere formaties, waarin dit pronomen optreedt, is geschied". Afgezien er van, dat de door Esser in genoemd artikel ontwikkelde omzettingstheorie m.i. niet in allen dele zonder bedenkingen schijnt te zijn, en dat het ernstige nadelen heeft met dergelijke ad hoc pasklaar gemaakte incomplete zinnetjes te betogen, zijn er andere bezwaren: Esser zelf noemt reeds de omstandigheid, dat **dek-*, **der-* etc. niet naast *den-* voorkomen. Ook vermoedt hij nog het bestaan van het type **de-pawuwus-nya*, en wel omdat bij de eerste kategorie soms *n* optreedt: *denta-n-pañucap* (weer omzetting). Hoe meer van deze sterretjes echter, hoe minder zekerheid.

Weer een andere visie had Haaksma [1]): enerzijds zou oudmal. *din* of *diṇ* identiek kunnen zijn met jav. *den*, dat door Coedès, volgens hem terecht, als een andere vorm van *di* wordt verklaard; anderzijds zou *den*, ook in de imperatief, verklaard kunnen worden als *de* + verbaalpartikel *n*. In Essers verklaring van *den* als „passieve vorm" is volgens hem onaannemelijk, dat de *n* steeds op het personale van de 3e pers. zou teruggaan. Dat *de* „eenvoudig een nevenvorm is van njav. *di* en identiek met *di* elders" lijkt Haaksma niet aan twijfel onderhevig. Nu is het merkwaardig, dat, zoals Esser reeds opmerkte [2]), Haaksma, als hij de *n* in omal. *din* als verbaalpartikel zou willen opvatten, dit toch wel vermeld zou hebben. Een ander bezwaar tegen Haaksma's opvatting is gelegen in de voorbeelden van de modale imperatief van het type *den kadi bhawañku*; *k. b.* kan men niet als een „samenstelling" beschouwen, noch de gehele uitdrukking als een „verbum", en wel een imperatief zonder meer, op één lijn te stellen met een imperatief met *di-*, die volgens hem ook een samenstelling is. Terecht maakt Esser [3]) op de ongerijmdheid attent, dat Haaksma in *di*, ondanks de identificatie met *de*, geneigd is een reflexief element te zien, identiek met *diri* „zelf, persoon, lichaam" [4]). Ook kan men er op wijzen, dat hij de syntaxis der betrokken vormen verwaarloosd heeft en te weinig plaatsen bestudeerd.

---

[1]) R. Haaksma, Inleiding tot de studie der vervoegde vormen in de Indonesische talen, Diss. Leiden 1933, p. 27; 62 vlg.

[2]) S. J. Esser, in zijn boekbespreking van Haaksma's werk, TBG. 75 (1935), p. 277 vlg., speciaal p. 294; zie ook aldaar, n. 1.

[3]) Ibidem, p. 295.

[4]) Zie Haaksma, p. 179.

In Swellengrebel's inleiding tot de Korawāśrama [1]) komt de rijkdom van vormen met *de* in deze tekst niet tot zijn recht. Het ware te wensen geweest, dat hij een complete verzameling van de plaatsen, waar de betreffende vormen voorkomen, had gegeven. Zijn opmerkingen over deze vormen zijn vrij beknopt. Een poging tot verklaring geeft hij niet; wel zegt hij iets over de constructies met *denta*. Pryono [2]) tenslotte, draagt ondanks enige observaties, tot een oplossing van het probleem niets van belang bij.

De door mij ontwikkelde theorie komt hierop neer, dat zowel in de modale imperatief, als in het zg. passief *den* is ontstaan uit *de*, dat dan als releverend woord, nadrukswijzer fungeert (al kan men ± „(het is) zaak dat, toestand, bedoeling" en andere nuanceringen van de betekenis van *de* als uitgangspunt vermoeden) en *n* (= *an*), het bekende „voegwoord". Argumenten zijn o.a.: A, bij de functie als modale imperatief: ook *(a)n* alleen heeft soms de welbekende aansporende functie van *den*; naast *de-n* vindt men *nda-n*, eveneens aansporend; syntaktisch gedragen zich deze *den*-vormen (volgens mij *de* + *n*) geheel als *an*- en *tan* (*ta* „niet" + *n*)-verbindingen; in een bepaald deel van zijn functies staat naast *(a)n*: *yan*, dat de indruk maakt uit *ya* + *(a)n* te zijn ontstaan en oorspronkelijk een krachtiger uitdrukking te zijn geweest, *den* kan op overeenkomstige wijze ontstaan zijn; naast genoemde vormen staat in een beperkt deel van het ons overgeleverde Oud-Javaans *we* + kort pronomen in de zin van een realis: daar *we* oorspronkelijk zo goed als zeker synoniem is met *de*, neem ik aan, dat *den* op zich zelf evenmin uitsluitend adhortatieve betekenis had, maar deze op den duur heeft aangenomen; *den* komt ook voor verbonden met een werkw. grondwd. als objectieve imperatief, ook voor *-ĕn*-vormen, die opzichzelf reeds een obj. imp. zijn. B, bij de functie als objectieve (zg. passieve) werkwoordsvorm ligt m.i. weer een belangrijk argument in de syntaktische gelijkwaardigheid van *den*-verbindingen met *n*(*an*, *r*) en *yan*-verbindingen. Het ontbreken van **der *dek* etc. verklaar ik mij uit de afzonderlijke plaats, die de „3e persoon" meermalen inneemt; ook valt te wijzen op de grotere frequentie van *n*-verbindingen.

Allereerst valt de aandacht te vestigen op de reeds door Kern [3]), Esser [4]) en Haaksma [5]) gememoreerde verbindingen met *we*, dat men

---

[1]) J. L. Swellengrebel, Korawāçrama, Diss. Leiden 1936, p. 18*—20*.
[2]) Pryono, Çri Tañjung, Diss. Leiden 1938, p. 14*.
[3]) Kern, V.G. 8, p. 279 vlgg.
[4]) Esser, in Feestbundel, p. 175.
[5]) Haaksma, o.c., p. 62 vlg.

wel met eerstgenoemde mag beschouwen als identiek met de wortel van *gawé* „werk(zaamheid)" en met tomb. *we*, dat op met het Javaans overeenstemmende wijze wordt gebezigd. De partikel *we* gaat in het oudste ons bekende Javaans verbindingen aan met de korte vorm van het pers. voornaamwoord in zg. vervoegde vorm: Rām. 21, 61 *nahan ikana ta donku we k-para ṅke* „dat was mijn doel waarom ik hier kwam"; 24, 198 *sira rāma saṅ nṛpa, nihan sira we d-wulati* „'s vorsten vader is het, dien ge hier aanschouwt", waarnaast men legge 3, 53 *śāsana ya gĕgĕn, taṅ śāstra d-wulati lana* „volg de geboden en bestudeer steeds de leerboeken" (of: ... „terwijl ge steeds de leerboeken bestudeert"); 3, 81 *ike śatrunta d-don sahana pakĕna*... „uw vijanden, die ge wilt beoorlogen, tracht allen meester te worden..."; 17, 67 *nyāku matya, apa tad-wulati ṅwaṅ* „zie ik zal sterven, omdat ge u niet om mij bekommert", waaruit volgt, dat *we* + kort pron. in het positieve = *ta* + kort pron. in het negatieve, en dat uitdrukkingen met en zonder *we* gelijkwaardig kunnen voorkomen. In de 3e persoon treedt op overeenkomstige wijze *we* + *n* op; Kern beschouwde de *n* als het relativum [1]). Rām. 21, 62 *nahan ikana wuwusnya we n panĕmbah* „waren haar woorden, terwijl ze een sĕmbah maakte"; 21, 58 *wulati siraṅ R. we n-kapāśa* „ziende dat R. gestrikt was geworden". De verbinding *we* als geheel gelijkwaardig met *n* vinden we ook Rām. 21, 54 *nyapan tahan tan wruha we n pĕjah ṅhulun* „want ik geloof niet, dat hij niet zou weten, dat ik zal sterven". Zoals Kern [2]) betoogde, vindt men in het Tombulu een identieke constructie met *we n*: „en als hij zich naar dit dorp begaf, toen hoorde hij de mensen in een huis rumoerig, daar ze een offerfeest aanrichtten": *we 'n mahasiwo um posan*.

Kern wees er indertijd al op [3]), dat *n* of *an* vaak zo staan, dat de nadruk wordt verhoogd. „*An* wordt meermalen gebruikt voor een woord om dit meer nadruk te geven", bv. ...*an-maṅkana* „zó, dùs", vgl. njav. *yen mĕṅkono*, soend. *nya: nya kiyö* „aldus, op deze wijze": *rajana sugih, nya adil* „de koning was rijk, (en) rechtváárdig"; *nya* is in functie gelijkwaardig aan ojav. *an*, *n*. Ook daar, waar het staat voor een werkwoord of gezegde, dat een bepaling bij zich heeft, is het in functie met ojav. *an*, *n* te vergelijken: *gös tujuh taun lilana kakaṅ nya niṅgalkön ka nyai* „het is reeds zéven jaren geleden, dat ik (man) en (vrouw) verlàten heb"; *bantu* [2], *nya neneda ka Gusti nu*

[1]) Argumenten: V.G. 8, p. 283.
[2]) Kern, o.c., p. 283 en 286 vlg.
[3]) Kern, V.G. 8, p. 264 vlg.

mahasuci „help mij terwijl ik bid (bij mijn bidden) tot den hooghelligen Heer". Een ander constructietype met *nya* is dit: soms is de gewone volgorde, bepaalde woord vóór bepaling, omgekeerd: dan komt de bepaling meer uit; in dit geval treedt echter *nya* op, dus *kudu poë eta nya lömpaṅ* „ge moet op die dag vertrekken" ipv. *k.l. p.e.* [1]). Deze nadrukswijzer *nya*, gebruikt voor een woord of zinsnede, die men releveren wil, wordt voorafgegaan door een korte pauze. Wij kunnen als equivalent enige klemtoon leggen. Van de door Kern geciteerde Oud-Javaanse zinnen met *n* of *an*, op deze wijze gebruikt, neem ik enige over en voeg er andere aan toe: Bomak. p. 79 *alupa sirân tiba* „hij bezwijmde, en viel" (vgl. soend. *nya*). „In *marma mra kwas ira n tĕñuh* „zijn hart was kapot" (id., p. 43) wordt door *n* aangeduid, dat op het gezegde een zekere nadruk valt". De partikel releveert het aequivalent van het gezegde in onze relatieve zin: Rām. 13, 8 *kunĕṅ yatanyan upaśamā ta taṅguhi* „vermaan hem dan, opdat hij bedare"; Rām. 21, 47 *kunaṅ yathānya n saphalân patiṅkw ari, taman samaṅke ya dĕlaha riṅ jĕmah* „en daar het voégzaam is, dat ik stérf, zusje, moet het nu maar niet tot later worden uitgesteld"; BY. 17, 1 *yekân krodha n tĕḍun riṅ lĕmah* „toen, daálde hij, toórnig, af op de grond" [2]). Ādip. p. 19 *kunaṅ saṅ Bh. n winehan P.* „en Bh. kreeg P. (tot vrouw)", „men spreke dezen zin in 't Hollandsch uit met stemverheffing van 't eerste gedeelte . . ., en op lager toon, maar met klem: „kreeg P.""; BY. 11, 1 *śighrân tandaṅ amah-gunuṅ* „snel, viel hij aán, als een bergstroom"; BY. 35, 9 *ndi n Ç. tan tulusa sihnya* „hoe, zou Ç. niet oprecht van liefde zijn"; Wir. 36 J. *samaṅkana śrī mahārāja n tan asāntwa* „zo bereidde Z. M. de koning (u) geén vriendelijke ontvangst"; 13 J. *katona ta saṅ prabhu, irika ta sira n tama yan maṅkana* „zo de vorst binnentreedt, dan treedt hij binnen". Meermalen treedt deze *n*-constructie op na een adverbiale bepaling van plaats of tijd: BY. 17, 1 *yekân*; 28, 3 *ndi n*.

Kern, naar wiens uiteenzettingen ter zake ik verwijs [3]), heeft aangetoond, dat meermalen *yan* geheel gelijkwaardig met *an* of *n* voorkomt. Maar ook het omgekeerde komt voor: *an*, *n* heeft meer dan eens de betekenis van *yan* (*ya* + *n*), bv. Agastyap. p. 357 (29), 24 en 25 *ika ta yajña lawan tapa an pamuhara karatun ma-*

---

[1]) Zie S. Coolsma, Soend. Wdb. (1884) s.v. *nya*, 3°.

[2]) „In elk geval valt hier nadruk op *krodha*, evenzeer als op „daalde af", terwijl „toen" met stemverheffing en met een pauze er achter wordt uitgesproken" (Kern, o.c., p. 265).

[3]) Kern, V.G. 8, 274 vlgg.

kaniṣṭhamadhyamottama ika. an kaniṣṭha de nira magawe yajña..., *ratu niṅ deśa... janma nira yan maṅkana* „die offers en askese zijn, wanneer ze oorzaak zijn van koninklijke heerschappij, te onderscheiden in minste, middelste en hoogste. Indien men vroeger op de wijze der laagste kategorie geofferd heeft..., onder die omstandigheden zal men als een koning... worden geboren"; 361 (33), 16 *kadi manon dewatā ri hiḍĕpnya n panon wwaṅ kabayan* „het was hem alsof hij een godheid zag, wanneer hij een oud mens zag". Kern [1]) citeert uit het Rām. (21, 13) *yadiyan tuhu matya liṅta maṅke* „indien het werkelijk uw bedoeling is nu te sterven"; „niet verschillend van *yadin* en *yadyan* is *yadiyan*...; hieruit volgt dat *an* en *n* in betekenis = *yan* zijn"; Arj. Wiw. 14, 8 *adawân kathākĕna raras-raras i hati nikaṅ surāṅganā* „het zou te ver voeren indien verteld werd over de ontroering in het hart der godenvrouwen". Arj. Wiw. 22, 2 *mojar saṅ P. n aṅkat ṅ asurapati*: hier staat *n* = njav. *yen*: „P. zeide, dat de vorst der asura's was vertrokken".

In de regel komt een *n*- of *an*-verbinding voor midden in een zin; er is een zinsdeel aan voorafgegaan. Toch zijn er gevallen, waarin dit niet zo is. Men denke aan het frequente *an-maṅkana*, bv. Ādip. p. 14, 9 *an-maṅkana panāpa mahārāja P. ri saṅ U.*; p. 17, 3 *aṅ-maṅkanâbhiprāya nira*; p. 19, 1; 2 v.o.; men vindt naast elkaar *aṅ-m. liṅ nira* (p. 19, 1) en (19, 11) *maṅkana liṅ nikaṅ rākṣasa D.* Voorts vindt men zinnen als Nāg. 1, 4 *an garbheśwara..., wihaga nira n amānuṣa...* „toen hij nog in de moederschoot was..., duidden miraculeuse voortekens aan, dat hij een bovenmenselijk wezen was..." [2]) of „... (als) foétus...". Zo ook met *yan*: Sutas. (bij Kern, V.G. 8, 275) *yan tiṅhal kadi polah iṅ kumuda* „gezien (als men het zag, op het gezicht) maakte het de indruk als een witte waterlelie". „Instede van de constructie *yan tiṅhal* zou men in hedendaags Javaans zeggen *yen dipun tiṅali* of ook *dĕlĕṅe*", merkt Kern op; in ieder geval is *y, t.* gelijkwaardig aan „indien" + een njav. *di*-vorm. Dit *an* en *yan* hebben ook hier releverende kracht: *an-maṅkana* is „zó, dùs" [3]). *ya*, zonder de *n* komt in het Oud-Javaans vaak voor om te releveren en verbonden met *n* als *yan* kan het zelfs hier en daar met „wat betreft" worden weergegeven: Nāg. 51, 4 *yan iṅ kujana wāhya solaha malaywa maṅswa kunĕṅ* „in het geval van de minderwaardigen, is het openbaar hoe zij zich zullen gedragen, of zij zullen vluchten of

1) Ibidem, p. 266.
2) Kern, V.G 7, p. 254.
3) Kern, V.G. 8, p. 264.

strijden". Het is mogelijk te achten, dat, gezien het bekende afslijtingsproces van de nadrukswaarde van oorspronkelijke soulignerende of releverende woordjes, *yan* opkwam toen *an* niet meer krachtig genoeg werd gevoeld.

Tot de meest voorkomende verbindingen met *den* in de modale imperatief, die ik in de Middel-Javaanse literatuur heb aangetroffen, behoren de volgende: *den tulus* „zij volkomen": Harṣa-Wij. 1, 16a *lah yayi ārya den tulus wlasirerisun*; 3, 100a *lah ta masku d. t. sihirâṅawulakĕnenisun*; 4, 93b *d. t. sihta riṅ kawlas-sih*; *den yatna* „(men) moet zich inspannen": Kid. Sunda 2, 153 *lah Enti d. y. amrĕg śakaṭa niṅ ṅwaṅ*; Sor. 2, 26 *lah yayi d. y.*; Kid. Pam. 4, 66 *sahâtur sĕmbah: d. y. pādukâji*; *den prayatna* „(men) moet behoedzaam, beleidvol zijn": Kid. Sunda 2, 31 *aja apepeka d. p. riṅ ulah*; Kid. Pam. 2, 67; Harṣa-Wij. 5, 155a *punaṅ andulur d. p. iṅ ĕnu*; *den santoṣa* „wees tevreden": Rangga Lawe 8, 24 *lah yayi ayo aprĕgi d. s. iṅ buddhi*; Kid. Pam. 2, 63; 72; 4, 30 *aywa kitâbaribin d. s. iṅ manah*; *den gĕnĕp* „wees voltallig": Harṣa-Wij. 1, 54b *sirânak prameśwara d. g. roro sowaṅ*; 2, 50b *makaśrī-kirananira twan mantrī d. g. pisan pukulun reh iṅ prabhu*. Daarnaast nog andere: Sud. 4, 93 *den srĕgĕp* „weest vlijtig"; Naw. 54, 17 *den pratyakṣa* „overtuig u", e.a.

Niet alleen met grondwoorden, ook met derivaten verbindt zich *den*. Vaak met een woord, gevormd met praefix *a-*: *den ag(ĕ)lis* „(het) zij snel", zeer vaak, o.a.: Sudam. 3, 18 *d. a. maṅko holahana*; 4, 37 *d. a. ayo asuwe*; 91; Harṣa-Wij. 1, 24b *maṅko d. a. paayun laywan*; 2, 63b *d. a. atandiṅa*; 4, 14b *liṅnyâris: d. a. marĕka rĕke pukulun*; *den cuṅgal* „(het) zij snel": Kid. Sunda 2, 164 *lah d. c. mĕne kaparĕkeri ṅwaṅ*; *den asru* „(het) zij spoedig", cf. Sor. 2, 101; Çri Tanjung 7, 30; *den agé* „(het) zij snel": Harṣa-Wij. 2, 51a *d. a. śri bhūpati*; *den abĕcik* „wees goed"; Rangga Lawe, 108; *den awas* „(het) zij duidelijk": cf. Kor. 44, 22; *den awĕlas* „wees medelijdend": Harṣa-Wij. 1, 16b *malih d. a. sireṅ anak isun*. Hierbij ook: Naw. p. 64, 23 *den-aglis saṅ A. denta lumaku* „A., loop vlug"; W. v. Jonker, 42; 72; Harṣa-Wij. 3, 91a.

In de hier geciteerde gevallen staat de *den*-verbinding aan het begin van een aansporing, of ook wel voorafgegaan door enkele woorden als eigennaam, interjectie etc., maar niet door een z.g. werkwoordsvorm; ook aan het begin van het tweede deel van een tweeledige aansporing. Er zijn in de Oud-Javaanse literatuur plaatsen aan te wijzen, waar niet *den*, doch *n* of *an* een overeenkomstige plaats voor

een grondwoord inneemt, bv. Bhomak. p. 43 *twas ira n tĕñuh* „zijn hart was kapot" (zie boven); hier „wordt door *n* aangeduid dat op het gezegde zekere nadruk valt" [1]). Hier heeft de *n*-verbinding echter geen modale functie. Anders is dit Wirāṭap. 14, 26 F. (p. 18 J.), waar na: *kapuhan dahat ṅhulun denta saṅ B.* volgt: *an tamolah ta kita ṅke paṅĕlan saṅhulun* „ik ben zeer verbaasd door wat ge doet, B. Neem uw plaats hier in mijn keuken in". Het woord *tamolah* „gevestigd zijn, wonen" mag als grondwoord beschouwd worden; de verbinding *an t.* drukt een gebod of een aansporing uit. Wir. p. 15, 22 staat *at tamolah ta kita riṅ*; zo ook p. 17, 12 [2]). Een merkwaardige plaats is Ādip. p. 14, 13 *kadyaṅgan mami n watĕk śāpa ri kita, maṅkana ta kitân watĕk śāpanta ri kami*, wat moet betekenen: „zo als ik mijn vloek tegen U heb beperkt, zo moet ook gij Uw vloek tegen mij beperken" [3]). Wir. p. 47, 10 *aṅkatakĕn saṅ dwija K.* etc. staat wel voor *an k.* etc.: „men noeme . . . ; noem . . .".

In vele gevallen komt een modaal imperativische *den* + grondwoord-verbinding voor na een zg. werkwoordsvorm. Bv. *den asru*: Rangga Lawe 10, 25 *lah iña pamet den asru*; Harṣa-W. 4, 12b . . . *amuwus*: *ka B. lah ṅundaṅ yayi P. d. a.*; Çri Tanj. 7, 30 *arahĕna ta d. a.*; *den awas*: Kor. p. 44, 22 *warahĕn uwanta d. a.* „vertel het aan uw oom! Doe het duidelijk!"; *den ag(ĕ)lis*: Kid. Sunda 3, 18 *lah tuduhĕn d. a.* „kom, wijs het mij aan, vlug wat!"; Çri Tanj. 7, 21 *lah mintara maṅke, kaki putu d. a.* „wel, mijn kleinzoon, vertrek, en wel dadelijk!"; 7, 33 *woṅ P. maṅke arahĕna d. a.* „roep dan dadelijk de mannen van P. op!" [4]).

Ook van dit gebruik vinden we tegenhangers onder de *n* of *an*-verbindingen. Bv. Bhomak. p. 79 *alupa sirân tiba* „hij bezwijmde en viel"; „hier laat zich *an* niet wel met „terwijl, wanneer" weergeven, het dient slechts, gelijk sund. *nya*, om zekeren nadruk te leggen op het volgende woord" [5]); BY. 11, 9 *mar mūrcchân tiba riṅ lĕmah* „uitgeput, verloor het bewustzijn en viel" [6]). Men denke ook aan het eveneens reeds door Kern [7]) besproken geval Ādip. 19 *gumĕsöṅ ikaṅ*

---

[1]) Kern, V.G. 8, p. 267.
[2]) Vgl. beneden, p. 290 over *at*.
[3]) Vgl. ook Kern, V.G. 9, p. 239.
[4]) Vgl. ook een zin als Sedj. Banten Ranté-ranté (ed. Edel, Hik. Hasanoeddin, Diss. Utrecht 1938) 5 *sira amongmonga anak isoen, dĕn saparéntahé anak isoen adja njoeלajani sira.*
[5]) Kern, V.G. 8, p. 267.
[6]) Poerbatjaraka en Hooykaas: „die stervend neerzeeg op den grond".
[7]) Kern, V.G. 8, p. 272.

rākṣasa . . . an warāharūpa „de rākṣasa verbrandde in ëver-gedaante".

Naast dit alles bestaan er echter nog *tan*-verbindingen, en *tan* „niet" bevat, etymologisch beschouwd, volgens de gangbare opinie, *ta* „niet" + het „voegwoord" *n*, bv. Rangga Lawe 12, 24 *tan tulus sanak dharma těka tan nāma papati.*

Er valt voorts op attent te maken, dat naast *den tulus* ook voorkomen: *den tulusa*: Kid. Sunda 2, 206 *mańke den tulusa sihira asanak* „laat nu uw gunstbewijs, dat gij nl. tegenover mij wilt zijn als een broeder, volkomen zijn" [1]); *den tumulus*: ibid. 1, 24a *d. t. sihirâñaku ātmaja* „moge uw goedertierenheid volkomen worden"; 2, 132 *mańke d. t. asih*; Harṣa-Wij. 1, 13b *d. t. sihtâsatya;* 3, 13a *lah d. t. sihira*; 95b *d. t. pukulun śrĕddhā ańawulakĕna riń woń pāpa kawĕlas-hyun*; 5, 19a *d. t. sihta*; 30a *d. t. sih*; Rangga Lawe 10, 10 *d. t. sira muńsya patibrata*; *den tumulusa*: ibid. 10, 24 *d. t. asih.* Waarnaast ook weer *tan tulusa*: BY. 35, 9 *Çalya t. t. sihnya ri H.* „hoe zou Ç niet oprecht zijn in zijn genegenheid jegens H.?"; *tan tumulus*: Harṣa-Wij. 5, 151a *kawlas-asih t. t. ańde swastha.*

Er zijn enkele plaatsen, waar men *den* vertaald heeft met „opdat" of „zodat", bv. Jonker, Wetb. 78 *saha sākṣi, den sacihna sayakti pĕgat mariń anak² iń iya* „er moeten getuigen bij zijn, opdat de verstoting met bewijzen voorzien zij" [2]); ook *(a)n* kan deze finale functie hebben (evenwel met *-a* of *-ĕn*-vorm) [3]). Voorts Sudamala 4, 78.

Het verdient opmerking, dat het woord *kadi* „(even)als" vaak voorafgegaan wordt door *n* of *an*, dat dan de nadruk verhoogt, althans enig reliëf geeft: Wir. 29, 21 F. *iniñĕt² pwâkāra nikań mukha, an kadi candrâharas lawan nīlajalada* „bekeek men haar gezicht aandachtig, dan was het als (geleek ze op) de maan, die even aangeraakt wordt door een donkere wolk"; Bhp. p. 35; BY. 19, 25. Fokker [4]) vermeldt een gebruik van *n* in *hanan*, waarvan hem functie en betekenis niet geheel duidelijk zijn. Op de vier plaatsen uit het Wirāṭaparwa, die hij noemt (12, 8; 30, 19; 47, 22; 64, 17), volgt echter op *hana n* telkens *kadi*: bv. 12, 8 F. *hana n kady apuy karuruban bhasma* „of ook wel geleek hij op vuur, dat met as bedekt is", nadat voorafgegaan is een zin als 29, 21, nl. *iniñĕt² pwa rūpa m. Y . . ., an kady Āditya* „. . . dan was (zijn wezen) als de zon". Ook 30, 19 F. leidt *hana n kadi* een tweede vergelijking, een alternatief, in na *kadi* dit-

[1]) C. C. Berg, Bijdragen 83, p. 114.
[2]) Jonker, Wetboek, p. 113.
[3]) Zie Kern, V.G. 8, p. 268.
[4]) A. A. Fokker, Wirāṭaparwa, p. XI.

maal; evenzo p. 64, 17 J.; p. 47, 22 J. eveneens in een tweede vergelijking, maar hier is de eerste ingeleid door *tatan hana pahinya lawan.* Vergelijkt men over *hanan* <*hana n* Kern's opmerkingen [1]) (*hanan — hanan* „sommigen — anderen; nu eens — dan weer"), dan wordt het gebruik op deze Wirāṭaparwaplaatsen duidelijk: dan ook, anderzijds + *kadi* „als". Men vindt dit *hanan kadi* ook elders: Smarad. 30, 11a *iniṅĕt*² *hanan kadi tasik,* wel in aansluiting bij 30, 10b *kadi megha*; Arj.-Wiw. 33, 1.

Men vindt echter ook *ndan kadi,* bv. Ādip. p. 49, 7 *ndan kadi mahārāja Pāṇḍu sira sakta riṅ guṇâburu,* als vertaling van *yathā pāṇḍur mahābāhuḥ* etc.

Naast *n* of *an kadi* „het is zo als" komt nu elders voor *den kaya* etc. in de betekenis „het moet zijn (zo)als": Wir. 82, 30 *den kady asih rakryan i ṅhulun ikana, maṅkana siha rahadyan saṅhulun maṅke.* Wetb. v. Jonker 38 *muliha sampūrṇa den kaya duk iṅ kuna* „... moet weer in de vorige staat hersteld worden", dus na een *-a*-vorm; 86 *tur ḍĕṇḍanĕn den kaya kaṅ aṅaṅasi hutaṅ ika* „hij worde beboet, op dezelfde wijze als bij het ontkennen van schuld" (Jonker), derhalve na een *-ĕn*-vorm; Kid. Sunda 1, 64a *liṅ ira śrī naranātha polah ira maṅke don ira prāpti den kady aṅlamar eṅ kakuṅ,* door Berg vertaald [2]): „Z.M. de koning heeft gezegd zóó te willen handelen, dat hij als het ware den geliefde ten huwelijk vraagt, en dat is dan ook het doel van zijn komst"; de bedoeling die de vorst heeft met te komen is zo, dat hij voornemens is (wil) ten huwelijk vragen; Harṣa Wijaya 2, 25b *den kady amĕmĕṅi anusup iṅ alas guṅ;* 5, 155a; Rangga Lawe 9, 82 *den kaya orup asih*; 12, 13 *den kady asurudayu*; Nawaruci p. 35, 6 *pandĕṅĕn iṅoṅ den kadi amaswas pahesan tĕmpa* „kijkt mij aan alsof u in een bewegelijke spiegel kijkt"; p. 74, 25 *den kady akĕmuh aṅarĕpakĕn bata* „moge het zodanig gaan als iemand, die de mond uitspoelt voor een baksteenmuur" [3]); p. 83, 11 *den kadyaṅga niṅ naga roro saleṅ* „wees dan als twee slangen in een hol"; Tantu P. p. 80 *den kadi bhawaṅku*; ibid. *d. k. bhawane bapanta*; Kor. p. 36, 27; 28; 30; 32; 42, 16; 74, 8 *den kadyaṅga niṅ asuta*; 12; 152, 28; 154, 17; 29; 156, 8. Interessante plaatsen zijn Kor. p. 38, 6 en 9—11 *den kadi rasa muṅguh ron iṅ kamumu dentâṅisatakĕn duhkha runtikta* „zoals het sap in de bladeren van de kamumu, zo moet gij van

---

1) Kern, V.G. 8, p. 260.
2) C. C. Berg, Kidung Sunda, Bijdragen 83 (1927), p. 85.
3) Pryohoetomo, Nawaruci, Diss. Utrecht 1934, p. 128.

uw smart en toorn bevrijd zijn"; *d. k. alaṅ² ĕduk sagunuṅ kulumpuknya, katiban pwa yâgni, sakukunaṅ, gĕmut tanpaśeṣa, den maṅkana ilaṅane dentâṅalapi aṅkāranta* „zoals alang-alang en aren-vezels, die zo hoog zijn opgestapeld als een berg, waarin vuur valt, zo klein als een vuurvliegje, geheel uitbranden, zó ook moet uw neiging tot zelfzucht vernietigd worden". Op de tweede plaats eindigt het „relatieve deel" van de vergelijking bij *tanpaśeṣa* en men zou dus alleen hierna „zo moet zijn" verwachten. Men kan hier denken aan prolepsis van het begrip „het moet zijn als", doch anderzijds is de mogelijkheid niet uit te sluiten, dat *den kadi* in de zin van *n kadi* voorkomt. Er is een plaats (Sor. 2, 81), waar de vertaler niet aan „moeten" denkt [1]) en *iṅsun den kadi pati niṅ Abhimanyu* weergeeft met „het zal met mij gaan als met A."; het verschil in nuance is echter zeer gering.

Den verbindt zich echter niet alleen, zoals in bovenstaande gevallen, met woorden van adjectivisch, althans overwegend adjectivisch karakter, maar ook met grondwoorden en *a*-derivaten van grondwoorden, waarvan ook *pa-*, *-ĕn*, *-um-* en andere afleidingen, die gewoonlijk werkwoordsvormen worden genoemd, bestaan. Bv. Kid. Pam. 4, 91 *ayo kitâmumuraṅ, den aweh runtik eṅ ati.* Ik bedoel voorts gevallen als: Sudamala 4, 119 *timbal ki K., iṅiṅsida panahane maṅko den tikĕl śarawara tumbakna ta awake maṅke* „wees jij maar onkwetsbaar, K., maar je zult toch door mij bepijld worden. Ik zal mijn voortreffelijke pijlen opmaken, opdat die op je lichaam mogen komen" [2]); ibid. 4, 107 *ayo apepeka, den patuk iṅ sira mĕne* „ge moet niet onachtzaam zijn, anders zult ge door hem aangevallen worden"; ibid. 2, 18 *maṅke amamaṅan satriya, enak den purak atine* „nu vreten wij een edelman; lekkertjes zullen wij zijn hart in stukken snijden". We constateren in deze voorbeelden tevens nuanceringen in de betekenis, die niet met ned. „moeten" zijn weer te geven. Men zal deze voorbeelden niet onder de modale imperatief rangschikken.

Nu heeft Esser [3]) terecht een door Haaksma [4]) gemaakte opmerking onderschreven: in Indonesische vervoegde vormen, die de kracht van een zg. propositief hebben, behoeft men niet te zoeken naar een element, dat die functie aanduidt; hij breidde deze nog uit tot imperatieven. In de West-Toradjase talen drukken de vervoegde vormen

---

1) E. J. van den Berg, De val van Sora, Diss. Leiden 1936, p. 94.
2) P. V. van Stein Callenfels, VBG. 66, I (1925), p. 105.
3) Esser, TBG. 75, p. 294.
4) Haaksma, o.c., p. 51.

een „zullen" of „willen", maar ook een „moeten" of „behoren" uit. Haaksma herinnert aan Soendase gevallen als *iyö hubi uraṅ-haturkön ka juragan dĕmaṅ bae* „deze ubi wil ik aan mijn heer den demang aanbieden" [1]), en Madoerese voorbeelden [2]). Ook in het Javaans is een afzonderlijk formatief element, dat het propositieve of imperatieve begrip draagt, niet steeds aanwezig: in de spreektaal zegt men bv. *parine sesuk diuṅgahake iṅ lumbuṅ* „de rijst moet je morgen in de schuur brengen", = *p. s. uṅgahna i. l.*; *kursine iku paḍa diwĕtokake* „breng die stoelen naar buiten" [3]). Vgl. Soränd. 1, 26 *lah pariwāra sinĕñan para mantri* (v. l. *sĕñana*) „gij dienaar! ontbied de mantri's"; „*sinĕñan*... (kan) overigens als realis toch wel een gebod inhouden; men bedenke, dat aan het gesproken woord door den toon, waarop het gezegd wordt, allerlei nuances kunnen worden gegeven" [4]); 2, 16 *lah winuwus* „kom zeg het mij"; 36; 115; voorts plaatsen als Sor. 2, 24 *K.-T. winuni* „laten we het over K.-T. hebben"; 32 *iriki yayi aluṅguh* „laten wij hier gaan zitten"; maar 12 *punika rasa niṅ kaki den atutur* „denk daar eens over na, jonge vriend". Dat het eerstgenoemde voorbeeld te verklaren zou zijn als een ellips van *p. s. kudu diuṅgahake i. l.*, en wel meer bepaald in de beteekenis van: *p. s. kudu kok-uṅgahake i. l.* „die rijst moet morgen door jou in de schuur gebracht worden", gelijk Kiliaan wil [5]), komt mij, gezien de verbreidheid van het verschijnsel en de gevaarlijkheid van bedenksels met ellipsen, onaannemelijk voor. Immers, afgezien van het feit, dat in het Nieuw-Javaanse krama een gebod of bevel zich van een mededeling alleen onderscheidt door de verzoekende toon, waarmee de woorden worden uitgedrukt, niet door een formatief element, vindt men in het Oud-Javaans meermalen *tan dadi* in de zin van „het gaat niet aan, het is niet gepast": Ādip. p. 9 *tan dadi ri śiṣya maṅan drawya niṅ guru* „het is niet gepast voor een leerling zaken, die zijn leermeester toebehoren, te eten"; men kan de betekenis m.i. afleiden uit „het moet niet zijn, — geschieden". Voorts betekent (Ādip. p. 9) *ndatan panasi piṅ rwa... liṅ niṅ guru* „men (je) bedelt niet tweemaal..., sprak de leraar", of „men (je) mag, moet geen tweemaal bedelen...".

---

1) H. J. Oosting, Soendasche Grammatica, § 237, vgl. § 239; andere voorbeelden bij Haaksma, t.a.p., n. 3.

2) H. N. Kiliaan, Madoerese Spraakkunst, § 346.

3) Walbeehm, De woorden als zindeelen in het Javaansch, § 185. Een aantal andere voorbeelden bij M. Pryohoetomo, Javaansche Spraakkunst (1937), § 120.

4) Van den Berg, De val van Sora, p. 23.

5) Kiliaan, Javaansche Spraakkunst, p. 310.

Ook in andere Indonesische talen treft men dit verschijnsel aan [1]). Een Maleis voorbeeld: Tisna, Ni Rawit (VL. 1198), p. 50 *Kerta membatja* „K. leest", d. i. „K. moet lezen", of „laat K. lezen". In het Manggarai wordt het begrip „moeten" vaak niet door een afzonderlijk woord uitgedrukt: *landiṅ hitu hau kawé ca manuk laloṅ* „daarom moet ge een haan brengen" [2]). Het Toba-Bataks kent werkwoordsvormen met aanvangsnasalering, die, als er *bo* aan wordt toegevoegd, in een uitnodiging of vriendelijk bevel gebezigd worden: *marsigantuṅ bo ho di lai-laiṅkon* „kom, ga aan mijn staart hangen" [3]). Iets dergelijks kent het Dajaks bij aanmaningen: *has manĕṅa akaï* „toe, geef hem!" [4]). Dat het Javaanse krama, dat uiteraard een bevelende vorm vermijdt, alleen door de toon laat merken, dat men een verzoek uitspreekt en geen feit constateert, mag als bekend worden verondersteld [5]). Ik wijs in dit verband ook op een plaats als Sor. 1, 45 *maṅka de saṅ nāthâṅalap lĕṅka niṅ rat* „zo behoort de vorst ook weg te nemen wat de wereld bezoedelt", waar dus *de* met afhankelijk substantief „modale functie" heeft. Ook andere verbindingen kunnen deze gebiedende of aanbevelende nuance hebben zonder formeel element dat de functie heeft die uit te drukken, bv. Par. 22, 8 *don pakanira asewaka* ... „gij moet zelf in dienst gaan". Ook niet-Indonesische talen kennen dit verschijnsel. In het Nederlands zegt men: *men doet dat niet* = „men behoort dat niet te doen"; *zo iets zegt men niet*; (meisje tot haar broertje) *je plukt hier geen bloemen*; met een lichte nadruk op het werkwoord [6]). Uit een oproepingsformulier: *Daartoe meldt U zich een half uur voor het aanvangsuur aan het bureau van politie.* Voorts: *je gaat morgen voor me naar Den Haag, je loopt dan even bij A. aan en neemt daar dat boek mee.* Naast deze vetatieve en gebiedende functie ook een dubitatieve: *wat doen we nu verder?* = „moeten we ...", „zullen we ..."; *wat doen we de volgende keer?*; (iemand die de laatste tram mist) *hoe kom ik nou thuis?* Ook vrees of twijfel wordt zo uitgedrukt: *pas op zeg, hij ontkomt ons nog!* Bij ondersteldé werkelijkheid kan de indicatief overredend zijn: *nou, als er een agent komt, dan zeg je gewoon-*

---

1) Vgl. bv. ook B. F. Matthes, Makassaarse Spraakkunst, §§ 186; 195.

2) Zie P. A. Burger, Voorlopige Manggraise Spraakkunst, Bijdragen, 103, p. 1 vlgg., § 129a, waar meer voorbeelden.

3) Zie Van der Tuuk, Tobasche Spraakkunst, p. 345.

4) Nadere bijzonderheden bij A. Hardeland, Vers. einer Gramm. der Dajackschen Sprache (1858), p. 122.

5) Uiteengezet bv. bij T. Roorda, Javaansche Grammatica, § 296.

6) Een Frans voorbeeld: G. Duhamel, Vue de la terre promise, ch. 16 *on ne donne pas de radis noir à un enfant de cinq ans.*

weg... [1]). Een voornemen: *dat beest is oud; ik breng 'm terug bij den koopman, dat is zeker.* In al deze en dergelijke gevallen is de spreker subjectief zeker van een gebeuren in de naaste toekomst, hetzij dat hij dat wenst, verbiedt, verhinderen wil, dat hij er over aarzelt, het vreest of de emotie van anderen wil opwekken. Hier blijkt de vooruitsnellende fantasie van den mens, die onder invloed van zijn gemoedsleven spreekt, de neiging tot anticiperen van de menselijke psyche. Bij emotie vervagen de grenzen tussen heden en toekomst, tussen werkelijkheid en mogelijkheid of wenselijkheid; de wens heeft neiging over te gaan in subjectieve realiteit. „Wenn sich die Phantasie des Redenden das als wirklich darstellt, was erst der Zukunft angehört, und die Aussage darüber an jemand gerichtet wird, der in der Lage ist, an der Herbeiführung dieser Zukunft mitzuwirken, so wird die Aussage als Aufforderung empfunden", zegt ook Behaghel [2]), die op de zg. adhortatief van het oudere Germaans wijst, waarvan Braune [3]) aantoonde, dat hij niets anders is dan de 1e p. pl. indic. praes.: got. *usleiþam jainis stadis* als vertaling van *διέλθωμεν εἰς τὸ πέραν* „laat ons overvaren naar de andere zijde". In later Nieuw-Hoogduits treden voorbeelden van de adhortatieve 2e persoon op — waarmee niet gezegd is, dat de gesproken taal ze niet reeds eerder kende: Schiller [4]) *verteile deine Handlanger an den Thoren herum. Einige werden als ein Trupp Pelgrime kommen ... jeder Fremde w i r d ausgefragt, wo er einstelle.* Spitzer onderzocht vooral aan het Spaans het verschijnsel van wat hij noemt „fait-accompli-Darstellung": men drukt als definitief uit wat in werkelijkheid nog geen fait-accompli is [5]): hij betoogt, dat de Spanjaard „unter dem Eindruck seiner Erregung mit seiner Phantasie vorauseilt, erst zu erwartende oder mögliche Ereignisse antizipiert, die Grenzen zwischen Gedachtem und Geschehenem einreisst und Definitives, Unausweichliches ausdrückt, wo er in Wirklichkeit noch weit vom fait-accompli entfernt ist". Vgl. de MJavaanse Nawaruci, p. 29, 26 P. *aywa kitâpepeka, katĕmu ikaṅ baṅu mahāpawitra denta* d. i. „wees niet zorgeloos, ge zúlt het levenswater vinden"; Sorānd. 1, 51b *kāla*

---

[1]) Vergelijk bij een en ander ook G. S. Overdiep, Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch (1937), § 150.

[2]) O. Behaghel, Deutsche Syntax II (1924), § 656, p. 217.

[3]) W. Braune, Paul u. Braune's Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, 43, p. 37; vgl. ook dezelfde, Althochdeutsche Gramm., p. 259, § 313.

[4]) Geciteerd door Behaghel.

[5]) L. Spitzer, Stilstudien I, p. 258.

niṅ urip wus anĕmu kasukhan, mati swarga pinaṅgih „.... als wij sterven, zullen wij de hemel verwerven". Ook bedreigingen worden graag als reeds ingetreden werkelijkheid voorgesteld; daardoor winnen zij aan kracht: chin. „ik heb deze ezelskop afgesneden" ipv. „ik zal terstond deze ezelskop afsnijden"; ngr. *σᾶς ἔφαγα* „anders zal ik je ombrengen" [1]). In magische teksten als de Atharvaveda treft men hetzelfde gebruik aan: 3, 19, 1 *saṃśitaṃ ma idaṃ brahma ... saṃśitaṃ kṣatram... yeṣām asmi purohitaḥ* „zoals mijn brahma gescherpt is, zo moet (daarvoor) de vorstelijke potentie scherp zijn van hen, wier huispriester ik ben", zo zouden wij vertalen, maar de magische mens heeft de vorstelijke potentie gesterkt doordat hij met de juiste handelingen en spreuken zijn brahma heeft gesterkt; Chānd. Up. 6, 1, 1 *na vai... asmatkulīno 'nanūcya brahmabandhur iva bhavati* „iemand van onze familie moet niet, door geen onderricht te nemen, een onwaardig brahmaan worden"; Mbh. 1, 3, 108 (Pauṣya) *notthitenopaspṛṣṭaṃ bhavati gacchatā ca* „men behoort niet staande of gaande zich te reinigen". Trouwens ook andere voorbeelden kan het Sanskrit leveren: het praesens staat er, gelijk bekend, vaak in dubitatieve vragen: Pañc. 40 *kiṃ... śastreṇa mārayāmi kiṃ vā viṣaṃ prayacchāmi* „zal ik hem met een zwaard doden of vergif geven"; *kiṃ karomi* „wat zal, moet, kan ik doen". Adhortatieve betekenis van het praesens: Rām. 2, 96, 20 *athavehaiva tiṣṭhāvaḥ* „laten wij hier stilstaan" [2]); Mṛcch. 2, 16 + *bhaṇeśi taṃ kulaputtam* „gij moet den jonker zeggen". Ook een vetatieve betekenis kan het praesens + *na* in het Sanskrit hebben: BKÇS. 18, 49 *tasmāt tasmai na dīyate* „daarom moet men het hem niet geven"; imperatieve: Bhav., Mahāvīr. 1, 18 + (27 +) *sa kila rājakāryād vaḥ paśyati* „hij moet in dienst des konings U komen opzoeken". Le présent peut noter... une valeur modale imprécise: ceci dû à la souplesse acquise dès l'origine par le présent... dans une langue où la modalité est demeurée rudimentaire; dû aussi à la déchéance formelle de l'impératif. De là se constituent des présents hortatif, éventuel, délibératif et, notamment, impératif et prohibitif" [3]).

Verwant is het verschijnsel, dat uitdrukkingen voor de toekomstige tijd als bevelend worden gebruikt, zoals bv. in het Frans zeer veel

---

1) Spitzer, Indogerm. Forsch. 48 (1930), p. 45.

2) Vgl. ook J. S. Speyer, Sanskrit Syntax (1886), § 356. Men noeme dit gebruik niet „foutief", zoals Caland doet (Twee episoden uit het Mahābhārata, p. 163, sub 12).

3) L. Renou, Grammaire sanscrite (1930), § 291.

geschiedt: *tu vas me faire le plaisir d' obéir, hein!*; *vous allez courir rue Rambuteau, chez le passementier*; *oh! monsieur, vous n' allez pas le battre!* [1]).

Nu is in dit verband interessant wat het Rottinees ons te zien geeft. Ook daar komen imperativisch fungerende vormen voor, die geen formele kentekenen van een imperatief of verwante modus dragen: „de imperatief is slecht gescheiden van de indicatief", zoals Jonker [2]) zegt. De gebiedende kracht „blijkt in vele gevallen slechts uit de toon van spreken". Maar het ter uitdrukking van een gebod fungerende werkwoord kan ook worden voorafgegaan door een voegwoord, dat verder dienst kan doen om meer dan een uitdrukking voor een gebod onderling te verbinden [3]). Zeer vaak treedt als zodanig op het voegwoord *fo* [4]), dat gebezigd wordt om het doel der handeling uit te drukken („opdat, om te") of ook de oorzaak („omdat, want") of een gevolgtrekking („zodat"), of wel een verbinding maakt. Bv. *ò nòdok mu lain fa, lalai-ò, fò au laök-atetu fa dei* „schuif gij wat naar de hoogte, hemel, dat ik wat rechtop kan gaan"; *ò makahulak fò mu su dae* „ga gij vooraan en ga de aarde uitgraven". Ook het voegwoord *dè* treedt in dit geval op [5]), dat in de eerste plaats voorkomt als zinverbindend element („en dus, dus; en, vervolgens"); het komt ook voor na tijdsbepalingen: *balahá dè ala tati-n tèè* „de volgende dag slachtte zij haar werkelijk". *Dè* voor een „imperatief": *pa-bafi ia dè miä* „dit is varkensvlees, eet jullie er van". Dit gebruik laat zich dus vergelijken met dat van *(a)n* in het Oud-Javaans. Het woordje *fo* kan in de 1e p. pl. worden voorafgegaan door *mai* (= mal. *mari*): *mai fò dua-ñ-ata ladi lè ia* „laten wij beiden deze rivier oversteken".

Het wil mij voorkomen dat het gebruik van *de* in *den* ook duidelijker wordt, als we denken aan zijn betekenis „reden": T. Pangg. 79 *apa deya ranak bhaṭṭārī yan pĕjahana de P.* „wat voor reden zou er voor ons, uw zoons, zijn, dat P. ons zou doden?". Een belangrijke wijziging van zijn oorspronkelijke betekenis heeft *de* ook ondergaan in wendingen als *denya* „doordat, omdat": Tantri K. p. 116 *dadi pwa śarīranya mamaṅgih pati, denya tanpaṅanti kāla-deśa* „zodat hij stierf, doordat (omdat) hij niet op de gunstige gelegenheid gewacht

---

[1]) Zie F. Brunot, La pensée et la langue[3] (1936), p. 563.
[2]) Jonker, Rottineesche Spraakkunst (1915), § 181, p. 429.
[3]) Zie Jonker, o.c., p. 430.
[4]) Jonker, o.c., § 235, p. 688 vlgg.
[5]) Jonker, o.c., § 231, p. 668 vlgg.

had"; vgl. ook id., p. 152 m.; 154, r. 3; 156, 13 v. o.; *ri denta, ri denya* bv. id. p. 76, 7; 122, 10; 184, 5; voorts Ādip. p. 30, r. 3 v. o., etc. „(Namelijk) dat" is ongeveer de betekenis in gevallen als Cal. Ar. p. 116, 9 v. o. *antyanta kakarttalantânakku, denta mareṅ śmasāna* „je bent er wel zeer droevig aan toe (?), mijn kind, dat je... gaat". Van interesse lijkt mij een plaats als Kid. Sunda 3, 62 *tan len kaṅ linocita nira ri līna nṛpati, den kahituṅ mārga niṅ orĕm saṅ nātha* „het onderwerp van hun beraadslaging was de dood des konings: men moest de reden, waarom de koning weggekwijnd was, eens nader beschouwen" (aldus Berg het tweede deel van deze zin [1])); was een dergelijke wending oorspronkelijk: „de zaak, bedoeling was, dat nader beschouwd werd (moest worden)..."? En gaat zo Cal. Ar. p. 134 *kaṅ hana iṅ kuna den hana maṅke* terug op „wat vroeger bestond, (het is) zaak dat het nu bestaat"? — Dat IN. woorden voor „zaak" „ding", „mens" geheel andere functies kunnen gaan dragen, is welbekend [2]): mangg. *ata* „mens" kan bv. als nadrukswijzer optreden [3]), jav. *woṅ* „mens", atj. *atra* „zaak" doen dienst als voegwoord [4]). In het Manggarai komt het Mak. enz. woord *tau* „mens" als doelaanwijzend woord voor: *maik toé réwa tau lako* „ja, maar hij is nog niet hersteld om te (kunnen) lopen" [5]). Ook als zodanig immers komt *de* voor: Kid. Pam. 2, 275 *pan de waraṅ sira aṅĕmasi lampah* „want wat betreft zijn waraṅ, die heeft zijn gedrag met de dood moeten bekopen". Ook *denipun* is „wat betreft" [6]). Ook in de betekenis: „bedoeling": Utt. 34, in K.B.W. II, p. 381 *apa ta kunaṅ de bhaṭṭāra Brahmā gumawe kita ṅuni* „wat was toch wel de bedoeling van Heer B., toen hij U vroeger schiep?", vgl. daarbij T. Pangg. p. 65 *ndah putĕr ta... Mandaragiri, den tĕkeṅ nusa J.* „kom, draait de M. nu weer, opdat hij op J. kome". Ook „wijze van doen" en „toestand" zijn betekenissen van waaruit het gebruik voor *n* begrijpelijker wordt, bv. Bh. Y. 48, 7 *tĕkwan sirâwĕlasi de nṛpa..., yan syuh pupu nira tikĕl* „ook had hij medelijden met de toestand van den vorst..., dat zijn dij verbrijzeld was..."; Cal. Ar. p. 142, 14 *de niṅ sanjata n umilag kadi guntur* „de vertrekkende krijgslieden waren als een stortvloed". Of ook: *de* is hier een releverend woordje, ongeveer „wat betreft".

---

1) Berg, Bijdragen 83, p. 129. Vgl. Bhīṣmap. p. 39, 17 *mapa ta de niṅ mwaṅ lumaga ṅ śatru* „how ought a man to fight his foe" (TBG. 75, p. 53).

2) Zie mijn opmerkingen Bijdragen, 102, p. 535.

3) A. Burger, Voorlopige Manggaraise Spraakkunst (Bijdragen 103), § 60, 3.

4) Snouck Hurgronje, TBG. 37, p. 622 vlgg.

5) Burger, o.c., 196. 6) Van der Tuuk, K.B.W. II, p. 382.

Er zijn voorts plaatsen, waar *den* + werkwoordelijk grondwoord optreedt in de zin van een objectieve imperatief. Bv. Kid. Sunda 1, 71b *rowaṅmu maṅko den sĕlir* „kies dan uw mannen uit"; 2, 144 *kidul maṅke den parag* „richt nu uw aanval op het Zuiden"; 145 *ayo weh arerena, den tut tĕkeṅ Majahapit* „geeft hem geen gelegenheid uit te rusten, vervolgt hem tot in M."; 206 *śūradharma den iṣṭi* „volg de dharma voor helden"; Harṣa-Wij. 1, 83b *kāpti nira bapa ki P. den tolih* „let op de wens van..."; 2, 23a *den wruh iṅ wiṣṭi*; Kid. Pam. 4, 228 *śūramārga den uṅsi*; 231 *ś. den oṅsi*; 229 *kidul den tatas anak* [1]), vgl. 230 *punaṅ kidul kaṅ den uṅsi* „de Zuidelijken zijn (eig. het Zuiden is) het, die achtervolgd moeten worden", waar wij in het Nederlandse taaleigen weer wel tot een wending met „moeten" grijpen; Nawaruci p. 30, 23 *yen kita tan aiḍĕp, den gĕlar sayakti* „indien je het niet gelooft, maak je waarlijk strijdvaardig".

Eveneens treedt *den* op voor met *-i* of *-akĕn* uitgebreide grondwoorden, bv. Wetb. v. Jonker 197 *sanak kabeh saduman den kĕmbuli* „één gedeelte moeten de broeders gezamenlijk ontvangen"; Kid. Pam. 5, 54; Sudam. 1, 102 *den uculi tatalene* „maak de banden los"; Kuñj. p. 61 *gninya mati den urubakĕn* „(zodra zij in scharen de ketel ingaan) moet het uitgedoofde vuur aangestoken worden" [2]).

Ook *ndan* komt met een werkwoordsvorm ter uitdrukking van een gebod voor: Rām. 11, 29 *ndan prāptā ta narendra* „maar laat de vorst komen". Interessant is ook *ndak* + grondwoord of ongenasaleerde vorm ter uitdrukking van een voornemen; Ādip. (Kern) *ndak warah ta kiteṅ dharmadeśanā* „wel laat ik u dan onderrichten in de dharma"; Arj. Wiw. 15, 4 *ndak pahawas...* „laat mij beschouwen"; Ādip. p. 66 *ndak atakwan ta ri kita* „laat ik U vragen"; dit *ndak* is zonder twijfel *nda* + *k* (pron. 1e pers).

Ook met *-a*-vormen verbindt zich *den*: Kid. Pam. 4, 300 *den warasa uga yayi* „moet genezen..."; 5, 49 *den sariṅa*; 4, 127 *den gawe papanas ati, den pijĕtana, didine eṅgal mati*; 231 *amaṅgiha sādhya kaki, den laṅgĕṅana*; 269 *lah sudukana iṅsun den ruhunana* „wel steek maar, mij het eerst"; 1, 43 *ayo wancak daya, den kukuhana rājya*; Wetb. v. Jonker 96 *yen aucapan, kalahakĕna kaṅ atuku, pisis den-ulihakĕna anikĕl mariṅ adol* „indien zij een proces krijgen, moet de koper dat verliezen en de kostprijs tweevoudig teruggeven aan den verkoper". Vgl. daarbij een zin uit de Sutas. (bij Kern, V. G. 8, p. 273) *yekân tikân suṅakĕnanta* „dat is hetgeen gij moet geven". Voorts

[1]) De editie van Berg leest *kidul den tata sanak*.
[2]) Kern, V.G. 10, p. 29.

bv. Wetb. v. Jonker 164 *kaṅ roṅ duman den-peta kaṅ añalap dāsih ika, saduman alapĕn deniṅ gusti* „twee-derde moet nemen hij die de slavin tot vrouw nam, en een deel moet haar heer nemen". Met *a - -a*: R. Lawe 4, 122 *den awarasa kari.*

Vgl. daarbij Wir. p. 14, 25 F. *mon liman ... sāwakanya juga n taṅkĕpakĕna*, „al waren het olifanten, ik zal ze... aangrijpen". Ook *ndan* komt zo voor: Kuñj. p. 63 *ndān tuduhakĕna ta ṅulun riṅ hĕnu* „welaan wijs mij de weg". Men lette ook op verbindingen als *tan wruha*, bv. Cal. Ar. p. 125, 5 *sugyan t. w. pinakaṅhulun ri panaṅka ni ṅhulun*; *tan wruh* op p. 129; *yan wruh* Ādip. p. 84.

Met *-ĕn*-vormen verbonden vinden we *den* bv. Kid. Sunda, 1, 37b *den tatanĕn kārya niṅsun datĕṅ eṅ W.* „maar vertel hem van mijn bedoeling om naar W. te komen"; Kid. Pam. 2, 52 *den tatanĕn aywa kagok*; vgl. ook Wetb. v. Jonker 250 *kaṅ den pahugenĕn* „wat ook maar ten geschenke gegeven worde". Eveneens aansporend zijn de *-ĕn*-vormen verbonden met *ndan*: Sorānd. 3, 48; 64 *ndan ucapĕn ken S.* „er worde nu gesproken over S."; 80 *ndan ucapĕn śrī narendra. Nda*: Wir. p. 35, 15 *nda hiḍĕpĕn tekaṅ grantha*. Voorts komen voor *yan* + *-ĕn*-vorm: Cal. Ar. p. 139 *suka iṅsun yan lurugĕn sabhumekĕna* „ik vind wel goed, dat men ze door oorlog verenigt"; en *tan* + *-ĕn*-vorm: Cal. Ar. p. 119 *tan liṅĕn ikiṅ C.*; 120 *t. l.*, e.a.; 126 *tan warṇanĕn pwa iṅ hawan. Yan* vóór een *-ĕn*-vorm: Ādip. p. 74 *tĕkwan yan huripĕn ta ya mĕne, pĕjah pwa ya muwah.* Hier blijkt wel zeer duidelijk het versterkend karakter van *den*; immers *liṅĕn, wuwusĕn* „er worde gesproken (over)", *wacanan* „er worde verteld" en dergelijke komen ook zonder *den* voor.

Afzonderlijke vermelding verdienen enige plaatsen, waar een *den*-verbinding na een uitgedrukt verbod staat, bv. Kid. Sunda 1, 71b *lah pamĕtuha den asru, rowaṅmu maṅko den sĕlir* „kom nu naar buiten, gauw wat! kies dan uw mannen uit"; 2, 73 *lah patulaka kita mĕne den eṅgal, atag kadaṅmu ĕnti* „vooruit, maakt dadelijk rechtsomkeert! vlug wat, roept je kornuiten op, zonder uitzondering!"; 3, 18 *lah tuduhĕn den aglis* „kom, wijs het mij aan, vlug wat!". Ook hier is het krachtig aansporende karakter van *den* evident.

Zeer vreemd zou zijn, indien *den* van huis uit *di* bevatte, de mogelijkheid tot verbinding met een gepraenasaleerde vorm. Dat zodanige verbindingen inderdaad voorkomen [1]), schijnt mij een argument te

[1]) Vgl. ook njav. *kowé di-ṅandĕl mĕnyaṅ aku* (Roorda, Gramm. § 303) „vertrouw mij".

zijn tegen pogingen tot verklaring, die van deze veronderstelling uitgaan. Vgl. Wetb. v. Jonker 75 *sagawehane den anut dalan guṅ-aguṅ* „bij al wat men doet volge men de brede weg"; Kid. Sunda 2, 145 *den amuk rampak* „doet in gesloten gelederen uw stormaanval". Met een (*u*)*m*-vorm: *Pararaton* 2, 17 *kaṅ akiṅ sira den mulih manih nini mariṅ sira, pomah-omah iṅsun den mulih manih mariṅ iṅsun* „wat van u kwam kere tot u weer, mijn beste; wat mijn have is, kere weer tot mij".

Het is bijna overbodig op te merken, dat ook *n, an* herhaaldelijk voor gepraenasaleerde en *um*-vormen voorkomen: Hariw. bij Kern, V. G. 8, p. 262 *ri huwusnya n amaṅan aṅinum* „nadat ze gegeten en gedronken hadden"; Ādip. p. 84 *huwus nirân śumāpa saṅ Y.*; Sutas. (Kern, V. G. 8, p. 262) *nahan hetu nireki śīghra n umijil* „dat was de reden (van haar in deze omstandigheden), dat zij weldra naar buiten kwam"; BY. (Kern, V. G. 8, p. 266) *śīghrân tumĕḍun* „flúks.. daalde hij af", *śīghrân lumampah* „flúks... toog hij op weg", na *śīghra* valt in een Nederlandsche vertaling een korte rust en gaat de toon wat naar boven. *Den* komt soms ook voor een *ka*-vorm voor: Kid. Pam. 2, 15 en 70 *den kasuhun katĕkeṅ dwādaśāṅgula*. Vgl. njav. *karĕp kula mesṭi dipun-kĕtĕmu* „ik wil, hij moét gevonden worden"[1]).

Het lijkt mij dienstig, hier te herinneren aan de Oud-Javaanse imperatieven met *t, at, ta,* die reeds door H. Kern besproken zijn[2]). Voorbeelden: WS. 76 *tâṅkat pare saṅ asawaṅ M.* „begeef U naar hem die op M. gelijkt". Rām. 19, 35 *t aṅanti ṅke t uṅggwa t wawa sahana niṅ āyudha kabeh*; K.O. 7b *at rĕṅök̄ĕn teka śapatha* „luistert naar de eed". Bij uitnodigingen of verzoeken: BY. p. 106 *t aṅucap tuhanku* „spreek, mijn heer", derhalve ook voor een vorm met aanvangsnasalering; zo ook Bomak. p. 190 *udah sahananta wīra t aṅusir*

1) Zie ook Roorda, Jav. Gramm., § 303. — Gezien deze laatstgenoemde *den*-verbindingen komen wij voor de vraag, of het juist zou zijn van „stapelvormen" te spreken, of van tautologie van het passieve formatief, als, wat niet zeldzaam is, *den* optreedt voor een *ka-* of *-in-*vorm: vgl. Kid. Sunda 1, 57a *paḍa den keriṅi*; Kid. Pam. 4, 202; 5, 31; 4, 125 *den kawruhi*; Kid. Sunda 2, 191 *den pinrih*; 3, 4 *den sinĕṅguh*; Wetb. v. Jonker 8 *den pinet*, e.a. Men kan er enerzijds op wijzen, dat er onmiskenbare gevallen zijn, waarin juist een hier geciteerde *-in-* of *ka-* vorm grondslag is geworden tot een „stapelvorm", bv. Rangga L. 9, 15 *sun-keriṅi*; Sor. 3, 31 *tuṅgal uga pinindrih*; Rangga L. 11, 148. Anderzijds zijn er echter vele gevallen, waarin *n* voor een *-in-*vorm optreedt, waarvan sommige in Middel-Javaanse teksten, bv. Kid. Pam. 4, 113 *sandika n inanak*; voorts bv. Arj.-Wiw. 31, 2 *an winarah*.

2) Zie H. Kern, V.G., 8, p. 305 vlg. en andere plaatsen in het stuk „Enige imperatief-vormen van het O.-Jav.", ibid. p. 291 vlgg.

yasa „al gij, helden, jaagt roem na". Of ook na een ander gebiedend woord: Bhomak. p. 66 *ibu laku t ulih mare dalĕm* „ga terug naar huis". „Uit ettelijke... voorbeelden is gebleken, dat aan het begin ener zinsnede *at* een imperatiefvorm kan inleiden; het verkorte *t* komt zelden aan het begin, des te vaker tussen twee imperatieven voor"[1]. Wat is nu deze *t* (*at*, *ta*)? In een geval als Bhomak. p. 106 (*kaka tâṅlilir t usapi luhku* „kom weer tot u zelven, broeder, en veeg mijn tranen af") is het niet duidelijk, zegt Kern[2], of *t* eenvoudig strekt als imperatiefpartikel dan wel of het zinverbindend is (hij bedoelt hier klaarblijkelijk het tweede *t*). Kern zoekt verband met tag. *at*, *t*, een woord- en zinverbindend woord („en": *gabi at aḍao* „nacht en dag"; „omdat": *aku i hinampas, at aku i tuṅmanan* „ik werd gegeseld, omdat ik was gaan drossen")[3]. Komt *at* voor een demonstratieve zin, dan moet deze relatief worden opgevat. Ook ojav. *t* kan deze functie nu en dan hebben. Rām. 1, 32 *nda t atīta kāla luṅha, manak tânak-bi saṅ D.* „nadat nu enige tijd verlopen was, werden de vrouwen van D. moeder". De vraag of men tot de gelijkwaardigheid van *t* en *n* (als voegwoord) mag besluiten, laat Kern onbeantwoord. Wat die *t* dan ook zij, een zeker parallelisme met *n* is duidelijk; alleen wordt, als mijn hypothese juist is, *an*, *n* als hulpmiddel om een gebod uit te drukken bijna steeds door *de* voorafgegaan.

Afzonderlijke vermelding verdienen die gevallen van *den* „ter uitdrukking van de modale imperatief", waarbij *paḍa* optreedt, dat te kennen geeft, dat niet één, maar meer dan een persoon het bevel moet uitvoeren. Opvallend is het relatief grote aantal plaatsen, waar een gepraenasaleerde vorm volgt. Vgl. Sor. 2, 102 *aṅucap iṅ kadaṅ wargi den paḍâṅati-ati* „sprak tot zijn familieleden en verwanten: weest allen op Uw hoede"; deze uitdrukking komt vaker voor: Rangga Lawe 8, 49 *den sami aṅati-ati*; 11, 9; vgl. ook Kid. Sunda 2, 32 in een zelf-opwekking: *iki patik bhaṭṭāra den paḍa aṅati-ati atalaṅ jīwa*. Voorts Tantu Pangg. p. 118, 4 *lah, den paḍânaṇḍaṅ kurug* „kom, laat ons gelijkelijk de k. dragen"; Harṣa-W. 2, 28a *den paḍâṅarahi sakweh ikaṅ bala*; 2, 70b; 3, 68b; 69b. Ook voor niet-gepraenasaleerde vormen; Harṣa-W. 2, 28a *den paḍa kumpula mariṅ nagara*; 3, 90a *iṣṭa nisun den paḍâtĕṅkiṅ*; Kid. Sunda 2, 77 *den paḍa adandana* „maakt u gereed"; Tantu Pangg. p. 90 *den paḍâgawe kahyaṅan*; met een *-an*-vorm: Kid. Sunda 1, 72b *den paḍa alĕlĕsĕran* „gaat goed

---

[1]) Kern, o.c., p. 305.
[2]) Kern, o.c., p. 301.
[3]) Vgl. F. R. Blake, A grammar of the Tagálog language, § 303.

met elkaar om". Met een grondwoord: Naw. p. 81, 7 *sasurālaya den paḍa sah* „het gehele godenverblijf moet optrekken"; Çri Tañj. 3, 43; 44.

Het valt bij deze voorbeelden op, dat steeds de volgorde is *den paḍa* + werkwoord [1]). De plaats van de meervoudswijzer *paḍa* (resp. *sami*) is echter onmiddellijk voor de werkwoordsvorm, ook voor een „passieve", met *di*-gepraefigeerde: njav. *sami dipun-pejahi* „men bracht hen om"; *paḍa dipakani* „laten wij het (paard) te eten geven"; *suwawi yatranipun sami dipun-wical rumiyin* „laat ons het geld eerst tellen"; *kĕmbaṅ iku ayo paḍa digawa mulih* of *ayo k. i. p. d. m.* „kom, laat ons die bloemen naar huis brengen". Dit verschil in woordvolgorde lijkt mij niet zonder belang [2]), en een argument tegen de interpretatie van *den* als een modificatie van het praefix *di-*. Daarentegen stemt de woordvolgorde *den paḍa* overeen met die van *n* + *paḍa*. BY. 31, 10 *lāghawa n paḍa silih tuju* „met behendigheid staken ze naar elkaar". Van *paḍa* bij een *den*-verbinding in zijn andere functie ken ik slechts één OJav. voorbeeld: Çri Tañj. 3, 44 *den pĕnṭaṅ panahe, larase paḍa den puji* „terwijl ze hun bogen spanden en hun pijlen belazen" [3]). Het is mogelijk, dat deze volgorde later is ontstaan onder invloed van gelijkwaardige *-in-* en *di*-vormen.

Nu *den* als formatief element bij „passieve vormen" (minder onjuist: „objectieve vormen", een zg. logisch object is steeds aanwezig; maar ook een agens wordt doorgaans genoemd of is uit het verband op te maken) van het type *den taḍah* „verslonden (door)", *den bhukti* „genoten (door)". Ons met alle voorzichtigheid de vraag voorleggend, of *den* ook in deze functie niet uit *de* + *n* kan zijn ontstaan, beginnen we attent te maken op zinnen als Rām. 2, 43 *na liṅ nirâr adĕgakĕn ta laras nira* „zo sprak hij, terwijl hij zijn boog oprichtte". Hier heeft *ar, r* de functie, die het korte pers. vnwd. zo vaak heeft, nl. die „bijzinnen in te leiden", beter: na een korte pauze reliëf te geven: „zó sprák hij, hij die zijn boog oprichtte". Rām. 3, 42 *waliṅ nira musuh datĕṅ r adĕgakĕn laṅkap nira* „naar zijn mening kwam de vijand... hij ríchtte zijn bóóg op"; wij hebben meer dan een voegwoord dat we in dergelijke gevallen zouden kunnen gebruiken, het Oud-Javaans slechts *n* of *r*; we mogen ons dus niet laten verleiden dit *n* of *r* gelijk te stellen aan ned. *terwijl*, of een ander voegwoord, waarmee

[1]) Voor het Nieuw-Javaans verwijs ik naar de voorbeelden bij Roorda, Jav. Gr. § 303.

[2]) Men heeft, uiteraard, *yan paḍa*..., bv. Ādip. p. 82.

[3]) Zo vertaald door Pryono, o.c., p. 89.

we het incidenteel vertalen. Zeker vertaalt men, gelijk Kern[1]) reeds deed, vaak goed zonder dat men het met *r* of *n* ingeleide gedeelte met een bijzin weergeeft: „in de mening dat een vijand aankwam, richtte hij zijn boog op" is naast „naar zijn mening k. e. v. a., zodat hij z. b. oprichtte" een door Kern gegeven vertaling. En de zin Rām. 2, 43 kan men weergeven met: „zo sprekende... richtte hij....". In 4, 23 *salawas nira r-uṅgu riṅ alas* kan men alleen door een kunstgreep in de Nederlandse vertaling een bijzin krijgen: „zolang als zij zich in het wóúd bevónden" zal wel het aequivalent zijn. Zo ook 2, 34 *tatan salah r-araharah ya riṅ ardhacandra* „zonder falen, mikte hij op hem met de halvemaan-pijl", „hier heeft *r* geheel dezelfde functie als het relatieve *n*, nl. om te doen uitkomen, dat de handeling *tan salah* was"[2]). En een plaats als 11, 49 *S. wĕruh riṅ iṅgita, r atag ikaṅ wre* kan men weergeven met „S. begreep den wenk, zodat hij de apen opriep" (Kern), maar ook met: „toen S. de w. b., riep hij d. a. op". Zo ook een door de negatie-partikel voorafgegaan *r*[3]): *kepwan ta sira tar wĕnaṅ sumahur* „hij werd verlegen en kon geen antwoord geven" of „.... zonder een a. te kunnen g.", of „...., terwijl (zodat) hij g. a. k. g.", of „daar hij v. werd, kon hij g. a. g."; Smar. 6, 19 *laras nira... r alap* „zijn... boog nam hij".

Nu staan hiermee op een lijn de gevallen waarin niet *r*, doch de zg. conjunctie (of met een meer onjuiste naam het relativum) *n* optreedt. Bv. Bhomak. p. 79 *cĕb ṅör twas ira narapati ṇ ḍĕṅö sapawarah* „geheel vermurwd was het gemoed van den vorst, toen hij alles hoorde wat er meegedeeld werd" (of: „..., horende..."). Naar aanleiding van K. O. I. *samaṅkana lawasanya n hiḍĕpa lara ghātaka* „zo lang moge het duren, dat hij doodspijn ondervinde", merkt Kern[4]) op: „... waarom *hiḍĕpa*? Zover ik heb kunnen nagaan, vordert het spraakgebruik den stamvorm, die tevens als passiefvorm optreedt, wanneer een als bepaald gedacht object genoemd of bedoeld wordt. Zeer gewoon zijn de uitdrukkingen *n ton, ṇ ḍĕṅö* „bij het zien, bij het horen" (of: bij het gezien, bij het gehoord worden), als vertaling van skt. *dṛṣṭvā, śrutvā,* doch met een bepaald object, uitgedrukt of gedacht; *n ton* dus z. v. a. „het, hem, haar, enz. ziende"". Voorts: BY. 4, 14 *kadi waṅsit iṅ aṅinte strīratnān hañaṅakĕna* „als ware het het signaal voor iemand, die een mooie vrouw beloert om haar te

[1]) Door wien deze voorbeelden reeds besproken zijn: V.G. 8, p. 284.
[2]) Kern, V.G. 8, p. 285.
[3]) Vergelijk de verzameling plaatsen bij Kern, V.G. 8, p. 286.
[4]) Kern, V.G. 8, p. 261.

schaken", „*an h.* is feitelijk = „bij het geschaakt worden"; ... het behoort onmiddellijk bij *strīratna* ..." [1]). Met tweemaal *n* (*an*): BY. *rika saṅ Kṛṣṇân tiṅhal iṅ awaṅ-awaṅ n ton ṛṣigaṇa* „toen was het, dat Kṛṣṇa naar het luchtruim keek en de ṛṣi-schare zag", of: „toen, terwijl K. n. h. l. keek, zag hij de ṛ.-s.", of „toen, toen K. n. h. l. k., z. h. d. ṛ-s". Ook bij *r*-verbindingen komt zo'n herhaling voor: Rām. 5, 44 ... *r ayat ikanaṅ laras, r arah-arah ya rikaṅ warayaṅ* „hij legde zijn boog aan, mikte met de pijl", „in dit voorbeeld ... duidt de eigenaardige herhaling de gelijktijdigheid van twee handelingen aan" [2]).

In deze gevallen treedt *n* op voor een grondwoord, dat tevens als objectieve vorm fungeert. Ik voeg nog een aantal voorbeelden van dit gebruik van *n* (en *r*) hieraan toe: Agastyap. 374, 14 *tasmād dravyaṃ ca pālayet*, vertaald met *hetunya n kĕmit drĕwya mas pirak de bhaṭṭāra* „dat is de reden, dat hij de bezittingen, goud en zilver, op last van de godheid bewaakt", vgl. r. 2 *mataṅnya n kinen maṅĕmita drĕwya ... de bhaṭṭāra*; r. 14 heeft de ene groep der hss. *h. n.*, de andere *hetunya*; 378, 31 *saṅ umalaṅi lampah saṅ Daśānana, sĕḍaṅnya n alap śrī Janakarājaputrī* „hij die D. op diens tocht dwarsboomde, ten tijde dat hij Sītā wegroofde", hs. groep x heeft *inalap*, y *n alap*; Ādip. p. 26, 1 *nahan ta hetu mami n pĕgat saṅkeṅ pitṛloka* „dat is de reden, dat ik buiten de p. gehouden ben"; Bhīṣmap. p. 66, 6 *mapa kari prayojana parameśwara, an-tiṅgalakĕn saṅhulun kabeh, lumampah* ... „wat is Uw bedoeling, vorst, dat ge ons allen verlaat en gaat ...?", p. 135, 9. v. o. *ikaṅ wīrayodha ... giri-girin an ton śatajarjarita śarīra bhagawān D.*; p. 79, 20 *maṅkana ta lwir ni panah bhagawān Bhīṣma an tumanĕm iṅ lĕmah ri telasnya n alap hurip nikaṅ dyah Çweta* „op zulk een wijze plantte zich de schicht van Bh. in de grond, na het leven van Ç. genomen te hebben" (skt. *jīvitam ādāya*); p. 140, 10 *wehi mas ... denta ..., kamĕna n takona luṅha riya*; Wir. p. 10, 26 *ṅkana ta sira n salahakĕna de rakryan*; Rām. 2, 14 *sakweh nikaṅ wwaṅ amutĕr maṅigĕl jugânton* „alle personen die karnden leken als te dansen" (Kern), Bal. parafr.: *kaksi*; Rām. in KBW. 1, 511 *riy Ayodhyā tan warah n alah musuh*; Smarad. 6, 19 (hij begaf zich in samādhi; de wapenen kwamen te voorschijn) *laras nirâgöṅ śatapatradāla r alap lawan hru ... turi kucupnya ... minuṣṭi* „zijn grote boog van lotusbladeren nam hij met pijlen ... de knoppen van de turi greep hij in de hand", *minuṣṭi* en *r* (= *n*) *alap* staan op

1) Kern, V.G. 8, p. 268.
2) Kern, V.G. 8, p. 285.

één lijn; 7, 12 (asana en wuñu-bloemen) *śīghrân lĕpasakĕn i bhaṭṭāra tan dwa mañĕne hati nira tumanĕm* „snel schoot hij deze op den Heer af, terstond daarop trof hij hem diep in het hart"; 22, 15 *riṅ paṇḍan ta kunĕṅ kitân lihatanaṅkwa* „of zou ik U moeten zoeken in de paṇḍan-plant?"; 23, 9 *ṅkân paṅgih Manasija tanpa rūpa* „daar vond ze Kāma zonder gestalte"; 38, 3 *ṅkān paṅgih āśrama nira* „daar vond hij de kluizenarijen...." [1]); Arj.-Wiw. 4, 3 *awantĕn mañumbana puḍak ginuritnya..., ndân suswa-suswani kinolnya* „er was er een die een puḍak-bloem kuste en deze bezong...., ze legde ze aan de borsten en omhelsde ze"; 35, 5 (het zou te ver voeren te vertellen...), *saṅsiptân upalakṣaṇakĕna huwus tĕka ta sira...* „kortom men geve van hem nu de voorstelling, dat hij reeds..."; vgl. 7, 8 (... deed zich voor als een jager) *r inte tekâṅ warāha* „terwijl hij het zwijn in het oog hield" (*r* gelijkwaardig met *n*).

Zoals Kern [2]) eveneens opmerkte: naast *n ton* etc. komt, zonder verschil in constructie of betekenis, voor *yan ton*: BY. 46, 9 *kasukan yan ton guru nira* „hij werd met vreugde vervuld bij het zien van zijn leermeester". Speciaal interesseren ons gevallen als BY. 13, 11 *ṅkaneṅ waṇḍira yan kinaryakĕn i saṅ K.* „daar bij de vijgeboom werd hij door K. achtergelaten". Maar in het zinnetje id. 16, 5 *irika yan katon guṇa J.* „toén, bleek de kracht van J." staat *katon* en niet *ton*, omdat geen agens is genoemd of uit het voorgaande is op te maken. Voorts bv. Sutas. (bij Kern, V.G. 275) *yan tiṅhal kadi polah iṅ kumuda* „op het gezicht, zag het er uit als een witte lotus", in het Nieuw-Javaans zou men zeggen: *yen dipun-tiṅali*; Cal. Ar. p. 131 *yan wruh*.

Dat ook *tan* vaak terstond voor een grondwoord staat, is welbekend: Ādip. p. 7, 8 *wruh..., tatan wulat* „... hij kijkt niet naar"; p. 20, 6 *tan ilu*; p. 49 ond. *tan wruh*; Sud. 4, 116 *iṅudanan mañke sañjata, tan tĕtĕs ta sira* „al overstelpte men hem met een regen van wapens, men wondde hem niet"; Rangga L. 2, 15; Cal. Ar. p. 117 *ṅhulun manayuti tan polih*. Meermalen een vaste verbinding: *tan sah, tan yogya, tan-(tar)wihaṅ*, etc. Hierbij zijn dus ook verbindingen, die men in de wandeling actief pleegt te noemen. Het wil mij voorkomen, dat het zinstype Kid. Sunda 2, 4 *ṅoṅ tan tulaka pañuñcaṅ iṅ duṣkṛti* „ik zal niet trachten de slagen van het noodlot af te weren" een voortzetter is van het type Rām. 5, 58 [3]) *aku ta k-aṅĕn-aṅĕn laki*

---

[1]) Over deze plaats Kern, V.G. 8, p. 268 vlg.

[2]) Kern, V.G. 8, p. 274 vlg.

[3]) Vgl. Kern, V.G. 8, p. 279.

waneh „ik denk aan geen andere man". Het verloren gaan van de korte voorgevoegde pronominale vormen en de zeer grote frequentie van het geheel tot eenheid geworden *tan* zullen in dit proces, indien het terecht mag worden aangenomen, de belangrijkste factoren zijn geweest.

Gaan we nu een aantal plaatsen met *den*-verbindingen na en vangen we aan met een geval, dat de indruk maakt een tegenhanger te zijn van het laatstbesproken voorbeeld. Wetb. v. Jonker 43 *den bhukti po olihe ambĕciki ika, palakunĕn ika dene kaṅ adṛwe* „maakt hij er echter gebruik van, dan moet de eigenaar het opeisen", of „indien hij er e. g. v., m....". Het valt op, dat in deze tekst de *den*-verbindingen meestal na een ander werkwoord optreden [1]): 69 *malayu aṅuṅsi omah, den tut dene lawane atukar* „... hij naar zijn huis vlucht en gevolgd wordt door zijn tegenstander in de vechtpartij"; ibid. 135 *woṅ amuṅpaṅ rabi niṅ arabi, den tut mariṅ gnah iṅ woṅ wadon ika* „doet iemand de vrouw van een ander geweld aan, nadat hij haar achtervolgd heeft..." [2]), of: „iemand d. d. v. v. e. a. g. a., hij vervolgt de vrouw...". Men vergelijke hierbij de boven geciteerde plaats BY. 4, 14 *kadi waṅsit iṅ aṅinte strīratnân hañaṅakĕna*; op de plaatsen in het Wetboek vinden we als verschil dat resp. de agens en het „logisch object" zijn toegevoegd. Voorts: ibid. 140 *woṅ wadon aṅiriṅakĕn rara, den atĕrakĕn mariṅ umah iṅ jajaka* „vergezelt een vrouw een meije, brengt ze haar naar het huis van haar minnaar...": 165 *riṅ woṅ amarani kawulane wadon, yen sāhasa den walat* „wat betreft iemand die tot zijn slavin wil gaan, indien hij met geweld haar zijn zin doet", waarbij men het gebruik van *n* achter „adverbiale bepaling" vergelijke, bv. BY. 11, 1 *śīghrân tandaṅ amah-gunuṅ* „snel viel hij aan als een bergstroom"; 172 *riṅ kawula... huwus asahur hutaṅ riṅ gusti, den palakoni wilaṅ gawe, den walat dene gustine lawas* „wat een slaaf betreft, die zijn schuld aan zijn heer betaald heeft, van wien een hoeveelheid werk geëist wordt, wat met geweld geëist wordt door zijn vroegeren meester", vgl. daarbij Rām. 5, 44, hierboven geciteerd [3]); Tantri K. p. 66 *pātaka ni ṅulun den wwati kayw akwéh, den dol ikaṅ kayu, bras ika den watakĕn i ṅulun* „het was mijn rampspoed met veel hout beladen te worden, het hout werd

---

[1]) Ook het imper. *den* staat vaak op een plaats, waar (afgezien van het functieverschil) *n* had kunnen staan; ik wijs bv. nog op T. Pangg. p. 65 *ndah putĕr ta... Mandaragiri, den tĕkĕn nusa* J. „kom, draait de Mandara weer op, opdat hij op Java kome"; Kid. Pam. 4, 228; Sud. 2, 18 e.a.

[2]) Jonker, o.c., p. 127.

[3]) Zie p. 294.

verkocht, daarvoor kwam rijst in de plaats, die rijst werd weer op mij geladen"; waarbij men vergelijke een geval als BY. 19, 1 *ya nimittaṅku n wulat riṅ laṅit* „dat is de reden, dat ik in de lucht kijk"; Kuñj. p. 71 *tan hana den ila²* „er was niets dat je heilig achtte"; Wetb. v. J. 4; 53 *hana..., den gĕnahakĕn*; Çri Tañj. 5, 68 *kady aṅwayaṅ den-taṇḍaki* „het was alsof men een wajang gaf, waarbij gedanst werd", vgl. bv. BY. 11, 10 *W. mapulih n ton bhraṣṭa...* „W. keerde ten strijde terug bij het zien van de val..."; 9 *maṅigĕl yan ton W.* „hij danste bij het zien van W."; Çri T. 7, 6 *aluṅguh den usapi luhe* „ging zitten terwijl ze haar tranen afveegde"; Kid. Pam. 5, 60; 4, 71; Tantu Pangg. p. 121 ond.; Kor. p. 146, 36 *ĕnti... sesi niṅ bhuwana, den taḍah dene....* Men vergelijke voorts met elkaar een plaats als Sud. 1, 94, waar Kalikā Kuntī bezeten moet maken; *(Kuntī) tinututan, Kalikā sampun ūrañjiṅi maṅko* „ze haalde Kuntī in, Kalikā voer in haar" en 1, 76 *sah saki kayaṅan... pun Kuntī katututan den rañjiṅ* „Zij (Kalikā) vertrok van het godenverblijf, Kuntī werd ingehaald (door haar), bezeten (door haar)" of: „toen (terwijl) Kuntī werd ingehaald, voer zij (Kalikā) in haar". Een interessante plaats lijkt me ook: Harṣa Wij. 1, 86a: 's avonds kwam W. te C.; „de bevolking van C. was in angst en zeide dat de vijand kwam": *kagyat kaṅ woṅ C., den sĕṅguh yan musuh prāpti.* Hier had *n* kunnen staan en *den* lijkt mij „oorspronkelijk" in een geval als dit te zijn geweest: „de zaak was dat".

Ik vestig er voorts de aandacht op, dat *den*-verbindingen meermalen een *-in-*, soms ook een *ka*-vorm voortzetten. Bv. Par. p. 27, 7 *tinaji denira T. pisan piṅro tan tĕḍas, den-aturi bhaṭāra asalaha kĕmitan* „hij sneed één-, tweemaal in (den vorst), zonder gevolg; hij verzocht den vorst zijn k. af te leggen", of „toen hij —, verzocht hij..."; Pam. 4, 244 *iṅĕrĕb nora den tolih* „ze sneden het, ze sloegen er geen acht op"; 5, 72 *kaṅ kĕris sinĕlaṅ uni, den aturakĕn kyayi P. anaṅgap*; Rangga Lawe 11, 24 *tiba kasumpĕt den irid* „hij viel, raakte eronder en werd meegevoerd"; Sud. 1, 95 *sinĕndal raden pun S., tur dentalinin* (v.l. 4 hss. *dentaleni*, één hs. *talenin*) *taṅane* „Raden S. rukte men mee en daarbij bond men zijn handen"; 4, 18.

Vóór een *-in-* of *ka*-vorm: Kid. Sunda 2, 100 *tameṅipun den kiñci, pĕdaṅe iṅunda*; Rangga Lawe 11, 52 *t. d. k., dukduke i.*; 48.

Na een *-ĕn*-vorm: Naw. p. 41, 10 *tan sĕṅganĕn ati rasa.... den kon mami amet* „denk niet met mij te willen sympathiseren... Mij heeft men opgedragen...".

Er zijn ook plaatsen, waar geen werkwoord voorafgaat, bv. Çri

Tañj. 1, 20 *kĕkĕjĕr ira sampun rumuhun, riṅ batur parane, ni S. T. den ulati* „de (bekende) vlinder was hem vooruitgegaan en naar de kluizenarij gevlogen; hij zocht S. T. op"; Kid. Sunda 2, 195; Sor. 2, 119 *paran bhaya den-rasani* „waarover zouden ze toch beraadslagen"; Tantri p. 68 *maṅkin kami den bwati dahat*; Naw. p. 41, 8; Kor. p. 102, 16 *ya ta den pĕluk ṅhulun*; p. 182, 13 *bala mami wus akweh kwaṅnya den tadah*; Rangga Lawe 11, 10.

Soms staat de *den*-verbinding achter *kaṅ* of *siṅ*: Wetboek van J. 51 *ulih²ane kaṅ den-coloṅ mulihânikĕl piṅ ro* „al wat de dief gestolen heeft moet hij dubbel vergoeden"; 61 *kaṅ den gitik den banḍĕm* etc., tegenover *kaṅ aṅgitik*; Koraw. p. 74, 19 *mapa kaṅ den ucap* „wat wordt er over gezegd?"; Rangga Lawe 9, 78 *siṅ den tĕmpuh rĕbah*. Vgl. ook een plaats als Kid. Sunda 3, 71 *mantuka riṅ Hariloka den iṣṭi* „om terug te keren naar de H. waarnaar hij verlangde". In de zin van een gebod: Kid. Sunda 2, 144 *sanjatâguṅ kaṅ den uṅsi* „het hoofdleger moet (ge) aanvallen".

Na *tan*: Tantri p. 70 *yadyan malaywa kita umeta urip, masa tan den tuta* „vluchten we om ons leven te redden, dan zullen ze ons wel nazetten"; Wetb. v. J. 171.

Dan zijn er ook gevallen als Rangga Lawe 9, 6 *K. srĕṅĕn tan biṣa aṅucap, basahane den wiṅkis* „K. was vertoornd, kon niet spreken, hij stroopte zijn kleed op"; 73 *M. tumandaṅ ṅaṅgĕhi bala, tameṅipun den kiñcik*. Hier is de volgorde der woorden dus anders.

Bezien we nu het in Middel-Javaanse teksten welbekende zinstype *den ... denira* etc., dw.z. dat waarin een *den*-verbinding wordt gevolgd door *denira, dera, dene* etc. + eigennaam of aanduider van een zelfstandigheid als uitdrukking van den agens. Bv. Par. p. 2, 26 L. vindt een kind: „*sinambut iṅĕmban bhinakta mantuk, den aku wĕka dera L.* „hij nam het op, droeg het in zijn armen mee naar huis, waar hij het als kind aannam", als we de vertaling van Brandes [1]) volgen; men kan ook met: „..., terwijl hij het... aannam" weergeven, of met „toen hij het naar huis gedragen had, nam hij het als kind aan". Andere voorbeelden: Koraw. p. 146, 36 *ĕnti si tĕmbe sesi niṅ bhuwana, den-taḍah dene tanaya mami* „zo dadelijk zijn alle inwoners der aarde uitgeroeid, verslonden door mijn zoon"; hier is de aanduiding van den agens zelfs noodzakelijk. Zo ook ibid. p. 108, 8 *satuhuk tĕmbe anaa polahaṅku dudu, den-cĕṭa dene nanak G. iki* „indien ik ooit in mijn hele verdere leven een misstap mocht begaan,

[1]) J. L. A. Brandes, Pararaton² (V.B.G. 62), p. 47.

wordt die door zoon G. georakeld". Agensaanduiding is ook bij een *in*-vorm welbekend; een voorbeeld van een *-in*-vorm na *n* + agensaanduiding: ibid. p. 74. 18 *matannya n sinanguh lĕwih de san brāhmaṇa.* Indien het juist is, dat de *den*-verbindingen oorspronkelijk speciaal optraden in voortzettende zinnen, na andere werkwoordsvormen, dan is de veronderstelling niet te gewaagd, dat de agensaanduiding in verscheidene gevallen oorspronkelijk verduidelijkend, epexegetisch, zo al niet pleonastisch was. Dergelijke toevoegingen mag men in omgangstaal verwachten. Kor. p. 80, 31 bv. lezen we: *dak taḍah kita manko denku* „meteen eet ik u op". Aanduiding van den agens zowel in de werkwoordsvorm als door een wijzer is ook in het Maleis verre van onbekend: Boma (VL.) p. 262, 13 v. o. *maka sĕgala hal S. dan J. itu dilihatnya oleh segala hulubalan*; H. Toeah (VL.), p. 304, 10 *maka oleh H. L. akan sirih masak ... dipĕrsĕmbahkannya.*

Kern heeft terecht de opmerking gemaakt, dat een constructie als „het gebruik van *den* geheel met de waarde van njav. *di*, zowel voor het passief als voor de modale imperatief", waarvan hem geen andere voorbeelden dan uit de 14e eeuw bekend waren, „toch wel lang in de volkstaal in zwang geweest (zal) zijn, vóórdat ze waardig gekeurd werd in de deftige stijl van een kunstdicht gebezigd te worden" [1]. Hij wijst bovendien op de mogelijkheid, dat een omwerker of afschrijver een oudere vorm door een jongere vervangen kan hebben. Inderdaad, de omstandigheid dat de zg. Middel-Javaanse teksten, die zonder twijfel dichter bij de gesproken taal stonden dan de zuiver Oud-Javaanse, deze constructies met *den* in grote frequentie vertonen, wijst op de juistheid van het reeds a priori waarschijnlijke vermoeden van Kern. De door mij veronderstelde oorsprong van de *den*-verbindingen zou in een in de volkstaal welbekend procédé, uitbreiding met een versterkend woordje, liggen. Er lijkt me geen bezwaar te bestaan in *de* het woord voor „werk" te zien: men vergelijke het boven besproken *we*. Gelijk bekend [2]) heeft *de* in verschillende verbindingen andere betekenis aangenomen: *ri denya n* „doordat"; njav. *déné* „wegens, in verband met het feit dat etc."; *de* als hulpwoord bij de substantiveringsconstructie. Ook *de* + *n* > *den*, neem ik verder aan, heeft op de duur een functieverandering ondergaan. Men is het nl. gaan opvatten als drager van het „modale" of „objectieve" (zg. passieve) begrip, dat aanvankelijk lag in andere elementen

---

[1]) Kern, V.G. 10, p. 8.
[2]) Zie ook boven, p. 286 vlg.

van de zin. Een dergelijke wijziging in functie is van elders niet onbekend.

Er zijn echter plaatsen in de ons bekende teksten, die buiten het kader van het hier besprokene vallen of schijnen te vallen. Indien werkelijk *den-* (obj.) op de door mij aangenomen wijze ontstaan is, nl. uit *n*-verbindingen, hoe is dan het zinstype *mapa kaṅ den-ucap* „wat wordt (erover) gezegd" (Kor. p. 74, 19) te beoordelen? Hier toch is *k. d.-u.* subject en *m.* praedicaat. Het komt me voor, dat dergelijke zinnen zijn ontstaan, toen voor het taalbewustzijn de door mij aangenomen oorspronkelijke betekenis van de *den*-verbinding niet meer leefde, m.a.w. toen *den-ucap* geheel en al een eenheid, een „objectieve werkwoordsvorm" was geworden. Dat werkwoordsvormen *kaṅ, niṅ* etc. voor zich kunnen krijgen is ook van andere plaatsen welbekend: S. hy. kamāh. (ed. K.) p. b43 *mapa de niṅ lumĕkasa*? „wat is de wijze om te werk te gaan?".

Merkwaardig zijn de verbindingen met *depun,* die in verschillende Middel-Javaanse geschriften te vinden zijn. Bv. Par. 23, 7 *sama depun-buñcal antukipun aruru maja punika* „hij wierp al wat hij van die madja's gevonden had weg"; *depun* is hier geheel gelijkwaardig met *den* en njav. *di-*. In de Sorāndaka, waar deze *depun*-formatie verscheidene malen voorkomt, fungeert hij ook als modale imperatief: 1, 43 *dinayan depun aris* „behandel hen rustig"; 2, 98 *depun yatna iṅ wiṣṭi* „wees op uw hoede voor gevaren"; 3, 8 en 41 *depun muṅgu*; 2, 101 *depun tegêṅ pati* „ik moet ongevoelig zijn voor de dood". Ook vindt men er (1, 44) *nṛpati depun kawruhana ala ayu niṅ sarat* „de vorst moet letten op onheil en geluk van de wereld". Dit *depun* herinnert ons aan njav. *dipun-,* wat nu de kramavorm is. Omdat klankovergang *e* > *i* niet waarschijnlijk is, zou ik eerder geneigd zijn in *dipun* product van zg. contaminatie te zien, en wel uit *di* en *depun*. Maar wat is dan *pun*? *Pun* is zonder twijfel identiek met *pun*, dat reeds vroeger als deftiger vorm naast *si* (thans als krama) optreedt: bv. Sor. 1, 71 *pun dĕmaṅ Sora*[1]). Dit *pun* komt echter ook voor als zelfstandig (allleenstaand) aanwijzend voornaamwoord, „of wil men persoonlijk voornaamwoord" (Kern), bv. Ādip. *sarwāstra ni pun* „alle wapenen van die (hen)"[2]). De verbinding *depun* lijkt mij te vergelijken met *demu, denta* + overeenkomstige werkwoordsvorm, bv. Kor. p. 126, 30 *mapa denta takwanakĕn iṅ kami* „waarnaar vraagt

[1]) Zie ook Kern, V.G. 8, pp. 158 en 165.
[2]) Zie verder Van der Tuuk, K.B.W., IV, p. 14.

ge mij?"[1]); T. Pangg. p. 103 *matañnyan demu wehi matĕmahan wil* „dat gij hen daarom een wil laat worden"; p. 120 *aja kami dentapateni* „doodt mij niet"; Naw. p. 76, 22 *denta pakṣakĕn marĕka mariṅ surālaya... iṅoṅ umarĕka* „gij dwingt mij naar het godenverblijf te gaan"; p. 75, 13 *bhaṭṭāra L. ayo derâku rorowaṅ* „gij moet god L. niet als kameraad erkennen"; p. 48, 23 *prana tĕmĕn kaṅ dera-takonakĕna* „zeer gevat is wat ge vraagt". Ook met *a*-vormen: Çrï Tañj. 6, 23 *aja derâlarânaṅis* „ween niet zo bedroefd". Met een suffix van de derde persoon: Çri Tañj. 5, 23 *dene-pet kapatianya* „(dat) die zijn dood nastreefde"; Kor. p. 194, 8 *ĕlor denira-tuduh* „hij toonde het Noorden".

Ter verklaring van deze constructie zou ik in overweging willen geven uit te gaan van de destijds door Kern besproken[2]) constructies *dayanta t(a)-pati ya* (K. O. VII) „moge hij door u (o goden) gedood worden", „eig. moge het uw werk (toedoen) zijn, dat gij hem doodt (of: dat hij door u gedood wordt)" (Kern[3])); Rām. 15, 37 *he nātha, wyartha denta t-haruhara* „o vorst, het heeft geen zin, dat ge U ongerust maakt". Hier is *denta t. h.* subject en *w.* praedicaat; de constructie van deze zin is in hoofdzaak gelijk aan andere substantieve constructies met *de*, bv. Ādip. p. 94 *apagĕh deṅku amitra lawan rasika* „mijn vijand-zijn met hem (is) bestendig", d.w.z. (dat) ik bestendig vijand ben met hem"; *kawas deṅku aṅawruhi*... „ik weet zeker, dat..." (Sor. 2, 75); Kid. Pam. 4, 192 *akeh de ṛakryan P. amet upāya* „Heer P. zocht vele listen"[4]). Luiden in de oudste teksten zinnen als „ik wil liever sneuvelen, zei hij", „dat is de reden dat ik afscheid van U neem", „tengevolge van het feit, dat ik mij bezondigd heb van U weg te lopen, verlang ik...", „waartoe moet het dienen, dat ik wakker gemaakt word?" resp. *lĕhĕṅ aku k-matya liṅnya* (Rām. 22, 89); *nahan hetunya k-amwit ri kita* (id. 19, 31), *saṅke doṣaṅku k-aṅlĕs,... mahyun* (id. 19, 24), *aparan ike prayojana matañnya aku g-winuṅu* (id. 22, 9) etc., later zijn de korte pronomina verdwenen en vindt men wendingen als *ya ta nimitta ni ṅulun sĕmu wiraṅ* „dat is de reden dat ik beschaamd ben" (Tantri K. p. 49); *ndi ta ṅgonta*

---

1) Zie ook Swellengrebel, Korawāçrama, p. 19* vgl.

2) Kern, V.G. 8, p. 278 vlgg.; vgl. p. 306. Zoo ook hierboven, p. 290 vlg.

3) Kern, o.c., p. 280.

4) Oorspronkelijk als appositie bij een voorafgaande uiting stond *de* + pron. suff. in zinnen als Kor. p. 76, 18 *wus pwa wiwara atiṅku maṅke den tāwarah* „verhelderd is nu mijn hart door Uw onderricht". Subst. constr. ook Tantri K. p. 202, 8 v.o. *mināṅsa waṅkenya... deniṅ p. S...., denyāmāṅsa mawarĕg²-an* „de lijken van... at p. S. op, die er zich geheel aan verzadigde".

woruh... „hoe weet ge dan..." (T. Pangg. p. 87); *ih, paran ta donta marañke* „wel wat is Uw doel met hier te komen?" (id. p. 84); *apa gawenta marañke* „waarom komt ge hier?" (ibid.); *apa denta takwanakĕn bhaṭāra* „wat vraagt ge naar den Heer?" (id. p. 102) [1]); *marma niṅsun eñjaṅ prāpti* „de reden waarom ik vanmorgen hier ben gekomen" (Sor. 2, 15); *don pakanira asewaka*... „gij moet zelf in dienst gaan" (Par. 22, 8). Bij de op twee na laatste plaats tekent Pigeaud [2]) aan: „De substantief-constructie *d. t.* wordt hier zo gebruikt, dat ze... vertaald kan worden als een zg. verbogen werkwoordsvorm...". M.i. is het geen substantief-constructie meer. Reeds Kern wees er op [3]), dat in de zinnen van het type *nahan hetu nira n-wijil prihatin* „dat was de oorzaak, dat zij bedroefd naar buiten kwam" (Smar.) (en zo *kāraṇa niṅ* etc.) de *n* ontbreken kan: *hetu niṅ waṅ mapaṅguh* „de reden dat ik een samenkomst (met U) heb". Zo is later gewoon: *apa dwan iṅ bañu mili minḍuhur*? „wat is de bedoeling van het water naar boven te stromen?" (T. Pangg. p. 86), terwijl Bh. Y. 2, 3 heeft *don ira n lari mare nṛpa* „zijn doel was te gaan naar den vorst". Ook in dezelfde tekst beide gevallen. Cal. Ar. p. 140 m. *enak denira n umilag* „gerust vertrok hij"; p. 131, r. 9 *haywa pepeka denta umikwa ri ṅoṅ* „weest niet nalatig mij te volgen". Eveneens merkte Kern op [4]), dat men in het NJav. in plaats van ojav. *ri huwusnya n*, *ri sampunya n* zal zeggen *sawuse, sasampunipun*, en dit met een volgend gezegde, bv. *mañan* zal verbinden zonder enig element, dat aan *n* beantwoordt. In plaats van *ri tĕlasnya n alap hurip*... „nadat hij het leven... had genomen" (Bhīṣmap.) lezen we inderdaad in jongere teksten *wus ira añruṅu* (Kid. Sunda 1, 58a). Naast *nahan hetu nireki śīghra n umijil* „dat was de reden, dat ze snel naar buiten kwam" (Smar.); *eñjiṅ kāla nira n lumampah* „'s ochtends vróég toog ze op weg" (id.) lezen we Tantri K. p. 50 *ya ta hetu Çrī M. tumĕmwakĕn ikaṅ keśwaryan* „dat is de oorzaak dat Z. M. macht teweegbrengt".

Op overeenkomstige wijze — zo wil het mij voorkomen — zullen nu zinnen van het type *wyartha denta t-haruhara, dayanta ta-pati ya* etc. zijn voortgezet door zinnen zonder de korte gepraefigeerde prono-

---

[1]) In het laatste voorbeeld (vgl. Kor. p. 46, 35 *paran denta takwanakĕn uwa aji* kan *t* voor *takwanakĕn* in de aanvangsconsonant van dat woord zijn opgegaan.

[2]) Pigeaud, De Tantu Panggĕlaran, p. 169, n. 2.

[3]) Kern, V.G. 8, p. 263.

[4]) Kern, V.G. 8, p. 262.

mina, zoals T. Pangg. p. 103 *matanya n demu wehi matĕmahan wil,* etc.

Naast *depun-* (zie boven) vindt men ook *denpun-*, bv. Çri Tañj. 6, 20 *patrĕm babu denpun-gawa* „(terwijl) ik mijn dolk meenam" [1]. Ik zou hierbij willen wijzen op het gebruik van *den* i.p.v. *de* in sommige teksten, bv. Kor. p. 102, 32 *masâwora den mami?* „hoe zou het door mij door elkaar raken?"; T. Pangg. p. 72 hs. D *kapaṅgih den saṅ...; tinuta bhaṭṭārī den saṅ K.*; p. 68 hs. D *binuru den saṅ R.*; Tantri K., p. 104, 2; 136, 4; 176, 17; Çri Tañj. 5, 188; 6, 18. Ook *denmu*: Sud. 4, 170 *iṅoṅ pĕjah denmu.* Het is mij niet mogelijk, deze nevenvorm van *de* te verklaren: dialektische of vulgaire variant van *de* met nasalering voor het er mee nauw verbonden woord? Overigens staat naast *na* „zo": *nan*, naast *nda* „zie, toch, echter, daarop": *ndan*. Anderzijds komt ook *de* voor, waar men *den* verwacht: Wetb. v. Jonker 259 *anak iṅ woṅ len debuñjal* „een te vondeling gelegd kind van anderen", Jonker [2]) voegt hier toe: „l. *den-b.*"; bedorven lezing of inverse analogie?

Voort zou ik willen veronderstellen, dat *di-* als vormend element bij de „voluntatief" is gaan optreden (zo in het N.Jav. ngoko, naast het literaire en deftige *den*), toen *di-* en *den-* in de objectieve (zg. passieve) vorm naast elkaar gebezigd konden worden [3]. Wat de objectieve *di*-vorm betreft, hier lijkt mij de door Kern [4]) implicite uitgesproken hypothese nog steeds de eenvoudigste: deze Javaanse vorm is identiek met de overeenstemmende Maleise *di*-formatie etc. Duister blijft dan de oorzaak van de afwezigheid van *di-* in de oudere Javaanse literatuur. Men kan veronderstellen dat het in geografische of sociale milieus bestond, die in de oudste tijd niet in de literatuur aan het woord kwamen.

Er zijn enkele plaatsen, waar een *den*-vorm gevolgd wordt door een pronominaal suffix: Kor. p. 146, 8 *ana manambah iṅ lĕmbu, ... a. m. iṅ manuk k., den-sĕmbahnya* „sommigen maken de sĕmbah voor runderen, ... anderen voor k.-vogels; (voor dat alles) maken zij een sĕmbah"; Çri Tañj. 5, 130 *den-gagawenya cĕcĕnṭuṅ* „zij maakten op allerlei wijzen haarlokken" [5]). Swellengrebel [6]) vermoedt, dat deze

---

[1]) Er is een variant *den-sun-gawe*, door Pryono, Çri T. p. 14 + m.i. terecht als contaminatie uit *d.-g.* en *s.-g.* verklaard.

[2]) Jonker, Wetboek, p. 90.

[3]) Zo ook Jonker, Bijdragen 65, p. 324.

[4]) Kern, V.G. 8, p. 308.

[5]) Zie ook Pryono, o.c., p. 14 +.

[6]) Swellengrebel, o.c., p. 18*.

vormen kunnen zijn ontstaan doordat het taalgevoel *den*-vormen en *-in*-vormen, waarbij deze suffigering gewoon is, heeft gelijkgesteld. Intussen komt ook een dergelijke *an*-verbinding wel eens voor: Sutas. (bij Kern, V. G. 8, p. 273) *yekân tikân suṅakĕnanta* „dat is hetgene, dat door u geschonken moet worden"; ook hier is de agens door een suffix aangeduid. Vermelding verdient nog Tantri K. p. 154 *ana upāyaṅku, den sĕṅgahnyânaknya katunw iṅ apuy,* door Hooykaas niet kwaad vertaald: „Ik weet een middel, waardoor ze in de mening moet verkeren, dat haar kinderen verteerd zijn door vuur".

In de Sudamala (4, 31) schijnt voor te komen een propositief-*den* met gesuffigeerd pronomen: *den tulusira sanak,* door Van Stein Callenfels [1]) vertaald met: „ik beschouw je geheel alsof je een bloedverwant waart"; m.i. is te begrijpen *den tulus sira sanak.*

Interessant is Cal. Ar. p. 121 m. *demu saṅguh ko maweta mahurip?* „denk je dat je nog langer zoudt leven? Hier staat *demu* wel in de zin van „wat jou betreft, jij" voorop [2]).

Hierboven kwamen enige malen verbindingen van *nda* + werkwoordsvorm ter sprake. Het wil mij voorkomen, dat men daaraan nog een argument kan ontlenen ten gunste van de oorspronkelijke identiteit van de twee soorten *den*-vormen. Naast de zg. propositieven van het type *ndak-warah ta kita* „laat ik u dan onderrichten" (Ādip., p. 35 [3])), komen, gelijk door Pigeaud [4]) is opgemerkt, ook *nda*-verbindingen voor zonder propositieve kracht: T. Pangg. p. 87 *katon kita ṅisiṅ riṅ lwah, matannyan dak-* (zo Pigeaud, maar men kan ook transcriberen: *matannya ndak-*) *walekĕn ikaṅ banyu* „ik zag dat ge uw gevoeg deed in de rivier, daarom heb ik het water doen terugkeren". De door Pigeaud (aarzelend) gegeven verklaring: uit „daarom dacht ik: „laat ik het w. d. t." lijkt mij onwaarschijnlijk, eveneens zijn door anderen [5]) gedeelde opinie, dat zich het zg. subjectieve passief van de jongere taal uit de zg. passieve propositief heeft ontwikkeld [6]). Het wil mij voorshands voorkomen, dat we, als we uitgaan van de constructie *mataṅ iko ko m-pujīriya* „dat is de reden, dat gij hem prijst" (Rām. 5, 35); *ndya hetunyât-tonton palaga mami...* „wat is de reden, dat gij mijn strijd aanschouwt ...?" (id. 6, 168); *na hetunyâd-*

[1]) Van Stein Callenfels, VBG. 66, 1, p. 99.
[2]) Zie boven, p. 287.
[3]) Zie Kern, V.G. 8, p. 300.
[4]) Pigeaud, o.c., p. 16 vlg. Zie ook Swellengrebel, o.c., p. 19*.
[5]) Zie Kiliaan, Javaansche Spraakkunst, p. 144 en 306.
[6]) Zie ook de kritiek van Haaksma, o.c., p. 50 (vgl. Esser, TBG. 75, p. 294).

laku „dat is de reden, dat ge gegaan zijt" (id. 21, 109) etc., en aannemen, dat het woordje *nda*, dat o.a. met „zie!, ziedaar!, namelijk" is weer te geven, in de omgangstaal, verlevendigend, releverend na *matannya* is opgetreden; vgl. bv. ook Rām. 13, 32 *nihan taṅ Āditya yadin ya patyana, nda kam-rĕmuk hyaṅ Pṛthiwī* „zie, al ware het de Zon, we zouden hem vernietigen, (wel) we zouden de Aarde verbrijzelen". Men kan dan aannemen, dat uit de combinatie *nda* + *k-* zich het zg. subj. passief (njav. *layaṅe dak-waca* „ik lees de brief") heeft ontwikkeld, anderzijds, zonder formele uitdrukking van het propositieve begrip, de zg. passieve propositief *ndak-warah ta kita* [1]). Daarnaast de zg. actieve propositief *ndak aminta pĕhan ri kita* „ik zou U om melk willen vragen" (T. Pangg. p. 77). Als bezwaar tegen deze visie kan men aanvoeren, dat *ndak*-vormen, die dienen om een feit te stellen, pas laat in het Oud-Javaans en dan nog niet algemeen schijnen op te treden, terwijl die welke een voornemen te kennen geven, oud en frequenter zijn. Hiertegen zou zich dan weer laten opmerken, dat *ndak*-vormen in de laatste functie eerder in de taal der hogere literatuur kunnen zijn doorgedrongen en daar in een behoefte voorzagen; voor het stellen van een feit kunnen zij lang te „krachtig" gevonden zijn.

1) Het is mij niet mogelijk, de zienswijze van Haaksma (o.c., p. 52) te volgen.

DE RAAD VAN JUSTITIE DES KASTEELS BATAVIA ALS MINDERE RAAD.

AANTEEKENING DOOR

Dr C. GERRETSON.

In de opmerkelijke bijdrage, waarmede Mr. J. van Kan in het vorig deel van dit tijdschrift onze kennis van de rechtsgeschiedenis der Compagnie heeft verrijkt [1]), gaat de schrijver uit van het standpunt, dat „in de dagen der Compagnie" de „Raad van Justitie des Kasteels Batavia" .... „met het hoogste rechterlijk gezag bekleed was". Het geviel, dat ik van deze uitspraak kennis nam, terwijl ik doende was met de boekuitgave van een Gids-artikel, waarin ik stelde dat deze Raad, althans in Coen's tijd, slechts een „mindere raad" was, „een veelzins ondergeschikt, afhankelijk en plaatsvervangend hulporgaan van de Hooge Regeering, welks uitspraak" (in een door mij behandelde halszaak) [2]) „slechts de waarde bezat van een advies aan Landvoogd en Raden van Indië, wier college, bij aanwezigheid te Batavia, naar den uitdrukkelijken wil van den Souverein der Republiek, het hoogste en in halszaken eenig tot strafbepaling bevoegde college bleef" [3]). De tegenstelling van beide voorstellingen is frappant en mocht, naar 't mij voorkwam, niet onopgelost blijven. Doch tijd en ruimte ontbraken mij, om in de bedoelde uitgave op de zaak in te gaan. Ik moest mij dus beperken tot de toevoeging van een noot: „ook na zorgvuldige overweging van" (Van Kan's) „artikel meen ik mijn voorstelling, althans voor Coen's tijd, te moeten handhaven; haar juistheid hoop ik elders aan te toonen". Aan dit voornemen ga ik hier gevolg geven.

Het belang van het geschilpunt is tweeledig. In 't bijzonder is het van belang met betrekking tot het onderwerp van mijn bedoeld

---

[1]) *Het Rechtsmiddel der Revisie voor den Raad van Justitie des Kasteels Batavia*, in *Bijdragen*, enz., Dl. 102, 1e en 2e afl., p.i., e.v.

[2]) De bekende zaak van Pieter Cortenhoeff en Saartje Speckx.

[3]) *Coens Eerherstel*, Amsterdam, 1944, p. 86, noot 3.

artikel; de waardeering van het ambtelijk karakter van Nederlandsch-Indië's stichter. Is Van Kan's standpunt juist, dan is ook juist het oordeel van De Jonge, die Coen beticht, in het proces van Pieter Cortenhoeff en Saartje Speckx „meer dan geoorloofd was, zijn invloed op de afhankelijke rechters" te hebben doen gevoelen [1]); een betichting die, ware zij juist, een ernstige smet zou werpen op Coen's naam. Want, behoeven tekortkomingen in het particuliere leven geen afbreuk te doen aan de grootheid van een man als publieke persoonlijkheid, de gaafheid dier grootheid is onherstelbaar geschonden, zoo hij overtuigd wordt van opzettelijke krenking van een belang, in casu de administratie van goede justitie, waarvan de behartiging hem als ambtsplicht bijzonderlijk is toevertrouwd. Doch ook in 't algemeen is het geschil van belang voor de kennis van de vroegste organisatie, resp. rechterlijke organisatie der Compagnie in Indië, waarvan zooveel ons nog onbekend is.

De oorsprong van het geschil ligt wel in een ietwat uiteenloopende waardeering van een der hoofdbronnen van onze kennis van deze materie. Van Kan heeft, bij de bestudeering van zijn onderwerp, voor de allervroegste tijden der Compagnie voornamelijk gebruik gemaakt van de voorstelling van Van Dam's *Beschrijvinge,* waarvan de voortreffelijke, onlangs voltooide, uitgave Stapel's voor de geschiedenis van Nederlandsch-Indië zoo vruchtbaren levensarbeid heeft mogen bekronen. Van Dam's werk is echter geen zuiver geschiedwerk in den modernen zin des woords; het is, in de eerste plaats, een handboek voor Bewindhebbers; het geeft daartoe hun destijds bereikte standpunt weer en bezigt het verleden, zoo veel doenlijk, als rechtvaardigend antecedent van de in zijn tijd vaststaande „gronden en maximes". In werkelijkheid heeft de organisatie der Compagnie, sedert hare oprichting, een snelle ontwikkeling doorloopen, die eerst na Coen's dood tot staan begint te komen. In dat begintijdperk waren nog vele dingen onvast, die later zóó vast zijn komen te staan, dat men zich maar liever niet meer herinnerde, dat het eenmaal anders geweest was. Tot die dingen behoort ook de positie van den Raad van Justitie.

Uit die onvastheid van de organisatie der Compagnie, die aan de „opvatting" der gezagdragers een groote speelruimte gaf, vloeide in de eerste jaren der Compagnie een zee van penibele vraagstukken voort, die men kennen moet om het beleid van een groot leider als

---

[1]) Vgl. *J. K. L. de Jonge: De opkomst van het Nederlandsch Gezag over Java,* 's-Gravenhage, II, 1870, p. LXXXIII.

Coen met billijkheid te kunnen beoordeelen. Het is geenszins mijn bedoeling, mij in die zee te wagen. Ik zal mij tevreden houden, zoo het mij gelukt, aan de hand van vrijwel uitsluitend de tot dusver gedrukte bronnen, mijn standpunt in het boven geformuleerd geschil voor de lezers aannemelijk te maken.

En voorts zal ik mij bepalen tot het stellen van eenige vraagteekens bij punten, die mij voorkomen nadere opheldering te behoeven.

Er is echter één grondvraagstuk dat wij, vóór wij overgaan tot de behandeling van ons eigenlijk onderwerp, even moeten aanroeren, omdat de quaestie van de rechterlijke organisatie er nauw mede samenhangt. Wat was het staatstype van den „Nederlandschen Staat in Indië"? De Indische Regeering oefende haar gezag uit bij delegatie van de moederlandsche; voor een juist begrip moeten wij ons dus wenden tot de Republiek. De Vereenigde Nederlanden waren tot zelfstandigheid gekomen in een tijdperk waarin een nieuwe Staatsidee, die der Staatssouvereiniteit, tot gelding was gekomen. Wilde de Republiek dus een plaats innemen als gelijkgerechtigd lid van de nieuwe Europeesche statenmaatschappij, dan diende zij zich erkenning te verschaffen als souvereine staat. Doch dat ging maar niet zoo gemakkelijk! De oorzaak daarvan lag in haar gemengden regeeringsvorm: de Prins en de Staten Generaal, wier onderlinge verhouding, ten tijde van de stichting der Compagnie en de eerste jaren daarna, nog zeer zwevend was, en nog allerlei ontwikkelingen toeliet. Volgens de theoretici van de nieuwe staatsidee, Bodin voorop, bezaten alleen die staten, welke een der drie klassieke typen, Democratie, Aristocratie en Monarchie, zuiver representeerden, de souvereiniteit; deze kwam echter aan staten met een verdeelde oppermacht niet toe. Dit standpunt was, theoretisch, volkomen begrijpelijk. Immers de idee der Staatssouvereiniteit had zich gevormd in tegenstelling met den dualistischen Staat der middeleeuwen; staten als het Roomsche Rijk, waar de oppermacht tusschen Keizer en Rijksdag, als de Republiek, waar zij tusschen Prins en Staten-Generaal verdeeld was, en deze macht dus, deels monarchaal, deels collegiaal, werd uitgeoefend door organen, die rechtens van elkaar afhankelijk waren, konden dáárom niet als souverein erkend worden, omdat de éene drager van de summa legibus soluta potestas, waarmee de nieuwe staat stond en viel, ontbrak. Begrijpelijk dat de jaloersche buurkoningen van deze theoretische incapaciteit maar al te gaarne gebruik maakten, om de opstrevende Republiek de intrede in de Europeesche statenmaatschappij te belemmeren; begrijpelijk ook dat de Republiek, in haar

strijd om toelating, gaarne aanleuning zocht bij het reeds lang tot die maatschappij behoorend Venetië; deze toch was, als zij, een Republiek, maar eene die in het volkenrechtelijk verkeer door den Doge monarchaal werd vertegenwoordigd.

Toen nu de Regeering der Republiek met de Compagnie te rade ging om in haar zich ontwikkelend handelsrijk een centrale regeering in te stellen, spreekt het vanzelf dat zij, juist in verband met deze moeilijkheid, er bijzondere aandacht aan besteedde, om deze regeering te bekleeden met de plena potestas, die de kracht en de klem van een modern staatsbestuur uitmaakte. In deze potestas toch was de middeleeuwsche verbrokkeling van machten overwonnen; zij omvatte, onverdeeld en onverdeelbaar, de volle besturende, wetgevende en rechterlijke macht. Geen wonder dan ook, dat, bij de resolutie van 27 Nov. 1609, deze regeering, de G. G. en Rade van Indië, wordt „gecommitteerd en onthouden om.... regt en justitie, zoo in 't crimineel als in 't civiel te administreeren". De Hooge Regeering van Nederlandsch-Indië is dus ab ovo het Opperste Rechtscollege in het handelsrijk der Compagnie. Inderdaad treden, van het begin af, G. G. en Rade ter plaatse van hun tijdelijk verblijf, als zoodanig op, waarbij hen de reeds aanwezige fiscaal ter beschikking staat. Wel krijgt in art. 1 van de gelijktijdige instructie van den eersten Landvoogd Both, de Hooge Regeering last om alle *andere* kantoren en kwartieren te voorzien van colleges, die daar in *civiele* zaken zullen recht doen; maar dit doet aan hare positie als Opperste Rechtscollege natuurlijk geen afbreuk. Waarom echter slechts „andere kantoren" [dan Bantam], en waarom slechts „in civiele zaken"? De reden is, dat de quaestie van de rechterlijke organisatie, bij de instelling van de centrale regeering, reeds niet meer in haar geheel was; geen gemeenschap, hoe klein ook, kan, hoe kort ook, buiten rechtsbedeeling. Zoolang zich de handelsvaart der Nederlanders bepaalde tot de Europeesche wateren, bleef, behoudens een beperkt disciplinair tuchtrecht van schipper of scheepsraad, de rechtspleging over de opvarenden der handelsvloot in den regel opgedragen aan den rechter in de thuishaven. De vaart op Oost-Indië maakte echter een nieuwe regeling noodig. Bij den langen duur der reizen was de tijdige aflevering der delinquenten aan den thuisrechter ondoenlijk; de handelsschepen der Compagnie kregen bovendien, door het verleenen van offensieve commissiebrieven, al spoedig het karakter van oorlogsschepen. Op de oorlogsvloot nu was, krachtens de ordonnanties op de Admiraliteit, de, in beginsel voor alle zaken den

Admiraal voorbehouden, rechtspraak, voor de disciplinaire gevallen, aan den scheepskrijgsraad toegewezen. In aansluiting aan deze regeling werd nu, bij Maurits' Artikelbrief van 16 Mei 1595, de volle rechtsmacht over de opvarenden der voor Oost-Indië bestemde vloot, verleend aan den generalen scheepsraad. Wanneer dan begonnen wordt enkele kooplieden en assistenten het doode seizoen op verschillende Indische handelsplaatsen te doen overblijven, wordt dit scheepsrecht ten behoeve dezer kleine nederzettingen, mutatis mutandis, naar den wal overgebracht. Dergelijke noodrechtbankjes hebben op verschillende plaatsen, o.a. te Banda, bestaan. Slechts een ervan heeft voor ons onderwerp beteekenis; die te Bantam, waar in 1603 een groep van 9 Hollanders onder den kapitein-opperkoopman Wittert in een steenen loge wordt achtergelaten. Uit deze groep wordt een bankje van vier personen geformeerd; behalve Wittert als president, worden bij art. 3 van diens Particuliere Instructie, 3 bepaalde personen als mede-raden aangewezen: er is dus sprake van een college met, althans voor een tijd, *vast* personeel, dat echter, blijkbaar in het belang der rechtszekerheid, niet de volle rechtsmacht ontvangt, maar steeds slechts de civiele, d.w.z. minder belangrijke, zaken [1]), mag afhandelen. De bezetting van de belangrijke, crimineele zaken moet echter wachten tot het mede achtergebleven jacht binnen is, en de koopman en schipper ervan mede in de bank zitting kunnen nemen [2]). Er bestaan dus, van den aanvang af, eigenlijk twee verschillende colleges onder denzelfden president, die de banken spant en den eisch instelt; een breede en een smalle justitieraad; de raad van zessen is het evenbeeld van den scheepsraad; de vierschaar is een „mindere raad".

Deze rechtbank bestaat nog ten tijde van de instelling der centrale regeering. En zij blijft, krachtens de instellings-resolutie, niet alleen

---

[1]) De delicten worden gewoonlijk in twee groepen verdeeld. Maar de twee gebruikelijkste verdeelingen leggen de snede op verschillende plaatsen. De eerste verdeeling is die in civiele en crimineele misdrijven, in welke laatste categorie dan weer een onderverdeeling wordt gemaakt tusschen niet-capitale en capitale (hals)misdrijven. De eerste verdeeling heeft het nadeel, dat onder de niet-capitale misdrijven zoowel de civiele als sommige crimineele zaken komen te behooren, wat verwarrend werkt, zooals blijkt in de uitdrukking „civiele misbruycken en capitale breucken", welke tegenstelling geen plaats laat voor delicten die nòch civiel, nòch capitaal zijn. Wij bezigen daarom de ook in de betrokken resoluties gebruikelijke indeeling in civiele en crimineele, de laatste al dan niet capitale, misdaden.

[2]) Vgl. *Dr. H. Hoogenberk: De Rechtsvoorschriften voor de Vaart op Oost-Indië*, 1595—1620, Utrecht, p. 137 e.v.

voortbestaan, maar krijgt bovendien zusjes in de overige kantoren en kwartieren. Dat er in Both's instructie alleen gesproken wordt van colleges om de civiele zaken te berechten, toont aan dat men deze locale mindere raden als de permanente bases van de rechterlijke organisatie te lande blijft beschouwen; er is nog niet voldoende bekwaam personeel, om hen de berechting van crimineele, laat staan halszaken, toe te vertrouwen; en de aanwezigheid van schepen, met behulp van wier officieren men een breeder raad kan spannen komt op sommige kantoren te sporadisch voor, om er een algemeene regeling op te bouwen. Wanneer Coen nu, 13 Nov. 1614, president der Kantoren te Bantam en Jacatra met zetel te Bantam wordt, treedt hij dus ex officio tevens op als voorzitter van het Bantamsche rechtscollege[1]); de onder zijn leiding uitgesproken sententies zijn, te beginnen met die van 4 Dec. 1614, bewaard. Van het nieuwe, Opperste, Rechtscollege, merkt men, voorloopig, te Bantam niets. Geen wonder, want Reynst, die Both als landvoogd is opgevolgd, zit meestal in de Molukken. Ook de keuze, het volgend jaar, van Reaal tot provisioneel landvoogd brengt geen verandering, want ook Reaal blijft zich daar onthouden. 27 April treedt Coen voor het eerst op als voorzitter van een dergelijke bank of raad te Jacatra[2]). Maar ook wanneer Coen, 30 April 1618, zijn benoeming tot Reaal's opvolger ontvangt, blijft voorloopig principiëel alles bij het oude: want Coen stelt zijn ambtsaanvaarding uit tot zijn voorganger, die op Ternate zit, zijn ambt zal hebben neergelegd. Eerst als Coen zijn ambt heeft aanvaard, en, na het eerste beleg, op het rendez-vous is teruggekeerd, opent zich een tijdperk van nieuwe ontwikkeling.

Eenigen tijd na het bericht van zijn benoeming had Coen een 3 Nov. 1617 door de Staten-Generaal geapprobeerde instructie ontvangen, waarin ook de rechterlijke organisatie opnieuw geregeld werd. In beginsel werd daarin van Both's instructie niet afgeweken; evenmin als dit geschied was in die van Reynst, in welke de artikelen over de rechterlijke organisatie uit die van Both woordelijk waren overgenomen. G.G. en Rade houden dus (art. 8) de „magt en authoriteyt" ... „om in civiele en crimineele en hals-zaken regt te doen, sententies te geven, en deselve, zonder admissie van eenig appèl of provocatie,

---

[1]) Vgl. *Besch.*, IV, p. 109. De eerste maal dat Coen presideert is 28 Oct. dus nog eenige dagen vóór zijn benoeming, op 13 Nov. 1614, tot president en directeur-generaal.

[2]) Vgl. *Besch.*, IV, p. 123.

ter executie te stellen". Toch worden de voorschriften, om de organisatie beter operabel te maken, niet onaanzienlijk geampliëerd. Om tegemoet te komen aan het bezwaar, dat de Raden van Indië meestal op reis zijn en het college dus b.v. bijna nooit voldoende voltallig is om als rechtscollege te kunnen optreden, wordt de Raad van Indië, ten einde, o.a., (art. 3) den G.G. „in het administreeren van de justitie in civiele en crimineele zaken met raad en daad te assisteeren", tot 9 leden uitgebreid, van welke de Directeur-Generaal bestemd is om vast verblijf te houden in het te stichten rendez-vous en vier bij den G.G. zullen resideeren of voor missies buiten diens residentie kunnen worden gebruikt. Eén van deze vier moet „eymant" zijn, die „best in de policie en zaken van regten ervaren mocht wesen, om meteen ook het fiscaals-ambt te bedienen, en in alle zaken, de justitie concerneerende, by het aannemen van eenige informatiën, de generale politie en regeering concerneerende, geëmployeerd en tot alle plaatsen, waar zulks noodig mocht wezen, gecommitteerd en afgezonderd te worden". Ook bij deze permanente regeerings-commissie in algemeenen dienst liggen dus alle machten, ongescheiden, in één hand. Doch terwijl het presidiaat en het fiscalaat gescheiden blijven treedt de Raad-advocaat-fiscaal, in zoover hij zich bezig houdt met justitiëele vaken, nu tegelijk op als aanklager en als rechter. Dit is geen gelukkige regeling; men is dan ook genoodzaakt er later op terug te komen, eerst door hem uit den Raad te doen treden, later door hem er weer in te brengen, doch slechts met een adviseerende stem. De vier overige Raden zullen de vice-gouverneurs-directeurs van de Molukken, Coromandel, Amboina en Banda zijn. Deze laatste bepaling houdt nauw verband met den in art. 7 herhaalden last, om op alle forten, kantoren en schepen „locale rechtscolleges" in te stellen, aan welke nu zoowel de civiele als de crimineele rechtspraak in hunne ressorten wordt opgedragen. Voorzitter dezer locale colleges wordt de hoogste dienaar in elk ressort; in de Molukken, op Amboina, op Banda, in Coromandel dus de vice-Gouverneur. Men beschikt nu vermoedelijk op alle nederzettingen over voldoende daar gestationneerde schippers en kooplieden, om niet langer, voor de behandeling der crimineele zaken, afhankelijk te moeten zijn van binnenloopende schepen; door dezen maatregel meent men blijkbaar voor de belangrijkste raden rechtsverstandige presidenten te krijgen; en zoo durft men het thans aan, den localen justitieraden de volle rechtsmacht, de berechting van alle, zoowel civiele als crimineele zaken, de halszaken incluis, toe te vertrouwen. Daardoor smelten de oorspronkelijke breede

raad van zessen en de smalle raad van vieren ongemerkt ineen; al zal men den regel om de crimineele zaken met een grooter vast minimum-aantal rechters te behandelen dan de civiele zaken, in de practijk wel hebben vastgehouden. De reden van deze organisatie wordt in art. 8 duidelijk uitgesproken; de locale justitieraden zijn noodzakelijk, omdat de G.G. en de Raden van Indië, die nog altoos als een mobiel college worden beschouwd, „in alle plaatsen niet present kunnen wezen". Deze omstandigheid bepaalt hun karakter. De locale justitieraden zijn, oorspronkelijk, ten opzichte van den met de opperste rechtsmacht in het handelsrijk bekleede G.G. en Rade, geen *mindere*, doch *plaatsvervangende* raden, die alleen functionneeren „bij absentie" van den G.G. en Rade van Indië, maar die, *indien* zij functionneeren, volkomen dezelfde volle rechtsmacht bezitten, die de G.G. en Rade, ter plaatse vertoevend, zouden kunnen uitoefenen.

Beschouwt men de in Coens instructie voorgeschreven rechterlijke organisatie in abstracto, dan rijzen er verschillende vragen:

1e. bracht deze regeling mede dat ook in het rendez-vous een op denzelfden voet als in de overige nederzettingen geschoeide justitieraad moest bestaan?

2e. heeft zulk een raad te Jacatra, en later te Batavia ook werkelijk bestaan?

3e. wat geschiedde er met deze justitieraden, wanneer de G.G. en Rade zich hun standplaats voor korter of langer tijd tot residentie koos?

Het antwoord op de eerste vraag kan slechts bevestigend luiden; het voorschrift een rechtscollege voor de behandeling van zoowel civiele als crimineele zaken in *alle* kantoren, schepen enz. op te richten was imperatief en duldde geen uitzondering. Dat het kantoor te Jacatra tot rendez-vous werd gekozen en zich spoedig tot hoofdplaats en *vaste* residentie der Hooge Regeering ontwikkelde, doet daaraan niets af. Moeilijker is het een bevredigend antwoord op de tweede vraag te geven. Heeren XVII, van wie wij mogen aannemen, dat zij de bedoeling van hun eigen instructie zullen hebben begrepen, en die op hun beurt mochten aannemen, dat Coen die instructie naar de letter zou hebben uitgevoerd, verkeerden in de meening, dat zulk een lokale raad ook in Jacatra inderdaad bestond. Naar aanleiding van Coen's verslag van 31 Juli 1620 over den groei van Jacatra uitweidend over de toekomstige organisatie der stad, schrijven zij hun Landvoogd op 4 Maart 1621 ten aanzien van de in te stellen Schepenbank: „indien hem iemant bij voornoemde Schepenen vint beswaert,

die sal daervan vermogen te provoceeren als nae rechten; in absentie van den Gouverneur-Generaal en de Raden van Indiën aan den Gouverneur van de stadt ende 't casteel ende sijne raden".... die by uytterste ressort by absentie als voren, met advijs van den advocaat-fiscaal, daarvan gehouden sullen wesen kennis te nemen. Een logische toepassing van hun organisatie; want by afwezigheid van de Hooge Regeering waren, gelijk wij zagen, alle locale justitieraden, dus ook die van Jacatra, plaatsvervangende colleges, die dus, evenals de G.G. en Rade zelf, in uwtterste ressort, d.w.z. in hoogste instantie, beslisten. Dr. F. W. Stapel, in zijn voor de materie der rechterlijke organisatie grondleggende *Bijdragen tot de Geschiedenis der Rechtspraak bij de Vereenigde Oost-Indische Compagnie* [1]), meent echter, dat Bewindhebbers zich vergisten: „Uit deze bewoordingen blijkt, dat Heeren XVII van meening waren, dat behalve de Hooge Regeering, bestaande uit G.G. en Rade, te Batavia ook nog een plaatselijke gouverneur met een raad zetelde, belast met het bestuur over de stad en de Ommelanden. Zooals men weet, was dit niet het geval, maar was de G.G., behalve met de algemeene leiding, ook belast met het rechtstreeksch bestuur over Batavia en het voormalig Koninkrijk Jacatra". Is deze critiek juist? Ik betwijfel het en meen, dat Heeren XVII het bij 't rechte eind hebben gehad, althans indien men in 't oog houdt, dat zij niet van de stad en ommelanden, maar van de stad ende 't casteel [2]) spreken. Daarop gelet stemt de werkelijk op dit oogenblik bestaande toestand met de voorstelling van Heeren XVII overeen. Dat er onder Coen's eerste Generalaat een afzonderlijke Gouverneur van Jacatra bestond staat onomstootelijk vast; hij wordt uitdrukkelijk genoemd in Coen's ordonnantie van 20 April 1622 [3]), houdende voorschriften nopens 't verhandelen, regeeren en opvoeden van slaven, van welke het toezicht op de naleving wordt opgedragen aan de goede zorg o.a. van den „Gouverneur deses coninckrijcx Jacatra, en alle andere Gouverneurs" [4]). Uit de opdracht zelf volgt,

---

[1]) Vgl. *Bijdragen*, enz., Dl. 89, p. 41 e.v.; Dl. 90, p. 89 e.v.

[2]) Weliswaar was de resolutie van 29 Maart 1620, bij welke Coen, in weerslag op het 27 Maart d.a.v. ingekomen bericht omtrent het accoord van 17 Juli 1619, een baljuw benoemt over het geheele gebied van het voormalig Koninkrijk Jacatra, aan Heeren XVII, bij het schrijven van hun brief, bekend; doch het zuiver politieke oogmerk van deze resolutie was hen natuurlijk niet ontgaan en zij begrepen opperbest dat er van eenige werkelijke bestuursoefening in deze wildernis voorloopig nog geen sprake zou kunnen zijn; zeer terecht gebruikten zij daarom den met den werkelijken toestand strookende titulatuur.

[3]) Vgl. *Van der Chijs: Placcaatboek*, I, p. 96/99.

[4]) Dat deze Gouverneur thans niet langer, zooals in de brief van Heeren XVII

dat dit gouverneurschap geen bloote titel was, dat de gouverneur, als zoodanig, zekere van de Hooge Regeering onderscheiden bevoegdheid in zijn ressort bezat. Deze afzonderlijke Gouverneur van Jacatra (Batavia) is overigens geenszins een ephemere verschijning; de positie blijft ook na Coen's eerste ambtsperiode bestaan. Dit blijkt uit De Carpentier's resolutie van 16 Juni/23 Aug. 1625, waarin (art. 3) de jaarlijksche benoeming van schepenen van Batavia bij afwezigheid van den Generael wordt opgedragen aan den Gouverneur vant Casteel ende Hare Edts. achtbare Raden [1]). Uit deze plaats blijkt bovendien, dat Heeren XVII ook hierin gelijk hadden, dat deze „gewestelijke" Gouverneur, evenals zijne collega's elders, wel degelijk een eigen raad bezat, al wordt ook hier, bij de later te bespreken [2]) onmogelijkheid, eigenlijke colleges met vast personeel in stand te houden, van „raden", in plaats van „raad" gesproken. De Gouverneur van Jacatra (Batavia) oefende zijn bevoegdheid dus, evenals zijn collega's elders, uit met medewerking van dezen raad, als „G. en Rade". Van welken aard de bevoegdheid van dit college was? Heeren XVII kennen het, in hun aangehaald schrijven van 4 Maart 1621, rechterlijke bevoegdheid toe. Doch men wachte zich „G. en Rade" te Batavia of elders als een zuiver justitiëel college te beschouwen. Evenals G.G. en Rade (de Hooge Regeering) waren G. en Rade, de locale regeeringen te Batavia en elders, krachtens het beginsel der plena potestas tegelijk èn besturende èn wetgevende èn rechterlijke colleges. Wie bekleedde nu, in Coen's tijd, dit Gouverneursambt? Als men het stelsel van Coen's instructie logisch doordenkt, kan men 't wel gissen! De G.G. en Rade waren gedacht als een mobiel college; de locale gouverneurs en hun justitieraden functioneerden alleen wanneer het Hoogste Rechtscollege niet ter plaatse was.

Voor 't geval dat de Landvoogd en zijn Raden afwezig waren, moest er dus ook in het rendez-vous een gouverneur zijn. Deze gouverneur kon natuurlijk geen lageren rang hebben dan de opperhoofden der vier andere hoofd-kantoren en kwartieren, de Molukken, Coromandel, Amboina, en Banda. Deze nu waren, sedert 1618, Raden van Indië. Ook de gouverneur van Jacatra moest dus Raad van Indië zijn. Welke Edeleer was daartoe beschikbaar? De G.G. moest zijn bewegingsvrijheid houden; daartoe was de geheele organisatie

---

als gouverneur van de stad en 't casteel wordt aangeduid, is het gevolg van de nu effectief geworden resolutie van 29 Maart 1620; vgl. noot 1.

[1]) Vgl. *Van der Chijs*: *Placcaatboek*, I, p. 127.

[2]) Vgl. pp. 12, 13, 23, 27.

opgezet; trouwens alleen bij zijn afwezigheid was het plaatsvervangend optreden van een lokalen gouverneur ook op Jacatra noodig. Ook drie van de vier andere in den regel bij den Landvoogd resideerende Raden moesten, voor het geval hun, krachtens art. 3 van de Instructie van 1617, eenige missie buiten het rendez-vous mocht worden opgedragen, beschikbaar blijven, en konden dit ambt dus niet bekleeden. De eenige Raad van Indië die, krachtens zijn positie, sedentair was in het rendez-vous, en daar moest achterblijven, ook wanneer G.G. en de vier andere Raden ambtshalve elders vertoefden, was de Directeur-Generaal, op dit oogenblik De Carpentier. Wanneer het stelsel der Instructie dus juist werd toegepast, kon, op dit oogenblik, alleen De Carpentier Gouverneur van Jacatra zijn.

En werkelijk, het blijkt dat De Carpentier deze functie inderdaad bekleed heeft: in het Rijksarchief bevinden zich eenige brieven aan De Carpentier in 1622 en het begin van 1623 (vóór Coen's vertrek naar patria) door Compagniesdienaren gericht, waarin deze wordt aangeduid als: Raad van Indië, Directeur-Generaal en Gouverneur van 't Kasteel Batavia [1]).

Wij hebben gezien, dat Coen, 27 April 1618, was opgetreden als president van het locale rechtscollege te Jacatra. Aanvankelijk wel, evenals de locale justitieraad te Bantam, een alleen tot de afdoening van civiele zaken bevoegde mindere raad, was het later [2]) ook bevoegd geworden tot berechting van crimineele zaken. De Jacatrasche rechtbank was dus, toen Coen zijn benoeming tot Landvoogd ontving, reeds een college in den zin van art. 7 zijner Instructie.

Dit college blijft, steeds onder Coen's leiding, aan 't werk, tot vóór enkele dagen na Dale's verschijnen in Straat Soenda. Wat is er sedert Coen's vertrek naar de Molukken met den Jacatraschen justitieraad gebeurd? Vermoedelijk heeft hij, onder presidium van Coen's plaatsvervanger Van den Broecke, zoo goed en kwaad het ging, voortbestaan.

En wat gebeurt er sedert Coen's terugkeer als Landvoogd?

Wat er, krachtens de Instructie, behóórt te gebeuren, is niet in 't minst twijfelachtig. De G.G. en Rade, in het rendez-vous weergekeerd, behooren nu de rechtspraak zelf te gaan uitoefenen. En dit gebeurt inderdaad ook. Reeds op 27 Juni, binnen een maand na zijn terugkeer, houdt de Landvoogd met zijn presente raden zijn eerste

---

[1]) Ik dank deze wetenschap aan de vriendelijke mededeeling van Dr. W. Th. Coolhaas, die deze stukken in den loop zijner onderzoekingen heeft aangetroffen.

[2]) Vgl. *Besch.*, IV, p. 225/6.

rechtszitting; de tweede wordt besteed om den lamlendigen fortverdedigers een flinken duw te geven. Voor het oogenblik is het college nog incompleet; er zijn slechts twee edeleers present en het college wordt daarom met den afgetreden landvoogd Reaal en een paar hooge dienaren, een commandeur en een opperkoopman, aangevuld. Maar allengs komen ook de overige raden aan: 14 September zit de compleete Hooge Regeering onder Coen's presidium voor het eerst als Jacatra's rechtbank; de rechterlijke organisatie van 1617 is dus nu volgens „model" ingevoerd. Het verdient opmerking dat, in de nu volgende zittingen, de Hooge Regeering niet alleen de crimineele, maar ook de civiele zaken behandelt. Zelfs de „aldercivielste": de eerste rechtszitting van het complete Hooge College is „gewijd" aan de behandeling van een vechtpartij tusschen twee dronken tamboers over een „silvere tabacgpijpje"; de schuldige, luidt het vonnis, zal een maand voor den prins werken, en, bovendien, den beschadigde drie realen „voor zijn smerte", den barbier twee ditto voor zijn meestersloon betalen. Wat is er (wij herhalen de vraag) onder deze bedrijven met den ouden, localen justitieraad van Jacatra gebeurd? Formeel ontbonden is hij niet; dit kon ook niet, omdat hij geen eigenlijk college met vast personeel vormde. Want hoewel, zooals blijkt uit Wittert's instructie, dergelijke locale justitieraden aanvankelijk alle bedoeld waren als vaste colleges met een vast personeel: het sterke verloop, door sterfte en uitzending van employés, maakte het vrijwel ondoenlijk, een vaste bezetting te handhaven; men moest zich meestal behelpen met het committeeren, als rechtsluiden, van de menschen, die toevallig ter plaatse aanwezig waren; de „raad" verliep meestal in een aantal, voor een of eenige zittingen benoemde, „raden", omdat hij geen eigenlijk college met vast personeel vormde. Ontbinding zou overigens niet practisch geweest zijn, daar hij bij een onvoorziene nieuwe afwezigheid der Hooge Regeering aanstonds weer als plaatsvervangende raad zou moeten invallen. Hij houdt dus eenvoudig op te fungeeren, omdat hij niet weer bijeengeroepen wordt.

Intusschen duren de model-rechtszittingen van G.G. en Rade niet lang. Binnen een maand geeft het Hooge College er de brui van; 9 October 1619 wordt voor het eerst een sententie uitgesproken door „de gecommiteerde raden vanwege d'E. heer Generaal," onder presidium van De Carpentier. Wat is er geschied? Een „nieuwe figuur"?

Wat er geschied is, laat zich gemakkelijk raden. Men leefde omstreeks het eind van 1619 te Jacatra in een belangrijken, drukken tijd; de Hooge Regeering had de handen vol met gewichtig werk.

Was het verantwoord, deze leidende mannen hun tijd te laten verdoen aan beuzelingen? Maar nog minder verantwoord ware het geweest de opperste rechtsmacht over het handelsrijk, die hier met de rechtsmacht over Jacatra samenviel, uit handen te geven; want dat zou een schending beduid hebben van de door den Souverein der Republiek en Heeren XVII aan de Hooge Regeering gedelegeerde plena potestas, van welke de klem van de Regeering van den Nederlandschen Staat in Indië afhing. Gelukkig stond men niet voor een dilemma. Er was een tweetal zeer bruikbare uitwegen uit de moeilijkheden.

De eerste uitweg lag het meest voor den voet. Het feit, dat bij de Hooge Regeering de plena potestas berustte, maakte een goede werkverdeeling dringend noodzakelijk. Zulk een werkverdeeling lag reeds opgesloten in het voorschrift, dat voor de verschillende ordinaris Raadsplaatsen bepaalde specialisten moesten worden gekozen. Het College wees dus voor de verschillende onderdeelen van de Regeeringstaak een commissaris of commissarissen uit zijn midden aan. Maar deze konden natuurlijk nooit zoo talrijk zijn, dat zij-alleen een voldoend bezet rechtscollege kon vormen. Men moest dus hulpkrachten buiten het college assumeeren. In dit geval werd als commissaris uit de Hooge Regeering benoemd De Carpentier. Natuurlijk. Want hij, de in elk geval in het rendez-vous achterblijvende directeur-generaal, was de man, die als Gouverneur van Jacatra bij afwezigheid van de Hooge Regeering den localen (sedert 28 Maart 1620 gewestelijken) justitieraad zou moeten voorzitten; door deze commissie bleef hij, op justitiëel gebied, in goede training. En even natuurlijk, dat de Hooge Regeering tot zijn hulpkracht de krachten koos, waarmede hij den gewestelijken raad zou moeten vormen, indien G.G. en Rade eens op reis gingen. Dezelfde krachten, niet dezelfde personen. Want het voortdurend va et vient maakte nog steeds het bestaan van een eigenlijk college, met een vast personeel, onmogelijk. Maar personen van dezelfde qualiteit, als waaruit de locale raden van Batavia en Bantam plachten te worden samengesteld. Is de justiciabele een niet-militair, dan assumeert hij zich, behalve den onvermijdelijken koopman en schipper (resp. opperkoopman en commandeur), zoo mogelijk drie niet-militaire suppoosten; is het een militair, dan drie militaire bijzitters. Op den duur committeert men altoos èn een paar militaire èn een paar niet-militaire suppoosten van 't fort, wat ook met het oog op de z.g. gemengde zaken (zie infra), waarin militairen en niet-militairen gemoeid waren, practisch was. Wat men

als Gecommitteerde Raden aanduidt komt dus neer op een gecombineerde logeraad en krijgsraad onder leiding van een gedelegeerd lid van den Raad van Indië. Dit beteekent echter geenszins, dat deze raden nu een zelfstandig rechtsprekend college vormen. Hun functie wordt het best verduidelijkt door de resolutie van G.G. en Rade van 8 Aug. 1620, waarbij „worden gecommitteerd als ordinariscommissarissen" een 8 tal personen, daeruyt telkens drie of vier bij den advocaat fiscaal Martinus Sonck present sullen wesen, omme op alle voorvallende occasiën ten overstaan van deselvige goede informatie te mogen nemen" [1]). Deze „personen" zijn dus een soort hulpofficieren van justitie. Op overeenkomstige wijze worden er ook (veelal dezelfde) personen gecommitteerd, om ten overstaan van het gedelegeerd lid van de Hooge Regeering als hulp-rechters te fungeeren. Doch in wezen doen deze gecommitteerde raden niets anders, dan de zaak in staat van wijzen brengen [2]). Daartoe formuleerden ze een concept- of voorloopig vonnis, dat echter eerst uitgesproken wordt, indien de Hooge Regeering zich daarmee vereenigt. De wijze waarop deze approbatie normaliter verkregen wordt staat niet vast. Vermoedelijk zal zij in civiele zaken geacht zijn geworden stilzwijgend te zijn verleend, wanneer het de raden voorzittend gedelegeerd lid der Hooge Regeering geen bezwaar maakte. Doch in crimineele zaken moet de goedkeuring van het vonnis opzettelijk vooraf worden gevraagd [3]). Daar de voorzitter der raden en (althans geruimen tijd) de advocaat-fiscaal leden zijn van het Hooge College, is dit in staat zich over de mérites eener zaak grondig te doen voorlichten. Doch zoo vaak de Hooge Regeering het met het advies van Gecommitteerde Raden niet eens is, of dit om andere reden wenschelijk oordeelt [4]), is zij het, de draagster van het hoogste rechterlijk gezag in Compagnies handelsrijk, die de „sententie definitive" velt [5]), zij ook kan beslissen of er rechtsingang zal worden verleend [6]), wanneer een zaak zal worden behandeld [7]), of er reden is tot heropening van de instructie [8]), dan

---

[1]) Vgl. *Besch.*, III, p. 626/7.
[2]) Vgl. *Besch.*, III, p. 820.
[3]) Vgl. *Besch.* In crimineele zaken, geen halszaken zijnde, is althans na 16 Juni 1621 alleen approbatie noodig voor de *uitvoering* van de sententie; vgl. *Van der Chijs: Placcaatboek*, I, p. 125; doodvonnissen in halszaken behoeven approbatie voor ze worden *uitgesproken;* vgl. *Besch.*, III, p. 232; IV, p. 198.
[4]) Vgl. *Besch.*, IV, p. 219.
[5]) Vgl. *Besch.*, III, p. 631.
[6]) Vgl. *Besch.*, IV, p. 210.
[7]) Vgl. *Besch.*, III, p. 628.
[8]) Vgl. *Besch.*, III, p. 631.

wel of een zaak voorloopig [1]) of voor goed zal blijven rusten [2]). Ook vermag de Hooge Regeering de berechting van een of andere belangrijke zaak aan zich te houden. In een woord, het is de Hooge Regeering, die de justitie ex plena potestate beleidt.

Het gebruik maken, in het rechtswerk, van Gecommitteerde Raden beduidt overigens *niet*, dat de overige leden van de Hooge Regeering zich nu van de hun opgedragen rechtspraak niets meer aantrekken; zijn ze vrij, dan komen ze vaak nog een belangrijke zaak medeberechten. Maar noodzakelijk is hun aanwezigheid niet meer: onder leiding van De Carpentier is de regelmatige voortgang van de rechtspraak nu, ondanks de drukke andere besognes van het Hooge College, voldoende verzekerd.

De Gecommitteerde Raden zijn dus in wezen niets anders, dan de oude locale justitieraad van Jacatra, die echter voor den duur van de residentie van de Hooge Regeering in het rendez-vous, niet als zelfstandige, plaatsvervangende raad, maar, in commissie van het hic en nunc alleen bevoegde Opperste Rechtscollege, G.G. en Rade, als deszelfs onzelfstandig hulporgaan optreedt.

Door deze oplossing bleef echter de justitie in het geheele uitgestrekte rechtsgebied van het voormalig Koninkrijk Jacatra op het Kasteel gecentraliseerd. Dit kon bij de toenemende bevolking vóór het Kasteel op den duur zoo niet blijven. Er bestond ecter een andere en betere weg om de overbelasting van de Hooge Regeering met justitiëele zaken te remediëeren: decentralisatie. Het betreden van dien weg werd mogelijk gemaakt door de reeds in patria met Heeren XVII in algemeene trekken besproken politieke organisatie van het gebied, die, bij de innige verbinding van bestuur en rechtspraak, als van zelf de overdracht der lagere justitie aan stedelijke en landelijke [3]) organen meebracht. Het is klaarblijkelijk, dat Coen bij het scheppen van deze organisatie de instellingen van zijn vaderland West-Friesland voor oogen hebben gestaan [4]).

Als eerste stap op dien weg wordt bij resolutie van 24 Juni 1620 voor de stad Jacatra een Schepenbank ingesteld, bij welke de baljuw van stad en land Jacatra als officier van justitie optreedt. Deze Schepenbank is een mindere raad in den zuiveren zin des woords;

---

1) Vgl. *Besch.*, IV, p. 232.
2) Vgl. *Besch.*, III, p. 821.
3) Te weten, Heemraden.
4) De Heemraden waren, in tegenstelling met Holland, in West-Friesland tevens rechtscolleges, bevoegd tot berechting van civiele zaken.

wel is van sommige van haar vonnissen appèl mogelijk, maar zij spreekt zelfstandig recht. Aan de Schepenbank wordt toevertrouwd de administratie van „alle justitie" doch alleen in „civile saecken". Daaruit volgt dat de berechting van „crimineele saecken" voorloopig bij de Hooge Regeering *bleef,* die ze, als tot dusver, op de bovenomschreven wijze, door Gecommitteerde Raden deed voorbehandelen. Maar welke personen vallen onder de jurisdictie van de Schepenbank?

In beginsel: alle burgers of vrijlieden der stad. De Nederlanders waren zeer gehecht aan het voorrecht, door hun soortgenooten te worden berecht; de vrijburger door een Schepenbank; de schepeling door een scheepsraad; de militair door een krijgsraad, enz. Door de instelling van de Schepenbank verwierven de burgers van Jacatra nu dit zoozeer gewaardeerde privilege; maakten zij zich op het gebied der stad aan een misbruyck schuldig, dan werden zij door den officier der stad, den baljuw, gevat; geschiedde dit in of buiten 't Kasteel, dan door den officier van het fort, den advocaat-fiscaal, die hen aan den stedelijken rechter overleverde. Dit was dus eenvoudig genoeg. Doch er rees een moeilijkheid, wanneer een burger met een niet-burger slaags of op eenigerlei andere wijze in een rechtzaak betrokken raakte; waar en voor welken rechtbank moesten de delinquenten dan terechtstaan? Want zoowel de vrijburger als de militair kon aanspraak maken op het privilege door hun eigen, „zoogenaamd natuurlijken" rechter berecht te worden. Hier was dus een nadere regeling noodig. Deze regeling, neergelegd in de bekende resolutie van 15 Aug. 1620, kwam hierop neer, dat voor gemengde zaken gemengde rechtbanken werden gevormd; wanneer b.v. een soldaat uit het fort betrokken raakte bij een vechtpartij met een vrijburger *in de stad,* dan moest hij terechtstaan voor de Schepenbank, samengesteld uit 5 schepenen en twee leden van den krijgsraad van het fort; geschiedde dit met een niet-militair suppoost van het fort, dan werd de schepenbank aangevuld met twee ordinaris-commissarissen van het fort; had een vrijburger hetzelfde ongeluk met zulk een suppoost *in het fort,* dan stond hij terecht voor de ordinaris commissarissen van 't fort, versterkt met twee schepenen enz., „alles ten eynde de jurisdictie ende authoriteyt van beyde de gerechtsofficieren ten wederzyden blyven in vigeur, ende alle misverstanden ende confusiën, daerover te ontstaen, (worden) verhoet". Waarop de resolutie vervolgt:

„Ende gemerkt de schepenen van den stadt alreede vercoren ende hare gerichtsampt exerceerende zijn in vougen, dat binnen 't fort ten

voors. eynde de commissarissen oock dienen gestelt, soo sijn tot commissarissen ende ordinaris luyden van den gerechtte in 't fort by den Ed. Heer Gouverneur-Generaal en synen Raedt genomineert ende gecomiteert dese naervolgende personen" (volgen acht namen, zoo van militaire als niet-militaire suppoosten van 't Kasteel).

Welke is nu de beteekenis van de instelling van dit college in de geschiedenis van de rechterlijke organisatie in Nederlandsch-Indië? De opvattingen daaromtrent loopen sterk uiteen. Volgens Colenbrander: nihil; het „college" van Gecommitteerde Raden krijgt, volgens hem, op 15 Aug. 1620 slechts een nieuwen naam [1]). Volgens Stapel, die van een mijlpaal: „nog belangrijker" (dan de instelling van den Schepenbank) „was de resolutie daaraanvolgende, die een rechtsprekend college instelde. De genoemde resolutie stelt dit lichaam niet slechts in, maar omschrijft ook omstandig zijn bevoegdheden, en, in verband daarmede, tevens die van de Schepenbank [2]). Ik kan mij met geen van beide opvattingen geheel vereenigen. Dat, gelijk Colenbrander meent, het 15 Aug. 1620 ingestelde college volkomen identiek zou zijn met de Gecommitteerde Raden, schijnt uitgesloten. Het Opperste Rechtscollege, gelijk wij zagen, was bevoegd, om berechting van belangrijke zaken aan zich te houden, het maakte daarvan ook soms gebruik, in welk geval het advies van Gecommitteerde Raden inwon. Maar soms ook laat het belangrijke zaken, onder zijn approbatie, berechten door speciaal voor die zaken benoemde Gecommitteerde Raden in dubbelen getale. Anders gezegd: men moet onderscheiden tusschen breede en smalle Gecommitteerde Raden. De eerstgenoemde zijn nu in het nieuwe college van 15 Aug. niet overgegaan of opgelost. Ware dit zoo, dan zouden immers alle sententies van Gecommitteerde Raden na 15 Aug. de onderteekening moeten dragen van, behalve den president [3]), minstens 5 [4]) en hoogstens alle 8 ordinaris luyden van den gerechte, leden van dit college. Alle sententies na 15 Aug. dragen echter deze onderteekening niet.

Reeds de twee vonnissen van Gecommitteerde Raden van 25 [5]) en 26 [6]) Aug. 1620 worden gewezen door een rechtbank, waarin,

---

[1]) Vgl. *Besch.*, IV, p. x.

[2]) Vgl. *Stapel: Bijdragen tot de rechtspraak*, etc., I. p. 89.

[3]) Vgl. Resolutie van 15 Aug. 1620: „In dit college zal presideren een van de Raden van Indiën"; president was De Carpentier.

[4]) Vgl Resolutie van 15 Aug. 1620: Sullen oock de luyden van den gerechte in college niet minder mogen besoigneeren als met vijf personen, maer wel met meerdere".

[5]) Vgl. *Besch.*, III, p. 628.

[6]) Vgl. *Besch.*, IV, p. 210.

naast den president, 7 der op 15 Aug. benoemden (de „cappiteyn van de prauwen", J. Gerritsz, ontbreekt) en 8 buitenstaanders, waaronder een tweede Raad van Indië, J. Dedel, zitten: de rechtspraak der breede Gecommitteerde Raden blijft dus, ook na de instelling van het nieuwe college, en daarvan onafhankelijk, voortbestaan.

Het andere punt, dat Colenbrander bij zijne identificatie over het hoofd heeft gezien is, dat de eigenaardigheid van Gecommitteerde Raden juist is: dat zij géén college vormen. Uit de groep van personen, die men naar den eisch van 't oogenblik als rechtsluiden pleegt te committeeren, poogt eerst de resolutie van 15 Aug. 1620 een vast college, met een vast personeel en vaste zittingsdagen, te formeeren; door deze resolutie krijgt dit college een publiekrechterlijke existentie; en daarin ligt, naar Stapel zeer juist ziet, haar belang. Dat deze resolutie echter ook belangrijk zou zijn, omdat zij, zooals Stapel het uitdrukt „dit lichaam niet slechts instelt, *maar ook zijn bevoegdheid omstandig beschrijft*" (ik cursiveer), kan ik niet toegeven. Ik vrees zelfs, dat Stapel, bij deze uitspraak, onbewust eenigszins onder den invloed is geweest van het opschrift, dat Van der Chijs in zijn *Plakkaatboek* boven deze resolutie eeft doen drukken: „Provisioneele instructie voor d'ordinaris luyden van den Gerechte van 't Casteel — *Vaststelling hunner jurisdictie* .... (ik cursiveer). Van der Chijs was blijkbaar met de, uit de sententies van Gecommitteerde Raden blijkende, voorgeschiedenis weinig bekend, en is zoo begrijpelijker wijze tot een overschatting van de beteekenis van de resolutie verleid. In werkelijkheid bevat de resolutie maar zeer weinig, dat als omstandige omschrijving van de bevoegdheid van het nieuwe college kan worden opgevat. En dit behoefde ook niet. Want, strict genomen, had het nieuwe college, evenmin als Gecommitteerde Raden, een eigen jurisdictie; zij behandelde de haar opgedragen zaken, welke behoorden tot de jurisdictie van de Hooge Regeering. Deze jurisdictie nu was door de resolutie van 1 Juli 1620, waarbij een Schepenbank was ingesteld, zoodanig beperkt, dat de berechting van de civiele zaken der vrijburgers voortaan niet meer tot de jurisdictie der Hooge Regeering behooren zou, en dus ook niet aan het nieuwe college, dat de ordinaris Gecommitteerde Raden verving, kon worden toevertrouwd. Het is dus niet zoo, als Van Kan p. 26 van zijn besproken studie stelt: „nu nevens de bestaande rechtbank van schepenen een tweede rechtscollege van eenigermate hoogeren stand was opgericht", maar juist omgekeerd: „nu onder het bestaande Opperste Rechtscollege, een mindere Rechtbank, de Schepenbank, was ingesteld".

Maar waarom werd het, tengevolge van die instelling, opeens zoo dringend noodig, om uit de commissarissen of Gecommitteerde Raden van dat Opperste Rechtscollege ook een nieuw college voor het Kasteel in te stellen? De noodzakelijkheid daartoe toch ligt niet voor de hand; de berechting, zoowel van de civiele als van de crimineele zaken, voorbereid door de Gecommitteerde Raden, door het, volgens de organieke regeling der Instructie van 1617 voor het ressort Jacatra bij zijn aanwezigheid alleen competente rechtscollege de Hooge Regeering, liep toch regelmatig; indien men nu een Schepenbank wilde instellen, zou het toch, naar het schijnt, voldoende zijn geweest, om haar „jurisdictie en authoriteyt"vast te stellen; omdat daaruit automatisch volgde, welke jurisdictie en authoriteyt de Hooge Regeering (Gecommitteerde Raden) had afgestaan. Waarom dan, en met zooveel haast, een nieuw *college* ingesteld? En dat er haast was bij die instelling blijkt ten duidelijkste uit de woorden van de reeds aangehaalde instellings-resolutie: Ende gemerckt de Schepenen van den stadt *alreede* verkoren ende haeren gerichtsampt exerceerende sijn, in vougen dat binnen 't fort *ten voors. eynde* de commissarissen oock dienen gestelt". Er is dus, voor de stellers der resolutie, een natuurlijk en noodzakelijk verband geweest tusschen de benoeming van de leden van de Schepenbank en de benoeming van de leden van het nieuwe college, dat ons, op 't eerste gezicht, ontgaat. Welk is dit verband geweest? De sleutel tot oplossing van dit probleem ligt in de woorden „ten voors. eynde". Het bedoelde eennde is „voorseyd" in de voorafgaande zinsnede, die zegt, dat de in de resolutie voorafgaande regelingen zijn gemaakt „alles ten eynde de juridictie ende authoriteyt van beyde de gerechten ende gerechtsofficieren ter wederzyden blyven in vigeur, en alle misverstanden, daerover te ontstaen, worden verhoet". De in de resolutie voorafgaande regelingen, voor zooveel zij de beide gerechten betreffen, bepalen de competente rechters 1° in de simpele 2° in de gemengde zaken. Voor de bepaling van de rechters in de simpele zaken van het Fort, was de instelling van een nieuw college en de benoeming van de leden daarvan, volkomen overbodig; misverstand en confusie daaaromtrent was ondenkbaar; een verwijzing naar de Hooge Regeering (Gecommitteerde Raden) zou hebben volstaan. Het natuurlijk en noodzakelijk verband ligt in de noodzakelijkheid, om de samenstelling van de rechtbanken voor gemengde zaken te regelen. De colleges werden, in den regel, bijeengeroepen door hun president. Doch de voorgeschreven aanvulling dier colleges bij behandeling van gemengde gevallen, moest, volgens de resolutie van 15 Aug., niet door de

presidenten, maar door de officieren van Justitie — den baljuw en den advocaat-fiscaal — van beide colleges bezorgd worden [1]). Dit was trouwens logisch. Zij toch, de officieren, wisten vóór de rechters, of een zaak al dan niet een gemengde zaak was, en hoe zij gemengd was.

Wanneer nu de baljuw, teneinde een gemengde zaak te doen berechten, twee krijgsraden of twee burgerlijke rechters van het Kasteel in de Schepenbank, of, met hetzelfde doel de advocaat-fiscaal twee schepenen bij de rechters van het Fort moesten bijroepen, moesten zij natuurlijk weten tot welke personen zij zich dienden te wenden; d.w.z. wie er rechter waren in het Kasteel resp. de Stad. Voor de stad stond zulks reeds vast; dáár was een college met vast personeel, de namen der 5 schepenen waren bekend, en de advocaat- fiscaal had uit hen maar te kiezen. De baljuw was echter niet zoo gelukkig; want het Kasteel, was, behalve de Hooge Regeering, geen rechtscollege rijk; dat de baljuw, wanneer er een bekkensnijderij tusschen een soldaat en een vrijburger te berechten viel, daartoe twee leden van 't Opperste Rechtscollege, Coen en De Carpentier b.v., tot bijzitters in de Schepenbank zou mogen ontbieden was natuurlijk uitgesloten; en de Gecommitteerde Raden vormden geen college noch een vaste commissie, maar werden voor verschillende zaken uit verschillende personen gekozen; de baljuw kon dus niet weten wie hij, als bijzitters, uit het Kasteel zou kunnen kiezen. Om dit te weten te komen, zou hij zich bij elk voorkomend geval hebben moeten wenden tot de Hooge Regeering of haar voorzitter, den Landvoogd, om aanwijzing van bijzitters, wat natuurlijk uiterst lastig en tijdroovend zou zijn geweest. Aan deze moeilijkheid bedoelde de resolutie van 15 Augustus een einde te maken. Door de omvorming van de individuëele Gecommitteerde Raden tot een college en de benoeming van een zevental [2]) vaste ordinaris commissarissen voor een vasten tijd, werd een reservoir gevormd, waaruit de baljuw, naar het geval lag, maar voor 't kiezen had.

Van 15 Augustus 1620 af bestaan er dus in 't Kasteel van Jacatra twee „colleges", die zich, in onderling verband, met de rechtspraak bezig houden; 1e het college van G.G. en Rade, 2e het college van

---

[1]) „mits dat *de bailliu* gehouden sal sijn daerby te roepen twee van den crijchsraedt ende (ofte, verbetert Stapel,) ordinaris commissarissen ende gerechtsluyden van 't fort" — „namentlijck, dat d'oppercoopman ende schipper, ofte anders de twee hoofdofficieren, daaronder sy behoren, haer *tot vermaninghe van den fiscael* sullen vougen by vijff van de gerechtsluyden van 't fort."

[2]) Eigenlijk een achttal, althans indien men de beide luitenants van den kaptein van het fort inderdaad voor twee telt. Maar het is de klaarblijkelijke bedoeling, dat telkens diegene der beide luitenants, die vrij is van dienst, zal occupeeren.

ordinaris-commissarissen ende gerechtluyden, dat, te beginnen met 11 Jan. 1622, wordt aangeduid als dagelijckse raet, en sedert 10 Sept. 1626 den naam draagt van Raad van Justitie, maar, omnium consensu, ondanks deze wisselende benamingen, een en hetzelfde lichaam is. Deze toestand bestaat nog bij Coen's overlijden, 20 Sept. 1629.

De vraag die wij nu, tot beslechting van het in den aanhef van deze aanteekening uiteengezet geschil, te beantwoorden hebben, is de volgende: Is deze (hoe dan ook genoemde) Raad van Justitie gedurende de bovenaangeduide periode van de „dagen der Compagnie", of op eenig tijdstip dier periode, inderdaad ooit bekleed geweest „met het hoogste rechterlijk gezag" in het handelsrijk der Compagnie, of heeft hij altoos (gelijk ik gesteld heb) het karakter gehad van een van het Opperste Rechtscollege van dit rijk, G.G. en Rade, afhankelijke „mindere raad"? Het antwoord kan het best gevonden worden door een beschouwing van de verhouding van beide colleges, zooals deze blijkt uit de tot dusver gepubliceerde bronnen.

Het college van ordinaris commissarissen was, naar wij zagen, niets dan een voortzetting van de „ordinaris" Gecommitteerde Raden, die, om een bepaalde reden, in collegiaal verband waren gebracht. Gecommitteerde Raden plachten de onder de jurisdictie van de Hooge Regeering vallende crimineele en civiele zaken te behandelen; het bevreemdt dus niet, dat ook het nieuwe college, blijkens de instellings-ordonnantie, tot behandeling zoowel van civiele als van crimineele „breucken" bevoegd bleef[1]). Gecommitteerde Raden waren een afhankelijk hulpcollege van den G.G. en Rade; terwijl men, in civiele zaken, hun gestie door de voorzitting van een lid der Hooge Regeering voldoende gecontroleerd achtte, en zij, evenals de Schepenbank, civiele vonnissen dus zonder meer mochten vellen, moeten zij in alle zaken van pijnlijk recht, althans in halszaken, hun vonnissen, vóór de uitspraak, aan de approbatie van de Hooge Regeering onderwerpen; het valt dus te vermoeden, dat dit met het nieuwe college evenzoo het geval zal geweest zijn. Inderdaad blijkt dit vermoeden, bij toetsing, volkomen juist; verreweg het grootste deel der onderteekende sententies van Gecommitteerde Raden (= nieuwe college) nà 15 Aug. 1620 betreft „cleene", civiele zaken; het eenige doodvonnis, een sententie van 9 Nov. 1620, wordt „rapport gedaen sijnde aen (den Heer Generaal) van 't gebesoigneerde", slechts na verkregen approbatie geveld; doch de „voorgelesene sententie" wordt drie dagen later door Coen weer „gesurcheerd"; een duidelijk bewijs, hoezeer ook het nieuwe college in dezelfde afhan-

[1]) Vgl. *Van der Chijs: Plakkaatboek,* I, p. 63.

kelijkheid van G.G. en Rade stond als de oude Gecommitteerde Raden.

Nog duidelijker blijkt de verhouding uit de regeling van het appèl van de vonnissen van de Schepenbank. Ware het College van 15 Aug. met de hoogste rechtsmacht bekleed geworden, dan ware het uiteraard ook de aangewezen appèlinstantie geweest. Maar dit zou tegen den wensch van Heeren XVII hebben ingedruischt. „Indien", schrijven zij in hun missive van 4 Maart 1621, „hem iemant by voornoemde schepenen vint beswaert, die sal daervan vermogen te provoceren als nae rechten (in absentie van den Gouverneur-Generael ende Raden van Indien) aen den Gouverneur van de stadt ende 't casteel ende syne raden, die by uuterste resort by absentie als voren met advijs van den advocaet-fiscaal daervan gehouden sullen wesen kennis te nemen" . . . Dit voorschrift is geheel in den geest van de in Coen's instructie vervatte rechterlijke organisatie; het doel ervan wordt opnieuw nog eens duidelijk omschreven: „'t selve vinden wy goed aldus te ordonneren, want vele vremde natien aldaer in de stadt commende hanteren ende genodicht sijnde op sekeren corten tijd te vertrecken, souden by provocatie aen eenigh colegie, dat buyten de stadt in verde gelegen quartieren residerende is, grote molestien comen te lyden ende van haer pretensien berooft worden, waerinne wy by desen middel vertrouwen, voorsien te hebben". Maar, voegen zij er bij, en dit is voor ons onderwerp van belang: „als U.E. present sijn, soo sullen pertyen, die beswaert sijn, den Gouverneur van 't casteel ende syne Raden voorbygaen ende voor U.E. immediate compareren, haer administrerende goet recht, sooals behoorlijck is". Bewindhebbers hebben dus blijkbaar aangenomen, dat de locale justieraad onder den Gouverneur, dien zij, terecht, ook in het rendez-vous opgericht hielden, ook bij aanwezigheid van G.G. en Rade niet alleen (zooals inderdaad ook geschied is) in eenigerlei vorm zou blijven bestaan, maar bovendien, wellicht op verzoek van de Hooge Regeering, als Hof van Appèl zelfstandig zou doorfunctioneeren; wat de authoriteit van G.G. en Rade als Opperste Rechtscollege zou hebben aangetast. Voor dit gevaar, de langzame verdringing van G.G. en Rade als Hoogste Rechtscollege door den localen justitieraad (resp. Raad van Justitie) hadden Heeren XVII op hunne wijze een stokje willen steken, door te gelasten, dat G.G. en Rade in hooger beroep *self* zouden rechtspreken.

Toen Coen dezen last ontving ad ij, naar wij zagen, dit gevaar reeds op een andere wijze bezworen: hij had den lokalen justitieraad (raden) zijne zelfstandigheid als plaatsvervangenden raad ontnomen,

door hem in commissie van de Hooge Regeering, en onder haar leiding, toezicht en goedkeuring, met de behandeling van de onder haar jurisdictie vallende zaken te belasten. In dien geest heeft Coen daarop, bij ordonnantie van 18 Aug. 1620, het appèl van de vonnissen van de Schepenbank geregeld; men moest appelleeren, provoceeren of klachtig vallen bij den G.G. en Rade, die het beroep dan lieten behandelen door het nieuwe college [1]). Men zal wellicht meenen, dat deze regeling toch wezenlijk in strijd was met de latere instructie van Heeren XVII van 4 Maart 1621; doch dit is schijn: want als commissarissen of Gecommitteerde Raden was de locale raad (raden) een verlengstuk, een aanhangsel, een pars corporis van de Opperste Rechtbank, G.G. en Rade, geworden; zijn vonnissen waren haar vonnissen. Ware het anders geweest, had Coen, na de ontvangst van de missive van 4 Maart 1621 den indruk gehad, dat zijn regeling met de ontvangen instructie onvereenigbaar was, dan zou het, bij de bekende stiptheid van Coen in het uitvoeren der bevelen van Heeren Meesters, eenvoudig ondenkbaar zijn geweest, dat hij hun last in een zoo gewichtig stuk als de organisatie der justitie genegeerd en zijn regeling ongewijzigd zou hebben gelaten. Hij moet overtuigd zijn geweest dat zijn regeling strookte met de door Heeren XVII gewenschte. Zoo zien wij dus ook in de regeling van het appèl de positie van G.G. en Rade als het met de hoogste rechtsmacht bekleede college erkend en bevestigd. Ook op indirecte wijze blijkt de verhouding tusschen het Opperste Rechtscollege en dat van ordinaris commissarissen. Afgezien van de onmiddellijke aanleiding, de samenstelling der gemengde rechtbanken, is het doel van de instelling van het nieuwe college zonder twijfel ook geweest, door een vast personeel, voor een vasten tijd benoemd, en op vaste dagen zitting houdend, meer regel en orde in de rechtspraak te brengen en de vooral in een handelsstad zoo gewenschte snelle afhandeling van zaken te bevorderen.

Maar dit doel is, helaas, aanvankelijk niet bereikt. Ordinaris commissarissen zijn, qua college, aanvankelijk geen succes geweest. De oorzaak dezer mislukking was dezelfde, die reeds vroeger het uiteenvallen van zoo menigen als vast college bedoelden raad in à la fortune du jour aangewezen raden had ten gevolge gehad; die ook een goede bezetting van den Raad van Justitie tot diep in de 19e eeuw tot een permanente puzzle heeft gemaakt: de penurie aan personeel door het groote verloop ten gevolge van ziekte en uitzending. Natuurlijk had men bij de benoeming van het college van 5 Aug. 1620 zooveel moge-

[1]) Vgl. *Besch.*, III, p. 985, sub 3; *Van der Chijs*, I, p. 65/73; *Stapel*, p. 53.

lijk „walpersoneel" gekozen; maar dat waren nog wel eens zwakke broeders wat de gezondheid betrof; de krachtige kwamen het eerst voor uitzending in aanmerking. En bovendien: alle ordinaris commissarissen waren lieden die hun rechtersambt moesten waarnemen als bijbaantje van vaak drukke werkkringen in het Compagniesbedrijf en dit alles werkte, evenals het vrijburgerschap van de leden der Schepenbank, een trouw bijwonen der zitting niet in de hand. Merkwaardig genoeg is er niet een enkele zitting waarin alle 7 op 15 Aug. benoemde commissarissen aanwezig zijn; enkele zijn zelfs nooit verschenen. Er zijn, zonder twijfel, trouwe comparanten; in de eerste plaats, Gouverneur en Edeleer De Carpentier, ook de beide opperkooplieden van het Fort, Pieter Dirckx Deucht en Abraham Van Uffelen, beiden favorieten van Coen, de laatste een toekomstige Raad van Indië, zijn geregeld present, evenals de ongeletterde houwdegen Jan Pae, de kapitein van het fort. Maar kapitein J. Gerritsz heeft het blijkbaar te druk met zijn prauwen en laat zich niet zien, en equipagemeester P. Barentsz, de arme, krijgt al spoedig „ten respecte van sijn swaer accident in 't hooft, waervan alhier geen apparentie van beteringe is, maar dagelijkx erger wordt", mèt een bonus, verlof om te repatriëeren. Nog een derde rechtsman ontbreekt spoedig. Reeds bij de voorbereiding van de instelling van het college ontmoeten wij zekeren Mr. P. Bartsz, elders Dr. P. Batsz, in de resolutie van 15 Aug. Dr. Pauwels Barsen genoemden, fiscaal; blijkens zijn titel dus een gestudeerden jurist. Ook hij behoort onder de bij de resolutie van 15 Aug. benoemde ordinaris commissarissen; hij is „present" in de vergadering van G.G. en Rade, waar deze resolutie is genomen, vermoedelijk wel om hem op de hoogte van de bedoeling dezer resolutie te brengen; hij neemt deel aan de zittingen van Gecommitteerde Raden van 12, 25 en 26 Aug. en onderteekent de sententies van die dagen. Daarna verdwijnt hij uit ons vizier. Is hij overleden, of is men bij het heerschend personeelgebrek genoopt geweest hem elders te employeeren? Wijst zijn benoeming er wellicht op dat men met hem, of misschien zelfs door hem met het nieuwe college, verderstrekkende plannen heeft gehad? Is hij misschien bestemd geweest, om tot plaatsvervanger van Sonck te worden opgeleid, wanneer deze mee zou moeten bij den, zeker toen reeds bij Coen voorgenomen, expeditie tot afrekening met de Bandaneezen? Of heeft men reeds in Aug. 1620 het plan gehad, dat men iets later tijdelijk tot uitvoering heeft gebracht; heeft men, tot verlichting van de taak van den advocaat-fiscaal, het nieuwe college willen maken tot een zelfstandige rechtbank alleen

voor civiele zaken, zooals ook het zustercollege, de Schepenbank, was, en wilde men Bartsz daarbij als fiscaal laten optreden? De taak die aan het nieuwe college in zake appèl en revisie was toegedacht schijnt met deze laatste veronderstelling moeilijk te rijmen; alleen nader archiefonderzoek kan op dit punt wellicht opheldering brengen.

Hoe dit zij, naar mate het later in 't jaar wordt, gaat het met de presentie van de rechtsluyden steeds meer bergafwaarts. Groote gebeurtenissen zijn op til; ook De Carpentier en de beide luitenants krijgen het te volhandig; in de drie laatste weken van 1620 waarover wij onderteekende sententies bezitten, nemen er nog slechts vier leden onder een waarnemenden president aan de zittingen deel; en van deze vier behooren er slechts twee tot de benoemden van 15 Aug. . . .! Zoo is het nieuwe college, als zoodanig, reeds voor het oudejaar op sterven na dood! De genadeslag wordt gegeven door de groote gebeurtenissen zelf: de expeditie naar Banda staat op vertrekken.

Met het oog op de naderende absentie van het Hooge College, althans van Coen en een aantal Raden van Indië, moeten natuurlijk maatregelen worden getroffen voor het beleid van de politie en de justitie in het rendez-vous. Welke deze maatregelen zullen zijn, vloeit voort uit de Instructie van 1617: de locale raad van Jacatra moet nu, als plaatsvervangende Raad, in functie treden. Bij resolutie van 4 Jan. 1621 wordt dan ook besloten, om een „formeelen" — men lette op dit woord — „hogen raet van 5 personen te creëren". Maar nu geschiedt er iets, dat niet in de Instructie staat. Deze had verondersteld, dat de Hooge Regeering, bij haar vertrek naar een andere plaats, haar volle functie, d.w.z. het volledige bewind, zou blijven uitoefenen; zoodat de locale raad alleen het locale bestuur en de locale justitie zou hebben waar te nemen. Maar dit was niet meer mogelijk; het rendez-vous was reeds te veel bestuurscentrum geworden, dan dat de Hooge Regeering, vandaar vertrekkend, haar functie geheel zou hebben kunnen blijven uitoefenen. Vooral was dat onmogelijk, nu zij op expeditie ging. Naast zijn bij de Instructie voorziene taak, moest aan de locale raad dus tevens het algemeen bestuur worden opgedragen. Dienovereenkomstig wordt hem de taak opgedragen, „omme het generaal maniement van Compagnies saecken soo te water als te lande, gelijck het particulier gouvernement van deze importante plaetse met goede ende nodige ordre gedurende sijn E. absentie" . . ." na ydereens uyterste vermogen ten besten (te) dirigeeren en uyt (te) voeren" [1]).

[1]) Vgl. *Besch.*, III., p. 679.

Het spreekt na onze uiteenzetting vanzelf, dat als leden van dezen Raad worden aangewezen de nog beschikbare leden van het college van 15 Aug., zoover ze niet, als Deucht en luitenant Herenthals, mee op expeditie moeten, t.w. De Carpentier, Van Uffelen en kapitein Jan Pae; het drietal wordt gecompleteerd door den Raad van Indië Dedel, die reeds voortdurend als De Carpentier's secunde was opgetreden, en thans als tweede en alternatieve president van den Hoogen Raad zal fungeeren, en de eveneens tot Raad van Indië voorbestemden commandeur Cornelis Reyersz. Schoonhooffman, die het maritieme gouvernement zal waarnemen. Door deze opschuiving houdt, na de reeds geleden verliezen, het college van 15 Aug., faute de combattants, feitelijk op te bestaan; het wordt niet ontbonden, maar verdwijnt even geruischloos als de Jacatrasche locale raad verdwenen was, nadat G.G. en Rade zich in het rendez-vous gevestigd hadden en als Opperste Rechtscollege de uitoefening der rechtspraak begonnen waren.

Zoo als vroeger uiteengezet, moet worden aangenomen, dat deze Hooge Raad, als plaatsvervanger van de Hooge Regeering de plena potestas uitoefende, zoowel bestuurs- als rechts-macht heeft bezeten. Maar daar ook hij, evenals de Hooge Regeering, het te volhandig zou krijgen, om alle rechtspraak zelf te kunnen uitoefenen, moest ook hem een hulporgaan worden ter zijde gesteld. Dit geschiedt: „is mede goedgevonden tot soulagement van den hoogen raet een mindere of tweeden raet te formeeren"[1]). Dat deze raad niets anders is dan een plaatsvervanger voor het verdwenen, of wil men liever, in zijn voornaamste leden tot G.G. en Rade vervangenden Hoogen Raad gepromoveerde, college van 15 Aug., blijkt duidelijk uit de bepaling dat hij bijeen zal komen op de „gewone rechtsdagen", d.w.z. op dezelfde dagen, waarop bij de resolutie van 5 Sept. 1620 nader bepaald was dat het college van 15 Aug. zou bijeenkomen. Deze tweede raad zal „alle dagelijckxe civiele en krijgszaken ter approbatie van voors. Raeden van Indiën, (t.w. De Carpentier en Dedel) afdoen; dus geen crimineele zaken, die blijkbaar aan den Hoogen Raad zijn voorbehouden, zooals ook G.G. en Rade zekere halsmisdrijven aan de Gecommitteerde Raden (resp. het College van 15 Aug. 1620) plachten te onthouden. En de hem toevertrouwde civiele en krijgszaken alleen behoudens goedkeuring, niet van den vollen Hoogen Raad, maar alleen van de daarin zittende, achtergebleven Raden van Indië, zooals ook Gecommitteerde Raden (resp. het college van 15 Aug. 1620) deze goedkeuring van

[1]) Vgl. *Besch.*, III., p. 689.

hun vonnissen niet van G.G. en Rade, maar, in wezen, van den G.G., al of niet gehoord het college, ontvingen. De verhouding tusschen beide tweetallen colleges is dus geheel dezelfde. Daar nu de tweede raad van 4 Jan. 1621 staat tot den Hoogen Raad van dien datum, zooals het college van 15 Aug. 1620 stond tegenover de Hooge Regeering, en deze tweede raad uitdrukkelijk als „mindere raad" wordt aangeduid, mogen wij veilig aannemen, dat ook de toenmaals nog als ordinaris commissarissen ende gerechtsluyden van 't fort aangeduide oer-Raad van Justitie een „mindere raad" is geweest en als zoodanig is beschouwd.

„Maar", zal men opmerken, „het moge dan waar zijn dat G.G. en Rade oorspronkelijk in principe met de hoogste rechtsmacht in het handelsrijk zijn bekleed geweest; in de practijk is er van de uitoefening van die macht toch niet veel te merken; de Hooge Regeering heeft toch al zeer spoedig de eigenlijke rechtspraak aan een, hoe dan ook geheeten, Raad van Justitie overgelaten; na de rechtszittingen van 27 Juni tot begin Oct. 1619 is hij nooit meer als recht*bank* in den engeren, eigenlijken zin des woords opgetreden!" — Toch niet!

Na de terugkomst van Banda betreft een van de eerste resoluties van G.G. en Rade de vernieuwing van het Schepencollege. Ook in 't Fort wordt de normale organisatie hersteld; de plaatsvervangende „hooge" en de „mindere" raden verdwijnen; en mede wordt goedgevonden, „dat men den ouden dagelicksen raet dezes forts toecomende Maendach van synen voorjarigen dienst onstaen ende wederom een nieuwen raet uyt de gequalificeerde officieren deses forts formeren ende authoriseeren sal"[1]). „Voorjarige dienst"; het is dus niet de mindere raad van 4 Jan. 1621, dien men vervangt, maar wel degelijk het oude, verdwenen, college van 15 Aug. 1620, dat men volgens den conservatieven grondregel, als zijnde niet uitdrukkelijk opgeheven, nog als bestaande aanmerkt. Helaas, begint het gebruikelijke drama van voren af aan; reeds enkele maanden later is het college weer onklaar, en wordt goedgevonden, „alsoo by vertreck van verscheyden persoonen ditto collegie verswact ende van behoorlycke raden ontbloot blijft", „'t selve opnieuw met andre ten overvloede te versteercken..." Natuurlijk, (en daarom behoeft het niet in eene afzonderlijke resolutie te worden besloten of goedgekeurd) nemen ook G.G. en Rade hun plaats als Opperste Rechtscollege weer in. En dat niet slechts in theorie, maar ook practisch; zij bepalen zich niet slechts

[1]) Vgl. *Besch.*, III., p. 751/2.

tot de contrôle van het werk van hun nu „dagelijkschen" raad genoemden Raad van Justitie, maar zij spreken, in sommige belangrijke halszaken, ook zèlf recht. Dit blijkt op overtuigende wijze uit twee sententies uit het jaar 1622. De eerste sententie is die van 5 Febr. 1622, waarmee de halszaak van 't Hooft, een ernstig geval van zeeroof op vrienden, wordt berecht door G.G. en Rade „naer daerop gehoord te hebben de advysen van den dagelycken en breden rade". De tweede sententie is van 11 Febr. 1622, waarbij een aantal gevangen Bandaneezen, na door Coen, „Gouverneur-Generaal wegen den Staet der Vereenigde Nederlanden in Indiën", aan de „achtbare gecommitteerde van den dagelijcxen raede deses forts Batavia tot examinatie" te zijn „gecommitteerd", door G.G. en Rade, gehoord „de advysen van den dagelijxsen ende breden rade" ten doode verwezen worden.

Wel is waar worden beide vonnissen door de adviseerende raden mede onderteekend, maar, naar uit den tekst duidelijk blijkt, de berechting geschiedt door den E. heer Generaal ende Raden van Indië, *zij*, en niet de adviseerende raden, hooren „den eysch ende conclusie van den advocaat-fiscael ende de confessiën van de delinquenten; *zij* „doorzien" en overwegen „met rijpe deliberatie van rade" al 't geen „ter materie dienende is"; *zij* approbeeren niet slechts, neen *zij formeeren en wijzen* het vonnis. In één woord de Hooge Regeering zit in deze zaken als Opperste Rechtbank van het handelsrijk en maakt bij de instructie en beoordeeling der zaken gebruik van de hand- en spandiensten der „mindere" raden. Deze vonnissen zijn bovendien belangwekkend, omdat zij aantoonen, dat het door mij zoowel vóór als nà 15 Aug. 1620 waarschijnlijk gedachte bestaan van twee justitieraden; een met de civiele en zekere crimineele zaken belasten smallen of dagelijkschen justitieraad, samengesteld uit de ordinaris commissarissen van 't Kasteel, en een slechts voor de berechting van zekere halszaken beroepen breeden of buitengewonen justitieraad, waarin naast de ordinaris ook extra-ordinaris commissarissen werden benoemd, ook voor later jaren moet worden aangenomen.

Ook uit deze sententies blijkt, dat de oer-Raad van Justitie althans gedurende Coen's geheele eerste ambtsperiode, een „mindere" raad is geweest. Maar is hij dit ook nog gebleven in Coen's tweede ambtsperiode, nadat hij, bij resolutie van G.G. en Rade van 10 Sept. 1626, officiëel den titel van Raad van Justitie gekregen had; Heeft er in dien tusschentijd geen ontwikkeling plaats gevonden, ten gevolge van welke althans van dezen geattitreerden Raad van Justitie gezegd kan

worden, dat hij met de hoogste rechtsmacht in het handelsrijk was bekleed? Een ontwikkeling heeft, onder de landvoogdij van De Carpentier, zonder twijfel plaats gevonden, hoewel wij er bedroefd weinig van weten. Na Coen's terugkomst in patria hadden Heeren XVII, op zijn aandrang, een rechtsgeleerde, Dr. P. Vlack, aangenomen, die als extra-ordinaris lid van den Raad van Indië uitgezonden, kort na zijn aankomst in Indië, als ordinaris lid van dien Raad, president van den dagelijkschen raad was geworden. Aan hem werd, in samenwerking met gecommitteerden uit den Raad van Justitie en uit het College van Schepenen, bij resolutie van 6 Febr. 1625 het ontwerpen van een reorganisatie van het justitiewezen opgedragen, ten gevolge waarvan o.a. ook aan het 31 Mei 1625 gereorganiseerde College van Schepenen [1]) bij resolutie van 16 Juni 1621 [2]) de bevoegdheid werd toegekend tot het berechten van crimineele zaken, „wel verstaende dat haere appoinctementen in crimineele saecken sonder voorgaende approbatie van den Ed.Heer Generaal niet en sullen mogen geëxecuteerd worden". Dat, bij die gelegenheid, ook zekere wijzigingen ten aanzien van den Raad van Justitie hebben plaats gevonden, mag worden aangenomen; zeer vermoedelijk is de ordre van procederen in crimineele zaken, die bij de genoemde resolutie was gearresteerd, ook voor den Raad van Justitie verbindend gemaakt. Maar uit niets blijkt, dat in de ondergeschikte afhankelijke positie van dien Raad, zooals wij die hebben leeren kennen, eenige principiëele wijziging is gekomen. Wel was die Raad in beginsel reeds op een verhevener niveau komen te staan, dan de overige locale raden, op welk standpunt hij zich, in den loop der jaren, inderdaad zou ontwikkelen tot het met de hoogste rechtsmacht bekleede college in het handelsrijk. Dit niveau wordt aangeduid in de Instructie voor het College van Schepenen van 16/23 Aug. 1621 [3]), die in art. 14 aan de Schepenbank de berechting van „alle civiele en crimineele saecken de vrye luyden, borgeren deser stede ende vreemdelingen toucheerende" opdraagt, ... „uytgesondert in saecken daervan het hoff ende in dese contreyen den achtbaren dagelijcxsen Raedt vant Casteel Batavia de eerste kennisse toecompt" [4]). Maar dit verhevener standpunt was niet

[1]) Vgl. *Van der Chijs: Plakkaatboek*, I., p. 125.
[2]) Vgl. *Van der Chijs: Plakkaatboek*, I., p. 126.
[3]) Vgl. *Van der Chijs: Plakkaatboek*, I., p. 127.
[4]) Deze zinsnede duidt de richting aan, waarin het verdere onderzoek zich zal dienen te bewegen. Met „hoff" wordt hier kennelijk aangeduid het Hof van Holland; in Coen's gedachte staat de Dagelijksche Raad (Raad van Justitie) tot G.-G. en Rade, den gedelegeerde van den Souverein, principiëel in dezelfde ver-

in strijd met zijn, door ons aangewezen, positie van ondergeschikte en afhankelijke mindere raad, maar, integendeel, van die ondergeschiktheid en afhankelijkheid het noodzakelijk en natuurlijk gevolg. Was de Raad van Justitie niets anders geweest, dan een Jacatrasche, en later Bataviasche raad van hetzelfde type als die welke in de overige gouverneursresidenties bestonden, dan zou zijn positie aanvankelijk minder zijn geweest: immers, zooals die andere raden zou hij dan een onafhankelijk, den G.G. en Rade vervangend, college zijn geweest. Maar zooals de zaken staan, was het college aanvankelijk een afhankelijke hulpraad geweest, die alleen die tot de purisdictie van G.G. en Rade behoorende zaken (voor)behandelde, welke dit Opperste Rechtscollege hem wel wilde toewijzen en overlaten.

Juist omdat de Raad van Justitie aanvankelijk de bijzondere justitieraad of Hof van den gedelegeerden souverein was, erfde hij, toen hij zich geleidelijk van G.G. en Rade emancipeerde, ook vanzelf hun wijdere jurisdictie. Maar deze emancipatie was in Coen's tijd nog nauwelijks begonnen. Althans in de afhankelijkheid van G.G. en Rade, die hem tot een' minderen raad van de met de hoogste rechtsmacht bekleede Hooge Regeering stempelde, was in dien tijd nog geenerlei verandering gekomen. Dit staat vast door een getuigenis 't welk niemand zal wagen te betwisten, dat van den laatsten advocaat-fiscaal onder Coen in eigen persoon. In zijn memorie aan de Bewindhebbers uit 1631 zegt deze rechtsgeleerde, zich beklagend over een ondervonden slechte bejegening: „In somma dat dese lieve Raet van Justitie, die over geen misdadigh ter weerelt, hoe groff ende swaer oock mochten mishandelt hebben, eenige macht heeft om deselve te doen peynighen, straffen, geeselen, dooden, mitsgaeders niet mach Imandt in goet mulcteren ofte met infamie noteren als met approbatie van den Gouverneur Generaenl . . . ." [1]).

De Raad van Justitie des Kasteels Batavia is dus ook in 1629, aan het einde van Coens leven, geenszins „met het hoogste rechterlijk gezag" bekleed, maar nog steeds een niet-zelfstandig rechtsprekende, veelzins ondergeschikte en afhankelijke „mindere raad".

---

houding als het Hof (van Mechelen, later) van Holland, tot den Souverein (der 17 later) 7 Provinciën. „Eerste kennisse": er is dus nog een instantie boven den Dagelijkschen Raad (Raad van Justitie) n.l. G.-G. in Rade; de Raad is dus nog niet „met het hoogste rechterlijke gezag bekleed"; reeds hooger rechtscollege dan alle andere in „deze contreyen", is hij, ten aanzien van het Hoogste Rechtscollege, G.-G. in Rade, nog steeds mindere raad. — Welke „saecken" zijn hem ter *eerste* kennisse voorbehouden? Bijna zeker ook de crimina majestatis.

[1]) R. A. (Kol.), no. 1015, 1632², fol. 484 e.v. (slot).

Ik heb hiermede te berde gebracht, wat ik uit de gedrukte bronnen kan aanvoeren, om mijn standpunt inzake de positie van den Raad van Justitie in Coen's tijd tegenover dat van Van Kan aannemelijk te maken. Ik hoop daarmede, in het algemeen, iets te hebben bijgedragen tot het juist verstand van de vroegste rechterlijke organisatie der Compagnie in Indië. Maar ik hoop ook iets te hebben gewonnen in het belang der zaak, die mij in 't bijzonder tot bestudeering van deze organisatie heeft genoopt: de juiste waardeering van Coen als beleider der justitie in Nederlandsch-Indië. Wij zagen dat G.G. en Rade gewoon waren sommige „zware" zaken òf onder hun bijzonder toezicht te doen behandelen door een breeden of dubbelen raad van speciaal daartoe gecommitteerde rechters, òf wel die zelf te berechten, met advies van hun breede en dagelijksche of smalle justitieraden. Waarom dan eens de eene, dan weer de andere cynosure gekozen werd, ontgaat ons tot dusver. Maar men mag aannemen, dat de beide behandelingswijzen, voor het begrip der tijdgenooten, elkaar niet zooveel zullen hebben ontloopen. Onderzoekt men nu welk het karakter was van deze „zware" „breucken", dan blijkt, dat het meest alle gevallen waren van misdaden tegen den staat. Nu is ook de beruchte zaak van Pieter Cortenhoeff en Sara Speckx, gelijk ik elders heb aangetoond, een geval van crimen majestatis geweest. Wanneer het nu vaststaat, gelijk uit de aangehaalde sententies van 26 en 28 Aug. zonneklaar blijkt, dat in dergelijke gevallen de meening van de mindere justitieraden, breed of smal, voor het Opperste Rechtscollege slechts de kracht van een advies heeft gehad, dan mag veilig worden aangenomen, dat dit, in het geval van Pieter en Saartje, met het z.g. vonnis van den Raad van Justitie eveneens het geval is geweest, en dat G.G. *en* Rade, of liever (naar Coen's practijk) G.G. *in* Rade, wel verre van zich aan een onbehoorlijk en willekeurig ingrijpen in den loop der ordinaris justitie te hebben schuldig gemaakt, in deze zaak volgens recht en usantie als Indië's Opperrechter heeft beslist.

Bladvulling:

DEN TĔḌUNI, KUÑJ. p. 61.

DOOR

J. GONDA.

In verband met hetgeen ik in mijn artikel over de Javaanse *den*-vormen op bl. 260 opmerk over gevallen als Rām. 21, 61 *nahan ikana ta doṅku we k-para ṅke* en op bl. 280 over Agast. 378, 31 *saṅ umalaṅi lampah saṅ D., sĕḍaṅnya n alap śrī J.* is nog te wijzen op Kuñj. (Kern, V. G. 10), bl. 61 *ya ta mitanpa den tĕḍuni ikaṅ kawah,* waar i.p.v. *mitanpa* te lezen is *mitanya* (< *nimittanya,* de kortere vorm staat bv. ook p. 55, 12; de noot 59, in de uitgave aan r. 1 v.o. toegevoegd, behoort bij het geciteerde *mitanpa,* r. 3 v. o.; de noot van den corrector op bl. 49 berust op een vergissing, evenals de daar aangebrachte wijziging in noot 59). Kern vertaalde deze zin: „Daarom moeten zij in den ketel neergelaten worden". De *i*-vorm van *tĕḍun* betekent echter „afdalen in". M.i. is *mitanya den* gelijk te stellen aan *hetunya n* en dergelijke uitdrukkingen, moet men de zin vertalen „daarom moeten zij in de ketel afdalen" en hebben we hier, naast het overeenkomstige gebruik van *we* in het Rām., een mooi voorbeeld van de releverende functie van *de* naast *an, n.*

ZEDEN, GEWOONTEN EN WETTEN VAN NAI POSPOS

(Gecopieerd,)
getranscribeerd, vertaald en gecommentarieerd

DOOR

D. W. N. DE BOER.

INLEIDING.

Onder Codex Oriëntalis N° 3405, bijnummer 767 h, staat in de Leidsche Universiteits-Bibliotheek te boek Deel VIII van de Collectie van Bataksche Handschriften ex legato H. Neubronner van der Tuuk.

Volgens een zich los daarin bevindende gespecificeerde inhoudslijst — door Van der Tuuk zelf geschreven — bevat dit Deel „Verhalen in het Tobasch".

Een ingeplakte voorpagina, ook van de hand van Van der Tuuk, vermeldt voorts in een korte inhoudsopgave onder „6e" (loopende van blz. 205—blz. 281 van het in totaal 300 folio's tellende manuscript) als onderwerp: „Zeden, gewoonten en wetten van „die" — (de lieden) — „van Naie Pospos".

Van deze aldus genoemde stof nu werd het meer adatrechtelijke gedeelte, dat de blzz. 254—281 van het manuscript beslaat, reeds vertaald door wijlen J. C. Vergouwen, die toenmaals, na een 5-jarige werkzaamheid als Hoofdambtenaar voor de bestudeering van de Bataksche Adat en het geven van advies inzake de vonnissen van de Adatrechtbanken, met verlof hier te lande vertoefde.

Aan deze vertaling werd (in 1932) onder den titel: „Adatrechtsregelen van Nai Pospos" plaats verleend in Adatrechtbundel XXXV (Serie G N° 64, blz. 135—154), waarbij werd aangeteekend, dat de vertaling geschiedde „naar een gedeelte der Kopie [1]) van genoemd

---

[1]) T.r. „transcriptie".

manuscript, in *Latijnsch* karakter, aanwezig in de Bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap".

Het daaraan voorafgaande gedeelte echter, loopende van blz. 205—blz. 254, bleef in hoofdzaak nog onbewerkt.

Door wijlen Vergouwen werd hiermede wel een aanvang gemaakt, door zijn te vroeg overlijden heeft hij de door hem voorgenomen algeheele transcriptie en vertaling helaas niet kunnen voltooien.

Onder de door hem aan de Adatrechtsstichting te Leiden nagelaten geschriften werd n.l. slechts aangetroffen de in 3 cahiers in potlood overgenomen Bataksche tekst van pag. 205—254, welk tekstgedeelte, behoudens enkele bladzijden en hier en daar enkele regels of woorden, ook reeds werd getranscribeerd, doch van de voorgenomen vertaling hiervan kwam niet meer dan de eerste bladzijde gereed.

Door Prof. V. E. Korn, Buitengewoon Hoogleeraar in het Adatrecht te Leiden, Secretaris van de Adatrechtstichting, werd mij nu deze nalatenschap van Vergouwen terhandgesteld, met het verzoek, den door Vergouwen aangevangen arbeid verder op mij te willen nemen; aan welk verzoek ik — ondanks? of juist met het oog op? de tijdsomstandigheden — met genoegen gevolg gegeven heb.

Hierbij meende ik mij niet slechts tot transcriptie en — voorzooveel doenlijk — *woordelijke* vertaling te moeten beperken, doch mede, waar mij dit mogelijk was, verklarende woorden in den tekst te moeten inlasschen, respectievelijk commentaren in noot-vorm toe te voegen, waarbij uiteraard dankbaar gebruik gemaakt werd van het „Bataksch-Nederduitsch Woordenboek" van den Verzamelaar van deze Bataksche „verhalen" Neubronner van der Tuuk zelf.

Ten aanzien van den tekst zij medegedeeld, dat de hier gebezigde taal primitief Toba-Bataksch is, met veel Malaiïsmen naast zuiver-Maleische woorden, doch, vooral grammaticaal, niet aan de gemeenlijk door de Toba-Bataks daaraan gestelde eischen voldoet, zoodat bij de vertaling vaak uit het verband moest worden opgemaakt, wat precies bedoeld is.

De oorzaak hiervan moet wel gezocht worden in het feit, dat de Verzamelaar van deze Handschriften, die immers handelen over de lieden van *Nai Pospos,* — d.i. de landstreek, die besloten ligt tusschen de Onderafdeelingen Baros, Silindoeng en Hoogvlakte van Toba, — slechts in deze Westelijke *rand*streken van het toenmaals nog onafhankelijke en ontoegankelijke Centrale-Batakland werkzaam heeft kunnen zijn, en aldus ook zijn geestelijke auteurs van de diverse hoofdstukjes en de opschrijvers van het verhaalde in hoofdzaak slechts

dáár heeft kunnen kiezen. Van der Tuuk zou wel een bezoek hebben gebracht bij den toenmaligen Sisingamangaradja in Bakara, een der Westelijke landschapjes van het Centrale Batakland, doch dit bezoek was maar van zèèr korten duur. (Gobée in Deel 34, Van Eerde in Deel 45 van het Tijdschr. voor Ind. T.-L.- en Volkenkunde). (Zie ook de mededeelingen hieromtrent van P. Voorhoeve op blz. 8 vlg. van zijn dissertatie: „Overzicht van de Volksverhalen der Bataks").

De beschrijvingen geven overigens den indruk, door de diverse auteurs daarvan te zijn opgedischt volgens aanwijzingen van Verzamelaar, naar richtlijnen door dezen Taalgeleerde aangegeven; richtlijnen, zooals die o.a. ook aangevoeld worden in een gelijksoortige beschrijving van Maleische zeden en gewoonten, in „Adat Radja-Radja Melajoe", bewerkt door Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel; en verder voor zoovele andere adatbeschrijvingen als kompas hebben gediend.

Volledig zijn de beschrijvingen niet, vele punten behoeven nog nadere uitwerking, verklaring en opheldering, die men thans nog slechts door navraag ter plaatse deelachtig zou kunnen worden, indien men in de gelegenheid zou zijn, in bij voorkeur nog *Heidensche* streken zijn licht hierover op te steken, zooals bijv. in een groot gedeelte van het (schier-)eiland Samosir.

In het hier beschrevene toch maakt men kennis met een geheel van magische denkbeelden doordrenkte wereld, door Islam en Christendom hoogstens nog maar aan de peripherie beroerd.

Het meeste hiervan is dan ook in feite niet anders dan magische ritus, dat samenstel van telkens andere handelingen, van welker werking de Batak zich bepaalde effecten voorstelt. In beginsel tot in het oneindige variabel, zijn deze handelingen nochtans op een vaste, van leermeester op leerling steeds even nauwkeurig overgedragen wijze verbonden aan de verschijnselen, waarvoor zij in werking worden gesteld. Met de voorwerpen, waarmede ze worden verricht, en de specifieke woorden, door welke ze worden begeleid, zijn zij de *uitsluitende* vorm, waarin de beoogde krachten en werkingen kunnen worden opgeroepen; de naleving ervan is voorwaarde voor de totstandkoming der werking, die men aan het ceremonieel toeschrijft, en die men alleen door *preciese naleving* van alle bijzonderheden verwachten mag; kleine modaliteiten kunnende verdragen, maar altijd moetende beantwoorden aan de voorstellingen, die de primitieve geest zich van de verschijnselen om zich heen gevormd heeft.

Bij de vertaling kan dan ook meermalen gewezen worden op de magische kracht van het gesproken woord, en de in verband daarmede voor elk geval speciaal gekozen woordspelingen, waarmede de symbolische handeling gepaard gaat. De dwingende kracht van de gegeven regelen uit zich tenslotte in het woord „oehoem", waarmede elk hoofdstuk aanvangt; en als de vertaling van dit woord diverse omschrijvingen toelaat, en soms den zachteren klank geeft van: „hetgeen te doen staat", dan moet men dit in verband met het bovengezegde nochtans zóó opvatten, dat „oehoem" voor den Batak wijst op een *bindenden* vorm van het beschreven ritueel.

Het woord „mangoehoem" (Mal. menghoekoem) beteekent immers „berechten",en het actiefverbaalsubstantief „pangoehoem" („Toean Pangoehoem" is nog altijd het „epitheton ornans" van den Bestuursambtenaar in de Bataklanden) = „rechter", óók en vóóral in de beteekenis van: „straffer".

Wat nu nog de indeeling van de hier behandelde stof in hoofdstukken aangaat, diene het volgende:

Zooals in het begin van deze inleiding reeds werd vermeld, vindt men van de hand van den Verzamelaar zelf in Deel VIII twee inhoudsopgaven: een summiere en een gespecificeerde.

Deze inhoudsopgaven *komen echter niet met elkaar overeen:*

De *summiere* n.l. deelt de geheele stof in 7 nummers in, t.w.: 1e Soetan Malien Deèman [1]) (blz. 1); 2e Moela nie bodat diebahen na lan nannón (blz. 101); 3e Radja Nadiengien (blz. 151); 4e Tonggotonggo (blz. 181); 5e Sie Tadjom Bolak (blz. 189); 6e Zeden, gewoonten en wetten van die van Naie Pospos (blz. 205); 7e Sietapie boenga boroe (blz. 281). (Hiervan zijn de met 1e, 2e, 3e, 5e en 7e genummerden „Verhalen", nummer 4 een opteekening van gebedsformulieren voor het aanroepen van geesten).

In de *gespecificeerde* opgave daarentegen blijven wel de nummers 1e tot en met 5e die nummering behouden, wordt echter nummer 6 *onder*verdeeld, waarbij, instede van die onderverdeeling met letters, of op andere wijze, aan te duiden, een *dóór*nummering plaats vindt. Zulks wordt althans gedaan tot en met blz. 259; (nummer 45), waarna verdere nummering achterwege blijft, zoodat het in de korte

---

[1]) Deze „romance" is ook in het Maleisch, Minangkabausch en Atjehsch een van de meest geliefde Hikajats (vgl. „Over Mal. literatuur" van Dr. C. Hooykaas, blz. 50).

inhoudsopgave als nummer 7 gerangschikte onderwerp mede geen afzonderlijk nummer meer heeft.

Een tweede moeielijkheid baarde mij de indeeling van het hierbehandelde onderwerp, waar mij n.l. verder bleek, dat in evengenoemde gespecificeerde inhoudsopgave twee — zoo te noemen: — „bindoe" 's [1]) ontbreken, t.w.: tusschen de 9e en de 10e de „bindoe" 's die resp. handelen over: „Oehoem ni halak na marharoan anak barang boroe", en „Oehoem ni halak na mangoli", terwijl in de dóórnummering 2 cijfers, n.l. 32 en 33, gemist worden.

Het leek mij nu maar, conform Vergouwen's plan, het beste, zulks, om althans voor het in de summiere inhoudsopgave ad 6e genoemde Onderwerp een afgerond geheel te bereiken, in deze aan te sluiten op Vergouwen's 26e Hoofdstuk, en de hier behandelde stof een nieuwe en meteen *eigen* nummering te geven, beginnende dus met: „1e Hoofdstuk", correspondeerende met Van der Tuuk's 6e „bindoe".

Dit moest hierbij wel extra vermeld worden om verdere verwarring en misvatting te voorkomen.

De inhoudsopgave luidt derhalve aldus:

Gespecific. inhoudsopg. v. d. Tuuk	Transcr. en vertaling	*Phonetische* tekst van *v. d. Tuuk's* inhoudsopgave	Pag. v. h. Handschr.	Vert.: zie blz.:
6e bindoe	1e Hfdst.	Oehoem nie halak na toeboean anakna barang boroena	205	384
7e „	2e „	Oehoem nie halak na marbalieanbaliean	207	386
8e „	3e „	Oehoem nie na manggoargoar na mètmèt	209	387
9e „	4e „	Oehoem nie halak na padaogieal	209	388
——	5e „	Oehoem nie halak na marharoan anak barang boroe	210	389
——	6e „	Oehoem nie halak na mangolie	212	390
10e „	7e „	Oehoem nie halak na mallottiek	217	397
11e „	8e „	Oehoem nie halak na mordang	220	400

[1]) „bindoe" is het Toba Bataksche woord voor „hoofdstuk" of „afdeeling". In de Bataksche tekst zijn de diverse hoofdstukken inderdaad door een bindoefiguur (lijn-teekening) aangegeven.

Gespecific. inhoudsopg. v. d. Tuuk	Transcr. en vertaling	*Phonetische* tekst van *v. d. Tuuk's* inhoudsopgave	Pag. v. h. Handschr.	Vert.: zie blz.:
12e ,,	9e ,,	Oehoem nie halak na sieappahaèk	223	402
13e ,,	10e ,,	Oehoem nie halak na mangaleon ramot ramot.	225	404
14e ,,	11e ,,	Oehoem nie halak na mangalehon oepa mangandang	226	405
15e ,,	12e ;,	Oehoem nie halak na pasarhon gora	227	406
16e ,,	13e ,,	Oehoem nie halak na padjongdjong datu dohot pandee musu	228	407
17e ,,	14e ,,	Oehoem nie halak na padjongdjong pattangan	228	407
18e ,,	15e ,,	Oehoem nie na mangoppo pattangan	232	411
19e ,,	16e ,,	Oehoem ni halak na tahie porang	233	411
20e ,,	17e ,,	Oehoem nie halak na marharoan binununa di hamusuon	234	413
21e ,,	18e ,,	Oehoem nie halak na mambahen sopo gindjang barang bagas na bolon	235	415
22e ,,	19e ,,	Oehoem nie na mangasee	238	417
23e ,,	20e ,,	Oehoem nie na padjongdjong langgatan	242	420
24e ,,	21e ,,	Oehoem nie na martondi emee	244	423
25e ,,	22e ,,	Oehoem nie na pardalan parsili	246	425
26e ,,	23e ,,	Oehoem nie na pardalan sipaimbar	247	427
27e ,,	24e ,,	Oehoem nie na paoelie pagar	249	428
28e ,,	25e ,,	Na paoelie mombang	253	433

Volledigheidshalve zij ten aanzien van Vergouwen's vertaling nog medegedeeld, dat een vergelijking van zijn in Adatrechtbundel XXXV gegeven indeeling der door hem bewerkte stof (blz. 254—blz. 281) met evengenoemde gespecificeerde opgave van Verzamelaar zelf mij deed zien, dat Vergouwen vanaf nummer „30e" zich niet aan de rangschikking van Van der Tuuk gehouden heeft.

Deze inleiding moge ik beëindigen met het inroepen van clementie voor den stijl van de vertaling, die geen vlotte en vloeiende is, gelijk bij een vrije omwerking van de stof had kunnen zijn verkregen, aangezien, zooals boven al opgemerkt, de primitieve Bataksche tekst zooveel mogelijk op den voet gevolgd is.

NASCHRIFT.

Door Prof. Van Ronkel werd n.a.v. deze publicatie de wensch geuit, ook den naam bekend te stellen van den Batakschen schrijver van het hier bewerkte Deel van de Manuscripten-collectie, daarbij verwijzende naar een artikel van Pleyte in Deel 47 (blz. 469) van het Tijdschr. v. Ind. T.L.V.K., waaruit nu in dit verband het volgende geciteerd moge worden:

„Gewoonlijk geven de schrijvers der stukken hun namen niet op; „zij volstaan met te vermelden op welk landschap hun opgaven „betrekking hebben, en vragen »Si Pan dor Toek« daarbij een „enkele maal het stuk toch goed te bewaren en den inhoud ervan „niet te vergeten.

„Een uitzondering op dezen regel maakt evenwel zekere Goeroe „Tian Dangan uit Nai Pospos, opsteller van een hoogst belangrijke „ethnographische beschrijving van zijn land en tal van andere stukken, „waaronder ook een tonggo-tonggo, aanroepingsformulier, in casu „om de Pane, naga-achtige slangen, die in het uitspansel verblijf „houden, op te roepen, teneinde hare tusschenkomst bijv. in krijgs- „aangelegenheden te vragen".

Inderdaad vinden wij hierin een duidelijke aanwijzing van „zekere „Goeroe Tian Dangan" (tenrechte: „Goeroe Tinandang" = „de veel „bezochte Leermeester") als verantwoordelijk voor gedeelten op Nai Pospos betrekking hebbende.

En dit stemt overeen met het voorkomen van dien naam — Goeroe Tinandang — op de voorpagina van een der voorafgaande Deelen van de Bataksche manuscriptenverzameling, waar die naam als handteekening prijkt naast dien van andere medewerkers, terwijl Deel VIII in het geheel geen naam vermeldt, zoodat ook dit laatstgenoemde Deel geacht kan worden te behooren tot het door de eerdergenoemde medewerkers, w.o. dan Goeroe Tinandang, te boek gestelde.

ZEDEN, GEWOONTEN EN WETTEN VAN NAI POSPOS

(p. 205—281)

1e HOOFDSTUK (6e „Bindoe").

p. 205 Ia ma oehoem ni halak na toeboe anakna barang boroena. Ia doeng mahoemansoep djolmana i naeng di api, asa dihirehon ma amak di telaga bahen pangondingi, atik adong halak na mamoloes di alaman, oenang diida boroeboroe na mardakdanak i, doeng ni diborothon ma holoetoe pardoaldoalan bahen sitataingan ni na mardakdanak i. Doeng ni didjooe ma boroeboroe na malo mandampol; doeng ro dibagas ni na mandjooe i, asa disoerdoengkon ma handoengan toe djinooena i, doengni marnapoeran ma i; ba, na doeng soen marnapoeran, asa disoengkoen ma soehoet i: „noenga dilehon hamoe ahoe marnapoeran, aha ma nidokmoena di ahoe?" botima ninna. „Olo ba, oenang hoelehon pe napoeranki dipangan ho, sahit ni djolmangkon ma na hoeandoshon di ho, barang haroan pe i, ba, na naing tolhas, asa tandap hoeboto", botima ninna soehoet i. „Olo, ba, amang, molo ima hape niandoshonmoe toe ahoe, djadi ma toetoe, asa marbinege antong begoe ni sibaso pardjolo dohot begoe ni goeroengkoe moengka ni hasibasoonsa di sintong soenggoe pinodahonna di ahoe", botima ninna. Djadi dipoentar ma boeloeng gadong toe saoan, dibahen dahanon doea hali pitoem pisik, dibahen ma hoenik pitoe ngiris, dibahen aek sabale, doengi asa didampol ma boetoeha ni na marposoposo i. Doengni didongkon ma datoena mambahen saloesoe. Doeng toeboe na di bortian i, noenga sahat dohot anggi ni na toeboe i, asa didongkon ma ama ni na toeboe i mangarit boeloe bahen sambiloe; doeng soen dipaoeli sambiloe i, asa didongkon ma na metmet manaroehon toe bagas, doengni dilehon na metmet i ma toe sibaso i; doengni p. 206 dipangido sibaso i ma gadong dohot tali, doengni disoepak ma gindjang ni poesok i sian bonana toloe djari gindjangna, doeng ni diholting ma poesok i di na sinoepakna i, doengni ditiop ma gadong i, diodothon ma toe sipoesok i, doengni diseat ma dohot sambiloe i. Doeng soen diseat, dibahen ma toe bogasan parindahanan na imbaroe,

doengni didongkon ma na mananom toe tombara; ditantan ma poesok i sian hosa ni roema, doengni didjalo na mananom i ma poesok i; doengni ditanom ma toetoe; soen ditanom, marboeri ma na mananom i. Doengni dididi sibaso i ma boroeboroe na mardakdannak i, doeng soen dididi, hoèndoel ma ibana di api inon toe lamboeng tataring. Doengni diabing na marbadjoe ma posoposo i, doengni dilalo ma toetoe lalo posoposo: „Na ale begoe, dohot ho ale babiat, dohot ho ale porhas, sandok hamoena nasa siboenoe djolma! boeat hamoe ma siboersok on! molo so diboeat hamoe nannon, matoea andigan indadong be di hamoena on!" botima ninna na mangalalo i; doengni dilehon ma toe inana i, doengi ditoendoenhon ma posoposona i. Doengni didongkon ma naposo boroeboroe mangalompa; soen masak indahan i, didongkon ma mangan saloehoetna boroeboroe na mandjagai ibana i. Doeng soen mangan laho be ma halak midjoer. Doengni laho ma ama ni posoposo i masisaganon, diboeat ma hajoe simartoelan dohot alngit bahen saganon; na tata do i diboeat indadong djadi anggo na masak bahen pansisoedoean ni djolmana i. Doeng sampe doea borngin doeng toeboe, dipahoendoel ma datoena,
p. 207 diboeat ma sada manoek na hatioeran na gorakgorahan, sada na oembalga; ia na metmet i „sampoer pandidion" ma goarni i, masitilihon ni datoe, disi ma diboto barang na saoer mangoloe na toeboe i, barang na so saoer mangoloe; ia manoek na balga i „bangoen-bangoen" ma goarni. Doengni didjooe ma dohot sibasona i mangan toe bagasna i; doengni dilehon ma na margoar ni manoek i, toe sibaso sihombang ma sada toesi; ia toe datoe sada haehae, sada pamoengkoeri, ima djambar ni datoe. Doeng soen nasida mangan, mangkatai ma nasida; soen mangkatai, laho ma midjoer datoena i dohot sibasona i. Doeng ni molo naadong hoelahoelana, ro ma i mangoepaoepa dohot marboan oelos parompa, doeng ni mamboeat djoehoet ma ibana panganan ni hoelahoelana i, diporbaga ma riar sada bahen piso ni hoelahoelana i, doengni laho ma i moelak. Doeng ni molo adong do ianangkonna, ro ma i mangoepaoepa, diboan ma riar sada bahen piso ni hoelahoelana i, molo toeng dibahen ianangkonna songoni, molo toeboe boroena moese, indadong tarpabolihonsa be i toe halak na poelik, anggo inda djolo disoengkoen ianangkonna i; ingkon na so tarolisa pe, asa djadi i pabolihononna toe halak. Molo toeng dipabolihon boroena i, inda djolo disoengkoen ianangkonna i, sipalangkoephonboroe ma goarni; marmoesoe ma ibana dohot ianangkonna i. Ba, ima oehoem ni pardakdanak di djolma on.

2e HOOFDSTUK (7e „Bindoe").

(p. 207).

Ia oehoem ni na marbalianbalian.

Asa didongkon ma datoe mandjoedjoer ari; doeng djoempa ari na denggan, disi ma halak na mardakdanak i marbalian-balian. Asa
p. 208 diengge ma dahanon sagantang, doengni didoeda ma i bahen nitak; doengni dibahen ma dibogasan parindahanan na imbaroe; doengni dipabongkot ma parindahanan toe bogasan angkadangan; doengni asa didongkon ma halak mangarit boeloe bahen piso, ima partanda ni na pinarbalianhon i, dibahen na diboto halak pamoloes lahilahi; hape molo boroeboroe do na pinarbalianhon, sondoek ma dibahen partandana. Doengni asa disoengkoen sinondoekna i ma datoe i, barang didia ninna begoe monggop. Molo di tapian begoe monggop, moelak ditongandalan ma na marbalian i; molo di dalan begoe monggop, moelak di harbangan ma na marbalian i; molo di harbangan ma na marbalian i, asa dibahen ma nitak i toloempohoel diatas boeloeng, dibahen napoeran samboeloeng, sanggoel toloen ranting; ganoep sirpang ma dipeakkon nitak i; hape molo na sahat ditongandalan ma nasida, di poegoe ni dalan i ma dipeakkon nitak i; hape molo na sahat ro di tapian, di djoeloe ni tapian ma dipeakkon nitak i, dohot partanda i. Doeng moelak sian balian moelak ma toe hoeta, asa dilehon ma nitak na tinadingkonna di parindahanan i djolo toe dakdanak si-oeli-goar, doeng pe i asa diganoepi na metmet ni hoeta i nasa na ro toe alaman i; doeng ganoep diparlehon nitak i, asa laho ma toe bagas na marbalian i. Doengni asa didimpoe ma indahan toe pinggan, dipeakkon ma dengke saoer doea toeatas indahan i; doengni dioepahon ma i toe na metmet i. Doengni asa mangan ma nasida. Ba, ima oehoem ni halak na marbalianbalian.

3e HOOFDSTUK (8e „Bindoe").

p. 209 Ia ma oehoem ni na manggoargoar na metmet.

Molo nadong bahenon ni soehoet, balga ma, diboeat djoehoet manggoargoar anakna barang boroena; ia doeng ma diparmasak djoehoet i asa dipahoendoel ma datoena i dohot dakdanak na so haboeboehan.

Doengni dibahen soehoet i ma dahanon sasoloep toebogasan parindahanan loging na imbaroe; dibahen ma napoeran pinormoensoeng ni sahiri, dohot soelandak toloe, toe dahanon i ma i dipagohon; doengni dibahen ma pardaoepaan di ngarngar; disorpi ma oelos ragidoep, dipeakkon ma toedjolo ni datoe i; hoendoel ma na sa haboeboehan i toe siamoen ni datoe i; doengi didok soehoet i ma goar ni dakdanakna i, doeng ni ro ma datoe i; didjompoet ma dahanon i, dipeakkon ma toe tangan ni na metmet i, doengni dibilang ma dahanon i. Molo noenga singko, goar nidok ni soehoet i ma dibahen goar ni dakdanak i; ia na „singko" dahanon, molo gonap bilangan ni dahanon masiopatopat sahoendoelan; ima na „singko"; molo na „singko di „hoendoelanna", molo toloe hoendoelan, barang opat, barang lima, barang pitoe, barang sia, na „singko di hoendoelan" na ma goarna. Ia doeng soen ditilik singkosingko i, asa didjompoet datoe i ma dahanon i toe oeloe ni na metmet i dohot toe oeloe ni inana i dohot toe oeloe ni amana i. Doengni tole ma nasida mangan saloehoetna isi ni hoeta i, nasa na olo. Doeng soen mangan, asa marhata ma soehoet i, disoengkoen ma datoena i dohot sibasona i asa dipaboa horashoras. Ima oehoem ni halak na mambahen goar ni na metmet.

4e HOOFDSTUK (9e „Bindoe").

Ia oehoem ni halak na padaogial ni na metmet.

Molo nadong bahenon ni soehoet, mamboeat babi ma i, hape molo soada bahenonna tombal manoek pe diboeat dohot dengke; doengni diarahon ma toelang ni na rorobot, mamboeat oboek ni dakdanakna
p. 210 i, diboan ma amak toe alaman, dipahembang ma amak i; doengni marhobasma nampoenasa anak i, diboan ma anakna i toe alaman i, hoendoel ma nasida, diabing ma anakna i. Doengni marhobas ma hoelahoelana i, ditiop ma djonap doea, doengni diarit ma boeloe bahen tondoeng parepare, songon hiashias ma dibahen boeloe i. Doengni ditiop datoe ma i boeloe, dipadompak ma dompak poerba; doengni marsoembia ma datoe i: „Ale ompoeng tondoeng parepare, dompak „poerba ma hami na mamboeat oboek ni na metmet on; ima, diba„hen na ma horas madingin! poeloe ma ho, tondoeng parepare! hape, „molo so djadi dompak i, lia ma ho, tondoeng pare!" botima ninna

datoena i; doengni dilotakkon ma toe sitoemoedoena pitoehali; doengni dipaloea ma boeloe i, doengni dibèreng ma toetoe; molo toengkap boeloe i, ima na „poeloe" goarna. Dompak poerba ma hoendoel nampoenasa anak i dohot anakna i, doengni diboeat ma oboek ni na metmet i; doengni di lehon ma dengke, ditiop na metmet i, doengni diganoepi ma na metmet ni hoeta i nasa na ro toe alaman i, ganoep ma i diparlehon dengke i. Doeng soen diboeat oboekna i, asa diboan ma toe bagas, doengni mangan ma nasida. Doengni dipiohon ma radja ni hoeta i dohot namora dohot sintoea hoeta. Doeng soen nasida mangan, mangkatai ma nasida; doeng soen mangkatai, laho be ma nasida midjoer. Doengni sintap toloen sogot sai digoensir ma i oboek ni na metmet i. Ima oehoem ni halak na padao gial ni na metmet.

5e HOOFDSTUK.

Ia oehoem ni halak na marharoan anak barang boroe.

Molo nadong bahenon ni soehoet na balga ma, diboeat haroan nasi dohot mangkoeling gondang ma dibahen. Ia na pogos do soehoet,
p. 211 na metmet ma diboeat. Doengni dipormasak ma djoehoet inon dohot indahan; soen masak indahan i dohot djoehoet i, asa dibahen ma indahan sampohoel toe boeloeng motoeng, diboeat ma dohot sondisondi ni djoehoet inon, dibahen ma toeak toe tandoek, diirisi ma pege toe boeloeng motoeng. Doengni marhobas ma datoe mangkatahon i; molo di pintoe begoe monggop, oeloe ni tangga ma disoelangi; molo di soehisoehi begoe monggop, tiang na di soehisoehi i ma disoelangi, toesi ma diborothon sondi-sondi ni djoehoet na di boeloeng motoeng i; doeng pe soen i dipahani, asa djadi halak mangan. Doeng soen nasida mangan asa mangkatai ma nasida. Doengi asa masidok poedjipoedjian ma na torop, nasa na oembotosa. Doeng sampe toloe didok poedjipoedjianna, asa marolopolop ma nasida saloehoetna. Doengni dilehon soehoet i ma toeak sasaoan, dilehon djoehoet sadjambaran. Ima oehoem ni na marpoedjipoedjian. Doeng soen halak na torop sidok poedjipoedjianna, laho be ma halak midjoer. Ia molo nadong hoelahoelana ro, dohot ianangkonna, marsogotna pe i dipamoeli; doeng torang ari, diboeat ma djoehoet sada panganon ni hoelahoelana i dohot ianangkonna i; doengni asa dilehon ma riar sada toe hoelahoelana, „singkatnipiso" ma i, molo laho mangoli:

hoelahoelana i, sitoempahanna ma i. Molo toe ianangkonna i, oelos ma silehononna. Hape molo soada olo mandjalo ianangkonna i, molo „oelos na so ra boeroek" dipangido, mandok: boroe, olionna ma i, molo na toho rohani hoelahoelana i mangalehon boroe toe ianangkonna i, mangalehon ma ianangkonna i binsang sada ima pangodo ni boroena i. Ima oehoem ni halak na marharoan anakna.

6e HOOFDSTUK.

Ia ma oehoem ni halak na mangoli.

p. 212 Molo boroe ni sipanarbangi dioli, djolo didongkon ma pangaririt toe hoeta ni halak. Molo adong ma siolionna i ninna pangaririt i, asa laho ma nasida toe hoeta ni parboroe i, diboan ma babi paronomhoepang i, ima „tamboeltamboel" goarna, ima bona ni porhoelaon; dilehon ma pansamotan doea binsang patoedjolo ni djambar ni soehoet, dibahen ma padan barang na piga borngin haroro ni pangoli i laho mamboeat hata saoet. Ia doeng djoempa padan i, ro ma nasida, diboan ma babi partoloeriaran, dilehon ma i dipangan parboroe i; doengni dilehon ma pansamotan sitonga, doengni dibahen ma padan haroro ni sialapari. Doeng djoempa padan binahennasida i, ro ma paranak, disoeroe ma pangariritna i laho mangalap ari; doengni diboeat paranak i ma manoek sada, soen diparmasak dohot indahan, dibahen ma di hadjoet boanon ni sinoeroena i, dilehon ma hepeng sahoepang „djoedjoerari", dilehon hepeng oealoe oeang, i ma „boeha parha„laan". Doengni laho ma sialapari. Doeng ro di hoeta ni parboroe i, ditaroehon ma toe bagas ni parboroe i manoek na binoannasida i; doengni dipangan parboroe i ma manoek inon; doengni dipiohon ma sialapari i mansipanganon. Doeng soen mangan laho ma nasida modom. Torangniarina diboeat parboroe i ma sada manoek panganon ni sialapari i; doeng soen masak sipanganon, didjooe ma na ro i, didjooe ma dohot datoe na di hoeta i; doengni mangan ma nasida. Doeng soen mangan marhata ma nasida; dilehon sialapari i ma hepeng i: „botima i hamoe parboroe! ia on ma sisahoepang djoedjoerari ma on, ba òn sioealoeoeang, boehaparhalaan ma on! ba djoe„djoer hamoe ma ari, barang sipiga borngin nari harorona mi!" botima didok na ro i. Doeng ni (di)djalo parboroe i ma hepeng i, delehon
p. 213 ma toe datoe i opat oeang boehaparhalaan i; doengni dirior ma

parhalaanna i; doengni dipaboa ma toe soehoet i barang na piga borngin nari ari na denggan, dipaboa ma i. Doengni dibahen parboroe i ma poedoenpoedoen, dilehon ma toe sialapari i. Doengni mangkatai ma nasida, ro ma parboroe i, didok ma toe sialapari i: „Botima i, amang! hamoe na pande i! ba, ia hata na pinandeanmoe „ingot hamoe ma i!" botima didok parboroe i. Doeng(ni) soen nasida na mangkatai, borhat ma nasida laho moelak toe hoeta nasida. Doeng nasida ro di hoeta, asa dipaoelak ma hadjoet i toe soehoet i. Doeng masak sipanganon, dipiohon paranak i ma sialapari i mansipanganon. Soen mangan nasida, dilehon ma poedoenpoedoen i toe paranak i. Doeng soen nasida mangkatai, midjoer ma nasida. Doeng djoempa padan i, ba, marhobasi ma nasida, diboeat ma manoek sada bahen ingkaoe ni indahan dibogasan ampang; hape molo na diboenoe di hoetana i do pardjoehoetna i, dibogasan balandja ma deba dibahen djoehoet i, deba dilandjai; doengni dibahen ma tabotabo ni oengkapan bahen langkop ni balandja i. Doengni laho ma nasida, didjolo ma ina ni pangoli i, dipoedini inana i sihoenti ampang; dipoedi ni sihoenti ampang i bao pangoli i. Ro ma parboroe i, dibahen ma tangkingan ni boroena i diroeah tonga. Doeng ro dihoeta pangoli i, didongkon parboroe i ma boroena i toe bagas ni ianangkonna. Doengni laho ma bao pangoli i toe bagas ni parboroe i, dohot inana i dohot sihoenti-ampang i. Doengni hoendoel ma pangoli i toe lamboeng tangkingan nasida i, disangkothon ma oelosna toe tangkingannasida i, disolothon ma pisona toe tangkingan i. Doengni dilehon mangan pangoli i; doeng soen mangan ibana, asa djadi midjoer toe toroe. Doengni marhobasi ma soeroean ni parboroe i mangalompa. Doeng
p. 214 soen masak indahan dohot djoehoet i, asa mangan ma djolo nasida soehoet parboroe i saloehoet. Doeng soen nasida mangan, midjoer be ma nasida, tole ma marpio di pangisi ni hoeta dohot marpio paroendjoek i. Doeng ro na pinio i saloehoet, asa mangan ma nasida; soen mangan, marhata ma nasida, tole ma nasida marpande. Mangido doegoel-doegoel ma naposo ni hoeta i, dipasah ma tangga ni bagas i; doengni dilehon ma doegoel ni djoehoet i, dohot hepeng setali; doeng didjalo naposo i, so ma nasida, indadong be djadi oroehanna na marhata i. Doeng soen nasida marpande, dilehon ma djolo raoet-ni-pansamotan; doeng soen dilehon raoet-ni-mas i, asa midjoer ma halak. Doeng ni dibahen ma indahan toe pinggan, dibahen ma dengkesaoer doea toeatas indahan i. Doengni didjooe parboroe i ma boroena i; doengni ro ma na panangkokkon i, diboan ma boroe nioli i; di djolo ma na marboan, di poedi boroe nioli i. Doeng ro di bagas i.

hoendoel ma i toe lamboeng ni inana; doengni dipadonok bao pangoli i ma hoendoel toe lamboeng ni boroe nioli i; doengni dilehon ma parboerian, dihandit ma panganan, dipeakkon ma toe djolo ni na mangoli i; doengni hoendoel ma panghombari di talaga; doengni djongdjong ma pangabis, doengni di pangido na mangabis i ma piso pangabis toe ama ni pangoli i, doengni mangabis ma i; ba, na soen diabishon, marboeri ma pangoli i dohot boroe nioli i dohot panghombarina i, doengni didjompoet ma indahan hasampoeran i toloe hali be nasida; doengni dihandit soeroean ni inana i ma panganan i, doengni laho be ma halak midjoer. Doengni dibahen ma hadjangan, doengni bongkot ma toe bogasan hadjangan i boroe nioli i dohot bao pangoli i dohot panghombari i; doengni dibahen ma indahan toe pinggan dohot dengke, ima „indahan loengloengan" goarna; doengni mangan ma nasida dibogasan hadjangan i; doengni didongkon ina ni boroe nioli i ma panghombari i manaroehon indahan toe inantasida. Doeng soen mangan helana i dohot boroena i, dilehon ma napoeran niatoe-
p. 215 pan sampoeloedoea, diatas lapiklapik ni parindahanan na imbaroe ma dibahen; doeng soen marnapoeran, modom ma nasida; di tonga-tonganasida ma dibahen panghombarina i. Doeng sampe tahoeak manoek sahali, midjoer ma toe toroe bao pangoli i, didoedoek djolmana i ma hadjanganna i. Doeng ni impas ma torang ari, diboeat parboroe i ma silana panganon ni paroendjoek i; doeng soen masak, dipio ma paroendjoek i dohot isi ni hoeta i; doeng soen mangan, marhata ma nasida. Doengni dilehon ma pansamotan. Doengni ro ma soehoet parboroe i, dipangido ma „ina ni mas" dohot „tandoek „ni mas"; ia „ina ni mas" na oembalga ma i; molo „tandoek ni mas" sionomriar argana, sabinsang do i laho pangoli, si-doea-binsang argana padoealomboe do i bahen pangoli; ima titik ni tandoek ni mas. Doengni dilehon ma djambar ni paramaan doea binsang pasia piso; alai molo sampe nasa i djambar ni paramaan, oembarbar goendoer na ma i; hape molo padoea-lomboe do djambarna papitoe piso, inda dong oembarbar goendoerna dape i. Doengni dilehon ma djambar ni amangoeda sabinsang; molo sampe doea binsang, oembarbar goendoer na ma i; hape anggo sabinsang do djambarna, so do ibana. Dos do godang ni djambar ni dohot amangtoea. Doengni dilehon ma djambar ni parsinaboel doea riar; molo sampe sabinsang djambarna, djooeonna ma hela i dohot boroena i toe bagasna. Doengni dilehon ma djambar ni radja doea riar. Doengni dilehon ma oepaparibaa sariar; molo sampe doea riar djambarna, mangalehon oegasan ma i toe boroe nioli i, didjooe ma i toe bagasna. Doengni dilehon ma oepa

toelang doea binsang pasia piso; molo sampe nasa i djambarna, diontang ma i toe bagasna i; anggo padoea lomboe do djambarna papitoe piso, so do ibana. Doengni dilehon ma oepa oedoeng tonga riar toe sibahenhata ma i. Doengni dilehon sada riar toe pande
p. 216 mangarinsan, toe dongan ni parboroe ma i. Doengni dilehon ma nioendjoek na torop tonga riar isi ni hoeta masibagi i; doengni dilehon ma oepa panghombari satali riar; dilehon oepa panangkokkon sataligodang. Doeng soen digarar oetang i, dipangido paroendjoek i ma oelos tibalan roedjiroedji toe parboroe; dilehon ma i; doengni dipangido ma „oelos hoekkoep ni ampang" dohot „oelos tanda hela" dohot „oelos sampe toea". Ia doeng soen dilehon parboroe oelos i, asa disorpi ma oelos tibalan roedji i; doengni diboeat ma baion, digotapi ma i; doengni diroedji ma pansamotan i; dipampeakkon ma toe oelos i roedji-roedji i. Doeng soen diroedji mas, diroedji ma oelos, riar sada ma dibahen arga ni oelos. Doeng soen diroedji, dioelangkon ma mangkatai; doengni dipatoebegehon ma toe na torop godang ni mas, na oenang loepa halak, atik beha mate boroe soada martinading anak; asa bandje godang ni mas paboaonna; dipatoebegehon ma toe na torop godang ni oelos ni parboroe, asa oenang loepa di oelos djinalona. Doeng soen nasida na marhata i; moelak ma paroendjoek i, tinggal ma bao·pangoli i. Doeng ro di hoetana ama ni pangoli i, dipaoeli ma sioelak ni djoehoet binoeatna i; soen dipaoeli, dibahen ma indahan toe pinggan, dibahen ma dohot djoehoet i, doengni dipahembang ma lage toe pangoembari, doengni ditiballion djoehoet i dohot indahan i toe pangoembari i; dibahen ma dohot parboerian; dibahen ma dohot pola. Doeng loehoet ro di pangoembari i, asa dihatahon ma i toe begoe ni ompoena, toe begoe ni amana, toe begoe ni inana nasa tingting; nasa parsoemangotanna ditonggo ma disi. Doeng soen dihatahon, dipaima satarnapoeran. Doeng ni dihehei ma sian pangoembari; soen dihehei, dibahen ma napoeran pitoe
p. 217 soehoe toe lapiklapik ni parindahanan na imbaroe, doengni diampehon ma i toe pangoembari i. Doengni dipangan nasida ma tibal-tibalnasida i. Soen dipangan nasida, dihehei ma i napoeran i, dipangan nasida ma dohot i. Doengni djoempa ma ari na oeli, paoelakoene ma anakna i dohot paroemaenna i. Ro ma parboroe i, diboeat ma sada manoek bahen ingkaoe ni indahan boanon ni boroena i; molo nadong bahenon ni parboroe i, marboan oelos „sitomoetomoeon" ma dibahen boroena i di simatoeana boroeboroe i. Doeng ro di hoeta ni simatoeana i, laho ma toe bagas nasida i; di djolo ma lahilahi i. Doeng ro di bagas, dilehon ma indahan na binoanna i; doeng ni diatoepi boroe nioli i

ma napoeranna; doengni dilehon ma toe simatoeana boroeboroe i oelos na binoanna i, dohot napoeran niatoepanna i; ganoep ma diparlehon nasa tondongna i. Doengni laho ma nasida moese paoelakoene toe hoeta ni simatoeana, ia boanonna, babi ma diboeat bahen ingkajoe ni indahan. Doeng pe i asa moelak moese toesi inana i dohot djolmana i. I ma oehoem ni halak na mangoli. Hape molo „poedoen „manaek" ninna goarna, hata saoet diboeat, las i ma hasampoeranna. Hape molo mangoli ama ni boroe i barang ibotona, sigararon ni helana i ma djoehoet sadanari. Ima oehoem ni poedoen manaek. Molo boroe ni toelangna do niolina, molo doeng mamboeat djoehoet na oembalga, i ma „panangkoti simata", „pandok goar", pe i do i; doeng diboeat djoehoet i, marhata ma nasida, doengni didok ma goar ni boroeboroe, didok ma goar ni anak pangoli i. Ima roehoet ni halak mangoli.

7e HOOFDSTUK (10e „Bindoe").

Ia oehoem ni halak na marlontik.

Molo marsogotna marlontik, masibadja ma arian i. Tole marsogot
p. 218 i marhobasi ma soehoet i mangalompa indahan dohot ingkajoe. Doeng soen masak, marpio ma soehoet i, dipiohon ma pandena i dohot panggaroeti; molo boroeboroe nilontikna i, sianak ni namboroe na ma panggaroeti; hape molo anakna do nilontikna, donganna do panggaroeti. Doeng ni mangan ma nasida. Anggo pande i dohot na nilontik i indadong djadi boetong i mangan; molo maboetongkoe, taroeba habiaran. Ia doeng soen mangan, marnapoeran be ma nasida. Soen marnapoeran, diboan soeroean ni soehoet i ma amak toe sopo, diboan ma dohot lage dohot halangoeloe; doengni diboan ma soboeon sanali godangna; diboeat ma dohot boeloeng ni lanting. Doeng ro di sopo parhohasna i, borhat ma silontihon i, dohot pande i, dohot soehoet i, dohot tondongna, dohot panggaroeti, diboan ma garoet dohot aek di saoan; dibahen dahanon sandjompoet toe bogasan saoan i; doengni dipahembang ma lage i, modom ma silontihon i; doengni hoendoel ma pande i diatas oeloe ni na modom i; doengni dilehon ma toengkol toe silontihon i. Doeng(ni) diharat toengkol i, digigi ma ngingina i. Doeng digigi, marhobas ma boroeboroe i saloehoetna, dihaliangi ma na modom i, dipahembangma oelos, toe abarana ma diampehon, toek hoemaliang. Doengni manoengkoen ma pande i:

„Botima i, hamoena soehoet! ia na beha bahenon ompak ni ngingi
„ni dakdanakmoena on? ia na boeangon ompak ni ngingi anakmon?
„asa binoto hape molo na djoroton? asa hoeboto!" botima ninna
pande i: „Olo ba, amang! boeang hamoe do ompak ni ngingi dak-
„danakki!" Djadi diboeang ma ompak ni ngingi i. Doeng soen di-
boeang, ditoeloethon ma ompak i; molo toe oeloe ni tot ni silontihon
laho, barang toe ambihoel ni patna, barang toe soehisoehi ni tanganna,
ima na tarboehoe ma goarni; molo toe bitisna, barang salpoe patna,
barang di haehaena, ima na tarrear ma goarni; molo toe boetoehana
p. 219 laho dohot toe parateateanna, na oeli ma i; molo toe andorana
laho, ima „ramboesan andora"; molo toe roengkoengna laho, na oeli
ma i; ima sangkotan horoenghoroeng goarna; molo toe bibirna laho,
ima na mardaoep; molo toe dilana laho, barang toe tolonanna, na
roa ma i, na diotsop poesat ma goarni; molo toe igoengna laho,
simanihoes ma goarni, panangkonangko ma i; molo toe matana laho,
na roa ma i, simarandoeng ma goarni; molo toe bohina laho, ram-
boesanbohi ma goarni; na roa ma i! molo toe tangan ni datoena i
laho, na oeli ma i! Alai sitoboeson ni soehoet ma i: Ia godang ni
toboesna tonga riar. Hape molo toe ampoean ni inana laho, na oeli
ma i; molo toe ampoean ni hoelahoelana laho, na oeli ma i, alai
sitoboesonna ma i: ia godang ni partoboesna djoehoet sada, hepeng
sariar ganti ni piso sada. Ia toe ampoean ni ianangkonna laho, na
oeli ma i, alai sitoboesonna ma i: ia godang ni partoboesna oelos
sada, djoehoet sada, ima toboes ni. Doeng soen diompak, didoedoek
ma oelos i; doengni dilontihi ngingina na saloehoet. Soen dilontik
ngingina i, diboan ma badja na doeng tinoetoeng sian bagas, diboan
ma dohot asom dohot sira dohot hoenik dohot hapoer; doengni
dioelakkon ma moese dihaliangi dihembangi ma oelos i; doengni
didaishon ma djolo hoenik i, dohot hapoer mahiang i; doeng soen i,
didaishon ma asom i dohot sira i, las dibondoet ma i; doengni
didaishon ma badja i; martoeloetan ma pande i molo mabaor toe
toroe ngingina i; na roa ma i. Molo hontot do badja i, na oeli ma i.
Doeng soen didaishon badja i, laho ma toe bagas, doengni diboenoe
ma manoek sada; dirior ma gorakgorahan ni manoek i, doeng soen
dirior, dipaoeli ma roengkoeng ni manoek i. Soen dipaoeli dilehon
ma dipangan na nilontik i. Doeng pe soen dipangan i, asa djadi laho
toe balian; anggo inda dong dipangan, inda dong djadi haroear toe
p. 220 balian. Doengni marhobasi ma mangalompa indahan dohot ingkajoe
dohot manoek i. Molo na adong bahenon ni soehoet, mamboeat babi
ma ibana. Hape molo soada, bahenonna tombal dengke ma dibahen

ingkajoe ni halak. Doeng soen masak saloehoetna, morpio ma soeroean ni soehoet i di pangisi ni hoeta i. Doeng ro, mangan ma nasida saloehoet: ia manoek parlontik i di pande i ma sitonga, di soehoet i sitonga. Doeng soen mangan, marnapoeran be ma nasida. Doengni mangkatai ma nasida. Doeng soen disaoethon sipanganon i, asa disoengkon ma pandena i; molo oeli, parhahoean ma dipangido, marhahoe ma datoe i; ia godang ni parhahoean sariar. Hape molo na roa, parsili ma dipangido; ia godang ni parsili; molo na sopar idaidaon, tonga riar ma dipangido; hape molo soada sopar gorakgorahan, sahoepang ma dipangido. Ia toboes ni halangoeloe saparmasan eme.

Ima oehoem ni parlontihon.

8e HOOFDSTUK (11e „Bindoe").

Ia ma oehoem ni halak na mordang.

Dibahen na dong tolhas taon di pangordangon, ia titik ni tolhas taon, asa marroenggoe ma djolo nasida sahoeta i sibodarina; doeng soen marroenggoe, torang ni arina marsitingting ma pangisi ni hoeta i, masiboan rabina sahalak, doengni dipasae halak ma dalan tapian i, dohot tapian i. Doeng soen dipasae nasida, moeli ma nasida toe roema, doengni mangan be ma nasida, doeng soen mangan, margoegoe ma parripe, sasoloep be saripe, indadong djadi mangkoroes, ingkon sai manoeksoehi do asa djadi; ia goegoe ni na mora doea soloep. Doengni ditaroehon ma toe bagas ni radja i; doeng ro di bagasna i, asa didokkon ma diengge naposo boroeboroe dahanon goegoean i doea soloep bahen sitompion dohot nitak; doengni didokkon ma deba naposona i masiboeloeng, mansalong deba, masiordang deba. Doeng ni didoeda ma dahanon nienggena i; doeng soen didoeda,
p. 221 asa dipaoeli ma bahen sitompion sahoendoelan, nitak sapinggan: doengni mangalompa, ima naposo boroeboroe mangalompa i, ingkajoe mo naposo lahilahi deba, paoeli babi deba; soen masak saloehoet na sipanganon i, marhobas ma nasida, nasa na ro ringgasna, laho ma nasida toe tapian. Didongkon ma na sohaboeboehan lahilahi doea halak marabit boroeboroe, sahalak marhoenti nitak, sahalak marhoenti sitompion; doengni didongkon ma na deba marboan amak dohot lage, sahalak marboan toeak di tandoek dohot sira pege, ia

santisanti, dohot pira ni manoek. Doengni laho ma toe tapian. Doeng ro di tapian, dipahembang ma amak i dohot lage i; doengni dipeakkon ma sitompion i, dohot nitak i, dohot santisanti i, dohot toeak na di tandoek i, dohot sapa pege i; doengni martonggo ma datoe ni hoeta i. Doeng soen martonggo, asa dibahen hajoe toe tondjolan ni aek i, „pandang" ma goarni: molo denggan roha ni 'sombaon mandjalo peleanna i, magodang ma i aek i, sipat ma pandang binahenna i; hape molo so denggan roha ni somboan i, soeroet ma balga ni aek i, maroempak ma pandang binahennasida i. Doeng soen dibahen pandang i, laho ma nasida moeli. Doeng ro di hoeta, marpoengoe ma nasida na sahoeta i toe bagas ni soehoet i; doengni dipangampehon ma toe pangoembari sitompion i dohot nitak i, satingting na binoanna sian tapian i; doengni ditibali ma djoehoet babi i toe sapa; doengni dibahen ma indahan toe pinggan; doengni dibahen ma tanggotanggo dongan ni indahan i; dibahen ma ateaete sasaoan, na pinadar sasaoan, daromata sasaoan; doengni dipangampehon ma
p. 222 toe pangoembari i djoehoet i, dohot indahan i. Doeng saloehoet ro di pangoembari i, asa dihatahon ma toe na martoea sombaon, dohot toe simangot ni ompoena, doeng soen dihatahon, mangan ma nasida saloehoet, soen mangan dihehei ma tibatibal i; doeng ni dibagihon ma ganoep ripe saloehoetna dohot sitompion i, dohot nitak i. Doeng ni borhat ma soeroean ni radja i laho marhara di hoeta i. Doeng soen na marhara i, dibilang ma hinarana i: molo onom pangordang saloehoet, onom soehat ma dilompa, hape molo pitoe pangordang, pitoe soehat ma dilompa. Doeng soen dibilang, marhobas ma lahilahi mangalompa inkajoe, marhobas boroeboroe mangalompa indahan. Doeng soen masak saloehoetna, mangan ma pande inkajoe i, mangan ma dohot silompaindahan i. Doeng soen nasida mangan, mangan ma isi ni bagas i. Doengni dipambahen ma deba toe parindahanan. Doengni didongkon soehoet i ma dipantaroehon pangalompa i toe pangisi ni hoeta i ganoep ripe saparindahanan be. Doeng soen dipantaroehon, dipadimpos ma indahan i. Doeng torang ari laho ma nasida toe tordangan i, doeng ro di haoema i, dipampeakkon ma indahan i dohot ingkajoe i. Doengni dibagihon soehoet i ma boni toe pangeme; masitatadjomi ordangan ma pangordang, masipaoeli sesana ma panesa, doengni tole ma nasida mordang. Doeng adong sitonga diordang, mansohot ma nasida djolo, mangan ma nasida, sapoengoean ma boroeboroe mangan, sapoengoean lahilahi. Doengni marhobas ma pande ingkajoe i marbagi ingkajoe dengke i; anggo ingkajoe godang digomahi ma i toe panganan; doengni dibilang ma na godang, barang

p. 223 na sadia torop ni djolma na oembalga, nasa i ma torop ni djambar. Doeng soen didjambari, asa diparlehon ma toe na mangan i. Doeng ganoep saloehoet, dibilang ma na niambilhon; soen dibilang, asa diparlehon ma tohapni. Doeng ganoep maroeli na hinara i dohot na niambilhon i, asa dilehon ma djambar ni soehoet. Doeng soen dilehon, mangan ma pande ingkajoe. Doeng soen na torop mangan, dibahen soehoet ma napoeran di lapiklapik, dibahen ma dohot pinang dohot gambir dohot hapoer dohot timbaho, doengni dilehon ma toe lahilahi sada, toe boroeboroe sada, doengni dibagi nasida ma i, ganoep djolma ma dibahen. Doengni maridi (i) ma nasida djolo, soen maridi, tole ma nasida mordang. Doeng soen diordang nasida haoema i, mangan ma nasida, ia ro ma soehoet i, dipangido ma parindahanan ni na niambilhon i, diganoepi ma i dibahen indahan. Doeng soen halak na mangan i, disoengkoen nasida ma godang ni boni ni soehoet i; ro ma soehoet i, dipaboa ma toetoe. Doengni marsaesae ma soehoet i: „Ba! „sae oelaonta, ale amang, hamoe lahilahi! dohot hamoe boroeboroe! „ba! laho be ma hita moeli!" botima didok soehoet i. „Olo ma toetoe!" botima didok na hinarana i, doeng ni laho be ma halak sian haoema i. Molo noeng(g)a songoni didok soehoet, atik adong pe halak barang na mahoea, indadong soehoet i be soesa disi; ba, molo soada marsaesae soehoet i, molo toeng adong halak marsahit moelak sian ordangonna i, soehoet ma sidongkon datoe paoeli daon; hape molo toeng mate halak moelak sian ordangonna i, soehoet i ma sibahen sapoetna dohot batangna. Ba, i ma oehoem ni pangordangon.

9e HOOFDSTUK (12e „Bindoe").

Ia oehoem ni halak na siampakaek moela ni parmoesoeon.

Asa didongkon ma datoena mandjoedjoer ari. Doeng djoempa ari na oeli, asa marhobas ma nasida na sahoeta i, marsitolong dohot
p. 224 masitabartabar dohot masihodongnibagotnametmet dohot masibomban dohot masimaremare dohot masiidjoeknabegoeon. Doeng soen diboeat nasida, asa diboan ma toe hoeta, doeng ro di hoeta, asa disoerat ma tolongtolong i saloehoetna, doeng ni dirigai ma maremare i. Hape molo na maralohon halak, dohot ma isangsisang na masoeak ma dibahen dohot andaloe aosaos; hape molo na marsaharoenggoean do halak marmoesoe, indadong djadi bahenon andaloe aosaos; ia paoelihon andaloe i, asa didongkon ma na malo manggana. Doeng soen

digana, asa diatas oeloe ni ganagana i ma diborothon isangisang i. Doeng soen dipaoeli, asa didongkon soehoet i ma djolmana barang boroena mangengge dahanon sasoloep; doeng mengge, asa didoeda ma i. Doeng ni dibahen ma sitompion sahoendoelan, nitak sapinggan. Doeng soen masak sitompion i, asa dipamborothon ma maremare i toe tolongtolong i, doengni dipahembang ma amak di tonga ni alaman i; doeng ni dialap ma toe bagas sitompion i dohot nitak i dohot santisanti, diboan ma toe alaman i; doeng ni dipeakkon ma toe djolo ni datoe i; doeng ni djongdjong ma datoe i, ditiop ma sitompion i, di hambirangna ma dibahen, di siamoenna santisanti na di saoan i; doengni dihatahon ma i toe boraspati ni tano, toe martoea sombaon, toe boroe saniang-naga, toe debata na toloe. Doeng soen i dihatahon dipeakkon ma i. Doeng ni dihatahon ma moese nitak i toe simangot ni ompoe ni soehoet i, dohot toe simangot ni goeroena na doeng mate, toe badia ni goeroena na mangoloe. Doeng soen dihatahon, asa ditaroehon ma toe bagas sitompion i dohot nitak i dohot santi-santi i. Doeng ni didongkon ma sahalak mamaloe gordang, doengni borhat
p. 225 ma nasida, didjolo ma soehoet; diboan ma tolongtolong i nasa sialo-moesoe, ganoep sada be. Doengni dipaloe partonga ma bodil sahali, ima „bodil panindi" goarna. Doengni diboan datoe ma i andaloe aos-aos i, di poedi sahali ma ibana, Doeng sampe toloe ngombas marlodjong dao nasida sian hoeta i, asa dipampagohon nasida ma tolongtolongna i, pardoeroe dibahen andaloe i; doeng ni martangiang soehoet i. Doeng ni tole ma nasida mamodili doea hali be asa moeli ma nasida toe hoeta, mamodil ma nasida toloe hali laho toe hoeta. Ia doeng ro di hoeta, marpoengoe ma nasida di alaman i. Doengni ro ma djolma ni soehoet i, disanti ma paranganna i saloehoet, dohot datoena i, dohot sinondoekna i. Doengni ditangkoep ma sada manoek hatioeran na gorakgorahan, diseat ma manoek i, doengni digantoeng datoe i ma manoek i; disi ma diboto barang na monang nasida; doeng soen ditilik, ditoetoengi ma manoek i, doengni dilapa ma toetoe, ditilik ma toe bogasan; soen ditilik diparmasak ma manoek inon. Soen masak, asa dipangido ma indahan toe bagas ni soehoet i, doeng ni dibahen ma toe pinggan na metmet, doengni diboan na mangalap i ma toe alaman i, doeng ni ditibali ma djoehoet manoek i toe indahan i, doeng ni dihatahon datoe i ma toe tondi ni nasida sahoeta i. Doeng soen dihatahon, asa dibagi ma djoehoet manoek i dohot indahan i, diganoepi ma saloehoetna ripe ni hoeta i, Doeng ni laho be ma halak toe bagasna. Asa ima oehoem ni parsampakaehon moela ni parmoesoeon.

10e HOOFDSTUK (13e „Bindoe").

Ia oehoem ni halak na mangalehon ramotramot, soehoet toe na torop.

Ia balga ni djoehoet ramotramot partongadoeariaran, dahanon sasibalamboeng. Doengni diboeat ma babi i; doengni diparmasak ma
p. 226 djoehoet i. Doeng soen masak, asa dipapoengoe ma saloehoet pangisi ni hoeta i, nasa lahilahi. Doengni didongkon soehoet i ma djolmana barang boroena mangalompa dahanon na sasibalamboeng i, doengni dipangido ma indahan sapinggan; doengni ditibali ma tanggotanggo ni babi i toe indahan i; doengni dihatahon datoe ma i toe boraspati ni tano dohot toe namartoea-sombaon dohot toe boroesaniangnaga dohot toe boroenamora dohot toe ari na toloepoeloe dohot toe debata na toloe dohot toe parsimangotan ni nasida sahoeta i, Doeng soen dihatahon, asa dibagihon ma djoehoet i dohot indahan i; doeng ganoep saloehoet nasida, asa diparboan be ma toe bagasna; doeng ni masioepahon di ibana ma nasida na sahoeta i. Doeng soen dipangan be di bagasna, asa marpio ma soehoet i, dipio ma saloehoetna, nasa sialomoesoe. Doengni mangan ma nasida, soen mangan asa marhata ma nasida. Doeng soen marhata, laho be ma halak midjoer. Asa i ma oehoem ni na mangalehon ramotramot. Molo noeng(g)a dilehon soehoet i, asa mangaramot ma halak. Ia na soada raboekna dohot anakbodilna, asa ditoehor ma; ia na soada bodilna, asa diindjam; ia molo so mangaramot halak, toeng mate pe halák dibahen moesoe, indadong mangido aboel be tinading ni na mate i toe soehoet i; toeng tarsonggot pe ibana dibahen moesoe, indadong soehoet be sioepaoepa na tarsonggot i. Asa ima oehoem ni hamoesoeon.

11e HOOFDSTUK (14e „Bindoe").

Ia oehoem ni halak na mangalehon oepa mangandang, soehoet toe isi ni hoeta.

p. 227 Nasa balga ni ramotramot i do balga ni oepa mangandang, dahanonna pe nasai do; asa dibagihon do i saloehoetna toe isi ni hoeta i. Anggo dahanon i dibagas ni soehoet i do i dilompa, Ia soen masak, asa dipiohon ma pangisi ni hoeta i saloehoetna nasa na olo. Doengni mangan ma nasida. Soen mangan asa marhata ma nasida, soen marhata midjoer be ma halak toe toroe. Ima oehoem ni halak na

mamboeat oepa mangandang. Molo noenga diboeat soehoet i, na hoerang togoe handang dipatogoe ma i, na hoerang togoe randjona dipatogoe ma i; molo so dipatogoe halak handangna, toeng bongkot moesoe barang babiat, toeng diboeat babi ni halak, diboenoe moesoe anak ni halak, sidohonon ma i toe nampoena handang i.

Ima oehoem ni.

12e HOOFDSTUK (15e „Bindoe").

Ia oehoem ni na pasarhon gora toe donganna sahoeta.

Molo na djoemoedjoer oetang do na pasarhon i, parbaribaan ma djoehoet, sada ampang dahanon, dilehon soehoet ma i toe isi ni hoeta i; hape molo singir do tinoenggoena, partongadoea-riaran ma djoehoet diboeat pasarhon gora, saparmasan dahanonna. Molo noengga dilehon soehoet i, rap soehoet ma saloehoetna pangisi ni hoeta i, barang ro pe pangoeloe, sai digoegoei ma panganon ni; sandok: barang aha diboeat di gora i, sai digoegoei ma i; hape molo na soada gararna, disoerathon oetangna; radja ni hoeta djolo mangoeboeng; doeng soen gora, disi pe dibahoni oetangna. Ia soen ma gora, molo mandjalo dangdang na sada; hira djambar ni paroetang i ma dipadaboe toe oetangna. Hape molo mardangdang do nasida, djoemolo ma dangdang i digarari, asa oetang goegoean i. Asa ima oehoem ni halak na pasarhon gora toe donganna hoeta.

13e HOOFDSTUK (16e „Bindoe").

p. 228 Ia oehoem ni halak na padjongdjong datoe dohot pande moesoe dohot parhara moesoe dohot partahi moesoe.

Asa diboeat soehoet i ma sada babi parriari; doeng soen masak, asa dipiohon ma datoe i dohot pande i dohot partahi i dohot parhara i; doeng ni mangan ma nasida; soen mangan asa marhata ma nasida; soen marhata, asa dilehon soehoet i ma boelangboelang na bontar, dilehon ma oelos ni datoe sada na bontar, dilehon hepeng sariar bahen pasinapoeranna; ia datoe hoeta, sabinsang ma diparbaga soehoet di datoe i; hape molo datoe nialap, doea binsang ma diparbaga soehoet di datoe i. Doengni asa diadjari datoe i ma naposona i. Ia

oelaon ni pande moesoe: molo tole nasida marhata na sanga marpande, ibana ma pandepande; i ma oelaon ni; ia oelaon ni partahi moesoe: molo nadong halak ro toe hoeta i, barang pangoeloe ro, barang oelaon nasida di hoeta i, tole mamboeat manoek, barang babi, barang biang, i ma mamboeat; ia tole mangido dahanon goegoean, i ma mangido; asa ima oelaon ni partahi moesoe i; ia oelaon ni parhara moesoe: ia tole nasida marroenggoe, barang martahi badjo, barang aha pe oelaonnasida i, i ma mandjooe halak laho marroenggoe: i ma oelaon ni parhara moesoe.

14e HOOFDSTUK (17e „Bindoe").

Ia oehoem ni na padjongdjong pantangan.

Asa marroenggoe ma djolo nasida na sahoeta i; doeng ni tole marsogotna i; molo noengga djoempa ari na oeli, asa laho ma nasida masiparhajoe dohot masimaremare; asa dipagohon ma sada sopo, soen sada ari do i dibahen, indadong djadi i doea ari paoelion ni
p. 229 halak. Ia doeng soen dipaoeli sopo, asa dihaliangkon ma maremare i di pantangan i; doengni dipampe ma gordang toe bogasan pantangan i dohot tataganing dohot ogoeng; doengni dibahen ma ragaraga, dilamboeng ni oeroer ma i dibahen, digantoeng ma sada mombang na metmet diatas ni pat ni gordang i, doengni dibahen ma mombangpoea na balga dilamboeng pangoembari ni pantangan i. Doengni diboeat ma manoek na pangompo ni pantangan i, digantoeng ma i manoek i. Doengni didongkon ma mangalompa soehoet i dohot mandoeda nitak, doengni dilompa ma indahan na hoenik. Doeng masak saloehoetna, asa ditaroei ma toe pantangan i saloehoetna amboe-amboean i; doengni ditibali ma manoek i toeatas indahan i; doengni dibahen ma pat ni manoek i dohot indahan sampohoel dohot dengke saotik dohot tali pasa; doeng ni dibahen ma toe mombang na metmet i sitompion na so tarhaol begoe. Doeng ni dibahen ma sitompion na hinoenihon sahoendoelan, na so hinoenihon sahoendoelan, ganoep ma i martimpa be dohot margaboer-gaboer, dohot marpinarboetoehamboeloe dohot marpoeroerpoeroer dohot djoeroerdjoeroer dohot djaloedjaloe dohot pinasa na metmet dohot soehat dohot pisang dohot toboe dohot dajoeng na pandang; doengni ditibali ma toe mombang na doea i; dibahen ma sanggoel na rara dohot sanggoel na bontar dohot harehare dohot mangemange. Doeng ni

dibahen ma sitompion sahoendoelan toe pangoembari ni pantangan i; doengni diampehon ma dohot indahan nioebatan i toe pangoembari i; doeng ni dipaoeli ma pangoerason; soen dipaoeli, diampehon ma toe pangoembari i. Doengni dipangido ma toe djolma ni soehoet i parimbahoan na oembalga dohot salapa na metmet, dohot hadam
p. 230 golanggolang, doeng ni dibahen ma napoeran dohot gambir dohot pinang dohot timbaho dohot hapoer; doengni diampehon ma toe pangoembari i. Doengni asa diradja ma andoeri bahen partondoengan; doengni marhobas ma datoe i, dihatahon ma i toe boraspati ni tano, toe namartoeasombaon, dohot toe boroe saniangnaga, dohot toe boroe na mora, dohot toe ari na toloe poeloe, dohot toe boelan na sampoeloedoea, dohot toe debata na toloe, dohot toe simangot ni goeroena na doeng mate, toe badia ni goeroena na mangoloe. Doeng soen dihatahon, mangan ma ibana; soen mangan, asa didongkon ma parhara moesoe i mandjooe pargonsi. Doeng ro djinooena i, dipaloe ma gondang i. Doeng ni marhobas ma datoe i, ditiop ma oelos ragidoep, djongdjong ma ibana diherbang ma oelos ragidoep i, ima balokbalok goarna, oenang ro tondi ni nasida sahoeta i mandoelo pantangan i. Doengni asa didjooe ma goar ni radja ni moesoena i: „Mari ma ho, partondion ni radja sianoe! manontor ma „ho di pakpak ni gordang sipamoetoeng on! disi do panganonmoena „diondjapindjap i, disi do indahan sampohoel, dohot dengke, dohot „pat ni manoek! disi ma tali-pasa bahen mangihoti ho! tadingkon „ma djolmami dohot dakdanakmi dohot bagasmi dohot sopomi dohot „hoetami!" botima didok datoe i. Doeng ni sai diganoepi ma didjooe goar ni moesoena i, nasa na diboto. Doeng soen didjooedjooe tondi ni moesoe na i, mansohot ma nasida na margondang i, doeng ni modom be ma nasida. Doeng torang ari, diboeat soehoet i ma babi parriari, doeng soen masak, dipiohon ma datoe i dohot namorana i saloehoetna isi ni hoeta i. Doeng ni mangan ma nasida; soen mangan asa morhata ma nasida. Doeng ni mangkoeling ma datoena i: „Botima, amang: hita na sada hoeta on masiadjar dakdanak ma „hita on, oenang toeng laho toe pantangan i; molo toeng laho, toe
p. 231 „simaroetang ma i bahenon; ia godang ni oetangna manoek lahi „bini, dahanon sasoehat, oelos na bontar sangkolak; ima oetang ni. „Hape molo halak roear laho toe pantangan i, sisoroon ma i, doeng „pe nühotan asa bineangkon; hape molo nadong donganna manopot, „hinata ma oetangna, ia godang ni oetangna sada babi parriari, „sadjoeal dahanonna, dipasahat dohot gondang ma i; ima godang „ni oetangnasida i. Ba, ia hita on, oenang marbada, dohot djolmana

„pe, dohot halak pe! Molo toeng marbada ibana, maroetang do i „sada manoek rombadan, sasoehat dahanonna; ima godang ni „oetangna. Ia na marpangir di pamispisan, barang na mangongkal tano „pe ibana, barang na mamoerai, toe moesoe diboerahon; molo na „metmet songon i, indahan na oebaton dohot pira ni manoek sada; „molo na magodang, sada manoek djagar pangase, dahanon doea so-„loep, ima oetang ni. Ia na masisaratan dialaman, barang mortoedjoe-„toedjoe, barang na djanggedjangge oboekna di alaman, maroetang „ma i nitak sapinggan, sitompion sahoendoelan, santisanti sasoloep, „dohot pira ni manoek doea; ima oetangna. Ia na sanga hona tangan „djolmana, barang tiris moedar dibahen, balga ma oetangni.

„Ia godang ni oetangna: sada babi na bolon, sasibalamboeng daha-
„non, dihalang gordang, dirambing ogoeng di alaman, dibahen sitom-
„pion; i ma oetang ni. Ia na masiihotan halak inda djolo disoengkoen
„sintoea, maroetang ma na mangihoti bahenon. Ia godang ni oetangna
„sada babi parriari, sadjoeal dahanonna, dibahen pangoerason, dioeras
„ma na niihotna i, dilehon ma dipangan djoehoet binoeatna i; alai
„molo noenga songoni dibahen, barang sadia pe oetang i, sai garar-
p. 232 „onna ma saloehoetna, indadong mardebadeba be i gararonna",
botima didok datoena i. Ro ma soehoet i; dinihohon ma di isi ni
hoeta i: „Botima i, amang, hita on! dibege (hamoe) hata ni goeroe
„i!" botima ninna soehoet i. Doeng soen nasida na marhata i, laho
be ma nasida midjoer, doeng ni laho ma datoena i toe pantangan;
sintap pitoe borngin sai margondang di pantangan i, sai didjooedjooe
tondi ni moesoe i. Ima oehoem ni halak na padjongdjong pantangan.

15e HOOFDSTUK (18e „Bindoe").

Ia oehoem ni na mangompo pantangan.

Diboeat manoek lahi bini hira pelean ni goeroe, diboeat manoek sada na hatioeran na gorak-gorahan hira panilihanna; diboeat babi sada hira panganon ni datoe dohot sintoea dohot naposo ni datoe i. Doeng ni diboeat ma boeloe sangharair, diborothon ma oelos na rara bahen mandera, doengni dipagohon ma didjolo ni pantangan i. Doeng ni masiharoear mas na ma isi ni hoeta i saloehoetna i, digohi ma toe pinggan. Doengni didongkon ma djolma ni soehoet i mangeng-ge dahanon bahen nitak, doeng ni didoeda ma toetoe, doeng ni

dibahen ma sitompion sahoendoelan, dibahen nitak sapinggan, dibahen poeroerpoeroer toloe, djoeroerdjoeroer toloe, djaloedjaloe toloe, gaboergaboer toloe, timpa doea, pinarboetoehamboeloe doea. Ia doeng masak, ditibali ma toe pinggan, doengni ditaroehon ma toe toroe; ro naposo ni datoe i, didjalo ma toetoe, diboan ma toe pantangan i. Doengni dipaloe ma gondang di pantangan i; doengni manontor ma datoe i, ditortor ma sitompion i; doeng soen i ditortorhon, dipeakkon ma i, ditortorhon ma moese nitak i; doeng ni mansohot ma datoe i,
p. 233 doengni mansohot ma nasida na margondang i. Doeng ni mangan ma nasida na sahoeta i, doengni laho be ma halak toe bagasna. Ima oehoem ni halak na mangompo pantangan.

16e HOOFDSTUK (19e „Bindoe").

Ia oehoem ni halak na tahi porang,

asa marroenggoe ma djolo nasida na sahoeta i, simanogot do i; doengni asa disoengkoeni datoe i ma paranganna i barang piga na olo; doeng soen disoengkoen, nasa na olo didongkon ma marmangmang nipina. Doengni torang ni arina disoengkoeni ma paranganna i, doengni masipaboa nipi na ma nasida saloehoet; nasa na denggan nipina, dipopar ma i, nasa na so gabean nipina indadong i dipopar Doeng soen disoengkoeni, asa martondoeng ma nasida dohot marmanoek gantoeng. Doeng mandjorot manoek-gantoeng-na i dohot tondoengna i, didongkon datoe i ma mamboeat patoeng soehoet i; doengni diboeat ma babi, di sopo do i diparmasak; didongkon ma djolmana i mangalompa indahan toe bagas. Doeng soen masak djoehoet inon dohot indahan i, disondoehi ma toe parboebean, doengni diboan ma toe sopo; doengni dipahaliang paranganna i ma di sopo i, sama hoendoel ma nasida saloehoetna, doengni disoelangkon soehoet i ma djoehoet babi i toe paranganna i; doeng ganoep disoelangi saloehoetna, mangan ma nasida; doeng soen nasida mangan, midjoer ma nasida sian sopo i toe alaman; doeng ni masialap paliasna ma nasida toe bagasna saloehoet; doengni marpoengoe ma nasida di alaman i; Doengni dipistik datoe i ma paranganna i saloehoet dohot pangoerason; doengni marsoerak ma nasida, soen nasida na marsoerak i, borhat ma nasida; Doeng ro dibalian dipaloe ma bodil panindi sahali, doengni laho ma nasida toe ladang ni moesoena i.

Doengni modom ma nasida. Doeng martahi torang ari, dipadonok
nasida ma toe harbangan ni moesoena i; dirior ma pangaropan nasida,
molo adong do na taloep diida, disi ma nasida mangarop · hape molo
soada na taloep diida, dipaoeba toe na poelik. Doeng roear moesoena
p. 234 i, dibingkasi ma toetoe, masibodilan ma nasida. Molo na mamoenoe
nasida, disi tolap na masibodilan i, sai mamaris ma nasida sahat ro
di hoeta nasida i. Hape anggo horas be do nasida, disi tolap nasida
na masibodilan i, mamodil nasida sahali be mandapothon hoeta nasida,
sahali be sahat ro di hoeta. Didjompoet djolma ni soehoet i ma
dahanon toe oeloe ni paranganna i, doengni mangan be nasida toe
bagasna i, molo na so mamoenoe. Hape molo na mamoenoe, di balik-
handang dape nasida, noengga dirambing ogoeng, dihalang gordang
di alaman, noengga disingkang babi, bahen pegepege. Sahat ro di
hoeta parbadjo i, manontori ma nasida saloehoetna, dohot datoena
i, dohot soehoet i, saloehoetna isi ni hoeta i, nasa na olo. Doengni
dipasohot ma na margondang i; diboenoe ma babi i, diparmasak ma,
dilompa ma dohot indahan. Doeng soen masak djoehoet inon dohot
indahan i, mangan ma nasida saloehoetna; ia soen mangan, asa
marhata ma nasida; Soen mangkatai, asa midjoer be nasida. Ima
oehoem ni halak na marbadjo.

17e HOOFDSTUK (20e „Bindoe").

Ia oehoem ni halak na marharoan binoenoena dihamoesoeon.

Molo nadong bahenon ni soehoet, hoematop ma diparharaon; hape
molo na mandjalahi dape soehoet, loemeleng ma dibahen; ia doeng
adong dapotsa, asa dihoeroeng ma djolo pangisi ni hoeta i saloehoet
i: „saloehoetna ale amang! hita na sada hoeta on! oenang djolo laho
„toe haoemana barang toedia pe; oenang djolo laho! naeng itapar-
„haroan na itaboenoe i, nanggo anak ni manoek itaboeat haroanna!
„asa poengoe hita dihoeta on!" botima didok soehoet i. „Olo ba,
„soehoetnami!" botima ninna natorop. Doengni marhobasi ma nasida,
dialap ma hajoe saroemarnaek bahen borotan, diboeat ma dohot
sanggar dohot boeloeng ni borta dohot boeloeng ni baringin dohot
boeloeng ni andoedoer. Doeng diboeat nasida saloehoet, diboan ma
toe hoeta, doengni dipagohon ma di alaman hajoe i, doengni ditapol
p. 235 ma sanggoel ni borotan i di tampahanna, doengni didongkon soehoet
i ma djolmana i mangengge dahanon bahen sitompion; doeng mengge,
didoeda ma i, doengni dibahen ma sitompion sahoendoelan; soen

masak, ditibali ma toe pinggan, doengni diboan ma toe alaman i; Doengni dirambing ma ogoeng, dihalang gordang di alaman i; doengni manontor ma soehoet i dohot radjana i molo namora soehoet barang parripe; doengni manontor ma djolma ni soehoet i; doeng mansohot nasida manontor, asa manontor ma paranganna i saloehoet; dihaliangi nasida ma babi na haroanna di borotan i; doeng ganoep saloehoet manontor isi ni hoeta i, nasa na olo, asa mansohot ma nasida djolo; ditaroe i ma toe bagas ni soehoet i ogoeng i dohot tataganing i. Doengni diboenoe ma babi i, dilompa i ma toe bagas, dilompa i dohot indahan; soen masak djoehoet inon dohot indahan i dohot ingkajoe godang, dipambahen ma panganan; doengni dibagi pande djoehoet i ma djoehoet inon; dipartoloe ma tanggo-tanggo ni djoehoet i; dibahen ma sada di soehoet, sada di na torop dohot di radja dohot di namora; dibahen sada diparbadjo i saloehoetna nasida nampoenasa i; anggo niadopan, di soehoet do i. Doeng ni marpio ma soeroean ni soehoet i, dipio ma saloehoet pangisi ni hoeta i saloehoetna; doeng ro di bagas ni soehoet i saloehoetna pinio i, mangan ma nasida; doengni dibagihon soehoet i ma deba djambarna i; doengni dipadalan ma na margoar; dilehon ma na marngingi dohot panaoran toe radja i; doengni dilehon ma parsanggoelan toe namora; doengni dilehon ma deba na margoar i toe donganna. Doeng soen dipadalan na margoar i, soen ma nasida mangan; doengni marnapoeran ma nasida; doengni marhata ma nasida; doeng soen marhata, midjoer be ma nasida. Ima oehoem ni halak na marharoan binoenoena di hamoesoeon.

18e HOOFDSTUK (21e „Bindoe").

Ia oehoem ni halak na mambahen sopo gindjang barang bagas na bolon.

p. 236 Anggo pande di hoeta do pandèna, doea riar do abit ni pande, hape molo pande nialap, opat riar abitna. Doengni ia tole ma laho martaba hajoe toe ramba, mamboeat djoehoet ma soehoet i, panganon ni pande i. Doengni laho ma nasida toe ramba, ditaba ma hajoe i; doengkonsa dipaoeli nasida parhajoe i saloehoet, tole ma mamboan toe hoeta; ia na so piga djolma di hoeta i, marhara ma soehoet i toe hoeta na poelik; doeng ro hinarana i, diboeat ma sada babi panganon ni na hinarana i; doeng ni laho ma nasida na sahoeta i

saloehoetna dohot na hinara i, ditaroe nasida ma parhajoe i toe hoeta. Ia soen ma ditaroe nasida, diboeat soehoet i ma babi pardoeariaran bahen panganon ni sialap parhajoe i. Doengni sampe toloe borngin doeng ro dihoeta parhajoena i, diboeat ma babi na bolon bahen haroan ni parhajoena i. Doeng djoempa ari na oeli, didongkon pande i ma djolma ni soehoet i mangengge dahanon bahen sitompion. Doeng soen dipaoeli, ditibali ma toe pinggan; doengni ditaroehon ma toe toroe. Doengni dipahembang ma amak di parbagasan i; doengni dipeakkon ma nitak i dohot sitompion i; doengni dihatahon ma toe boraspati ni tano, toe na martoea sombaon, toe Boroe Saniangnaga, toe Boroe na Mora, toe Debata na toloe. Doeng soen dihatahon, asa disoelangi ma parhajoe i; doeng ni dilehon ma toe soehoet i; doengni diganoepi ma saloehoetna marhobas i. Doengni dipagohon ma tiang ni bagas i, doengni dipasonggop ma parhajoe olat ni na lolo toe toroe; doengni diboeat ma sada babi bahen ingkajoe ni halak; doeng soen masak, mangan ma nasida. Soen ma nasida mangan, dipaoeli nasida ma olat ni na lolo toe gindjang; soen ma diparait bagas i, soen dioeroeri, soen dibahen dohot lais; doengni bot ma ari mansohot ma nasida djolo. Doengni mangan ma nasida. Doeng torang ari
p. 237 ditaroep ma bagas i. Doengni diboeat soehoet i ma babi sada bahen panganon nasitaroep bagas i. Doeng ni soen ma dipaoeli bagas i, doengni dipaoeli ma tataring, dibahen ma sanggesangge dohot bangoenbangoen ganoep soehisoehi ni tataring i. Doeng ni didjoedjoer ma ari; doeng djoempa ari na oeli, diboeat ma sada babi na bolon; doengni bongkot ma soehoet i toe bagasna i; doengni dipio ma na sahoeta i mangan toe bagas i; soen mangan, marhata ma nasida, masidok poedjipoedjianna ma halak na pinio i, nasa na oembotosa. Hape molo adong bahenonna soehoet, diompo ma bagasna i, ditonggo ma nasida na saharoenggoean, margondang ma ibana pitoe ari pitoe borngin; ia siarian, di bonggarbonggar ni bagas i ma margondang, di alaman ma halak manontor; ia siborngin, dibogasan bagas ma halak manontor dohot margondang; doeng sampe i sipitoe borngin i, asa mansohot ma nasida na margondang i, doengni diboeat soehoet i ma horbo sada pamoeli radjana, ro dohot pamoeli ianangkonna, dohot pamoeli hoelahoelana; Doeng soen diparmasak djoehoet i, asa mangan ma nasida; doeng ni asa dilehon ma toeak sataboetaboe toe radja tinonggona i, dilehon sataboetaboe toe hoelahoelana, sataboetaboe toe ianakkonna dilehon. Doengni soen ma nasida mangan, doengni dihandit ma pinggan panganan i; doengni disoerdoekkon ma handoengan toe na piniona i, djadi marnapoeran i ma nasida.

saloehoet; doeng soen, dipaoelak ma handoengan i; doengni marhata ma nasida, soen marhata toe natorop, disaoethon ma toe hoelahoelana i dohot ianakkonna. Doeng ni dilehon ma hepeng sariar be hoelahoelana i singkat ni piso; dilehon ma toe ianakkonna i oelos sada be; doengni dilehon inakkonna i ma riar sada be nasida toe hoelahoelana i. Doengni laho be ma halak moelak toe hoetana. Ima oehoem ni halak na mambahen bagas barang sopo, molo di halak na gabe; ianggo na pogos do halak, indadong songoni dibahen.

19e HOOFDSTUK (22e „Bindoe").

p. 238 Ia oehoem ni halak na mangase.

Asa marroenggoe ma djolo nasida na sahoeta i; ba, ia pinaroenggoena: „Soede ma hita na sahoeta on mardengke masibahen nia„nangna dohot polongna dohot dengke-saoerna!" botima didok radja i. „Olo ma toetoe!" botima didok parripena i dohot namorana i. Doengni mardengke ma saloehoet nasida na sahoeta i, masibahen nianangna ma nasida dohot polongna dohot dengkesaoerna. Doengni djoempa ma ari na oeli, marhobas ma nasida, laho ma nasida mamboeat amboeamboean toe balian; ditaba ma boeloe, disoepak ma gindjang ni boeloe i sipat djolma, doengni dipasomboe ma disi ranting ni boeloe i dohot boeloengna, doengni diboeat ma horsik dohot idjoek, doengni ditimpoesi ma horsik i toe idjoek i, doengni dipanggantoengkon ma horsik na tinimpoesna i toe boeloe i; doengni didongkon ma djolma ni radja i mangengge dahanan bahen nitak, dilompa ma dohot indahan, doengni didoeda ma na nienggena i, dibahen ma sitompion doea hoendoelan, sahoendoelan ma i dibahen na metmet, sahoendoelan na balga; doengni dibahen ma nitak goergoer sapinggan, tinaroe ni manoek sada toesi, doengni dilompa ma sitompion i, doengni disondoehi ma indahan i toe parboebean, doengni diboeat ma hoenik dohot boeloeng motoeng, doengni dihoenihi ma sitonga indahan i, sitonga indahan indang dihoenihi, doengni disapoeti ma toe boeloeng motoeng i, dibahen ma soengsoeng doea, tomos doea, poholan doea, djinodjoran doea; Doeng soen dipaoeli nasida saloehoet amboeamboean i, asa mamake be ma nasida na sahoeta i, nasa nadong bahenonna; doengni diparoear ma ogoeng sian bagas ni radja i, diboan
p. 239 toe alaman i, doengni diboan ma sian sopo gordang dohot tataganing toe alaman i, diboeat ma dohot saroene; doengni dipambahen ma

indahan i dohot sitompion i dohot nitak i, doengni ditangkoep ma manoek, na bontar sada, na rara sada, margondang ma nasida di tonga ni alaman i, sai ditortorhon datoe ma manoek na doea i. Doengni laho nasida toe tapian, sai didatdati nasida ma margondang-dalan; Doeng sahat ro di tapian i, asa dipagohon ma boeloe i, doengni ditibali ma amboeamboean i di lamboeng ni boeloe i, doengni hoendoel ma datoe i, doengni dipeakkon ma pagar di sihambirangna, dibahen dorma di siamoenna; doengni sai didatdati nasida ma(na) margondang i, doengni martonggo ma datoe i, ditonggo ma saloehoetna sombaon, nasa na diboto goar, ditonggo ma Boroe Saniangnaga dohot Boraspati ni tano dohot Debata na toloe; saloehoetna sigonggom portibi doemanggor on ditonggo, soen martonggo datoe i, asa manontor ma ibana; doeng adong toloe hali ditortorhon, ditortorhon ma sitompion i; doengni asa mardoengdang ma ibana, asa didjooe ma goeroena moengka ni pangaseon: „Asa mari ma hamoe badia „ni goeroengkoe Datoe Rangga ni Adji dohot goeroengkoe Datoe „Sorsor di Bale dohot Datoe Rindang di Baho! sian hamoe, goeroe-„nami, moengka ni pangaseon! soemoen ro di ahoe on, asa tindjak „tondjol hamoe mangadjari mamodai di ahoe on! asa dison do sitom-„pion na godang dohot nitak sigoergoer on dohot pira ni ambaloengan „dohot indahan na djagar dohot dengke saoer dohot polong „dohot na nianang, dison do soengsoeng dohot tomos dohot „hinopolan, dison do toeak tangkasan dohot pege niirisan dohot
p. 240 „manoek lahi bini, dison do hape mombang na djagar on pelean „di hamoe ma i, goeroenami, asa ima hape parsantabian di hamoe, „paboa na hoepadjodjong hariara sampoer mamora on, ai on ma hape „na toeboe sadarion, na magodang sadarion, na marpoesoek sadarion, „na marranting sadarion, na mardangka sadarion, na marpaboee „sadarion, na toeboe di Poelo Morsa on, asa on ma hape partoem-„poean ni pidong ramboe marsada!" botima ninna datoe i. Doeng ni mansohot ma ibana na manontor. Doengni manontor ma saloehoetna nasida na sahoeta i, ganoep ma nasida manontorhon manoek i dohot sitompion i dohot nitak i. Doeng ganoep nasida manontorhon, mansohot ma nasida. Doengni diseat ma manoek na doea i, doeng ni ditoetoengi ma toetoe, doeng pe i asa dilapa, dirior gorakgorahan i; doengni diparmasak ma toetoe; soen masak, asa ditibali ma toe pinggan, doengni dihatahon ma toe na tinonggona i, Doeng soen dihatahon, mangan ma nasida, dipapangani nasida ma dengke i dohot djoehoet manoek i; doeng soen dipangan nasida, marhata ma nasida; doeng soen marhata i, moeli ma nasida toe hoeta, sai margondang-

dalan ma nasida laho toe hoeta. Doeng ro di hoeta, diboan ma toe bagas ni radja ni hoeta i ogoeng i dohot tataganing i. Doengni marhobas ma naposo boroeboroe mangalompa indahan, marhobas ma naposo lahilahi mangalompa ingkajoe; soen masak sipanganon saloehoet, marpio ma soeroean ni radja i; doengni dipioi ma pangisi ni hoeta i saloehoet. Doeng ro piniona i, mangan ma nasida; soen
p. 241 mangan, dipaoeli soeroesoeroean lahilahi ma panganan i; doengni disoerdoengkon djolma ni radja i ma handoengan toe na piniona i, djadi marnapoeran ma nasida saloehoetna, doengni dipaloelak ma handoengan i. Doengni tole ma nasida margondang, manontor ma nasida nasa na ro ringgasna, diparimpas ma na margondang i sahat torang ari. Doengni diboeat radja i ma sada babi na bolon, diborothon ma di alaman, doengni dipaidjoer ma hohas i saloehoetna toe alaman, doengni dipaidjoer ma gordang sian sopo, dihalang ma ditonga ni alaman, dirambing ma dohot ogoeng, doengni diboan ma sitompion sian bagas dohot santisanti; doengni margondang ma nasida, doengni manontor ma radja i, ditortorhon ma santisanti i, doeng soen i ditortorhon, ditortorhon ma sitompion i; doengni dihaliangi ma pitoe hali babi inon, doengni mansohot ma ibana; Doengni manontor ma namorana i dohot parripena i, ganoep ma nasida na manontor i manontorhon santisanti i dohot sitompon i; doengni mansohot ma nasida lahilahi manontor, doengni marhobas ma boroeboroe manontor, ganoep ma nasida manontorhon santisanti i dohot sitompion i; doengni mansohot ma nasida, manontor ma datoe i; doeng toloe hali ditortorhon ma santisanti i, doeng soen i, ditortorhon ma sitompion i; Doeng ni dipangido ma toenggal panaloean dohot hobahoba, doengni marhobahoba ma ibana, dipagohon ma toenggal panaloean i di lamboeng ni babi i, doeng ni didongkon ma disoehoei pargonsi i pitoe hali gondang ni sitompion i. Doeng soen disoehoei dipeakkon ma sitompion i; doengni didongkon ma dibahen pargonsi i gondang hadjembar, ima gondang ni Boroe Sibaso Bolon; doengni manontor ma ibana, ditiop ma toenggal panaloean i, dihaliangi ma babi inon. Doeng ni dipasohot djolo na manontor i, doengni dipangido ma gondang ni
p. 242 Datoe Panoesoer, ditortorhon ma toetoe; doengni mansohot ma ibana na manontor i. Doeng ni didoedoek ma hobas i, ditaroehon ma ogoeng toe bagas, ditaroehon ma tataganing dohot gordang toe sopo; doengni diboenoe ma babi inon; doengni dilompa i ma toe bagas ni radja i, dilompa ma dohot indahan; doeng soen masak saloehoetna indahan dohot djoehoet i, marpio ma naposo ni radja i; doeng ro saloehoetna piniona i, mangan ma nasida; soen mangan,

marnapoeran be ma nasida; doengni marhata ma nasida, soen marhata, midjoer be ma nasida sian bagas i; soen ma oelaon nasida i. Asa ima oehoem ni halak na mangase.

20e HOOFDSTUK (23e „Bindoe").

Ia oehoem ni halak na padjongdjong langgatan, barang di sahit ni halak dioelpoek datoe, barang di gora pe, boti do:

Asa dipahoendoel soehoet ma datoena; Doeng ni didjoedjoer ma ari. Doeng djoempa ari na oeli, didjooe soehoet i ma datoena i mansipanganon, diarahon datoe i ma naposona doea halak, doengni laho ma nasida na mangan i. Soen mangan, borhat ma datoe i dohot naposona i laho paoelihon langgatan i; dibahen soehoet i ma santisanti di parindahanan, doengni didongkon datoe i ma ditompi naposona i santisanti i, oelos ragidoep ma dibahen partompina, doengni laho ma nasida toe loboe parsombaonan; disi ma dipaoeli langgatan i. Dipamboeat naposona i ma anak ni hajoe, dilaklahi ma hajoe i; doengni didongkon ma na sahalak masimaremare dohot masisanggar dohot masiboeloengniandoedoer, dohot masiboeloengniborta dohot masiboeloengnibaringin. Doeng ro na mangalap i, dibahen nasida ma langgatan i, doeng soen digoelanggoelangi, asa diborothon ma maremare i, dihaliangkon. Doengni dipagohon ma hajoe sada di hoedoek ni langgatan i, toesi ma diborothon oedjoeng ni maremare i, doengni diborothon ma boeloeng ni andoedoer i, dohot boeloeng ni borta i, dohot sanggar i, dohot boeloeng ni baringin i, ganoep tiang ni langgatan i. Doeng soen dipaoeli langgatan i, dibahen ma boeloe songon sangkak ni pangobohi, doea dibahen, dipagohon ma i toe pintoe ni langgatan i, sada di siambirang, sada di siamoen; ia na di siambirang i sian tano ma dibahen, ia na di siamoen i sian aek ma dibahen; ditimpoes ma aek di boeloeng langge, disangkothon ma toe sangkak i. Doengni diboeat ma anak ni hajoe na sabotohon balgana, dibangki ma i bahen balatoek. Doeng soen dibangki, dipagohon ma i toe pintoe
p. 243 ni langgatan i; soehar do i dipagohon, oedjoengna dibahen dompak toroe, bonana dompak gindjang. Doengni dihatahon datoe i ma santisanti i toe Boraspati ni tano, toe Na Martoea Sombaon, toe Boroe Saniangnaga, toe Debata na toloe. Doeng soen dihatahon.

disanti ma langgatan i, ima panggongkon di begoe i, asa diipai langgatan i saborngin i oenang disegahon barang aha. Doengni laho ma nasida moeli. Doengni didongkon ma soehoet i mangengge dahanon; djadi diengge ma doea soloep. Doengni dibahen ma sitompion toloe hoendoelan, sahoendoelan na so tarhaol begoe. doea hoendoelan na oembalga; dibahen ma donganna sahoendoelan poeroerpoeroer, toloe djoeroerdjoeroer, toloe djaloedjaloe, toloe pohoelpohoel, toloe gaboergaboer, toloe pinarboetoehamboeloe. Doeng soen dipaoeli, dilompa ma i. Doengni dibahen ma nitak sapinggan. Doengni dibahen ma napoeran tinangkean opat ranting, na doea i pinarbahoelbahoel, doea pinarmoensoengnisahiri. Doeng soen masak nilompana i, dipapoerpoer ma toe sapa, doeng ni dibahen ma toe bogasan ampang saloehoetna amboeamboean i, dibahen ma dohot sanggoel na rara, dohot sanggoel na bontar, dohot pege saoer dohot mangemange. Doengni dilompa ma indahan; soen masak dibahen ma soengsoeng doea, tomos doea, poholan doea. Doengni didjooe ma datoe i dohot naposona i mangan, Doeng soen mangan, midjoer ma nasida toe toroe. Doeng torang ari, diarahon soehoet i ma pargonsi dohot parhobas, dilehon mangan ma i, rappon datoe i. Doengni dipaoeli soeroean ni soehoet i dengke na nianang dohot polong boanon toe balian; doeng ni ditangkoep ma manoek doea, sada na bontar, saboengan ma i. sada na birong, boroeboroe ma i. Doeng ni dipahe ma sada boroeboroe na marbadjoe, marabit na imbaroe ma i, dohot marmas, dohot marsimata godang, Doengni dipaloe ma ogoeng sada dohot odap dohot saroene dohot hasarhasar; doengni borhat ma nasida. Sahat ro di langgatan i, asa ditibali ma amboeamboean i toe langgatan i, ditadingkon ma sitompion i sahoendoelan, bahen parsantabian ma i; di amak ma dipeakkon, doeng ditibali di pinggan; doeng soen ditibali, asa hoendoel ma datoe i, ditiop ma manoek na doea i, doeng ni martonggo ma ibana, sai dipaloe pargonsi i ma gondang i; doeng ni sai didatdati datoe i ma na martonggo i. Soen ma ibana na mar-
p. 244 tonggo i, dipasohot ma djolo, dohot na margondang i. Doeng ni diseat ma manoek i; Soen dirior manoek i, doengni diparmasak ma manoek i; soen diparmasak, ditibali ma toe pinggan. Doeng ni dioelakkon pargonsi i ma dipaloe gondang i, Doeng ni dihatahon datoe i ma manoek i; soen dihatahon, dibagi ma i; dilehon ma djambar ni pargonsi, dilehon ma dohot djambar ni naposona i, dilehon ma djambar ni soehoet. Doeng soen nasida mangan, laho ma nasida moeli, sai margondang ma nasida sahat ro di hoeta. Doeng ro di hoeta, laho ma nasida toe bagas, margondang ma nasida, doengni

manontor ma soehoet i saloehoetna. Soen nasida manontor, dipasohot ma djolo na margondang i, doeng ni marhobas ma naposo boroe-boroe mangalompa indahan. Ro ma soehoet i, diboeat ma babi parriari, didongkon ma dipaoeli soeroesoeroean lahililahi. Doeng soen masak indahan i dohot djoehoet inon, doeng ni marpio ma soeroean ni soehoet i; Doeng ro piniona i, mangan ma nasida; soen mangan, dioelangkon nasida ma na margondang i. Doeng ni manontor ma naposo ni datoe i, doengni manontor ma pargonsi, doengni manontor ma soeroean boroeboroe, doengni manontor ma soehoet i, doengni manontor ma datoe i. Doeng toloe ngombas, dilehon soehoet i ma sitompion di datoe i; doengni dihatahon ma toe simangot ni goeroena na doeng mate, toe tondi ni goeroena na mangoloe; doeng soen ditortorhon, mansohot ma ibana. Doeng ni soen ma gondang i, doengni midjoer be ma halak, diboan ma tataganing i toe sopo. Doeng torang ari, diboeat soehoet i ma manoek sada panganon ni datoe i; doeng masak, asa dipiohon ma datoe i; doeng ni mangan ma nasida. Soen mangan, disoerdoengkon ma handoengan toe datoena i. Doengni disaoethon ma datoena i; disoengkoen ma horas-horas dingindingin. Doeng ni soen ma nasida mangkatai, asa midjoer ma datoena i, djadi soen ma oelaon nasida i. Asa ima oehoem ni halak na padjongdjong langgatan.

21e HOOFDSTUK (24e „Bindoe").

Ia oehoem ni halak na martondi-eme di haoemana asa gabe nioelana.

Moesim ordangon pe i dibahen, djadi do, soen ordangon pe i dibahen, barang soen baboan, djadi do. Doengni asa disoengkoen ma datoe, doengni didjoedjoer ma ari. Doengni laho ma soeroean ni soehoet i mardengke. Doeng ro sian pardengkean i, dipaoeli ma
p. 245 deba bahen nanianang, dibahen polong deba, na hiboel bahen dengke saoer. Doeng djoempa ari na djinoedjoerna i, asa marhobasi ma soehoet i, didongkon ma boroeboroe masisanggoel dohot masiboeloeng-motoeng; doengni didongkon deba mangengge dahanon; doengni didongkon ma lahilahi masiborotan. Doengni didoeda boroeboroe i ma na nienggena i, dibahen ma deba nitak, deba sitompion. Songon ragam ni na padjongdjong langgatan do ragam ni na martondi eme.

Doeng ni torang ni arina marhobas ma naposo ni soehoet i mangalompa indahan; doeng masak, didongkon soehoet i ma naposona i marpio; djadi dipio ma saloehoet pangisi hoeta i. Doeng ro na pinio i, asa mangan ma nasida. Soen mangan asa marhata ma nasida. Soen mangkatai, asa didongkon soehoet i ma naposona i maningkang babi, djadi disingkang babi na bolon. Doengni marhobas ma nasida, laho ma toe haoemana i. Doeng ro di haoema, dipagohon ma borotan i, toesi ma diborothon babi i. Doengni dipatibal ma amboeamboean i saloehoetna. Doeng ni martonggo ma datoe i; soen martonggo, asa diboenoe ma babi inon, doeng ni diparmasak ma djoehoet inon, masak ma dohot indahan, doengni mangan ma nasida. Soen mangan, disoerdoengkon djolma ni soehoet i ma handoengan; doengni marnapoeran ma nasida saloehoet; soen marnapoeran, asa marhata ma nasida. Doeng soen nasida na marhata i, dipaboa datoe i ma roboe ni hapandeanna i: „Botima i amang, hamoena soehoet i! bege hamoena „hatangkon! ba, ia roboe ni hapandeankon: pitoe borngin on na so „djadi degeonna halak toe haoema on di balik ni hamoe soehoet i; „ba, molo toeng didege halak toeson dibogasan sipitoe borngin on, „barang sadia hasoedaanmoe soehoetnami, nasai ma gararonna; hape „molo na poelik hoeta manompas roboe, ingkon marhasahatan di „gondang do panoelana bahenonna", botima ninna datoe i. Doeng ni dipatoebegehon soehoet i ma toe isi ni hoeta i: „Botima i, amang! „hita na di haoema on, atik adong na so dohot dakdanakna, dipaboa „be bodari roboe nidok ni datoe i: „Soehoetnami! bege hata ni roboe
p. 246 „hapandeankon!" botima ninna. On pe, amang! sitoean na torop! „bege hamoe ma roboe nidok ni goeroe i!" botima ninna soehoet i. „Olo ma toetoe!" botima didok na torop i. Doeng soen nasida na marhata i, moeli ma nasida toe hoeta, soen ma oelaonna i. Asa ima oehoem ni halak na martondi eme.

22e HOOFDSTUK (25e „Bindoe").

Ia oehoem ni halak na padalan parsili, barang di sahit, barang di saem sitasita.

Molo tombal oensim i do dihatahon, indadong marsitompion, tombal santisanti ma dihatahon parsantabianna. Doeng ditaroehon toe balian parsili i, tombal pira ni manoek ma diboeat bahen oepaoepana, i ma parsili rompar-rompar goarna. Hape molo na sopar nipi ni

halak, barang gorakgorahan na sopar, asa diboeat ma gaol na balga dohot maremare dohot boeloeng ni bagot na matoras bahen mombang. Doengni digana ma pisang i, dipaoeli ma mombang i, dirigai maremare i; didongkon soehoet i ma na mamboeat anak ni andoelpak toe balian. Doeng ni didongkon ma djolmana i mangengge dahanon sagantang; doeng soen diengge dohot didoeda, asa dibahen ma sitompion na oembalga sahoendoelan, na so tarhaol begoe sahoendoelan, na so tarhaol begoe sahoendoelan. Doeng soen masak, asa didjooe ma datoena i; diboan ma parsili i toe bagas, dohot maremare i, dohot mombang i, dohot hajoe andoelpak i. Doeng loehoet ro di bagas amboeamboean i, asa dihishis naposo ni datoe i ma te ni hoedon, doengni dihoebangi ma parsili i; doengni dibahen ma sitompion na metmet i toe mombang i, ditibali ma toe pinggan sitompion na oembalga i; doeng ni diirisi ma pege toe boeloeng motoeng, dibahen ma toeak toe tandoek. Doeng ni dipangido ma rere sian soehoet i, disapoet ma parsili i; doengni ditapolhon ma maremare i toe andora ni parsili i; doeng ni ditapolhon moese oesoengoesoeng i toe andora ni parsili i. Doeng ni dipangido datoe i ma santisanti toe soehoet i, djadi dibahen ma di parindahanan; doengni martonggo ma datoe i. Soen ibana martonggo, disoelangi ma parsili i, digotil ma saotik sagoesagoe i dohot timpa i, dibahen ma toe baba ni parsili i, doengni didjompoet ma pege i, dibahen toe baba ni parsili i; doengni ditiris-
p. 247 hon ma toeak na di tandoek i. Doeng soen disoelangi, asa djongdjong ma datoe i, ditoedjoengkon ma hain bontar toe oeloena, doengni ditoendjang ma papan toloe hali, marmioel ibana toloe hali, doengni diendei ma parsili i, disisikki; „oeloebalang" ma goar ni parsili i didok datoe i. Doeng soen diendei, asa mamoersik ma nasida soehoet i; doeng soen mamoersik, ditaroehon naposo ni datoe i ma toe balian, di poedi ni siboan-parsili i ma datoe i. Doeng dipeakkon parsili i, doeng ni didjooehon ma doea hali, doengni laho ma nasida moeli. Sahat ro dibagas, asa didjompoet ma dahanon toe oeloe ni soehoet i. Doeng ni hoendoel ma datoe i; doeng ni diboeat soehoet i ma manoek na hatioeran na gorakgorahan, doeng ni dilehon ma toe datoe i dohot napoeran na hombang sangatoepan. Doengni dimangmang datoe i ma manoek inon. Soen dimangmang, asa diseat ma manoek i, doengni ditoetoengi ma toetoe; soen ditoetoengi, asa dilapa ma manoek i; doengni ditilik ma gorakgorahan i; soen i ditilik, disintak ma boetoeha ni manoek i; doeng soen disintak boetoehana i, diparmasak ma djoehoet manoek inon dohot boetoeha i; soen masak djoehoet i, masak dohot indahan, asa didimpoe ma indahan i toe pinggan,

doengni ditibali ma toesi djoehoet manoek inon. Doeng ni dibahen sadanari panganan hira di datoe. Doengni marpoengoe ma nasida soehoet i saloehoetna. Doengni dioepahon datoe i ma toe partondion ni nasida soehoet i saloehoetna. Soen dioepahon, mangan ma nasida, mangan ma datoe i dohot naposona i. Doengni dilehon soehoet i ma oepa datoe „na margoar" ni manoek i: sada haehaena, sada pamoengkoeri, sada sihombang. Doeng soen nasida na mangan i, asa marnapoeran be ma nasida. Soen marnapoeran, asa disoengkoen soehoet i ma horashoras dingindingin; doengni dipaboa datoe i ma toetoe. Soen ma nasida na marhata i, midjoer ma datoena i dohot naposo ni datoe i, soen ma oelaon i. Asa i ma oehoem ni halak na padalan parsili.

23e HOOFDSTUK (26e „Bindoe").

Ia oehoem ni halak na padalan sipaimbar, barang manoek na soemopsop tinaroena niimbarna, barang biang marsage di bagasna niimbarna, barang oelok marsahe niimbarna, barang ilik marompaompa, barang goerampang marompaompa, barang siapor, barang djolma marsahe niimbarna. Doeng ni asa disoengkoen ma datoe, barang andigan ari na denggan; doeng dipaboa datoe i, asa mar-
p. 248 dengke ma soehoet i, doeng ni dibahen ma deba nanianang, deba bahen polong. Doeng ni djoempa ma ari na djinoedjoer ni datoena i; asa dipio ma i mangan; diarahon datoe i ma naposona doea halak; doeng ni laho ma nasida na mangan i. Soen mangan, marhata ma nasida; disoengkoen soehoet i ma, barang aha amboeamboeanna; doengni dipaboa datoe i ma saloehoet. Doeng ni laho ma naposona i mamoeloeng, dipaboa ma saloehoet sipoeloengon ni naposona i. Doeng ni dipangido ma hadjoet sian soehoet i, doengni laho ma nasida toe balian, diboeat nasida ma boeloeng ni tabartabar, pitoe boehoe na pitoe boeloeng ni sibalikangin, pitoe boehoe na pitoe boeloeng ni andoelpak; pitoe boehoe na pitoe boeloeng ni sisangkil; pitoe boehoe na pitoe boeloeng ni sipilit; pitoe boehoe na pitoe boeloeng ni sipalis; pitoe boehoe na pitoe boeloeng ni siroengkas; pitoe boehoe na pitoe boeloeng ni sibabolhas, pitoe boehoe na pitoe boeloeng ni langge; sihoek doea; boeloeng ni siling doea; boeloeng ni bira doea; siarang doea. Doeng dapot saloehoet dipoeloeng nasida, diboan ma toe bagas ni soehoet i. Doeng ni didongkon datoe i ma mangengge dahanon soehoet i. Doeng ni diengge ma toloe bale.

Doeng ni didoeda ma toetoe. Doeng soen didoeda, asa didjooe ma datoe i. Doeng ni dipaoeli ma djolo sitompion sahoendoelan. Doeng ni asa dipangido ma sian naposona i boeloeng ni bira i dohot boeloeng ni siling doea i, doeng ni dipaoeli ma nitak i. Molo djolma niimbarna, pinardjolma dibahen nitak i; molo biang do niimbarna, songon biang ma dibahen; molo manoek do niimbarna, songon biang ma dibahen; molo manoek do niimbarna, songon manoek ma dibahen; molo oelok do niimbarna, songon oelok ma dibahen; molo ilik do niimbarna, songon ilik ma dibahen; molo goerampang do niimbarna, songon goerampang ma dibahen; molo siapor do niimbarna, songon siapor ma dibahen. Doeng soen dipaoeli, asa dipangido ma andoeri na boeroek sada, toesi ma dipapoengoe poeloengpoeloengan i. Doeng ni ditibali ma sitompion i toe pinggan; dibahen ma toe saoan na nianang dohot polong i, alai poelik be do dibahen ingananna. Doeng ni dipangido ma santisanti toe soehoet i; djadi dibahen ma toe parindahanan. Doeng ni ditangkoep soehoet i ma sada manoek saboengan na hatioeran gorakgorahan, doeng ni dilehon ma toe datoe i, doeng ni asa martonggo ma ibana; soen martonggo,
p. 249 asa disoelangi naposona i ma poeloengpoeloengan i saloehoetna; doeng ni asa martompitompi ma datoe i, ditiop ma manoek i, doeng ni martabas ma ibana; soen ditabasi, asa mamoersik ma nasida soehoet i saloehoetna; doeng soen mamoersik, ditaroehon naposo nidatoe i ma toe djolo ni harbangan. Doeng ni moelak nasida toe hoeta. Doeng ni diseat ma manoek i; doeng soen diseat dohot ditoetoengi, asa dilapa ma toetoe; doeng ni dirior ma gorakgorahan i; doeng soen dirior, diparmasak ma manoek inon; doeng soen masak djoehoet i dohot indahan, asa didimpoe ma toe pinggan; doeng ni ditibali manoek i toe indahan i, doeng ni didimpoe ma sadanari panganan hira panganan ni datoe, Doeng ni marpoengoe ma nasida soehoet i saloehoet, doeng ni dioepahon ma manoek i toe partondion nasida. Doeng soen dioepahon datoe i, mangan ma nasida, mangan ma datoe i dohot naposona i. Doeng ni dilehon soehoet i ma djambar ni datoe. Doeng ni soen ma nasida mangan i, marnapoeran be ma nasida. Doeng ni soen ma nasida mangan i, marnapoeran be ma nasida. Doeng ni marhata ma nasida, disoengkoen ma horashoras dingin-dingin toe datoena i. Doeng ni soen ma nasida na marhata i, midjoer ma datoe i dohot naposona i; djadi soen ma oelaonna i. Asa i ma oehoem ni halak na padalan sipaimbar.

24e HOOFDSTUK (27e „Bindoe").

Ia oehoem ni halak na paoeli pagar.

Ia pagar sahoeta, soede ma na sahoeta i margoegoe dahanon dohot manoek; doeng ni mardengke ma nasida na sahoeta i. Doeng ni djoempa ma ari na oeli, asa masitaroehon dahanonna ma pangisi ni hoeta i toe bagas ni radja i. Doeng ni dilompa naposo ni radja i ma dahanon i, dilompa naposona lahilahi ma ingkajoe godang dohot dengke. Doeng soen masak sipanganon, asa marpio ma naposo ni radja i, dipiohon ma pangisi ni hoeta i saloehoet. Doeng ro na piniona i, mangan ma nasida. Soen mangan, diengge naposo ni radja i ma dahanon; doeng ni dibahen ma sitompion sahoendoelan; doeng ni dilompa ma toetoe; soen masak, dibahen ma toe hadangan; dohot santisanti, dohot toeak ditandoek, dohot pege, dohot miak, dohot badja dohot bonang. Doeng ni dipahe ma datoena pamoeloeng na so haboeboehan, dibahen ma i martompitompi ragidoep, marabit simarindjam, marhohos soeranti, marpiso djonap,
p. 250 martoengkot toenggal-panaloean. Ia datoe i martoengkot hoedjoer-hinandjar ma i. Doeng ni borhat ma nasida na mamoeloeng i; deba masiboeloe, deba masimaremare, deba masiidjoek; ia sanggesangge dohot bangoenbangoen, di pasigadong ma ditonahon. Doeng ni di siharoear do nasida, pintor sai didatdati nasida do mamboeat poeloengpoeloengan i. Doeng soede diboeat nasida poeloengpoeloengan nasa na dapotsa, laho ma nasida toe bona ni pisang sitabar; doeng ni dipagohon ma toenggalpanaloean di siamoeanna, hoedjoer-hinandjar di siambirang; doeng ni ditibali ma sitompion i, dohot toeak i, dohot pege i, dohot santisanti i dohot pardoepaan, doeng ni dihatahon ma i. Soen dihatahon, asa diasap ma bona ni pisang i; soen diasap, asa dililithon ma bonang i toe bona ni pisang i. Doeng ni dilompas ma langkat ni pisang i doea djari bidangna, maropatsoehi ma dibahen, doengni didjoengkit ma dohot oedjoeng ni djonap i. Doeng madaboe toe oelos i, asa ditilik ma i: molo pintor „poeloe", na oeli ma i; hape molo „lia", dipadoeahali ma didjoengkit; dipasaor ma pangompahanna i toe santisanti i. Doeng ni dioengkap ma lambak ni pisang i; disoepak ma bidangna opatopat djari, disoepak gindjangna poelapogoe; dihoroti ma doea hali pitoe toropna. Na doeng soen i, moeli ma nasida toe hoeta. Sahat ro di hoeta, ditaroehon ma poeloengpoeloengan binoanna i toe bagas ni radja i. Doengni disoerati nasida ma boeloe i, doea be sabagas, sada didjolo ni roema, sada dibagasan bagas. Doeng ni dipambahen ma songon sangkak

oedjoeng ni pargagaran i. Doeng ni bot ma ari; dipiohon soehoet i ma datoe i dohot pamoeloeng i saloehoetna, mangan ma nasida. Soen mangan, asa diradja nasida ma poeloengpoeloengan i, dibahen ma radjaradjaan na „toempak sala" dohot bindoe-matoga dohot pinarpoejoean. Doeng soen diradja, dipabongot ma toe bogasan ampang. Doeng ni ditangkoep ma manoek sada na hadengganannna manoekgantoeng, saboengan ma i; ditangkoep manoek mira sipamoetoeng, doeng ni diboeri ma pat ni manoek i dohot toektoekna, dipainoem
p. 251 ma i; doeng ni diihoti ma patna hambirang; doeng ni dipahembang ma amak di paraparasoban; doeng ni diampehon ma toesi poeloengpoeloengan i; doeng ni diborothon ma manoek i toe lamboeng ni ampang i; dipagohon ma hoedjoer i di siambirang, dipagohon toenggal-panaloean di siamoen; doeng ni dipeakkon pisó djonap i; doeng ni ditibalhon ma di lamboeng ampang i sitompion, dohot santisanti, dohot toeak di tandoek, dohot pege niirisan, dohot polong, dohot nanianang. Doeng ni diparsomahon ma i toe Boraspati ni tano, toe Onggoeng ni hoeta, toe na martoea sombaon, toe Boroe Saniangnaga, toe Boroe na Mora, toe ari na toloepoeloe, toe boelan na sampoeloedoea, toe badia ni goeroena na mangoloe, toe simangot ni goeroena na doeng mate, toe Debata na toloe. Doeng soen diparsomahon, asa disoelangi ma poeloengpoeloengan i, dohot piso i, dohot toenggalpanaloean i, dohot hoedjoer i. Doeng soen disoelangi, asa didaik ma sitompion i dohot santisanti i, doeng ni midjoer be ma nasida toe toroe, modom be ma nasida. Doeng torang ari, asa dipahembang ma amak ditonga ni alaman; doeng ni dipaidjoer ma sian bagas poeloengpoeloengan i dohot toenggal-panaloean i, saloehoet nasa amboeamboean i diparboan toe toroe; doeng ni diradja ma andoeri; doeng soen i diradja, dibahen ma pardaoepaan; doeng ni diasap ma djolo lageloging. Soen i didaoepa, diasap ma andoeri parhalebatan i; doeng ni diasap me oente tondoeng i dohot raoet tongontongon i, Soen diasap, dipahembang ma lage i, doeng ni dipeakkon ma andoeri i toe atas ni lage i, doeng ni dipeakkon ma oente i toe atas ni andoeri, rap ma i dohot raoet i; doeng ni dihaloengkoephon ma hain bontar toe oente i; doeng ni ditabasi ma toetoe; soen ditabasi, asa dioengkap ma hain na bontar i; doeng ni dibagihon ma oente i; dilehon ma djolo toe radja i doea: sada i oente ni lahilahi, sada oente ni boroeboroe, doeng ni dilehon toe namora doea; doeng ni diganoepi ma saloehoet pangisi ni hoeta i, sai doea be ma saripe: sada oente ni lahilahi, sada oente ni boroeboroe; doeng ni dilehon ma toe radja i oente ni hoeta; doeng ni dilehon ma toe naposona i oentena dohot

oente ni datoe; dilehon ma oente ni pamoeloeng; ditadingkon ma
p. 252 sada di parindahanan i, hira oente ni pagar ma i. Doeng ni tole ma radja i, disahadathon ma toe tondi ni nasida lahilahi oente nasida i, doeng ni dilehon ma toe datoe i. Doeng ni dihorot ma diatas ni andoeri i; doeng soen dihorot, molo nadong oelpoehan, dipaboa ma toe radja i. Doeng ni dilehon ma oente ni boroeboroe ni nasida saripe. Doeng ni dihorot datoe i ma; soen dihorot, dipaboa oelpoehanna. Doeng ni masiparlehon oentena ma nasida na soehoet i. Doeng soen i asa dihorot ma oente ni hoeta. Doeng ni soen, asa ditiop datoe i ma djonap i, Doeng ni dipeakkon ma sangkalan, doeng ni ditallik ma oente ni pagar i; disi ma diboto, barang na margogo pagarna i, barang na so margogo; molo rap „poeloe" do tampoekna dohot parboengaanna, na oeli ma i, „simargogo" ma goarni; hape tampoekna pe „poeloe", parboengaanna „lia", na oeli do i, „oente „toeboe" ma goarni; molo „lia" saloehoetna, hoemoerang do gogo ni pagar i; molo „poeloe" parboengaanna, „lia" tampoekna, na roa ma i, ima na „rangkaproengkap" ma goarni. Doeng soen nasida martondoeng, asa diseat ma manoek i. Doeng ni digantoeng datoe i ma toetoe; doeng mate, asa dirior ma pat ni manoek i, dohot omboeloena, dohot habongna; doeng soen dirior, ditoetoengi ma toetoe; soen ditoetoengi, dohot dilapa, asa dirior datoe i ma gorakgorahan i; soen dirior, diparmasak ma manoek i. Doengni digatgat ma poeloengan i saloehoet; doengni sai marsoeroeng ma nasida saloehoet. Soen ma digatgat nasida, masak ma manoek i; doengni dipangido naposo ma indahan toe bagas, doengni ditibali ma manoek i toe indahan i; doengni dihatahon ma i toe na tinonggona i. Doengni asa dialap ma nanggar toe bagas. Doengni disoelangi ma poepoek ni pagar i dohot hoedjoer i dohot toenggalpanaloean i dohot piso i dohot hoedjoer i dohot toenggalpanaloean i dohot piso i dohot nanggar. Doengni martabas ma datoe i, ditiop naposona i ma nanggar i, sai dipasakpasak ma i, marsoeroeng ma nasida saloehoet. Soen martabas datoe i, mansohot ma dohot na marsoeroeng i; masipambahen toe
p. 253 parpagaranna ma nasida sahoeta i; doengni dipagohon ma didjolo ni bagasna parpagaran na goemindjang, ia na djoempok di bagas ma i; doengni digantoengkon ma maremare di harbangan i, dohot boeloeng ni hatoenggal, dohot boeloeng ni silindjoeang, dohot sipilit, dohot sisangkil. Doeng soen songgop be di bagasna, asa marpio ma naposo ni radja i mangan, doengni mangan ma nasida saloehoetna. Soen mangan, asa disoerdoengkon ma handoengan toe na pinio i, toe datoe sada. Doengni marhata ma nasida, disaoethon radja i ma

datoe i. Doeng soen saoet na sipanganon, disoengkoen radja i ma horashoras. Doengni masisoengkoen di ibana ma pangisi ni hoeta i saloehoetna. Doeng soen dipaboa datoe i angka pandohan ni oentena, dipaboa ma roboe ni pagar: „sintap toloe borngin on na so djadi „marbada; molo toeng marbada dibogasan ni sitoloeborngin on, „maroetang sada manoek mira, doea soloep dahanon; ba, ima oetang-„na! Sintap sadarion na so djadi mangongkal tano! ba, ima roboe „ni pagarta i di hita hoeta on! Ia toe halak roear, na soada marton-„doeng toe hoeta on, na so djadi do i masoek; molo toeng masoek „ibana inda soemoengkoen roboe, inda dong na martingki oetangna, „gogonta do martoenggoe!" botima didok datoe i. Doengni soen ma nasida na marhata i, midjoer be ma nasida; Sintap toloe borngin sai tabasan ni datoe ma pagar i. Asa ima oehoem ni halak na paoeli pagar sahoeta: ianggo pagar sabagas, tombal na sabagas i do siha-soesahon i.

25e HOOFDSTUK (28e „Bindoe").

Ia oehoem ni halak na paoeli mombang-tolak.

Asa mardengke ma djolo nasida na sahoeta i. Doeng adong be dengke soelasoelana, asa masiboeat mombangna ma sahoeta i, ganoep ripe masiengge dahanonna. Doeng soen be dipaoeli mombang i, asa diboeat ma boeloe bahen sangkak. Doeng botari, asa masitibali mombangna ma nasida. Doengni asa didongkon ma naposo dohot na metmet mangarop toe balian, doeng ni haroear ma nasida sian hoeta,
p. 254 diparboan be ma mombang i; borhat ma dohot siboanbodil doea halak. Doeng ro di balian, dibariríthon ma, dipagohon mombang i; doengni masihatahon di (i)bana ma nasida saloehoetna. Doeng soen dihatahon, dipaloe ma bodil na doea i, Doengni hehe ma na mangarop i, dipamboeat ma pangisi ni mombang i, doengni dilele ma na mamboeat i; doengni laho ma marlodjongi nasida mangaloeahon binoeatna i; doengni moeli ma toe hoeta nasida na mangalele i; oempoedi ma na mangarop i, mamangani binoeatna i; ai so djadi i boanonna toe hoeta. Doeng soen dipangan nasida, moeli nasida toe hoeta. Doengni modom be ma nasida. Ima oehoem ni halak na paoeli mombang tolak.

VERTALING.

ZEDEN, GEWOONTEN EN WETTEN VAN NAI POSPOS

(p. 205—254).

1e HOOFDSTUK (6e „Bindoe").

p. 205 H e t g e e n t e d o e n s t a a t a a n i e m a n d a a n w i e n e e n z o o n o f e e n d o c h t e r g e b o r e n w o r d t.

Als zijn vrouw in weeën is gekomen, en naar het vuur verlangt (waarvoor zij zich neerzetten zal), dan moet er voor de middenruimte der woning een mat gespannen worden als afschutting, opdat, als er mogelijk menschen op het dorpsplein voorbijgaan, zij de barende vrouw niet zullen kunnen zien. Verder moet er op de middenplank van den vloer bast van den toropboom uitgespreid worden, opdat deze dienen kan tot ligplaats voor de barende vrouw. En tenslotte wordt de vrouw geroepen die deskundig is in het masseeren (de vroedvrouw). Als deze in het huis van hem die haar riep is aangekomen, wordt het betelzakje aan haar toegereikt, en neemt zij betel tot zich, waarna ze zich tot den heer des huizes wendt met de vraag: „Gij hebt mij thans de betel aangeboden, wat „hebt gij mij nu te zeggen?" (zoo zegt ze). „Wel", aldus de heer des huizes, „al hadde ik u niet van mijn betel gegeven, ik zou u „omtrent de ziekte van mijn vrouw hier willen raadplegen, en u „vragen of het te verwachten is, dat zij spoedig bevallen zal, opdat „ik het met juistheid wete!" (Hierop zegt de vroedvrouw:) „Juist, „mijnheer, als dat het geval is, waarover gij mij wilt raadplegen, „welaan, laten we dan ons vertrouwen stellen in de geesten van de „vroedvrouwen van voorheen en in den geest van mijn leermeesteres „die mij in de wetenschap der verloskunde is voorgegaan, en van hen „hooren of zij (die kunde) deugdelijk en juist aan mij heeft overgebracht". Vervolgens drukt ze oebi-bladeren op een bord uit, doet daar tweemaal zeven korrels rijst bij, zoomede zeven stukjes kurkuma, benevens een maat water, en daarna wrijft ze de buik van de barende in. Aan den wichelaar geeft ze voorts opdracht, om een middel ter verlichting van de verlossing te maken. Als het kind ter wereld gekomen is, en ook de nageboorte heeft plaats gehad, laat

de vader van de jonggeborene uit bamboe een mesje snijden, en als dit mesje (vervaardigd) is, het door een meisje in de woning
p. 206 brengen, waarop genoemd meisje het aan de vroedvrouw aanreikt; deze vraagt nu nog om een aardknol (oebi) en een touwtje, meet dan een stuk van den navelstreng af tot een lengte van drie vinger (-dikte) van af den navel, bindt den navelstreng dáár, tot waar ze dien afgemeten heeft, af, neemt de oebi op, legt die onder den navelstreng, en snijdt deze dan met het bamboemesje door. Het afgesneden stuk doet zij voorts in een nieuwe rijstzak, en laat die onder het (op palen staande) huis begraven; den (zak met den) navelstreng laat ze daartoe uit het kleine raampje in den achterwand van het huis neer, waar het door den persoon die het begraven zal, in ontvangst genomen wordt, en op deugdelijke wijze begraven, (zoodat varkens en honden er niet bij kunnen komen). Nadat hij zich van zijn taak gekweten heeft, wascht hij zich. Vervolgens baadt de vroedvrouw de kraamvrouw, en gaat deze na het bad bij het vuur zitten, terzijde van de kook-plaats. Een ouder meisje neemt nu de jonggeborene op, en solt ermede zooals men het pasgeboren kinderen doet, daarbij uitroepende: „Kom, jullie kwade geesten, en jullie „tijgers, en jij bliksem, kortom, jullie allen, die menschen doodt! „neemt dezen kleuter maar weg! wanneer jullie hem nu niet dadelijk „weghaalt, dan krijgen jullie hem nooit of te nimmer meer!"; daarop geeft ze het kind aan de moeder, die het dan bij het vuur warmt (zelve met den rug naar het vuur zittende, zooals kraamvrouwen doen). Vervolgens gelast zij een vrouwelijke bediende te koken; als de rijst gaar is, noodigt zij alle vrouwen, die haar oppasten, uit, te eten. Is het eten afgeloopen, dan gaan de menschen weg. En nu gaat de vader van de jonggeborene houtblokken halen (zooals men voor een vrouw in het kraambed gebruikt, opdat ze warm blijft;) en wel haalt hij simartoelan- en alngithout om tot brandhout te dienen; jong hout neemt hij daarvoor, droog hout mag hij niet aanwenden voor de verwarming van zijn vrouw. Als de jonggeborene
p. 207 twee nachten oud is, laat de vader den wichelaar komen, en neemt één haan (1), die door zijn grootte in aanmerking komt, om als wichelhaan te dienen, zoomede één, die (wat) grooter is; de klein(st)e wordt „sampoer pandidion" genoemd, en dient den wichelaar tot het lezen van de voorteekenen; daaruit maakt hij op, of aan de jonggeborene een lang leven beschoren is, of niet; de groot(st)e haan noemt men de „bangoen-bangoen". Voorts noodigt hij (de vader) ook de vroedvrouw uit tot een etentje te zijnen huize, waarbij

hij dié stukken van de haan, die „een naam hebben" (d.w.z. de beste stukken) en naar hun ieders bediening hun toekomen (aan den wichelaar en de vroedvrouw) toebedeelt; aan de vroedvrouw daarnevens een betelpruim in schuitsgewijs gevormd betelblad; en aan den wichelaar één poot, zoomede een pijp van bamboe gevuld met een mengsel van de bast van de tolongbistik en tabak, zooals den wichelaar toekomt. Nadat zij gegeten hebben, wordt door hen nog het een en ander gezegd; waarna wichelaar en vroedvrouw afscheid nemen. Indien er „vrouw's-verwanten" (2) zijn, dan behooren deze de kraamvrouw eten te komen brengen en iets te offeren voor de levensziel van de jonggeborene (3), tevens medebrengend een kleed om er het kind in te dragen; en dan geeft de vader aan zijn vrouw's-verwanten een maaltje vleesch; en zegt hij hun een Spaansche mat toe als „piso" (4) (hier: tegengeschenk); waarna de vrouw's-verwanten huiswaarts keeren. Als er „dochter's-verwanten" zijn, en deze eten komen brengen voor de kraamvrouw, tevens iets offerende voor de levensziel van het kind, en een Spaanschen dollar brengen als „piso" (hier: als geschenk ter verkrijging van zekere rechten) voor hùn „vrouw's-verwanten", (als zij dàt doen) dan kan, als er later eens bij den vrouw's-verwant een meisje geboren wordt, dit niet (meer) uitgehuwd worden aan derden, zonder dat die „dochter's-verwanten" geraadpleegd zijn; eerst als de vrouw'sverwant voor het geval komt te staan, dat het meisje niet uit te huwen is, mag hij haar elders uithuwen. Wanneer hij die dochter zou uithuwen, zonder vooraf met zijn „dochter'sverwanten" overlegd te hebben, dan heet hij trouwbreuk (5) gepleegd te hebben, en komt hij in vijandschap met zijn dochter'sverwanten. Ziedaar de regelen, waaraan hij, bij ons, zich houde, wien een kind geboren wordt.

2e HOOFDSTUK (7e „Bindoe").

Hetgeen te doen staat als men een kind voor de eerste maal na de geboorte buiten het dorp brengt (6).

Men laat den wichelaar een (gunstigen) dag bepalen, op dien gunstigen dag nu brengen de ouders van het kind het voor het eerst
p. 208 naar buiten. Men weekt een kop rijst en stampt het tot meel; dit wordt in een nieuwe rijstzak gedaan; deze (rijstzak) stopt men voorts in een vierkanten rotanbuidel om over den schouder te dragen (op

den rug of op zij); vervolgens gelast men iemand, uit bamboe een mes te snijden, dat als kenteeken moet dienen voor het voor 't eerst buiten het dorp gebrachte kind, zoodat voorbijgangers weten dat het (kind) van mannelijken kunne is; als het een meisje is, dat voor het eerst buiten het dorp gebracht wordt, neemt men een lepel als kenteeken. Voorts vraagt de heer des huizes aan den wichelaar, waar volgens deze de (kwade) geesten op den loer liggen. Als zich kwade geesten bevinden op de badplaats, dan keert men halverwege terug; bevinden de geesten zich op den weg, dan keert men reeds bij de dorpspoort op zijn schreden terug. Als men met het kind bij de dorpspoort gekomen is, moet men driemaal een handvol van het (meegebrachte) meel op een blad leggen, benevens een betelpruim, en een bloemensmuk van drie twijgen, (om de kwade geesten gunstig te stemmen); op elken zijweg legge men wat meel neer; wanneer men halverwege (de badplaats) gekomen is, legge men (wat) meel in het midden van den weg; en als men tenslotte tot aan de badplaats gekomen is, dan legge men wat meel aan den bovenstroomschen kant van de badplaats, tezamen met het kenteeken. Als men van (het „naar buiten brengen naar) de badplaats" in het dorp teruggekeerd is, geeft men van het in de rijstzak overgebleven meel eerst wat aan het kind „met den schoonen naam" (7), en dan pas aan alle kinderen van het dorp die naar het dorpsplein gekomen zijn; eerst nadat aan elk hunner meel is toebedeeld, kunnen zij, die aan den eersten uittocht uit het dorp hebben medegedaan, het huis weer binnengaan. Dan hoopt men wat rijst op een bord, legt er twee stuks gekookte visch op, met citroenzuur en curcuma toebereid (de lengte van die vischjes moet een handspan zijn;) (8) en die offert men dan voor (het heil van) het kind (aan de geesten van voorouders, van overleden hoofden, e.a.). Daarna eerst gaat men (zelf) tot den maaltijd over. Dit zijn de regelen waaraan hij zich houden moet, die zijn kind voor het eerst na de geboorte uit het dorp brengt.

3e HOOFDSTUK (8e „Bindoe").

p. 209 Regels die gelden voor hem, die aan een kind een naam wil geven.

Indien de vader (9) het zich veroorloven kan, dan doet hij dat op grootsche wijze en geeft hij bij de naamgeving aan zijn zoon of dochter een vleeschmaal. Als het vleesch gaar is, noodigt hij den datoe uit met een „nog onbedorven" (10) kind. Voorts doet hij een

soloep (maat) rijst in een nieuwe rijstzak, van een zekere lange breedbladige rietsoort gevlochten; voegt daar een betelpruim bij, gevormd als de snuit van een rat, en drie pennen van een stekelvarken waarmede hij de rijst(zak) vaststeekt; vervolgens haalt hij een groote potscherf (als wierookvat) (11), vouwt een „oelos ragidoep" (een bijzonder fijne kain) op, en legt dat voor den wichelaar neer; het „nog onbedorven" kind zet zich neer aan de rechterzijde van den wichelaar. Nu noemt de vader den naam van zijn kind, en dan treedt de wichelaar op; hij neemt (met 3 vingers) een greepje van de rijst, legt dat in de hand van het kind, en telt de korrels. Wanneer deze (juist) op een even (12) getal uitkomen, dan (is dit een gunstig teeken en) wordt aan het kind de naam gegeven, die door den vader was opgegeven; „even" (= gunstig) zijn de rijstkorrels, indien het aantal van die rijstkorrels, daartoe vier bij vier op één hoopje gelegd, op even uitvalt; als „even" (= gunstig) door hun (aantal) hoopjes beschouwt men het als er (juist) drie, of vier, of vijf, of zeven, of negen hoopjes uitkomen. Nadat hij de rijstkorrels geraadpleegd heeft (en bevonden heeft aan de eischen te voldoen), strooit de wichelaar de rijstkorrels over het hoofd van het kind, alsmede over het hoofd van de moeder en het hoofd van den vader. Hierna gaan ze gezamenlijk eten, het heele dorp, allen die mee willen doen. Na dezen maaltijd neemt de vader het woord en verzoekt hij wichelaar en vroedvrouw hun zegen uit te spreken. Zoo is het protocol bij de naamgeving.

4e HOOFDSTUK (9e „Bindoe").

Hetgeen te doen staat aan hem, die het kwaad wil afweren bij het voor de eerste keer afknippen van het (hoofd)haar van zijn kind.

Indien de vader de kosten daarvan bestrijden kan, behoort hij een varken te slachten; zou hij zich dat niet kunnen veroorloven, dan kan hij volstaan met een kip en visch. „Iemand uit de familie van „zijn vrouw's-verwanten, die het „padao-gial" moet doen en daarom „voor het kind als 't ware een peet is", wordt uitgenoodigd om het
p. 210 haar van het kind te knippen; er wordt een mat naar het dorpsplein gebracht en daar uitgespreid; waarna de vader zich gereed maakt, zijn kind naar het plein brengt, daar gaat zitten, en zijn kind

op den schoot neemt. En nu gaat de vrouw's-verwant aan het werk, hij voorziet zich van twee kapmessen, en snijdt uit bamboe een wichelstokje, dat hij (zoo glad) afwerkt als een „glad-strijkertje" voor vlechtriet. De wichelaar neemt nu het bamboestokje in de hand, houdt het in de richting van het Oosten, en bidt: „Vereerd wichel-„stokje, wij zitten met het gezicht naar het Oosten gekeerd, om het „haar te knippen van dit kindje; welnu, laat het gezond blijven! ga „met den hollen kant naar beneden liggen, o, wichelstokje! en mocht „het niet gaan in die richting, gaat u dan maar met den bollen kant „naar beneden liggen, o, wichelstokje!" aldus de wichelaar; voorts slaat hij er zeven maal mee op zijn wijsvinger, laat het stokje los, en kijkt goed toe: indien het stokje op den buik ligt, dan heet dat „poeloe" (d.i. met den hollen kant naar beneden = gunstig). Vader en kind gaan nu met het gezicht naar het Oosten zitten, en nu wordt het haar van het kind geknipt. Voorts deelt men visch uit, die door het kind wordt doorgegeven, en geeft men daarvan aan alle kinderen van het dorp, die naar het dorpsplein kwamen, aan elk hunner wordt van die visch uitgedeeld. Nadat het haar geknipt is, brengt men het (kind) (weer) in huis, en gaat men aan den maaltijd, waarbij men het dorpshoofd alsmede de aanzienlijken en de ouden van het dorp uitnoodigt. Na den maaltijd wordt er nog gesproken; waarna een iegelijk zijns weegs gaat. De eerste drie ochtenden moet het haar van het kind dan nog telkens weggeschoren worden. Zoo zijn de voorschriften voor het eerste haarsnijden van een kind.

5e HOOFDSTUK.

Hetgeen geldt voor hem, die een geboortefeest geeft voor zoon of dochter.

Wanneer de vader „het doen kan", dan moet hij het op grootsche wijze doen en moet hij een feest-rijstmaal geven, en daarbij de gondang (de Bataksche gamelan) laten bespelen. Is de vader arm, dan
p. 211 doet hij het op kleiner schaal. Men kookt vleesch en rijst; en als de rijst en het vleesch gaar zijn, legt men een handvol rijst op een motoeng-blad, en daarbij alle kleinere gedeelten van het slachtbeest (ooren, oogen, neus, enz.) (13), giet palmwijn in een horen, snijdt gember in kleine stukjes, (legt die ook) op een motoengblad. En

dan maakt de wichelaar zich òp (om de noodige) aanwijzingen te geven: Als de geesten bij de deur zitten te loeren, dan wordt het eten voor de geesten boven aan de trap neergelegd (14); indien de geesten zich in een hoekje bevinden, dan offere men het eten bij de paal in dat hoekje, en bindt men dáár de stukjes slachtvleesch aan, welke men op het motoengblad gedaan had; eerst als men met dit etengeven (aan de geesten) gereed is, mogen de menschen (zelf) gaan eten. Na den maaltijd wordt er nog wat nagepraat, waarop zij die niet tot de voorname gasten behooren, hun lofrede houden, voorzoover zij daartoe kundig zijn. Zoodra een drietal hieraan voldaan heeft, betuigen allen hun bijval. En dan schenkt de gastheer een drinkschotel palmwijn, en geeft hij ieder (hunner) zijn vleeschaandeel. Zoo zijn de regels ten opzichte van hen, die lofreden uitspreken. Nadat deze lieden hun lofrede hebben uitgesproken, gaan zij allen huiswaarts. Wanneer iemand's „vrouw's-verwanten" en zijn „dochter's-verwanten" gekomen zijn, dan laat hij hen pas den volgenden ochtend, als het dag is, naar huis terugkeeren; en biedt hij zijn „vrouw's-" en zijn „dochter's-verwanten" een maaltje vleesch aan; verder geeft hij aan zijn vrouw's-verwanten een Spaanschen dollar bij wijze van vergoeding, van het geldgeschenk (15) (dat door dezen moet worden betaald) wanneer zijn vrouw'sverwanten een vrouw koopen, dienende dit dan als bijdrage daaraan. Aan zijn dochter'sverwanten moet hij een kleed schenken. Mochten zijn dochter'sverwanten dit niet willen aannemen, doch vragen om een „kleed, „dat niet vergaat", d.w.z.: een huwbare dochter (een vrouw) dan kunnen zij die koopen, indien hun vrouw'sverwant ermede accoord gaat een dochter aan zijn dochter'sverwanten af te staan; in dat geval hebben de dochter'sverwanten een goudgewicht te geven ter waarde van 4 H. (vier Spaansche dollars) als handgeld op afbetaling, opdat geen ander het (aldus op afbetaling gekochte) meisje trouwen kan. Dit zijn de bepalingen die gelden voor hem die het geboortefeest viert van zijn kind.

6e HOOFDSTUK.

De regelen die gelden voor hem, die zich een vrouw koopt.

p. 212 Wanneer het een dochter geldt van iemand, die in „geen de „minste bloedverwantschapsbetrekking staat, iem. die niet alleen zelf „van een andere marga is, maar wiens moeder ook van een andere

„marga is", (16) dan zendt hij, die een vrouw zoekt (de kooper) eerst iemand naar het andere dorp uit, om een keuze te doen. Wanneer daar volgens zeggen van den „keus-doener", iets voor hem „te koop" is, dan gaan ze naar het dorp van dengeen die over het meisje te beschikken heeft, met zich medebrengend een varken ter waarde van zes hoepang; „vleeschmaal voor den vader (of voogd) „van het (begeerde) meisje" heet dat, en daarmede is dan de grondslag gelegd voor de verwantschap met de familie van de (aanstaande) vrouw; aan bruidschat wordt bij die gelegenheid bijwijze van voorschot op het den vader (of plaatsvervanger) toekomende, twee „binsang" (17) (goudgewicht ter waarde van 8 realen) gegeven, en er wordt afgesproken, over hoeveel nachten de „kooper" komen kan om de zaak definitief af te doen (waarbij men voor den parboroe eten medebrengt als teeken dat de zaak doorgaat). Wanneer het afgesproken tijdstip daar is, gaan zij er nogmaals heen, medebrengende een varken van 3 realen waarde, dat men dan den parboroe (2) als vleeschmaal aanbiedt; verder draagt men hem de helft van den bruidschat af; en treft een overeenkomst, wanneer de afgezant van den „bruigom" komen kan, om den vader van de bruid te vragen, op welken dag de bruid gehaald mag worden. Op den door hen afgesproken datum zendt dan de vader van den „bruigom" hem, die het meisje uitzocht, om te vragen, wanneer de bruid gehaald kan worden; de poranak (2) laat voor deze gelegenheid een kip slachten, en als deze en de rijst (die erbij hoort) gaar zijn, dan doet hij die in een zak (van biezen of dierenhuid) die hij aan zijn afgezant meegeeft; aan deze geeft hij wijders geld mede; (t.w.:) één hoepang, (17) als aandeel van den bruigom in de kosten die de parboroe te maken heeft voor het door een wichelaar doen kiezen van een gunstigen dag, en acht oeang (17) voor de raadpleging van den tooverkalender (18). En daarmede gaat dan de datum-aanvrager heen. Als deze in het dorp van den parboroe aangekomen is, bezorgt hij de door hem medegebrachte kip ten huize van den parboroe; die de kip dan nuttigt, waarop hij den datum-aanvrager uitnoodigt, om te komen eten. Na dezen maaltijd gaan ze slapen. — Als het weer dag geworden is, laat de parboroe een kip slachten voor den datum-aanvrager; en als het voor laatstgenoemde bestemde eten gereed is, dan laat hij hem roepen, zoomede den wichelaar van het dorp; en zetten zij zich aan den maaltijd. Na afloop hiervan, gaan zij tot de besprekingen over; en draagt de datum-aanvrager het (medegebrachte) geld af, (zeggende): „Welnu, parboroe: hier hebt

u dan „de hoepang voor het kiezen van den gunstigen dag", en hier „de acht oeang voor het raadplegen van den tooverkalender". „Kiest „u nu maar den gunstigen dag, (opdat we weten) over hoeveel nachten „wij namens den bruigom komen kunnen, om u te vragen, op welken „dag de bruid gehaald kan worden!" Aldus de afgezant. De parboroe neemt de gelden in ontvangst, en geeft (daarvan) den wichelaar vier
p. 213 oeang als honorarium voor het raadplegen van den tooverkalender; deze bestudeert nu zijn kalender, en deelt daarop den soehoet (hier: zijn principaal, (19) den parboroe) mede, over hoeveel nachten het de gunstige dag zijn zal. Waarop de parboroe den datum-aanvrager een touw geeft met knoopen er in (aangevende het aantal dagen). Daarna bespreken ze nog het een en ander met elkaar, en dan besluit de parboroe met den datum-aanvrager (als volgt) toe te spreken: „Luister, m'n waarde, gij, onderhandelaar! wil het door U (met mij) „afgesprokene onthouden!" Aldus de parboroe. Als zij uitgepraat zijn, keert de afgezant c.s. naar zijn dorp terug. Daar aangekomen, geeft hij de zak (waarin hij het eten voor den parboroe had meegebracht) aan zijn principaal terug. En als dan het eten gaar is, dan noodigt de vader van den bruigom den datum-aanvrager te eten. Na het eten geeft laatstgenoemde den poranak het touw-met-knoopen af. En nadat zij dan nog het een en ander besproken hebben, gaan ze naar huis. Als de afgesproken datum dáár is, maken zij zich (voor de reis) gereed en nemen een kip om te dienen als bijspijs bij de rijst, die men in een korf doet; wanneer men het beest (dat tot vleeschmaal voor de verwanten van de toekomstige vrouw dienen moet) in zijn eigen dorp slacht, dan doet men een gedeelte daarvan in een grooten bamboekoker, een ander gedeelte wordt aan een stok over den schouder gedragen; het vet van het borststuk gebruikende om er den bamboekoker mee af te dekken. En nu gaan zij op weg: vóórop de moeder van den bruigom, achter zijn moeder zij, die de korf (op 't hoofd) draagt; achter de korfdraagster de bruigom. De parboroe brengt intusschen voor zijn dochter in de middenruimte (van het huis) (bij den wand) „schuins aan den wand gespannen touwen aan, „waarover zij haar slaapmatje en kleeren kan hangen" (= richt voor haar een eigen slaapplaats in). (20) Als de bruigom in het dorp aangekomen is, gelast de parboroe zijn dochter te gaan naar het huis van zijn „dochter's-verwanten". De bruigom begeeft zich nu naar het huis van den parboroe, vergezeld door zijn moeder en de korfdraagster, en gaat daar zitten terzijde van de schuins aan den wand gespannen touwen (hooger genoemd); hangt er zijn schouderkleed

overheen, en hangt daartusschen de hoofddoek op, die hij aan den vader der bruid wil schenken. (21) Voorts wordt den bruigom een maaltijd voorgezet, waarna hij zich naar buiten kan begeven. Daarop
p. 214 gaan zij, wien dit door den parboroe wordt opgedragen, aan den slag, om (de rijst en het vleesch door den bruigom voor hem meegebracht) te koken. Als de rijst en het vleesch gaar zijn, dan zetten zich eerst de parboroe c.s. aan den maaltijd; waarna zij zich naar buiten begeven, en de inwoners van het dorp, alsook den bruidschat-betaler uitnoodigen. Als de genoodigden er allen zijn, zetten zij zich aan den maaltijd, waarna men tot de besprekingen overgaat, en de onderhandelingen plaats vinden. Nu komen de jongelieden van het dorp de „doegoel 2" vragen, met een knuppel (22) kloppende op de trap van het huis; hun moet dan worden gegeven het schouderstuk van het slachtvleesch, (22) zoomede eenig geld. (23) Zoodra de jongelui dit ontvangen hebben scheiden zij (met kloppen) uit, en mogen zij de besprekers niet meer door lawaai storen. Nadat partijen verder onderhandeld hebben, wordt eerst een „huwelijkspand" (24) gegeven (ten teeken dat men niet terug zal krabbelen, maar de zaak in ernst voleinden wil); waarna men zich buiten gaat vertreden. Voorts doet men rijst op een bord, legt er twee stuks gekookte visch bij (die met citroenzuur en curcuma toebereid is), en nu laat de parboroe zijn dochter roepen; en dan komt degeen „die haar naar boven zal brengen" (haar geleidster), met de bruid; vóórop de geleidster, daarachter de bruid. In 't huis aangekomen, gaat zij zitten aan de zijde van haar moeder; terwijl men den bruigom dichterbij doet komen, zoodat hij komt te zitten aan de zijde van zijn bruid; voorts geeft men hem een vingerkommetje, brengt het eten op, en zet dat vóór den bruigom neer; terwijl de „panghombari" („een kind dat bij een pas getrouwd „paar moet slapen zoolang 't verboden is, dat zij het huwelijk lichamelijk vieren", v. d. T.) aan het voeteneind (25) (van bruigom en bruid) gaat zitten; en dan staat de „pangabis" op, (d.i. hij die de zegen uitspreekt over een getrouwd paar, door hun een kleed boven het hoofd te houden, en een gebed te doen), vraagt (eerst) aan den vader van den bruigom zijn honorarium, en spreekt dan den zegen uit; wel, en als de zegen uitgesproken is, dan wasschen bruigom en bruid, alsook hun „panghombari" zich de handen, en nemen zij elk driemaal een greepje van de huwelijksrijst; (26) waarop iemand op last van haar moeder (de moeder van de bruid) het eten wegneemt; en een ieder het huis verlaat. Nu maakt men in orde een vierkante, met matten omhangen ruimte voor slaapgelegenheid, en begeven zich

daarin de bruid en de bruigom, zoomede de „panghombari"; waarna men rijst op een bord doet met een speciale soort visch, „indahan „loengloengan" (27) geheeten, welk gerecht zij dan in de mat-omhangen slaapruimte nuttigen; voorts gelast de moeder van de bruid de compagnonne rijst voor zijn (28) ('s bruigom's) moeder neer te zetten. Nadat haar schoonzoon en haar dochter gegeten hebben biedt zij
p. 215 hun aan twaalf klaargemaakte betelpruimpjes, (die ze legt) op de onderlaag van een nieuwe rijstzak; na het gebruik van den betel leggen zij zich te ruste; met de panghombari tusschen hen in. Zoodra de hanen kraaien, (= héél vroeg in den ochtend) gaat de bruigom naar buiten, en ruimt zijn echtgenoote de slaapsteê op. Als het volkomen dag geworden is, haalt de parboroe het vleesch dat hij aan den betaler-van-den-bruidschat (29) op moet disschen; en noodigt hij, zoodra het gaar is, den bruidschatbetaler en de inwoners van het dorp, (die n.l. als getuigen moeten dienen bij de afwikkeling van den bruidschat) te eten, waarna zij (dan weer) tot besprekingen overgaan. Nu wordt de (rest van de) bruidschat afgegeven. Vooreerst vordert nu de parboroe als principaal de „ina ni mas", en informeert hij naar de „tandoek ni mas"; de „ina ni mas" is het grootste (deel) van den bruidschat (= de *eigenlijke* bruidschat, n.l. dat wat den parboroe toekomt); onder „tandoek ni mas" (de wezenlijke waarde van den bruidschat) verstaat men dit: wat zes dollar waard is, wordt (bij het verrekenen van de bruidschat), op één binsang (= vier dollar) gesteld, wat twee binsang (= acht dollar) waard is, krijgt dan een waarde van zes realen; dat is de ratio bij het bepalen van de „wezenlijke waarde" van den bruidschat. Hierna wordt afgedragen hetgeen toekomt den oudsten mannelijken bloedverwant van den vader van de bruid (30): twee binsang (= acht realen) met als negende (bestanddeel) een zijdwapen; maar als een zóó groot aandeel door die ooms van vaderskant gevorderd mocht worden, dan kan hij (de bruidschatbetaler) daartegen opponeeren (31); wanneer zij echter zes realen als hun toekomend opeischen met als zevende (bestanddeel) een zijdwapen dan behoeft daarover nog niet getwist te worden.

Voorts wordt als aandeel van den jongeren broer van den vader één binsang gegeven; indien deze twee binsang zou vorderen, zou men daarover kunnen twisten; wanneer het echter bij één binsang blijft, dan legt hij (de betaler van den bruidschat) er zich zondermeer bij neer. De portie van dezen (jongeren broer) bedraagt evenveel als die van den ouderen broer. Verder wordt als honorarium van den procureur afgedragen twee realen; wanneer hem een volle binsang

(= vier realen) toebedeeld wordt, dan moet hij zijn „dochter" (32) en den schoonzoon in zijn huis uitnoodigen.

Dan nog wordt betaald aan het (dorps) Hoofd twee realen.

Vervolgens een reaal toekomende aan de mannen van bruidsmoeder's zusters (33): wanneer hun aandeel tot twee realen verhoogd wordt, dan moeten zij huisraad schenken aan de bruid, en haar in hun huis nooden. Voorts wordt betaald twee binsang (= acht realen) benevens als negende (bestanddeel) een zijdwapen aan den oom (van de bruid) van moeders zijde; als hem zóóveel toevalt, dan behoort hij hen tot een etentje in zijn huis uit te noodigen; als hij zes realen toegewezen krijgt met als zevende (bestanddeel van zijn portie) één zijdewapen, dan kan hij tevreden zijn.

Dan wordt nog betaald een halve reaal als loon voor hem die het
p. 216 woord gedaan heeft. Voorts nog één reaal aan de opeenvolgende speechers, t.w. vrienden van den vader van de bruid.

Verder wordt nog betaald een halve reaal aan de dorpsgenooten (van de bruid) ter onderlinge verdeeling; en twee en een halve oeang aan de „panghombari"; en drie oeang aan haar die de bruid „bovengebracht" heeft. Als hij al het door hem verschuldigde betaald heeft, vordert de bruidschatbetaler van den parboroe het kleed op, waarop de verschillende deelen van de bruidschat werden neergelegd; en dit wordt hem gegeven; daarna vordert hij het „kleed dat dient om er „de korf mee te bedekken", zoomede een „kleed ter erkenning van „bruigom", en een „kleed als bewijs van de voltrekking van het „huwelijk" (34). Nadat de parboroe (hem) die kains gegeven heeft, legt hij (de bruidschatbetaler) het kleed, waarop de bruidschat neergelegd werd, opgevouwen neer, neemt wat „baion" (nog al stijf riet met driekantige stengel), en hakt dat in stukjes, die hij dan als rekenstaafjes gebruikt, om er de realen mede te tellen, waarin hij voorts de (gezamenlijke) „bruidschat" verrekent (opsomt), die staafjes legt hij daartoe (telkens) op voornoemd kleed neer. Nadat hij op die wijze de (waarde van de) bruidschat uitgeteld heeft, telt hij de kains, deze waardeerende op één reaal per stuk. Als de verrekening beëindigd is, worden de besprekingen weer opgevat; en daarna doet men der menigte kond, hoeveel de bruidschat bedraagt, opdat men het niet vergete, zulks met het oog op het geval dat de jonge vrouw mocht (komen te) sterven zonder een zoon na te laten; daarom moet hij de waarde van den bruidschat compleet gespecificeerd bekend maken; eveneens moet aan de menigte worden medegedeeld het aantal kains die de parboroe gegeven heeft, opdat evenmin in ver-

getelheid raakt het aantal kains die ontvangen werden. Is de zaak beëindigd, dan gaat de bruidschatbetaler (de vader van den bruigom) naar huis terug, de bruigom blijft. Zoodra de vader van den bruigom in zijn dorp terug is, bereidt hij het door hem naar huis medegebrachte vleesch; doet, als hij hiermede gereed is, wat rijst op een bord, legt daar het vleesch bij, spreidt een klein matje uit op de „offer-plank" (35) en legt daar (het bord met) het vleesch en de rijst op als offerspijs; daar tevens een waschkommetje bij neerzettende, zoomede eenige palmwijn. Als alles op de offerplank staat, dan biedt hij het in zooveel woorden aan zijn afgestorven voorouders, en aan de geesten (36) van zijn vader en vàn zijn moeder aan, geen hunner uitgezonderd, alle „hoogere geesten" (37) roept hij daarbij aan. Na deze toespraak wacht hij een betelpruimenslang, waarna hij het (een en ander) weer van de offerplank afneemt (38). Nu legt hij zeven
p. 217 soorten betelpruim op een nieuwe onderlegger van een rijstzak, en plaatst deze boven op de offerplank. Dan eten hij en de zijnen de offerspijze op, waarna zij ook de betelpruimen weer wegnemen en die eveneens zelf gebruiken. En als dan de gunstige dag is aangebroken, dan komt zijn zoon „langs het spoor" naar huis terug, vergezeld door de schoondochter. Inmiddels heeft de parboroe gezorgd voor een kip als bijspijs bij de rijst door zijn dochter naar het huis van haar schoonouders mede te brengen. Soms ook geeft, als hij „het doen „kan", de parboroe haar een kain mee, om die als „geschenk waar- „mede men iemand tegemoet komt", aan haar schoonmoeder te schenken. Zoodra zij in het dorp van haar schoonouders gekomen zijn, begeven zij zich naar het huis (van haar schoonouders), vóórop de man. In het huis aangekomen, geeft zij daar de rijst, die zij medebracht, af, en bereidt zij (eenige) betelpruimen, geheel voorzien van hetgeen er bij behoort (kalk, gambir, tabak); waarna zij aan haar schoonmoeder de door haar medegebrachte kain aanbiedt, zoomede (een) van de door haar toebereide betelpruimen; waarvan ze ook elk van haar (nieuwe) familieleden bedient. Dan gaan ze andermaal langs het spoor terug, (nù) naar zìjn schoonouders, maar nu moeten zij een varken meebrengen als bijspijs tot de rijst. Eerst daarna komen zijn moeder en zijn echtgenoote voorgoed terug. Zoo zijn de bepalingen ten opzichte van het huwelijk.

Mocht het geval zich voordoen, dat het meisje den jongeman „achternageloopen" is, (39) dan worden dadelijk de definitieve besprekingen gehouden, (40) waarna het huwelijk tegelijkertijd plaats vindt. Mocht nu later de vader van de bruid of een broer van haar

zich een vrouw willen koopen, dan is de schoonzoon verplicht nog een stuk slachtvleesch voor zijn rekening te nemen (41). Zoo luiden de regels voor het geval dat een meisje van huis wegloopt.

Wanneer hij tot vrouw neemt een dochter van een oom van moederszijde (een dochter van moeder's broeder) (42) en een grooter stuk slachtvleesch gegeven moet worden, dan is dat „voor het „ophangen van de kralen" en „het noemen van den naam"; na het bezorgen van het vleesch worden dan de besprekingen gevoerd, en worden de namen genoemd van het meisje en van den jongeman die haar trouwen zal.

Ziedaar aard en wijze waarop men zich een vrouw koopt.

7e HOOFDSTUK (10e „Bindoe").

Regelen ten aanzien van het kort-beitelen (43) der tanden.

Den dag vóórafgaande aan dien, waarop de tanden kortgebeiteld zullen worden, moet men ze met zwartsel van badja-hout (44)
p. 218 behandelen. Op den dag zelf vangt het huisgezin aan met rijst en bijspijs te koken. Als een en ander gaar is, noodigt men uit den deskundige (in het kort-beitelen) en den vijler; wanneer een meisje het afbeitelen moet ondergaan, dan doet een zoon van vader's zuster het vijl-werk; wanneer een zoon „afgebeiteld" wordt, dan treedt een vriend als vijler op. Zij zetten zich dan eerst aan den maaltijd. Deskundige en patiënt mogen zich echter niet verzadigd eten; indien zij te zeer verzadigd zouden zijn, zouden ze maar te meer vrees hebben. Na den maaltijd gebruiken ze een betelpruim. Als ze hiermee klaar zijn, brengt de persoon aan wien het door den heer des huizes opgedragen wordt, een groote mat naar de rijstschuur (45), zoomede een klein lígmatje en een hoofd-kussen; verder brengt hij een groote mand rijst-bolsters; en haalt hij lanting-bladeren (welke sterk stinkende bladeren n.l. gebruikt worden om er het bloed der afgebeitelde tanden mede af te vegen). Als alle benoodigdheden in de rijstschuur compleet zijn, gaat de patiënt erheen, met den deskundige, den vader, de aanverwanten, en den vijler, die den vijl met zich

brengt, en een kommetje water, waarin hij één greepje droge rijstkorrels doet; het ligmatje wordt nu uitgespreid, de patiënt legt zich hierop neer; en dan zet zich de deskundige aan het hoofdeinde van den liggende(n patiënt) en geeft hem het stukje hout, dat als mondsperder dienen moet. De patiënt bijt dan daarin, zijn tanden zetten zich daarin vast. Nu treden de vrouwen aan, zij omringen den patiënt, spreiden een kain uit, en leggen die om zijn schouders, heelemaal er omheen. En dan vraagt de deskundige: „Zegt u eens, heer vader! „wat zullen we doen met de splinters van de tanden van uw kind? „zal ik de splinters van de tanden van uw kind „werpen"? (46) opdat „we het te weten komen, indien ze eventueel een gunstig omen zullen „aanwijzen? wil het mij zeggen!" Aldus de deskundige. (Waarop de vader antwoordt:) „Ja, beste vriend! „Werpt" U de splinters van „de tanden van mijn kind maar!" Dus „werpt" hij ze. Zoodra de eerste (47) splinter „geworpen" wordt, houdt hij die splinter oplettend in het oog: indien de splinter terechtkomt op de knie van den patiënt, of op zijn hiel, dan wel op zijn elleboog, dan wordt dat voor een kwaad omen gehouden; wanneer de splinter bij zijn kuit terechtkomt, of voorbij zijn voeten of op een dijbeen, dan heet zulks „wild" (overdreven); indien hij terechtkomt op zijn maag, of in de
p. 219 leverstreek, dan is dat gunstig; als de splinter op zijn borst valt, dan heet dat „de borst wordt opengekrabt" (wijst op een droeve gebeurtenis); wanneer hij in den hals valt, is dat gunstig, men noemt dat „een collier omhangen"; wanneer de splinter op zijn lippen valt, dan wijst dat op „opslokken" (48); wanneer de splinter op den tong valt, of in den keel, dan is dat een slecht teeken en zegt men, dat „een „kolk hem naar beneden zuigt"; als de splinter in zijn neus terechtkomt, spreekt men van „gauwdief" en wijst dat op dieverij; wanneer de splinter in zijn oog valt, dan is dat een slecht teeken, en spreekt men van „weeklager"; valt de splinter op zijn gezicht, dan heet dat „het gezicht wordt opengekrabt", en dat is (allemaal) leelijk! Wanneer de splinter in de hand van den wichelaar terecht komt, dan is dat mooi! Maar dan moet de vader hem inlossen. De inlossingssom bedraagt ½ dollar. Valt de splinter in den schoot van zijn moeder, dan is dat ook prachtig; en ook als hij in den schoot van een vrouws-(aan)verwant valt, is dat gunstig, maar dan moet hij hem inlossen; de inlossing geschiedt (in dit geval) met een stuk vleesch en een dollar ter vervanging van een zijdewapen. Valt hij in den schoot van een dochtersverwant, dan is dat mooi, maar dan moet hij hem inlos-

sen: hetgeen gedaan moet worden met een kain en een stuk vleesch, hetgeen de inlos-prijs daarvan is. Nadat (het voorspellen middels) de (eerste) splinter afgehandeld is, wordt de oelos weggeruimd, en tot het kortbeitelen van alle (in aanmerking komende) tanden overgegaan. Hiertoe haalt men het van tevoren gebrande badjahout, (dat als zwartsel dienen moet) van huis, zoomede citroen-zuur, zout, curcuma en kalk; en dan omringt men (den patiënt) opnieuw, en spreidt opnieuw een kleed om hem heen; besmeert hem (de tanden) vervolgens eerst met curcuma, en droge kalk; daarna met citroenzuur en zout, waarvan hij steeds (wat)inslikt; en dan wordt het zwartsel er op gesmeerd; waarbij de deskundige er op letten moet, dat het niet langs de tanden afvloeit, want dat zou niet deugen; als het zwartsel vettig is, zoodat het blijft kleven, is het goed. Nadat het zwartsel er op gesmeerd is, gaat de deskundige naar binnen, slacht een haan (49), en observeert de bijzondere teekens die als omina dienen, waarna hij den hals van de haan bereidt en aan den „kortgebeitelde" te eten geeft. Eerst nadat deze hem opgegeten heeft, mag hij zich buiten het dorp begeven; zoolang hij hem niet opgegeten
p. 220 heeft, mag hij het dorp niet uit. Voorts gaat men aan den slag om rijst te koken, mitsgaders bijspijs en de (voornoemde) haan. Als hij het zich veroorloven kan, behoort de heer des huizes (ook nog) een varken te slachten. Mocht hij dat niet kunnen doen, dan kan hij volstaan met voor de (andere) lieden visch als bijspijs te geven. Als alles gaar is, noodigt iemand op last van den heer des huizes de ingezetenen van het dorp uit, en gaan ze, zoodra die er zijn, gezamenlijk eten. Van den haan, die bij deze gelegenheid voor waarzeggen gediend heeft, wordt de helft aan den deskundige, de andere helft aan den heer des huizes toebedeeld. Na den maaltijd wordt de betel rondgediend, en gaat men tot gesprek over. Dadelijk na afloop van dezen (ceremonieelen) maaltijd kan men den deskundige vragen stellen: Wanneer het geval „gunstig" is, dan vraagt men om de „geruststelling", en geeft de wichelaar zijn geruststellende verklaring; hiervoor betaalt men dan een dollar. Mocht het niet gunstig zijn uitgevallen, dan vraagt men een afweermiddel (50); de prijs hiervan bedraagt, als de voorteekenen er onheilspellend uitzagen, een halve dollar; indien de omina niet onheilspellend waren, een hoepang (de helft er van, ¼ reaal). Als „inlossing" van het hoofdkussen draagt men een parmasan (51) padi af.

Dit zijn dan de regels die gelden bij het kortbeitelen van de tanden.

8e HOOFDSTUK (11e „Bindoe").

Regelen betrekking hebbende op het zaaien op droge akkers.

Wanneer het seizoen is aangebroken voor het zaaien op droge akkers, op den daarvoor bestemden tijd, dan komen de dorpsgenooten eerst den avond tevoren bij elkaar (52); den ochtend volgende op deze samenkomst verzamelen alle ingezetenen zich, elk met zich medebrengend een hakmes, en maken zij den weg naar de bron (53) alsook de bron zelve in orde. Als zij hiermede klaar zijn, keeren zij naar huis terug, en gaat een ieder eten, waarna elk gezinshoofd zijn deel bijeen brengt (van de bij het Hoofd in te leveren offer- en zaairijst en van de rijst die voor het gezamentlijke eten gebruikt zal worden), (t.w.) één soloep per gezin; welke rijstmaat niet mag worden afgestreken, maar afgeleverd moet worden „met een kop er op", wil het aanvaard worden; het aandeel (bijdrage) van de notabelen is twee soloep. Deze rijst wordt gebracht naar het huis van het dorpshoofd; als ze daar ontvangen is, gelast het dorpshoofd een vrouwelijke bediende, van die gezamenlijk opgebrachte rijst twee maten te weeken om te dienen tot offerspijs en meel; terwijl hij aan andere bedienden opdraagt bladeren te zoeken, anderen weer groente, en
p. 221 nog weer anderen pootstokken. De te weeken gelegde rijst wordt voorts gestampt, en daarna bereid tot een offerkoek, en één bord meel; dan gaan ze koken, en wel worden vrouwelijke bedienden belast met het koken van de rijst, terwijl het koken van de bijspijzen geschiedt door een gedeelte van het mannelijk personeel, waarvan een ander gedeelte het varken bereidt; als al hetgeen (bij het gemeenschappelijke maal) genuttigd zal worden gaar is, maken zij zich gereed (om te gaan), allen die daar lust in hebben, en begeven zij zich naar de bron. Men laat twee „nog onbedorven" jongens zich in vrouwenkleeren steken, waarvan dan één het meel op 't hoofd draagt, de ander de offerspijs; anderen weer laat men een groote (zit-)mat en een kleine (lig-)mat dragen, één draagt den horen met palmwijn, en het zout en de gember, die dienen tot offerande (54), alsook kippeneieren. En zoo begeeft men zich naar de bron. Als zij aan de bron zijn aangekomen, spreiden zij de groote en de kleine mat uit; en leggen daarop neer de offerkoek en het meel, en de offerande, en den horen met palmwijn, en het houten bakje met gember. De wichelaar van het dorp noodigt nu de geesten (55) uit, de hun voorgezette offerande te komen gebruiken. Nadat hij deze uitnoodiging

gedaan heeft, steekt hij op de plaats waar het water opspuit, een stuk hout in den grond, „kenteeken" genoemd; indien nu de „hoogere „geest" (56) zoo welwillend is, de hem gebrachte offerande te aanvaarden, dan wast het water, en wel zóó hoog, dat het door den wichelaar aangebrachte „kenteeken" geheel onder water komt; is hij echter niet van goeden wille, dan loopt (de hoeveelheid van) het water terug, en valt het door hem aangebrachte teeken om. Als ze met het „kenteeken" klaar zijn, keeren ze huiswaarts. In het dorp teruggekeerd, verzamelen de dorpsgenooten zich ten huize van het Hoofd; en nu zet men op de „offerplank" de offerspijze en het meel neer, alles wat men van de bron mede teruggebracht heeft; en legt men het varkensvleesch op een houten bord klaar; voorts doet men rijst op een bord; en legt daar verder kleine stukjes vleesch bij; vervolgens maakt men een schoteltje lever, een schoteltje geroos-
p. 222 terd vleesch (57), en een schotel fijn gehakt rundvleesch (58); welk vleesch, met de rijst, op de offerplank neergezet wordt. Als alles op de offerplank neergezet is, wordt het met de noodige woorden aangeboden aan de heilige hoogere geesten en de geesten der voorvaderen, waarna allen aan den maaltijd gaan. Na het maal neemt men de geofferde vleeschspijzen weer weg; en geeft daarvan aan elk gezin een deel, zoo ook van de offerkoek, en van het meel. En dan gaat een bode van het Hoofd er op uit om de zaaiers (59) op te roepen. Nadat hij ze opgeroepen heeft, telt hij de opgekomenen: als er totaal zes zaaiers (59) zijn, dan kookt men zes soehat (51) (rijst); en als er zeven zaaiers (59) zijn, worden er zeven soehat gekookt. Zoodra ze geteld zijn, gaat mannelijk personeel de bijspijzen koken, en het vrouwelijk personeel de rijst. Als alles gaar is, gaan de koks-van-de-bijspijzen eten, zoo ook de rijstkooksters. Nadat deze (bedienden) gegeten hebben, zetten de huisgenooten zich aan den maaltijd. Een deel van de rijst wordt voorts in rijstzakken gedaan, waarop het Hoofd aan de kooksters bevel geeft die (rijstzakken) bij de ingezetenen van het dorp te bezorgen, (en wel) bij elk gezin één rijstzak. Als (deze rijst-zakken) bezorgd zijn, worden ze stevig gebonden. Zoodra het weer dag is, gaat men naar den akker, en op het veld aangekomen, legt men de rijst en de bijspijzen daar neer. Nu deelt het Hoofd zaai-goed uit aan hen die dit in de pootgaten moeten laten neervallen; de pootgaten-makers scherpen hun pootstokken, de aanvegers maken hun vegers (60) in orde. en dan gaan ze aan het werk. Als ze de helft (van den akker) klaar hebben, scheiden ze even uit, en gaan ze schaften, op één hoopje de vrouwen, op een andere

verzamelplaats de mannen. Nu tijgen de uitdeelers van de bijspijzen aan het werk, en deelen de visch uit; groenten (61) worden uitgedeeld door telkens een handvol daarvan op het eten te leggen; men
p. 223 telt de volwassenen, en zooveel volwassenen als er zijn, zoovele porties maakt men. Zijn de porties ingedeeld, dan deelt men ze onder de schaftenden uit. Als ieder zijn deel heeft, worden de als genoodigden medegebrachte lieden geteld, waarna aan hen hun portie uitgereikt wordt. Nadat elk van de (voor den arbeid) opgeroepenen en van de genoodigden zijn deel gekregen heeft, wordt aan het Hoofd zijn portie toebedeeld. Hierna gaan de bijspijzen-uitdeelers eten. En als dan de menigte gegeten heeft, zet het Hoofd betel klaar op onderlegsels, (compleet) met pinang, gambir, kalk en tabak, en geeft hij één (onderlegsel) aan (het groepje) mannen, één aan (het groepje) vrouwen; en deze verdeelen het dan, zoodat elk zijn deel krijgt. Voorts baden zij zich nog eerst; na het bad gaan ze dan weer voort met zaaien. Als zij den akker af-gezaaid hebben, gaan ze weer eten; het Hoofd vraagt nu de rijstzakken op van de genoodigden, en vult die alle met rijst. Als de eters klaar zijn, vragen zij, hoeveel zaai-goed het Hoofd gegeven heeft; hetgeen deze dan naar waarheid mededeelt. Hierop kondigt het Hoofd het einde aan: „Welaan! onze taak is „beëindigd, waarde lieden! (gij mannen! en gij vrouwen!). Kom, „laten we allen huiswaartskeeren!" (aldus het Hoofd). Hierop wordt door de voor den arbeid opgeroepenen instemmend geantwoord, waarna zij allen den akker verlaten. Wanneer het Hoofd aldus gesproken heeft, dan kan hij, mocht den menschen iets overkomen, er geen moeielijkheden meer door krijgen; mocht het Hoofd echter nièt „het einde hebben aangekondigd", dan moet hij, als iemand ziek van den akker thuis zou komen, den wichelaar opdracht geven (op zijn kosten) voor de genezing te zorgen; en moet, mocht dàn iemand dood terugkeeren van het veld, het Hoofd zorgen voor zijn doodskleed en zijn doodkist.

Dat nu zijn de regelen met betrekking tot het zaaien op droge akkers.

9e HOOFDSTUK (12e „Bindoe").

Waar zij zich aan te houden hebben, die een oorlogsverklaring uitbrengen (62) als begin der vijandelijkheden.

Men draagt zijn wichelaar op, een gunstigen dag te kiezen. Zoodra nu de goede dag is aangebroken, trekken de dorpsgenooten er op

p. 224 uit, om tolong (een soort bamboe), tabartabar (63), kleine twijgen van den arènpalm, en „bomban" (64) te zoeken, en maremare (65), en vezel van een arenpalm die door den bliksem getroffen is (66). Als zij die materialen verzameld hebben, brengen zij die naar het dorp, waar op alle meegebrachte stukken bamboe door den wichelaar de naam van den vijand geschreven wordt, terwijl men de maremare in lange linten splijt. Wanneer het een individueelen strijd geldt, dan voegt men daar nog bij een gescheurde (67) kinnebak en een versleten (67) rijststamper; wanneer de „oorlog" echter gevoerd wordt tusschen dorpsgemeenschappen onderling, dan kan men niet volstaan met een versleten rijststamper, doch moet men dien tot een menschenfiguur bewerken, (en wel in de gedaante van een vóórvechter) waartoe men opdracht geeft aan een deskundige in het vervaardigen van uit hout gesneden beelden (68). Als het beeld klaar is, bindt men op den kop van het beeld den kinnebak vast. Als dit gereed is, draagt het Hoofd aan zijn vrouw of dochter op, één soloep rijst te weeken, die na het weeken gestampt wordt. Daarvan maakt men voorts één offerkoek, en een bord meel. Als de offerkoek gaar is, bindt men de maremare aan de bamboes vast; spreidt een groote zitmat op het dorpsplein uit, haalt van huis de offerkoek en het meel, en de offergave, brengt dat naar het dorpsplein; en legt het vervolgens vóór den wichelaar neer; deze staat nu op, neemt de offerkoek in de hand, en wel in zijn linkerhand, terwijl hij in de rechterhand houdt de offerrijst die men op een schotel gelegd had; en nu biedt hij het een en ander aan de godheid der vruchtbaarheid (69), aan de heilige hoogere geesten (56), aan de waterstroomgeest (69), en aan de drie goden (70) aan. Nadat hij die allen aangeroepen heeft, legt hij (de voor hen bestemde offerspijzen) neer, het meel wordt vervolgens door hem aangeboden aan de geesten der voorvaderen van het Hoofd, aan den geest van den overleden leermeester van den wichelaar, en aan den heiligen (71) geest van zijn nog levenden leermeester. Na afloop hiervan worden de offerkoek, het meel, en de offerrijst binnenshuis gebracht. Vervolgens gelast men iemand op de groote trom te slaan, en dan gaat men op weg, vóóraan het Hoofd;
p. 225 de (beschreven) bamboes worden meegenomen, en wel door ieder der strijders één. Hij die in het midden loopt, schiet nu éénmaal zijn geweer af, hetgeen „bodil panindi" (72) heet. De wichelaar draagt den versleten rijststamper, geheel achteraan loopende. Wanneer zij één kwartier hard-loopens van het dorp zijn, rammen zij de bamboes stevig in (den grond), den rijststamper aan de buitenzijde; waarna

het Hoofd zijn gebeden zegt. Daarop geven zij elk twee schoten af, voordat ze naar hun dorp terugkeeren; onderweg naar het dorp verschieten zij dan nog drie keer. Na terugkomst in het dorp verzamelen zij zich op het dorpsplein. De echtgenoote van het Hoofd onthaalt nu alle krijgers, den wichelaar en haar echtvriend op fijn gesneden gekookt vleesch (met gestampte kemiri en andere ingrediënten bereid) (73). Hierna vangt men een jong haantje, dat geschikt is om als wichelhaan te dienen en slacht het; de wichelaar hangt dan het haantje (aan de pooten) op, daaruit maakt hij op, of zij zullen overwinnen (74); nadat hij een en ander nauwkeurig geschouwd heeft, wordt het haantje geroosterd, volgens de regelen in stukken gesneden, en inwendig geschouwd (75), waarna het haantje gekookt wordt. Als het gaar is, wordt er in het huis van het Hoofd om wat gekookte rijst gevraagd, waarvoor een klein bord gebruikt wordt, en dan brengt degeen die het halen ging het naar het dorpsplein en daar wordt het vleesch van het haantje op die rijst gelegd, waarna de wichelaar het als offer aan de animae van hen, dorpsgenooten opdraagt. Nadat hij dit gedaan heeft, worden het vleesch en de rijst verdeeld, aan elk gezin van het dorp wordt een deel toebedeeld. Daarop gaat ieder huiswaarts. Ziedaar, waaraan men gehouden is bij het uitbrengen van een oorlogsverklaring als begin van vijandelijkheden.

10e HOOFDSTUK (13e „Bindoe").

Hetgeen geldt ten opzichte van hem, die aan zijn dorpelingen voor een expeditie een „voorbereidingsmaal" geeft, (n.l.) de aanvoerder aan zijn menschen.

Het slachtvleesch voor zoo'n maal moet zijn van 1½ dollar, de rijst één balamboeng (76). Hij slacht een varken; en laat het vleesch
p. 226 koken. Als dit gaar is, verzamelt hij alle ingezetenen van het dorp, (d.w.z) alle mannen. Hij gelast nu zijn vrouw of dochter gezegde parmasan rijst te koken, vraagt van die gekookte rijst een schotel, en legt kleine stukjes van het varkensvleesch bij die rijst; en dan draagt

de wichelaar het als offer op aan den „aardgeest" (godheid der vruchtbaarheid), aan de heilige hoogere geesten, aan de „waterstroomgeest", aan de schikgodin voor kraamvrouwen en zuigelingen (77), aan „de dertig dagen" (78), aan de drie goden en aan de geesten der voorzaten van het dorp. Nadat dit opdragen (van de offers) aan de geesten heeft plaats gehad, worden het vleesch en de rijst verdeeld, en als allen hun deel ontvangen hebben, brengt een ieder het naar zijn eigen huis; en offeren (dáár) de dorpsgenooten ieder voor zijn eigen levensgeest. Nadat zij voorts, elk in eigen huis, gegeten hebben, noodigt de leider hen, en wel allen die tegen den vijand zullen optrekken, bij zich te eten. Dan zetten zij zich aan den maaltijd, waarna zij tot de besprekingen overgaan. Nadat deze beëindigd zijn, gaat een ieder weer heen. Zoo gaat het toe bij het geven van een voorbereidingsmaal. Als de leider dit maal gegeven heeft, moeten de mannen zich (voor de expeditie) voorbereiden. Hij, die geen kruit heeft en kogels, die koope dat; wie geen geweer heeft, leene er een; wanneer de mannen niet voor het noodige zorgen, dan kunnen, mocht iemand komen te sneuvelen, zijn nagelaten betrekkingen het Hoofd niet voor „smartegeld" (79) aanspreken; en mocht iemand dan slechts „verschrikt" zijn door den vijand, dan behoeft het Hoofd ook geen offer te brengen voor de animae van den verschrikte.

Dit zijn dan de regelen met betrekking tot oorlogsvoering.

11e HOOFDSTUK (14e „Bindoe").

p. 227 Waar hij zich aan te houden heeft, die een „belooning" uitdeelt voor het versterken van de palissadeering (omheining), (n.l.) het dorpshoofd aan de dorpsingezetenen.

Naargelang van de belangrijkheid van het onderhoud is de belooning van het werk aan die palissadeering; naarmate dáárvan ook wordt er rijst verstrekt, wordende een en ander onder de ingezetenen verdeeld. Die rijst nu wordt in het huis van het dorpshoofd gekookt. Zoodra ze gaar is, noodigt hij alle dorpsingezetenen uit, en wel een iegelijk die er aan mee wil doen. Dan zet men zich aan den maaltijd; na afloop waarvan de zaak besproken wordt; waarop een ieder zich

verwijdert. Deze gedragslijn geldt voor hem, die het versterken van de wallen „beloont". Als het Hoofd aldus gedaan heeft, dan moeten (de ingezetenen) de palissadeering, waar deze niet hecht genoeg is, verstevigen; en de bamboedoeriversperringen, als deze niet meer voldoen, weer op peil brengen; indien iemand zijn (deel van de) palissadeering (wallen) niet verstevigd heeft, dan zal, mocht er een vijand of een tijger binnenkomen, en mocht er dan iemands varken weggehaald of iemands kind door den vijand gedood worden, men hem, die voor (het betrokken deel van) de omwalling verantwoordelijk is, daarvoor kunnen aanspreken. Zoo zijn de regelen te dien opzichte.

12e HOOFDSTUK (15e „Bindoe").

Hetgeen te doen staat aan hem die aan zijn dorpsgenooten bekend maakt, dat hij een geschil wil uitvechten.

Wanneer het hierbij gaat om een schulden-verrekening, moet hij die de actie voert (procedeert) voorzien in vleesch ter waarde van ½ binsang (80), en een ampang (81) rijst (voor het geven van een maaltijd) aan de dorpsgenooten; gaat het om de aanmaning tot betaling van een schuldvordering (het vorderen van een inschuld), dan moet de aankondiger van het twistgeding vleesch geven van 1½ dollar, en een parmasan rijst. Indien hij hieraan voldaan heeft, stelt zich het geheele dorp gezamentlijk partij; ook wanneer een bemiddelaar zou optreden, leggen zij dan voor zijn maaltijd collectief botje bij botje bij; kortom: wat er ook noodig zij voor het twistgeding, dat dragen zij collectief; wanneer iemand niet betalen kan, wordt zijn schuld opgeschreven; het dorpshoofd springt dan voorloopig bij. Als dan het geding beslecht is, dan moet hij die schuld in termijnen betalen. De strijd is beslecht, wanneer de een(e partij) de (haar) door de andere partij te betalen schadeloosstelling („boete") aanvaardt; dat wat geacht wordt den schuldenaar toe te komen, wordt met zijn schuld verrekend. Wanneer de partijen een zaak beslechten door betaling en aanvaarding van een schadeloosstelling („boete"), dan moet die schadeloosstelling eerder betaald worden dan de verschuldigde collectieve bijdrage. Zoo luidt het recht ten aanzien van hem, die aan de dorpsgenooten bekend maakt een geschil te willen uitvechten.

13e HOOFDSTUK (16e „Bindoe").

p. 228 **Hetgeen hem te doen staat die (in oorlogsdagen vóór een expeditie) een wichelaar ontbiedt, zoomede een woordvoerder (dispuut-leider), een boodschapper (oproeper), en een uitvoerder van bevelen (82).**

De lastgever moet slachten een varken van 1 dollar; als dit gaar is, noodigt hij den wichelaar, den dispuut-leider, den bevelen-uitvoerder en den boodschapper uit; en dan zetten zij zich aan den maaltijd; waarna tot de besprekingen overgegaan wordt; als deze beëindigd zijn, schenkt de lastgever aan den wichelaar een witte hoofddoek en een witte wichelaars-kain, en geeft hij (den wichelaar) voorts nog een dollar „betel-geld"; is het een wichelaar van het (eigen) dorp, dan zegt de lastgever hem (bovendien) 4 dollar toe (als honorarium), geldt het een wichelaar die (van elders) gehaald is, dan belooft hij hem acht dollar. Als dit plaats gehad heeft, geeft de wichelaar aan zijn helpers instructies. Het werk van den „woordvoerder" (83) is (het volgende): indien er besprekingen (moeten) worden gehouden, waarbij een dispuut-leider noodig is, dan is hij de man daarvoor, dat is dan zijn functie. Het werk van den „bevelenuitvoerder" is: indien er menschen in het dorp komen, of een bemiddelaar; of voor deze iets in het dorp gedaan moet worden, bijv. een kip gehaald moet worden, of een varken, of een hond, dan doet hij dat; moet er collectief op te brengen rijst worden opgevraagd, dan doet hij dat; dàt nu is hetgeen de bevelenuitvoerder moet doen. De taak van den „boodschapper" is: wanneer men vergaderen wil; hetzij om te beraadslagen over een te ondernemen expeditie of voor welk doeleinde ook, dan moet hij de menschen oproepen om ter vergadering te komen, dat is hetgeen de boodschapper doen moet.

14e HOOFDSTUK (17e „Bindoe").

Hetgeen moet worden in acht genomen door hen die een offer- en wichelhut (84) voor den wichelaar willen oprichten.

Zij komen dan eerst eens (ter vergadering) bijeen, de dorpsgenooten; en daags daarop maken zij (met de tenuitvoerlegging van het

plan) een aanvang (t.w., in de eerste plaats, het door den wichelaar doen uitwichelen van den gunstigen dag voor het beginnen met de eigenlijke werkzaamheden). Wanneer nu de gunstige dag dáár is, gaan ze erop uit, om hout en maremare te verzamelen; en zetten zij een offerwichelhut op; en die maken zij dan op één en denzelfden
p. 229 dag af, zij mogen daar nooit twee dagen over doen. Is de hut gereed, dan brengt men er rondom een begroening aan; plaatst daarop de groote trom in die hut, zoomede pauken en bekkens (85), hangt voorts een gevlochten bord (voor offerdoeleinden) terzijde van de daksparren op; een kleine gevlochten offerschotel boven den poot van de groote pauk; en een groot offerschaaltje, dat kunstig gevlochten is (86), terzijde van de offerplank van de hut. Vervolgens neemt men voor de inwijding van de offerhut een haan, die dan eerst (door den wichelaar) „gehangen" wordt, om door hem op omina te worden geschouwd. Daarna geeft het Hoofd bevel om (den haan, zoomede wat rijst) te koken, en meel te stampen, terwijl men ook nog eenige met curcuma vermengde rijst kookt. Wanneer dat alles gaar is, brengt men al die ingrediënten in de offerhut, legt den haan op de rijst; doet daar de pooten van den haan, een handvol gekookte (gewone) rijst, en een weinig visch bij, zoomede een touw van buffelhuid; verder doet men op de kleine offerschotel offerspijs, niet door de geesten te omvatten, en nu worden er nog toebereid: een hoopje offerspijs met curcuma toebereid, en een hoopje niet met curcuma toebereid, elk daarvan voorzien van platte meelkoekjes (zoo groot als een Spaansche mat), en van (een ander soort) lekkernij uit meel (klonten meel met zout), zoomede in banaanblad gekookte meelkoekjes, en kogelvormige meelkluitjes (87), en (pinkdikke, tusschen de palmen der handen gerolde) meelstaafjes, en kleine staafvormige meelrollen, waarbij gevoegd worden: kleine nangka's, keladi, pisang, en suikerriet; en in tweeën gesneden, met kalk bestreken, visch; en dat (alles) leggen ze dan op de beide offerschotels; voorts doen zij erbij een roode krans, en een witte krans, en varens, en palmbloesem; vervolgens leggen zij één hoopje offerspijs op de offerplank van de hut; en zetten zij ook wat, met curcuma toebereidde (88), rijst op die plank neer; tenslotte bereidt men nog een zuiveringsmiddel (89), dat, als het gereed is, (ook) op de offerplank neergezet wordt. En nu vraagt men aan de echtgenoote van het Hoofd den grooteren tabaksbuidel, het kleine tabaksdoosje, en (een kalkdoosje) van messing, bereidt betelpruimen, met gambir, pinang (areca-noot), tabak, en kalk, en die leggen ze dan (mede) op de

p. 230 offerplank. Daarna wordt een rijstwan met figuren beteekend om er mede te wichelen; waarop de wichelaar-priester overgaat tot het opdragen van de offers aan de Godheid der vruchtbaarheid, aan de heilige geesten der voorvaderen, aan de Waterstroomgeest, aan de Kraamvrouwen-schikgodin, aan de demonen van de dertig dagen en die van de twaalf maanden, zoomede aan De Drie Goden, en aan de geesten van zijn overleden leeraren, en aan den heiligen geest van zijn nog in leven zijnden leeraar. Nadat hij zich van het aanbieden der offeranden gekweten heeft, gaat hij eten; waarna hij den boodschapper opdraagt, de muzikanten te roepen. Als deze gekomen zijn, wordt de gondang (90) bespeeld. Dan komt de wichelaar (weer) in actie, neemt een oelos radigoep op, gaat staan, en spreidt dien oelos, die men „balok-balok" (91) noemt, naar links en rechts uit, opdat de animae van hen, dorpsgenooten, niet door de sopo aangelokt worden (92) en, (het lichaam van de menschen verlatende), daarheen zullen gaan. En nu roept hij den naam af van het Hoofd van zijn vijanden (hem aldus toeroepende): „Kom hier, gij anima (93) van „Radja Dinges! en ga dansen op de klanken van deze gordang sipa- „moetoeng! (94) dáár is Uw eten, (door mij) afgedekt, daar (vindt „ge) een handvol rijst, en visch, en kippepooten! daar vindt ge het „touw van dierenhuid om U mede te binden! laat uw vrouw, en uw „kinderen, en uw huis, en uw rijstschuur, en uw dorp in den steek!" aldus de wichelaar. Vervolgens roept hij de namen van zijn vijanden beurtelings op, voorzoover hij die kent. Nadat hij de animae zijner vijanden opgeroepen heeft, houden de bespelers van de gondang met spelen op, en gaat een ieder slapen. Zoodra het dag is, slacht het Hoofd een varken van een dollar, en noodt hij, als dit gaar is, den wichelaar en alle voorname lieden, het heele dorp, te eten. Zij gaan dan eten; en als het maal afgeloopen is, tot het zakelijke over. De wichelaar spreekt zich nu (als volgt) uit: „Hoort u eens, mijne „Heeren! laten wij-van-dit-dorp onze kinderen instrueeren nooit of „te nimmer naar de offerhut te gaan; mochten ze er toch heengaan,
p. 231 „dan zullen ze schuldig gerekend worden; hun boete bedraagt dan „een haan en een kip, een soehat rijst, en een vaâm witte kain; dat „zijn zij dan verschuldigd. Mocht een buitenstaander (niet-dorps- „genoot) naar de offerhut gaan, dan moet hij worden opgevat, en „nadat hij geboeid is, in het blok gesloten worden; en mocht een „van de zijnen genoegdoening aan willen bieden, dan wordt hem „medegedeeld, wat hij schuldig is: hij is dan als boete verschuldigd „een varken van een dollar en 6 soloep rijst, die hij onder het spelen

„van de gondang moet afdragen; dat is dan, wat hij als boete op- „brengen moet. Wat ons (zelf) nog aangaat, laten we geen ruzie „maken met onze echtgenooten of met wie dan ook! Hij die ruzie „mocht maken, is een kip „schuldig". en een soehat rijst; dat is dan „zijn boete. Als iemand zich het hoofdhaar en de huid wascht op de „plaats, waar de regendruppels van het dak vallen, of grond uit- „graaft, of iemand anders vervloekt, hem „naar den vijand" ver- „wenscht; dan zal, als het een jong iemand betreft, hij moeten geven „rijst met curcuma bereid, en een kippenei; betreft het een volwas- „sene, dan is hij een (zeer) oude (bijna wêerlooze) haan en 2 soloep „rijst schuldig. Hij die op het dorpsplein iets aan 't sleepen is, zich „iets over het hoofd doet (95), of op het dorpsplein de haren los laat „hangen, is verschuldigd een bord meel, een hoopje offerspijs, een „soloep gepelde offerrijst, en twee kippeneieren, daar wordt hij mee „beboet. Als iemand zich zoover mocht laten gaan, dat hij zijn vrouw „met de hand slaat of (versch) bloed doet druipen, dan krijgt hij een „groote boete: zijn boete bedraagt dan een groot varken en een „parmasan rijst, hij moet de groote trom opstellen (96a), de pauken „op het dorpsplein ophangen (96b), en voor offeranden zorgen. Hij, „die een ander knevelt, zonder vooraf „de ouden" (97) er in gekend „te hebben, wordt beboet met een varken van een dollar en een „djoeal rijst; er moet een zuiveringsmiddel gemaakt, en de gekneveld e „daarmede „gezuiverd" worden, en hij moet hem een vleeschmaal „voorzetten; maar ook als dit plaats gehad heeft, moet hij toch nog, „hoeveel zijn schuld ook bedraagt, die schuld in haar geheel voldoen,
p. 232 „en mag hij die niet in termijnen betalen", aldus de wichelaar. Dan neemt het Hoofd het woord, en doet aan de dorpsingezetenen kond: „Dat gelde dan voor ons, mijne heeren! gij hebt de woorden van „onzen leermeester gehoord!" Nadat zij uitgesproken zijn, gaat een ieder zijns weegs, en begeeft de wichelaar zich naar de offerhut; gedurende zeven nachten wordt dan voortdurend op de gondang geslagen in de offerhut, en worden voortdurend de animae (98) van den vijand opgeroepen. Ziehier dan, waar hij aan gebonden is, die een offer- en wichelhut bouwt.

15e HOOFDSTUK (18e „Bindoe").

Regelen betreffende het inwijden van een offer- en wichelhut voor den wichelaar.

Men slacht een roode en witte kip (99) om door den wichelaar geofferd te worden; men neemt een haan, geschikt om er mede te wichelen, en om door den wichelaar op de omina „geschouwd" te worden; en men slacht een varken om dat den wichelaar, den „dorpsouden" en den helper van den wichelaar als maal voor te zetten. Voorts haalt men een bamboestaak, bindt daar een roode kain aan als vlag, en steekt die (staak) vóór de offerhut in den grond. Vervolgens komen alle ingezetenen van het dorp goudstukken (= geld) aanbrengen, en vullen er een schotel mede. De echtgenoote van het Hoofd krijgt nu opdracht rijst te weeken, om er meel van te maken, welke rijst terdege gestampt wordt, en waaruit dan bereid worden een homp offerkoek, en een bord meel, drie ronde meelkluitjes, drie meelstaafjes, drie staafvormige meelrollen, drie meelklonten, twee platte meelkoekjes, en twee in pisangblad gekookte meelkoekjes. Als deze gaar zijn, legt men ze op een bord, en zet men een en ander beneden neer; waar de helper van den wichelaar het in ontvangst komt nemen, en naar de offerhut brengt. Vervolgens wordt de gondang in de offerhut bespeeld; en voert de wichelaar dansen uit, wat hij (éérst) doet met de offerkoek; nadat hij daarmee gedanst heeft, legt hij die neer, en danst hij vervolgens met het meel; waarna de wiche-
p. 233 laar met dansen ophoudt, en ook de gondangspelers stoppen. Dan gaan de dorpsgenooten aan den maaltijd, na afloop waarvan een ieder huiswaarts keert. Zoo is de gang van zaken als men een „sopo" voor den wichelaar inwijdt.

16e HOOFDSTUK (19e „Bindoe").

De gebruiken, geldende voor hen, die een aanval beramen.

Vooraf vergaderen de dorpsgenooten, hetgeen des ochtends plaats heeft, waarbij de wichelaar de strijders ondervraagt, hoeveel hunner bereid zijn te gaan; nadat hij hen ondervraagd heeft, draagt hij den bereidwilligen op hun „droom af te wachten" (100). Den volgenden ochtend ondervraagt hij de strijders dan (terzake van hun droom), en deelt elk hunner hem mede wat hij gedroomd heeft; allen, wier

droomen gunstig waren, komen in aanmerking; met hen, wier droomen niet gunstig waren, wordt ten eenenmale geen rekening gehouden. Nadat de ondervraging is beëindigd, wordt overgegaan tot wichelen „met d'een of d'andere wicheltoestel" (101) en het raadplegen van de hangende haan.

Zoodra nu de hangende haan en het wicheltoestel gunstige omina hebben uitgewezen, gelast de wichelaar den expeditie-leider te zorgen voor „het maal, bij het vertrek op een expeditie genuttigd"; deze slacht dan een varken, dat in de sopo bereid wordt; en gelast zijn echtgenoote in het woonhuis rijst te koken. Als het vleesch gaar is, alsook de rijst, schept men deze met een lepel in een rijstzak, en brengt ze naar de sopo; de krijgslieden gaan nu in de sopo er rond omheen zitten, allen bijeen gezeten, en nu stopt de leider zijn krijgslieden het varkensvleesch in den mond; nadat hij hen allen (met stukjes varkensvleesch) „gevoerd" (102) heeft, zetten zij zich aan den maaltijd, en als zij daarmede klaar zijn, dalen zij uit de sopo af naar het dorpsplein; en gaan zij elk bij zich thuis „het voedsel „halen dat men op een expeditie meeneemt" (103); waarna zij zich weer op het dorpsplein verzamelen. De wichelaar besprenkelt de krijgslieden nu met een zuiveringsmiddel (wijdingsmiddel); waarop zij (krijgs)kreten (104) aanheffen, en voorts vertrekken. Buiten de poort gekomen lossen zij één schot los kruit, waarna zij naar het veld van den vijand optrekken. Daar brengen zij den nacht door. Nadat zij verder bij daglicht hun aanvalsplan beraamd hebben, begeven zij zich wat dichterbij de poort van den vijand, en kijken daar uit naar een plaats, waar zij zich in hinderlaag kunnen leggen; zien zij een gunstige plek, dan leggen zij zich daar in hinderlaag; zien zij echter geen gunstige plek, dan zoeken zij deze elders. Als dan de vijand naar
p. 234 buiten komt, vuren ze er hevig op en wordt er van beide kanten geschoten. Wanneer zij iemand gedood hebben, trekken beide partijen zich terug (105), en heffen zij (de expeditieleden) voortdurend vreugdekreten aan, totdat zij in hun dorp teruggekeerd zijn. (Ook) wanneer beide partijen er heelhuids afkomen, trekken de wederzijdsche schutters zich terug, en schieten zij elk op den terugweg naar hun dorp hun geweer éénmaal af. Zij doen dit nòg éèns, als zij in het dorp zijn aangekomen. (Daar) strooit de echtgenoote van den expeditieleider ongekookte rijst over de hoofden der strijders; waarna zij elk in hun eigen huis gaan eten; (dit) indien zij niemand gedood hebben. Mochten zij echter wèl iemand (van den vijand) gedood hebben, dan worden reeds, terwijl zij zich nog in de uiterste

verschansing bevinden, de bekkens opgehangen en de groote trom op het dorpsplein neergezet, en dan worden reeds van een varken de pooten gebonden voor het maal, „waar de expeditieleider, na voor-„deel in den strijd behaald te hebben, zijn strijders op onthaalt". Zoodra de deelnemers aan de expeditie in het dorp zijn aangekomen, voeren zij vanwege dien behouden terugkeer allen dansen uit; ook de wichelaar en de expeditieleider, en voorts alle inwoners van het dorp, allen die dat doen willen. Na beëindiging hiervan stoppen de muzikanten; wordt het varken geslacht en gekookt en wordt ook de rijst op het vuur gezet. Als het vleesch en de rijst gaar zijn, gaan zij allen aan den maaltijd; waarna nog een en ander „gezegd" wordt; en daarna gaat een ieder zijns weegs.

Zoo zijn de gebruiken bij het zenden van een expeditie naar 's vijand's veste.

17e HOOFDSTUK (20e „Bindoe").

Ziehier de gebruiken, wanneer iemand een feest viert naar aanleiding van het feit, dat hij in den krijg iemand gedood heeft.

Wanneer hij het zich permitteeren kan, dan geeft hij dat feest zoo snel mogelijk; moet hij het (geld daarvoor) echter nog „bijeenzoeken", dan gaat er wat langer tijd mee heen; zoodra hij het (benoodigde geld) bijeen heeft, houdt hij de dorpsingezetenen „vast" (106) (met de woorden): „Gij allen, vrienden, wij dorpsgenooten! „dat (voorloopig) niemand naar zijn rijstveld ga, of waarheen ook „maar; gaat nu voorloopig nergens heen! we zijn van plan feest te „vieren naar aanleiding van het feit, dat we iemand in den krijg „gedood hebben, al zouden we slechts kuikens voor dat feest slachten! „laten we dus in dit dorp bijeen zijn!" zoo spreekt de feestgever, „Wel! dat is goed, „feestgever"!" aldus de „menigte". En dan tijgen ze aan het werk, halen hout van de saroemarnaek om er een slachtpaal van te maken, halen voorts sanggarriet, en bladeren van den bortapalm, den waringin en den andoedoerpalm. Als zij dat alles bijeengezocht hebben, brengen ze het naar het dorp, heien de paal
p. 235 op het dorpsplein in, en binden de slachtpaal-krans om den top daarvan; voorts draagt de feestgever zijn echtgenoote op, rijst te weeken

om er een offerkoek van te maken; zoodra de rijst geweekt is, wordt ze gestampt, en wordt er een offerkoek van gemaakt, die, als ze gaar is, op een bord gelegd, en naar het dorpsplein gebracht wordt. En nu worden de pauken opgehangen, en de groote „trom" op het dorpsplein neergezet; en voert de feestgever dansen uit, en mede het Dorpshoofd, als de feestgever tot de notabelen behoort of huisgenoot is; alsdan voert ook de echtgenoote des feestgevers een dans uit; nadat zij hun dansen beëindigd hebben, voeren de krijgslieden hun dansen uit, allemaal, omringend het feestvarken aan den slachtpaal; en eerst als alle dorpsinwoners die zich daartoe genegen gevoelen, hun dansen uitgevoerd hebben, houden ze er voorloopig mee op; en brengen zij de bekkens en de pauken naar het huis van den feestgever. Vervolgens doodt men het varken, kookt het binnenshuis, en zet tevens rijst te koken; en zoodra dan het vleesch, de rijst, alsook de groenten gaar zijn, legt men dat alles op onderleggers; en verdeelt de vleeschuitdeeler het vleesch; hij verdeelt de hompjes vleesch in drie porties; één (portie) geeft hij aan den feestgever; één aan de menigte, het dorpshoofd en de notabelen; één wordt toegewezen aan de expeditieleden, en deze hebben daar geheel en gezamentlijk de beschikking over; (daarentegen) gaan alle stukken vleesch, die den gasten naar hun rang worden toegewezen, (voorloopig) naar den feestgever. Een door deze daarmede belast persoon doet dan de uitnoodigingen, en wel noodigt hij alle ingezetenen van het dorp uit; als al deze uitgenoodigden in het huis van den feestgever zijn aangekomen, gaan ze (eerst) eten, waarna de feestgever de diverse toewijzingen verdeelt, en de stukken vleesch, die naar ieders rang en stand hem toekomen, onder de gasten laat ronddienen; het onderkaak-stuk en het bovenborststuk geeft hij aan het Hoofd; het bovenkaakstuk deelt hij toe aan de notabelen; eenige andere mooie stukken geeft hij aan zijn makkers. Nadat deze voorname stukken rondgedeeld zijn, gaat men aan den maaltijd, en vervolgens tot betelpruimen over, en dan wordt er nog wat gesproken; waarna een ieder zijns weegs gaat.

Zoo gaat het toe, als iemand een feest geeft naar aanleiding van het feit, dat hij in den krijg een vijand gedood heeft.

18e HOOFDSTUK (21e „Bindoe").

Waaraan hij gehouden is, die een hooge rijstschuur bouwt dan wel een groot woonhuis.

Wanneer hij een dorpsvakman daarvoor neemt, bedraagt diens honorarium twee dollar, mocht echter een vakman van elders gehaald
p. 236 worden, dan bedraagt diens honorarium vier dollar. En wanneer zij dan naar het bosch zullen gaan om hout te kappen, moet de opdrachtgever zorgen voor (slacht-)vleesch, om dit den „architect" voor te zetten. Ze gaan dan naar het bosch, en kappen er het hout; en daar werken ze de diverse houtwerken geheel af; en brengen deze voorts naar het dorp. Wanneer er niet veel lieden in het dorp zijn, dan roept de bouwer lieden op uit andere dorpen. Wanneer de door hem opgeroepen lieden aangekomen zijn, slacht hij een varken, dat hij aan die opgeroepenen als maal voor moet zetten; daarna gaan zij, de dorpelingen, allemaal, mèt de opgeroepenen, op weg, en brengen de houtwerken naar het dorp. Als zij ze afgeleverd hebben, slacht de bouwer een varken van twee dollar om het den houthalers als maal voor te zetten. Daarna slacht hij (nog) drie nachten (lang), nadat de houtwerken in het dorp gebracht zijn, een groot varken, een feest gevende voor (ter wijding van) die houtwerken. Als de gunstige dag daar is, laat de „architect" de echtgenoote van den bouwheer rijst weeken om er offerspijs van te bereiden, die, als ze toebereid is, op een schotel gelegd, en naar beneden gebracht wordt. Men spreidt een mat uit op de plaats waar het huis staan moet; en legt het meel en de offerkoek daarop neer; en nu wordt de offerande opgedragen aan de Godheid der vruchtbaarheid, aan de heilige geesten der voorvaderen, aan de Waterstroomgeest, aan de Kraamvrouwen-schikgodin en aan De Drie Goden. Nadat men dit gedaan heeft, „spijzigt" men de houtwerken; na afloop geeft men (de offerspijzen) over aan den bouwheer; en krijgen allen die zich geweerd hebben, er hun deel van. Hierna worden de stijlen (staanders) van het huis opgezet; en de verschillende deelen van het bouwsel daaraan gehecht, totdat het op-den-dakstoel-na-gereed (107) is. Nu wordt er een varken geslacht voor bijspijs van de lieden (die het huis in elkaar zetten); en gaan deze, als een en ander gaar is, aan den maaltijd. Dadelijk na den maaltijd maken zij het huis af tot-aan-den-nok (107); zij voltooien het dakgeraamte, met de daksparren, en de daklatten (en al). Dan is het avond en scheiden zij voorloopig met werken uit, en gaan zij
p. 237 eten. Den volgenden ochtend wordt de dakbedekking gelegd. Nu

moet de bouwheer een varken slachten voor een maaltijd voor hen, die de dakbedekking aanbrengen. Het huis wordt nu geheel afgebouwd en de stookplaats aangebracht, terwijl elke hoek van de stookplaats voorzien wordt van sangge-sangge (108) en bangoen-bangoen (109). Vervolgens laat men (den wichelaar) een gunstigen dag bepalen, en als deze aangebroken is, slacht de bouwheer een groot varken, treedt zijn huis binnen en noodigt de dorpsingezetenen in dat huis te eten; na het maal wordt er gesproken; (n.l.) spreken de genoodigden hun loftuitingen uit, voorzoover zij daartoe vaardig zijn. Wanneer de bouwheer het zich veroorloven kan, wijdt hij zijn huis officieel in, daarbij geschenken gevende aan de dorpsgenooten vanwege de hulp, die ze verleend hebben bij het bouwen; en noodigt hij de heele gemeenschap (groep van bijbehoorende dorpen) uit, om het feest mede te vieren, en laat hij den gondang spelen, zeven dagen en zeven nachten; des daags wordt de gondang bespeeld op het balcon van het huis, en worden de dansen op het dorpsplein uitgevoerd; des nachts vinden de dansen en het gondangen binnenshuis plaats. Als de zeven nachten om zijn, scheidt men met het gondangen uit, en nu slacht de bouwheer een buffel, voor een afscheidsmaal, dat hij aan zijn Hoofd aanbiedt, zoomede aan zijn verwanten van dochterszijde, en aan zijn verwanten van vrouws-zijde. Als het vleesch gaar is, gaat men aan den maaltijd; waarna de bouwheer aan het ten gastmale genoode Hoofd een kalebas palmwijn aanbiedt, hetgeen hij ook aanbiedt aan zijn dochtersverwanten en aan zijn vrouwsverwanten. Als ze dan met eten klaar zijn worden de etensborden weggehaald, reikt de bouwheer aan zijn genoodigden de (sirih-)zak aan en bedienen zij zich allen van een betelpruim, waarna de sirih-zak geretourneerd wordt. Nu spreekt de bouwheer hen allen toe; nadat hij de vele andere gasten toegesproken heeft, eindigt hij tenslotte met een toespraak (110) aan de „vrouws-" en „dochters-verwanten". De verwanten van vrouwskant schenken hem dan elk één dollar als „tegenprestatie"; aan elk der vertegenwoordigers van zijn dochtersverwanten schenkt hij(zelf) een oelos (schouderkleed), terwijl zijn „dochtersverwanten" elk een dollar aan hun „vrouws-verwanten" (dus: aan hem) (als tegengeschenk) afgeven (111). Daarna gaat een ieder naar zijn dorp terug. Ziedaar de regelen geldende ten opzichte van hem, die een huis of rijstschuur bouwt, wanneer hij met aardsche goederen bedeeld is; bij een arm iemand heeft een en ander nièt op deze wijze plaats.

———

19e HOOFDSTUK (22e „Bindoe").

p. 238 Waaraan hij gebonden is, die op het veld offert opdat de veldvruchten gedijen.

De dorpsgenooten komen dan eerst eens bijeen; wel, en als ze dan verzameld zijn, dan spreekt het Hoofd hun als volgt toe: „Laten „wij, allen van dit dorp, gaan visschen (resp.: visch zien te krijgen) „om visch-in-zuur (resp. zure-visch) (112) te maken!" „Uitstekend!" aldus de onderhoorigen en notabelen. Daarop gaan de dorpsgenooten alle voor visch zorgen, om er, elk voor zich, de diverse soorten visch-in-zuur van te bereiden. Als de gunstige dag dáár is, maken zij zich op, en gaan zij buiten het dorp de benoodigde ingrediënten halen; men kapt bamboe, meet een stuk daarvan af ter lengte van een mensch, laat daar de twijgen en bladeren aan zitten; haalt voorts zand, en vezel van den aren-palm, omwikkelt het zand met die aren-vezel, en hangt dat met arenvezel omwikkelde zand aan de bamboe op. De echtgenoote van het Dorpshoofd krijgt voorts order om rijst te weeken voor meel; ook wordt er rijst gekookt; de geweekte rijst wordt gestampt en bereid tot twee brokken offerspijs, één klein en één groot brok, zoomede een bord „geluksmeel" (113), waar een kippenei aan toegevoegd wordt; daarna wordt de offerspijs gekookt; men schept de gekookte rijst in een rijstzak; en haalt curcuma en motoengbladeren; de helft van de rijst wordt nu van curcuma voorzien, in de andere helft wordt géén curcuma gedaan; voorts wordt het in motoeng-bladeren gewikkeld; men maakt twee „peperhuisjes" (puntzakjes), twee „ketoepat's", twee „lĕmpĕrs", in 2 rijen gesteld. Zoodra men alle offeringrediënten klaargemaakt heeft, gaan de dorpsgenooten allen de beste kleeren aandoen, waarover ze beschikken; voorts halen zij de muziekbekkens uit het huis van het Dorpshoofd
p. 239 en brengen die naar het dorpsplein; en zij brengen uit de sopo de groote trom en de pauken naar het dorpsplein, en halen er ook blaasinstrumenten bij; dan beredderen ze nog weer de rijst, en de offerspijzen, en het meel; en vangen een paar kippen op, één witte, één roode (130), waarna zij midden op het dorpsplein de gondang bespelen (ter begeleiding van) den wichelaar, die voortdurend met de twee kippen dansen uitvoert. Na afloop hiervan begeven zij zich op weg naar de badplaats (bron), terwijl zij voortdurend de „gondang dalan" (114) spelen. Als zij op de badplaats aangekomen zijn, steken zij de bamboestaak in den grond en leggen de offeringrediënten naast die bamboestaak klaar. Nu gaat de wichelaar zitten, legt

het door hem gemaakte toovermiddel om de geesten op een afstand te houden (afweermiddel) aan zijn linkerzijde neer, en de „toover-drank" rechts van zich, terwijl men steeds voortgaat met gondangen; vervolgens roept de wichelaar de geesten aan: alle „hoogere-geesten" roept hij aan, waarvan hij den naam kent; en hij roept aan: de Schikgodin voor kraamvrouwen en zuigelingen, en de Aardgeest (God v. d. vruchtbaarheid), en De Drie Goden; (hèn) allen, die deze in schuddende beweging zijnde wereld beheerschen, roept hij uit-noodigend aan; nadat hij hen aangeroepen heeft, voert de wichelaar dansen uit; en nadat hij drie malen voor hen gedanst heeft, danst hij met de offerspijzen; daarna gaat hij op zangerigen toon spreken, en roept hij zijn leermeesters, voorgangers in het leiden van de veld-offers, op: „Komt u toch hier, heilige geest van mijn leermeester „Datoe Ranggo ni Adji (115), en mijn leermeester Datoe Sorsor di „Bale (116), en Datoe Rindang di Baho (117)! Gij, mijne leermees-„sters, zijt met het offeren-op-het-veld vóórgegaan! Komt mij zoo „snel mogelijk te hulp, en gaat hier (vóór mij) staan, om mij te „beleeren en raad te geven! Hier hebt ge de volledige offerspijzen, „geluks-meel", een kippenei, zoomede prachtige (versierde) rijst, en „op diverse wijzen bereide visch-in-zuur; hier ook hebt ge rijst, „gepakt in puntzakjes, als ketoepats en als lĕmpĕrs, alsook palmwijn
p. 240 „in een horen, gesneden gember, een rood en een wit hoen, en een „fraaie uit palmvezel gemaakte haan (118) als offer aan u, mijn „leermeesters; dat alles wordt u eerbiedig als huldegift aangeboden, „waarbij we te kennen geven, dat we dezen rijkelijk bloeienden „banjaanboom (119) eeren, want hij komt snel op, wordt snel groot, „bot snel uit, krijgt snel twijgen en takken, en draagt snel vruchten, „inheemsch als hij is hier op Sumatra (120), hij ook is de verzamel-„plaats van de vogelsoort „pidong ramboe"," (121) aldus de wichelaar. Dan houdt hij met dansen op. Nu voeren de dorpsgenooten, allemaal, een dans uit; elk hunner danst met de kip en haan, en de offer-koekjes, en het meel. Als een ieder de (verplichte) dansen uitgevoerd heeft, stoppen zij er mede. De beide hoenders worden nu geslacht; volgens de regels geroosterd en vervolgens opengesneden, waarop zij (door den wichelaar) op de bijzondere teekens geschouwd worden; hierna worden ze goed gekookt; en zoodra ze gaar zijn, op een bord gelegd, en (door den wichelaar) aan de door hem aangeroepenen opgedragen. Na de toespraak gaat men aan den maaltijd, waarbij de visch en het hoendervleesch verorberd worden; als ze hiermede klaar zijn, wordt er nog het een en ander ge„zegd"; waarop zij naar het

dorp terugkeeren, onderweg voortdurend den marsch-gondang spelende. In het dorp teruggekomen, brengen zij de bekkens en de pauken naar het huis van het Dorpshoofd. Dan gaan de vrouwelijke bedienden aan het werk om rijst te koken, terwijl de mannelijke bedienden de bijspijzen koken; als al het eten gaar is, doet een door het Hoofd daarmede belast persoon de uitnoodigingen, en wel noodigt hij de geheele dorpsbevolking uit. Als de genoodigden gekomen zijn, zet men zich aan den maaltijd, na afloop waarvan daarmede belaste
p. 241 mannelijke (bedienden) het eten opruimen, en de echtgenoote van het Hoofd de (betel-)tasch aan de genoodigden aanreikt; deze bedienen zich allen van een betelpruimpje, en geven de beteltasch weer terug. Vervolgens gaat men opnieuw aan het gondangen, en voeren allen, die er zich toe geroepen gevoelen, dansen uit, de gondangspelers volhardende tot de dag aanbreekt. Dan laat het Hoofd een groot varken halen, en dit op het dorpsplein (aan een paal) vastbinden; en worden alle muziekinstrumenten naar beneden gebracht, naar het dorpsplein, ook wordt de groote trom uit de sopo naar beneden gehaald, en midden op het plein neergezet, en de pauken opgehangen; voorts worden de offerkoeken uit de woning gehaald, alsook de rijstofferande; en nu gaan ze weer over tot het bespelen van de gondang, en voert het Hoofd dansen uit; en wel danst hij (éérst) met de rijst-offerande; als hij deze dans voleindigd heeft, danst hij met de offerkoeken; voorts gaat hij zeven maal om het het varken heen, waarna hij (met dansen) ophoudt. Na hem voeren de aanzienlijken en de onderhoorigen dansen uit; elk van de dansenden danst met de offerande en de offerkoekjes. Houden de mannen (met dansen) op, dan begeven zich de vrouwen ten dans, elk harer dansend met de offerande en de offerkoekjes; tenslotte scheiden ook deze (met dansen) uit, en voert de wichelaar weer dansen uit; nadat hij drie dansen gedaan heeft met de offerande, danst hij met de offerkoekjes. Daarop vraagt hij (hem) den tooverstaf (aan te reiken) en een bepaald kleedingstuk (122), hetwelk hij zich omdoet; den tooverstaf steekt hij nu naast het varken (in den grond) vast; en nu laat hij de muzikanten zeven malen de op de offerspijzen betrekking hebbende melodieën spelen. Nadat alle „stukjes" afgespeeld zijn, zet hij de offerspijzen (weer) neer; en laat hij de muzikanten de „gondang hadjembar" spelen, d.i. de gondang ter eere van Boroe Sibaso Bolon (123); en nu danst hij, met den tooverstaf in de hand, om het varken heen. Hierna houdt hij even pauze, waarna
p. 242 hij vraagt een gondang ter eere van Datoe Panoesoer (124), aan

welken dans hij zich ten zeerste geeft, om dan geheel en al met dansen op te houden. De boel wordt nu opgeruimd, de bekkens binnenshuis gebracht, de pauken en de groote trom in de sopo. Dan wordt het varken bovengenoemd geslacht en ten huize van het Hoofd gekookt; ook kookt men rijst. Als alles gaar is, de rijst en het slachtvleesch, dan gaat de bediende van het Hoofd (de menschen) uitnoodigen; en als de genoodigden allen gekomen zijn, gaat men aan den maaltijd. Is de maaltijd beëindigd, dan zet een iegelijk zich aan het betelkauwen, en wordt er nog wat ge„zegd"; waarna een ieder het huis verlaat; zij hebben zich van hun taak gekweten. Zoo nu luiden de regelen met opzicht tot hen, die op het veld offeren, opdat de veldvruchten gedijen.

20e HOOFDSTUK (23e „Bindoe").

De regelen waaraan zij gebonden zijn, die een offerstellage oprichten, hetzij wijl de wichelaar waarzeggen moet, omdat iemand ziek is, dan wel inzake een twistgeding.

De belanghebbende doet zijn wichelaar „zitting" houden. Door wichelarij wordt nu de gunstige dag gekozen. Is die gunstige dag daar, dan noodigt belanghebbende zijn wichelaar uit voor een maaltijd, (waarbij) deze twee helpers oproept; zij gaan eerst aan den maaltijd. Nadat zij gegeten hebben, maken de wichelaar en zijn dienaren zich op, om het offerstellaadje te bouwen. De lastgever doet de (van te voren bereide) offers in een rijstzak, en de wichelaar gelast dan (één van) zijn bedienden deze (rijstzak met) offers in een kleed gewikkeld op den rug te dragen, waarvoor zij een oelos „ragidoep" (125) gebruiken; en nu gaan zij op weg naar de plaats, waar „de geest van den oudsten voorvader" verblijf houdt. Daar bouwen zij het stellaadje. De helpers (van den wichelaar) halen jonge boompjes (126) en ontschorsen die; verder gelast hij één hunner te gaan halen: „mare-mare", en (een soort) riet, bladeren van den andoedoer, zoomede bladeren van jonge arenpalmen en waringinbladeren. Zoodra deze teruggekomen is, zetten zij het stellaadje op, en nadat dit van een rondhouten vloer voorzien is, bevestigen zij de maremare (aan het stellaadje), en wel doen zij het er rondomheen.

Zij steken voorts een stammetje aan den achterkant van het stellaadje in den grond, daaraan binden zij de einden van de maremare-(slinger) vast; verder bevestigen zij er andoedoerbladeren aan, bladeren van jonge arenpalmen, riet en waringin-bladeren; en wel rondom elken paal van het stellaadje. Als het stellaadje voltooid is, maken zij (van) bamboe zooiets als een (hoender-)korf, om er het tegenmagische middel in te doen; twee stuks maken zij ervan, en die bevestigen zij dan aan de deur van het offerstellaadje, één aan den linker-, één aan den rechterkant; die aan den linkerkant maken ze van aarde, die aan den rechterkant bestaat uit water; (dat) water doen zij in een Caladium-blad (127), en dat hangen zij dan aan de korf. Voorts nemen zij een boomstammetje ter dikte van een arm, en voorzien dat van inkepingen om er een ladder van te maken. Als
p. 243 dit gedaan is, bevestigen zij het aan het stellaadje; (maar) ze zetten het op den kop, de punt (bovenkant) naar beneden gericht, de voet (het ondereind) naar boven. Dan draagt de wichelaar de offerspijzen op aan de Godheid der vruchtbaarheid, aan den Voorvadergeest, aan den Waterstroomgeest, en aan De Drie Goden. Nadat hij dit gedaan heeft, offert (128) hij aan het stellaadje, den geesten aanzeggende, het stellaadje dien éénen nacht te bewaken, opdat er niets aan beschadigd worde. Hierna keeren zij huiswaarts. De opdrachtgever geeft nu last om rijst te weeken; er worden twee soloeps te weeken gezet. Dan worden er drie hoopjes offerspijs bereid, één daarvan zóó groot, dat de geesten het niet omvatten kunnen, en twee nog grootere; daarnevens worden bereid één hoopje kogelvormige meelkluitjes, drie (pinkdikke, tusschen de palmen der hand gerolde) meelstaafjes, drie kleine staafvormige meelrollen, drie in de „vuist" saamgedrukte rijstballen, drie met zout bereide meelklonten, en drie in banaanblad gekookte meelkoekjes. Als al deze dingen bereid zijn, worden ze gekookt. Voorts wordt er bereid een bord meel. En verder worden er gemaakt vier betelpruimen waarbij de steel aan het blad gelaten wordt, waarvan twee in een vierkant gevouwen, en twee gevormd als de snuit van een rat. Als het te-koken-gezette gaar is, wordt het op een houten schotel gelegd om in den wind af te koelen (129); daarna doet men al die ingrediënten voor de offerande in een rijstmand, met daarnevens één roode krans, en één witte krans (130), en speciaal bereide (131) gember, en palmbloesem. Dan kookt men rijst, en zoodra deze gaar is, maakt men twee puntzakjes, twee vierkante zakjes van opgevouwen blad, en twee rechthoekige zakjes van gevouwen blad. Hierna worden de wichelaar en zijn hel-

pers geroepen om te komen eten, na afloop waarvan zij huns weegs gaan. Als het weer dag is, roept de lastgever de muzikanten en personeel op, en geeft hun een maaltijd tezamen met den wichelaar. Voorts bereiden zij, wien dat door lastgever is opgedragen, zure visch en visch-in-het-zuur, om naar buiten het dorp (naar het offerstellaadje) mede te nemen; en worden er twee hoenders, één witte, t.w. een (vecht-)haan, en één zwarte, t.w. een kip, opgevangen. Dan nog wordt een jonge maagd (132) in de kleeren gestoken, en wel in een nieuw gewaad, met gouden sieraden en groote kralen; en doet men één bekken en de kleinste trom hooren, zoomede een klarinet en een gescheurd (of gebarsten) bekken; en begeven zij zich op weg. Na aankomst aan het stellaadje, legt men de offeringrediënten op het stellaadje, laat er één homp offerspijs achter, bij wijze van huldegift (aan de geesten); op de mat legt men die neer, nadat men ze op een schotel gelegd had; nadat de offeranden neergelegd zijn, neemt de wichelaar zijn plaats in, grijpt de beide hoenders beet, en noodigt de geesten uit, zich van het aangebodene te bedienen; de muzikanten gaan intusschen steeds door met den gondang te bespelen, terwijl de
p. 244 wichelaar voortgaat met het uitnoodigend oproepen van de geesten. Als hij hiermede klaar is, pauzeert hij, en houden ook de gondangspelers op. Nu worden de hoenders geslacht, en nadat de haan geschouwd is, worden de (beide) hoenders gekookt, en als ze gaar zijn, op een schotel gelegd. Daarop beginnen de muzikanten weer met het bespelen van de gondang, en draagt de wichelaar de hoenders aan de geesten op; nadat hij dit gedaan heeft, worden ze verdeeld; aan de muzikanten wordt hun portie toebedeeld, ook aan de helpers wordt een portie gegeven, en de „lastgever" krijgt zijn deel. Nadat zij gegeten hebben, gaan zij naar huis terug, steeds de gondang bespelend, totdat zij in het dorp terug zijn. Daar aangekomen, gaan zij naar het huis (van lastgever), (voortdurend) de gondang bespelend, terwijl de lastgever c.s. dansen uitvoeren. Na deze dansen laat men de gondangspelers voorloopig pauzeeren, en tijgen de vrouwelijke bedienden aan het werk, om rijst te koken. Dan laat de „lastgever" een varken halen van een dollar waarde, en laat hij dit door mannen bereiden. Als rijst en slachtvleesch gaar zijn, zendt „lastgever" (offerfeest-gever) iemand uit, om de menschen uit te noodigen. Als de genoodigden gekomen zijn, gaat men eten, waarna men opnieuw begint te gondangen. Nu gaan dansen uitvoeren: de helpers van den wichelaar, de muzikanten, de vrouwelijke bedienden, voorts de lastgever-tot-het-offerfeest, en de wichelaar. Nadat deze

drie dansen uitgevoerd heeft, reikt de „lastgever" den wichelaar de offerspijs aan; en deze draagt ze dan op aan de geesten van zijn overleden leeraren, en aan den geest van zijn nog levenden voorganger; nadat hij met die offerspijzen gedanst heeft, stopt hij. Het gondangen houdt nu op, een iegelijk gaat naar buiten, en de groote trommen worden naar de sopo gebracht. Als het weer dag is, slacht de „lastgever" een kip voor een maaltijd voor den wichelaar; en zoodra ze gaar is, wordt de wichelaar uitgenoodigd, en gaan zij aan den maaltijd. Na het maal, wordt de sirih(zak) aan den wichelaar aangereikt. Daarna spreekt de lastgever zijn wichelaar uiteindelijk toe (zich excuseerende voor het sobere maal, dat hij hem voorzette) (133) en verzoekt hij hem zegenwenschen te willen uitspreken. Nadat de wichelaar het een en ander gezegd heeft, neemt hij afscheid, zijn taak is volbracht.

Zoo luiden de regelen, waaraan hij gebonden is, die een offerstellaadje opricht.

21e HOOFDSTUK (24e „Bindoe").

Wat hij doen moet, die offert aan den schutsgeest van de rijst op het veld, opdat zijn arbeid vruchten draagt.

Hij kan dat doen in den zaaitijd, of na het zaaien, danwel na het wieden. Alsdan wordt de wichelaar geroepen, en wordt (door wichelen) de (gunstige) dag gekozen. Daarna zendt de „lastgever" iemand er op uit, om visch te vangen. Als deze van de vischplaats terugge-
p. 245 komen is, wordt een gedeelte van de visch bereid tot zure visch, een ander gedeelte tot visch-in-zuur, de ronde visch tot offervisch. En als dan de uitgewichelde dag aangebroken is, dan tijgt de „lastgever" aan het werk; hij geeft aan vrouwelijk personeel opdracht kransen te maken en motoengbladeren te halen; gelast anderen rijst te weeken; geeft voorts aan mannelijk personeel opdracht een slachtpaal te maken. De vrouwen stampen de geweekte rijst, een deel van haar maakt er meel van, anderen offerkoeken. Zooals de (diverse) soorten (offerspijzen) die de oprichter van een offerstellaadje laat bereiden, zijn ook de soorten offerkoek die hij laat maken, die offert aan den schutsgeest van de rijst. Daags daarop gaat het personeel van „lastgever" aan het werk om rijst te koken en als deze gaar is zendt lastgever zijn personeel met uitnoodigingen rond en worden alle

inwoners van het dorp genood. Als de genoodigden gekomen zijn,
zetten zij zich aan den maaltijd, waarna men tot besprekingen over-
gaat. Vervolgens gelast „lastgever" zijn bedienden een varken bij de
pooten te binden, (waarna het met de pooten omhoog weggedragen
wordt); een groot varken nemen zij daarvoor. En dan maken zij
zich op om te gaan, en vertrekken zij naar het rijstveld. Als zij op
het veld zijn aangekomen, heien zij er den slachtpaal in, en binden
daar het varken aan vast. Voorts leggen zij er alle offeringrediënten
neer. Nu roept de wichelaar de geesten uitnoodigend aan; na dit
aanroepen van de geesten wordt het varken gedood en toebereid;
(intusschen) is ook de rijst gaar geworden en gaan zij aan den maal-
tijd. Na dit maal reikt de vrouw van „lastgever" de betel-zak aan;
en voorzien zij zich allen van een betelpruim; na het gebruiken
waarvan nog het een en ander ge„zegd" wordt. Hierna deelt de
wichelaar mede, hetgeen naar zijn deskundig inzicht verboden (134)
moet worden: „Welnu, heer „lastgever"! Wil luisteren naar wat ik
„zeg! het verbod dat ik U voorschrijf is, dat gedurende de zeven
„komende nachten niemand het rijstveld betreden mag buiten u,
„lastgever; en mocht iemand dit veld tòch betreden tijdens de komen-
„de zeven nachten, dan zal hij de schade, die U, mijn lastgever, lijden
„zal, tot het volle bedrag moeten betalen; mocht voorts iemand van
„een ander dorp het verbod overtreden, dan zal hij de schadeloos-
„stelling (135) aan U onder het spelen van de gondang (hetgeen
„meerdere kosten met zich brengt) moeten aanbieden!", aldus de
wichelaar. Daarna brengt de lastgever het aan de ingezetenen van het
dorp over: „Zoo is het dan, heeren! wij, die hier op dit veld staan,
„als er onder ons zijn, wier kinderen niet aanwezig zijn, laten zij
„hen dan vanavond bekend maken met het door den wichelaar uit-
„gesproken verbodsvoorschrift: „Mijn lastgever! luister naar het
„verbod dat ik U als deskundige voorschrijf!" zoo zeide hij. Welnu
p. 246 „dan, mijne heeren! gij allen (menigte)! luistert naar het door den
„leermeester uitgesproken verbod!" aldus „lastgever". Waarop de
menigte haar bijval te kennen geeft. Nadat hij uitgesproken is,
keeren zij naar het dorp terug, en is de taak volbracht. Zoo luiden
de regelen voor hem, die offert aan den schutsgeest van de rijst.

22e HOOFDSTUK (25e „Bindoe").

Regelen voor hem, die een beeld als plaatsvervanger in actie brengt, hetzij ingeval van ziekte, danwel vanwege een belangrijke gebeurtenis (136).

Wanneer aan de geesten slechts een uit *wilde* banaanstam (137) gesneden beeld wordt opgedragen, dan behoeven er geen offerkoekjes van rijst bij gebruikt te worden, doch kan worden volstaan met offerrijst aan te bieden ter betuiging van hulde en eerbied (138). Nadat de „plaatsvervanger" buiten het dorp gebracht is, behoeft het offer (139) slechts te bestaan uit een kippenei; de „waggelende" plaatsvervanger heet dat. Mocht echter iemand een onheilspellende droom gehad hebben, of bij het wichelen met de haan ongunstige voorteekenen zich hebben voorgedaan, dan moet men een dikke stam van een *tamme* banaan halen, en maremarebladeren, zoomede bladeren van een ouden arènpalm (dienende laatstgenoemde bladeren) om er een offermandje (140) van te vlechten. Van die banaanstam (141) wordt dan een menschelijke figuur (beeld) (142) vervaardigd: een offermandje wordt gevlochten; en de maremarebladeren (tot lange linten) gespleten; verder laat de bij-de-zaak-belanghebbende jonge andoelpakstammetjes van buiten het dorp halen. En vervolgens geeft hij zijn vrouw opdracht een kop rijst te weeken; en als deze geweekt is en gestampt, dan wordt er één grootere offerkoek van gemaakt, en één koek, die door de geesten niet te omvatten is. Is een en ander gaar, dan wordt de wichelaar geroepen, de „plaatsvervanger" wordt naar de woning gebracht, zoo ook de maremare, en het offermandje, en de andoelpak-stammetjes. Als alle offeringrediënten in de woning zijn gebracht, dan schrapt de helper van den wichelaar de (afgeblakerde) schilfers (143) van de rijstpot af, en wordt de „plaatsvervanger" be-ascht; de kleine(re) offerkoek wordt in het gevlochten offer-mandje, de grootere offerkoek op een bord gelegd, gember in dunne plakjes gesneden op een motoeng-blad en wat palmwijn in een horen gegoten. Dan verzoekt de wichelaar den cliënt om een oude versleten mat, wikkelt hier den „plaatsvervanger" in, bekleedt de borst van den plaatsvervanger met de maremare„linten", en legt hem vervolgens de stokken voor het dragen van een lijkbaar (144) op de borst. Hierop vraagt hij den cliënt om de offerrijstkoekjes, stopt deze in een rijstzak en draagt ze aan de geesten op. Nadat hij dit gedaan heeft, „voedert" hij den plaatsvervanger, knijpt met de

nagels een weinigje van de sagoesagoe (145) en van de timpa (146) af en stopt (ook) dat den plaatsvervanger in den mond; dan neemt hij met een paar vingers wat gemberplakjes op, die hij den plaatsvervanger (eveneens) in den mond stopt; tenslotte druppelt hij hem
p. 247 wat palmwijn uit den horen in (den mond). Als de spijziging is afgeloopen, richt de wichelaar zich op, wikkelt (zich) een witte doek om het hoofd, stampt drie maal op den vloer, fluit daarbij drie malen, zingt den plaatsvervanger toe (147), en sist hem weg (148); „oeloebalang" (voorvechter) noemt de wichelaar dezen „plaatsvervanger". Nadat deze toegezongen is, bespuwt (149) de belanghebbende hem, waarop de knecht van den wichelaar den plaatsvervanger naar buiten brengt, de wichelaar gaande achter den wegbrenger. Als de plaatsvervanger gedeponeerd is, wordt hij tweemaal toegeroepen (150); en daarop keeren zij naar huis terug. In de woning (van zijn cliënt) teruggekeerd, strooit de wichelaar rijstkorrels over het hoofd van zijn cliënt. Hierna zet de wichelaar zich neer (tot voortzetting van zijn taak); de cliënt haalt een jong haantje, geschikt om als wichelhaan dienst te doen, en geeft die den wichelaar, hem tevens aanbiedende een betelpruim in schuitvormig betelblad gewikkeld, voor dadelijk gebruik gereed. En nu bezweert de wichelaar het haantje tot het uitbrengen van een orakel. Als dit gebeurd is, snijdt hij het haantje open, en roostert het volgens de regels; na het roosteren, legt hij het haantje (in stukken) open, en beschouwt de diverse teekens; na het schouwen rukt hij het de ingewanden uit, waarna het vleesch van het haantje en die ingewanden gekookt worden. Zoodra het vleesch gaar is, en er ook rijst gekookt is, wordt de rijst op een schotel opgehoopt en het vleesch van het haantje daarbij gelegd. Daarna maakt men nog een maal gereed, bestemd voor den wichelaar. Dan verzamelen zich de cliënt cum suis en offert de wichelaar voor de gezamentlijke animae van den cliënt en al de zijnen. Na het offeren gaan zij aan den maaltijd, waaraan zich mede zetten de wichelaar en zijn knecht. Vervolgens geeft cliënt als belooning van den wichelaar aan deze een van de „beste stukken" van het haantje, (n.l.) één poot; verder geeft hij hem een pijp van bamboe, gevuld met een mengsel van de bast van de tolong-bistik en tabak, en een betelpruim in schuitsgewijs gevormd betelblad. Nadat zij klaar zijn met eten, gaan zij tot den betelpruim over. Na het betelpruimen verzoekt de cliënt (den wichelaar) den zegen (te willen uitspreken), waaraan de wichelaar dan voldoet. Nadat hij (den zegen) uitgesproken heeft, verlaat de wichelaar met zijn knecht het huis, zijnde hun taak vol-

bracht. Zoo nu luiden de regelen voor hem, die een „parsili" als plaatsvervanger in actie stelt.

23e HOOFDSTUK (26e „Bindoe").

Ziehier de regelen voor hem die een „sipaimbar" (151) als plaatsvervanger stelt.

Dit kan geschieden voor een kip, die haar eieren opslurpt (152), voor honden die in zijn woning coitus plegen (153); voor slangen, die coitus bedrijven; voor hagedissen, die elkaar omhelzen; voor kreeften, die elkaar omhelzen; voor sprinkhanen; of voor menschen, die coitus bedrijven. Dan vraagt hij den wichelaar den gunstigen dag te willen bepalen; nadat de wichelaar hem dien bekend gemaakt heeft,
p. 248 gaat de cliënt voor visch zorgen, waarvan hij gedeeltelijk zure visch, gedeeltelijk visch-in-zuur maakt. Als dan de door den wichelaar uitgewichelde dag dáár is, noodt hij hem ten eten; de wichelaar roept twee van zijn knechten op; samen gaan zij aan den maaltijd. Na den maaltijd gaan ze tot besprekingen over en vraagt de cliënt, welke ingrediënten hij moet hebben, waarop de wichelaar ze alle opnoemt Dan gaan zijn knechten er op uit, om ze te verzamelen, (de wichelaar) alles opnoemende, wat zijn knechten verzamelen moeten. Zij verzoeken den cliënt om een leeren zak, gaan het dorp uit, en halen dan tabartabar(154)-bladeren, zeven takken met zeven bladeren van den sibalikangin (een boom, welks bladeren met den wind een witten achterkant laten zien), zeven bladeren van den andoelpak; zeven van de gandaroesaplant (155); zeven van een zeker laag gewas, dat men op de graven pleegt te planten (156); zeven van de palisstruik (157); zeven van een zekere slingerplant; zeven van de babolhas (158), zeven van de langge (159); twee sihoeks (160); twee bladeren van de siling (160); twee van de bira (161); en twee planten zwarte rijst. Wanneer zij dat alles bijeengegaard hebben, brengen zij het naar de woning van cliënt. Dan zegt de wichelaar den cliënt aan, rijst te (laten) weeken. Drie maten rijst worden er geweekt en goed gestampt. Als de rijst gestampt is, wordt de wichelaar geroepen. Er wordt dan eerst één offerkoek bereid. Daarna vraagt hij aan zijn knechten de bira-bladeren en de twee siling-bladeren en wordt het meel bereid. Als er voor een menschelijk wezen een plaatsvervanger moet worden ge-

steld, dan maakt hij van het meel een menschelijke figuur; geldt het een hond, dan vormt hij van het meel) een hond; als het een kip geldt, dan maakt hij het in den vorm van een kip; als het een slang is, geeft hij er den vorm aan van een slang; gaat het om een hagedis, dan maakt hij er een hagedis van; als het een kreeft geldt, dan vormt hij er een kreeft van; en als het sprinkhanen betreft, geeft hij er de vorm van een sprinkhaan aan. Nadat hij dit werk voltooid heeft, verzoekt hij om een ouden (versleten) rijstwan, en daarin worden dan de bijeengezamelde ingrediënten bijeengedaan. Voorts legt hij de offerspijs op een bord, en de twee soorten van zure visch op een schotel, maar die legt hij elk op een aparte plaats neer. Daarna verzoekt hij cliënt om de offerrijst, en doet die in een rijstzak. Vervolgens laat cliënt een haan opvangen, geschikt om als wichelhaan dienst te doen, geeft deze over aan den wichelaar; en deze roept dan in
p. 249 een gebed de geesten aan; na deze aanroeping „voert" een bediende van den wichelaar de verzamelde ingrediënten; daarop neemt de wichelaar ze, in een kleed gewikkeld, over den schouder, grijpt het haantje, en bezweert het, een prevelgebed uitsprekende, om een orakel uit te brengen; heeft dit plaats gehad, dan (be)spuwen cliënt en de zijnen (den plaatsvervanger), en als dit gebeurd is, brengen de knechten van den wichelaar den plaatsvervanger voor de dorpspoort, waarna zij in het dorp terugkeeren. Nu wordt het haantje geslacht, en nadat het geslacht en geroosterd is, volgens de regels in stukken gesneden en worden de goede en slechte teekens opgenomen; na dit schouwen wordt het haantje gekookt. Als dan het vleesch en ook de rijst gaar zijn, wordt (de rijst) op een schotel opgehoopt en het haantje daarbij gelegd; ook stapelt men nog een hoopje rijst op, bestemd voor het maal van den wichelaar. Daarop verzamelen cliënt c.s. zich allen en offert de wichelaar het haantje aan hun gezamentlijke animae. Nadat hij geofferd heeft, gaan zij eten, ook de wichelaar en zijn knechten. Voorts geeft cliënt den wichelaar het hem krachtens zijn functie toekomende. Als de maaltijd afgeloopen is, gaat men over tot betelpruimen. Daarna neemt cliënt het woord en verzoekt hij den wichelaar zijn zegen-wenschen uit te spreken. Als dit plaats heeft gehad, vertrekken wichelaar en helpers; zijn taak is volbracht. Zoo luiden de regelen voor hem, die een „sipaimbar" als plaatsvervanger stelt.

24e HOOFDSTUK (27e „Bindoe").

De regelen geldende voor hen, die een behoedmiddel (162) (willen) maken.

Geldt het een behoedmiddel voor het geheele dorp (163), dan moeten de dorpelingen collectief rijst en kippen bijdragen; voorts moeten zij, van het betrokken dorp, voor visch zorgen. Als de (door den wichelaar uitgewichelde) gunstige dag dáár is, moeten zij hun (bijdrage aan)rijst brengen naar het huis van het dorpshoofd. Dan koken de vrouwelijke bedienden van het dorpshoofd die rijst, terwijl de mannelijke bedienden de bijspijzen (groenten en vleesch) en de visch koken. Als het eten gaar is, gaan bedienden van het dorpshoofd de menschen uitnoodigen; alle inwoners van het dorp worden genood. Als de genoodigden gekomen zijn, gaat men eten. Nadat de maaltijd is afgeloopen, weeken bedienden van het Hoofd wat rijst; en maken er één offerkoek van; daarop koken zij deze zooals het hoort en als ze gaar is, doen ze die in een rugzak; evenzoo de offerrijst, palmwijn in een horen, en gember, en olie (vet), en zwartsel (164) en garen. Voorts neemt de wichelaar voor het verzamelen van de benoodigde ingrediënten een nog onbedorven knaap, hij laat hem een oelos „ragidoep" (165) als schouderdoek dragen, een „simarindjam" (166) als
p. 250 saroeng, een sjerp als gordel, een dolk als mes, en een tooverstaf als stok. De wichelaar zelf gebruikt als stok een lans, die met messingbanden versierd is. Dan vertrekken zij tot het bijeengaren van de ingrediënten; sommigen gaan bamboe zoeken, anderen maremare, en weer anderen halen vezel van den aren-palm; het zoeken van sanggesangge (167) en bangoenbangoen (167) wordt opgedragen aan hen die (óók) voor oebi-knollen moeten zorgen. Dadelijk als zij het dorp uit zijn, beijveren zij zich om de ingrediënten te verzamelen. Als zij alle ingrediënten, de zij vinden kunnen, verzameld hebben, begeven zij zich naar den stam van een pisang sitabar (168); daar prikt (de wichelaar) den tooverstaf rechts van hem in den grond, links de met messingbanden versierde lans; voorts zet hij er de offerspijzen neer en den palmwijn, de gember, de offerande en een wierookvat, waarna hij een en ander aan de geesten opdraagt. Nadat hij dit gedaan heeft, bewierookt hij den pisangstam; en wikkelt daar het (medegebrachte) garen om. Daarop steekt hij zijn speer in de bast van de banaan tot twee vingers breedte, dit doet hij in het vierkant, en wipt dan het (vierkantje bast) met de punt van het dolkmes los. Als dit (vierkantje) op de oelos gevallen is, be„schouwt" hij het:

als het dadelijk „met den *h*ollen kant naar beneden" valt, dan is dat gunstig; mocht het echter met den *b*ollen kant naar beneden (dus ongunstig) neerkomen, dan wipt hij voor een tweede maal; het afgespeerde stukje (bast) legt hij voorts bij de offerrijst. Hierna legt hij de binnenbast van de pisang bloot; meet stukken af van telkens vier vingers breed en ter lengte (hoogte) van den afstand van den top van den middelvinger tot aan het midden van de handpalm, en dan snijdt hij uit die binnenbast twee maal zeven stukjes. Is dit afgeloopen, dan keeren zij naar het dorp terug. Daar aangekomen, brengen zij de door hen medegebrachte ingrediënten naar het huis van het dorpshoofd. Nu voorziet hij de stukken bamboe (die ze eveneens medegebracht hebben) van letters en teekens, twee stuks per huis, één (om) vóór het huis, één (om) binnenshuis (te worden aangebracht). Verder worden er korven gemaakt in den vorm van een kippenkorf, om, boven op een bamboestaak aangebracht, er het behoedmiddel in te plaatsen. Dan is het avond en noodigt het Hoofd den wichelaar en alle ingrediëntenverzamelaars uit zich aan den maaltijd te zetten. Na den maaltijd teekent (de wichelaar) op de bijeengegaarde bladsoorten diverse teekens en figuren (169), zoowel de „toempak-sala"-figuur (170), als kwadraten (171) en kruisjes (172). Als hij met de teekeningen klaar is, stopt hij ze in een rijstmand. Dan vangt men een haan op, die geschikt is voor het „hangorakel", en wel een vechthaan, een roode haan, die boven de sneb een plek heeft, waarvan de kleur bij die van het geheele lijf afsteekt.
p. 251 De wichelaar nu wascht van den haan pooten en snavel, en laat hem drinken; waarna hij hem aan den linkerpoot vastbindt; vervolgens spreidt hij een mat uit op het brandhout-stellaadje en legt daar de (rijstmand met de) ingrediënten op; daarna bindt hij den haan vast, terzijde van de rijstmand; bevestigt de lans aan de linker-, den tooverstaf aan de rechterzijde, en legt er vervolgens het dolkmes neer; dan legt hij als offer naast de rijstmand de offerkoek neer, zoomede de offerrijst, en palmwijn in een horen, de in stukjes gesneden gember en twee soorten van visch-in-zuur. Dat biedt hij dan aan in een gebed (173) aan de Godheid der vruchtbaarheid (Aardgeest), aan de heilige Hoogere geesten der voorvaderen, aan de Waterstroomgeest, aan de Kraamvrouwenschikgodin, aan de demonen van de dertig dagen, en die van de twaalf maanden, aan den heiligen geest van zijn nog levenden leermeester, aan de geesten van zijn overleden leeraren en aan De Drie Goden. Is dit offer gedaan, dan „voedert" hij de ingrediënten, het (dolk)mes, den tooverstaf en de speer. Na

dit „voederen", ruimt hij de offerkoek en de offerrijst op, waarna een ieder het huis verlaat en slapen gaat. Als het weer dag is, spreidt men een mat in het midden van het dorpsplein uit, brengt de ingrediënten uit het huis naar beneden, mitsgaders den tooverstaf; alle utensiliën brengt men naar beneden. Daarop voorziet de wichelaar den rijstwan van teekens en figuren, waarna een wierookvat wordt klaargezet en bewierookt hij eerst de biezen mat (174) (waarop hij straks zijn wichel-verrichtingen zal doen); nadat deze bewierookt is, doet hij hetzelfde met den rijstwan; daarna bewierookt hij de citroenen, waarmede hij (straks) wichelen zal, zoomede het mes (175) (waarmede hij straks uit de citroenen schijfjes zal snijden). Nadat de bewierooking heeft plaats gehad, spreidt hij de biezenmat uit, legt den rijstwan op die biezenmat, legt voorts de citroenen op den rijstwan, tezamen met het mes (dat hij gebruiken zal); bedekt dan de citroenen met een witte kain; en wijdt voorts die middelen naar behooren door tooverspreuken en gebed; als hij dit gedaan heeft, haalt hij de witte kain weer weg, en verdeelt hij de citroenen; eerst geeft hij er het Dorpshoofd twee: één citroen voor de mannen, één citroen voor de vrouwen; dan geeft hij er twee aan het Hoofd van de inwonende marga (176); daarna worden alle ingezetenen van het dorp er van voorzien, elk gezin twee stuks: één citroen voor de mannen, één voor de vrouwen, vervolgens wordt aan het Hoofd afgegeven de dorpscitroen; en verder geeft hij zijn knechten hùn citroenen, zoomede die voor hem, wichelaar, zelf; ook geeft hij er aan de
p. 252 verzamelaars der ingrediënten, terwijl er één citroen in de rijstzak gelaten wordt, bestemd voor het behoedmiddel. En nu staat het Dorpshoofd op, en draagt in een gebed (177) aan de animae van de mannelijke leden (van zijn gezin) hun citroen op, waarna hij die aan den wichelaar overreikt. Deze snijdt er boven den rijstwan schijfjes af (die hij op den rijstwan laat vallen); en deelt, als hij er een orakel uit kan opmaken, dit aan het Dorpshoofd mede. Daarna reikt het (Dorpshoofd den wichelaar) de citroen van de vrouwelijke leden van zijn gezin over. De wichelaar snijdt er schijfjes af; en deelt het daaruit verkregen orakel mede. Voorts geeft een ieder van de dorpsgenooten zijn citroen aan den wichelaar (voor het verrichten van dezelfde waarzeggerij). En tenslotte doet de wichelaar dezelfde verrichting met de dorpscitroen. Vervolgens neemt hij het dolkmes in de hand, legt een (vleesch-)hakbord neer, en houwt schijfjes af van de citroen van het voorbehoedmiddel; daaruit komt hij te weten, of het door hem gemaakte voorbehoedmiddel

kracht heeft of niet; wanneer steeleinde en kroontje beide met den hollen kant naar beneden liggen (178), dan is dat (een) gunstig (teeken) en heet het „dat het krachtig is"; mocht voorts het steeleinde op den hollen kant liggen, en het kroontje op den bollen kant, dan is ook dàt gunstig, en heet het „oentetoeboe" (179); als beide schijfjes op den bollen kant liggen, dan is het voorbehoedmiddel minder krachtig; wanneer het kroontje op den hollen, het steeleinde op den bollen kant ligt, dan ziet het er leelijk uit, „niet harmonieerend" wordt dit genoemd. Nadat het wichelen (met de citroenen) beëindigd is, gaat men over tot het slachten van het haantje. De wichelaar hangt dit voorts volgens de regels op; en als het dood is, „schouwt" hij de pooten, de darmen, en de vleugels; hierna roostert hij het volgens de regels; is het dan geroosterd en gesecteerd, dan kijkt de wichelaar naar de orakelteekens; na beëindiging waarvan het haantje gekookt wordt. Vervolgens worden de ingrediënten (bovengenoemd) in stukjes gehakt, waarbij allen een geschreeuw aanheffen (180). Als zij met het hakken gereed zijn, en het haantje gaar is, vraagt een bediende in de woning de (benoodigde) rijst, waaraan het haantje toegevoegd en aan de opgeroepen geesten aangeboden wordt. Daarna wordt een hamer uit de woning gehaald, en nu „voedert" (de wichelaar) de bestanddeelen (181) van het voorbehoedmiddel, zoomede den speer, den tooverstaf, het (dolk)mes en den hamer. Daarop spreekt de wichelaar tooverformulieren uit, neemt zijn bediende den hamer op en slaat er voortdurend mede (182), terwijl alle lieden een geschreeuw aanheffen. Nadat de wichelaar de tooverformulieren uitgesproken heeft, houdt men ook met het geschreeuw op, en gaat een iegelijk over tot het maken van zijn
p. 253 voorbehoedmiddel-houders (183); den langsten houder steken zij vóór hunne huizen in den grond, den korten houder plaatsen zij binnenshuis; verder hangen zij mare-mare-bladeren in de dorpspoort op, alsook bladeren van de hatoenggal (184) en bladeren van de silindjoeang (185) en „afwendkruid" en „afschrikkruid". Nadat een ieder in de woning zich nedergezet heeft, noodigt een bediende van het Hoofd (de menschen) „aan tafel", en gaan zij allen aan den maaltijd. Als het eten gedaan is, wordt de betelzak aan de genoodigden aangereikt, één aan den wichelaar afzonderlijk. Hierna wordt gesproken en spreekt het Dorpshoofd den wichelaar toe, zich excuseerende voor het eenvoudige maal (133). Na beëindiging van den maaltijd, verzoekt het Hoofd den wichelaar om zegenwenschen uit te spreken. Vervolgens ondervragen de dorpsingezetenen hem elk

(ten aanzien van het over hen uitgebrachte orakel). En nadat dan de wichelaar hun medegedeeld heeft, wat de citroenen voor elk hunner als orakel uitbrachten, doet hij kond van de verbodsvoorschriften, die men in het belang van (een goede werking van) het voorbehoedmiddel in acht nemen moet: „gedurende de komende drie nachten „mag er niet getwist worden; mocht er toch iemand in het tijdsver- „loop van deze drie nachten twist maken, dan is hij een haan schuldig „en twee soloeps rijst; wel, daar wordt hij dan mee beboet! Vandaag „mag men geen grond uitgraven! ziedaar de geboden in het belang „van ons voorbehoedmiddel, voorzoover ons, inwoners van dit dorp, „betreft! Wat de menschen buiten ons dorp aangaat, die geen ver- „wanten in dit dorp hebben, zij mogen hier niet binnenkomen; mocht „er toch zoo iemand binnenkomen, zonder naar de verbodsvoorschrif- „ten geïnformeerd te hebben, dan krijgt hij voor de hem op te leggen „boete geen betalingstermijn, maar moeten wij hem met kracht tot „betaling manen!" Aldus de wichelaar. Nadat de wichelaar dit uitgesproken heeft, gaat een ieder huiswaarts. In het tijdsverloop van de (gezegde) drie nachten moet de wichelaar het voorbehoedmiddel nog voortdurend bezweren.

Zoo nu luiden de regelen voor hen, die een voorbehoedmiddel voor het dorp laten bereiden; geldt het een voorbehoedmiddel voor een enkel huis, dan hebben slechts de bewoners van dat huis de zorgen en lasten ervan te dragen.

25e HOOFDSTUK (28e „Bindoe").

Regelen voor hen, die een „afweer"-offerschotel willen maken.

De bewoners van het betrokken dorp moeten beginnen met voor visch te zorgen. Als ze dan die (aan een palmblad-nerf geregen) (186) offerande-visch hebben, vlechten zij ieder voor zich uit palmbladeren een offerschotel en zet elk gezin rijst te weeken. Als zij ieder hun offerschotel gereed hebben, halen zij bamboe, om er een (soort hoender-)korf van te maken. Als het avond is, leggen zij de offerspijzen op de offerschotels. Vervolgens wordt aan jongelingen en knapen opgedragen om buiten het dorp op de loer te gaan liggen,
p. 254 waarna zij zelf het dorp uitgaan, een ieder van hen zijn offerschotel dragende; mèt hen vertrekken twee met een geweer bewapende

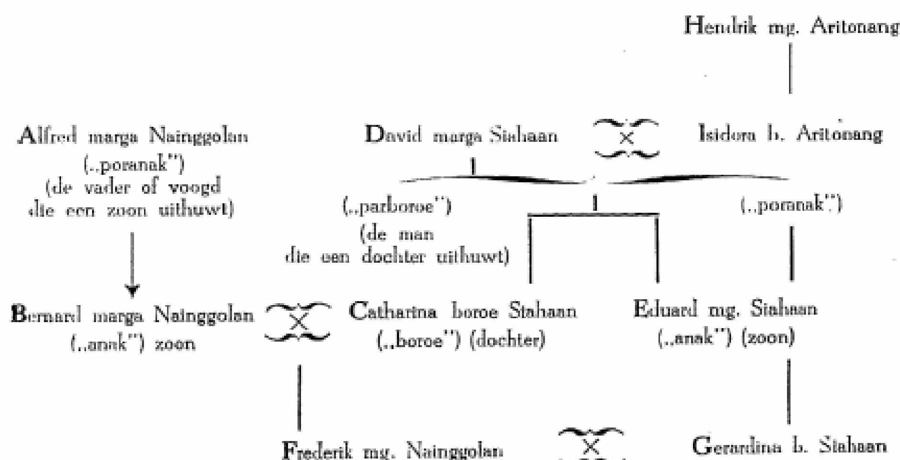
lieden. Als zij buiten het dorp zijn, zetten zij de offerschotels op een rij neer, de bamboestaken (waarop de korven met schotels geplaatst worden) in den grond vaststekende, waarna een ieder zijn offerande ten eigen faveure aan de geesten opdraagt. Als dit gebeurd is, worden de twee geweren afgeschoten. De op de loer liggenden staan nu uit hun schuilplaats op, en nemen den inhoud van de offerschotels weg; dan worden zij (de „wegnemers") achtervolgd; en loopen deze hard weg, om hetgeen zij weggenomen hebben in veiligheid te brengen. Vervolgens keeren de achtervolgers naar het dorp terug, achter hen aan de op-de-loer-liggers, het door hen weggenomene opetende, immers mogen zij dat niet naar het dorp medenemen; (eerst) nadat zij het opgegeten hebben, keeren (ook) zij naar het dorp terug. En dan legt zich een ieder te ruste.

Zoo luiden de regelen voor hen, die een „afweer"offerschotel maken.

COMMENTAAR BIJ DE VERTALING,
voorzoover niet reeds in den tekst verwerkt.

(1) Bij voorkeur wordt er voor het wichelen een haan, soms echter ook wel een kip gebruikt. Ook tot offerdier neemt men bij voorkeur een haan.

(2) Ter verduidelijking hiervan en van hetgeen in de verdere hoofdstukjes betrekking heeft op de aan-verwantschapsverhoudingen moge onderstaand schema dienen:

B is de „*anak*" van A, en de „*hela*" (schoonzoon) van D;

C is de „*boroe*" van D, en de „*paroemaen*" (schoondochter) van A;

B wordt nu (— met zijn naaste bloedverwanten —) genoemd: de „*boroe*" of „*anak-boroe*" of „*ianakkon*" van D (— en diens naaste bloedverwanten —); terwijl:

D (— met zijn naaste bloedverwanten —) genoemd wordt: de „*hoelahoela*" van B (— en diens naaste bloedverwanten —);

Maar: D, die getrouwd is met een dochter van H, — welke laastgenoemde dus D's „hoelahoela" is —, is nu tevens „boroe" of „anak-boroe" of „ianakkon" van H;

D heeft dus aanverwantschap („*partondongan*") naar *twee* kanten:

1e door zijn *vrouw* krijgt hij als aanverwanten: de „hoelahoela" (weleens vertaald met „bruidgever"), in dit stuk te noemen: de „*vrouws-verwanten*";

2e door zijn *dochter*: de „boroe", „anakboroe" of „ianakkon", (weleens vertaald met „bruidnemer"), in dit stuk te noemen: de „*dochters-verwanten*").

Nu kan zich nog door het z.g. „voorkeur"- of „cross-cousin"-huwelijk, dat ingesteld werd om een eenmaal ontstane partondongan te verstevigen, het geval voordoen, in bovenstaand schema geïllustreerd door het huwelijk van F met G:

E is voor F de „*toelang*" (moedersbroeder),
en
G derhalve voor F de „*boroe ni toelang*" (dochter van moeder's broeder),

C is van G de „*namboroe*" (vader's zuster),
en
F derhalve voor G de „*anak ni namboroe*" (zoon van vader's zuster), of „*ibebere ni damang*" (vader's neef van zusterskant),

F is nu — met zijn naaste bloedverwanten — voor E de „boroe", „*anak* boroe" of „ianakkon";
en
E is voor F de „hoelahoela".

De marga Siahaan tenslotte is de „marga boroe" (trouwmarga) van Nainggolan, de marga Aritonang de „marga boroe" van Siahaan.

(3) („mangoepaoepa") of („mangoepa tondi") = het beloonen van de tondi, den levensziel, de anima, dien den animistischen mensch, zoo goed als dieren en planten, leven doet, aan de materie leven geeft. Die belooning bestaat dan uit het offeren van een goeden maaltijd.

(4) („piso") = geschenk in geld, adatrechtelijk voorgeschreven, bij wijze van tegengeschenk, of ter honoreering van bijv. door den radja verleende bemiddeling, danwel ter verkrijging van zekere rechten.

(5) („mangalangkoep") ≐ „echtbreukplegen", onder welk begrip de Batak echter niet slechts dat verstaat, wat wij daarmede aanduiden, want door den Batak wordt ook hij „pangalangkoep" geheeten, die van een meisje werk maakt dat reeds met een ander „verloofd"is, en waarvoor door dien ander reeds een gedeelte van den „koopprijs" betaald werd. En zoo heeft „pangalangkoephon" de beteekenis van: een door den parboroe reeds aan een ander toegezegd meisje aan een derde uithuwen, voordat het door den anderen candidaat voor haar betaalde voorschot op den bruidschat terugbetaald is.
Het „mangalangkoep" in het hier omschreven geval wordt als een nog ernstiger feit aangemerkt, omdat er reeds een „partondongan" (aanverwantschap) tusschen partijen („hoelahoela" en „ianangkon") bestond, en met het uithuwen door de hoelahoela van een andere dochter aan derden, het „voorkeurrecht" van de ianakkon, d.i. diens recht op een „cross-cousin"-huwelijk, veronachtzaamd is.

(6) Zie voor een parallel met de Minangkabausche adat het Hoofdstukje: „Oepatjara toeroen mandi di Minangkabau" in „Modern Maleisch, Zakelijk Proza" van Dr. C. Hooykaas.

(7) („Sioeli-goar"): = het kind „met den schoonen naam": De (Heiden-)Batak mag den naam van zijn vader of andere naaste verwanten niet rechtstreeksch noemen — zulks is „soebang" (= taboe) — omdat hij daardoor de „tondi" (anima) van den betrokkene zou kunnen blootstellen aan het gevaar van een eventueel kwaadwillende magische kracht. Ook zijn eigen naam geeft hij niet graag rechtstreeksch op; wil men zijn naam weten, dan moet men hem de vraag stellen, hoe het kind heet naar wien hij zich noemt: „ise panggoaranmoe?". En wel is het oudste kind, waarnaar de vader en de moeder zich noemen met „Ama ni —" (de vader van —), en „Nai —" (de moeder van —). Vaak schromen zij ook dien afgeleiden naam te noemen, en moet men zich tot derden wenden, om te weten te komen, hoe iemand heet.

(8) Vgl. van der Tuuk, blz. 136 j° blz. 148.

(9) („soehoet"): in het algemeen degeen die de leiding heeft en de verantwoordelijkheid draagt; het hoofd van het gezin, de aanvoerder in den „oorlog", de feestgever, enz.

(10) („na sohaboeboehan"): v. d. Tuuk Wdb. „dat nimmer nog gebruikt is, zoowel van goederen gezegd, als van een maagd, of een jongeling, die nog niet met de andere kunne kennis gemaakt hebben".

(11) („ngarngar") = 1. potscherf; 2. een zekere kamfersoort. Zie hier een van de bij het Batakvolk zoozeer gewilde woordspelingen, die nu eens een gunstigen, soms ook echter een kwaden magischen invloed zouden kunnen uitoefenen. De gedachte n.l., dat het gesproken woord een magischen invloed uitoefent, leeft bij den Batak zeer sterk; gaarne maakt hij daarom gebruik van op elkaar gelijkende woorden, — op meerdere voorbeelden daarvan kan in de hier behandelde onderwerpen gewezen worden —, omdat hij daar hetzij de gewenschte goede uitwerking van verwacht, of een door hem beoogde vernietigende kracht. Aan den anderen kant vermijdt hij soms het gebruik van anders alledaagsche woorden, bijv. op jacht, in den „oorlog", of in het oerbosch, waarvan o.a. de „Kamfertaal" een uitvloeisel is. En vooral is het de „tooverpriester-wichelaar", die bedreven is in het, ter magische beïnvloeding, uitdenken en gebruik maken van zoowel symbolische handelingen, als karakteristieke woordspelingen.

(12) („singko"): „even zijn van het getal, bij het tellen van rijstkorrels, waaruit men een greep neemt, die men vervolgens *twee* aan *twee* telt; .... zoo nu het getal even is, dan is dit een gunstig voorteeken, en wat men voorheeft, als b.v. de voorgestelde naam van een kind, wordt doorgezet" (van der Tuuk, Wdb. 170).

(13) Men geeft aan de geesten dus niet het beste weg, hetgeen ook niet noodig is, omdat het hierbij niet om de materie te doen is, doch om ideeële motieven gaat.

(14) eigenlijke beteekenis van „manoelangi": iemand uit de hand iets in den mond stoppen.

(15) „piso": vgl. noot 4, óók: het geschenk in geld, dat de familieleden van de bruid bij het huwelijk ontvangen.

(16) „boroe ni sipanorbangi"): v. d. Tuuk, Wdb. blz. 251.

(17) 1 „riar" (reaal) = 25 „oeang" = 400 duiten; 1 „hoepang" = 6 „oeang"; 1 „binsang" = 4 reaal.

(18) De „porhalaan" (tooverkalender) dient uitsluitend voor het (door den wichelaar) kiezen van den gunstigen dag („pandjoedjoeronari").

(19) („soehoet") : vgl. noot 9.

(20) Vgl. de indeeling van de (slaap-)ruimte in een Bataksch huis, door mij beschreven op blz. 17 van „Het Toba-Bataksche Huis". (Meded. Encycl. Bur. Afl. XXIII).

(21) n.l. een zoogenaamde „sende sihoelimat" = een fraaie hoofddoek.

(22) Let wel op de woordspeling, beteekenende „doegoel 2" zoowel: „schouderstuk van het slachtvleesch", als: „knuppel" (vgl. noot 11).

(23) Bij de Bataks heeft een „tali" de waarde van 3 „oeang" = 48 duiten (15 ct.).

(24) „een teeken, dat de twistende partijen aan den bemiddelaar overgeven ten bewijze dat zij, zoolang hij de zaak in handen heeft, zich van vijandelijkheden zullen onthouden, bestaande meestal in een wapen" (v. d. Tuuk, blz. 430).

(25) („telaga") is de ruimte in het *midden* van de woning, *waarheen de voeten wijzen* van de in lengte- en in de breedterichting van het huis te slapen liggende personen. De Bataksche woning toch is niet in werkelijke vertrekken, doch slechts in denkbeeldige slaap- en woonruimten verdeeld, die des nachts hoogstens door matten eenigszins afgeschut zijn: vgl. noot 20 en het op die blz. vermelde omtrent de slaapstede van de bruid.

(26) Let hier weer op de woordspeling! „hasampoeran" toch beteekent zoowel: „vermenging" als „echt-vereeniging"; de „vermenging" i.c. betrekking hebbende op de rijst met visch (vgl. noten 22 en 11).

(27) Wederom een woordspeling: „loengloengan" toch beteekent zoowel: „afkomstig van een loengloeng" „een van een kleine opening voorziene, met steenen afgedamde plaats op ondiepe plaatsen eener rivier, om er visch te vangen", als: „een mat, die gordijnsgewijze om een slaapstede hangt".

(28) Hier staat in de Bataksche tekst: „inantasida", waarschijnlijk is hier een *n* uitgevallen, en werd bedoeld „inanta*n*asida", een soort honorifieke vorm voor „inanasida". welke koppeling van

een beleefdheidsvorm in de 1e persoon meerv. aan een pron. poss. van de 3e persoon niet ongebruikelijk is: zoo staat „aman*ta* ha*mi*" naast het specifiek honorifieke „*da*mang". (Het Bataksche *prae*fix „da-" = het Maleische *suf*fix „-da"). (De door Malaici gemeenlijk gehuldigde opvatting dat het Maleische suffix „-da" verklaard zou moeten worden als te zijn ontstaan uit „Baginda", zoomede de daaraan vastgeknoopte exegese dat, waar dit honorifieke suffix zoowel bij den 2en als bij den 1en en 3en persoon gebezigd wordt, zulks moet worden toegeschreven aan een teloorgaan van de etymologie van genoemd suffix, moet óók in verband met dit Bataksche aequivalent als onjuist worden bestempeld.
Zoowel het Maleische als het Bataksche „da" komt m.g. vaak, n.l. in die gevallen, waar gedacht moet worden aan uitingen van aanhankelijkheid, teederheid, intieme genegenheid, e.d., overeen met ons toevoegsel „-ke" (moederke, meiske, vrouwke enz.).

(29) („paroendjoek") = de „poranak": de vader van den bruigom, of hij die namens deze optreedt en de bruidschat betaalt.

(30) „poramaan" = „degeen, aan wien men een vader heeft", d.i. in eerste instantie na den eigen vader diens broer, die namens hem optreedt. En zoo kan insgelijks „boroe" óók beteekenen: »dochter« van vader's broer" en andere mannelijke verwanten, van den vader, die namens deze optreden.

(31) eig. = een pompoen bekappen, figuurlijk = een twistgeding voeren. Vgl. v. d. Tuuk, Wdb. blz. 376 ad: „singkam mabarbar" = een sikkamboom, waarin men gekapt heeft; figuurlijk: een twistgeding, dat voor een vergadering is gebracht, daar de vergaderingen in de open lucht gehouden worden, en de menigte, daarbij tegenwoordig, gewoon is, vermaakshalve hier en daar in een boom te hakken".

(32) Vgl. aanteekening ad: „paramaan" (noot 30); blijkbaar treedt als procureur één van de „paramaan" 's op.

(33) („pariban") = zuster van iemand's vrouw, als*ook* haar *man*. („toelang") = broeder van iemand's moeder.

(34) („Oelos sampetoea"): v. d. Tuuk, Wdb.: „benaming van een oelos, *die de bruigom* zijn schoonvader bij de voltrekking van zijn huwelijk *geeft*" (*dus andersom*).

(35) „pan(g)oembari" is de aan weerskanten van de woonruimte in de lengterichting van het huis tegen de stijlen aangebrachte lange plank, welke middels (tusschen lengtestoof en stijltop vastgeklemde) houten haken (oengal 2) zijn opgehangen. Zie „Het Toba-Bataksche Huis", blz. 18.

(36) Onder „begoe" verstaat de Batak de „tondi ni na mate": geest van den afgestorvene; vgl. van der Tuuk ad „djolma": „sitonga di begoe, sitonga di djolma" = „tenhalve bij de menschen, tenhalve bij de geesten zijn, is: half dood zijn.

(37) „parsoemangotan" = „parsimangotan" = de gezamentlijke soemangot (of simangot). Zoo worden genoemd de geesten van gestorven *voorname* verwanten, die onder dezen titel een hoogeren rang bekleeden dan de „begoe", de geesten van de groote meerderheid van *gewone* verwanten.

(38) Vgl. noot 13.

(39) De uitdrukkingen: „boroe manaek": als het meisje bij den jongeman „bovenkomt", en: „boroe maitoeroen": als het meisje uit het huis van haar vader „afdaalt" (= wegloopt), staan in beteekenis gelijk aan de uitdrukking „boroe mahiompo", waarnaar Van der Tuuk in zijn woordenboek ad „manaek" verwijst. Een meer uitvoerige verhandeling over het mahiempe-geval geeft „Patik dohot oehoem ni halak Batak", dat, voorzoover het huwelijksrecht betreft, door mij vertaald werd, en opgenomen is in Kol. Tijdschrift, Jaarg. 1921, nos. 1—3.

(40) Voor „hata saoet" geeft Van der Tuuk: „benaming van hetgeen iemand den vader van het meisje dat hij koopen wil, te eten geeft, als teeken dat de zaak doorgaat".

(41) Bij het betalen van den bruidschat moet de vader van den bruigom n.l. een stuk vleesch meebrengen.

(42) Wanneer hij dus een crosscousin-huwelijk pleegt. (Zie noot 2).

(43) Ethnologisch wil het mij wel van belang voorkomen, in verband hiermede op te merken, dat er steeds abusievelijk geschreven en gesproken wordt van het „gebruik van het *afvijlen* der tanden" zonder meer. Bij de Bataks althans is, zooals ook uit het in dit hoofdstukje beschrevene blijkt, het *afvijlen* niet de hóófdzaak, maar slechts een *finishing touch* bij het af*beitelen;* vgl. Van der Tuuk (wdb.): „lontik" I:

„een ijzeren werktuig, waarmede men de tanden kort *beitelt*"; en dienovereenkomstig: „mangalontik" I: „kort *beitelen* der tanden.

(44) („badja"): na het afbeitelen en gladvijlen van de tanden worden deze met een zalfje van roet uit badja-hout besmeerd, hetgeen dienen moet, eensdeels om den pijn aan de min of meer blootgekomen tandzenuwen te verzachten, anderdeels om tandontstekingen te voorkomen.

(45) Het onderste, geheel open, gedeelte van de rijstschuur wordt n.l. gaarne voor dergelijke werkzaamheden gebruikt, aangezien ze met het oog op de duisternis niet binnenshuis, en o.a. met het oog op de vrij rondloopende honden, varkens etc. niet op het dorpsplein kunnen worden verricht.

(46) Hier in de beteekenis als van het „werpen" van dobbelsteenen; v. d. Tuuk (Wdb.) geeft dan ook voor „boeang" (blz. 410) = „de tanden zóó vijlen (lees: afbeitelen), dat de splinters er afspatten, uit het vallen der splinters de toekomst willende voorspellen".

(47) De voorspelling wordt gedaan op de splinters van den *eersten* tand, die kortgebeiteld wordt.

(48) („mordaoep"): volgens v. d. Tuuk (blz. 284): „naam van een rots, die naar de overlevering vroeger menschen opgeslokt zou hebben".

(49) Zooals al eerder opgemerkt is (zie noot 1), neemt men voor de waarzegging liefst een *haan*, omdat het mannelijke exemplaar meer „tondi" heeft, dan het vrouwelijke. En als de datoe dit voor zijn doel gewenscht vindt, bepaalt hij zelfs zijn voorkeur op een *jong* haantje, omdat bij een jong haantje de meeste kans bestaat, dat er geen ziekelijke afwijkingen e.d. zich voordoen, die een ongunstig omen zouden opleveren.
Zie ook v. d. Tuuk, ad „manoek" (blz. 418).

(50) „porsili". V. d. Tuuk: = „een beeld als plaatsvervanger van iemands lichaam, zooals gebruikelijk is bij het afwenden van een kwaal, die door een geest is verwekt".
Op dat beeld wordt dan de ziektekwaal of ev. andere gebreken van den patiënt door magische middelen overgebracht, waarna het beeld zoo spoedig mogelijk weggebracht wordt naar de

plaats waar de booze geesten worden vermoed zich op te houden.

(51) („Pormasan"): een gevlochten zak voor het bergen van rijst, als inhoudsmaat gelijkstaande met 12 „soloep": 1 „soloep" = 4 „bale" of „tangkar" (= de Mal. takar), welke laatstgenoemde maat ongeveer met een klein melkblikje gelijk staat; 4 soloep = 1 „soehat".
Het woord „pormasan" voor rijstzak moet de afleiding van het grondwoord „mas" ontleend hebben aan de „gouden" kleur van rijpe padi.

(52) Dat hier niet gerept wordt van de noodzakelijke vóórwerkzaamheid van den wichelaar: het bepalen van „den gunstigen dag" moet aan bekorting worden toegeschreven; deze steeds noodzakelijke vóórwerkzaamheid werd immers in de hieraan voorafgaande hoofdstukken reeds genoegzaam vermeld, en werd hier mitsdien als iets vanzelfsprekends kortheidshalve weggelaten. Voor het bepalen van den gunstigen dag wordt òf gebruik gemaakt van de „porhalaan": zie noot 18; danwel van „mormanoek di ampang", zie blz. 390 van Tijdschr. BB. 1915, in mijn artikeltje over de Permalimsekten.

(53) i.c. „bron", óók: „badplaats", bestaande meestal slechts uit een bamboe-(water)leiding of als zoodanig dienende uitgeholde aren-stammen.

(54) V. d. Tuuk: „een offerande bestaande meestal in één soloep gepelde rijst, één kippenei, één boengaboenga, één gedraaid betelblaadje, badja, olie, en drie geknipte betelbladen met hun toebehooren".

(55) Namelijk die van de voorvaderen, wier zegen voor het welslagen van den oogst op de van hen geërfde akkers ingeroepen wordt.

(56) Met „sombaon" (= de te aanbidden persoon) wordt aangeduid de oudste van de soemangot ni ompoe, d.i. van de geesten der voorvaderen (zie noot 37).

(57) V. d. Tuuk (blz. 326): „tegen het vuur aan gaar-gemaakt vleesch, dat fijn gehakt, en met Spaansche peper, zout en limoensap genuttigd wordt".

(58) V. d. Tuuk (blz. 290) = „salintoktok" (blz. 153): fijn gehakt rundvleesch, met bloed, Spaansche peper, limoensap en zout genuttigd".

(59) eig.: de lieden, die de poot-gaten maken; hier moet deze term echter, evenals in den aanvang van deze beschrijving, als een algemeene benaming worden opgevat voor allen, die aan de eerste bewerking van den drogen akker deelnemen, derhalve omvatten deze „pangordang" zoowel: de pootgatenmakers, als de werkelijke zaaiers en de lieden, die, na het gaten-maken en zaaien, de pootgaten weer dichten door aanvegen van aarde en mest, ev. als zoodanig dienstdoend vuil-afval.

(60) V. d. Tuuk (blz. 194): „bezem, waarmede men op een hauma de vuilnis over het gezaaide veegt, om te beletten, dat er de vogels bijkomen".

(61) In tegenstelling van vorengenoemde ingkajoe dengke; vgl. v. d. Tuuk, blz. 117: „ingkajoe godang = groente, in tegenoverstelling van ingkajoe, daar dit ook visch of vleesch beteekenen kan".

(62) V. d. Tuuk, blz. 15: = „sampak aek" (blz. 146); eigenlijke beteekenis = „met water werpen", euphemistische uitdr. voor: „oorlogsverklaring, bestaande in een getal tegelijk geloste schoten, die men in de nabijheid van den vijand laat hooren".

(63) („tawar") = „plant met witte bloesem en roode bloemknoppen", (v. d. Tuuk 237).

(64) V. d. Tuuk, blz. 388 (1e): „zeker boompje; de geelgroene ronde als een maizkorrel groote vruchten zweeten, als zij rijp zijn, van binnen steeds vocht uit"; (2e) naam van een bijzonder groote tolong-soort".

(65) („maremare"): v. d. Tuuk, blz. 420: „zekere moerasplant (varen), wier witte bladen bij feestelijke gelegenheden ter begroening dienen". Mij is als „maremare" slechts bekend de versiering gemaakt van jonge bladeren van den aren-palm, die daartoe opengevouwen en vlakgestreken worden (van het jonge blad zitten de beide helften op elkaar gekleefd).

(66) Ziehier een voorbeeld van het toeschrijven van magische kracht aan het gebezigde voorwerp. In het aanval- en afweermiddel gebruikt de Batak gaarne allerlei zaken, die „door den

bliksem getroffen" zijn, zich de vernietigende kracht van den bliksem overgebracht denkend op dat voorwerp. Dergelijke voorwerpen heeten dan ook „morbegoe" te zijn, in tegenstelling met voedingsmiddelen en geneesmiddelen, die men „mortondi" noemt.

(67) Ook voorwerpen, die op eenigerlei wijze gemaltraiteerd zijn, vertrapt, stukgehakt, doorboord, verroest, gesmolten of versleten, danwel afkomstig zijn van onder noodlottige omstandigheden gestorven menschen of dieren, zijn den tooverpriester welkom; waarbij de idee voorzit, dat de vijand of de geesten, tegen wie het toover- of afweermiddel aangewend wordt, eveneens vertrapt, stukgehakt, etc. zal worden.

(68) In de Borasnipati, de hagedis, die de Batak in drie soorten onderscheidt, n.l. boraspati-ni-tano = veldhagedis, horaspati-ni-hoeta = dorps(wal)hagedis, en boraspati-ni-roema = huishagedis, denkt de Batak zich belichaamd de Godheid der vruchtbaarheid; men vindt dan ook in vele streken, o.m. in Oeloean-Toba, (vgl. Het Toba-Bataksche Huis, blz. 14) op huizen en rijstschuren een hagedis gebeeldhouwd, nàást, of in de plaats van, de overigens meer gebruikte figuur van de vrouwenborsten, tot het „afroepen" van rijke oogsten en kinderzegen.

(69) Een andere natuurgod is Boroe Saniangnaga, die in de gestalte van een slang in rivieren zoude huizen, en als heerscheres van den stroom gedacht wordt zoowel een goeden, als een kwaden invloed op het lot der menschen te kunnen uitoefenen.

(70) Onder de Debata na Toloe moeten verstaan worden de drie goden: Batara Goeroe, Soripada en Mangalaboelan, de Bataksche Trimoerti; hiernaast noemt de Bataksche mythologie nog den Debata Moela Djadi (den „Schepper"), en Debata ni Asiasi (God van het medelijden); van laatstgenoemden heeft de Batak echter uiteraard niets te vreezen, ergo behoeven aan hen geen offers gebracht te worden.

(71) „badia", eig.: „tondi na badia" = de heilige geest. Een leeraar-tooverpriester als i.c. heeft immers evenals aanzienlijke Hoofden, dappere aanvoerders, rijk met kinderen gezegende lieden, en zoomeer, een sterker en rijker „tondi" dan de massa. Deze aangeboren of verworven superioriteit wordt ook met „sahala" aangeduid: vgl. noot 1 op blz. 360 Tijdschr. Binn. Best. 1914

in mijn artikeltje: „De Toba-Bataksche Grondrechtsbegrippen" en (noot 2) op blz. 188 van Tijdschr. B.B. 1916 in mijn artikeltje over „De Permalimsekten van Oeloean, Toba en Habinsaran".

(72) Zie v. d. Tuuk, blz. 258 ad „manindi".

(73) („disanti"): Vgl. v. d. Tuuk, blz. 142.

(74) De „hangende haan" wordt, nadat hem de keel is doorgesneden, eerst *uit*wendig geschouwd: of de snavel vol danwel leeg is; of de oogen open zijn, danwel met bloed gevuld; of de veeren glad liggen of rechtopstaan, enz.

(75) Ook de *in*wendige schouw is van belang voor het vernemen van gunstige of ongunstige omina: kleeft er bijv. bloed aan de lever, dan zullen er dooden vallen; en wel bij de eigen partij, als de lever links bebloed is; bij den vijand, als het bloed aan den rechterkant is. En zoo meer.

(76) V. d. Tuuk (blz. 377) = pormasan: vgl. noot 51.

(77) „Boroe na mora": (de rijke vrouw) is de Geest die het gemunt zou hebben op kraamvrouwen en zuigelingen; zij wordt gedacht te huizen in kloven en ravijnen.

(78) Behalve de natuurgeesten kent de Batak ook de astrologische geesten, aan wie de tijdindeeling te danken is; hier gaat het om de verdeeling in maanden (manen), elders om de verdeeling in telkens 7 dagen, ontleend aan de 7 planeten, die ook aan onze dagen de namen gegeven hebben(zon, maan, Mars, Mercurius, Jupiter, Venus en Saturnus). Vgl. ook: Legge, blz. 40: „.... de beschermgeest van dit jaar; den geest die de tiende maand bestuurt, en degenen die elken dag bewaken...." („De Godsdiensten van China, beschrijving van het Confucianisme en van het Taoisme", vert. d. C. Beets).

(79) V. d. Tuuk, blz. 14: „geldbedrag aan de verwanten eens gesneuvelden, door den aanlegger van de expeditie te betalen".

(80) V. d. Tuuk, blz. 375: parbaribaan = ½ binsang = 2 dollar.

(81) ampang = een groote mand, parmasan = een gevlochten rijstzak (12 soloep): vgl. noot 51.

(82) De hier genoemde drie functies worden straks breeder omschreven. Voor „partahi moesoe" geeft v. d. Tuuk, blz. 219:

„iemand die de mindere werkzaamheden die een expeditie voorafgaan, moet doen: als bijv. het vangen van de kip waaruit de datoe den toekomstigen uitslag moet afleiden".

(83) V. d. Tuuk, blz. 329: „pande-pande" (of: „pande hata") = een persoon die in het midden van de twistvoerende sprekers zit, om het einde van ieders redevoering, en het antwoord daarop aan te kondigen; zoo een persoon stelt men, om het tegen elkander schreeuwen van de disputanten te vermijden".

(84) Zie v. d. Tuuk, blz. 328: „pantang = een verbod, dat men nakomen moet, om iets te doen gelukken, als bijv. het niet eten van zekere spijzen, om een geneesmiddel van kracht te doen zijn; pantangan = een sopo in oorlogstijd, waar de datoe zit te wigchelen, en vele dingen niet mogen plaats hebben (van daar den naam)"; (verschillende pantang worden in dit hoofdstuk genoemd).

(85) „Gordang" is de groote trommel. Tot het volle orkest behooren nog 5 „tataganing", en als kleinste der trommels de „odap", verder 5 gongs („ogoeng"), die op elkaar afgestemd zijn, één waarvan „hesekhesek", heserheser", „hasarhasar") een barst hebben moet, en dan nog de klarinet („saroene").

(86) „poea" is eigenlijk (zie v. d. Tuuk, blz. 357): „de door zijn kunstig nest bekende vogel, die bij ons onder den Mal. naam „tămpoewa" bekend staat (fringilla planceus)".

(87) V. d. Tuuk, blz. 355: „poeroerpoeroer: meelkluitjes van de grootte van een geweerkogel, als ingrediënt van offeranden". Hier komt de symboliek met haar magische kracht (vgl. noot 22) weer tot uiting, immers: poeroer = hard gemaakte kleikluiten die met de sijor (slinger) tegen de rijstdiefjes worden geslingerd; vgl. ook het door V.d. Tuuk ad verbum „poeroer" aangehaalde spreekwoord: „'t is beter dat de kleikluiten de rijsthalmen neerslaan, dan dat de rijstdiefjes de rijst opeten"". Vgl. mede de hierboven gebezigde uitdrukking: „offerspijs niet door de geesten te omvatten", waarmede bedoeld wordt, dat de geesten wel het essentieele van de offerande, den geur mogen genieten, doch niet de geheele substantie mogen meenemen"; vgl. noot 13.

(88) V. d. Tuuk, blz. 52: „indahan nioebatan" = indahan na hinoenihan".

(89) V. d. Tuuk, blz. 54: „mangoeras" = iets zuiveren, heiligen, als bv. een wigchelarij om ze krachtig te maken" (Pangoerason is derhalve te vergelijken met wijwater).

(90) De Bataksche „gamelan", bestaande uit de instrumenten in noot 85 opgesomd.

(91) („balokbalok"): eig. = „grensscheiding", i.c. (zie v. d. Tuuk, blz. 377): „een kleed, dat de wigchelaar op de pattangan — (phonetisch geschreven) — vóór de andjap 2 (= ragaraga = gevlochten borden voor offerdoeleinden) uitgespreid houdt, om de geesten die den vijand toegedaan zijn, er van af te houden".

(92) De „tondi" (anima, levensziel) wordt geacht het menschelijke lichaam, ook anders dan door den dood, te kunnen verlaten.

(93) „partondion" = „tondi"; zooals „parsimangotan" (zie noot 37) = „simangot". (De „par....-an"- of „par....-on"-constructie dient om uit te drukken de collectiviteit, het geheel, het totaal; i.c. vgl. ons: „met uw *geheele* ziel").

(94) Zie v. d. Tuuk, blz. 352, verwijzende naar „sialtong" op blz. 24: „benaming van de grootste der 9 pauken, die, alleen geslagen, teeken van alarm is".

(95) V. d. Tuuk, blz. 267: „zich het hoofd bedekken, zooals de weduwe zeven dagen lang na den dood van haar man doet, brengende zij gedurende dat tijdsverloop iederen morgen spijzen naar zijn graf".

(96) a. („halang"): schuins ergens op doen rusten: v. d. Tuuk, blz. 76: „zooals men de pauken doet, wanneer men ze bespeelt; de „halangan gordang" = „de breede met bloemwerk beschilderde plank, die de bonggar 2 van buiten afsluit, en waarop men de pauken pleegt tegen aan te doen leunen" (vgl. „Het „Toba-Bataksche Huis").
b. („rambing ogoeng") v. d. Tuuk, blz. 439: „rambing" = rek, waaraan men bij een orkest de ogungs ophangt, bestaande meestal uit twee in den grond gestokene stokken, waarover een rijststamper wordt geplaatst".

(97) („sintoea") (de ouden): „iemand, die bij een vergadering meetelt doordat zijn jaren vergevorderd zijn", (v. d. Tuuk, blz. 279).

(98) Om hem voorts te vernietigen.

(99) „manoek lahi bini" = een roode en witte kip: v. d. Tuuk, blz. 397, ad „bini".

(100) („marmangmang") v. d. Tuuk, blz. 415: „een droom afwachten om zich daarnaar bij hetgeen men doen zal, te regelen". De Batak legt daartoe bij het slapen zijn hoofd neer op een houten, met rood en wit snijwerk versierd „kussen", dat in het midden voorzien is van een vakje, waarin toovermiddelen gedaan worden.

(101) („martondoeng"): zie v. d. Tuuk, blz. 244; vgl. ook: „tondoeng parepare", pag. 210 H.schr. (4e hoofdstuk): en „partondoengan", pag. 230 H.schr. (14e hoofdstuk).

(102) Door welke handeling het Hoofd aan zijn krijgslieden van zijn „sahala" (zie noot 71) mededeelt, aan hen als het ware den „zegen" geeft.

(103) Wederom een woordspeling: „palias" gebezigd als de naam van het voedsel, dat men op een expeditie meeneemt (v. d. Tuuk, blz. 333) en: palias! = het zij ver!: „palias, so ra hona!" = ver zij (de kogel), moge hij niet geraakt worden!"

(104) d.w.z. kreten als: „palias so ra hona!" in de vorige noot genoemd; of: „Horas ma hita!" — „Dat het ons wèl ga!" e.d. meer, gericht op het welslagen der expeditie.

(105) Een Bataksche veldslag werd als gewonnen beschouwd, zoodra aan den kant van den vijand er ook maar één man gesneuveld was.

(106) („dihoeroeng"): v. d. Tuuk, blz. 101: = „iem. in huis opgesloten houden, iem. waarschuwen om de plaats niet te verlaten, omdat hij bv. deelnemen moet aan een op handen zijnd feest".

(107) Vgl. ook mijn beschrijving (van) „Het Toba-Bataksche Huis".

(108) („sanggesangge"); v. d. Tuuk, blz. 140: 1. zekere citroengeurige grassoort; 2. de jonge spruiten, die naast de suikerrietstokken staan.
Sanggesangge, door v. d. Tuuk ad 1. bedoeld is het bekende sereh-gras.

(109) („bangoenbangoen"); v. d. Tuuk, blz. 365: zekere groente (die als geneesmiddel te eten gegeven wordt aan een vrouw, die pas uit het kraambed is opgestaan).

(110) („piso"). Vgl. noot 133.

(111) Reconstructie: De hoelahoela (c.s.) van den bouwheer (dat zijn dus zijn schoonvader c.s.) geven elk aan den bouwheer 1 $; de bouwheer geeft aan elk van zijn „ianakkon" (dat is: aan zijn schoonzoon c.s.) een oelos; en de laatsten geven elk aan hùn „hoela 2" (d.i. aan den bouwheer) 1 $ als tegengeschenk.

(112) („anang"): iets zuur maken met verzuurde palmwijn (toeak) of citroen.
(„polong"); (v. d. Tuuk): = zuurdeesem, bestaande in gekookte rijst met visch, en een weinig zout, die men in een bamboekoker laat verzuren.

(113) (geluksmeel) een bepaalde meelspijs; aan het in deze combinatie gebruikte woord: „goergoer" moet de beteekenis gegeven worden van: „toenemen", n.l. van geluk en rijkdom, het geheel dus een symbolische benaming (vgl. noot 11).

(114) („gondang dalan"): Men zou dit de „marsch-gondang" kunnen noemen; daarnaast heeft men dan de „welkomst-gondang", de „afscheids-gondang", „verzoenings-gondang", en nog vele andere. Vgl. de „genderang perang", de „genderang kembali" en de „genderang kesoekaan" in Hikajat Amir Hamzah, Niemann I, blzz. 200, 195, 168.

(115) (Datoe Rangga ni Adji"): v. d. Tuuk (blz. 432) geeft voor „rangga": „naam van een geest, die droogte verwekt, en tengevolge daarvan hongersnood". „Adji" = toovermiddel.

(116) (Datoe sorsor di Bale"). Voor „sorsor" geeft v. d. Tuuk (blz. 163): „bij ongeluk geschieden; zonder dat men verwacht, geschieden; het ongeluk hebben iets te doen, bij ongeluk iets doen".
„bale" = het *Mal.* „balai" (v. d. Tuuk, blz. 379) = het Bat. „sopo", (rijstschuur) tevens vergaderplaats.

(117) („Datoe Rindang di Baho"): „Rindang": v. d. Tuuk, blz. 450: een parasietplant.
„Baho" = het Mal. „bako 2": een rhizophoor (mangrove). Rindang di Baho dus = „Rhizophoren-Parasiet".

(118) „(mombang na djagar"): een uit idjoek (vezel van den arenpalm) gemaakte, met zand opgevulde haan, die in het huis — hier op de offerplaats — aan een bamboestaak opgehangen wordt.

(119) De „hariara" (banjaanboom), een soort ficus, is voor de Bataks, wat de waringin is voor de Javanen: de boom bij uitstek voor beschaduwing van heilige plaatsen, pleinen, markten, enz.

(120) („Poelo Morsa"): v. d. Tuuk (blz. 424): Morsa = „Sumatra = het eiland der stervelingen".

(121) („pidong ramboe"): volgens v. d. Tuuk (blz. 439) (III) is „ramboe" de naam van een Attingano-soort.

(122) („hobahoba"): v. d. Tuuk, blz. 84: „een kleedingstuk, dat men zich zóó omdoet, dat de strooken zich midden op de borst kruisen".

(123) V. d. Tuuk, blz. 367: „iem. die door een geest bezocht, en daarom (bij kwalen enz.) geraadpleegd wordt".

(124) („Datoe Panoesoer"): v. d. Tuuk, blz. 185: („Een volleerde datoe, die zelfs door datu's geraadpleegd wordt") = „die bekwaam is in het in practijk brengen van de wigchelarij".

(125) („oelos ragidoep"): de „radja" onder de oelos.

(126) „anak nihajoe": malaiisme (kajoe) instede van „haoe".

(127) („boeloeng langge"): „Een soort van Caladium, wier bol oneetbaar is, en wier bladen gebezigd worden om er uit te drinken of te eten" (v. d. Tuuk, blz. 465).

(128) V. d. Tuuk (blz. 142) „santi" = „eene offerande, bestaande meestal in één soloep gepelde rijst, enz. . . . ." en „mananti" = aan iets gepelde rijst offeren als aan een te vallen boom tegen wiens stam men eenige rijstkorrels knipt".

(129) Weer een woordspeling: vergelijk de uitdrukking: „papoerpoer sapata" = een vervloeking „doen uitvliegen", een symbolische handeling, waarbij iemand, die denkt dat hij onder een vervloeking staat, als tegenactie met behulp van den wichelaar, zijn vloek op een zwaluw legt en deze daarmede wegvliegen laat.

(130) Het gebruik van een roode en een witte krans ontmoetten wij reeds eerder, zie blz. 408, verder komt in deze beschrijvingen voor: een roode en witte kip: zie blz. 417, 418 en noot 99, en: wit en rood houtsnijwerk: ziet noot 100. Bekend is ook de van roode en witte strengen katoen gevlochten hoofddoek van de porbaringin; en de rood en witte kleeding, de witte offerkip en

de roode offergeit van de Parsiakbagisekte: zie blz. 192 van Tijdschr. Binn. Best. 1915 in mijn artikeltje over de Permalimsekten. Voor de combinatie van deze beide kleuren zie ook Legge: „Confucianisme en Taoisme", blz. 66: „. . . met stieren . . . . een hagelwitte . . . . die grooten Tsjaoe is toegedacht; een roode dien men wijden zal aan heel ons vroeger vorstental".

(131) („pege saoer"): Vgl. „dengke saoer": noot 112 en v. d. Tuuk, blz. 136 j° 148.

(132) „na morbadjoe": zij, die (*nog*) een baadje dragen, om haar boezem te bedekken; en dat zijn dan: 1e. de ongehuwde meisjes, 2e. de gehuwde vrouwen, zoolang ze nog geen zuigelingen hebben.

(133) Vgl. v. d. Tuuk, blz. 135: „hata saoet" j° „manaoethon", „de complimenten die een gastheer aan de gasten maakt, zeggende dat het maal niet veel te beduiden had, en dat zij zulks voor lief moeten nemen".

(134) („Roboe"): gebods- en verbodsvoorschriften.

(135) („manoela") = „als bewijs van schuld een slagtbeest aan zijn tegenpartij in een geding betalen; panoela = het bedrag van vleesch, of wel een maal, dat de verliezende partij nog boven de boete (dangdang) aan de overwinnende te betalen heeft; welk maal de beide partijen met de regtsprekenden gewoon zijn te deelen". (V. d. Tuuk, blz. 275). — En bij gelegenheid hiervan moet de verliezende partij dan óók de gondang laten spelen, waarbij dan weer speciale dansen van boetedoening en verzoening uitgevoerd worden; (zooals vertaler zelf meermalen nog meemaakte in de jaren 1914—1917).

(136) Het schijnt, dat de man van Nai Pospos, (of van elders?) die dit Hoofdstukje aan den Batakschen (?) opschriftsteller heeft voorgedragen, zelf terzake van het hier behandelde onderwerp slecht op de hoogte geweest is. Vooral blijkt dit uit het foutieve gebruik van het woordje „saem" in de combinatie „saem sitasita", welke woorden n.l. een tegenovergestelde beteekenis hebben; een „saem" wordt n.l. aangewend in gevallen van ziekte of in andere noodlottige gevallen, tot *afweer* (dus *repressief*), terwijl van een „sitasita" gebruik gemaakt wordt, wanneer er nog niets ernstigs aan de hand is, ter *voorkoming* van een noodlottige wending (dus *preventief*).

Ook van der Tuuk geeft voor saem (blz. 136): „een middel tegen den invloed van een *ongunstig* omen, of een kwalenverwekkenden geest"; terwijl hij voor sita (blz. 172) geeft: „(Sanscr. tjitta): blijdschap zonder reden; naam aan een feest gegeven, dat zonder eenige reden wordt gevierd".

(137) „Oensim" = de *wilde* banaan, de vruchten waarvan niet gegeten worden, en is economisch dus niet van belang, al wordt in sommige cultuur-arme streken bij gebrek aan beter materiaal het blad wel gebruikt bijwijze van sigaretten-papier.

(138) („parsantabianna"): Dit woord werd eerder vertaald met: „huldegift". (Zie blz. 422). In casu moet aan dit woord de beteekenis worden toegekend van het Maleisch „persembah(an)" = een eerbiedig aangeboden geschenk (mempersembahkan = een mededeeling of geschenk van een sembah vergezeld doen gaan, iets eerbiedig mededeelen of schenken), een huldegift, waarvoor in het Bataksch ook „somba" gebezigd wordt.

(139) („oepaoepa"): Eigenlijk = „belooning". (Vgl. noot 3).

(140) („Mombang"): v. d. Tuuk, blz. 424: „in den vorm van een schotel gevlochten bladen, doende men de uiteinden franjegewijs van den rand afhangen, dienende om er offeranden enz. op te leggen". Deze schotel wordt, met de offerspijzen er in, boven op een bamboestaak geplaatst, die daartoe aan den top gespleten en uitgebogen wordt.

(141) („pisang"): Malaiïsme: de wilde banaan noemt men in het Bataksch „oensim" (zie noot 137), de tamme banaan: „gaol".

(142) die dan als plaatsvervanger optreden moet.

(143) („tè") = Mal. „tahi".

(144) Tot dit doel moesten dus de jonge andoelpak-stammetjes dienen, eerder genoemd.

(145) („sagoesagoe"): een soort van rijstkoekje.

(146) („timpa"): eveneens een soort van rijstkoekje: v. d. Tuuk, blz. 259: „(twee) als een Spaansche mat groote platte meelkoekjes als onder de offeranden gebezigd worden".

(147) Met „ende" wordt hier bedoeld het „vers", waarmede de „plaatsvervanger" het huis uitgezet wordt.

(148) Corrupte tekst; in verband met het in de vorige noot en noot 50 medegedeelde moet hier bedoeld zijn het wegjagen van de geesten; „morsisiksisik" = een onomatopee, overeenkomende met ons „sissen".

(149) Een symbolische handeling.

(150) Met de boodschap n.l. dat hij maar naar de kwade geesten zich begeven moet.

(151) „sipaimbar": een uit aarde vervaardigd beeld, dat men in geval van ziekte, enz. als plaatsvervanger stelt; dus in aard en wezen gelijk aan de in het vorige hoofdstuk behandelde porsili; de paimbar wordt echter, zooals uit het ondervolgende zal blijken, ook voor andere dan menschelijke wezens aangewend.

(152) Wat een abnormaal iets, derhalve een slecht teeken is.

(153) Lapsus voor marsahe, vgl. het volgende.

(154) („tabartabar"): een struik, met de bladeren waarvan men de geesten uit het dorp verdrijft, door met die bladeren tegen de wanden van het huis te slaan (vgl. Warneck).

(155) („sisangkil"): van der Tuuk (blz. 139): „die zeer vaak als ingrediënt in behoedmiddelen gebezigd wordt".

(156) („sipilit"): een laag gewas, dat op graven groeit; V. d. Tuuk (blz. 349): papilithon = „een andere richting doen nemen" (magische kracht van het woord?).

(157) („sipalis"): wellicht óók om de symboliek van het woord? Immers: mamalis oedan = den regen door tooverij verjagen. (V. d. Tuuk, blz. 333, geeft geen naam op).

(158) („Sibabolhas"): soort van plant en symbolieke beteekenis onbekend.

(159) („langge"): soort van Caladium, wier bol oneetbaar is, en wier bladeren gebezigd worden om er uit te drinken, of te eten.

(160) („sihoek"; „siling"): beide een soort moerasplant.

(161) („bira"): „zekere Caladiumsoort met reusachtig groote bladen, en een bol die genuttigd wordt" (v. d. Tuuk blz. 399).

(162) („pagar"): v. d. Tuuk (blz. 321): „een behoedmiddel"; „porpagaran" = „een houten beeld, dat men midden op de

halangan gordang plaatst, in tijd van oorlog zet men het een bord (waarin een behoedmiddel) op het hoofd, terwijl men het tevens een mes in de regter-, en een lans in de linkerhand te houden geeft".

De „pagar" is een ander soort afweer- en voorbehoedmiddel dan de porsili, saem, sitasita en sipaimbar. De „pagar" wordt niet in een „plaatsvervanger" er op uitgestuurd, maar krijgt een plaats in of voor het huis van dengeen, die zich er door wil beschermen tegen allerhand kwade invloeden, waartegen alle andere middelen falen.

(163) bijv. ter bestrijding van epidemieën.

(164) zwartsel, om er de figuren mee te teekenen.

(165) („oelos ragidoep"): Deze oelos geldt als het beste en mooiste, althans het voornaamste weefsel.

(166) („simarindjam"): Deze oelos is er een, waarvan de zoom („sisi") uit een andere streek „geleend" is (indjam = leenen). (V. d. Tuuk geeft in zijn Bijvoegsel op blz. 508 voor „marindjam" slechts de beteekenis op van: „valsch haar").

(167) („handjar"): v. d. Tuuk, blz. 69 = „de als hoepels om de steel der lanzen geslagene messing-banden.

(168) V. d. Tuuk, blz. 229, verwijst naar „tawar" (blz. 237); pisang sitabar moet men mogelijk naar analogie verklaren van het door van der Tuuk vermelde „tano tabar" = „grond, waarop men volgens de omina in den strijd niets te vreezen heeft".

(169) („radja"): (v. d. Tuuk, blz. 434): „een streep of lijn, als die welke op de amuletten voorkomen"; mangaradja = „figuren of streepen teekenen op iets, als b.v. de figuren die betrekking hebben op iets, als bijv. de figuren die betrekking hebben op de wigchelkunst".

(170) („toempaksala"). Van der Tuuk (blz. 273): „zekere figuur in de wigchelkunst gebruikelijk".

(171) („matoga"): een vierkant, waarin een scheefliggend kleiner vierkant, de „bindoematogoe". Waarschijnlijk een symbolische benaming: toga 2 = iets, waarop men zich verlaat; manogai: iemand geruststellen, zekerheid schenken (v. d. Tuuk, blz. 239).

(172) („pinarpoejoean"): V. d. Tuuk verwijst op blz. 354 (onder „poejoe") voor de hier gebezigde term naar „pinorsihora" (blz. 168); sihora: naam van het klinkerteeken x; pinorsihora = in de gedaante zijn van gemeld letterteeken; de gedaante van een kruis hebben".

(173) („diparsomahon"): Van der Tuuk geeft onder „soma" III: „morsoma = mortangiang; morsomahon (diporsomahon) = manangiangkon"; vgl. noot 138.

(174) (T.r.: lagelogin), „loging": v. d. Tuuk, blz. 475: zekere lange breedbladige rietsoort, die tot allerlei vlechtwerk dient.

(175) („Tongontongon"): „Kamfer-taal" voor „raoet" (mes): v. d. Tuuk, blz. 240.

(176) („namora"): Dit woord wordt gebezigd om aan te duiden: de echtgenoote (van het Hoofd), voorts ook om aan te duiden „de notabelen" (mora = rijk); in verband waarmede deze term te vergelijken is met het Maleische „orang kaja"; en tenslotte (zie ook v. d. Tuuk, blz. 424): = „de bewoners van een hoeta, die van een andere marga zijn als die waartoe de radja behoort; het opperhoofd van die bewoners".

(177) („sahadathon"): van het Arabisch(-Maleisch): sjaḥadat.

(178) Vgl. v. d. Tuuk, blz. 230, onder „tampoek": „panampoehi = het wigchelen met een citroen, waarvan men de tampoek en de porboengaan afsnijdt, terwijl het vallen van het afgesnedene op een, van een de acht cardinaalpunten van het compas voorstellende figuur voorziene, rijstwan verschillende omina aangeeft"; „tampoek" vertaalt v. d. Tuuk met: „het kroontje of den knop waaraan de vrucht aan den tak zit", „parboengaan" met: „'t tegenovergestelde van „tampoek", de kant namentlijk van een vrucht, die de tegenovergestelde is van die waar 't kroontje zit".

(179) („oente toeboe"): Hiermede wordt bedoeld, dat de citroen een omen heeft uitgebracht, dat op vruchtbaarheid wijst, (toeboe = groei, ontstaan, geboren worden), resp. op succes.

(180) V. d. Tuuk, blz. 190: „soeroeng" = „uitroeping waarmede men een pangoeloebalang aanzet, zijn vernielende kracht den vijand te laten gevoelen". — In dit verband zal ook gemelde handeling van het in stukjes snijden als symbolische handeling gezien moeten worden.

(181) V. d. Tuuk, blz. 354: „poepoek ni pagar" = „de inhoud of wel de ingrediënten, waaruit een amulet of pagar bestaat".

(182) Zie noot 181: Ook hier weer een symbolische handeling.

(183) Deze houder bestaat uit een bamboepaal, die aan het boveneind gespleten en korf-vormig afgewerkt wordt, om er het voorbehoedmiddel in te plaatsen.

(184) („hatoenggal"): een struik met roode bladeren.

(185) („silindjoeang"): struik met mooie roode blaadjes.

(186) Zie v. d. Tuuk, blz. 191.

EEN MALEISCHE AFSCHEIDSBRIEF VAN RAFFLES

IN TEKST EN VERTALING MEDEGEDEELD

DOOR

Dr. PH. S. VAN RONKEL.

(met twee photo's.)

Zooals in onzen supplement-catalogus der Maleische handschriften, in het bezit van het Kon. Instituut (zie deze *Bijdragen*, in dit deel) werd medegedeeld, bevindt zich in die verzameling een aantal (52) brieven van landvoogden, gedurende een kwart-eeuw, gericht aan den Panembahan, later Soeltan, van Soemenep op Madoera. Den inhoud der brieven vindt men kortelijk weergegeven bij No. CXLIX Ze zijn gecalligrapheerd op papier van groot formaat, en met fraaie randen versierd.

De indeeling is de ouderwetsche, thans geheel vergetene, n.l. eerst de *kepala soerat*, meestal de Arabische woorden *ḳauloehoe al-ḥaḳḳ* d.i. Zijn woord is de waarheid; dan de *tjap*, d.i. zegel; daarna de *poedji-poedjian* bevattende lof aan Allah en bede om goed terecht komen van den brief, met adresseering en vele strijkages. Dan volgt de eigenlijke inhoud, de *isi soerat* of *badan soerat*, ingeleid door het Arabische woord *waba'dahoe* en de Maleische vertaling *kemoedian dari pada itoe*. Het slot is, meestal voorafgegaan door eene lofprijzing van Allah, de dateering. Uit een oogpunt van calligraphie of versiering verdient de brief van den Luitenant-Gouverneur-Generaal Sir Thomas Stamford Raffles zeker geen publicatie; het papier van 56 x 48 c.M. is verdeeld in drie gedeelten: bovenaan het Engelsche wapen met spreuk, smakeloos van afbeelding en niet mooi van kleur, links, 40 x 23 c.M., de Maleische vertaling van den rechtsstaanden Engelschen tekst, eveneens 40 x 23 c. M. Deze is voor een deel door vochtigheid bedorven en dikwijls moeilijk te lezen, op enkele plaatsen zelfs niet te ontcijferen. De heer J. H. Maronier, die zich veel moeite getroost voor de belangen van het Instituut, mocht er in slagen bijna alles van den verbleekten, soms uitgewischten, Engelschen tekst te

lezen; gaarne betuig ik hem mijnen dank. Met behulp van ultraviolette stralen zouden de onleesbare woorden misschien aan den dag komen, maar het geldt hier geen palimpsest of klassieken tekst, zoodat ons die werkwijze niet de moeite en kosten waard scheen.

De taal is gewild-ouderwetsch, niet vrij van Batavianismen en enkele Javaansche woorden, zeker niet absoluut klaar, en is voor den geadresseerde waarschijnlijk niet geheel begrijpelijk geweest.

Transscriptie.

Waraḳat al-ichlaṣ va toeḥfat al adjnās jang keloear daripada foeāt (l. foeād) az-zakijjah dengan soetji poetih hati jang tiada berhingga dan bermasa ʿalā 'd-dawām iaitoe daripada kita Seri Padoeka Litnan Goepernoer jang ada mempoenjaī parèntah dan kebesaran didalam negeri Batawi serta dengan segala daïrah ta'alloeḳnja negeri poelau Djawa sekeliannja daripada djalan menolongi pada segala radja-radja jang besar-besar dan membaïki daripada barang sesoeatoe ḥāl-aḥwāl soekar sakitnja maka jang demikian apa jang telah terboeat olèh kita daripada soeatoe aḥwāl kepada segala radja-radja melainkan pekerdjaan radja mahabesar negeri Inggeris jang maha moelia kekal selama-lamanja tiadalah terobah lagi selagi ada perédaran matahari dan boelan maka jang demikian barang disampaikan toehan seroe ʿālam apalah kiranja kehadapan medjelis toean Panembahan Pangèran Nata koesoema memerèntah negeri Soemeneb dengan limpah maʿmoernja serta ʿarif bidjaksana daripada melakoekan tadbirnja jang lemah lemboet diatas sekalian ṣaḥabat handainja ḳarīb wa'l baʿid.

Wabaʿdahoe kemoendian daripada itoe maka adalah kita menjatakan daripada ḥal perdjandjian chabarnja jang telah diboeat antara negeri Inggeris dengan negeri Holandah itoe jang kita beharoe terima chabar jang demikian itoe serta dengan hāl-ahwāl satoe per satoe atoeran semoeanja maka beharoe radja mahabesar negeri Inggeris jang mahamoelia hendak menoendjoekkan satoe tanda jang bolèh kekal daripadanja ada ṣaḥabat beraṣaḥābat dan banjak tjintanja kepada toeroenannja radja Holandah istimèwa poelak kepada orang negeri Holandah maka dari ḥāl itoe baharoe radja mahabesar negeri Inggris jang mahamoelia telah berdjandji sanggoeb didalam soerat perdjandjian itoe jang ia maoe serahkan kembali kepada Holandah apa-apa negeri boeldān timoer semoeanja dahoeloe ia poenja ketika

[illegible]

lagi maoe dimoelaï perang jang baharoe telah ini maka dengan atoeran itoe negeri poelau Djawa dan Madoera nanti poelang kembali kepada Holandah iaitoe ketika ḥāl-aḥwāl di Europah ada soedah jang bolèh Holandah sanggoeb bolèh dia terima daripada tangannja jang pegang sekarang tetapi bolèh senang toean Panembahan poenja hatī dari karena koepernement Holandah di Europah telah memboeatkan soeatoe akti jang keterangan akan ditetapkan sekalian peratoeran jang telah dikerdjakan olèh koepernement Inggeris didalam tanah Djawa dan Madoera maka dari itoe maski ada ganti jang memegang perèntah Djawa tiadalah kira-kira nanti djadi ada berkesoedahan peratoeran jang besar *dan lagi* ta' dapat tida toean Panembahan tahoe berapa baik Inggeris dengan Holandah ada ṣaḥābat-bersaḥābat serta banjak tjintanja satoe sama lain dan djikalau dengan tanda itoe jang diberi olèh Holanda akan dia hendak menerima dan mengingati apa-apa diperboeat koepernement Inggeris selang koeasa tanah ditanah Djawa terada bolèh tiada dikirakan lain dari tentoe nanti mèmang ditaroeh kepertjajaän serta dipeliharakan dengan sebetoelnja kepada kaoem toean Panembahan olèh dipertoean Holandah jang nanti ada koeasa di Djawa *Sjahadan* daripada itoe hal patoetnja ḳaoem toean Panembahan dipeliharakan serta dia menoendjoekkan hati jang moerah jaitoe olèh siapa-siapa jang ada kepala koeasa ditanah Djawa baik Inggeris baik Holandah maka berapa kali telah termengakoe (*sic*) dari itoe barangkali djadi terada oesah kita bilang lagi jang demikian itoe tetapi djikalau ingat ketika jang kelihataanja Inggeris nanti djaoeh dari orang Djawa dan orang Madoera baiklah goepernement Ingeris menjatakan lagi sekali jang terseboet itoe *dan lagi* tatkala masih pengharapan jang Bonaparte dengan orang Pransis koeasa bolèh paling lebih kita ada tahoe jang ketika itoe ada djoega jang poenja hati boesoek kepada negeri Holandah serta dengan ia koeat mentjelakan kepada kaoem toean Panembahan sabab perboeatkan sanak saudaranja toean Panembahan tatkala Inggeris datang naik tetapi itoe orang jang demikian itoe terada pikir jang toen Panembahan dengan membantoe kepada Inggeris tiada melawan pada koeasa didalam negeri jang betoel melainkan hendakija goepernoer djenral Lord Minto akandia mengeloearkan dan memboeatkan dari boeldān timoer ini orang Pransis jang telah merampas koeasa di Djawa maka sabab itoe ia menjoeroeh pekoempoelan orang perang datang poekoel tanah Djawa serta ia sendiri toeroet akan soepaja sekalian orang jang hati baik kepada kesoedahannja lama sebelomnja Pransis bolèh datang goempoel (*sic*)

dimana ada bandèra Inggeris *dan lagi* perboeatannja sanak saudaranja toean Panembahan ketika datang Inggeris itoe terada nanti loepa selama-lamanja iaitoe begimana banjak tolongannja akan menjampaikan oentoeng pada perboeatannja di Europa jang terlebih besar dengan negeri Holandah soedah didirikan serta menetapkan kembali negeri serta soedah berdamai dan kesenangan didalam doenia *dan lagi* kapan kita ingat dari pada ḥaḳ Inggeris sekarang soedah ada ditanah Djawa dan Madoera lebih empat tahoen serta ia bertjampoer tinggal dekat sama-sama anak negeri toe dengan ṣaḥabāt-bersaḥābat maka djikalau diingat lagi dari ketika Inggeris lepas daripada negeri Djawa dan Madoera serta soedah ada djaoeh terada bolèh tiada kita amat banjak sajang *dan lagi* daripada hal kelakoean orang Madoera dan Soemenep besar ketjil sekaliannja jang amat baik serta ia selama-lamanja telah menerina dan menjampaikan dengan sebenar-benarnja apa-apa maḳṣoet koepernement Inggeris jang telah laloe maka dari itoe terada bolèh tiada kita terlaloe soeka dan tjinta kepadanja karena baik sekali hatinja dan lagi daripada hati koepernement Inggeris jang telah mendjalankan peratoeran jang terseboet itoe nanti toean Panembahan dapat merasa dengan sebetoelnja iaitoe begimana rasanja kita sendiri dan lagi daripada ḥāl ʿakal besar koepernement Inggeris ia maoe tjari ketetapan sekalian negeri serta berdamaian dan kesenangan antara sekalian orang maka toean Panembahan tentoe bolèh melihat jeng perboeatan kita ada dengan peringatan dan pikiran hati jang ʿadil dan kasihan dan lagi daripada ḥāl tjerai Inggeris dengan orang Djawa dan Madoera jang nanti badè dibelakang kali djadi lebih sekali sajang kita sendiri tetapi maski begimana-begimana ʿakal peratoeran persèntah koepernement Holandah dibelakang kali kita harap dari kelakoean ʿilmoe dan segala kebisaän pengetahoean toean Panembahan terada nanti dilarangkan atau mengoerangkan melainkan depeliharakan dan ia mendjalankan djoega selamalamanja adapoen kebisaän dan pengertian toean Panembahan ada lebih masjhoer maka selama-lamanja kita nanti banjak soeka bertikam-tikam soerat dengan toean Panembahan atas perkara-perkara ʿilmoe-ʿilmoe terada dengan kita hendakkan harta mekainkan dengan boeka hati seperti antara orang barsama-sama pangkat dan lagi daripada ḥāl keperèntahan toean Panembahan atas pekerdjaän negeri jang dibawah djaga dan peliharanja iaitoe dengan kedjalanan jang tiada baikan soekar sakit pada orang ketjil melainkan lambas (*sic*) sadja lagi toeloes dan ʿadil serta sabab itoe negeri soedah djadi baik dan anak negeri semoeanja djadi lebih senang maka dari itoe taʾ dapat

tiada ini sekarang kita mengatakan kepada toean Panembahan jang koepernement Inggeris ada habis soeka dengan sempoerna tiada tambahi lagi melainkan ini kita berkirim sedikit barang akan tanda daripada soekatjita hati kita kepada toean Panembahan maka barang itoe ada terseboet didalam sepotong soerat jang bersama-sama warakat ini dan tiada dengan sepertinja tetapi kita harap djoega jang toean Panembahan nanti terima dengan soekahati adanja terboeat warakat ini di Batawi kepada hidjrat 1235 lima belas boelan Dzoelhidjdjah.

Vertaling.

Eene vertaling van den soms gewild-fraaien, soms vrij duisteren, tekst der missive kan niet letterlijk zijn; de bedoeling is, bijna woordelijk, de volgende:

Brief van oprechtheid en uitgezocht geschenk voortkomende uit een zuiver hart en blank gemoed dat geen grenzen van tijd kent, herkomstig van ons den Luitenant-Gouverneur-Generaal, die het bestuur voert en de hoogheid bezit te Batavia en alle onderdanige landen van Java, en dat wel langs de wegen van onderlinge vriendschap, van hulpe aan alle voorname vorsten, en behartiging van aller belangen bij moeilijkheden der onderdanen. Zoo is alles wat wij aan de vorsten gedaan hebben niets anders dan het werk van Z.M. den Engelschen koning, hetwelk nimmer moge anders worden, zoolang er is rondwenteling van zon en maan. Moge de Heer aller werelden dezen brief doen toekomen aan den Panembahan Pangèran Nâtâkoesoemâ die het welvarende land Semenep regeert met mildheid en wijsheid ten aanzien van zijne gezagsuitoefening, vol zachtheid en teederheid over al zijne vrienden, verre en dichtbijzijnde.

Wijders maken wij U bekend met het naar geruchte gesloten verdrag tusschen Engeland en Nederland, waarvan ons kort geleden tijding gewerd, benevens alle onderdeelen en regelingen er van, n.l. dat Z.M. de Engelsche koning een blijvend teeken zijner wederzijdsche vriendschap wil geven, tevens van zijne toegenegenheid voor de nakomelingen van Hollands koning en vooral voor het Hollandsche volk. Zoo heeft dan Z.M. beloofd en op zich genomen in een verdrag-brief dat hij alle oostelijke landen die Nederland vroeger bezat, n.l. toen de laatste oorlog zoude beginnen, wil teruggeven. Aldus zullen Java en Madoera terugkeeren tot Holland, n.l. als de

toestanden in Europa zoo zijn dat dit land kan erkennen die gewesten te ontvangen uit de handen van den tegenwoordigen bezitter. Maar Uw hart kan gerust zijn, aangezien het Hollandsch bewind in Europa eene acte heeft opgesteld waarin allen alle door het Engelsche gouvernement in Java en Madoera getroffen maatregelen worden bekrachtigd. Welnu dan, ook al is er bestuurswisseling in Java, nimmer zal er, naar alle waarschijnlijkheid, een einde komen aan de hoogste bestuursregelingen. Ongetwijfeld weet U hoeveel onderlinge vriendschap en toegenegenheid de Engelschen en Hollanders hebben. Indien, met de door de Hollanders gegeven bewijzen, zij willen aanvaarden en zich herinneren al wat het Engelsche bestuur tijdens zijn bewind over Java heeft verricht, zullen zij zeker niet anders gezind zijn, en natuurlijk volle vertrouwen en belangstelling betoonen aan Uw familie, straks na hare bestuursaanvaarding over Java. Zoo is het dan gepast te achten dat Uw familie wordt ontzien, en dat allen die de macht uitoefenen in Java, zoowel Engelschen als Hollanders, milde gezindheid aan den dag leggen. Tal van malen is zulks erkend, zoodat het wel niet noodig zal zijn het nog eens te zeggen, doch wanneer men denkt aan den tijd dat de Engelschen ver uit het gezicht zijn der bewoners van Java en Madoera, is het goed dat het Engelsche goevernement nog eens duidelijk uitspreke wat boven vermeld is.

Wijders: Toen er nog gehoopt werd dat Bonaparte en de Fransche macht de overhand zouden verkrijgen, wisten wij dat er waren wier hart slecht gezind was tegen de Hollanders, en Uwe familie beschuldigden wegens hare houding toen de Engelschen aan het bewind kwamen. Maar zulke lieden bedachten niet dat U, met Uwe hulp aan de Engelschen, de werkelijke inheemsche macht niet weerstreefde. De eenige bedoeling van den Gouverneur-Generaal Lord Minto is: te verwijderen uit deze landen van het Oosten de Franschen, die zich de macht in Java toegeëigend hebben. Uit dien hoofde heeft hij soldaten gerequireerd om Java te bezetten, terwijl hij zelf zal mededoen, opdat allen die van goeden wille zijn tot het einde toe, zoolang de Franschen er nog niet zijn, zich verzamelen waar de Engelsche vlag zich bevindt. De gedragingen van Uwe verwanten, toen de Engelschen kwamen, zullen zij nooit vergeten; hoe veel was hun hulp bij het hun doen geworden van groot voordeel bij hunne daden in Europa, terwijl thans Nederland wordt hersteld en weêr opgericht en wederom bevestigd, en er weder vrede en rust is in de wereld. Wanneer wij ons de gezagsuitoefening der Engelschen in

Java en Madoera herinneren van meer dan vier jaren, terwijl zij in wederkeerige vriendschap steeds met de inheemschen omgingen, en wij daarbij bedenken dat weldra de Engelschen Java en Madoera zullen verlaten, dan kan het niets anders of wij zijn vol gehechtheid. Wat voorts aangaat de gedragingen der lieden van Madoera en Soemenep, grooten en kleinen te gader, die steeds zeer goed waren, terwijl zij altijd aanvaardden en bevorderden al wat het thans geëindigde Engelsche bestuur bedoelde, te dien aanzien moeten wij zeer verheugd zijn en hun liefde toedragen, daar hun hart zeer goed is. Wat betreft de gezindheid van het Engelsche goevernement dat bedoelde maatregelen heeft genomen, te dien opzichte zal U geheel en al voelen als wij gevoelden. Wat betreft de hooge bedoelingen van het Engelsche goevernement, n.l. het streven naar bevestiging der landen en naar vrede en goede verstandhouding tusschen alle menschen, U zal zeker inzien dat onze daden gepaard gingen met overwegingen en gedachten van rechtvaardigheid en mededogen.

Nu de scheiding van Engelschen en het volk van Java en Madoera aanstaande is, zijn wij ten zeerste van leedwezen vervuld, doch hoe ook de bestuursregeling van de Hollandsche regeering later zal zijn, wij hopen dat Uwe wetenschap, kunde en kennis niet zal worden ongebruikt gelaten of verminderd in toepassing, integendeel zal worden gekweekt, en dat U deze voortdurend zal kunnen aanwenden. Wat Uwe kunde en inzicht aangaat, die is beroemd, en steeds zullen wij met genoegen brieven wisselen met U over wetenschappelijke onderwerpen, niet om der wille van stoffelijk gewin, maar met openhartigheid, zooals tusschen mannen van gelijken rang.

Wat nu aangaat Uwe bestuursmaatregelen over de aan Uwe zorg toevertrouwde landen, die geschiedden op eene onverbeterlijke wijze, bij nood en ziekte der kleine lieden nooit anders dan zachtmoedig, daarbij oprecht en rechtvaardig; daardoor is het land vooruitgegaan en zijn de inwoners alle tevredener geworden. Welnu dan, thans moet ik U verklaren dat het Engelsche goevernement ten volle zich daarin verheugd heeft. Daar behoeft niets bijgevoegd te worden, alleen dat wij iets zenden als teeken van ons welbehagen in U; dat nu wordt vermeld in een geschrift dat deze missive vergezelt; het is niet van gepaste waarde, maar wij hopen dat U het zal aanvaarden met vreugde des harten.

Gedaan te Batavia, in het jaar der hidjrah 1235, den 15en der twaalfde maand.

Engelsche tekst.

(De opengelaten spaties duiden de onleesbare woorden aan).

Letter from the Honble the Lieutenant Governor of Java and Dependencies to His Highness the Panembahan of Sumanap Nata Kasuma.

After Compliments.

The Lieutenant Governor has to announce to His Highness that he has just recieved the particulars of a convention understood to have been made between Great Britain and the United Netherlands, by which his Britanic Majesty, desirous of afording a lasting testimony of his friendship and attachment to the House of Orange, and to the Dutch Nation, had engaged to restore to Holland all the colonies in the Eastern Seas which were possessed by that Nation at the commencement of the late War.

The Islands of Java and Madura will in consequence revert to the Dutch Nation, as soon as the circumstances of Europe may admit of their taking possession, but it will be satisfactory to his Highness to know that by a Public Act of the Dutch Government in Europe all the arrangements made by the British Government on Java have been confirmed so that in the change of Sovereigns no material alteration is to be contemplated. His Highness cannot but be aware of the intimate connection and good understanding existing between the English and Dutch Nations, and the proof thus given by the latter to respect the measures taken during the Sovereignity of the English on Java, cannot but be considered as   earnest on their part of the confidence and protection which doubtless be always placed in His Highness's family by the Dutch Authorities of Java.

The claims of His Highness's family on the protection and liberality of the Chief Authority on Java, whether English or Dutch, have been so frequently acknowledged, that it would perhaps be unnecessary again to advert to them, where it not probable that a still further acknowledgment on the part of the British Government may be satisfactory to the mind of His Highness at a moment when there is a prospect of termination of the immediate connection between the English and Madurese.

The Lieutenant Governor camot but express his regret on the prospect of a termination to that intimate connection between the English and Madurese which has existed for the last four years,

[illegible] Sultan [illegible] Java [illegible] to His
[illegible] Sulla Stassima [illegible]
His Compliments

[illegible] Governor [illegible] to his Highness that he has just
[illegible] to have been made between
[illegible] Netherlands [illegible] Britannic Majesty, [illegible]
[illegible] and attachment to the [illegible]
[illegible] to the [illegible] the Colonies in the Eastern
[illegible] at the commencement of the late War.
[illegible] in consequence [illegible] to the Dutch Nation,
[illegible] may resume [illegible] their former possession, but it will be
[illegible] that by a [illegible] of the Dutch Government in
[illegible] the arrangements made by the British Government in Java have been
[illegible] no material alteration or [illegible]
[illegible] the course of the [illegible] connection in your [illegible]
[illegible] and Dutch Nations and the [illegible] for the [illegible]
[illegible] cannot but be [illegible]
[illegible] the [illegible] protection which will [illegible]
[illegible] to the [illegible] Family by the [illegible] Authorities of Java.
[illegible] Family in the protection and liberality of the Chief Authority
[illegible] has been so frequently acknowledged, that it would
[illegible] extend to them, and it is not probable that a [illegible]
[illegible] on the part of the British Government may be satisfactory
[illegible] at a moment when there is a [illegible] of [illegible]
[illegible] the Connection between the English and [illegible]
[illegible] cannot but express his regret on the prospect of a termination
[illegible] between the English and [illegible] which has [illegible]
[illegible] and so more to [illegible] and to [illegible] in all
[illegible] for him not to feel the warmest esteem and the
[illegible] who have [illegible] themselves so [illegible] good and
[illegible] of the British Government on all occasions.—
[illegible] cannot with him in duly appreciating the
[illegible] the arrangement on the part of the British
[illegible] Majesty which has for its object the
[illegible] the blessings of Peace and good will among them,
[illegible] between the [illegible]
[illegible]
[illegible] would personally still more deeply [illegible]
[illegible] to take place, and he not [illegible]
[illegible] arrangements of the Dutch Govern-
[illegible] and [illegible] will
[illegible] and Disposition of the
[illegible] acknowledged [illegible]
[illegible] the Sentiments
[illegible] period [illegible]
[illegible]
[illegible] Governor cannot however omit this
[illegible] to the [illegible] when the order and
[illegible] the British Government at his [illegible]
[illegible] Administration of the [illegible] committed to
[illegible] has so [illegible] to the happiness
[illegible]
[illegible] Governor requests the [illegible]
[illegible]
[illegible]

By order of the Honorable
The Lieut. Governor in Council
C. Methven
Asst Secy to Govt
& [illegible] Translator

Council Chamber
Batavia
17th November 1815

he has had so much to approve and to admire in all classes that it is impossible for him not to feel the warmest esteem and the highest who have prooved themselves se peculiarly good and so of the British Governement on all occasions. His Highness will however convenue(?) with him in duly appreciating the liberality which has dictated this arrangement on the part of the British Government enlarged Policy which has for its object the Security of Nations and the blessings of Peace and goodwill among Men, the Panembahan will doubtless discover the justest principles and the most

The Lieutenant Governor would personally still more deeply lament the about to take place, did he not still hope the political arrangements of the Dutch Government communication of science and literature will the high attainments and Erudition of the Panembahan are universally acknowleged and on literary subjects it will always be a source of satisfaction to the Lieutenant Governor to correspond on the most perfect equality and in the most unreserved

The Lieutenant Governor cannot however omit this opportunity of expressing to the Panembahan the entire and unreserved appreciation of the British Government of his mild upright, and just administration of the Country committed to his charge, and which has so eminently tended to the happiness and prosperity of the people and the credit of the Panembahan.

The Lieutenant Governor requests the Panembahan's acceptance of the Articles mentioned in the enclosed List in of his regard and esteam.

By order of the Honorable.
The Lieut. Governor in Council,
C. METHUEN,
Ass. Secr. to Gov.
and Malay Translator.

Council Chamber,
Batavia, 17 November 1815.

Veel commentaar behoeft deze missive — immers zij spreekt voor zich zelve — eigenlijk niet, doch tot enkele opmerkingen geeft zij wel aanleiding. Zeker heeft ze veel officieels, dus conventioneels, maar in enkele opzichten vertoont ze m.i. de persoonlijkheid van den hoogen afzender. Het is wel bekend hoe hij geneigd en geschikt was inheemsche voorlichting op het gebied van Javaansche taal- en letterkunde in de roepen, en hoezeer hij de kunst verstond om zonder hooghartigheid of „condescendance" met Javaansche en Maleische medewerkers om te gaan. Dien trek vinden wij in den brief terug, als iets welgemeends, niet louter eene plichtpleging.

Den Hollanders moge hij aanvankelijk geen goed hart toegedragen hebben, in dit schrijven toont hij appreciatie hunner goede eigenschappen als koloniale bestuurders, en van hun goed begrip voor de delicate verhouding tot de Engelschen. Met al den omhaal van woorden is deze brief, trots zijn officieel gewaad, een persoonlijk, menschelijk, oprecht schrijven, een „document humain" in goeden zin. Ook uit dien hoofde meenden wij dat deze *warakat al-ichlāṣ* publicatie verdiende.

GEGEVENS OVER ANTONIO VAN DIEMEN

DOOR

Dr. W. Ph. COOLHAAS.

Eenigen tijd geleden kreeg ik het verzoek in een voor het groote publiek bestemde serie boeken het leven van gouverneur-generaal Antonio van Diemen te beschrijven. Ik ondernam deze taak met enthousiasme, maar weldra bleek mij, dat Van Diemen's leven zich uiterst slecht leent voor een populaire biografie. Wel vormen de ruim negen jaren, die zijn gouverneur-generaalschap duurde, een der aan gebeurtenissen rijkste perioden van de Nederlandsche geschiedenis in Azië, maar het aandeel, dat hij in die gebeurtenissen had, was slechts dat van den organisator, die zijn bureaux niet of nauwelijks verliet; op de plaats van actie verscheen hij bijna nooit. Van 1618, het jaar van zijn aankomst in Indië, tot zijn dood in 1645 vertoefde hij op drie uitzonderingen na voortdurend te Batavia. Die uitzonderingen zijn een reis naar patria (1631) en terug (1632/33) en twee tochten naar de Ambonsche gewesten (1637 en '38). En te Batavia zijn de Raadszaal en de schrijfkamer zijn gewone verblijfplaatsen, waar zijn persoon niet duidelijk tegen de omgeving afsteekt. Nu zou het kunnen zijn, dat dit gemis aan actief optreden vergoed werd door een groot aantal andere gegevens, waaruit de aard en de opvattingen van Van Diemen bekend zouden kunnen worden. Maar ook dat is niet het geval, mededeelingen van tijdgenooten over hem zijn schaarsch, brieven van hem persoonlijk weinig talrijk. De zeer uitvoerige epistels, waarin hij als gouverneur-generaal den Heeren XVII verslag deed van wat in Azië voorviel, waren onpersoonlijke rapporten, die, door een secretaris opgemaakt, door den gouverneur-generaal en de Raden van Indië gezamenlijk werden onderteekend. Slechts zelden kunnen we aannemen, dat we een persoonlijke uiting van Van Diemen in die missives tegenkomen.

Voor een populaire biografie leent zich daarentegen een andere figuur uitstekend, n.l. die van Van Diemen's manus ministra, dien

anderen Antonio, die weinige jaren voor hem in Indië gekomen, slechts weinige jaren na hem sterft. Antonio Caen is een woelwater van het zuiverste gehalte, die bij allerlei gelegenheden in allerlei deelen van Oost-Azië een hoogst actieve rol speelt in wel zeer uiteenloopende functies: assistent en onderkoopman te Djakatra (1614) en te Banda (1615-1618), gezant naar Palembang (1619), in den rang van luitenant commandant van vaartuigen ter kaapvaart (1620), gezant naar „den Mataram" (1620), vrijburger en schepen van Batavia (1621), kaperkapitein, tevens baljuw van Batavia (1622), geassocieerde van den als zeeroover geëxecuteerden Bruystens, ontzet uit zijn ambt van baljuw (1629), bezoeker van den koning van Makassar (1632), in Compagniesdienst commandeur van vijf schepen, die een tocht naar Siam maken en op den terugweg met de Portugeezen in gevecht komen; dan repatrieert hij (1634/'35), wordt extraordinaris Raad van Indië (1636), president-weesmeester en vice-president van den Raad van Justitie (1637), vergezelt Van Diemen naar Amboina (1637 en '38), blokkeert met elf schepen Goa (1638, '39), verovert Trincomale op Ceylon (18 Juli 1638), wordt ordinaris Raad van Indië (1639), commandeur op Ceylon (1639, '40), gouverneur der Molukken (1640-Februari 1642), van Amboina (Februari-September 1642), admiraal en superintendent in Amboina en de Molukken (December 1642), repatrieert (December 1643) als commandeur van een retourvloot, komt (October 1646) weer als Raad van Indië terug, wordt president van den Raad van Justitie (1647), maakt een inspectiereis naar de Molukken (Januari 1648), waar hij een nieuwen sultan van Ternate installeert en sterft 11 Augustus 1648 te Batavia. De vrouw, met wie hij in 1615 te Djakatra huwde, overleed daar eerst in 1667, ongeveer 80 jaar oud! Haar grafsteen is in het museum Oud-Batavia te vinden. Welk een belangrijke periode beleefde deze vrouw, wat een tijdgenooten en jongeren zag zij vóór zich heengaan! Caen's leven is dat van den held uit een avonturen-roman, mogelijk wel uit een schelmen-roman.

Blijft Van Diemen ons daarentegen een schimachtige figuur, waarvan we de omtrekken niet of slechts zeer vaag kunnen onderscheiden, er is toch wel wat meer omtrent hem mede te deelen, dan tot dusverre geschiedde. Die nieuwe gegevens, met oude her en der verspreide gemengd, mogen hier een plaats vinden.

* * *

Ds. Valentijn, de breedsprakige schrijver van het veeldeelige werk: Oud- en Nieuw Oost-Indiën, een encyclopaedie, waarin hij

alles neerlegde, wat hij wist van de gebieden, waar de Oostindische Compagnie haar bedrijf uitoefende in heden en verleden, — en dat was heel veel — Ds. Valentijn hield er van zijn verhaal met pikante anecdoten te doorspekken. Wat hem aan min of meer boosaardige vertelsels ter oore kwam, vond zijn weg in het werk, zelfs of juist als de verhalen betrekking hadden op zoo vooraanstaande figuren als de gouverneurs-generaal. De predikant kon bijvoorbeeld niet nalaten om op de omstandigheid, dat G.G. Maetsuyker van huis uit roomsch-katholiek was, door te borduren door hem een verkapten Jezuiet te noemen, wiens zuster een klopje was en dat, terwijl Zijne HoogEdelheid toch, zooals de onverdacht protestantsche Raden van Indië na zijn dood meldden: „zich seer heerlijck ende Christelijck tot de doot hadde geprepareert" en „Godsalich in den Heere was comen te rusten". Des te meer valt het ons daarom op, dat de veel wetende en graag kwaadsprekende Valentijn zoo heel niet wist of veinsde te weten van de voorgeschiedenis van gouverneur-generaal Anthony van Diemen. Daarover liet hij zich alleen als volgt uit: „Met wat schip, van wat Kamer, of op wat tijd hy uytgevaren zy, is my onbekend; dog men heeft my bericht, dat zijn Ed. als een der lage Krijgs-Officieren in Indien verschenen zy". Van Diemen zou na zijn aankomst in Indië voor soldaten verzoekschriften geschreven hebben, zoo „fraei en sierlyk", dat hij de aandacht van Coen had getrokken, die hem „in zyne geheyme schryfkamer als klerk" plaatste.

Zou Valentijn, die anders zoo goed op de hoogte was, vooral ook van booze praatjes, werkelijk niets meer dan dit weinige geweten hebben? Of wist hij meer, maar wilde hij Van Diemen, anders dan Maetsuyker een calvinist van onverdachten huize, sparen of was het op last van Heeren XVII, dat hij verzweeg op hoe onregelmatige, ja clandestiene wijze de later zoo hoog door de Compagniesbestuurders geschatte landvoogd in hun dienst was gekomen?

De tijden zijn veranderd, men denkt niet meer zóó streng over een faillissement als in het begin der zeventiende eeuw, al zal ook nu niet licht een gefailleerde tot het hoogste ambt in Indië geroepen worden. Destijds echter was wie niet aan zijn financieele verplichtingen voldeed, een eerlooze, niet beter dan een dief of oplichter, een man, die in behoorlijk gezelschap niet geduld kon worden en van wien men niets dan bedrog te verwachten had.

Anthony, Anthonio of Antonio van Diemen — zelf schreef hij zijn naam steeds met de slot o en meestal zonder h — was in 1593 te

Culemborg, de vrije stad der Van Pallandts, geboren als zoon van burgemeester Bartholomeus van Diemen en Elisabeth Hoevenaer. Zoowel zijn vaders- als zijn moedersfamilie leverden leden aan den Culemborgschen magistraat. Van de Van Diemens kennen wij, behalve burgemeester Bartholomeus, secretaris Hubert (1639), den grafelijken raad en dijkgraaf Mr. Cornelis († 25 Mei 1675) en den grafelijken raad Mr. Hugo Christiaan. De Hoevenaers gaven een burgemeester Frederik (1629) en een burgemeester Lambrecht. Genealogisch onderzoek zal vermoedelijk meer over de verwantschapsbetrekkingen kunnen leeren. Merkwaardig is, dat A. W. K. Voet van Oudheusden in zijn in 1753 verschenen Historische Beschrijvinge van Culemborg (p. 233) een juffrouw Elizabeth van Diemen noemt, die in 1566 te Utrecht een predikant uit mededoogen huisvestte en daarom in 1568 op last van Alva te Culemborg, niettegenstaande haren hoogen ouderdom, werd onthoofd, zoo ook (p. 222), dat tot de Roomschgezinde onderteekenaars van een 6 Mei 1566 tot Floris I van Pallandt, graaf van Culemborg, gericht request een Thonis Meeuwse behoorde, die, als men alleen op den naam zou mogen afgaan, de grootvader van onzen Antonio Bartholomeusz., die zich een tijdlang Thonis Meeuwisz. noemde, zou kunnen zijn. Tot de zeer bemiddelden behoorden noch vader, noch moeder Van Diemen. Zij lieten Antonio, waarschijnlijk te Utrecht, voor den handel opleiden. Uit zijn brieven blijkt, dat hij een vrij groote mate van ontwikkeling had. Van Diemen zal ongetwijfeld een vlugge leerling geweest zijn.

In 1616 vestigde hij zich als koopman te Amsterdam, waar hij voornamelijk in koloniale waren handelde. Lang heeft het niet geduurd, dat hij daar zaken kon doen: de onervaren jongeman had zich, op aansporing van een minder scrupuleuzen zakenvriend, zekeren Jan Engels, die meende Antonio's duitjes wel in zijn zakken te kunnen krijgen, in speculatieve ondernemingen gestoken. Toen de zaken misliepen, steunde Jan Engels van Diemen niet, zoodat hij niet aan zijn verplichtingen kon voldoen. De weg om in den handel vooruit te komen of een ambt in den lande te verwerven, was hem daarmee als bankroetier afgesneden. De eerlijke jongeman trachtte op allerlei wijzen tot een accoord met zijn schuldeischers te komen, o.a. verzocht hij aan de bewindhebbers van de Kamer Amsterdam der Vereenigde Oostindische Compagnie, die zelve tot zijn schuldeischers behoorde, hem in den rang van koopman naar hun handelsgebied te zenden. De door hem te verdienen maandgelden zouden gebruikt worden om zijn schulden af te betalen. Succes had hij met dit verzoek evenmin

als met zijn andere pogingen. Hij keerde naar Culemborg terug, niet omdat dit stadje, evenals Vianen, een plaats was buiten de jurisdictie der Staten-Generaal, waar bankroetiers veilig waren voor hun schuldeischers, maar omdat hij er in zijns vaders huis een onderdak kon krijgen. Het was geen overhaaste vlucht van Amsterdam naar deze vrijplaats om aan hem achtervolgende crediteuren te ontsnappen, maar een openlijk, bij daglicht terugreizen naar zijn geboorteplaats, waar hij voor hen bereikbaar bleef.

Ruim een jaar bleef hij thuis zonder een uitweg te vinden, daar ook zijn ouders hem niet konden of wilden helpen. Hij besloot toen tòch naar Indië te trekken, in de hoop daar zijn goeden naam te herwinnen. Hij zag er niet tegen op daarheen te varen in een zeer nederige en onaantrekkelijke positie. Onder den ons reeds bekenden naam Thonis Meeuwisz., van Utrecht, liet hij zich voor drie jaar als adelborst aanmonsteren. Onder adelborst is niet te verstaan, wat men er thans mee bedoelt; het was geen rang op de vloot, maar bij het leger. Een adelborst was een soldaat, van wien men verwachtte, dat hij tot wat meer in staat zou zijn dan het gros, omdat hij iets meer ontwikkeling had dan zijn collega's, die meerendeels de schrijfkunst zelfs niet machtig waren. Op elke vijf soldaten vond men een adelborst, die tien gulden per maand verdiende, terwijl een gewoon soldaat een gage van acht gulden had. Het zag er voor de schuldeischers allerminst hoopvol uit; zouden zij nog ooit aan hun geld geraken? De vooruitzichten op promotie waren voor een adelborst gering. De benoeming tot onderbarbier op 15 gulden was voor den adelborst Coenraet Bist in 1621 een welkome promotie, zijn collega Tieleman Merskens, die van soldaat adelborst was geworden, werd in 1617 geweldige, d.i. beul, van de loge te Djakatra en kwam op 18 gulden; beiden zijn heel wat beter af dan Albert Cramer, die na tien jaar dienst nog steeds geen promotie had gemaakt, hoewel ook hij tot 18 gulden gage opklom.

Het scheepgaan onder een schuilnaam duidt niet op bedrog. De familienaam was destijds nog niet zoo iets vasts geworden als thans; herhaaldelijk wisselden personen nog van naam. Men kan zich voorstellen, dat het voor een jongen man, die kort tevoren bankroet was gegaan, een groot obstakel was, zijn naam verder te moeten voeren. Wij ontmoetten te Culemborg reeds een Thonis Meeuwisz. en de vader van onzen Antonio, die zoo deftig als Bartholomeus wordt aangeduid, zal in het dagelijksche leven wel Mees of Meeuwis geheeten hebben. Niet juist is het „van Utrecht". Maar we

weten, dat ook daar Van Diemens voorkwamen, zoo ook, dat Antonio er vermoedelijk schoolging. Maar een sterker bewijs van de oprechtheid van Van Diemen's bedoelingen is wel, dat hij eenige dagen voor zijn vertrek uit Amsterdam, werkzaam aan boord van de Mauritius, die hem naar den Oost zou brengen, aan den bewindhebber der Compagnie Hendrik Brouwer mededeelde, wie hij in werkelijkheid was.

Den 4en Januari 1618 vertrok de Mauritius, een der fraaiste schepen van de Compagnie, naar Indië. Een interessanter man aan boord dan schipper Lenaert Jacobsz. was de opperkoopman Willem Jansz., die een jaar later Raad van Indië zou worden. Willem Jansz. had twaalf jaar vroeger als schipper van het jacht het Duyfken van Banda uit een onderzoekingstocht langs de Zuidkust van Nieuw-Guinea gemaakt, waarbij hij, zonder dat hij bemerkt had, dat een zeestraat was gepasseerd, als eerste de Noordkust van het vijfde werelddeel, van het latere Nieuw-Holland, aanschouwde en de golf van Carpentaria tot 13½° Zuiderbreedte langs voer. Het is niet waarschijnlijk, dat Willem Jansz., nadat de Mauritius de Kaap de Goede Hoop gepasseerd was, opzettelijk verder naar het Oosten doorvoer dan gebruikelijk was, voor hij naar het Noorden koerste om door straat Soenda Bantam en Djakatra te bereiken. Schipper Lenaert meende immers, dat hij slechts de gebruikelijke duizend mijl van de Kaap naar het Oosten was gevaren, toen hij den 31en Juli onverwachts een kust voor zich zag, waarover Willem Jansz. aan Heeren XVII rapporteerde: „Een eylandt ontdeckt ende aen lant geweest; bevonden voetstappen van volck; streckt aen de Westsyde N. N. O. en Z. Z. W.; lanck 15 mijlen. 't Noorteynde (waar een rivier stroomde, die de Willemsrivier werd genoemd) is gelegen op de hoochte van 22 graden". Eerst toen de Mauritius te Bantam kwam, vernamen Willem en Lenaert, dat twee jaar tevoren een ander Compagniesschip, de Eendracht, dezelfde kust reeds had aangedaan, naar aanleiding van welk bezoek ze den naam Eendrachtsland had ontvangen. Willem Jansz. was er zich zeker niet van bewust, dat hij hetzelfde werelddeel bereikt had, langs welks Noordkust hij reeds in 1606 gevaren was. Of het aandoen van dit onbekende land zooveel indruk op Van Diemen gemaakt heeft, dat hij daarom later met zooveel vuur en volharding het Zuidland liet zoeken? Onwaarschijnlijk is dat allerminst.

De Mauritius kwam den 22en Augustus 1618 voor Bantam aan na een reis van zeven en een halve maand, destijds geen ongewoon

lange overtochtsduur. Een dag later was het schip ter reede van Djakatra.

Coen, daar nog in de functie van directeur-generaal werkzaam, al had hij zijn benoeming tot gouverneur-generaal reeds ontvangen, had de gewoonte zelf het met de schepen uit patria komende personeel te inspecteeren. Hij was zeer weinig ingenomen met de lieden, die de bewindhebbers den laatsten tijd naar Indië zonden: „'t Is jammer en seer beklaechelijck, dat U. E. haer schepen met soo slechten volck uutsenden, als nu jongst gecomen sijn" schreef hij den 29en September aan Heeren XVII; „Equipeert royalijck ende mannet U. E. alsoo dat haer vijanden een schrick daervan becomen". Het getuigt van zijn groote menschenkennis, dat hij Thonis Meeuwisz. tusschen de overgekomen soldaten ontdekte en hem als assistent, den laagsten civielen rang, op zijn eigen kantoor te werk stelde. Niet onmogelijk, dat Valentijn's mededeeling, dat van Diemen de aandacht op zich vestigde door het schrijven van verzoekschriften voor soldaten, juist is.

Van Diemen was op een zeer bewogen oogenblik in Indië gekomen. De Oostindische Compagnie had in afwachting van een eigen rendezvous als plaats, waar haar schepen bijeen konden komen en van waar de retourschepen naar het moederland vertrokken, de havenstad Bantam gebruikt, waar ze geen gezag uitoefende. De verhouding met den landsgroote, die er in naam van een eerst onmondigen, later onbeduidenden vorst, het bestuur in handen had, was voortdurend slechter geworden. Coen waren eindelijk de chicanes van „den grooten beest", zooals de Nederlanders den lastigen Pangeran onder elkaar noemden, te erg geworden; tegen het einde van Maart 1618 had hij zijn zetel overgebracht naar de andere plaats in West-Java, waar de Compagnie een kantoor bezat, naar het naburige en minder belangrijke Djakatra. Ook deze plaats stond onder een Oosterschen groote, die zelf afhankelijk was van den Bantamschen vorst, een „leenman" in Westersche terminologie, die allesbehalve bevriend was met den Bantamschen regent. Om zeker te zijn, dat hij er niet zou worden overvallen, liet Coen een aanvang maken met de versterking van het Nederlandsche kantoor, dat aan den rechteroever van de Tji Liwoeng, iets zeewaarts van de stad Djakatra, was gevestigd. Het werk schoot echter, daar weinig werkvolk beschikbaar was en de Djakatrasche vorst tegenwerkte, slechts langzaam op. Den 20en Augustus, twee dagen dus voor de komst van de Mauritius voor Bantam, had een broeder van den Bantamschen rijksbestuurder Coen een avondbezoek gebracht, wat op zichzelf al zeer ongebruikelijk was en nog meer achterdocht

wekte, omdat hij vergezeld was van een groot gewapend gevolg. Coen had, toen de Javaansche groote met zijn volgelingen naderde, een nieuwgebouwde galerij, die het complex van huizen en binnenpleinen van de loge beheerschte, inderhaast door de beschikbare macht van 40 à 50 musketiers doen bezetten. Het gevolg was geweest, dat de Bantammer, na met „een geveynsd vrientlijck gelaet" afscheid genomen te hebben, vertrok. Of de man werkelijk kwaad in den zin had, is niet uit te maken. De schijn was zeker tegen hem en Coen's maatregel was een verstandige daad. Men dient bij de beoordeeling van dergelijke voorvallen rekening te houden met een reeks van feiten, die juist in die dagen plaatsvonden en die er op schenen te wijzen, dat alom in den Oost complotten tegen de Nederlanders werden gesmeed. Een dag voor het bezoek van den Bantammer had Coen bericht gekregen, dat op den zestienden het derde kantoor van de Compagnie op Java, dat te Djapara, in het land van den vorst met vele titels, dien de Nederlanders familiaar den Mataram noemden, was afgeloopen. Eenige Hollanders waren er vermoord, de rest, waarbij de opperkoopman, die aan het hoofd van de loge stond, was in gevangenschap het binnenland ingevoerd. Te Makassar was twee jaar vroeger de aan wal gegane bemanning van een schip, die niets kwaads vermoedde, afgemaakt. De koopman te Djambi stuurde verontrustende berichten; ook op de verre kust van Coromandel scheen iets kwaads op komst te zijn.

Het was dus wel een geladen atmosfeer, waarin de jonge Van Diemen terecht kwam! Met koortsachtige haast werd aan de versterking van het fort te Djakatra gewerkt, maar het was nog lang niet gereed, toen Coen, die voortdurend verontrust werd door spionnen van de vorsten van Bantam en Djakatra, de jobstijding kreeg, dat een van Patani komend, met peper geladen schip, de Swarte Leeuw, den 14en December geheel onverwacht voor Bantam door de Engelschen, met wie men wel op slechten voet stond, maar met wie men in dit deel van den archipel toch niet in strijd was, was genomen. Kort tevoren was een sterke Engelsche vloot onder Dale uit Europa aangekomen. Het was nu wel duidelijk, dat ze met de inlandsche vorsten tegen de onzen zou optreden. Den 23en December leek het of de vorst van Djakatra een aanval op het halfgereede fort zou beginnen. Om een beschieting vanuit een versterking te voorkomen, die de Engelschen aan de andere zijde van de rivier opgericht hadden, liet Coen deze verbranden. Den 30sten scheepte hij zich in om met de weinige beschikbare schepen te doen wat mogelijk was; de slag, dien

hij den laatsten dag van 1618 tegen de veel sterkere Engelsche vloot leverde, een kanonnade eigenlijk, liep wel niet rampspoedig af, maar veroorzaakte toch zoo'n gebrek aan ammunitie en bracht de mindere sterkte der Nederlandsche schepen zoo duidelijk aan het licht, dat Coen besloot met zijn schepen naar de Specerij-eilanden te varen om daar het ambt van gouverneur-generaal van zijn voorganger Reael, die op Ternate zetelde, over te nemen en de geheele beschikbare scheepsmacht te verzamelen om daarna met voldoende ammunitie en volk naar Djakatra terug te komen. Het fort moest zich met zijn zwakke bezetting gedurende zijn afwezigheid staande trachten te houden tegen de vereenigde Engelschen en Djakatranen. Gelukkig maakten dezen met de belegering weinig ernst; er werd veel onderhandeld en soms wat geschoten, ook van Nederlandsche zijde was men weinig actief. Vooral sedert de commandeur, Pieter van den Broecke, op het woord van den Djakatraschen vorst vertrouwend, zich in diens macht had begeven en als gevangene werd behandeld, was de toestand in het fort slecht. Van Raey, die nu het bevel voerde, was noch in staat de krijgstucht te handhaven, noch de stemming onder de bezetting op een behoorlijk peil te houden. Het hoogere personeel zag geen uitweg en liet de zaken over haar kant gaan, het lagere, slecht geleid, dacht alleen aan eigen voordeel. Toen men op een oogenblik van groote moedeloosheid (1 Februari) tot de overgave van het fort aan de Engelschen en van het geld en de goederen der Compagnie aan de Djakatranen was besloten, sloeg het volk tot plundering over, brak de kisten van Coen en de met hem naar Amboina vertrokken personen open en eigende zich den inhoud toe. Slechts door de omstandigheid, dat in den nacht van 1 op 2 Februari de Bantamsche rijksbestuurder als deus ex machina optrad en den Djakatraschen vorst liet overrompelen en wegvoeren, waarop de verschrikte Engelschen zich ijlings terugtrokken, werd het fort gered. De Bantamsche macht, die te Djakatra bleef, deed nog minder kwaad dan de vroegere vijanden en de stemming onder de verdedigers werd wat beter. Toen den 28en Mei 1619 Coen voor Djakatra verscheen, was het fort, dat de belegerden feestelijk Batavia hadden gedoopt, nog niet gevallen. En nu keerden de rollen geheel om, den 30sten Mei viel de inlandsche stad in Nederlandsche handen. Van Diemen was medespeler in de meest dramatische episode van Batavia's ontstaan geweest!

Vermoedelijk was zijn rol zeer bescheiden en onderging hij de gebeurtenissen meer, dan dat hij actief optrad. Uit niets blijkt, dat de 25-jarige assistent, die gedurende het beleg bij het tekort aan be-

roepssoldaten zeker ook wachtdiensten zal hebben moeten loopen, zich op een of andere wijze heeft onderscheiden. Den eersten keer, dat wij zijn naam in de Indische archiefstukken tegenkomen, is het integendeel niet op zeer eervolle wijze. Het was op den 9en Juli 1619 en wel in het vonnis, dat Coen en zijn Raden velden over de personen, die den 1sten Februari de resolutie onderteekend hadden, waarbij tot overgave van het fort aan de Engelschen en van de goederen aan de Djakatranen was besloten. Anthonie Meeuwsz. — zoo wordt hij ditmaal genoemd — behoorde tot de lagere Compagniesdienaren, wien, hoewel ze „mede meriteren gedeporteert ende gemulcteert", d.w.z. uit hun ambt ontzet en beboet te worden, zooals met Van Raey en zijn raden geschiedde, gratie verleend werd. Hij is een van de minst aanzienlijken van het groepje, de jongste in den lagen rang van assistent, maar het beteekende toch wel een stapje op den ambtelijken ladder, dat een als adelborst uitgekomen jongeman, reeds in den Raad zat, die den commandeur bijstond en een zoo gewichtige resolutie mede onderteekende. Het bewijst ook, dat men te Djakatra gedurende het beleg wel over zeer weinig mannen van qualiteit en ervaring beschikte! Hoe Van Diemen over de overgave dacht, is onbekend; we kunnen alleen constateeren, dat hij de bewuste resolutie mede onderteekend heeft; hij heeft zich dus niet flinker gedragen dan de rest van het radelooze troepje, dat het fort had willen overgeven. Wanneer den 5en October door Coen en zijn Raden in rechte wordt opgetreden tegen eenige personen, onder wie Compagnies- of particuliere goederen gevonden waren, die bij de ongeregeldheden in het fort waren geroofd, vinden wij niet Anthonie Meeuwsz. onder hen, maar wel alle andere assistenten, zoo ook den tafelknecht Witte Cornelisz., die later een niet minder bekende persoon dan Van Diemen in den lande zou worden, als admiraal De With. Aan de plundering der kisten nam van Diemen dus niet deel.

Op laatstgenoemden datum had Antonio echter al weer andere, veel grootere, moeilijkheden achter den rug. Wij hebben gezien, dat hij zich kort voor zijn vertrek van Amsterdam aan bewindhebber Hendrik Brouwer bekend had gemaakt. Of deze zijn collega's opmerkzaam maakte op het vertrek van een bankroetier, een man behoorend tot een categorie, waaraan in de Compagniesvoorschriften, in één adem met die „van de paepsche religie of van eenige delicten betigt en met infamie genotieert sijn", verboden werd in haar dienst naar Indië te gaan, is niet zeker. Beraadslaagd is over de questie zeker. Het kwam n.l. althans later, wel voor, dat van de bepaling werd afgeweken. Zoo

werd in Augustus 1627 een gefailleerde, Jan Smith, als opperkoopman aangenomen, nog wel met brieven van recommandatie, zoodat hij direct na aankomst te Batavia met veel statie als ambassadeur naar Perzië werd gezonden, waar hij de Compagnie „het uytterste misnoegen" gaf. In September 1645 verstoutte de Kamer Zeeland zich zelfs eigener autoriteit een onderkoopman aan te stellen, die was gefailleerd, maar in dit geval gold wel als verzachtende omstandigheid, dat dit ongeluk den man was overkomen, terwijl hij nog minderjarig was. Er was geen sprake van, dat men Van Diemen, een schuldenaar van de Compagnie nog wel, eenige hulp zou geven. Integendeel, het maakt den indruk, alsof hij een persoonlijken vijand in het college van de bewindhebbers te Amsterdam had, wanneer men leest, wat zij den 10en April 1618 over hem aan Coen schreven. „Wy en kunnen niet laten", heet het daar, „U. E. by desen te waerschouwen, alsoo onder de soldaten, door recommandatie van goede vrienden, ofte oock by onbekende namen, sommaels eenige gedebaucheerde quanten met onse schepen derwaerts gesonden werden, die ofte alhier gefailleert sijn, ofte hun andersints groflick hebben verloopen, ende evenwel daer komende, 't sy deur de goede hand die se in 't schryven mogen hebben, als oock door d'ervarentheyt in der coopmanschap, ofte in eenige andere kunsten ende scientien, by U. E., by eenige vice-gouverneurs op de forten ofte coopluyden op onse comptoiren (van haerlieder hier te lande bedreven fouten ofte ongeregelt leven geen kennisse hebbende) mids haerlieden capaciteyt ende dat sy hem aldaer souden wel weten aen te doen ende schoon voor te geven, tot grooten ondienst, schade ende schande van de Compagnie tot de bedieninge van eenige ampten op de respective comptoiren ofte andere voorneme plaetsen souden mogen gepromoveert werden; dat wy oversulcks ten hoochsten noodich achten, dat ghylieden op alle onse forten, comptoiren ende andre plaetsen alle behoorlijcke ordre stelt, dat ghy soodanige voor soldaten, 't sy adelborsten ofte in eenige andere krijghsdiensten overcommende persoonen, sonder onse expresse ordre ende naerder advijs, ofte ten minsten van de cameren daer se uytgevaren sijn, tot geene soodanige ampten, bysonder in den coophandel, en sult advanceren, maer alleenlick in eenige hooger krijghsampten, naerdat sylieden deur hun comportement ende goed leven sullen meriteren, sonder hunlieden nochtans eenige onse effeckten, contanten ofte coopmanschappen te vertrouwen, ofte onder hunlieder gewelt ende administratie te stellen, opdat se aldaer met onse goederen niet en leven gelijck se alhier met hare eyge ende met haerder ouderen

ende vrinden goederen gedaen mogen hebben. Van deser soorte is eenen Anthony van Diemen onlangs binnen Amsterdam gefailleert, die hem, soo wy verstaen, onder den naem van Thonis Meeusen van Utrecht onder de soldaten op het schip Mauritius heeft op doen schryven ende alsoo voor onbekent heeft meynen t' schepe te gaen, apparentelijck om in Indien met der tijt, deur faveur ofte andersints, op eenige onser comtoiren te geraecken, daeromme ghylieden tegens syne ende sijnsgelijcken voornemen ende practijcken overal goede ordre dient te stellen".

Van Diemen mocht van geluk spreken, dat de Haerlem, die dezen brief zoo kort na zijn vertrek naar den Oost bracht, zeer lang werk had om Coen te bereiken. Ware zij eerder aangekomen, dan zou Van Diemen nog geen gelegenheid gehad hebben zijn bekwaamheid en integriteit te bewijzen. En licht ware de man, die later een der grootste gouverneurs-generaal zou worden, als onnut individu ontslagen of in onderofficiersrang geëindigd. De omstandigheden maakten echter, dat Coen den brief pas in handen kreeg, toen Van Diemen te Djakatra had kunnen toonen, dat hij heel wat beter was dan een gedebaucheerde kwant! De Haerlem maakte alles behalve een snelle reis, den 14en Januari 1619 kwam ze met een onderweg veroverd Portugeesch scheepje voor Bantam, waar het personeel van de loge, dat geen vrijheid van beweging meer had, door een Chinees heimelijk aan de opvarenden liet weten, dat er onraad was. Het schip voer terug naar Straat Soenda, waar men het geluk had het fregat Ceylon te ontmoeten, dat Coen bij zijn vertrek van Djakatra naar Amboina derwaarts had gezonden om de uit het vaderland komende schepen op te dragen zich voor Engelschen, Bantammers en Djakatranen te hoeden en zoo mogelijk naar Amboina te zeilen om zich daar bij de vloot te voegen. De Haerlem had echter zooveel zieken aan boord, dat de schipper zich niet in staat achtte op eigen gelegenheid naar Amboina door te varen. Eerst de komst van twee andere schepen en het herstel van een deel der zieken maakte, dat men op den 10en Maart met de beide nieuwkomers en de prijs weer naar Bantam durfde varen, waar men ditmaal echter in het geheel geen contact met het personeel van de loge kon krijgen. De behulpzame Chinees was door den Bantamschen potentaat voor zijn medewerking zwaar gestraft en niemand waagde het aan boord te komen. Wel had men er een ontmoeting met vier Engelsche schepen, waarbij van weerszijden werd geschoten, zonder dat het tot een gevecht van eenig belang kwam. De Nederlandsche schepen liepen vervol-

gens naar de eilanden in de baai van Djakatra om te zien hoe het met het fort daar stond, doch voeren den 23en Maart naar het Oosten door, daar ze geen kans zagen hulp te bieden en tien Engelsche schepen in de buurt waren. De Haerlem bereikte den 21en April Amboina langs de Zuidelijke vaarroute langs Bali en Soembawa, maar Coen was met de verzamelde vloot al weer langs de Noordelijke route naar Djakatra vertrokken! Den 26en zeilde het schip weer westwaarts, waar het eindelijk den 9en Mei bij „Mallemanseiland" aan de Westkust van Madoera, het aangewezen rendez vous voor alle nakomende schepen, Coen's vloot bereikte. De brief met de onvriendelijke woorden aan het adres van Van Diemen was dus, toen hij Coen in handen kwam, meer dan een jaar oud en het oogenblik was er niet naar om aan deze voor Coen niet direct belangrijke aangelegenheid veel aandacht te schenken.

Het typeert den man, dat hij, toen het tot behandeling van dit punt kwam, er niet over dacht de plaatsing van Van Diemen op het kantoor te Djakatra ongedaan te maken. Coen behoorde tot de mannen, die hun superieuren de waarheid onomwonden durven zeggen en die hun ondergeschikten, zoolang het mogelijk en wenschelijk is, de hand boven het hoofd houden. Zeer karakteristiek, ook voor zijn schrijftrant, heette het in zijn antwoord van den 5en Augustus 1619 aan de bewindhebbers: „Om de beste (dienaren) hier te verkiesen, doen wy ons beste, dan worden soowel als U.E. bedrogen; want het is quaet van qua iets goets te maecken. Ongelijck meerder keure is het in Nederlandt dan hier. Wy worden somtijts genootsaect te gebruycken lieden, daer selffs te vooren cleene hoope van hebben dan wat sullen hier doen? de noot breect wett. 't Is waer en billijck dat U.E. haer goederen vertrouwen mogen die het haer gelieft, maer een mensche, die gevallen is ende geerne opstaen soude, sal men die onder houden? Die gedebausscheert sijn geweest, connen met de penne wel gebruyct worden, sonder dat men haer daeromme U.E. middelen vertrouwe".

Dat ook Van Diemen den brief der Amsterdamsche bewindhebbers in handen kreeg, behoeft ons niet te verwonderen. Het is onjuist aan te nemen, dat Coen den jongen assistent als blijk van vertrouwen opzettelijk inzage er van gaf. Van Diemen was wel een zeer nederige dienaar der Compagnie, maar in ontwikkeling was hij de meesten zijner collega's de baas en op het weinig uitgebreide generale kantoor bestond voor hem alle gelegenheid de binnenkomende brieven ter inzage te krijgen. Wel is de wijze merkwaardig, waarop de

jongeman, die ruim een jaar tevoren onder een schuilnaam als adelborst naar Indië was gekomen, reageerde op de beschuldigingen van zijn broodgevers. Het is een van de weinige gegevens, die ons in staat stellen hem als mensch te leeren kennen. Aangenomen mag worden, dat hij zich regelrecht tot den gouverneur-generaal wendde. Waren de verhoudingen destijds in Indië heel wat eenvoudiger dan thans, zoodat het voor een nederig schrijvertje gemakkelijker was tot zijn hoogsten chef door te dringen dan in onze dagen, er behoorden moed en gevoel van eigenwaarde toe om het te wagen een zoo streng en scherpziend man als Coen te naderen. Hoe een schipper als Bontekoe tegen een dergelijk onderhoud opzag, toen hij, nadat hij zijn schip verloren had, daarvan zijn stadgenoot en hoogsten superieur Coen kennis moest geven, heeft hij ons zelf beschreven! Het resultaat van de audiëntie, aan Van Diemen gegeven, kan men uit de geciteerde woorden uit Coen's brief van den 5en Augustus opmaken: de jongeman heeft er den maar zes jaar ouderen gouverneur-generaal van weten te overtuigen, dat hij „geerne opstaen soude" en Coen heeft de overtuiging gekregen, dat Thonis Meeuwiz zijn steun en vertrouwen waard was. De vriendschap tusschen beide mannen zal van dit oogenblik dagteekenen. Het zal niet buiten Coen's voorkennis zijn geweest, dat Van Diemen nog een stap verder ging. Hij verstoutte zich den 1en Augustus 1619 een zeer waardigen brief aan Heeren Majores te schrijven, die het verdient hier in extenso opgenomen te worden [1]).

„Ed. Eerentfeste, wyse, voorsienige ende zeer discrete Heeren,

„Omtrent 13 maenden, nadat ik mij van Amsterdam (par foute van vermogen) absendt gehouden hadde, ben met Ued. schip Mauritius op 4 January 1619 na Indiën gevaeren, ende den 22en Augusti (Godt loff) voor Bantam wel aangecomen, in goede en vaste hoope, door wel doen van mijn geringhe en slechte conditie (daer inne wtgecomen ben) tot meerder metter tijt te geraecken. D'apparentiën hebben mij tot noch toe met seer goede hoope gevoedet, alsoo weynich dagen naer ons arrivement, tot Jacatra geordonneert ben om in voorvallen, daer toe bequaem mochte wesen, gebruyckt te werden.

„Dit en is niet door gratie, faveur nochte brieffven van recommandatie door mij te weghe gebracht (alsoo geene gehadt hebbe), veel

[1]) Mr. Grothe publiceerde dezen brief reeds in de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, XIIe deel, 1889. Mr. L. C. D. van Dijk in zijn Neerland's vroegste betrekkingen met Borneo, den Solo-archipel, Cambodja, Siam en Cochin-China, p. 87 noot 2. Mijn lezing wijkt iets af.

min kennisse aan d'Overhoofden, soo van 't schip, als hier aan landt; maar Godt, die alleen mijn goet voornemen in dese bekendt is, den welcken bidde t' selvighe voirder te laeten succedeeren, tot profijt van de generaele Compagnie, contentement van mijn crediteuren, t'mijnder eere, ende tot verdriet van mijn benijders. Doch tot mijn groot leetwesen en discourage van mijn goede intentie, is mij voor weijnich dagen bij gevalle ter notitie gecomen, de recommandatie, die UEd. over mijn persoon, (int artickel van de gedebausscheerde quanten) aen de Ed. H. Generael ende zijnen Raet, per den brieff van dato 10 April 1618, met t'schip Haerlem gesonden, sijn doende, genoechsaem om mij van alle hoope t'ontblooten, UEd. hebben meer dan gelijck op haere dienaren hier ter lande te doen letten. Jaa, is haar niet weynich alhier in Indiën aen goet en getrouw volck gelegen. Ondertusschen hadden wel gewenst UEd. met meerder consideratie ende minder partyschap over mijn persoon en de fayten geaviseert hadden, ende soo my gesint waeren geweest, de zelvighe t'excuseeren, niet en behoorden met calomnien te beswaren. UEd. zeggen (naer veele circumstantien over de gedebausscheerde en de ongeregelde quanten) aldus: „Van dese soorten is eenen Antony van Diemen, *onlangs* binnen Amsterdam gefailleert", (welck onlangs 1½ jaer is), mij met een *onlangs* beswarende, als off ick datelyck, naer t'overcomen ongeluck, te landt wtgeloopen was, sonder yemandt te wille te wesen, daer ik my ter contrarie een geheel jaar onthouden hebbe in myns vaders huys, met weeten ende toeganck van een ijegelyck. Grooten moyte ende groote instantien gedaan, alles gepresenteert wat doenlyck was, om tot accordt te geraecken, jaa, naar Indiën te gaen, opdat door myn verdiennende maendt gelden tot haer guarandt mochten comen, maer heb niet connen voirderen.

„Dat ick onder den naem van Teunnes Meeuwsen ben scheep gecomen, is wt oorsaecke, dat vrese hadde den naem van Antonio van Diemen meer in Indiën bekent was, als den parsoon selffs, ende niet om UEd. t'abuseeren off voor onbekendt t'scheepe door te gaen. De waerheyt hier van blijckt, want scheep comende en was van niemant gekendt, hebbe mij selffs aende H. Hendrick Brouwer (nadat ettelycke dagen door syn Edele geimploieert was geweest) geopenbaert ende bekendt gemaeckt, als wel wenschten, dat UEd. van myn vertreck verwichticht waeren, op hoope van haer faveur te genieten, by UEd. geconsidereert synde de genegentheyt ende rechtvaerdighe occasie, die ick voor hadde.

„Soo UEd. gelieven informatie te nemen op myn vorighe leven ende wandel, sullen nimmermeer bevinden, dat oyt gedebausscheert ben geweest, noch my in ongeregeltheyt van leven hebbe verloopen. Jan Engels is d'eenigh oorsaecke van myn ruinne ende verderff, dies sy Godt myn getuyche, die ick bidde UEd. t'inspireeren tot moderatie vande gegeve ordre, laetende desulcke daervan alhier disponneeren, die mettertyt van myn weldragentheyt volcomen contentement sullen hebben, op dat recompentie na myn daden mach genieten. De Comp. is machtich, doch heeft somwijlen t'faveur van sulcke van noode, die t'welvaeren van Antonio van Diemen lieff is.

„De H. Generael is niet lichtvaerdich int'verkiesen, noch en gelt by syn Ed. geen faveur, soo de persoonen sulcx niet en meriteeren. Dan 't schijnt het op my gemundt is geweest, en heel in disgratie ben, doch verhoope, met Godt, dat de weldragentheyt ende goede diensten my (des niettegenstaende) sullen doen avanceeren ende voirderen. Bidde alleenlyck UEd. om sooveel credits te geven, als de daden sullen meriteeren.

Hiermede,

Ed. Eerentfeste, wyse, voorsinighe en seer discrete Heeren, sal UEd. naer hertelycke ende onderdanighe groetenisse, inde genadighe bescherminge des Alderhoochsten beveelen, die UEd. verleene, dat salich is.

UEd. dienstwillige Dr.
Antonio van Diemen

Int fordt Jacatra op Java
acty pmo Augusto 1619.

Zoo schrijft geen débauché, geen losbol, geen liederlijk mensch. Dit zijn de woorden van een man, dien het ongeluk heeft getroffen, maar die weet wat hij waard is en die daarbij een geloovig mensch is met een zuiver geweten, vertrouwende op zijn God. De brief is in zijn soort een meesterstuk; zelden zal een laaggeplaatste op den maatschappelijken ladder zijn meesters in zoo beschaafden vorm en met zoo gepaste vrijmoedigheid zoo scherp de waarheid gezegd hebben. Als menschelijk document is hij het belangrijkste, wat wij van Van Diemen hebben.

Slechts één passage uit den brief is niet geheel duidelijk; ik bedoel die, waarin Van Diemen laat merken, dat er machtigen in den lande waren, die belang in hem stelden. Wie hier bedoeld kan zijn? Zeker weten we dat niet, maar het zou mij niet verbazen, indien

hier gedoeld werd op den Graaf van Culemborg, Floris II van Pallandt, die Antonio's vader als burgemeester in zijn stad had aangesteld. Graaf Floris was niet alleen zelf een zeer aanzienlijk man, maar door zijn huwelijk met Catharina van den Berg, zustersdochter van Willem van Oranje, een aangetrouwde neef van Prins Maurits. De Van Diemen's konden vermoedelijk op steun van die zijde rekenen.

Heeren Bewindhebberen hebben zich niet verwaardigd het assistentje op hun kantoor te Djakatra een antwoord te zenden; zij berustten er stilzwijgend in, dat hij daar werkzaam bleef en ook dat hij snel promotie maakte. Coen, die zijn chefs — terecht — zoo bittere verwijten kon toevoegen over het slechte gehalte van het personeel, dat zij hem toezonden, heeft Van Diemen een uitstekend en getrouw dienaar van de Compagnie gevonden en hem dienovereenkomstig behandeld. Den 2en October 1619 reeds werd zijn gage ongeacht den brief der bewindhebbers en ongeacht het vonnis van den 9en Juli van tien op twintig gulden gebracht, het salaris, dat ook de andere assistenten genoten en wel aangezien „Antonio Meeusz. tsedert sijn aencompste alhier in 't schryven gebruyct, ten respecte van syne diensten ende bequaemheyt" zulks meriteerde. En ruim een jaar later, den 12en Januari 1621, besloot Coen, dat Antony Meeusz. „van Cuylenburch" — het fictieve „van Utrecht" liet men dus varen — voortaan het salaris van vijftig gulden, dat de onderkooplieden met eenige jaren dienst ontvingen, zou krijgen „ten aensiene van sijnne goede comportementen ende extraordinarie diensten daarinne hy geemployeert ende dagelijcx gebruyct wort". Het is alsof Coen, die op het punt stond naar Banda ten oorlog te trekken, met het oog op zijn mogelijk niet terugkomen, den beschaafden en kundigen jongen man in een passend ambt heeft willen brengen.

Welke belangrijke diensten hij verrichtte? Het was een moeizaam werk, dat weinig tot onze verbeelding spreekt, het bijhouden der generale boeken, waarmee hij sinds Juni 1619 was belast. Het beteekende, dat hij uit alle van de talrijke buitenposten en van de nog talrijker schepen binnenkomende rekeningen de posten in een algemeene administratie verwerkte om zoo Coen, zijn medewerkers en zijn chefs in patria in staat te stellen een duidelijk overzicht te verkrijgen van alles, wat de financieele zijde van het ingewikkelde Compagniesbedrijf betrof. Coen was zelf van huis uit boekhouder en wel een zeer bekwame. Dat hij Van Diemen op deze verantwoordelijke

plaats stelde, bewijst wel, hoezeer hij hem als medewerker op prijs stelde. Door zijn arbeid was Van Diemen de rechterhand van den directeur-generaal, Pieter de Carpentier, onder wien alles ressorteerde,wat het bedrijfsleven van de Compagnie in Azië betrof.

Een enkel voorbeeld kan ons laten zien, dat Van Diemen reeds een man van gewicht werd. Jacques Specx, die sinds September 1615 als opperkoopman aan het hoofd van de factorij te „Firando" (= Hirado) de belangrijke zaken der Compagnie in Japan beheerde, had zijn verdiensten: hij begreep de mentaliteit der Japanners en wist hoe met hen te handelen, maar een boekhouder was hij alles behalve. Jaar op jaar verzuimde hij rekening over zijn beheer af te leggen. Coen mocht bij elke gelegenheid op indiening der rekeningen aandringen en op den duur met straf gaan dreigen, Specx legde op zijn afgelegen post de dreigbrieven rustig naast zich neer en maakte er zich van af met de opmerking, dat hij over te weinig personeel beschikte en dat hij zelf belangrijker werk te doen had, dat geen uitstel kon velen. Toen het te erg werd en Coen hem door een ander verving, kreeg hij nog bijna een jaar tijd om zijn boekhouding bij te werken. Hij bood echter aan de Compagnie zonder gage te dienen, zoo men hem als gezant naar het Japansche hof wilde zenden, om zoo van het vervelende werk af te komen. Maar daarop werd niet ingegaan en den 3en December 1621 verscheen Specx te Djakatra met een partij ongeordende boeken en papieren. Hij vroeg een assistent om hem te helpen, maar ook met deze hulp schoot hij niet op. Daarna werd hem opgedragen zijn stukken aan De Çarpentier af te geven, maar dit verdroot hem, niemand zou uit zijn papieren wijs kunnen worden „alsoo veele in sijnne memorie nog bestont dat in geen schriften vermelt was", waarom hij Coen vroeg, zijn administratie maar zonder nader onderzoek goed te keuren. De gouverneur-generaal vond het natuurlijk „onbetamelijck blindelijck in desen te disponneeren". Specx beloofde wel na drie à vier maanden „een goeden ganck in sijnen saecken te voirderen", zoo men hem van alle andere bezigheden vrijstelde en elken Zondag te laten zien, hoe hij opgeschoten was, maar „synne E. con niet goetvinden eenich dilay ende frivole uytvluchten meer te gedogen". Specx werden 29 April 1622 zijn papieren ontnomen. De Carpentier zou met een anderen opperkoopman ten overstaan van den „advocaet fiscael", d.i. de officier van Justitie, van Anthonio Meusz. en nog een koopman zien of uit de stukken een rekening kon worden opgemaakt. De bankroetier was dus reeds zoover gevorderd, dat hij met eenige

hooge Compagniesambtenaren de in de war geraakte boekhouding van een veel ouderen man had te controleeren. Wat de heeren van het werk terecht brachten, is mij niet bekend. Geknoeid had Specx vermoedelijk niet; zijn gebrek aan boekhoudtalenten is hem niet te zwaar aangerekend: vier dagen na de vorming van de bedoelde commissie werd hij president van het college van schepenen en op 6 September Raad van Indië. Zeven jaar later zou hij gouverneur-generaal zijn!

De laatste resolutie, die Coen voor zijn vertrek naar het vaderland nam, het is er een van 31 Januari 1623, bracht weer een promotie voor Van Diemen mee, die thans onder zijn eigen naam op een tractement van 90 gulden per maand tot opperkoopman werd bevorderd. Van Diemen trof het, dat een man als De Carpentier, wiens rechterhand hij reeds eenige jaren was, Coen's opvolger werd. De Carpentier moge niet tot de grootste gouverneurs-generaal behooren, hij had zijn goede eigenschappen en een daarvan was de onder de Indische landvoogden zeldzame, dat hij vervuld was van groote bewondering voor het werk van zijn voorganger. Hij was geheel in diens geest werkzaam en brak niet af, wat Coen had opgebouwd; ook in personeelsaangelegenheden handelde hij in den geest van Coen. Zoo schreef hij zijn voorganger den 27en Januari 1625: „UEd. recommandatiën voor verscheyden persoonen gedaen, werden bij ons in sonderlinghe achtinghe gehouden, wij zullen dezelve na ons vermogen, meriten vande gerecommandeerde ende na eijsch van Compes. dienst t'gedesireerde effect laten sorteren". Of die recommandatie zich ook over Van Diemen uitstrekte, weten wij niet. De Carpentier's brief is nl. een antwoord op eenige brieven van Coen, die meerendeels verloren zijn gegaan. In de beide bewaard geblevene wordt Van Diemen niet genoemd.

Den 28en Maart 1624 maakte hij weer een grooten sprong vooruit. Op dien dag werd Anthony Meeusz., oppercoopman en boekhouder van de generale rekeningen van Indien, namelijk nevens eenige Raden van Indië en een anderen hoogen Compagniesdienaar benoemd tot lid van den Raad van Defensie, dén uit Nederlanders en Engelschen bestaanden raad, die over de gemeenschappelijke belangen der tegen vijanden samenwerkende compagnieën der beide natiën besliste. Nog meer zegt het, dat van dezen datum af alle resoluties, die door den gouverneur-generaal met de Raden van Indië werden genomen, mede door Van Diemen, en wel onder zijn eigen naam, werden onderteekend. Dit beteekende nog niet een benoeming

tot Raad van Indië. Antonio werd slechts bij de besprekingen geroepen, omdat het aantal Raden te klein was. Lang zou deze halfslachtige positie niet duren. Bij resolutie van De Carpentier en zijn Raden van den 18en November 1624 werd Van Diemen tot het hooge ambt van Raad van Indië geroepen, op een gage van 250 gulden per maand. De nederige Thonis Meeuwisz. was wel snel — in niet meer dan zes jaar — via de stadia van „sinjeur" Meeuwisz. en „sinjeur" van Diemen tot den rang van „d'Heer" Antonio van Diemen opgeklommen. Heeren XVII bevestigden de benoeming den 15en April 1625; zij schreven toen aan De Carpentier, dat hij als „parmenent Raet in Batavia" mocht continueeren. Vermoedelijk heeft De Carpentier reeds voor den 18en November 1624 daartoe een voorstel ingediend, want de afstand tusschen Batavia en Amsterdam was te groot, dan dat een benoeming van dien datum reeds half April in patria bekend kon zijn. Ongetwijfeld heeft Coen, die juist het hoogtepunt van zijn invloed had bereikt, bewindhebber ter Kamer Hoorn was en in October 1624 weer tot gouverneur-generaal was benoemd, hem met warmte aanbevolen. Bewindhebbers verzuimden vast te stellen, welk salaris Van Diemen voortaan zou ontvangen; hijzelf vond het niet noodig vaststelling daarvan te verzoeken; hij vertrouwde er op, dat de heeren meesters hem naar zijn verdiensten zouden beloonen.

Het ongewoon snelle gedeelte van zijn carrière was hiermee beëindigd. Ongewoon snel, want zelfs in een tijd, waarin bekwame lieden zeer vlug promotie konden maken, was het toch wel een uitzonderlijk geval, dat iemand, en dan nog wel een bankroetier, binnen de zeven jaar het van adelborst tot Raad van Indië bracht. Dat Van Diemen op twee en dertig jarigen leeftijd zoo ver was gekomen, dankte hij aan zijn uitzonderlijke bekwaamheid, aan zijn groote werkkracht en werkijver, aan zijn absolute integriteit, aan zijn streng Calvinistische gezindheid en levenswijze ook. In al deze opzichten, zoo ook in ontwikkeling, stak hij verre boven het gros der Compagniesdienaren uit. Het gehalte der mannen, die in Compagniesdienst naar Oost-Azië trokken, stelle men zich niet te gunstig voor, het was in geenen deele een uitgelezen schare, die derwaarts vertrok. Het waren echter evenmin de slechtsten, die deze loopbaan kozen. In het algemeen kan men zeggen, dat het levenslustige mannen en jongens uit alle rangen en standen der maatschappij waren, die vooruit wilden in de wereld en die lust in avonturen hadden. Kwamen zij in de tropen, dan bleek voor velen, nu zoovele banden, die in

het vaderland in het rechte spoor hielden, losraakten, de verleiding te groot om daaraan weerstand te kunnen bieden. De remmen, die het eenvoudige, Calvinistische milieu, in de kleine stadjes van Holland, waar men tusschen verwanten en bekenden leefde, opleverde, vielen weg, nu men in een zoo geheel andere omgeving kwam. Slechts de sterkste karakters wisten zich te handhaven. Velen geraakten door gebrek aan ontspanning op de kleine vestigingen, waar het leven hoogst eentonig voorbijging, aan den drank; voor bijna iedereen was het tekort aan eerbare, Nederlandsche vrouwen, met wie men zou hebben kunnen trouwen, een groote moeilijkheid; men ging in het heete tropische klimaat gebukt onder sexueele moeilijkheden en talrijk waren de gevallen, waarin men, vooral natuurlijk onder invloed van den drank, tot een losbandig leven verviel. Gebrek aan controle maakte het daarbij gemakkelijk zichzelf ten koste van de Compagnie te verrijken; de middelen daartoe waren legio en van zeer uiteenloopenden aard. En men ging te eerder daartoe over, omdat het salaris veelal onvoldoende was. Hoe moeilijk een eerlijk man het had, blijkt uit het voorbeeld van den koopman Herman van Gil, die in het dure Arabië geplaatst was met een gage van tachtig gulden per maand. Hij kwam daarmee niet toe en moest in twee maanden tijd tweehonderd gulden bij de Compagnie opnemen. De arme man werd in het ongezonde Mokka zwaar ziek; hij werd daarbij gekweld door aanvallen van „melancholie", die zich voornamelijk uitten in groote zorg voor het bewaren van zijn integriteit; hij vreesde tegen de verzoeking zichzelf te bevoordeelen, niet bestand te zijn. Een eeresaluut voor hem en voor alle anderen, die niet gingen knoeien. Tot hen behoorde Van Diemen.

In dit opzicht zooals in vele andere komt hij met Coen overeen. Hij was zich zijn waarde als mensch en als Compagniesdienaar zeker niet minder bewust dan deze. Het geniale van Coen miste hij, in de grootschheid van zijn concepties deed hij voor zijn voorganger onder, maar wat hij ondernam, geschiedde met niet minder energie en beleid. Wat Van Diemen boven Coen voorhad, was zijn grootere belangstelling voor veel, wat niet direct met het ambt te maken had. Coen leefde geheel voor zijn werk, de schepping van een Nieuw Nederland in Azië; zijn denken en zijn handelen waren daaraan volkomen gewijd. Bij Van Diemen echter was niet alles op dat eene, grootsche doel gericht; er was meer dan dat, wat zijn geest bezig hield. Hoe de verhouding tusschen de beide geestelijk zoo verwante mannen was, leeren de bronnen ons niet nauwkeurig. Wij kunnen

echter aannemen, dat een hechte vriendschap hen verbond. Van Diemen behoorde met De Carpentier en Van Speult tot het drietal mannen, op wie Coen staat kon maken. Veel grooter was de kring van volkomen betrouwbare en volkomen vertrouwde medewerkers niet.

De bronnen vloeien lang niet ruim genoeg om ons Van Diemen geheel te leeren kennen. Toch zijn er aanwijzingen, die ons wel een en ander van zijn aard doen begrijpen. Allereerst zijn brieven, die ordelijk van indeeling, goed van stijl en duidelijk in hun uiteenzettingen zijn, waardoor ze zakelijk vaak meer dan die van Coen geven. Wij missen er echter in, wat dezen laatste tot een zoo uitzonderlijke figuur maakte, de nauwelijks bedwongen hartstocht, het geniale, wat hem zoo ver boven zijn omgeving deed uitsteken. Van Diemen was in het dagelijksche leven een veel plooibaarder man, een beter diplomaat, die op zijn tijd van geven en nemen wist, terwijl Coen nimmer, ook niet in kleinigheden, van zijn weloverwogen standpunt afweek. Daarbij was toch Van Diemen opener van karakter; Coen gebruikte om zijn doel te bereiken alle middelen, die hem als landvoogd, als „justicier" ten dienste stonden, hoe hard ze ook mochten zijn, ook „simulatie" versmaadde hij niet, wanneer hij tegenover bedriegelijke „Mooren" of anderen stond. Het optreden van Van Diemen was in eenige gevallen, waarin zijn opvattingen van eer en recht in het spel waren, van een openheid, die wij bij Coen niet terugvinden. Karaktervast was hij zeker niet minder dan Coen, bij belangrijke aangelegenheden kwam hij rotsvast voor zijn overtuiging op, zonder dat hij eenige vrees toonde voor zijn tegenstanders, wie dat ook mochten zijn. Aan te nemen valt, dat hij een vroolijker man was dan Coen en dat hij aan het gezelschapsleven van zijn tijd graag deelnam. Uit mededeelingen over zijn bruiloft valt op te maken, dat dit een gezellig feest was, waarbij het lustig toeging. Van Diemen schreef nog veel later vaak over „mijn feest", van een Coen zijn geen uitingen over zijn bruiloft met Eva Ment bekend; ik kan ze mij moeilijk anders voorstellen dan als een statige, maar wat koele plechtigheid. Behoorde Coen tot de groote schizothymen, waarvan hij ook het hoekige, magere, strenge uiterlijk had, Van Diemen's aard naderde wat meer tot het cyclothyme type. De conclusie, waartoe wij uit 's mans daden en brieven komen, wordt bevestigd door het weinige, wat wij van zijn uiterlijk weten. Jammer genoeg is dat zeer weinig. Het eenige portret, dat wij van hem kennen en waarnaar een gravure werd gemaakt voor Valentijn's werk, is ongelukkig

zeer leelijk en weinig zeggend. Het is wel een der slechtste potretten uit de collectie van landvoogdsportretten in het Paleis Rijswijk te Weltevreden en dat zegt heel wat, want het meerendeel daarvan kan al even weinig op schoonheid en kunstwaarde bogen als op het vermogen den aard van den afgebeelde weer te geven. Het portret laat ons een kleinen, tenger gebouwden man zien met smalle, afhangende schouders en een zwaar onderlichaam; de eenig zichtbare hand is misteekend, maar vermoedelijk kort en breed. De oogopslag is levendig, de oogen hebben een open en opgewekte uitdrukking, zij zijn het, die den afgebeelde tot heel wat meer maken dan een onbeduidend en vroolijk hekkenspringertje, de toegenepen mond heeft dan zelfs iets zeer wilskrachtigs. Meer dan dit conterfeitsel kan ons de beschrijving leeren, die Ds. Valentijn van Van Diemen's uiterlijk gaf: „Hij zag er zeer fris, byzonder rood, wat rond en kort van wezen, doch zeer levendig van gezicht uit, hoewel hij aan 't linker oog een ongemak scheen te hebben". Is, wat Valentijn hier zegt, juist, en we hebben geen reden aan de juistheid te twijfelen, dan had hij in vrij sterke mate het uiterlijk van den pyknicus, van den „gezelligen dikkerd", de lichaamsbouw, waarmee een cyclothyme aard pleegt samen te gaan.

Ook als Raad van Indië was en bleef Van Diemen een kantoorman; hij was werkzaam als directeur-generaal, een ambt, dat alles omvatte, wat met het handelsbedrijf in het geheele uitgestrekte gebied,waar de Compagnie werkzaam was, samenhing. Destijds was het echter nog niet, wat het later werd, het tweede ambt in de Bataviasche hiërarchie. De directeur-generaal was nog niet als zoodanig eerste Raad van Indië; hij was slechts die Raad, dien men het geschiktste vond voor de leiding van het handelsbedrijf. Een Raad van Indië moest nog heel wat meer in zijn mars hebben dan kennis van boekhouden en van handelsmethoden, dan het uitvoeren van handelsoperaties ook. In Rade had hij zijn adviezen te geven over de tallooze onderwerpen, waarover een beslissing moest genomen worden en die uiterst ver uiteenliepen: de houding aan te nemen ten aanzien van potentaten van Arabië in het Westen af tot aan Japan in het Noorden en Banda in het Oosten toe, de correspondentie met Heeren XVII en de instructies voor de vertegenwoordigers der Compagnie op talrijke plaatsen in geheel Zuid-Oost Azië, het uitzenden van schepen en vloten, het uitrusten en voorbereiden van krijgsexpedities, het organiseeren van de gebieden, waar de Compagnie overheidsrechten en -plichten had, het aanvoeren van personen, die in

te dun bevolkte streken als arbeiders moesten optreden, het benoemen, overplaatsen en ontslaan van ambtenaren en krijgslieden, het onderhoud van forten en wapens, de bekrachtiging van vonnissen, de zorg voor den Christelijken godsdienst en het onderwijs en tientallen andere onderwerpen. Tot in 1627 bekleedde hij den laagsten rang in Rade, in welk jaar Jeremias de Meester hem als zoodanig verving. Na diens dood in Augustus 1628 zakte hij weer terug tot die plaats om eerst, toen medio Juli 1629 de Raad Crijn van Raemburch te Batavia verscheen, voor goed op een hoogere plaats te komen. Van Diemen's carrière bleef zich afspelen in de onaantrekkelijke schrijfruimten van het kasteel Batavia. Van geen reizen hoort men, zelfs niet naar het nabije Bantam, Cheribon of de kust van midden-Java. Men kan zich zoo'n leven, gedurende tientallen van jaren, op een klein plekje grond aan de rimboe ontrukt, naar de ruimte niet beperkt genoeg voorstellen. Het kasteel Batavia aan den mond van de Tji Liwoeng, met den bouw waarvan Coen in den aanvang van 1620 was begonnen naar plannen, die Simon Stevin, de ingenieur van Zijne Excellentie Prins Maurits, had opgemaakt naar het voorbeeld van het „quarré" van het kasteel van Gulik, was nog niet voltooid. Binnen den vierhoek der wallen en bastions, die voor het meerendeel nog maar voorloopig, van aarde, waren opgetrokken, lagen de woon- en werkruimten van het Compagniespersoneel, de kantoren en de pakhuizen, zoo ook het kerkje, waar men dagelijks voor het avondgebed bijeenkwam. Het was er vol leven en bedrijvigheid, vol menschen, kisten, vaten en koopwaren. Aan de landzijde voerde een brug over de kasteelsgracht. Was men het voorplein gepasseerd, dan kwam men in het minieme, door eenige aan de Tji Liwoeng evenwijdige of rechthoekig daaropstaande grachten doorsneden en door burgwallen omgeven stadje, waar de vrije burgers en ook de vrije inlanders, de Mardijkers, woonden; de eersten waren meest eenvoudige lieden, onder wie kroegjesbazen talrijk waren, want Janmaat had na de lange reizen over de tropische zeeën een onleschbaren dorst, dien hij met arak, een uit rijst of suiker gestookt product, trachtte te stillen. En de vrije burgers dronken graag een glaasje mee. Moet er in ambtsbrieven over hen worden gesproken, dan was het meest met de uitdrukking: onze „bourachios", een Portugeesch woord voor dronkaards. Andere middelen van bestaan waren niet talrijk; de beter gesitueerden zwierven met hun vaartuigen wel over de Oostersche zeeën, waarbij ze echter den handel graag voor de kaapvaart, en als de Compagnies machthebbers niet nauwkeurig

oppasten, ook voor den zeeroof verruilden. De Mardijkers waren lieden uit den geheelen Oost samengestroomd, die als koelies werkzaam waren, vrije Compagniesonderdanen van Aziatische afkomst. Een heel wat belangrijker en aantrekkelijker element dan deze beide groepen vormden de nijvere Chineesche handwerkslieden en kleinhandelaars, tegen wie de Europeanen de concurrentie niet konden volhouden. Het aantal bewoners van het stadje steeg vrij snel, Coen en De Carpentier konden jaar in jaar uit een toename met ongeveer duizend zielen aan Heeren XVII melden. De geheele stad was nauwelijks breeder dan het kasteel en in de lengte strekte ze zich uit, tot waar de Tji Liwoeng tijdelijk haar vrijwel Zuid-Noordelijken loop voor een Oost-Westelijken verwisselde, dat wil zeggen niet veel meer dan een kilometer. Verreweg het grootste gedeelte van dat terrein was nog niet met huizen bedekt. Wat gebouwd werd, paste men, voorzoover de bouwmaterialen het toelieten, zooveel mogelijk aan den vaderlandschen bouwstijl aan; in uiterlijk voorkomen en ook in zindelijkheid zocht Batavia het moederland nabij te komen. Men vond er op de nog onbebouwde gedeelten evenals aan den overkant van de rivier eenige „clappus en andre fruijtt tuijnen", maar deze en de rijstvelden maakten buiten de stadswallen spoedig plaats voor het „moras ende creupelbos", dat de geheele nederzetting omgaf, op zoo'n wijze, dat het voor de Nederlanders ongeraden was zich verder dan een paar honderd meter buiten het gebaande terrein te wagen; daar zwierven niet alleen gevaarlijke dieren zooals talrijke tijgers rond, maar ook allerlei vijanden, vooral Bantamsche benden, en daarnevens Javanen uit het Cheribonsche en uit het gebied van den Mataram, weggeloopen slaven en ontvluchte onderdanen van de Compagnie. In den langen regentijd stond daar alles eenige voeten onder water; eigenlijk kon men er slechts van Juni tot October in doordringen. Veel fraais was er in de stad niet te zien. Wel liet Coen reeds een kerk en een stadhuis bouwen, maar binnen weinige jaren moesten beide door hechtere gebouwen worden vervangen. Ook een eenvoudig ziekenhuisje en een school bestonden reeds vroeg. Men kan zich den gezondheidstoestand in Van Diemen's dagen nauwelijks ongunstig genoeg voorstellen; slechts de allersterksten ontkwamen aan een vroegen dood.

Batavia was dus een kleine vestiging tusschen moerasbosschen, waar men de noodige levensmiddelen — rijst in hoofdzaak, voor alle klassen der bevolking, maar ook vruchten en vleesch — van elders had aan te voeren. Men zat te Batavia als verloren in een nagenoeg

onbewoonde streek. Dat Van Diemen in deze weinig opwekkende omgeving en in een afmattend klimaat een opgewekt man van levendigen geest bleef, pleit zeer voor zijn energie en zijn aangeboren blijmoedigheid.

Maar het leven had te Batavia ook aangenamer kanten. Aan de zeezijde was het er steeds vol leven en vertier. Daar kwamen de schepen aan uit patria en uit allerlei deelen van Zuid- en Oost-Azië. Steeds was daar wat nieuws te vernemen en sterk prikkelend werkte de, oppervlakkig gezien, zoo troostelooze kantoorarbeid. Welk een aanlokkelijke taak uit de eerste hand kennis te nemen van den opbloei van een zoo grootsch handelsrijk en later aan de ontwikkeling daarvan als leidende kracht te kunnen medewerken. Van Diemen's belangstelling kon door zijn ambt grootendeels bevredigd worden, hij had de correspondentie door te werken, die over alles handelde, wat met het uitgebreide en veelzijdige bedrijf van de Compagnie samenhing. Maar het bleef een kennismaking op papier. In onzen tijd van Europeesche verloven, van veertiendaagsche vacanties of weekends in de bergen, kan men zich moeilijk voorstellen, dat een man het met een onderbreking van slechts één „verlof" naar Europa en twee reizen naar Amboina en geheel zonder uitstapjes naar de koelte een kleine dertig jaar in gestadigen arbeid kon uithouden. Vrijwel geen comfort, vrijwel geen afwisseling; dag in dag uit, jaar in jaar uit, dezelfde kleine omgeving, hetzelfde soort werk, met als eenige onderbrekingen: de Zondagspreek, een exercitie van gewapende Compagniesdienaren, een balspel, een kleine feestmaaltijd of het binnenvallen van een schip. Waren de meeste Compagniesdienaren nu hier, dan daar werkzaam, zoodat zij telkens in een andere omgeving vertoefden, al was die vaak nog eentoniger en simpeler dan te Batavia, Van Diemen kende uit eigen aanschouwing gedurende twintig jaar slechts het kasteel en de ontgroeiende stad Batavia en de eilanden op de reede. Mannen van ontwikkeling waren zeldzaam in de stad; zeer weinig gestudeerde lieden vertoefden er en de Compagnie hield er haar personeel van den vroegen ochtend tot het avondgebed, dat om half zeven plaats vond, aan den arbeid. En daarna had men behoefte aan rust. Ds. Heurnius en Dr. Bontius, die met Coen's vloot den 28en September 1627 te Batavia kwamen, behoorden tot de weinige mannen met wetenschappelijke belangsteling. Anthony van den Heuvel, dien wij nog zullen ontmoeten, was zeker een bekwaam jurist, maar een zoo onaange-

naam mensch, dat de omgang met hem geen genoegen geweest kan zijn.

De tweede ambtsperiode van Coen werd voor een groot gedeelte gevuld door de pogingen van den machtigsten vorst van Java, den Mataram, om de stad Batavia in handen te krijgen. Het waren wel zeer ongeregelde benden, die de vorst uitzond, maar ze waren zoo talrijk, dat ze een groot gevaar voor het kasteel en de stad opleverden, waar het aantal verdedigers niet groot was. Het Zuidelijk gedeelte van de stad moest in 1628 zelfs worden prijsgegeven om de verdedigingslinie niet te groot te doen zijn; wat buiten de wallen lag, werd, voorzoover het niet door de Nederlanders werd afgebroken, door de Javanen totaal verwoest. De eerste belegering duurde van den 25en Augustus tot den 3en December 1628, toen de regenmoeson den Javanen het verblijf in de rimboe onmogelijk maakte, de tweede van 22 Augustus tot begin October 1629. De tweede duurde korter dan de eerste, omdat de belegeraars nog slechter van levensmiddelen waren voorzien dan de eerste maal. Het verkeer over zee bleef voor de stad beide malen geheel open, maar de oorlogstoestand bemoeilijkte den toevoer van levensmiddelen voor de belegerden, die zich daarvan in tijd van vrede juist in het rijk van den Mataram voorzagen. Thans moesten ze van veel verder, n.l. van Achter-Indië worden gehaald. De vijand had echter van tekorten aan proviand nog veel meer te lijden; naast den wakkeren tegenstand der Hollanders was het de honger, die de Javaansche benden dwong af te trekken. Werd het eerste leger op 30.000 man geschat, waarvan er niet minder dan 20.000, hoofdzakelijk door gebrek, zouden zijn omgekomen, voor het tweede leger werden die cijfers nog veel hooger geraamd. Hoe groot de aantallen in werkelijkheid waren, is niet uit te maken. In elk geval overtroffen ze die der verdedigers vele malen. Het aantal soldaten in Compagniesdienst kwam zeker niet boven de 500, daarbij kwamen ongeveer evenveel gewapende matrozen en een 200 burgers van de stad. Voor belangrijke uitvallen kwamen daar dan nog wat talrijker bewapende inlanders en Chineezen bij. Het grootste aantal gewapenden, waarvan men leest, werd den 21en October 1628 op de been gebracht: ruim 3000 man, waarvan 24 ruiters, 420 soldaten, 192 bootsgezellen en 210 burgers de kern vormden, waarom zich 210 Japanners en Mardijkers, 460 slaven, 300 Chineezen en 800 „bijloopers" schaarden. Bij deze en dergelijke gelegenheden moest ieder, die de wapens kon voeren, meehelpen. Ook de kantoorman Van Diemen had daarbij het zijne te doen. Herhaaldelijk werd hij evenals

de andere Raden van Indië belast met het bewaren van de orde en de organisatie van het verzet in deelen van de stad of het kasteel; verzoo moest hij den 25en Augustus 1628 de punt de Peerl, een der versterkte hoeken van het kasteel, onder zijn „auspitie ende opsicht" nemen. Vermoedelijk heeft hij zich daarbij kloek gedragen; want waarom zou anders juist aan hem den 18en September 1629 opgedragen zijn aan het hoofd van ongeveer 350 man een uitval te doen om de voorwerken van den vijand aan de Westzijde der stad aan te tasten en te vernielen? De aanval werd zoo onverwacht en met zoo groote stoutmoedigheid ondernomen, dat de vijand, 8000 man sterk geschat, op de vlucht sloeg. Men stak de vijandelijke werken in brand, maar moest terugtrekken, toen de Javanen, van de schrik bekomen en bemerkt hebbend, hoe zwak de Nederlandsche macht was, weer op kwamen dagen. Een zware slagregen bluschte den brand in de versterkingen en de vijand bezette zijn sterkten weer. De uitval was dus geen groot succes geworden „daerin d' heer Generael euvel tevreden was". Toch meende men, dat de vijand een 300 man verloren had, terwijl de Nederlanders volgens één bron maar twee dooden hadden plus eenige „swarten en Chinesen doot ende gequetst", volgens een andere geen dooden, maar in de dertig gewonden.

Toonde Coen zich ditmaal weinig ingenomen met Van Diemen's militaire prestaties, eenige maanden tevoren had een gebeurtenis plaats gehad van geheel anderen aard, die groote verwijdering tusschen beide mannen had veroorzaakt. Het is de beruchte strafzaak van Pieter Cortenhoeff en Sara Specx, die Prof. Gerretson onlangs in zijn studie „Coen's Eerherstel" nog weer eens heeft behandeld. Het is daarom niet noodig op deze questie in haar geheel nader in te gaan [1]). Wij hebben slechts te onderzoeken, welke rol Van Diemen

[1]) Hiermee wil ik allerminst zeggen, dat ik mij met de opvatting van Prof. Gerretson over deze aangelegenheid kan vereenigen.

Het is zeer te betreuren, dat wij haar voornamelijk kennen uit twee memories van een zoo onbetrouwbaren zegsman als den hoogst bedenkelijken fiscaal Van den Heuvel. Ook de stukken van het door mij in deze Bijdragen dl. 101 p. 49 behandelde proces tegen de Engelschen in Amboina, zoowel als die van de zaak Bruystens, die ik van groot belang acht voor Coen's gewijzigd inzicht inzake het de vrije hand geven aan vrijburgers, zijn verloren (vgl. Indische Gids 1935 II, p. 386. A. Hallema: De lotgevallen van den opperkoopman-vrijburger Hendrik Bruystens van Gorcum). Is dit toeval of opzet? Ik citeer Gerretson's studie naar de pagineering in de Gidsartikelen.

in het drama vervulde en enkele omstandigheden naar voren te brengen, die op zijn houding invloed kunnen gehad hebben. Naar mijn opinie getuigt die houding van heël wat ruimer menschelijkheid dan die van Coen, die het terwille van een questie van principes noodig vond een achttien (zestien?) jarigen jongen te doen onthoofden en een meisje van twaalf in het openbaar te doen geeselen. De bronnen stellen ons niet geheel in staat nauwkeurig te weten te komen, hoe Van Diemen zich gedurende de aangelegenheid gehouden heeft; zeker is echter, dat hij met Coen van opinie verschilde. Coen was aanvankelijk van meening, dat het hem en zijn Raden vrijstond de jonge lieden zonder meer ter dood te doen brengen: Pieter moest op een schavot voor de generaals-woning worden onthalsd en Sara in een „pyp met water versmoort". Coen gelastte den fiscaal Mr. Anthony van den Heuvel in tegenwoordigheid van de twee destijds alleen te Batavia vertoevende Raden van Indië Vlack en Van Diemen, daartoe het noodige te verrichten, „alsoo sijluijden te samen de voorsz. jongeluijden de plano [1]) ter doot hadden (ver) wesen, sonder eenighe andre formaliteijten van Rechtsplegingе". (Gerretson, t.a.p. p. 121 noot 2). Nu was Van den Heuvel, die dit in zijn (tweede) remonstrantie van 1631 vertelde, een hoogst onbetrouwbaar man — wij zullen hem als zoodanig nog ontmoeten — zoodat het noodig is zijn uitspraken niet zonder meer als waar te aanvaarden. Het was er Van den Heuvel in deze remonstrantie om te doen de verantwoordelijkheid voor het gebeurde zooveel mogelijk van zich af te schuiven om zoo de mooie rol voor zich op te kunnen eischen. Waren Coen en zijn Raden vóór de directe executie der jongelui geweest, des te grooter was zijn verdienste, zoo hij die tegengehouden had. Evenwel valt uit zijn woorden niet op te maken, dat het besluit tot hun dood eenstemmig was genomen. Dat kon hij trouwens ook niet weten, daar de beraadslaging binnenskamers plaats had en niets daarvan naar buiten mocht uitlekken. Coen zelf is zeker vóór geweest, zoo ook de jurist Vlack, die zich gedurende de geheele aangelegenheid volkomen aan zijn zijde schaarde. Prof. Gerretson is blijkbaar van meening (vgl. de woorden „na zijn aanvankelijke

---

1) De beteekenis der woorden „de plano" wordt duidelijk uitgedrukt in de instructie voor den Commandant van Chiluw op Ceylon van 6 Juni 1767: „In 't afdoen van geschillen tusschen de ingezetenen onderling rijzende moet uwE. deezen regel in acht nemen, dat zaaken van weinig belang door uwE. de plano of voor de vuist afgedaan worden."

houding" p. 138, en de noot op die bladzijde), dat ook Van Diemen van dezelfde opinie was. Zijn houding gedurende het verdere verloop van de zaak wijst op het tegendeel. Het ware van Van Diemen zeer ongepast, zoo niet erger, geweest, indien hij den ondergeschikten fiscaal had verteld, dat hij het met Coen en Vlack niet eens was; deze had daarmee niet te maken. Van den Heuvel kende dus Van Diemen's meening niet. Hij verhaalt, dat hij na zijn last van Coen ontvangen te hebben, bij het naar huis gaan Van Diemen aansprak en hem mededeelde, dat hij van meening was, dat Coen's opdracht „in rechten niet was vast te maecken". Hij voldeed daarom niet aan de opdracht. Van Diemen, de volgens Gerretson „juridisch onbeslagen jongere" (p. 138) — maar hij was vijf jaar later president van den Raad van Justitie! — rapporteerde den volgenden dag in Rade, wat Van den Heuvel had gezegd, naar ik vermoed, omdat hij er een welkome versterking in zag van zijn eigen argumenten. Het gevolg was, dat de fiscaal wederom voor Coen en de Raden werd geroepen, waar hij zijn standpunt zóó goed verdedigde, dat Coen voldeed aan zijn verzoek om de zaak dertig dagen op te houden en daarna het oordeel van den Raad van Justitie in te winnen. Coen vroeg aan Vlack om zijn meening, immers zoo zegt Van den Heuvel, deze „approbeerde" zijn voorstel. Van Diemen werd echter niet geraadpleegd. Dit was, meen ik te mogen concludeeren, niet noodig, omdat Coen reeds wist, dat Van Diemen het óf met Van den Heuvel eens was óf geheel tegen de veroordeeling gekant was.

Wij kunnen nu het verdere verloop van de strafzaak kort afdoen met de mededeeling, dat de door Vlack voorgezeten Raad van Justitie Coen liet weten, dat hij Cortenhoeff ter dood veroordeelde en Saartje tot een „domesticke" geeseling „ende van haere eerlicke bedieninge gedegradeert te worden". Nu dienden alle uitspraken van den Raad, welke de doodstraf inhielden, door de Hooge Regeering te worden goedgekeurd. Dit geschiedde den 18en Juni 1629; de resolutie, die hierop betrekking heeft, vertoont echter drie merkwaardigheden, in de eerste plaaats is het vonnis ten aanzien van Sara verzwaard tot publieke geeseling, in de tweede plaats wordt gesproken van "d'eenstemmige advijsen bij de Raetspersonen" van den Raad van Justitie gegeven en in de derde plaats is zij alleen door Coen en Vlack onderteekend en niet door Van Diemen. Wat het eerste aangaat, zijn Prof. Gerretson's stellingen, dat sprake was van crimen laesae majestatis en dat de Raad van Justitie „een volkomen

ondergeschikt en afhankelijk orgaan" was (t.a.p., p. 136) [1]); juist, dan mocht de straf van Sara inderdaad verzwaard worden.

Omtrent de questie der eenstemmigheid van den Raad van Justitie komt in Van den Heuvel's (tweede) memorie iets zeer belangrijks voor. Hij verklaart daarin namelijk, dat hij ten tijde van de voltrekking van het vonnis in de meening verkeerde, dat Pieter met eenparige stemmen ter dood was veroordeeld (t.a.p., p. 140). Naderhand echter was hem heel anders gebleken: „Hoe sall mede de.... President (d.i. Vlack) excuseren dat gerapporteert heeft aen (den) H(ee)r gener(ae)l Coen, oock selfs in den Raeth van Justitie gepronuncieert heeft, dat Pieter ter doot was (ver)wesen, omdat dezelve president seijt, dat hij twee stemmen hadde ende daerom zijn tweede stem tegens de voorsz. Pieter hadde gegeven, want behalven dat sulcx tegens recht is en(de) geen twee stemmen gehadt heeft, soo wiste de voorsz. president wel, dat in alle crimineele saecken, de stemmen staeckende, de conclusie ten faveure vande misdadighen behoorde genoomen te zijn! Hij wist mede wel, dat de voorsz. Pieter van de doot vrijgesproocken was, omdat de stemmen der Rechters gestaeckt hebben, drij hem condemnerende, ende drij hem absolverende". Het is de onbetrouwbare Van den Heuvel die dit schreef aan de veraf zetelende Heeren XVII; toch kan hij in zijn leugens niet zoo ver gegaan zijn, dat hij zoo gemakkelijk te controleeren beweringen eenvoudig uit zijn duim zoog. Wij weten trouwens ook van ander zijde, dat niet alle rechters voor stemden; de Kerkeraad ontzegde namelijk, toen Specx gouverneur-generaal was geworden, slechts aan de twee toen nog te Batavia aanwezige rechters, *die vóór hadden gestemd* (Vlack en Bontius) de Tafel des Heeren (t.a.p., p. 118). Van den Heuvel schuift alle schuld voor het onjuiste rapport aan Coen op Vlack. Opmerkelijk is echter, dat de secretaris van Coen, Anthony del Court (alweer een individu, dat naderhand blijken gaf van groote onbetrouwbaarheid, n.l. in Perzië, werwaarts hij in Augustus 1629 als commandeur vertrok), die de bewuste resolutie inschreef, tevens lid van den Raad van Justitie was. Del Court wist dus van Vlack's valsch rapporteeren, maar hij

---

[1]) Het komt mij vreemd voor, dat, zoo aan de uitspraak van dat college werkelijk slechts de kracht van een advies ware te hechten in deze zaak, Coen het noodig vond reeds vooraf bij den Raad van Justitie door den fiscaal te doen protesteeren, zoo hij Cortenhoeff niet ter dood zou veroordeelen (vgl. p. 123 der herhaaldelijk genoemde studie).

hield zijn mond, vermoedelijk omdat hij de derde voorstemmer zal geweest zijn of anders uit angst. Of .... was Coen op de hoogte van de niet-eenstemmigheid? Dat zou een ernstige smet op zijn naam werpen; wij mogen dit niet lichtvaardig aannemen op grond van de beweringen van dit stelletje knoeiers.

En dan het derde punt, de questie der onderteekening. Merkwaardig is allereerst, dat Vlack naderhand moet hebben volgehouden, dat hij bij vergissing zijn naam onder de resolutie had gezet! Van den Heuvel toch vermeldt in zijn (tweede) memorie, dat men „den President Vlack voor wel affneempt zijn excuse die hij doet over sijn onderteijckeninghe vande Resolutie .... Hoe can de voorsz. President excuseren dat seijt per abuijs dezelve Resolutie soude hebben onderteeckent?"

Noodig is de vermelding van al deze bijzonderheden, omdat er uit blijkt in wat voor atmosfeer van knoeierij het bewuste doodvonnis is geveld en ten uitvoer gelegd. Dit werpt licht op de omstandigheid, dat de naam van den anderen Raad van Indië, die van Van Diemen, die anders altijd de resoluties mede onderteekende (vide Colenbrander: Bescheiden Coen dl. V passim) onder de resolutie ontbreekt. Niet omdat hij, zooals Prof. Gerretson aanvankelijk meende (p. 138 noot), niet in de zitting van de Hooge Regeering aanwezig was, maar omdat hij „wel expresselijcke te teyckenen geweijgert" had, zooals in de herhaaldelijk geciteerde (tweede) memorie staat, omdat hij, zooals hij nog den 10en Januari 1639 aan Heeren XVII schreef „de sententie tegen Pieter Cortenhoeff gestreecken, niet g'approbeert" had, „daerover oock in d'ongunste van den Generael Coen zaliger geraeckte". Deze laatste verklaring geschiedde naar aanleiding van eenige woorden in een derde memorie, die de in 1636 wegens publieke beleediging van den Raad van Justitie [1]) (!) met een priem door de tong gestoken en uit Indië gebannen Van den Heuvel bij de Heeren Majores had ingediend. Daarin beweerde deze namelijk, dat Coen met Vlack en Van Diemen Cortenhoeff en Sara „gecondemneert" had „omme d'een onthalst ende d'ander verdroncken te worden". Dit laatste bracht Gerretson er wel toe om te beweren, dat Van Diemen oorspronkelijk van Coen's opinie was, echter, herhaal ik, hoe kon

[1]) Hij had de leden van dien Raad voor idioten en nietsnutten uitgemaakt.

Van den Heuvel weten, dat die eerste buitenrechtelijke condemnatie eenstemmig was?[1]).

Waarom Van Diemen tegen de veroordeeling was? Mij dunkt, dat er redenen te over waren. Behalve die van menschelijkheid en van weerzin tegen het drijven van Coen in deze aangelegenheid, komt er wel bij, dat Pieter, zooals Prof. Gerretson aan het licht bracht (p. 139), Van Diemen's dienaar was geweest. Wat dat beteekent? Vermoedelijk is de halve Birmanees Cortenhoeff (de vader had het in Arakan ook al niet best gemaakt; daarover is in het Rijksarchief nog heel wat te vinden!) als wees en aankomend maatje bij Van Diemen in huis geweest, vóór hij in militairen dienst kwam[2]). Dat lijkt mij althans waarschijnlijker dan dat hij, zooals G. veronderstelt, zijn ordonnans zou zijn geweest. Valentijn nam in zijn werk (dl. IV, 1e stuk, p. 291) een brief aan Specx op van den Amsterdamschen secretaris Boudewijn Cortenhoeff, Pieter's oom, waarin hij Van Diemen „mynen goeden vriend en speelgenoot" noemt. Er waren dus vanouds betrekkingen tusschen Van Diemen en de Cortenhoeffs; vandaar, dat hij het speelkindje van den koopman uit Arakan in zijn huis in ondergeschikte positie zal hebben opgenomen. Van den Heuvel zegt in de (tweede) memorie, dat Van Diemen weigerde te teekenen „omdat niet conde verstaen, dat Pieter meerder als Sara misdaen hadde ende d'eyne met de dood end d'andre lichter gestraft zoude worden". Het kan zijn, maar aan deze bewering hecht ik zeer weinig waarde. Het is m.i. onaannemelijk, dat Van Diemen *hem* verteld zou hebben, waarom hij in verzet kwam; hij zal er zich wel voor gewacht hebben juist aan dezen gevaarlijken man mede te deelen, wat hij in Rade gezegd had. Welke de argumenten van Van Diemen ook geweest mogen zijn, hij toonde zich gedurende deze geheele zaak een man van karakter. Aan Coen had hij zijn heele carrière te danken; Coen zou die ook nu nog kunnen breken. Maar nu het een gewetensquestie betrof, aarzelde hij geen oogenblik om Coen te trotseeren, hoewel hij den man genoeg kende om te weten, dat hij in „ongunste" zou vallen.

---

[1]) Dat Van den Heuvel op deze aangelegenheid in zijn memorie terugkwam, is er m.i. een aanwijzing voor, dat ook in patria de appreciatie voor Coen's houding in deze zaak allesbehalve groot was!

[2]) En wat beteekent dat „in militairen dienst" zijn? Was Pieter beroepsmilitair of vaandrig bij een burgercompagnie? Uit Coen's brief van 14 Juni 1628 aan Marten Ysbrantsz (Bescheiden, V, p. 301) blijkt dat Coen verstaan had, dat „in Arracan noch eenige kinderen van Nederlantse vaders ende onder anderen

Coen had het noodig gevonden tegen Vlack, Van Diemen en Van den Heuvel uit te barsten „dat sijn Ede. wel merckte dat men al te samen een deel hoerenjagers waren, ende dat hij sijn spillen wel mochte packen soo men malcanderen niet anders wilde voorstaen" (t.a.p., p. 122) [1]). Deze qualificatie was ten aanzien van Van Diemen zeker volkomen onbillijk. Zijn levenswandel was even weinig aanstootelijk, even gestreng als die van Coen; tegen overtreders op het gebied der zedelijkheid trad hij niet minder streng op. Dit bleek nog in 1644, een jaar voor zijn dood. Er waren aanwijzingen, dat de Raad Extraordinair van Indië Justus Schouten zich aan „sodomye" had schuldig gemaakt. Van Diemen confineerde hem in zijn huis en schorste hem voorloopig in de uitoefening van zijn bediening. Drie leden van de Regeering werden gecommitteerd om een nader onderzoek in te stellen. Op verzoek van Schouten's naaste vrienden, namelijk een broeder, die opperkoopman was en een zwager, Pieter Mestdach, Van Diemen's zeer gewaardeerde secretaris, besloten Van Diemen en zijn Raden, dat Schouten zich niet zou behoeven te verantwoorden voor den Raad van Justitie, een lichaam, dat ook toen nog niet voldoende autoriteit had om over een lid der Regeering recht te spreken, maar voor vijf gedelegeerde rechters, n.l. twee Raden van Indië, van wie Maetsuyker er een was, en drie van de „eerste gequalificeerden", d.w.z. van de hoogste Compagniesdienaren. Van Diemen en zijn Raden weifelden geen oogenblik om het door die rechtbank uitgesproken vonnis te approbeeren, Schouten werd gewurgd en voorts zijn lichaam tot asch verbrand; ook vier van zijn medeplichtigen werden ter dood gebracht. In een van zijn laatste particuliere brieven aan Heeren XVII, n.l. die van 13 Januari 1645, schreef Van Diemen hun hieromtrent: „Vanden Raet Joost Schouten waren wat groots verwachtende, maer sijn dapper bedrogen geweest. D' Almogende vergeve hem sijn sonden ende beware ons voor soodanige Raden". Er is dus allerminst reden voor Van Diemen in de zaak van Pieter en Saartje van misplaatste teerhartigheid te verdenken. Hij weigerde aan hun veroordeeling mede te werken, omdat

---

van eenen Jacob Dirxz. Cortenhoff geprocreëert [souden] overgebleven sijn". Is de ongelukkige Pieter begrepen onder deze kinderen, dan is hij eerst begin 1629 met de „Cameel" te Batavia gekomen, ongetwijfeld als een totaal verwilderde jongen.

[1]) Uit deze woorden en de daaraan voorafgaande scene kan ik niet met Prof. Gerretson, in afwijking van de Jonge, lezen, dat Coen zijn toorn beheerschte (p. 124). Coen beefde van toorn en de uitval tegen de drie mannen is een duidelijke uiting van onbeheerschtheid.

deze tegen zijn conscientie streed. Is het te gewaagd te veronderstellen, dat hij de beteekenis van een handteekening onder een resolutie dubbel goed begreep door zijn veroordeeling wegens het mede-onderteekenen van de resolutie tot overgave van het fort te Djakatra op 1 Februari 1619?

Coen's ongenoegen over den slecht geslaagden uitval van den 18en September is een van de laatste mededeelingen, die we over zijn leven hebben. Zoo streng als hij voor anderen was, was hij ook voor zichzelven. Reeds vrij lang leed hij aan dysenterie, een ziekte, die in het belegerde Batavia honderden slachtoffers eischte [1]). Zoo lang hij kon, bleef hij echter op de been en regelde hij alle voorkomende werkzaamheden met even groote nauwgezetheid als altijd. Pieter van Dam vermeldt in zijn Beschryvinge (ed. Stapel, 2e boek, deel III, p. 456), dat Coen den 20en September „des namiddags volgens het geseyde op de gallerye van 't huys wandelende, en siende 't voorsch. schip (n.l. dat van den uit patria arriveerenden eersten Raad van Indië Specx) van verre aankomen, seyde: „daer is d'heer Specx, mijn successeur, op". Dit gaf aanleiding tot het door Valentijn vermelde praatje, dat Coen van schrik of angst zou zijn gestorven wegens zijn optreden tegen Specx' dochter. Het ontstaan er van bewijst, hoe ongunstig men algemeen over dat optreden dacht. Zeker is, dat het den aanzittenden aan het gemeenschappelijke middagmaal is opgevallen, hoe bleek en ernstig de „Generael" er uit zag, hoewel hij „hertelyck" mede at. De meesten van hen hebben hem bij die gelegenheid voor het laatst gezien. 's Avonds, vóór het gebed, begaf hij zich uitgeput te bed. De Raden van Indië Van Diemen en Van Raemburch kwamen hem, door Dr. Bontius gewaarschuwd, na het avondgebed opzoeken. Zij vonden hem zoo zwak, dat zij vrijwel geen antwoord kregen op hun vraag, of hij nog iets te belasten had. Hij ademde met moeite, leed aan een droge hoest en koude ledematen en was met koud zweet bedekt. Daarbij kwamen diarrhee en galbraken. De pols was zeer zwak. Nauwelijks sprak hij meer tot zijn vrouw, die drie dagen tevoren moeder was geworden, tot zijn zwager Vlack en tot Ds. Heurnius, die hem over het hoogere leven onderhield. In denzelfden nacht

[1]) Volgens Bontius leed Coen aan tuberculose, waarop ook zijn lichaamsbouw zou wijzen: lang en schraal met uitgerekten hals en afstaande schouderbladen. Later werd vrijwel algemeen aangenomen, dat cholera de doodsoorzaak was. Tegenwoordig denkt men aan dysenterie. Wijst Coen's slechte gezondheidstoestand gedurende het „verlof" in Nederland niet tòch op tuberculose? Enkele karaktereigenschappen van Coen wijzen mogelijk ook in deze richting.

tusschen 12 en 1 uur overleed Coen na zware krampen. „Soo doende ende woelende als sijn Ed. bij sijn leven is geweest, immer zoo stil, zich met geen saecke ter werelt moijende, is zijn wteijnde geweest" schreef Van Diemen den 30en November aan Heeren XVII.

Den 22en September had de begrafenis plaats; Van Diemen was niet, zooals de andere Raden van Indië, bij deze plechtigheid tegenwoordig. Wij behoeven echter niet te meenen, dat de minder goede verstandhouding tusschen beide mannen hiervan de oorzaak was, want op den dag van de begrafenis treffen wij Van Diemen aan als getuige bij den doop van Coen's dochtertje. Het zal noodig geweest zijn, dat gedurende het nog steeds voortgaande beleg voortdurend een der Raden op het kasteel bleef en Van Diemen zal daartoe de geëigende persoon zijn geweest. Wél nam aan de begrafenis Jacques Specx deel, die in den avond van den 21en September aan land was gekomen.

Twee dagen later gingen de Raden van Indië tot de verkiezing van een opvolger van Coen over. Weliswaar was deze bevoegd geweest zelf den man aan te wijzen, die hem zou vervangen, maar die aanwijzing was niet in een rechtskrachtigen vorm geschied. Coen had enkel den bewusten naam op zijn sterfbed aan Ds. Heurnius ingefluisterd. Een zoo informeele aanwijzing kon niet geaccepteerd worden [1]). De Raden waren van oordeel, dat zij „buyten competenten getale" waren voor een zoo gewichtige handeling als de verkiezing van een gouverneur-generaal en riepen drie hooge ambtenaren in hun vergadering om mede hun stem uit te brengen. Ook aan het briefje, waarop Ds. Heurnius volgens zijn verklaring den naam had geschreven, dien Coen hem had ingefluisterd, werd een stem toegekend. Men heeft lang gemeend, dat het Van Diemen's naam bevatte; uit den reeds genoemden brief van 30 November 1629 van dezen laatste blijkt echter, dat dit niet het geval was; Van Diemen deelt daarin expressis verbis mede, dat het den naam Vlack vermeldde. Wij behoeven niet te betreuren, dat Vlack zijn zwager niet is opgevolgd, hij was een tweederangsfiguur. De verkiezing had tot resultaat, dat Specx „bij provisie tot Generael gecosen" werd [2]).

---

[1]) Ik wijk hier af van de verklaring, die men in den generalen brief van 15.12.1629 (de Jonge Opkomst, V, p. 155) vindt.

[2]) Stapel meent blijkens noot 1 van p. 4 in Van Dam's Beschryvinge, deel II, III, dat de daar gemaakte opmerking over verkiezingen van gouverneurs-generaal „eenige stemmen zijn gevallen op zeer onbequame personen, en een van d'aansienelijkste zijn stemme aan hem selffs hadde gegeven" slaat op deze

Van Diemen had reeds lang het voornemen naar patria te vertrekken. Hij voelde zich namelijk na een zeer drukken werkkring van ruim tien jaar in de tropen, „affgeslooft" en had reeds in het begin van het jaar Coen van zijn plannen kennis gegeven. Deze kon hem echter, slecht als hij van Raden voorzien was, niet missen, waarom Van Diemen tot de najaarsvloot van zijn reis afzag. Vervolgens liet hij zich door Specx overhalen gedurende de rest van 1629 en het grootste gedeelte van 1630 te blijven doordienen. Nu het echter nog lang zou duren, eer hij te Amsterdam terug zou zijn, vond hij het noodig orde op zijn zaken in het moederland te stellen. De tot 18 November 1624, datum van zijn promotie tot Raad van Indië, verdiende gagiën tot een bedrag van ruim 2800 gulden waren gebruikt om de schuld, die hij in 1618 als gefailleerde aan de Compagnie had achtergelaten, af te betalen. Aan De Carpentier had hij bij diens vertrek uit Indië verzocht, zijn particuliere zaken in Nederland te behartigen, wel een bewijs, dat de verstandhouding tusschen beide mannen zeer goed was. De Carpentier liet hem bij een brief van 20 December 1628 uit Nederland weten, dat hij Van Diemen's tegoed, een bedrag van 8000 gulden, had opgevraagd om andere schuldeischers te kunnen voldoen. De Compagniesdienaren kregen namelijk hun gage niet maandelijks uitbetaald; zij hadden recht op vrije voeding, òf in natura òf in geld en werden ook van Compagnieswege gehuisvest. Hadden zij andere uitgaven te bekostigen, dan konden zij een deel van het verdiende tractement opvragen. De rest werd hun bij hun uit den dienst treden uitbetaald; het tegoed van de velen, die in den dienst stierven, werd aan de erfgenamen uitgekeerd. De Compagnie had op deze wijze voldoende geld onder zich om schade haar door knoeiende dienaren berokkend, op hun tegoed te kunnen verhalen. Van Diemen verheugde zich zeer over De Carpentier's brief; hij meende, dat zijn schulden thans nog 8 à 10.000 gulden beliepen (in totaal had het passief dus ongeveer 20.000 gulden bedragen) en hij verwachtte, dat die som thans geheel kon worden afbetaald. Hij vroeg

---

verkiezing en Van Diemen's houding daarbij. Dit kan niet juist zijn. Noch Specx, noch Van Diemen stemden op zichzelf. Uit de generale missive van 15 December 1629 (opgenomen in de Jonge's Opkomst V, p. 156), die door Van Diemen werd geschreven, blijkt namelijk, dat de Raden Vlack, Van Diemen, Van Raemburch en de bij de vergadering geroepen Van der Burch en Antheunisz. op Specx stemden. De stem van Coen was op Vlack uitgebracht. Specx en Van Maseyck, de derde ambtenaar, hebben vermoedelijk ook op Vlack, mogelijk op Van Diemen gestemd.

daarom den 20en November 1629 aan Heeren XVII zijn salaris te willen vaststellen en deelde mede, dat hij sinds November 1624 te Batavia een kleine 1500 gulden had opgenomen. Het was hem blijkbaar een pak van het hart thans alles te kunnen afdoen en als een in eere hersteld man, zonder schulden, in de wereld te staan. Zijn eerlijkheid verdient, dat de bewuste brief wordt afgedrukt. Wat moet het den rechtschapen man een groote voldoening gegeven hebben een streep te kunnen halen door de aangelegenheid, die bijna zijn leven voor goed bedorven had.

„Ed. Erntfeste wijse voorsienighe heeren.

Mijn Heeren, door d' Hr Generael Carpentier, (aen wien mijne particuliere affaire in Nederlant hadde gerecommandeert) wort mij met brieven van 20 Decembr. 1628 geadviseert, dat UEd. aen hem op mijn reeckh. van mijn lopende gagien in twee distincte reijsen hadden doen betalen de somme van acht duijsent guldens, twelck mij op t' hoogste aengenaem is geweest te verneemen, sal niet alleen daer voor danckbaer sijn maer tselve met goede ende trouwe diensten (gelijck tot noch toe gedaen hebbe) aende generale Compe. ende UEd. int particulier soecken te verschuldigen.

T' gene aende genle. compe. tot Amsterdam mitsgaders aen d' Hr Voet schuldich ben, tsamen bedragende f 2683/15— sien UEd. gerescontreert hebben ende daer tegen ingehouden mijne verdiende gagien tot 18 Novembr. 1624 monterende f 2846/3/3 t' welck voor wel gedaen houde.

Tot vereffeninghe van mijn ongelegenheijt in Amsterdam sout ongeveer noch van noode wesen acht, negen a t' hienduijsent guldens, Ende alsoo niet liever sage (gelijck billick ende reden is) dat mijne crediteuren ten vollen mochten worden gecontenteert ende hun rest betaelt, sal UEd. per desen andermael gansch vrintel. versoecken dat UEd. gelieven aen gemelten Hr. Generael Carpentier ende in des selffs absentie, die mijn procuratie sullen verthoonen, de voorsz. somme van acht a thienduijsent guldens, off so veel min, als tot voldoeninge van vrundschap sal geschieden.

Pr. nevengaende extract van mijn reeckh. uijt de soldijeboecken deses casteels getrocken ende bij den oppercoopm. Daniel du Bucquoij geteekent gelieven UEd. te sien, hoe ick alhier tot mijn onderhout t' sedert 18 Novembr. 1624, dat mijn vorigste reecke. is gesloten tot dato deser hebben genoten f 1481//17//6 daertegen mij op 18 deser maent Novembr. 1629 vervallen sijn ende vande generaele Compe. competeren sestich maenden gage, hebbende t' sedert de generale

directie van Comps. negotie in India waer genomen ende volgens missive vande Hrn. seventhienen dato 15 April 1625 in t' raetschap van India geconfirmeert ende geordonneert nevens de Hrn vander Leck, Schram ende van Duijnen [1]) als parmenent Raet in Batavia te continueren, de gemelte Heren hadden vande Compe. bedongen, tractementen van 600, 500 ende 375 gulden ter maent. Wij vertrouwen dat nevens voorn.de Heeren Raden van U.Ed. in gage sullen worden getracteert ende dat UEd. dienvolgende geen schrupule sullen maken op reeckening van voorsz. sestich maenden alrede verdiende gage, mijn versoeck te voldoen, ende aen d'Hr. Genl. Carpentier te doen aentellen tot de somma van 8, 9 off thien duijsent guldens daertoe mij sal verlaten. Vastelijcken sijn geresolveert geweest ende hadden ons affscheijt van d'Hr. Genl. Coen zalr. al rede becomen, omme met dese treffel. vlote, die Godt in salvo geleijde, ons na t' patria vervoegen, twelck doorde veranderinge ende t' subit overlijden van d' Hr. Coen geen effect heeft connen sorteren, alsoo den Raet nader hant niet heeft connen goet vinden, ons in dese gelegentheijt te demiteeren, ende siende den dienst vande Compe. onse presentie noch wel wat vereyschend was, hebbe mij laten bewegen op de discretie van U.Ed. tot het naeste jaer te contineeren, als wanneer vastel. geresolveert ben over te comen, ende sullen alsdan mijn twee jaren overgedient hebben, daer voor de recompentie op U.Ed. gewoonlijcke benevolentie sal laten rusten, met een vast vertrouwen in onse hope (om in desen na merite van U.Ed. te sullen worden gerecompenseert) niet bedrogen sullen vallen. Hiertoe ons andermael verlatende sullen desen eijndigen ende UEd. erntfeste wijse voorsienige Heeren inde bewaringe des Alderhoogsten bevelen ende blijfft van herte gegroet.

Int casteel Batavia desen 20en Novembr. 1629

UEd. gans dienstwilligen
Antonio van Diemen"

Ook de in dezen brief genoemde rekening, door de Bucquoy opgemaakt (zóó schrijft de man zijn naam zelf) is bewaard gebleven. Zij leert ons hoe sober de Raad van Indië Van Diemen leefde. 1481 gulden, 17 stuiver en 6 penningen is alles, wat hij in vijf jaren opgenomen heeft. En van dat geheele, toch zeker niet groote, bedrag werd

[1]) Allen uit Nederland uitgezonden en vóór of kort na hun aankomst overleden Raden van Indië.

hem maar eens geld in contant verstrekt, zijn geheele „zakgeld" beperkte zich tot een bedrag van 4¾ realen, dat is, daar een reaal destijds gelijk stond met 2 gulden 11 stuivers, ongeveer 12 gulden 12 stuivers; het werd hem 16 October 1626 uitbetaald. Verreweg de meeste posten van de rekening hebben betrekking op kleedingstukken. Zij leeren ons, dat een hoog Compagniesdienaar in het dagelijksche leven zeker niet, zooals men wel meent, in een zwaar en warm Europeesch lakensch pak rondgeloopen heeft. Dat geschiedde alleen bij plechtige gelegenheden, terwijl in het gewone doen gebruik werd gemaakt van allerlei lichte Indische stoffen. Herhaaldelijk werd Guineesch linnen gekocht, een geruite katoenen stof van Cambaya in Voor-Indië, die veel naar de kust van Guinee werd verscheept voor de negers. Mogelijk was het niet voor zijne Edelheid zelf bestemd, maar voor zijn slaven; dan worden meermalen chawls of armozijnen gekocht, dat zijn fijne zijden weefsels; cassa de Bengale, fijne katoenen stoffen; „hennepe lywaten"; „salpicados en percallen", al of niet „geschilderde", d.w.z. gebatikte, eenvoudige katoenen doeken; ballatios, effen katoenen doeken, meest wit van kleur; pelings, eveneens zijden doeken. Klaar werden blijkbaar hemden, broeken, mutsen en linnen kousen gekocht, die alle per zes tegelijk werden ingeslagen. Daartegenover werd slechts eens „Persiaens goutlaken" genoemd, „Camericxdoeck", goudpassement en Nederlandsch fluweel. Gouden knoopen werden per 6 dozijn en per 65 tegelijk gekocht; ze kostten respectievelijk maar 4½ reaal en ruim 6 gulden en zullen dus wel verguld zijn geweest. Opvallend duur is een paar zijden kousen van 15 gulden 6 stuivers. Een paar maal wordt de aankoop vermeld van eenige „vellekens spaens leer", vaker die van hoeden, meest zwarte; één daarvan is uit den boedel van wijlen collega Pieter van Duynen overgenomen. Van al deze aankoopen is er niet één, die boven de 25 gulden uitkomt. Hoezeer vallen daartegen de beide bedragen op, die voor iets anders dan kleeding en zakgeld werden besteed. Bij beide was sprake van een uitgave voor het algemeene belang. Den 22en Januari 1625 contribueerde Van Diemen voor f 191 5 stuivers in de „opbouwinge vande Nieuwe Kerck", terwijl hij denzelfden dag voor f 400 7 stuivers deelnam „inde loterij deser stede Battavia". Zóó komen de bedragen in de rekening voor; Van Diemen had in realen ingeteekend, respectievelijk voor 75 en 157. Vermoedelijk was deze loterij een middel om de noodige contanten voor den bouw der stad bijeen te brengen. De uitgaven voor deze posten nemen wel een groot gedeelte van het geheele bedrag in beslag.

Toen Van Diemen aan Heeren XVII schreef, dat hij zijn thuisreis telkens had uitgesteld, omdat Coen en Specx zijn aanblijven wenschten, sprak hij wel waarheid, maar niet de geheele waarheid. Er was nog een reden, waarom hij nog wel te Batavia wilde blijven: er was een vrouw in het spel. Het zou mij niet verbazen, zoo Van Diemen, zoolang hij zijn schulden niet geheel had afbetaald, niet aan trouwen heeft willen denken. Maar nu dat pak van zijn hart was, kon hij, 37 jaar oud, in het huwelijksbootje stappen. Ook zijn uitverkorene zal niet meer piepjong geweest zijn. Wel is de geboortedatum van Maria Aelst (of Aeltsz., zooals haar naam ook wel, vermoedelijk juister, geschreven werd), naar het heet afkomstig uit Steenbergen [1]), niet bekend, maar bij haar huwelijk, begin Maart 1630 te Batavia gesloten, — de datum van ondertrouw was 17 Januari — was zij reeds tweemaal weduwe. Haar eerste man was de opperkoopman Johan Libener of Livener geweest, die in 1620 naar Indië was gekomen. Na zijn dood was zij in Juli 1628 hertrouwd met Bartholomeus Havicksz. Kunst. Kunst was in den rang van opperkoopman van 1624 tot 1626 als opperhoofd van den handel in Djambi geplaatst geweest en had in 1627 als commandeur van drie schepen een tocht naar Palembang gemaakt, waar met den vorst van Djambi moeilijkheden over de troonsopvolging waren ontstaan. Daarna had hij ontslag uit den Compagniesdienst genomen en had hij zich te Batavia gevestigd, waar hij tot de aanzienlijkste en meest gezeten vrijburgers behoorde. Hij was er ouderling en president van weesmeesteren, d.w.z. van het college van regenten van het weeshuis en nam als burgerkapitein deel aan de verdediging van Batavia gedurende het eerste beleg. Als president van weesmeesteren was zijn gedrag niet onberispelijk. Een bedrag van bijna 4000 gulden, dat hem ter hand was gesteld om het te bewaren voor de minderjarige erfgenamen van een overleden koopman, had hij namelijk niet in de boeken van de Weeskamer opgenomen, maar uitbetaald aan den tweeden echtgenoot van de weduwe van dien koopman (welke Bataviasche weduwe hertrouwde niet bij het tekort aan vrouwvolk!), een tweeden echtgenoot, die op financieel gebied een zeer slechten naam had. Kunst was hierom uit zijn functie ontslagen en aansprakelijk gesteld voor de schade, die de kinderen mochten komen te lijden door zijn ondoordachtheid; bovendien zou de fiscaal naar bevind van zaken mogelijk nog een vervolging tegen hem

[1]) Maar vgl. p. 51, waar haar moeder uit Vianen blijkt te komen.

instellen. Dat zijn opvolger een Raad van Indië was, bewijst dat zijn functie zoowel voor belangrijk als eervol doorging. Kunst was gedurende de dysenterie-epidemie, die ook Coen wegnam, in September 1629 „in den Heer ontslapen" en Maria Aelst was als niet onbemiddelde weduwe achtergebleven. Zij bezat o.a. een steenen huis met inboedel en een restant koopmansgoederen, die zij na haar derde bruiloft voor het aanzienlijke bedrag van 9500 realen van achten, dat is ongeveer 22800 gulden, aan den vertegenwoordiger der Deensche O.I.C., Roeland Crape, verkocht. Van Diemen noemt in zijn brieven van tijd tot tijd haar naam. Maria van Diemen was blijkbaar een vrouw, die zich niet in een hoek liet dringen. Na Antonio's dood vonden de Raden van Indië goed haar tot haar vertrek naar patria in haren staat van „mevrouw Generaelse" te laten. De president der regeering Van der Lijn schreef aan Heeren XVII, dat deze „regeersuchtige vrouwe" dit zelf nog bij haar mans leven van hem gedaan had weten te krijgen. Zij vertrok den 18en December 1645 naar het vaderland; aan boord ontmoette zij den afgetreden directeur van den handel in Perzië, Carel Constant, die haar spoedig over haar verlies wist te troosten. Zij kreeg hem reeds den 9en October 1646 te Amsterdam tot vierden echtgenoot. Het zal Constant, die eerst in 1613 was geboren, en die dus veel jonger dan Maria was, hoogst aangenaam zijn geweest, dat de rijke en kinderlooze weduwe Van Diemen niet alleen van Heeren XVII „uyt een pure liberaliteyt" vergunning verkreeg alle goederen en kostbaarheden te behouden, die zij „in een excessive quantiteyt" uit Indië had meegebracht en waarop de Compagnie voor twee derde part recht had, zoo ook de vereringen van de koningen van Siam, Atjeh en Johore, die Van Diemen op zijn sterfbed gelast had aan de Compagnie over te geven als „sabels, kritsen met goude heghten etc.", maar dat haar wegens Van Diemen's uitstekende diensten ook nog een som van 20.000 gulden werd uitbetaald, boven wat het bedrag aan verdiende gages beliep; ten slotte ontving zij nog 2 % der buitgelden, een bedrag van f 11.601,11.

Bij Van Diemen's huwelijk werd naar goed-Hollandschen trant bruiloft gevierd. Van Diemen was een heel wat gezelliger man dan Coen, al was hij even wars van zucht en praal en ceremonieel als deze. Hij hield er van tusschen het drukke, maar eentonige ambtswerk door, een vroolijken dag te hebben. Ook later, als hij gouverneur-generaal is geworden, is dat nog het geval. Zoo weten wij, dat hij in 1644 met de „carosse" uitreed, — hoewel aan zijn ambtsvoorganger het gebruik van dezen „coetswagen" door Heeren XVII was ver-

boden, als zijnde te weinig eenvoudig — in gezelschap van dames en eenige aanzienlijke Portugeesche krijgsgevangenen om in den Engelschen tuin — den tuin wel te verstaan bij het huis, waarin de Engelsche loge gevestigd was geweest — te gaan picknicken. Maar zelfs het bruiloftsfeest werd dezen harden werker misgund!

Specx had niet het zedelijke overwicht tusschen het rouw en los levend Compagniespersoneel en de nog veel rouwere vrijburgers van Batavia, dat Coen had bezeten. Dat hij een speelkindje, Sara, had, wier moeder een Japansche was, bewijst, dat zijn levenswijze niet zoo streng was als die van zijn voorganger. Vreemd was, dat secretaris Adriaen Pars eind 1626 steelsgewijze uit Batavia naar patria was gekomen om bij Heeren XVII te klagen over de dreigementen door Specx tegen hem geuit, toen de eerste nota bene door de hooge Regeering was gecommitteerd om een onderzoek in te stellen naar het slechte gedrag van Pars' vrouw, die „haer tot diversche reysen in overspel heeft verloopen". Hoe het ook zij, Specx was thans als gehuwd man naar Indië gekomen. Hij had Coen's voorbeeld gevolgd en een vrouw van zeer goede familie getrouwd, Maria Odilia Buys, waarschijnlijk een afstammelinge van den landsadvocaat Paulus Buys. Dit had Heeren XVII zoo verheugd, dat zij niet alleen haar den 21en October 1628[1]) een pensioen van „t' sestig gulden ter maent" toekenden, maar ook aan de haar vergezellende zusjes Pietronella en Geertruyd, die, op het voorbeeld van Lijsbeth Ment, naar Indië togen, een „tractement van vijff en twintigh guldens ter maent, soolangh sy in Indiën souden zijn en ongehuwlijkt blijven". Lang duurde dat laatste niet! Specx' gezin zou nu evenals dat van Coen een lichtend voorbeeld voor de omgeving hebben kunnen zijn. Ongelukkig echter kon hij de behandeling dochter Sara aangedaan niet verkroppen, waardoor deze questie inplaats van op den achtergrond te geraken, telkens weer nieuwe onaangenaamheden meebracht. Specx had zich in Japan als een verdienstelijk Compagniesdienaar gedragen, als gouverneur-generaal toonde hij een goed inzicht in de behandeling der Japansche en Chineesche zaken, maar dat was met zijn belangstelling voor de uitbreiding der stad Batavia ook wel zijn voornaamste verdienste. Hij was niet ruim genoeg van blik om het geheele Compagniesbedrijf te kunnen overzien, wist niet, wat hij aan zijn medewerkers kon over-

[1]) 1627, zooals gezegd is in Pieter van Dam's Beschryvinghe, deel I, p. 312 noot, kan niet goed zijn, want Specx kwam pas 2 Juni 1628 in patria, vgl. Colenbrander, Coen V, p. 811.

dat van Diemens jongen twee kisten wt de Cameel hadde gebercht, ende dat sijn goederen in 't ruijm verlooren waren, twas een bedenckel. saecke, dat d' Heer van Diemen seecker missive van Raemburch gederigeert aende Raden van India in Battavia geopent ende bij sich behouden hadde, dat 14 a 15 pacquen cleden in Compe met den coopman Claes Behoort per de Salm naer Bantam voor perticulier had gesonden,

dat de gemelte Heeren Vlacq ende Nuijts een dapper oogh int seijl hielden ende seer misnoecht waren dat het jacht de Salm soo menichmael naer Bantam gesonden, ende Behoort telckens daermede gegaen was, ende dat buijten haer kennisse".

De verontwaardigde Van Diemen koos, als eerlijk man, de wijste partij en verbrak daardoor het net van leugens, dat Van den Heuvel over hem wilde uitwerpen. Hij wendde zich, tegen de verwachting van den fiscaal in, direct tot Nuyts, die alles „lochgende" en vervoegde zich daarop „sonder middachmael te houden bij d' Hr Vlacq, die cort daer naer met d' Hr Nuijts t' mijnen huijse verschenen, hun van alles excuserende ende den fiscael alles ten laste leggende, daer bij doende dat den fiscael hun aengedient hadde, dat ick met den ontfanger Maseijck coludeerde, ende verscheijde boeten samen deelden, dat bij attestatien conde bethoonen, een sack met gelt bij schoonen dage wt t' huijs vande generalen ontfangh aen d' E.Heer van Diemen was gebracht, met meer andere spetie van ontrouwe".

Nu liep Van Diemen de gal over; hij wendde zich tot Specx „versoeckende dat daerop naerder mocht worden geinformeert, de waerheijt van saecken ontdect, ende de calumniateurs naer behooren gestraft".

Den 9en April had een vergadering plaats van gouverneur-generaal en Raden, waartoe wegens het gewicht van de zaak nog drie hooge ambtenaren, twee leden van den Raad van Justitie en twee van het college van schepenen geroepen waren „ter examinatie vanden fiscael Anthoni van Heuvel noopende verscheyde exorbitante schandaleuse injurien ende confidente valscheden soo van d' Ed. Heer Generael als de Raden van India gesproocken". Van den Heuvel had zich namelijk ook nog verstout „ter syde stellende alle eer ende respect de Ed. Heer Generael ende Raden van India toecomende, oock d' ontfangene weldaden daermede tsedert sijn aencomste alhier in Batavia soo van d Ed. Heeren Generaels successive als haere Raden getracteert ende opt hoochste gemeintineert is geworden" om „d' Ed. Heer Generael met een seer muytachtighe maniere inde Raetcamer van Justitie in

syn Hoochwaerdige qualiteyt te suspecteren ende quetsen, naergevende syn Ed. niet bequaem was tGeneraels ampt te bedienen". Van Diemen zou o.a. arak voor eigen rekening naar Banda gezonden hebben „omme d' oncosten van syn bruijloft daeruyt te vervullen". Tegen Vlack en Nuyts had Van den Heuvel gezegd „dat de justitie hier onder de voet lach ende soo sy hem wilden mainteneren sulcke stuckskens van d Heer van Diemen wiste ende voordendach soude brengen dat hij hem voor alle duijvels soude helpen". Specx was er de man niet naar in een dergelijke vergadering leiding te geven. „Wat confusie daer gehoort wird hoe den fiscael d' Hrn. Vlacq ende Nuijts beschuldichde, hoe de gemelte heeren alles lochende ende tot laste vanden fiscael leijden" wisten alle aanwezigen, schreef Van Diemen een half jaar later. Specx had ten einde raad den fiscaal opgedragen binnen drie dagen een schriftelijke verantwoording op te stellen. Immers Van den Heuvel's woorden strekten „tot misvertrouwen vande hoochste authoriteijt ende de gequalificeerde persoonen van desen staet tot ophitsingh reciproquelijck tegen malcanderen te brengen, souckende daer door een schisma te veroorsaecken".

Van den Heuvel diende zijn verweerschrift in, zij het ook niet binnen den gestelden termijn. Daarna bleef de zaak hangende; het was alsof Specx, anders dan Coen, op moeilijke oogenblikken niet tot een beslissing kon komen. Mogelijk heeft daartoe medegewerkt, dat op den 9en Mei Nuyts in arrest werd gesteld in verband met zijn optreden op Formosa; den dag daarvoor werd Van den Heuvel gedeporteerd uit zijn ambt van fiscaal.

Het duurde tot den 15en October eer wij weer iets over de questie hooren. Dien dag wendde Van Diemen zich met een remonstrantie tot Specx, daar hem in het verweerschrift van Van den Heuvel „niet genoch gedaen wert, noch mijn eere gerepareert". Hij verzocht „gants vruntlyck" dat hem recht mocht worden gedaan, „ten eijnde soodanige calomniateurs ende eerschenders naer behooren worden gecorrigeert". Hem was nog gebleken, dat onder de in beslag genomen papieren van Nuyts een „attestatie t' mijnen laste" was voor den dag gekomen; in zijn klaagschrift toonde hij voorts de ongegrondheid aan van de praatjes, die Van den Heuvel over hem had rondgestrooid, o.a. bij Ds. Danckaert. Zijn ontslagen „swarte" jongen, François, had met het Compagniesschip Cameel naar Banda willen vertrekken en derwaarts wat „loocq ende ajuijn" benevens een „vercken", d.i. een klein vat, arak mee willen nemen, zonder dat Van Diemen daarvan iets wist. Met koopman Behoort, die op last van de Hooge Regeering met de

Salm en andere jachten verscheidene reizen naar Bantam had moeten maken, had hij nimmer kleeden meegestuurd. De rest van de lasterpraatjes liet hij maar onbeantwoord, want „de materie is odieus en de Compe. is daer noch minder mede gedient, beter connen onsen tijt inploijeren.

Tis mij wel beswaerlick gevallen de saecke dus lange heb getraijneert, maer aenmerckende Comp.ies affairen (die voor alles mosten worden geprefereert) ons de handen tot noch toe vol hebben gegeven, dat dit stuck sonder vercortingh van Comp.ies directie niet wel heb connen wtvoeren, hebbe mijn gemoet daer in gerust gestelt, wetende dat het Generael voort particulier moet gaen.

Tis oock seecker dat bij mij dit poinct off den dienst vande Compa. soo verre in consideratie is genomen dat myn eijgen eere daer door voor een tijt heb te cort gedaen.

Weshalven Ed. Heer gelieve U Ed. ordre te stellen (dewijle nu den tijt sulcx lijt) dat mij mach worden recht gedaen, t' sij dan door U Ed. ende d' Hren voor desen ter audientie over d' inleijdingh van dese saecke geseten, off andere die U Ed. daertoe sal gelieven te commiteren, ten eijnde d' onschuldige worden gemainteneert, ende de quade gestraft".

Met zijn verzoek had hij volkomen succes. Twee dagen later werd Van den Heuvel op de punt de Robijn in arrest gesteld. Den 7en November kwam de zaak in Rade, die dit maal met drie leden van den Raad van Justitie was versterkt; Van den Heuvel beweerde Van Diemen nooit belasterd te hebben „maer ter contrarie wel geseght als de Hr. van Diemen naer huys gaet de Compe. een trouw dienaer in Indien missen sal", de praatjes schreef hij (dat was gemakkelijk!) aan den afwezigen en in ongenade gevallen Nuyts toe. Moeilijker was het vol te houden, dat hij bij Ds. Danckaert nimmer met laster was komen aanzetten. Vlack verklaarde ter zake „rondelijck, dat soo lange syn E. met de heer van Diemen omgegaen heeft, noijt int minste eenich naer bedencken van particuliere ofte ontrouwe handelinge van gemelte Heer van Diemen gehadt te hebben"'. Al die beschuldigingen hadden „alleenlijck hun oorspronck genomen .... wt het valsch bedrijff van Van den Heuvel". Den volgenden dag werden de besprekingen voortgezet. Van den Heuvel „repliceerde andermael syn demoedich versoeck, biddende seer om genade alsoo noeijt quade intentie tot nadeel vande publicque autoriteijt, eer ende faem van de Ed. Heer Generael, van Diemen ende andere persoonen gehadt heeft". Het mocht hem niet helpen, hij werd in voorloopig arrest gelaten. Zijn beschermers

in Nederland hadden echter reeds in Augustus 1630 gedaan weten te krijgen, dat hij tot extraordinaris raad van Indië werd benoemd. Heeren XVII gelastten den 23en November 1631, nadat zij kennis van alle stukken hadden genomen, dat hij in dien rang en in dien van fiscaal moest worden hersteld.

Van Diemen moge door de lasterpraatjes over hem verspreid, een onaangenamen tijd hebben gehad, er was geen sprake van, dat zijn goeden naam er op den duur onder zou hebben geleden. Dit had hij bezworen door de manier, waarop hij daartegen was opgetreden. Toch zal het hem in zijn voornemen naar patria terug te keeren versterkt hebben. Specx verzette zich daar thans niet langer tegen en wees hem aan als commandeur van de vloot, die in de laatste maanden van 1630 naar Europa zou vertrekken. Het is teekenend voor de slofheid, die onder Specx in het Compagniesbestel heerschte, dat die vloot eerst den 8en Maart 1631 vertrok, naar het heette, omdat de retouren en brieven uit China en Japan niet tijdig waren binnengekomen.

Op dien dag vertrok Van Diemen aan boord van de Deventer met zeven rijkgeladen schepen; de waarde van de meegenomen goederen werd op ruim anderhalf millioen gulden inkoops geschat. Aanvankelijk ging de reis vrij voorspoedig, den 29en April was men al bij Afrika's Zuidspits. Van dien datum af had men echter zeer te lijden van heftige stormen en „onweders". De meeste schepen werden zwaar gehavend en het duurde tot den 10en Juni eer men de Kaap bereikte, waar men twaalf dagen in de Tafelbaai bleef liggen om de schade te herstellen. Daarna ging het echter weer vlot; den 9en October lag de Deventer voor Texel.

Van Diemen werd door de heeren bewindhebbers met onderscheiding behandeld; den 16en October verscheen hij in een vergadering van de Kamer Amsterdam, waar besloten werd, dat hij met bewindhebber Trip naar Den Haag zou vertrekken om „rapport van India te doen aen Staten Generael ende voorders aen syn Excellentie, ter plaetse daer hij is". De bankroetier van 1618 was wel tot eere gekomen! Den 20en November, ter eerste bijeenkomst van Heeren XVII na zijn terugkomst, werd hij plechtig door hen ontvangen en om zijn „goede adviezen" gevraagd. Ook naar zijn particuliere wenschen werd geïnformeerd. Nog altijd was zijn salaris als Raad van Indië niet vastgelegd. „Volgens zijn voorgeven had.... hy kleyne tractementen genoten", officieel was zijn salaris namelijk nog steeds slechts f 250,—. Thans werd vastgesteld, dat hem van zijn promotie tot

directeur-generaal af f 400,— voor elke maand dienst zou worden uitgekeerd. Bovendien werd hem „tot een opene getuygenisse en erkentenisse, hoeveel de Compagnie desselfs persoon ende gedaene diensten is estimeerende" een bedrag van duizend realen van achten, dat is ongeveer 2500 gulden, overhandigd om daarvan een gouden ketting te laten maken. Ook werd hij nog geholpen in een persoonlijke vermogensaangelegenheid. De verkoopsom van het huis van zijn vrouw had hij n.l. in diamanten uitbetaald gekregen. Hij had er zijn „conscientie" niet mee willen „beswaren" deze te Batavia met winst aan de Engelschen te verkoopen of ze heimelijk naar Europa te brengen. Hij had ze daarom aan gouverneur-generaal en raden getoond, die goedgevonden hadden ze te laten wegen en de 434 „stucx diamanten van Choromandel en Borneo" in 13 „besaeltiens" — kleine zakjes — verzegeld, aan Van Diemen mede te geven om ze te Amsterdam aan Heeren XVII over te dragen tegen de som van 9500 realen, waarvoor hij ze ontvangen had. Heeren XVII waren nu zoo welwillend hem te vergunnen de diamanten te behouden en ze desgewenscht nevens die van de Compagnie te verkoopen.

Met Van Diemen werd afgerekend; hij schijnt zich daarna te Amsterdam gevestigd te hebben. Het scheen of een mooie carrière hiermee was geëindigd. Het belangrijkste gedeelte van zijn leven, dat hem tot een figuur van nationale beteekenis maakte, tot den man die de Compagnie tot den rang van groote mogendheid in het Oosten opwerkte, moest echter nog komen. Heeren XVII hadden Specx nimmer expressis verbis als gouverneur-generaal bevestigd, hoewel zij in hun resoluties wel over den „Genrael" Specx repten en hem stilzwijgend als zoodanig continueerden. Met zijn bewind waren zij echter allerminst tevreden, vooral omdat hij niet zuinig was, niet voldoende optrad tegen den particulieren handel en te weinig rekening hield met den Raad van Indië. Zij zochten daarom De Carpentier aan weer in het hoogste ambt naar Batavia te trekken, waarvoor deze echter niet voelde. Wel vonden zij den bewindhebber Hendrik Brouwer daartoe voor den tijd van drie jaar bereid, die een twintig jaar vroeger in Compagniesdienst in Azië had gewerkt. Den 17en Maart 1632 werd hij benoemd en werd Specx teruggeroepen. Bij de vergadering door de XVII te Middelburg van 11 tot 17 Maart 1632 hiertoe gehouden, was Van Diemen aanwezig om van advies te dienen. Eén van de punten van beschrijving voor de in September 1632 te houden vergadering van Heeren XVII was de uitnoodiging tot Van Diemen te richten nog in hetzelfde jaar weer als commandeur van

een vloot naar Indië terug te keeren, daar hij was „bequaem omme de hoge ampten te becleden". Vermoedelijk hebben zij destijds reeds een geschikten opvolger voor Brouwer in hem gezien. Hij werd aangenomen als Eerste Raad en directeur-generaal (sedert is dit een gecombineerde betrekking) op een salaris van 600 gulden per maand, 100 realen voor zijn „rantsoen" benevens een hoeveelheid tafelingrediënten in natura. Zij hadden hem van te voren gepolst en den begrijpelijken tegenzin van Maria van Diemen ontmoet, die zich juist had ingericht. Toen zij den 27en September besloten hem weer uit te zenden, bepaalden zij daarbij „zyne huysvrouwe te vereeren met een maent gagie ten respecte zij hare huyshouding haestich moet opbreken, d' welcke zyn E. voor syn huysvrouwe in contant off in ander fraijcheden van de Camer Amsterdam sal mogen ontfangen". Ook vonden zij goed „sijn swager Aerdt Aelst aen te nemen als luytenant ende Cornelis Vedder ter secretarie tot Cuylenburch eenige jaren geschreven hebbende als assistent voor 25 guls. 's maents". Van, in dit geval zeer onschadelijk, nepotisme heeft de Compagnie zich van den aanvang af niet vrij kunnen houden. Zwager Aert was blijkbaar niet gemakkelijk te bevredigen, want op 25 October werd hem een gage van 54 gulden per maand toegekend „op conditie geen andere pretensie sal mogen maecken". Toch vonden Heeren XVII goed hem, toen hij op het punt stond te embarkeeren, nog een verzilverden degen aan te bieden. Ver heeft de pretentieuse luitenant het in Indië niet gebracht; 11 Maart 1635 werd hij kapitein; kort daarna moet hij zijn overleden. Zijn drie zoons, Willem, Jan en Hendrick Aertsz., keerden in 1645 onder de hoede van Maria van Diemen naar Nederland terug. Hun aanduiding „Aertsz." versterkt mij in de meening, dat de naam van Van Diemen's vrouw het patroniem Aeltsz. was, dat ook haar broer voerde, maar niet diens kinderen, die naar hun vaders voornaam werden genoemd.

Den laatsten tijd voor zijn vertrek bracht Antonio te Culemborg en elders door. Hij schijnt zich weinig gehaast te hebben: de Kamer Amsterdam vond het Donderdag 11 November noodig hem te verzoeken tegen Zondag, uiterlijk Maandag, aanstaande naar Amsterdam te komen, daar de vloot bij den eersten bekwamen wind zou vertrekken. Van Diemen zou het commando hebben over twee schepen en zes jachten, terwijl in het begin van 1633 nog twee groote schepen en een fluitschip zouden volgen.

„Adij 19 Novembr. des morgens van Amsterdam met mijn huijsvrouw, mijn swager d'luijtenandt Aert Aelts, sijn huijsvr. ende

twee kinderen nevens onse meijt Maria ende Bartholom. de Gruijter per lichter naar Texel gevaren" zoo begon Van Diemen het journaal van zijn reis. Deze Bartholomeus, een zoon van Antonio's zuster en Pieter de Gruyter, en blijkbaar naar grootvader Van Diemen genoemd, kwam in zijn „jonkheid" naar Batavia en werd er op zijn 16e jaar op de secretarie geplaatst. In 1639 werd hij als opperkoopman en secunde naar Masulipatam gezonden, waar hij in 1643 opperhoofd werd. Eind 1645 repatrieerde hij met de Walvisch, vermoedelijk het schip, waarmee ook Maria Van Diemen naar Europa voer. Hij vestigde zich daar in zijn vaderstad Utrecht, wat bewijst, dat ook de gouverneur-generaal daar verwanten had. Is hij een der erfgenamen van Van Diemen geweest, dan is hij wel daardoor in staat gesteld de heerlijkheid Groenewoud te koopen. Hij trouwde 8 Mei 1655 met Specx' dochter Maria, bracht het tot raad en burgemeester van Utrecht en stierf eerst 7 December 1685. Beginnend patriciaat!

Van Diemen's reis, aan boord van de Amsterdam, begon niet zoo vlot als hij gehoopt had. Een straffe tegenwind en „groote sporlingh", beletten de uitvaart. Den 2en December voelde hij zich „sieckelyck" waarom hij van 5 tot 8 December aan den wal vertoefde, een „harde coortse" maakte tweemaal aderlaten noodig. Den 10en echter was hij hersteld en kon men vertrekken. Vier dagen later moest men in Zeeland weer binnenloopen, deels wegens den nog altijd heerschenden tegenwind, deels om op de andere schepen te wachten. Flink opschieten deed men met de uitrusting niet; zoo weinig zelfs, dat den 10en Januari „ons moeder van Vianen", blijkbaar Aeltje Aertsz., de moeder van Maria Aelst, naar Middelburg overkwam. Daar vertoefden de Van Diemen's aan den wal; eerst den 16en ging hij „met mijn huijsvrouw ende huijsvrouwe moeder aenboort". Schoonmama ging den 28en weer aan land en direct daarop vertrok Van Diemen, echter slechts met drie schepen: behalve de Amsterdam de jachten Oudewater en Venhuysen. Tot Wight bleef het sukkelen: „in het passeeren van de Canael noch zoo grooten ende swaeren storm gerescontreert, dat genootsaeckt sijn geweest, om schip ende goet te salveren, de haven van Wicht in te loopen". Nadien had men echter een voorspoedige reis, van daar tot Batavia duurde de overtocht maar vijf maanden min twee dagen. Gedurende dien tijd werd alleen St. Vincent, een der Kaapverdische eilanden, aangedaan. Den 5en Maart werden „de leesboucken bij de Heeren medegegeven aende bacxvolck gedistribueert", voor zoover mij bekend een weinig gebruikelijke attentie van heeren majores! Den 20en Mei meende men

de Kaap, die niet in zicht kwam, te passeeren: „Van den 20en Meij als wanneer bij gissingh ende volgents de Westel. variatie vant compas de lenghte van Cabo de Boa Esperance hadden, hebben buijten alle opinie tot den 13 Junij veel variable ende meer Ooste als Westewinden met schoon weder gehadt sulcx dat omden Westenwindt te soecken op de hoochte van 42 graden suijderbreette sonder succes sijn geweest, affcomende op 38 graden, bequamen een stijve noord Westen windt en cregen 17 ditto des morgens int gesicht t'eijlandt Sto. Poulo ende cort daer aen een ander eijlandt omtrent een graet noordelicker ende passeerde met onse vloote midswaters vande voorsz. eijlanden, leggende meest Zuijden ende Noorden vanden anderen; 't Noordelicste wird bij ons genaemt Nieuw Amsterdam eijlandt maer in Batavia comende verstaen gemelte twee eijlanden meer gesien sijn ende voor ons bij t' jacht Bleijsweijck wt de Maze". Van Diemen gaat dus ten onrechte door voor ontdekker van het vulcanische eiland, waarvan hij de naamgever is. Nieuw-Amsterdam, evenals het ook vulcanische eiland St. Paul thans in Fransch bezit, was reeds in 1522 voor de eerste maal gezien. In Van Diemen's journaal vindt men schetsteekeningen van beide eilanden. Zijn belangstelling voor ontdekkingen, die zou leiden tot de bekende reizen van Tasman, sprak ook thans reeds. Hij had een premie uitgeloofd voor wie „nieuw landt of vyandts schepen eerst quamen te ontdecken, bij dage 4 ende bij nachte 6 realen van 8en" en stelde Heeren XVII voor dit tot vasten regel te maken: „dunct my d'ontdeckinge van onbekende landen ende eijlanden extraordinarij off met dubbelt premie behöorde te beloonen". 11 Juli kreeg de Amsterdam Java in zicht en den 20en lag zij voor Batavia. Men had van Texel af maar acht dooden gehad, waaronder dan nog drie verdronken personen waren begrepen. Bij aankomst was „niet een man inde vloote sieckelijck.... geen apparentie van schuerbuijck.... wij meenen naest Godt oorsaecke te wesen de mede gegeven tamerinde ende pruijmen, de goede quantite levende varckens die in Engelandt bequamen" — na de Kaap liet hij er om de veertien dagen één voor het volk slachten — „mitsgaders d'appelen van Ste Antonio". Ongetwijfeld heeft hij het hier bij het rechte einde gehad.

„21 ditto (d.i. Juli, Cs) is d'Hr. Gouverneur Generael Brouwer ende d'Hr. Philips Lucasz. (een der Raden van Indië, Cs.) met een chaloupe aen boort gecomen, ende ons verwillecomde, die op sijn Ed. begeren mijn comissie ter handt stelde, sijn onderseijl gecomen ende nae de reede geseijlt, ende ben met mijn huijsvrouwe in de chaloupe

van d. Hr. Gouverneur gegaen, ende soo t'samenderhante aen landt gecomen, alwaer op ons intre de Compe. in wapenen stondt ende wirden gesalueert met dry harges musquettade ende 5 schoot groff-canon". Hij werd door Brouwer „wel ontfangen ende in sijn E. huijsingh gelogeert,tot dat onse oude wooningh (daer mijnheer Vlack sijn residentie hadde) ontledicht was, ende is mij wijders door sijn E. promptelijcken gepresteert de conditien ende qualiteijten die U.E. mij hebben gediffreert, den Almogende gelieve ons sijnen zegen te verleenen d'selve tot dienst ende contentement vande generale Compe. mogen volvoeren". Het kan zijn, dat dit buitengewone eerbetoon een gevolg was van een besluit in patria 12 Februari 1633 genomen. Op dien dag werd n.l. Van Diemen bij acte van surrogatie en substitutie als vervanger en opvolger van Brouwer aangewezen. De Kamer Amsterdam had eenige dagen tevoren aan haar zuster te Middelburg geschreven, dat zij het niet noodig vond, dat Heeren XVII hiervoor nog bijeenkwamen, daar op hun laatste bijeenkomst daartoe reeds „genoegsaem" was geresolveerd met „eenparige discoursen". Mocht Brouwer voor aankomst der schepen zijn overleden, dan zou Van Diemen Specx opvolgen.

Blijkbaar was de verhouding tusschen Brouwer en Van Diemen zeer goed. Reeds den 14en Augustus 1633 schreef Van Diemen aan de bewindhebbers, dat hij den staat van de Compagnie in „beeter ordre" vond, „als die gelaten hebben, geen voordeelen voor de Compe. worden versuijmt, alle besendinge worden met seer groote promptitude geexpedieert, volck, schepen ende provisien hebben niet overich maer veeleer gebreck, tegen de perticuliere handel wort sonder eenige ooghluijckinghe geprocedeert, sulcx dat zich alles tot een goed redres ende welstandt vande Compe. neijght". Deze woorden houden zoowel een duidelijke veroordeeling van het regime Specx, als een lofprijzing van dat van zijn opvolger in.

Van Brouwer wordt gezegd, dat hij een achterdochtig karakter had en vele hooge ambtenaren en medewerkers door zijn gebrek aan tact verbitterde[1]). Dit oordeel is zeker niet ten onrechte uitgesproken. Er dient echter bij in het oog gehouden te worden in wat voor Augiasstal hij was aangekomen en hoe goed hij dien, zooals uit Van Diemen's juist geciteerde woorden blijkt, reinigde. Een van

---

[1]) Vgl. Dr. F. W. Stapel: Gouverneurs-Generaal van Nederlandsch-Indië in Beeld en Woord, p. 21, en vooral W. MacLeod: De Oost-Indische Compagnie als Zeemogendheid in Azië dl. II, p. 1 e.v., p. 9.

de grieven tegen hem was, dat hij direct na aankomst (5 September 1632) Vlack, dien hij als commandeur van een naar Soeratte zeilende vloot bij Straat Soenda ontmoette, naar Batavia terug liet komen en door den Raad van Indië Philips Lucasz. verving, die er niets voor voelde naar Soeratte te moeten vertrekken. De verandering had evenwel haar reden: Philips Lucasz. was met Petronella, het tweede meisje Buys, getrouwd en was dus een zwager van Specx. Het was zeker beter hem voorloopig uit de buurt te hebben, nu op last van bewindhebbers opgeruimd moest worden met het regime Specx, dan Vlack, die gedurende diens bewind vrijwel in ongenade was geweest. De terugzending van Arent Gardenijs, den gouverneur van Coromandel en echtgenoot van Geertruyt, het derde Buysje naar Nederland, geschiedde op last van Heeren XVII. De wijze, waarop Gardenijs en de opperkooplieden Barent Pietersz. en Carel Reiniersz. (de latere gouverneur-generaal!) van Coromandel naar Batavia werden gevoerd, was zeker weinig tactvol, maar dat na aankomst aldaar Gardenijs een maand ten huize van Brouwer logeerde, bewijst toch wel, dat de laatste persoonlijk niet onhoffelijk was. Vermoedelijk zal hij deze gastvrijheid ook wel verleend hebben om 's mans gedragingen beter te kunnen controleeren. Volgens hem had onder Specx „het geheele beleyt aan deze twee swaegers gestaan". Na Brouwer's aftreden zijn beiden nog tot hoogere charges opgeklommen. Zeker was het onverstandig, wat Brouwer ten opzichte van Amboina deed. Daarheen zond hij in Januari 1633 Van den Heuvel, die bij de heeren in Amsterdam toen nog een wit voetje had, als commissaris-visitateur. Natúúrlijk vond Van den Heuvel, die „deugnitige pokkige fiscael", zooals Boudewijn Cortenhoeff hem noemde, dat gouverneur Aert Gijsels zich aan „particulariteyten, excessen ende baetsouckentheden" schuldig maakte. Hij moest naar Batavia komen, terwijl Van den Heuvel 18 Februari 1634 tot gouverneur van Amboina werd benoemd. Weldra waren echter de bordjes weer verhangen, in December is het Gijsels, die als commissaris-visitateur naar Amboina trekt, en in Januari 1635 Van den Heuvel, die naar Batavia terug moet; daar werd hij bij gebrek aan juristen vice-president van den Raad van Justitie, als hoedanig hij onder Van Diemen diende, die na Vlack's vertrek, 26 Augustus 1634, dezen als president was opgevolgd, een ambt, dat hij naast zijn directeur-generaalschap bekleedde. De verhouding zal niet bepaald aangenaam geweest zijn! Hoe het met Van den Heuvel afliep, vermeldden wij

reeds. Van Diemen behoefde slechts dan zitting te nemen, als zijn andere werk het hem toeliet.

Het klinkt zeker wat zuur, dat Brouwer 4 Januari 1636 naar patria schreef: „'t Zeedert hebben wy naer ons uyterste vermogen getraght om te bewysen, dat wy tot de vermeerderinghe der bevorderinghe van des Comps. besten dienst egeene assistentie altoos hadden verlooren aen de van hier vertrocken persoonen, die onse medehelpers en raden syn geweest". Deze onheusche woorden bevatten een steek onder water aan het adres van Vlack en Philips Lucasz.; wat den eersten aangaat zeker terecht, wat den tweeden betreft, echter waarschijnlijk onverdiend.

Des te opvallender is nu met hoeveel enthousiasme deze knorrige Brouwer over Van Diemen schreef. Dat was eerst een man, die meewerkte tot het bereiken „van 't wit onses voornemens, dat is, om UEd. toe te seynden, cleene brieven, goede tydingen ende groote retouren". 8 Januari 1635 had hij in een persoonlijk postscriptum onder den generalen brief geschreven: „Voor de goede hulpe, die UEd. mij in den persoon van den heer Antonio Van Diemen hebben gelieven toe te seynden, ben UE. seer hoochlijcken bedanckende, ende verclare oock dat sonder deselve het werck niet wel machtich soude wesen, doch met de vruchten van die missen egeen hulpe altoos van de vertrockene van hier, als de wercken uytwijsen. Gemelten Heere Van Diemen is seer arbeytsaem, wercks voorderaer, vijant van te verachteren, seer opmerckende, vriendelijck, eertrachtende, respectabel, respect dragende ende met alle goede ordre seer menageerende, soodat UE. aen hem hebbe een dienaer naer wenschen". Er moge wat stroopsmeerderij loopen onder dezen lofzang op zijn aangewezen opvolger, zeker is, dat Brouwer zeer op Van Diemen gesteld was. Het is wel een bewijs voor 's mans groote verdiensten en zijn groote tact, dat zoo verschillende chefs als Coen, De Carpentier, Specx en Brouwer hem allen zoo hoog waardeerden.

Van Diemen schatte ook Brouwer zeer hoog, tenminste zoo wij zijn éloges geheel à la lettre mogen nemen. Het komt mij voor, dat ook hij den 3en Januari 1636 de stroopkan een weinig hanteerde, toen hij aan bewindhebbers schreef, dat hij Brouwer reeds in 1634 gevraagd had toch langer dan drie jaar te willen aanblijven, daar hij „volcomen genoegen aen syn E. regiering" had. Brouwer had zich daartoe bereid verklaard, zoo Heeren XVII het hem verzochten. Maar daarvan was geen sprake. Zij waren zoo weinig tevreden over hem, dat zij hem nadrukkelijk gelastten zijn ambt aan Van Diemen

over te dragen. Na terugkeer te Amsterdam nam hij ook niet weer zitting in het college van bewindhebbers. Van Diemen echter deed, alsof het aftreden van „den Indischen Phoenix", zooals hij hem noemde, een groot verlies voor de Compagnie was. Vooral rekende hij het hem hoog aan, dat door zijn maatregelen het „costelyck Batavia eerlange in proffitaebel Batavia" stond te veranderen.

Den 1en Januari 1636 nam Van Diemen het hooge ambt van Brouwer over. Ter eere van deze gelegenheid werden „alle delinquenten op hun supplicatie" van de ketting ontslagen. In den eersten brief, dien hij daarna aan de Heeren Meesters schreef, deelde hij hun mede, dat hij zwager Pieter de Gruyter te Utrecht opgedragen had voor drieduizend gulden aandeelen in de V.O.C. voor hem te koopen. Het was geen overdreven groot bedrag voor iemand met een salaris van 1200 gulden per maand plus nog 200 realen voor tafelgelden.

Voor een overzicht van het buitengewoon vele, dat in Van Diemen's bestuursperiode geschiedde, moge worden verwezen naar de groote werken over de geschiedenis van Nederlandsch-Indië: De Jonge's Opkomst, Mac-Leod's De Oost-Indische Compagnie als Zeemogendheid in Azië (dl. II, p. 91-347), Stapel's (groote) Geschiedenis van Nederlandsch-Indië (dl. III, p. 244-281). Het zou slechts een in herhaling treden zijn, daarop hier terug te komen. De bronnen, in hoofdzaak de generale missives en het Bataviasche Dagregister, stellen ons niet in staat, Van Diemen's aandeel in de gebeurtenissen te preciseeren.

Wel kunnen wij trachten nog iets te weten te komen over zijn verhouding tot de Heeren Majores in patria en tot zijn medewerkers en ondergeschikten in Azië.

In theorie was de gouverneur-generaal verplicht tot stipte gehoorzaamheid aan de bevelen hem gegeven door de colleges in patria, die het bestuur der O.I.C. in handen hadden, aan de 60 bewindhebbers, die over zes kamers verdeeld (Amsterdam, Zeeland, Delft, Rotterdam, Enkhuizen en Hoorn) de plaatselijke leiding in handen hadden en meer nog aan het uit en door hen gekozen centrale lichaam, dat der Heeren XVII, dat de algemeene zaken regelde. Maar wat kon in de practijk van dezen plicht terechtkomen? In de eerste plaats gold hij ten opzichte van opdrachten uitgaande van groote colleges, zoodat de meeningen en inzichten van verschillende personen er in tot uiting kwamen, zonder dat één persoon zijn stempel geheel op de leiding kon drukken. Bovendien hadden in het

college slechts enkele mannen zitting, die den Orient persoonlijk hadden aanschouwd, en dan was die kennismaking gewoonlijk nog weer van een aantal jaren geleden. De Heeren XVII, groote kooplieden, regenten, die behalve hun aandeel in het Compagniesbestuur nog tallooze andere werkzaamheden hadden òf in hun zaken òf in andere ambten, moesten natuurlijk veel overlaten aan hun eersten dienaar in Nederland, den Compagnies-advocaat te Amsterdam. Deze ambtenaar beschikte over groote ervaring in alles, wat de behandeling der zaken in Europa betrof, maar zijn kennis van Indië was toch slechts uit de tweede hand. In Van Diemen's dagen was het Mr. Dirk Pruys, die in 1621 was aangenomen om den toenmaligen advocaat Boreel bij te staan, dien hij later opvolgde; hij stierf in functie in Augustus 1652. Evenmin als zijn voorgangers of als zijn opvolger, de zeer invloedrijke Mr. Pieter van Dam, is hij ooit in Indië geweest. Heeren XVII lieten zich natuurlijk ook voorlichten door de ambtenaren, die uit Indië terugkwamen. Wij zagen reeds, hoe Van Diemen in zijn „verlof"tijd hun van advies moest dienen, zoo ook hoe een Van den Heuvel hen met zijn remonstranties trachtte te beïnvloeden. Van zeer grooten invloed was de geweldige afstand, die hen van Batavia scheidde. Had daar iets plaats, bijvoorbeeld in de maand Juli, dan duurde het tot het einde van het jaar eer daarover met de dan naar patria varende vloot kon worden gerapporteerd. Gewoonlijk ging maar één vloot jaarlijks derwaarts, al kwam het ook herhaaldelijk voor, dat nakomende lading uit bepaalde gebiedsdeelen nog met andere schepen werd nagezonden. De vloot had gemiddeld ongeveer een half jaar noodig om het vaderland te bereiken; ze kwam daar dus ongeveer Juni of Juli aan. Antwoord kon dan worden gestuurd met de schepen, die òf in September òf in December of Januari uitzeilden. Op zijn vroegst kreeg de gouverneur-generaal dat dus in Maart, twintig maanden nadat de bewuste gebeurtenis had plaatsgehad! Het kon dus niet anders of de moederlandsche autoriteiten moesten zich bepalen tot het geven van algemeene voorschriften, terwijl zij de leiding van de dagelijksche gebeurtenissen geheel door hun vertegenwoordiger in Indië moesten laten geschieden. Hun voorschriften hadden allereerst betrekking op de koopwaar, die zij naar Nederland gezonden wilden hebben. Zij gaven richtlijnen aan voor de algemeene handelspolitiek en hielden de onderhandelingen over geschillen met Europeesche volkeren aan zich. Wat verder in het Oosten geschiedde, moesten zij nolens volens wel aan den gouverneur-generaal overlaten. Gelukkig

waren zij gewoonlijk verstandig genoeg, dat zelf in te zien, want bij verdergaande inmenging hunnerzijds zou er van de positie der Nederlanders in Azië niet veel terecht gekomen zijn. Vooral wanneer een man van formaat als hun vertegenwoordiger in het Oosten optrad, was hij het wiens wil wet was. Bevredigden de resultaten van zijn arbeid de heeren, dan lieten zij hem zijn gang gaan, al was het ook steeds grommende en pruttelende en onder veel critiek. Zoo was het onder Coen en De Carpentier geweest, zoo was het onder hun naaste twee opvolgers. Ook Specx en Brouwer waren hun eigen gang gegaan, maar hun maatregelen waren zóó geweest, dat ze het vertrouwen der heeren verloren hadden. Specx was plotseling teruggeroepen, Brouwer had niet langer dan de tevoren afgesproken periode gediend.

Leest men de briefwisseling tusschen Van Diemen en de XVII, dan ontmoet men van weerszijden een grauwen en snauwen als was men elkaars grootste vijand. Toch waren de heeren — het bleek uit hun erkenning van zijn verdiensten bij de afrekening met zijn weduwe — hoogelijk met hem ingenomen. Zij konden het echter niet laten hem telkens weer reprimandes te geven, omdat zijn beleid afweek van wat zij meenden, dat behoorde te geschieden. Van Diemen verdedigde na de obligate betuigingen van eerbied voor zijn meerderen, zijn beleid met groote kracht. Hij schroomde er niet voor hun zijn opinie over hun onkunde met duidelijke woorden voor te houden. In December 1639 schreef hij hun: „'T is ons leet, dat UEd. seggen onse advijsen op de sake van Japan strijdigh, wij veranderlijck ende te voorbarigh sijn, bekennen gaerne UEd. te commanderen ende wij te gehoorsamen hebben. Echter versoecken gantsch vrundelijck UEd. ons niet ten onrechten gelieft te taxeeren, opdat in respect ende couragie, tot dienst van UEd. g'animeert blijven". Dit bedekte dreigement met een ontslagaanvrage werd herhaaldelijk en telkens weer met veel succes toegepast. In hun antwoord van 11 September 1640 treft men een onafgebroken serie van klachten, verwijten en schimpscheuten aan, zonder dat de heeren echter duidelijk bepaalde fouten in Van Diemen's beleid aanwezen. Den 12en December 1641 antwoordde hij hierop in een generale missive: „Dese UEd. aengetogen missive van 11 September 1640 hebben met groote opmerkinge ende niet minder verwonderinge gelezen, vermits allen 't halve in dezelve over onse advysen, doen ende directie seer misnoeght schynt te wesen. Syn wy in onse vorige missiven soo circumspect niet, als de Hoogheyt van UEd. achtbaerheyt, die ons te gebieden

hebben, meriteert, gedenckt t'selve eenelyck uyt sucht tot comp.'s besten, maer niet tot vilipendie van U.E. tendeert. UEd. kennen den instelder des brieffs ende weet van soo trotsen humeur niet gedreven wordt. Wy hebben geseyt, gelyck by desen confirmeren *dat ons de saken van India moeten vertrouwt worden* ende daerover geen ordre mogen inwachten, soo de comp. dienst doen sullen, UEd. is den *waeromme* namentlyck, dat de tyt sulcx niet lydt, bekent; de volckeren dezer landen ende 'tdoen derzelver syn oock soo variabel, dat by gevolch ons eygen resolutien ende advysen schynen te contradiceren, daeruyt dan tegemoet wort gevoert, dat wy ons schryven soude resumeren; echter vertrouwen, byaldien UEd. de saken soo bloodt voorquamen als d'aenwesende Uwe dienaren in India, deselve sien ende tasten, ander geweten ende contentement soudt hebben .... Comen ons dese reproches van alle kanten toe, als God de sake soo merckelyck gelieft te segenen, wat hebben wy te verwachten, byaldien het tegendeel ('t welck de Almachtige genadelyck verhoede) ons quame te treffen. Nu! Wy sullen dit, als comende van onse meerder en die te gehoorsamen hebben, patientelyck tot onderrichtinge opnemen ende daerover in geen vorder contentie treden". Hij voegde er nog aan toe: „Wat best gedaen sij, willen hier niet disputeren, veel minder tegen UEd. (die ons te gebieden hebt) contesteren noch harnas aentrecken, maer laten d'effecten uijt onse bestieringh gevolght, die saecke verantwoorden". Aan een medewerker, den gouverneur van Amboina, schreef hij: „'t Sijn onse meesters ende wij haere dienaers, hebben haer te gehoorsamen; ondertusschen moeten wij doen, sulcx verstaen, ten besten dienst van de Compe vereischt; haer Ed. sijn te verre van de wercken"; aan een anderen, den gouverneur van Malakka: „Connen niet bedencken, uijt welcken hooffde dese swaermoedige advijsen (der Heeren XVII, Cs.) oorsprongh nemen ende dat hun onse directie off ten minsten advijsen niet al te wel gevallen, doch trecken t'zelve weijnich aen, meenen in onse maximen te volherden ende deselven met Godes gratie ten dienste van de Compe uijt te voeren". Van Diemen moest wel zeker van zijn zaken zijn om zoo te kunnen schrijven! De heeren hadden inmiddels al lang bakzeil gehaald; zij besloten niet in te gaan op zijn reeds 30 November 1640 „iterative gedane versoecken van te mogen worden vervangen, ende naer 't vaderlant te keeren"; Integendeel, zij continueerden hem telkens voor een volgende ambtsperiode. Zij zagen in, dat zij niemand konden vinden, die de zaken beter zou behartigen dan Van Diemen.

en vreesden niets zoo zeer als zijn aftreden. Toch konden zij hun critiek niet laten, al geschiedde het voortaan wel in zeer verzachten vorm; zoo nog den 9en September 1645, toen zij van zijn overlijden nog niet wisten en schreven: „U E. concepten loopen voor ons wat te hooh", is het niet alsof zij óók wilden zeggen: maar ge weet het nu eenmaal beter dan wij? Van Diemen daarentegen bleef tot het laatst strijdbaar. In zijn laatste generale missive, die van 23 December 1644, schreef hij: „Wij meenen, den tijt noch niet geboren zij, dat men behoort te dencken, d'equipage van India te minderen, off emmers t'senden van volck, provisien ende coopmanschappen te besnijden, onaengesien wel connen calculeren, t'zelve zoo hier, als in Nederlandt vrij soulagieren soude, maer die verlichting soude den staet in toecomende meer schade als voordeel aanbrengen.... Wij bij t'contrarie (van het oordeel der Heeren XVII, Cs.) persisteren, maer verclaeren in dit wichtich punt, nae ons begryp ende best verstant gaen".

Wat was het, dat de XVII vooral zoo gedwee maakte? De Oostindische Compagnie was een handelslichaam, in de allereerste plaats er op uit om haar aandeelhouders voordeel te bezorgen. Beoordeelt men haar optreden, dan mag men nimmer vergeten, dat zij was, wat men thans een naamlooze vennootschap zou noemen. Dat zij daarbij in deelen van Azië als overheid optrad, was slechts een bijkomstige omstandigheid, teweeggebracht door de overtuiging, dat zij alleen zóó groote winsten zou kunnen maken.

De bewinhebbers hadden aanvankelijk de gewoonte een dividend uit te keeren, wanneer het bedrijf winst aan geld of aan specerijen naar Nederland had gebracht. Zij hielden er geen rekening mee of groote uitgaven voor den boeg stonden, schreven niet af, vormden in Nederland geen reservekapitaal. Het gevolg was een voortdurende strijd tusschen de elkaar opvolgende gouverneurs-generaal en de heeren in Nederland over de vraag of men al of niet zou overgaan tot maatregelen, die direct groote kosten meebrachten en pas op den duur winst beloofden. Heeren XVII wilden van uitrusting van groote vloten, van expedities tegen inheemsche of Europeesche vijanden in Azië, van de vestiging van souvereiniteit slechts dan weten, wanneer ze er ten volle van overtuigd waren, dat ze er binnen afzienbaren tijd voordeel uit zouden putten. Met de uitbetaling van dividenden ging het aanvankelijk zeer onregelmatig. Tot 1610 was niets uitgekeerd, daar de Compagnie groote kosten had te maken voor de vestiging van haar bedrijf, toen had ze echter binnen het

jaar 132½ % uitbetaald, deels in geld, deels in peper en muscaatnoten. Na 1613 had het tot 1618 geduurd, eer weer een uitbetaling plaats had, 62½ % in geld, en in 1620 37½ %, vervolgens gaf ze in 1623 25 % in kruidnagelen. Daarna werden tot 1632 om de één à twee jaren dividenden betaald, meest in geld, en wel tusschen de 12½ en de 25 %. In Januari 1633 werd op voorstel van de Kamer Delft besloten jaarlijks 12½ % in geld uit te betalen; al naar de omstandigheden meebrachten, zou dit percentage echter verhoogd of verlaagd kunnen worden. Het oordeel der meeste bewindhebbers over een gouverneur-generaal werd grootendeels bepaald door de vraag of zijn optreden voldoende contanten in kas bracht om een flinke uitdeeling te kunnen doen. Van Diemen werkte in dit opzicht tot hun groote tevredenheid. Wel was niet altijd voldoende geld voor een dividendbetaling voorhanden, maar dan kon deze toch altijd in kruidnagelen plaats vinden. In Van Diemen's tijd kon steeds meer dan 12½ % worden verstrekt, 15, 35, 40, in 1642 — dus over het jaar van den boozen brief van 11 September 1640 — zelfs 50 %. Er moest dan toch veel juists schuilen in het „maxima" van mannen als Coen en Van Diemen, dat de handel het best door den oorlog gevoed werd. Op naam van den laatste staat een uitspraak, die in de generale missive van 12 December 1641 voorkomt, namelijk: „Die mayen wil dient eerst te sayen". Men kan ze echter reeds veel eerder, 15 April 1627, in een brief van Coen aantreffen [1]: „Soo wy planten, Godt sal de wasdom geven; maer seecker is 't, dat niet veel mayen sal die weynich sayet". Militaire expedities, groote vloten, oprichting van forten mochten veel kosten meebrengen, zij waren het, die op den duur de grootste winsten afwierpen. Een deel der bewindhebbers was het hier echter niet mee eens; het voordeeligst waren volgens hen de handelsvestigingen in die landen, waar de Compagnie geen politieke rechten had, dáár, waar ze onder de bescherming van machtige vorsten niets anders deed dan handel drijven: in Perzië, in het rijk van den Groot-Mogol, in Japan. Maar daartegenover hield Van Diemen terecht vol — en de bewindhebbers met de grootste kennis van zaken beaamden het — dat men in die landen alleen een zoo gunstige handelspositie had, omdat men elders als souverein optrad en vooral omdat men over een groote en weluitgeruste vloot beschikte. Daar kwam bij, dat men in streken, waar geen machtige vorsten waren, wel naar een sterke positie moest

[1]) Colenbrander, Coen, Bescheiden, dl. V, p. 5.

streven, want deed men dat niet, dan had men niet alleen de moordende concurrentie van Europeesche en inlandsche handelaren te duchten, maar stond men ook bloot aan alle luimen en vexatien der inheemsche grooten, die te weinig inzicht of te weinig macht hadden om voor orde en rust te zorgen. Bovendien was de Compagnie, wat Van Diemen even helder als Coen inzag, behalve handelslichaam ook een nationale instelling, die de macht der vijanden in het Oosten had te vernietigen. Beoogde ze het maken van winst, de verhooging van het prestige van de Republiek der Vereenigde Nederlanden lag evenzeer op haar weg. Juist onder van Diemen was de strijd tegen de Portugeezen een der hoofdzaken.

Lieten de heeren meesters een door hen hooggeschatten gouverneur-generaal als Van Diemen in zijn wijze van handelen zeer vrij, in enkele opzichten verlangden ze van hem zoowel als van zijn collega's stipte gehoorzaamheid, dáár namelijk, waar het de handhaving van haar monopolie en het toezicht op de „vrijburgers" betrof. Wat het eerste aangaat, had ze niet veel meer te vreezen. Coen was zoo krachtig opgetreden tegen Nederlanders, die in anderen dienst dan die van de Vereenigde Oostindische Compagnie naar Indië togen, dat geen herhaling meer plaats had. Daarentegen was hij er een groot voorstander van geweest vrije kolonisten naar het Oosten te lokken om daar een nieuw Nederland te stichten. Het is bekend, hoe het een oogenblik leek, alsof de bestuurders der Compagnie hem zouden bijvallen, maar hoe zij tenslotte, terecht wel, gezien de omstandigheden in Azië, tot geheel andere inzichten kwamen. Vooral na Coen's dood — want voor hun fellen dienaar bleven zij, ook al was hij uit de buurt, tot het laatst ontzag hebben — gingen ze steeds verder in het beperken van de bestaansmogelijkheden der kolonisten. Een plakkaat, dat zij in November 1631 aan Specx zonden, bracht den vrijburgers den nekslag toe: voortaan werd hun de vaart en de handel nog slechts toegestaan voor enkele plaatsen, waar de Compagnie zelf geen voordeel behaalde, terwijl zij zich enkel te Batavia, Amboina of Banda mochten vestigen. Het was één van de grieven van Heeren XVII tegen Specx, dat hij hun bevelen ten deze zoo slecht opvolgde en dat hij aarzelde het plakkaat ten uitvoer te leggen. Brouwer kreeg bij zijn vertrek naar Indië opdracht de nieuwe maatregelen nauwkeurig toe te passen.

Brouwer en evenzoo Van Diemen bonden met kracht den strijd aan tegen den particulieren handel, dien sommige — men mag wel zeggen vele, zoo niet de meeste — Compagniesdienaren destijds

heimelijk uitoefenden, maar succes hadden zij daarbij weinig. Bij Coen, zoo schreef Brouwer met een schimpscheut op zijn grooten voorganger, lag daarvan gedeeltelijk de schuld: „De beginselen syn door den Generael Coen zaliger met cleentgies geleijt, door de blinde liefde van Batavia's aenwas, op insichte om de getroude te soulageren in haere swaere huijshoudinge ende opdat se niet souden hebben te verteeren alle haere maentgelden"; Coen had gehoopt dat dit zou leiden tot een permanente vestiging te Batavia, maar, zoo vervolgde Brouwer: „ons Nederlanders hebben contrary insicht, dat is om spoedich veel te grasen ende te eerder in 't patriam te keeren". Vooral de vrouwen, die „sober van conditie" waren aangekomen, „ende schielycken wat geprospereerdt hebben.... jancken om te comen bij d'oude kennissen met soo verbeterden staet!" Het is een klacht, die men ook in onzen tijd nog kan hooren! Dan voelde Brouwer meer voor „goede huysgesinnen van getroude met Indiaensche vrouwen, hare kinderkens komen beter op, hebben veel min als d'andere van doen ende ons chrijsvolck synder beter mede gepaert". Het verheugde hem, dat Heeren XVII geen vrouwen meer uitzonden, hij stuurde er een heele partij terug en vroeg zich af, wat hij met de elf jonge dochters „in 't school" moest doen, zy werden niet „getrocken; de borsten, die niet achteloos sijn, bemercken datter te veel fatsoen aen is om van eene Nederlandsche dochter sijn huysvrouw te maecken". Het was ook schadelijk voor de Compagnie zoo haar personeel trouwde „om alsoo den last dergener, die U.E. trou hooren te dienen niet te brengen in gelegentheyt van te veel te behoeven,.... alsoo dan de mans veel behoeven ende alsdan gagie ende randsoen niet genoech can strecken, moet het uyt de lengte ofte breedte gehaelt worden", getrouwden gingen ook niet graag uit op langdurige expedities „alsoo sommige eenigen tyt van haer vrouwen afgeweest synde met geen blyde wedercompste vergaderen connen, doordien, Godt beter't de occasien van debauchen hier qualyck uytroeyelyck syn".

Over de positie der vrijburgers schreef Brouwer op Kerstdag 1633 in een brief, die evenals de voorafgaande door zijn Raden mede werd onderteekend: „Nademael al Uw E. swaere lasten uyt de commercie moeten worden getrocken soo sien wy voor de hant niet, wat traffycque wy ter zee, deselve onse Neerlandse burgeren souden connen toestaen, die U.E. negotie niet grootelycx soude incommoderen". In den kleinhandel legden ze het tegen de Chineezen af „alsoo habylder syn als d'onse om haer als cleene cramers te erneren".

Een jaar later werd herhaald, dat de „Chinesen te sneedich, te suynich, te gauw ende te actyff" zijn, zoodat de vrijburgers naast hen „niet handelen connen, die ietwat hebben connen haer niet vougen om te bocken voor een cleentjen en die niets hebben stellen 't aen 't tappen offte diergelijcken". „Het planten van Neerlantse colonien in Indien sal niets vruchtbaers voortbrengen, den aengeboren Neerlantschen vryen aert can soo strickten exclusie van handelingen ende gelimiteerde bepalingen niet verdragen, als des octroys prerogativen de Comp. geven, waerdoor het lorrendrayen (smokkelen, bedriegen, Cs.) noch al vry wat in swangh gaet". In Januari 1636 jammerden Brouwer en Van Diemen gezamenlijk: „De min geestige erneren haer met lorrendrayenge ende aenhitsinge van UEd. dienaren tot particulariteiten ende de duffsinnigen tappen met soo slordige neringe, dat onse dagelyckse verneminge hertgrondiglyck bedroeft".

Principieel had Van Diemen geen bezwaren tegen vrijburgers, juichte hij, als goed leerling van Coen, hun overkomst zelfs toe. Maar wanneer het op de practijk aankwam, week zijn meening weinig van die van Brouwer af. Als directeur-generaal had hij in 1631 geschreven „om dan de saecke ten besten van de Compa. ende Batavias progres te voirderen ende te hanthaven dienen UEd. te versorgen luyden met middelen na India comen". Maar daarvoor voelden de heeren niets: „Om luyden te senden met middelen is geen apparentie, alsoo sulcx tot groot verderf van 's Comps. negotie is streckende". Wat die lieden in Batavia hadden kunnen doen, zoolang de Compagnie haar monopoliebepalingen zoo streng handhaafde, schijnt Van Diemen zich destijds nog niet afgevraagd te hebben. Ook hij was van oordeel, dat ze slechts in zooverre mochten worden vrijgelaten, als hun handelingen geen schade aan de Compagnie konden te weeg brengen. Wel verklaarde hij den 30en November 1640 „'t stabileeren van Nederlantse colonien, herwaerts over pregnant" te oordeelen „ende tot versekeringh van den staedt geheel noodigh", maar daarbij waren twee punten te bedenken: de garnizoenen zouden de Compagnie te duur vallen als een deel der voordeelen aan de vrijburgers zouden komen, immers „niemand na India sal tenderen als op hope van meer voordeel dan in Nederlant te behalen" [1]) en verder was „te beduchten d'Indiaense negotianten

[1]) Dit gaat dus lijnrecht in tegen Coen's meening, dat men de garnizoenen zou kunnen verkleinen door de vrijburgers in tijd van nood onder de wapenen te roepen.

de Nederlanderen (die costelyck equiperen) t'voordeel sullen afsien". Het was onjuist te verwachten dat de vrijburgers „op hope van middelen becomen hebbende, haer als burgers neder souden slaen, daer niet anders op gevolght is, als de sack gevult hadden, hun nae t'patria te begeven". Wel moesten de heeren trachten „eerlycke huysgesinnen .... t'animeren, herwaerts met capitalen (bedoeld is ditmaal kapitalen van anderen Cs.) te comen want van slechte geringe persoonen, staet niet stabils te verhopen ende (de practijk had het geleerd Cs.) gelyck wel considerere, vermogende persoonen uyt Nederlandt nimmer sullen resolveren herwaerts te comen". Evenals Brouwer was hij tegen het uitzenden van Europeesche vrouwen. „Tis doorgaens sulcx dat de Nederlantsche vrouwen, meer als de mannen nae Nederlandt haecken ende daer uyt te vreesen, niet stabils sal geformeert worden". Ook van huwelijken met inlandsche vrouwen had hij echter in tegenstelling tot zijn voorganger weinig verwachtingen: „bevinden weynich vruchts uyt het trouwen van Nederlanders met inlantsche vrouwen .... verhoopen .... van de Batavise inboorlingen, die in redelyck getal aen comen, de gewenschte vruchten sullen trecken". Ook eind '44 denkt hij er nog zoo over: „Ued. doen wel soo weynigh getrouwde herwaerts send, dewyle van tyd tot tyd vermercken, deselve tot last van de Comp. gedyen ende tot continuatie, als meenen wat geprospereert te hebben niet te bewegen syn, maer al weder naer huys haecken ende daernae soude men wel weder herwaerts willen". Met volkomen miskenning van het Bataviasche klimaat, dat het den vrijburgers, die de reis naar Indië overleefd hadden, toch niet mogelijk maakte als handwerkslieden aan den kost te komen, voegde hij er aan toe: „sober gestelde luyden moeten omme ledigh te gaen, na India niet comen, want sullen haer seer g'abuseert vinden". In denzelfden brief schreef hij ook nog een einde te willen maken aan het meegeven door vrijburgers te Batavia van handelsgoederen aan schepen naar Coromandel, want „maer eenige weynighe bij verryckt worden, die als de sacken gevult hebbende, na t'vaderlandt tendeeren". Wanneer Van Diemen heel aan het einde van zijn bewind, den 23en December 1644, in een generale missive ineens met veel meer kracht op uitzending van vrijlieden gaat aandringen, kan ik dat niet au serieux nemen. Hij wist te goed, dat het Compagniesstelsel dat nu eenmaal uitsloot, dat alle pogingen mislukt waren, dat de vrijburgers „bourachios" waren en bleven, en hij verwachtte zeker niet, dat daarin plotseling verandering zou komen. Ik houd het volgende dan ook slechts voor een

academisch betoog: „'T sal dan onder verbeteringh van UEd. wyser oordeel dienstich syn, dat veele menschen, vrouwen ende kinderen, arme ende rijcke bewillicht worden herwaerts te varen, onder conditie van 10 a 20 jaren in India te removeren.... Ten sal ijverige, neerstige ende wellevende luijden aen geen fatsoenlijcke middelen gebreecken, rijckelijck de cost te winnen ende progressen te doen, allen buijten prejuditie van de Compe. Dat redelijcke gestelde luijden, in Nederlandt wel geseten, niet willen opbreecken ende nae India comen, maer liever in hun vaderlant blijven, is soo vreemd niet". Maar zij konden „vertrouwde luijden als facteurs zenden", dat zou zeker lukken „als UEd. maer resolveren den handel open te stellen onder soodanigen reglement als hier in uso zij ende alle vreemdelingen gauderen. Godt geve dat eerlycke, cloecke luijden mogen overcomen, India sal dan voor de Compe. alleen niet te groot sijn. Hier is steeds te doen, groote proffijten te bejagen ende boven al veele duijsenden blinde heijdenen tot Christi schaepscoye te brengen". De particuliere brief van 6 Februari 1645 is heel wat nuchterder. Van Diemen waarschuwt daarin nogmaals tegen de uitzending van getrouwden en veroordeelt daarmee dus principieel de kolonisatie tot onvruchtbaarheid, al denkt hij in het bijzonder aan Compagniesdienaren. Getrouwden zouden alleen overgezonden moeten worden „met restrictie nae Europa niet te mogen keeren, ten sy eenige hunner descendenten in plaets laten ende soodoende sal het radt gestadigh drayen, sonder stil staen". Het middel zal de animo om naar Indië te gaan zeker niet aangewakkerd hebben! Verder dringt hij er nog eens op aan de vaststelling van de reglementen voor de vrijburgers aan de regeering te Batavia over te laten. Heeren XVII dachten er natuurlijk niet aan![1])

Natuurlijk was een gouverneur-generaal in zijn handelingen zeer afhankelijk van de machtsmiddelen, die men hem ter beschikking stelde, zoo aan geld als aan schepen, wapenen, soldaten en matrozen. En van Diemen had geen reden tot klagen! Het is wel het grootste bewijs van het vertrouwen van de Heeren Majores, dat zij hem ruimer van alles voorzagen dan een zijner voorgangers. De kans op een vrede met Portugal zal hen daartoe ook hebben gebracht: zoolang het niet zoo ver was, kon nog heel wat winst worden binnengehaald!

---

[1]) De weduwe Van Diemen dacht er trouwens in 1645 evenmin aan een gedeelte van haar kapitaal in Indië te laten!

Van Diemen maakte van die middelen een voortreffelijk gebruik. Gaat men aan de hand van MacLeod's werk na, hoe en waar de troepen en de schepen werden gebruikt, dan krijgt men eenig inzicht in het groote organisatietalent, dat Van Diemen bezat. Er zal hier niet verder op worden ingegaan.

Er waren twee manieren, waarop Heeren XVII trachtten te voorkomen, dat de macht van een gouverneur-generaal te groot zou worden. De eerste was de goed oud-vaderlandsche om besluiten niet door hem alleen te doen nemen, maar door het college van de Hooge Regeering, waarin hij met de Raden van Indië zitting had en waar bij meerderheid van stemmen werd beslist. In dat „collegie van Regeering" werd over „alle actien en zaken van gansch Indië, de Nederlandsche Compagnie betreffende" beraadslaagd. Was de gouverneur-generaal officiëel slechts voorzitter en stemhebbend lid in den Raad en had hij maar weinige bevoegdheden meer dan de andere leden van het college, in werkelijkheid was zijn macht veel grooter. In den eersten tijd hadden de gouverneurs-generaal zelf hun Raden, althans gedeeltelijk, gekozen en het was er gelukkig nog ver van af, dat zij allen in het moederland werden benoemd. Dat was eerst veel later het geval; het bracht mede, dat de gouverneurs-generaal om zeker te zijn van een meerderheid in Rade, door gunstbewijzen, meestal bestaande uit het geven van gelegenheid tot het maken van groote winsten, een aantal Raden op hun hand moesten houden. In Van Diemen's dagen werden de meeste Raden nog voorloopig in Indië benoemd, welke benoeming definitief door Heeren XVII werd bevestigd; daarnaast hadden ook personen zitting, die uit Nederland als Raad extraordinaris waren uitgezonden in afwachting van een vacature. De Raden waren in hun promotie en positie gedeeltelijk van den „heer Generael" afhankelijk; hij vertegenwoordigde met name tegenover de Indische vorsten de souvereiniteit; in den staat, dien hij voerde, stond hij verre boven de Raden. Veel hing natuurlijk in de practijk af van het karakter der betrokken personen. Bekleedde een krachtige persoonlijkheid het hoogste ambt, en dat was in de 17e eeuw bijna steeds het geval, dan waagden de Raden het slechts zelden hun meening tegen de zijne staande te houden. Een voorbeeld daarvan zagen wij in Van Diemen's houding in de zaak van Saartje Specx. Hijzelf stak als gouverneur-generaal zóó ver boven zijn omgeving uit, dat er geen sprake was van eenige oppositie in het college. Zijn menschenkennis, zijn prettige, eenvoudige omgangsvormen droegen daartoe ook het hunne bij.

Het andere middel was het binden van de Hooge Regeering aan een aantal voorschriften van organisatorischen aard, die zij bij al hun daden moesten opvolgen. Reeds aan den eersten gouverneur-generaal, Pieter Both, hadden de XVII 14 November 1609 een instructie medegegeven; zoo ook aan zijn opvolger Reynst in 1613. Aan Coen was er in 1617 een toegezonden, aan Brouwer in 1632 een verleend. Van Diemen had zich aan de instructie van den laatste te houden, maar sinds 1640 werd daaraan herhaaldelijk uitbreiding gegeven. Lieten de Heeren sedert dat jaar na Van Diemen ernstige aanmerkingen zijn beleid te maken, herhaaldelijk verstrekten zij hem daarentegen algemeene voorschriften, al werden deze gewoonlijk in den vorm van wenschen en voorslagen gegeven. Vooral in de „patriasche missives" van 1644 waren ze talrijk. Al deze „punten en artikelen" werden den 26en April 1650 opgenomen in de Algemeene Instructie voor den Gouverneur-Generaal en den Raad van Indië, die tot na den ondergang der Compagnie in het einde der 18e eeuw den grondslag heeft gevormd voor de organisatie der Nederlandsche vestigingen aan de Kaap de Goede Hoop en Oostelijker. De inrichting van het bestuur was dus door de heeren in patria in hoofdtrekken geregeld.

Een andere beperking van het gezag van den gouverneur-generaal lag in zijn verhouding tot het personeel op de buitenposten. Juist zooals de bewindhebbers veel aan hem moesten overlaten door den verren afstand, waarop ze zetelden, zoo moest hij op zijn beurt de gouverneurs, directeurs, commandeurs, opperhoofden, gezaghebbers of hoe ze anders heeten mochten in zoo uiteenloopende landstreken als Perzië en Banda, Japan en Solor hun gang laten gaan. De briefwisseling met hen moge iets minder tijd gekost hebben dan die met het moederland, het aantal gelegenheden, waarbij brieven verzonden konden worden, was klein en de contrôle op de zoo ver weg geplaatste, her en der verspreide Compagniesdienaren was gering. Zij waren echter in hun ambtelijke vooruitzichten geheel afhankelijk van den grooten heer te Batavia en waren evenals hij in al hun handelingen aan de medewerking van een raad gebonden. Zij beschikten slechts zelden over voldoende machtsmiddelen om op eigen hand een krachtige politiek te kunen voeren; daarin waren ze afhankelijk van de medewerking, die de gouverneur-generaal hun verleende. Deden zich ergens groote moeilijkheden voor, dan ging Van Diemen wel persoonlijk daarheen (1637 en 1638 naar Amboina) of zond hij een specialen gemachtigde, die boven de plaatselijke autoriteiten stond.

Het personeelsvraagstuk vroeg veel van Van Diemen's aandacht.

In de weinige „particuliere", d.w.z. niet door de Raden medeonderteekende, brieven aan Heeren XVII, die wij bezitten, vormen ze den hoofdschotel. De bezoldiging, die het personeel genoot, kwam overeen met wat overeenkomstige ambtenaren in Nederland ontvingen. Maar wie wilde naar Oost-Azië trekken, als daar geen extra-voordeelen te verwerven waren, die het harde leven vol ontberingen compenseerden? Vandaar dat iedereen naar bij-inkomsten uitzag. Ontsproten deze aan handelingen, die niet direct tegen het belang van de Compagnie indruischten, dan deed de chef, ook als hijzelf wèl geheel integer was, gewoonlijk graag een oogje toe in de hoop, dat die toegevendheid ondergeschikten, die posten bekleedden, waarin ze vrijwel niet te controleeren waren, van malversaties zou afhouden. Reeds Both had ernstig bij de heeren geklaagd over het lage peil van het uitgezonden personeel en onder zijn opvolgers was dat niet minder het geval. Van Diemen had als directeur-generaal in 1631 als een der „schadelycke cancquers", waaraan de Compagnie leed, de omstandigheid genoemd „dat veele die UEd. affaires aldaer (d.i. in Azië) vertrout worden t' perticulier voor t' Generael preffereeren, mitsgaders datt in haer administratie zoo ieverich en trouw niet en comporteeren, als well hunne schuldigen plicht meede brenght, t' is seecker soo de meeste partt t' voirdeel vande Compa. zulcx beieverde als haer zelven bij veele indirecte middelen weeten te bennifficeeren, t' ware de Compa. jaerlicx een groote penningh waerdich.... Tis beclaechlick den ijever ende trouwe tott de Compa. bij veele soo cleen is, ende t' is seecker datter eenighe zijn, die hett soo lieff vande Compa. als vande vijandtt neemen. D' ontrouwe word oock zulcx gehanthaeft, dat men beswarelijck achter de fraude ende aende waerheijtt van zaecke can geraecken. Tis dan ten dienste van de Compa. gants noodich UEd. geen andre als oprechte trouwe ende wellbekende persoonen na India senden, opdatt UEd. affaire well ende trouwelijck moogen waergenoomen worden ende alles tott proffijte vande Generale Compa. coome te redondeeren" [1]).

In den particulieren brief, dien hij den 10en Januari 1639 verzond, vestigde hij de aandacht op een aantal gebreken, die het Compagniespersoneel aankleefden. „t' Is een groot en schadelyck misverstandt, dat vele van UEd. dienaeren des Comp.'s standt een luijster ende aensien omtrent de Indische coningen ende grooten staet die om haer eijgen moedigen gemoet te voldoen, sijn voerende, t' contrarie moet

[1]) Vgl. Dr. W. Rh. Coolhaas; Een Indisch Verslag uit 1631 in Bijdr. en Meded. Hist. Gen. 1946.

hun doorde principale regenten van India onderricht werden, sal de Compe. de vruchten uyt den Indischen handel trecken, Comp's gesagh ende authoriteyt sal wel gemainteneert worden, buijten soo uijtterlijcke ende costelijcke pompe. Ten can oock niet minder wesen d Indiaense princen daervan jelours sijnde, de Compe. te meer gevexeert hadt ende geschoren wort, tware te wenschen, vele begrepen wij coopluijden ende geen princen sijn ende volgens coopluijden stijl gelieten, de proffijten die sijn doende, soo sober omcomen, dat de oncosten qualyck goet maecken connen, ende haer dienvolgende comporteerden, van alle vexatien ende extraordinarie schattingen souden dan exempt blijven.... Wijders dat doch circumspectelijck worde geleth India gestadigh met capable, vigilante wel gerenomeerde persoonen gesecondeert worde, laet doch oude affgesletene g' excuseert blijven ende principalijck de sulcke, welcke bevoorens in dese quartieren niet geweest sijn, connen de veranderingh der climaten niet uijtstaen, ende sterven sonder dienst te doen". Hij noemde vervolgens een aantal mannen, die vroeger in Indië geweest waren en van wie hij blijkbaar vreesde, dat de Compagnie ze in hoogen rang weer uit zou zenden, zoo den oud-gouverneur van Amboina (1635—1637), Jochem van Deutecom; de man kon weer worden aangenomen mits in geen hoogeren rang dan dien van opperkoopman, want „heeft geen contentement in Amboina gegeven, is mede als op sijn selven staet gantsch onverdraeghlijck, hebbende met de onverstandigen gemeen, dat meer van syn selven als andere presumeert". Ook Johan van Twist werd met name genoemd, een man, dien wij kennen als auteur van een verdienstelijk in 1648 posthuum te Amsterdam uitgegeven „Generale Beschryvinge van Indien", dat wil zeggen van Voor-Indië en in het bijzonder van Goezeratte, waar hij lang als opperkoopman gediend had. Van Diemen vond hem wel bekwaam, maar „te moedigh, spillend ende eygen baet soeckende". Hij vreesde echter, dat Van Twist, zoo hij niet meer werd aangenomen, zijn kennis ter beschikking van de Engelschen zou stellen; de Heeren moesten hem geen hoog emplooi toezeggen en vooral zorgen, dat zijn vrouw meekwam „alsoo hem niet cuijsch gedraghen heeft". Veel succes had Van Diemen niet met zijn raadgevingen. Van Twist was in 1640 weer terug in den hoogen rang van Raad extraordinair; hij was de eerste Nederlandsche gouverneur van Malakka, maar moest reeds in 1642 worden vervangen wegens zijn voortdurende „questien, crackelen ende geschillen". Hij overleed kort daarna te Batavia. Ook Van Deutecom kwam als Raad extraordinair weer naar Indië, echter eerst na Van Diemen's dood. „Wat

mij belanght" zoo gaat Van Diemen in zijn brief verder „U.E. hebben te vertrouwen geen recommandatie in achte nemen, die contrarie Comp's welstandt tenderen, ende diergelijcke ontrouwe nimmermeer ongestraft sal laeten"; een aan hem gezonden brief, waarin hem een onbekwaam jongmensch werd aanbevolen, zond hij zonder meer aan Heeren XVII terug.

De Heeren Majores waren van een dergelijk vrijmoedig optreden niet gediend; het uitzenden van personeel was voor hen al te zeer een middel geworden om bloedverwanten, vrienden en bekenden te kunnen protegeeren, dan dat ze alleen op bekwaamheid zouden letten. Zij namen het Van Diemen kwalijk, dat hij zich over Raden van Indië en andere medewerkers zoo ronduit uitliet. Van Diemen zag in, dat hij met brieven als die van den 10en Januari 1639 slechts bereikte, dat hij allerwegen vijanden maakte. Den 13en Januari 1643 schreef hij daarom naar Nederland: „Dewijle mij claerlyck is gebleecken ende vandie t' minste betaemt scherpelijck word gereproscheert, ongunste voor gunst becomen omme dat ter goeder trouwe tot dienst vande generale Compe. UEd. wat ront hebbe g' informeert, nopende de qualiteijten humeuren ende comportementen Uwer ministers, sal dat punct voortaen ongeroert laten, ende met den Raet betrachten ijder tot sijn debvoir te houden mitsgaders eerlijcke ende vigilante persoonen nae merite voorderen op dat d' Indise regeeringh bij sterffte ende vertreck geen verachteringh in causere".

Zeer bezorgd toonde Van Diemen zich over de vraag, wie hem zou moeten opvolgen. Uit een brief, die de Raden van Indië Maetsuijker en Van Alphen 12 Juli 1645, dus na zijn dood, aan Heeren XVII zonden, blijkt, dat zij meenden, dat dit maar zorg in schijn was. Al Van Diemen's verzoeken om te mogen repatrieeren hadden, volgens hen, slechts ten doel te weten te komen, wat de Heeren voornemens waren en wien zij hem als opvolger zouden toezenden. Het lijkt mij niet waarschijnlijk, dat deze meening juist is. Die verzoeken herhaalden zich steeds en voortdurend dringender. In een brief van 20 Januari 1645 — Van Diemen was destijds reeds een maand ziek — schreef hij den Heeren, dat hij niet langer dan tot eind 1645 zou doordienen en dat hij hen in Juli 1646 mondeling hoopte te begroeten. Ook de Heeren beschouwden ditmaal het verzoek als ernst, den 9en September 1645 besloten zij, van zijn overlijden nog niet wetende, dat hij terug mocht komen; hij moest echter „iemant de vereyschte qualiteyten hebbende, provisionelycken op approbatie in sijn plaets substitueeren". In den brief van 20 Januari had hij niet

zonder — verschoonbare — zelfingenomenheid geschreven: „T' zal hier tot becledingh vande generale directie aen bequame suffisante verstandige luijden niet mancqueren, emmer omme de generale saecke tot UEd. nader dispositie te mainteneren, t' sal oock faciler ende met minder becommeringe voortaen te doen sijn, dewijle den oorlog met den Portugees nu in India come te cesseren, ende dat beter cloecke ervaren coopluijden als crijgslieden sullen van noode sijn omme van onse competiteurs niet vercloeckt (te) werden". Hij toonde zich vooral tevreden over den jongen Raad extraordinaris Salomon Sweers, die in 1633 als secretaris van den scheepsraad met hem naar Indië was gekomen. Deze Sweers had in 1641 al een plaats in den Raad gekregen, maar in 1642 hadden Heeren XVII in de gaten gekregen, dat hij zich aan particulieren handel schuldig maakte. Toen dat bedrijf aanhield, besloten zij den 12en September 1644, dat hij buiten qualiteit en gage naar patria terug moest komen. Dat was Van Diemen nog onbekend, toen hij hem aanprees als „een jongh cloeck man vigilant genoegh int executeren van dat hem gelast wert". Van der Lijn, de directeur-generaal en eerste raad zou hem als gouverneur-generaal moeten opvolgen; het was Van Diemen een raadsel, waarom deze buiten verband op slechts 250 gulden per maand als directeur-generaal bleef doordienen. Hij schreef verder „Dienstich eenige weijnige maer grave, conscientieuse, eerlijcke mannen tot d' Indise regieringh ende versterckinghe als stijvingh der aenwesende personen herwaerts" te zenden „segge conscientieuse vigilante ende modeste personen van nederich humeur echter reputatieus". Voorts deelde hij mede, dat hij aan neef Bartholomeus de Gruyter op zijn verzoek had toegestaan uit Voor-Indië terug te komen, wat er ook op wijst, dat hij zelf zijn vertrekplannen wel degelijk ernstig opvatte. Tenslotte verzocht hij den Heeren om toezending van „vier duijsent cruijsdaelders, tot betalingh van seecker kercxken off cappelle, twelck op eijgen costen tot eene memorie hier binnen het casteel doe funderen, daeraen oock jaersdach 1645 den eersten steen geleijt is", ze zouden te Batavia 12000 gulden waard zijn, wat de kerk ongeveer zou kosten. „D' affteeckeningh wort UEd. tot speculatie gesonden". Aan zwager Pieter de Gruyter, die in alle „particuliere" brieven uit den gouverneur-generaalstijd wordt genoemd, werd opgedragen 800 vierkante steenen, wel vloertegels, uit Holland over te zenden en bovendien „een copere croone".

Was het op dat oogenblik voor Van Diemen zeker, dat, zoo in den loop van het jaar geen opvolger uit Europa op kwam dagen, Van der

Lijn zijn opvolger zou moeten zijn, op den 25en Januari 1645 gebeurde iets, dat den twijfel of „Capitan Pandjang", de lange kapitein, zooals Van der Lijn in den volksmond heette, een waardig gouverneur-generaal zou kunnen zijn, versterkte. Op dien dag verwachtten Saloman en juffrouw Sweers — op den titel Mevrouw had alleen de „generaelse" recht — gasten bij het avondmaal; Simon van Alphen, extraordinaris Raad van Indië en president van den Raad van Justitie, Matthys Leendertsz., opperkoopman van het kasteel, Reinier Coolsaet, vice-president van het eerwaarde college van schepenen, waren op tijd verschenen. Maar de hoofdgasten, Cornelis en juffrouw Van der Lijn, lieten op zich wachten. Eenige malen moest een boodschap gezonden worden of men hen haast kon verwachten. Heel vreemd was dit niet, want de verhouding tusschen Van der Lijn en Sweers was slecht. Toen eindelijk het echtpaar 's avonds te negen ure verscheen, ontstond dadelijk een woordenwisseling. Van der Lijn was er hevig over gebelgd, dat Sweers bij Van Diemen een verkapte beschuldiging tegen hem had ingediend, als zou hij uit den handel in kleedjes met de Chineezen persoonlijk voordeel hebben getrokken. Dergelijke praatjes had Sweers al eerder geuit; de gastheer ontkende echter vrij rustig, dat hij Van der Lijn zwart had gemaakt. De driftige directeur-generaal wond zich voortdurend meer op en voegde Salomon tenslotte toe: „Jou hondsvot zulcx moste de derdemael niet gebeuren ofte ick zou jou op jou backhuijs trommelen". Nu verloor ook Sweers zijn geduld, hij riep den ander toe: „Mijn Heer moet dencken dat mijn handen met geen blauw garen aen mijn lijf genaijt zijn". Van der Lijn had hierop, zoo verklaarden de getuigen, „voorsz. Sweers bijden hals int rockjen gevadt, een rottangh becomen ende den zelven alsoo voor de deur gerockt"; wat daar gebeurde hadden de getuigen niet gezien, wèl hadden zij duidelijk „drie a vier toetsen hooren geven". Sweers had daarop ook een rotan gezocht, maar de juffrouwen Van der Lijn en Sweers hadden hem elk aan een kant beetgepakt, zoodat de slagen, die hij in Van der Lijn's richting deed, „sonder effect" bleven. Van der Lijn had daarop Sweers weer geattakeerd, „die vande juffrouwen voor.genoemt vastgehouden wierde, 5 a 6 rottanghslagen met beijde zijne handen in hevicheyt toegebracht hebbende, de respective juffrouwen als doen niet min als gemelte Sweers geraect sijn". De woedende Sweers had uitgeroepen: „Jou blooden guijt, ick hebbe wel andere onder de oogen gesien, ende alsoo lange als ghij, t'is geen rechtschapen kerelswerck dat men een man slaet die van vrouwen vastgehouden wert ende niets

in handen heeft". Daarop was hij zoo onverstandig geweest Van der Lijn in dusdanige termen uit te schelden, dat de secretaris van justitie, aan wiens verklaring deze gegevens zijn ontleend, ze enkel „onder reverentie" neer kon schrijven; de strekking er van was, dat Van der Lijn zich op oneerlijke wijze verrijkte.

Natuurlijk had dit onstichtelijke tooneel gevolgen. Zoowel de beleedigde Van der Lijn als de afgeroste Sweers wendden zich met klachten tot Van Diemen, Sweers schreef o.a., dat Van der Lijn „mijn beminde zoodanig met de rottangh in ons huis (als UEd. bekent) geslagen heeft, dat het voor een genereus gemoet onverdraechlyck ende niet wel schandeshalve sonder reparatie te verzetten sij". Van der Lijn liet weten, dat hij „over betigtigde leugenen en langgeduurde vuile schemperyen in colière was ontstoken en daarenboven voor een dief uitgemaeckt". Van Diemen liet de zaak door den Raad van Justitie afdoen, die voor deze gelegenheid met eenige „gequalificeerde dienaren" werd versterkt. Het waren de mannen, die men in de stukken van dien tijd telkens weer genoemd vindt, als er iets bijzonders voorviel. Het kringetje van wat men thans hoofdambtenaren zou noemen, was wel zeer klein. Zoo vindt men onder hen Sebalt Wonderaer, den ontvanger-generaal, die later schoonvader van Speelman werd. Sweers kon niet bewijzen, dat Van der Lijn frauduleus had gehandeld en werd den 23en Februari tot een boete van 100 realen van achten veroordeeld, Van der Lijn moest een „amande" van 250 realen betalen. De kerk en de armen, onder wie de boetes werden verdeeld, waren dus de eenigen, die voordeel trokken uit het gebeurde. De beide Raden moesten voorts verklaren „wedersijds voortaen weder vrunden te zullen wesen, mitsgaders sulcx over ende weer met een dronck becrachticht".

Veertien dagen vóór dit vonnis had Van Diemen de questie van zijn „successie" nog eens aan Heeren XVII uiteengezet. Hij meende, zoo schreef hij den 6en Februari 1645, dat dit noodig was „te meer mij d'een ende d'ander voorgecomen is, dat niet behoort gevonden te werden in pr.soonen de hooghste qualiteyten in India bedienende, opdat het respect van so achtbaren regeringh geen crack crijge. Wat van de sake sij, sal niet specificeren, maer mij tot d'inleggende attestatie en requeste (die van de zaak Van der Lijn—Sweers, Cs.) gedragen". Hij was van meening „dat geen geschikt gouverneur generael in Indië is", wees op de „nootsakelijcheijt van een aensienelijc graeff ende conscientieus pr.soon uijt Nederlant tot mijnen vervanger" te zenden. Deden de Heeren dat niet, dan zou hij met de

Raden een keuze moeten doen, en dan was Cornelis van der Lijn de eenige die „gepromoveerd" kon worden, „die d'ervarenste in Compes. saken hier te lande is ende ooc wel de capabelste". Erg van harte ging de aanbeveling niet, al vond Van Diemen Van der Lijn blijkbaar wel een eerlijk man. De laatste, die drie maal een zoon „Antonio" had laten doopen, zeker in de hoop van den rijken peetoom een royaal geschenk te zullen ontvangen, had verklaard „sich selven niet capas tot het generale gouverne kende", maar, schreef Van Diemen, die nog eens liet weten, dat hij in elk geval in December zou vertrekken, dat hield hij voor „complementen off excusen, sonder intentie". Een bezwaar was, dat dan François Caron directeur-generaal zou moeten worden, terwijl deze op zijn beurt als gouverneur van Formosa vervangen zou dienen te worden door Maximilien le Maire, thans secunde aldaar, van wien Van Diemen wist, dat hij „in cleenen tijt, seer groote middelen bijeengeschraept heeft.... blijve in den pr.soon geheel ongerust". Vrij duister voegde hij daaraan toe „dat le Maire alleen niet is, maar dat bij meer andren veel particulariteijten in swangh gaen, ende als sulcx bij de principale gehanthaeft wort, so is de Compe. ellendigh".

Was de keuze van een opvolger werkelijk zoo moeilijk? De Raden van Indië Caen en Carel Reiniersz. — de laatste zou zich mettertijd een zeer onbekwaam gouverneur-generaal toonen — waren evenals de Raad extraordinaris Paulus Croock naar Nederland vertrokken. Te Batavia waren alleen de ordinaire Raden Van der Lijn en Maetsuyker en de extraordinaire Sweers en Simon van Alphen. Maetsuyker was een zeer bekwaam jurist en had ook in onderhandelingen met den Portugeeschen onderkoning in Goa veel tact betoond, maar van het handelsbedrijf wist hij niets en bovendien werd, wat bij den goed-Calvinistischen Van Diemen zeker van veel belang was, aan zijn rechtzinnigheid getwijfeld. Sweers stond bij den gouverneur-generaal in een goed blaadje, maar hij was een te jonge man en had zich in de zaak met Van der Lijn tactloos gedragen. Dat de man een knoeier was, schijnt Van Diemen niet te hebben geweten. Het is wel merkwaardig, dat hij ruim twintig jaar later in Nederland stukken van de Compagnie, die hij onder zich had, aan Caron trachtte te verkoopen, die toen in Franschen dienst was overgegaan. Van Alphen was een jong jurist, die nog niet in aanmerking kwam. Van de gouverneurs was Caron zeker de bekwaamste, de man was bij het geniale af, maar betrouwbaar was hij niet. Het zou mij niet verwonderen, zoo Van Diemen's uitlating over de „particulariteyten" op hem sloeg; hij

bezwoer op zijn sterfbed de Raden Caron toch in Formosa te laten, al gaf hij daarvoor als reden op, dat deze een vreemdeling, n.l. een Zuid-Nederlander was. Het is alsof hij vooruitgezien heeft, dat deze man, dien Van der Lijn in 1646 naar Batavia opriep, waar hij zich als directeur-generaal aan groote knoeierijen schuldig maakte, later in buitenlandschen dienst zou treden. Van de andere gouverneurs had Van Vliet van Malakka nog niet den rang van Raad extra-ordinair. Wel was dat het geval met den gouverneur van Banda, Cornelis Witsen, die dit vermoedelijk aan familierelaties dankte. De bekwame Gerard Demmer van Amboina was evenmin Raad als Wouter Seroye, die het in de Molukken zoo slecht maakte, dat hij in 1648 van zijn functie moest worden ontheven. Arnold Heussen van Coromandel was nog slechts waarnemend gouverneur. De tragedie van den Raad Justus Schouten lag nog maar net in het verleden. Valt het te verbazen, dat Van Diemen in deze omstandigheden zijn woorden uit den brief van 20 Januari nog eens herhaalde om „eenighe weijnige, maer grave, concientieuse, eerlijcke mannen tot d'Indise regieringh ende versterckingh als stijvingh der aenwesende personen" uit te zenden, waaraan hij ditmaal toevoegde, dat „goede verstanden de regeringh van India ten hooghsten nodigh sijn"?

De „verswackende sieckte", waaraan Van Diemen sinds December leed, verergerde steeds; hij scheen in te zien, dat hij zou sterven vóór een opvolger zou zijn aangekomen. Vandaar dat hij den 12en April in Rade voorstelde, dat na zijn overlijden de Raad collegiaal aan het hoofd der zaken zou staan met Van der Lijn onder den titel „president" als eerste lid. Blijkbaar heeft hij in dezen toch geen waardigen opvolger gezien. Het voorstel werd met algemeene stemmen aangenomen; zoowel Van der Lijn die gevreesd zal hebben, dat hem anders het hoogste ambt geheel zou ontgaan, als zijn vijand Sweers en zijn beide meer bedekte tegenstanders Maetsuijker en Van Alphen hebben tot deze oplossing medegewerkt.

Een week later overleed Van Diemen. Wij zagen reeds, dat een zijner laatste wenschen was, dat zijn weduwe in haar staat van „mevrouw generaelse" zou worden gelaten en dat hij tegen de overkomst van Caron waarschuwde. Wij kunnen daar nog aan toevoegen, dat hij tevens aan de Raden opdroeg den secretaris der Hooge Regeering, den reeds even genoemden Pieter Mestdach, tot extraordinaris Raad te benoemen. Volgens de Raden was Van Diemen's voorkeur voor dezen man al even weinig gerechtvaardigd

als in het geval van Sweers. Mestdach maakte geen promotie. Maetsuyker en Van Alphen schreven daarover in hun brief van den 12en Juli 1645 aan Heeren XVII, dat daartoe drie redenen geleid hadden: 1e Mestdach was „uyt onechten bedde geboren", 2e „de beneficcie bij den gouverneur generaal sal. verdient heeft met vuijle middelen; daer aenteroeren" niet noodig was „alsoo vertrouwen Uw Ed. daervan al meer als te veel sullen hebben verstaen", 3e hij was „een groote particuliere handelaer, dat yder genouchsaem bekent is, maer ongecorrigeert gebleven, vermits altyt door syn gedachte Edt. om vóór aangeroerde redenen is gepatroniceert". Het is mij volslagen onbekend, wat de beide Raden hiermede hebben bedoeld. Verderop is in den brief sprake van een verdenking, die zij tegen Van der Lijn hadden, die in het stuk van den diamanthandel niet geheel eerlijk zou zijn. In dat verband wordt medegedeeld, dat de weduwe Van Diemen, echter ten overstaan van de daartoe aangewezen personen, diamanten aan de Compagnie had verkocht. Kan het zijn, dat Maetsuyker en Van Alphen haar of haar overleden echtgenoot er van verdachten in den diamanthandel ook niet geheel correct gehandeld te hebben? Het is mogelijk, maar zeker noodig, dat op dergelijke bedekte verdachtmakingen niet verder worde ingegaan.

Wij kunnen eindigen met de mededeeling, dat Van Diemen's begrafenis op 22 April 1645 plaats had op Compagnies kosten. Zij betaalde daartoe 5275 gulden, 9 stuiver, 4 penningen. In dat bedrag zijn uitgaven begrepen voor rouwkleeding, die aan alle leeddragenden, van Maria van Diemen af tot de trompetters toe, was verstrekt.

Dat Van Diemen's ambtsperiode de tijd is geweest, waarin de Compagnie tot den rang van groote zeemogendheid in Oost-Azië opklom, is eerst later duidelijk geworden. Wanneer Pieter van Dam in zijn „Beschryvinghe" ruim een halve eeuw later schrijft, dat Van Diemen „met bysondere applicatie en lof had gedient", dan is dat slechts een zwakke hulde aan den man, die als voorbeeldig organisator zoo buitengewoon veel voor de Compagnie had gedaan.

DJAKAT ANAK.

DOOR

R. A. KERN.

I.

Ruwat.

Er zijn gevallen waarin de Javaan zijn kinderen in bizondere mate door booze machten bedreigd acht. Als zoodanig werden Hazeu in Jogjakarta de volgende gevallen genoemd:

1. *lare gĕḍana-gĕḍini* of *kĕḍana-kĕḍini*, één jongen en één meisje van dezelfde ouders, geen broers of zusters hebbende;
2. *lare ontang-anting* of *onḍal-anḍil* of *ogal-agil*, „heen en weer slingerend", een éénig kind, jongen of meisje;
3. *lare ugĕr-ugĕr lawang*, 2 zoons, 2 „deurposten", de „deur" (= de ouders) steunende;
4. *lare kĕmbang sĕpasang*, „een paar bloemen", 2 dochters;
5. *lare sĕnḍang ingapit pantjuran*, 3 kindeden waarvan het middelste een meisje, de beide anderen jongens, „een bron aan weerszijden ingesloten door een waterstort";
6. *lare pantjuran ingapit sĕnḍang*, 3 kinderen waarvan het middelste een jongen is, de beide anderen meisjes zijn;
7. *lare panḍawa gangsal*, 5 zoons [1]).

Kats [2]) en Inggris [3]) geven uitvoeriger lijsten. Hazeu was bekend dat er in theorie vele gevallen meer te stellen waren, steeds verder

---

[1]) G. A. J. Hazeu, Een ngruwat-voorstelling, in: Album Kern, blz. 325 v.v.

[2]) J. Kats, Het Javaansche Tooneel, I Wajang poerwa, blz. 172. Weltevreden 1923.

[3]) Inggris, Het roewatanfeest in de desa Karangdjati in Bagĕlen, Djawa III 45 v.v., spec. blz. 48.

schematiseerende had Rangga Warsita het zelfs tot 172 gevallen gebracht.

De magisch-gevaarlijke toestand waarin kinderen, met wie het zoo gesteld is, verkeeren, wordt door het geven van een wajangvertooning opgeheven, dit heet *ngruwat* - verlossen, bevrijden. Het verloop van zoo'n voorstelling heeft Hazeu in het aangehaalde artikel beschreven. De gevallen waarin zij noodig is, kan men samenvatten als zulke gevallen, waarin de samenstelling van het kindertal iets opvallends heeft, buiten het gewone valt. Daar zijn geen vaste normen voor te geven, de uiteenloopende waardeeringen, door verschillende schrijvers opgeteekend, laten zich daaruit verklaren.

Ook bij de Soendaneezen is *ruwat* om dezelfde redenen bekend. De gevallen waarin het noodig is, worden weder anders dan boven en ook onderling verschillend opgegeven [1]).

De voorstelling heeft in de Vorstenlanden bij dag plaats, in Bagĕlen zoowel overdag als 's nachts, in de Soendalanden van het aanbreken van den dag tot omstreeks 8 uur in den morgen.

Doel van het ruwat is beveiliging der kinderen tegen den gevaarlijken invloed van den Kala, het moet de magische kracht ten kwade van den Kala neutraliseeren. Kala is bij Javanen en Soendaneezen een algemeene naam van verderf verwekkende wezens (KBWb. s. v.). Er is een Kala die telkens drie maanden in één der vier windstreken staat, met opengesperde kaken zijn prooi verbeidende, in één jaar is hij de wereld rond. Een andere Kala neemt een plaats in op de weekdagen, bv. des Vrijdags staat hij in het Oosten, des Zaterdags in het Westen, des Zondags in het Zuidwesten enz., des Donderdags in het midden. Het is gevaarlijk tegen den Kala in te gaan, men loopt dan in zijn ongeluk. Wanneer iemand zijn Heer gaat dienen, een belangrijke reis gaat ondernemen, het ouderlijk huis voor goed verlaat enz. slaat men acht op de windstreek waar zich de Kala momenteel bevindt. Staat hij in het Oosten en leidt iemands weg in dezelfde richting, dan zal hij, het huis verlatende, eerst een eindweegs naar het Westen gaan en daarna pas oostwaarts. Men zou „kala" het best met „het Booze" of „de Booze Geesten" kunnen weergeven, waarbij dan echter geesten die altijd boosaardig zijn en anderen die het door omstandigheden worden, dooréén loopen. Het woord is aan

---

[1]) Triwangsa II² 47 v.v. — Weltevreden 1921. — Hasan Moestapa, Bab adat-adat oerang Prijangan ... blz. 177 v.v. — Batavia 1938. — Poesaka Soenda VII 29. — Batavia 1929.

het Hindoe-Javaansche pantheon ontleend waar Kala een god des verderfs is. Het Booze vormt een constante bedreiging van den mensch, zich in bepaalde gevallen tot een acuut gevaar verdichtende. Een voorbeeld daarvan leveren bepaalde constellaties van het kindertal als boven besproken. Zij zijn gefundeerd in de diverse redacties van de lakon P u r w a k a l a of M u r w a k a l a. Hazeu heeft er een volledige inhoudsopgave van gegeven naar mededeelingen van een Jogjaschen dalang. Kats en Inggris geven weder andere lezingen. Batara Guru staat zijn zoon Sang Kala of Baṭara Kala toe op aarde kinderen te verzwelgen mits zich tot bepaalde constellaties: eenig kind, *gĕḍana geḍini* enz. beperkende. In het verhaal wil Kala dus de kinderen dooden, maar het geloof is ruimer, de invloed van den Booze kan zich ook doen gevoelen doordat de kinderen veel ongeluk hebben, moeite hebben hun levensonderhoud te zoeken enz.[1]), ook in zulke gevallen is het ruwat noodzakelijk.

De lakon heeft een in de magische sfeer thuisbehoorend geloof, zooals men overal in den Oost-Indischen Archipel aantreft, in de Hindoe-Javaansche godenleer verankerd.

Hasan Moestapa deelt mede dat het ruwat in de Soendalanden uit Java afkomstig is, ook het woord acht hij Javaansch. Dit is ongetwijfeld juist, want het ruwat is aan de wajang verbonden en de wajang — dit staat vast — is in de Soendalanden uit Java ingevoerd. Het Soendasche equivalent van ruwat noemt hij *lokat*, in dit woord ligt de beteekenis „ontdoen van, reinigen", 't is eén krachtig woord. Als de middelen van den doekoen zonder resultaat blijven, wendt men zich tot den *toekang ngalokat*, opdat zijn djampe's de verlossing brengen. Vgl. KBWb. s. v. *lukat: anglukat, ngĕlukat* - wegnemen, den tijdelijken toestand waarin iemand tengevolge van een vloek verkeert, verlossen door den dood, iemand, die een monstergedaante heeft gekregen tengevolge van een vloek enz., Mal. *lokat* - losgeraakt, Bis. *lukat* - ingelost van een pand. De strekking van *ruwat* en *lokat* is dus dezelfde: zich van een dreigend magisch gevaar te ontdoen.

In de Soendalanden kan dit geschieden door een wajang- of een pantun-vertooning, de laatste past men toe bij de prise d'eau eener bevloeiïngsleiding, een vijver, een bewoonde plaats, een nieuwe nederzetting, een nieuw-betrokken huis; in alle deze gevallen gaat het erom de plaatselijke geesten te bezweren[2]). De pantunverhalen

---

1) H a s a n M o e s t a p a t.a.p. blz. 178.
2) H a s a n M o e s t a p a t.a.p. blz. 178.

bevatten de gewijde geschiedenis der Soendaneezen, de vertooning gaat altijd met religieuze gebruiken gepaard. Hasan Moestapa zegt in een duistere passage, als ik hem wel begrijp, dat wanneer de tukang pantun wil doen uitkomen dat een prinses of de gemalin des vorsten (uit den tijd van Padjadjaran) een droom heeft gehad welke een aanwijzing is van moeilijkheden waarin het rijk zal geraken, hij een stuk kiest waarin dat thema behandeld wordt, doch een bepaald verhaal schijnt in de genoemde gevallen niet vereischt, 't is de vertooning die de gewenschte uitwerking hebben moet, de keuze van het stuk is secundair. Ook bij ruwat-voorstellingen in de Java-landen wordt niet altijd aan de lakon Murwakala vastgehouden [1]).

't Is mogelijk dat met de ruwat-wajang-vertooningen ook het geloof aan het gevaar, dat kinderen in de omstandigheden als boven aangegeven bedreigt, uit de Java-landen is overgenomen.

II.

Tjulik.

In de Soendalanden is overigens wel bekend dat speciaal kinderen door booze machten worden bedreigd. Rigg vermeldt in zijn Dictionary s.v. *chulik* [2]) dat mannen het land rondgaan om kinderen de oogen uit te steken, welke dan bij een dam of ander waterwerk begraven worden om te verzekeren dat zij niet instorten, zulke mannen heeten *tjulik*. Hij voegt erbij dat zij zeer gevreesd worden en er veel over hen gepraat wordt, maar in de twaalf jaren dat hij onder de Soendaneezen woonde (op Djasinga, Buitenzorg, omstreeks het midden der vorige eeuw) geen geval te zijner kennis kwam.

Oosting schrijft in zijn in 1879 uitgegeven woordenboek s.v. *tjulik* [3]): „Het volk meent dat onder ieder groot steenen gebouw *(gĕdong)* of ander groot werk, bv. brug, bij den bouw, een menschenhoofd wordt begraven. De personen, die door den bouwheer zouden worden uitgezonden om een menschenhoofd te bemachtigen, bedoelt men met *tjulik* als men zich uitdrukt bv. als volgt: (vertaald) „Toen ik naar de sawah ging, ontmoette ik een *tjulik* met een mand, er waren reeds twee menschenhoofden in". Hij vond

1) Hazeu t.a.p. blz. 327. Inggris t.a.p. blz. 45.

2) Rigg, A Dictionary of the Sunda language, Verh. Bat. Gen. XXIX, Batavia 1862.

3) H. J. Oosting, Soendaasch-Nederduitsch woordenboek. — Batavia 1879.

tjulik ook gebruikt in den zin van „boeman", ook waar wij zouden zeggen „menschenmoorder, menschenslachter of menscheneter".

En Hasan Moestapa[1]) vertelt het volgende: Als het Gouvernement een groot werk onderneemt, als het aanleggen van een bevloeiïngskanaal, den bouw van een brug of het vellen van een woud, plegen er lieden te zijn die droomen dat een *djurig* (= booze geest) een kokosnoot vraagt[2]). Hier wordt naar geluisterd en men gaat op zoek naar menschen om dien het hoofd af te slaan. De zoekers heeten *tjulik*. — Ouders zeggen tot hun kinderen: „Kin-„deren, speelt niet ver van huis uit vrees voor den *tjulik*, als hij je „pakt, stopt hij je in een zak en pakt je mee om als *parepeh* te „dienen". — Voor de beteekenis van *tjulik* vgl. Jav. *njulik*, met den vinger een beetje nemen van, een proefje van iets nemen, prikken, scheppen P., Mad. *njòleq*, iets met den vinger of met een stokje uitpeuteren, Atj. *tjulé'* - peuteren in, steken in, uitpeuteren, uitsteken, *tjulé' mata*, de oogen uitsteken.

Schrijver dezes heeft het in 1909 meegemaakt dat in Bandoeng een *tjulik* op de pasar te Bandoeng door in het dagelijksch leven vreedzame lieden werd doodgeslagen, hij zocht kinderen wier hoofden als *parepeh* moesten dienen bij groote werken die het Gouvernement toentertijd in Tandjoeng Prioek ondernam.

't Is dus duidelijk, dat de voorstelling bij Rigg de oorspronkelijke is, de *tjulik* heet naar zijn werk. Maar daar het woord niet meer verstaan werd, heeft het geloof zich kunnen wijzigen.

III.

Djakat anak.

De *zakāt* is volgens de Mohammedaansche wet een heffing van verschillende categorieën van goederen, de eenige belasting voor alle tijden in de wereld van den Islām. In werkelijkheid bestaan in alle Mohammedaansche staten en ook in de moslimsche landen, die van lieverlede onder niet-moslimsch gezag zijn geraakt, belastingstelsels welke buiten de zakāt omgaan, er hoogstens den naam van geleend

---

1) T.a.p. blz. 178.

2) *parepeh* is een oud woord, bestaande uit het oud causatief-prefix *pa* en *repeh*, zwijgen. De beteekenis is dus „die doet zwijgen", bevrediger van de verstoorde geesten der plaats, waardoor het evenwicht hersteld wordt.

hebben. Nevens dezen is de zakāt overal tot een vrijwillige liefdegave geworden, die ieder naar eigen goeddunken meer of minder trouw opbrengt. In Nederlandsch-Indië geschiedt dit alleen met de zakāt van het rijstgewas, van andere goederen wordt weinig afgestaan.

In sommige streken kent men een *djakat* (= zakāt) *anak*, d.w.z. dat personen met een groot aantal kinderen gezegend zijnde, er daarvan één afstaan en wel, evenals andere djakat c.q., aan de officieele godsdienstbeambten.

Ziehier de spaarzame feiten:

In de beschrijving van het regentschap Grissee (Grĕsik) van den Resident Cornets de Groot van 1823 zegt deze, dat zoo men 25 kinderen bezit men als djakat één kind afstaat [1]).

In de Soendalanden staat men, als men een zeer groot aantal kinderen heeft, er wel een of twee aan een „priester" (l. godsdienstbeambte) tot volgeling af [2]).

Bezit men in Atjeh meer dan 15 kinderen, dan wordt het 16e plechtig aan een schriftgeleerde, bv. den teungkoe — godsdienstbeambte van het dorp —, afgestaan [3]).

Wie bij de Gajo's 16 kinderen heeft, moet één kind geven aan de „pakir-mĕskin" [4]), d.w.z. aan den imam, den officieelen godsdienstbeambte, welke de djakat deelt met degenen die als de beste kenners of beoefenaars van de godsdienstplichten bekend staan. Zij worden met den naam pakir mĕsĕkin bestempeld [5]).

't Behoeft nauwelijks gezegd te worden dat deze djakat anak aan de zakāt der Wet geheel vreemd is. 't Is ook niet denkbaar dat de bewoners der genoemde landstreken, nadat de djakat bij de geïslamiseerde volken van den Oost-Indischen Archipel als godsdienstige instelling bekendheid had verworven, met elkaar te rade zouden zijn gegaan, een nieuwen grondslag van belastingheffing, n.l. kinderen, aan de bestaande categorieën toe te voegen, m.a.w. deze djakat anak bestond *avant la lettre*. Voor het volksbewustzijn toonde de (nieuwe) djakat punten van overeenkomst, immers, op Java en Noord Sumatra

---

1) Eind Résumé van het onderzoek naar de rechten van den Inlander op den grond III 332 noot f. — Batavia 1896.

2) Oosting, Wb. s.v. *djakat*.

3) Djajadiningrat, Wb. s.v. *djakeuët*.

4) Hazeu, Wb. s.v. *djakat*.

5) Snouck Hurgronje, Het Gajo-land en zijn bewoners, blz. 86. — Batavia 1903.

bestempelde men de oude heffing met den zelfden naam. De overeenkomst bestaat hierin, dat beiden geen landsheffing waren, maar aan de godsdienstbeambten ten goede kwamen, m.a.w. de later djakat anak gedoopte heffing werd in den vóór-islamitischen tijd opgebracht aan de priesters, het was een verbreide, Indonesische instelling. Dit kan geen ander doel gehad hebben dan dat men de kinderen bij zichzelf niet veilig achtte. In de heidenwereld zijn de priesters degenen die tegen booze machten contra-magie kunnen ontwikkelen. Men mag aannemen dat het geloof zeide dat het zooveelste kind door de geesten belaagd werd. Alles wat men in meerdere mate rijk is dan zijn dorpsgenooten, houdt gevaar in. Door nu het kind aan den priester over te geven, was het beveiligd. Dat beveiliging van het kind tegen booze machten de bedoeling was, blijkt ook hieruit, dat men vervolgens de geesten misleidde — een zeer gewoon wapen in het verweer tegen de geesten — door het kind terug te koopen, in Grĕsik geschiedde dit tegen matigen prijs, in Atjeh wordt het kind gewoonlijk onmiddellijk of later teruggekocht, in de Gajo-landen vervangt men het kind door den voor één der dochters ontvangen bruidschat.

Uit de Soendalanden stamt nog een ander bericht, waaruit blijkt dat men daar ook de djakat van het zooveelste kind kent: Wanneer iemand meer dan 20 kinderen heeft, moet een ruwat-voorstelling gegeven worden van de lakon Purwakala (de naam wordt niet genoemd, wel de inhoud), *wanneer er geen djakat van betaald is* („lamun tö didjakatan") [1]. Wat er met het als djakat betaalde kind verder gebeurt, wordt niet gemeld. Het ruwat brengt ook dit geval op één lijn met de andere gevallen, waarin ruwat noodig was om de booze machten te keeren. 't Afstaan als djakat geschiedde dus oorspronkelijk ter bescherming van het kind tegen het magisch gevaar van de zijde van booze machten.

Leiden, 6 Mei 1944.

---

[1]) Poesaka Soenda VII 29. — Weltevreden 1929.

AANVULLING

der beschrijving van de Maleische en Minangkabausche handschriften, benevens een Atjèhsch handschrift, in het bezit van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië

DOOR

Dr. PH. S. VAN RONKEL.

In deel 60 (7e volgreeks, dl. 6) 1908, bl. 181—248 van deze Bijdragen, publiceerden wij den catalogus der aan ons Instituut toebehoorende Maleische en Minangkabausche handschriften, 93 in aantal; thans wordt een supplement-catalogus der later bijgekomen manuscripten, een 70 tal, hier afgedrukt [1])

De indeeling in hoofdstukken is dezelfde als die in onze Bataviasche en Leidsche Hss. catalogi. De zeven afdeelingen bevatten de hier volgende titels:

I. Verhalen.

Hikajat Inderanata (dan Indera lelana).
Tjarita andai-andai (uit Kikim).
Idem (uit Pasoemah Lébar).
Hikajat Batara Goeroe (1ste gedeelte van den Lo Galigo).
Hikajat Poeteri Serindit (Soera Bawang).
Tjarita Palasik.

II. Mohammedaansche Legenden.

Hikajat Nabi bertjoekoer I en II.
,, Noer Moehammad.
,, Boelan berbelah.
Moedjizāt al-nabi.
Hikajat Nabi Miʿradj I.
,, Wasijjat Nabi.
,, Fatimah dinikahkan Allah.
,, Nabi mengadjar anaknja ʿAli.
,, Nabi Wafat.

---

[1]) Sommige nummers zijn onderverdeeld in kleinere afdeelingen.

Hikajat Nabi Mi'radj. II.

III. Geschiedenis.

Hikajat Bandjar dan Kotaringin.
Kroniek van Koetai (Fototypie).
De invoering van den Islam in het rijk Bandjarmasin.
Babad Mataram.
Tjarita kraton Pedjadjaran.
Tjerita Asal Pedjadjaran.
Geslachtslijst der Regenten van Bogor.
Samenspraak van Kadjao Lalidong en Aroempone. (Deel I, kroniek van Latowa).
Levensgeschiedenis van Page Aroe Laboewadja.
Nasihat jang berkat.

IV. Inheemsche wetten en adat.

Oendang-oendang jang ditoeroet didalam Oeloean Negeri Palembang en andere.
Hoekoeman anak negeri (Boné).
„ oentoek anak negeri Pindjaman dan negeri Persanderaan dalam djadjahan negeri Boné.

V. Poëzie.

Ambonsche liedjes.
Sabo daripada Kajoe jang bernama walengroengen e.a.
Keloeh-kesah dari pada seèkor ikan besar.
Soera edja-edja.
Tele (Sjair) pada moela-moela Gowa.

VI. Islam, mystiek, religieuse superstitie.

Lontar Soedjimah der Santri Birahi (Cheribon).
Doea poeloeh sifat Allah.
Tarikah Sammanijah.
Mystiek en Fal's.
Fadilat 'asjoera jang terebit daripada Kitab Rawdah.
A'jan thābitah.
Tabir Mimpi.
Pengadjaran daripada nabi kita Moehammad.
Over goede en kwade tijstippen.
Droomuitlegging (Boegineesche).
Voorteekenen „
Pengadjaran dari pada Abdoel Hadi.

VII. Varia.

Proclamatie van Van Sevenhoven tot de bevolking van Sumatra's Westkust.
Redjangsche Varia.
Maleisch-Nederlandsch Woordenboek.
Maleisch-Fransche woordenlijst.
Bandjermasinsche woordenlijst.
Kitab Tarasoel.
Maleische brief aan den Radja van Lombok.
„ brieven (8) o.a. van Pangéran Hadji Moehammad
„ „ (bundel).
„ „ van landvoogden e.a. (52) aan den Soeltan van Soemenep.
„ „ (2) van den Panembahan van Pamekasan.
„ brief van den Panembanan van Soemenep.
„ brieven (2) van den Regent van Besoeki.
„ „ (2) van Radén Saléh.
Toespraak van den Resident der W. Afd. van Borneo S. W. Tromp.
Receptenboek.
Over Palembangsche wapenen.
Instructiën en Pachtvoorwaarden in Palembang.
Ingatan Ardja Brata (Palembang).
„ Rangga Oenoes.
„ Kikim en and. afd.

Minangkabausch.

Kaba Tjindoeë Mato.
Oendang-oendang Minangkabau I en II.
Aanteekeningen over het Minangkabausch.

Atjéhsch.

Ḍau'asj-sjams sharḥ tabjān.

(Laatstgenoemd H.S. konden wij met behulp van den Heer H. T. Damsté indentificeeren als een soort Mohammedaansche encyclopaedie van geleerd maaksel en modernen tijd). Wij vingen de lijst met N° XCIV aan, daar de eerste catalogiseering met N° XCIII besloten werd. Niet alle in andere collecties voorkomende H.S.S. zijn vermeld; wij meenden te mogen volstaan met verwijzing naar de Bataviasche en Leidsche H.S.S. catalogi sub vocibus.

Een appendix vormt het slot var dezen supplement-catalogus (2 Moh. geschriften, en Geschiedenis van den Java-oorlog).

AFDEELING I.

Verhalen.

XCIV.

Hikajat Inderanata (dan Indera lelana).

folio 88 bl. 28 r.

Goed geschreven exemplaar van den roman, uitvoerig vermeld in de Leidsche en Bataviasche H.S.S. catalogi; zie aldaar.

Begin in transscriptie.

Birmillahi 'r-rahim alhamdoe lillāhi rabbi 'l-ʿalamin segala poedji bagi Allah toehan seroea sekalian ʿalam wabihi nastaʿin billahi ʿala (l. al-aʿla) ini hikajat soeltan Roem toeha tetapi dia soedah pindah kepada negeri jang fana kenegeri jang baka maka adalah baginda itoe meninggalkan anak seorang laki-laki terlaloe baïk sekali tjahajanja gilanggemilang.

Slot:

Wallah aʿlam pada zaman jang lain siapakah jang mengetahoei karena kebesaran Allah soebhanahoe watʿāla toehan sarwa sekalian ʿalam dengan koedrat dan iradatnja Allah soebhanahoe wataʿala toehan jang esa lagi koewasa ialah jang mengetahoei karena sekalian ʿalam tiada sama-samanja itoe demikianlah adanja wa'llah al-maufiq tammat.

Geschreven met enkele moderne eigenaardigheden.

Eigenaar: Entjik ʿAb-darrahim te Bandoeng, Kampoeng Tjibadak.

Aangekocht door het Kon. Inst. in 1911.

XCV.

Tjarita andai-andai (uit Kikim).

folio 46 bl. 22 r.

Voorin „N° 549".

Verhalen in Kikim-taal.

Begin (in Lat. transscriptie).

dalam tjarita andai-andai artinja kota tandjoeng besar ratoe doea badangan sanak amoen toea mandika ratoe amoen bongsoe kiraden Djawa maka toembang imam masigit imam masigit batoeah doea djantan jang toean begilar angin toeroetan dia bongsoe soeri malaka lamoen toembang radja itam baganti soerang badjoeloek pandji para-

mista itoe toembang mangkoeboemi batoeah doea djantan kalahi jang toea badamah radén tarajangan handa agoeng.

Slot:

Kaloe negeri ginggang woesoe amboerkan lajang kebangkoeloe akoe melandjak melendjoeri anda inggi soeri pendan meroedjoeng laloe berangkat ambek ragam si anak dalam kenan temoeroen peralaman disoengsoeng sendjata banjak mengantjam dimoeka lawang nemoei lawang diraba(?) dikantjing ladjoe toeroen ke andah dawa napi(?) parentah anak dalem djoeroemoedi goerita kemoedi djeroe dajoeng tatahkan dajoeng djeroebasah pintoelah angin djero gantoeng moenggahkan kèrèk rantjing andak ngo mabang kelajaran inggi timbal djemoen banjak doeroeng doeroeng kemoedi besi antjiwa lamboeng baboean mendidih lajar bawakan barantoem bedil meletoeb tjinar radjoeng tandang sekarah radjoeng latandang(?) kelajaran anak dalam ngoeloeng ke bangkoeloe tamma.

Over Kikim (voormalige afd. van Palembang) zie Enc. v. N.I.

XCVI.

Tjarita andai-andai uit Pasoemah Lebar.

20 x 32.5 c.M. 11 bl. 26 r.

Voorin: 547.

Begin in Lat. transscriptie.

banjak negeri lipit pantai damak ramai kegelang ramai kota diaboeng ramai poeloeh dèk djadi karang pintoe nan dék djadi karang goeritan ada nin negeri satoe sanggan disana digoeritkan tanah meloe dara(?) oeloe djadi tana disoesoek baroe dewah pantjaran wali sembilan pantjaran tanah madjapahit pasemah lagi rimbah pandjang lematang.

XCVII.

Hikajat Batara Goeroe

(opgenomen in de Kroniek van Latowa* XCVII en volgende).

(1e gedeelte van den Lo Galigo in Maleische vertaling).

folio 118 bl. 56 r.

Zie Matthes, Boeg. Chrest. II, bl. 416—547, de aanteekeningen daarop bl. 250 e.v. en R.A. Kern Lo Galigo passim.

Begin:

sebermoela maka matahari poen terbitlah pada pagi-pagi dinegeri

kajangan maka Patete poen djagalah dari pada tidoernja maka dajang-dajang poen memboeka teral kelamboe Patete.

Slot:

maka tiga boelan sesoedah menaroeh (memperdirikan) perdjagaan besar jang maha moelia Batara Goeroe itoe dari-pada waktoe poetera dan welikat negeri Wallahoe a'lam tamat.

---

*) Kroniek van Latowa. folio 94 blz. 62 r. Lat. schrift typewritten. Alleen de linkerhelft der blz. is beschreven.

Het HS is verdeeld in 13 hoofdstukken.

Deel I blz. 1-95 is het verhaal van Kadjao Lalidong en Aroempone, den vorst van Bone.

Deel II blz. 1-163 bevat oude wetten, zeden en gebruiken (naar aanteekening van den ambt. BB. H. R. Rookmaker). Voorin:

Vertaling van de complete Latowa [1]) van Dr. B. F. Matthes door Toepoe Daeng Mapoeli, oud-hoofdonderwijzer, in samenwerking met H. R. Rookmaker, Controleur van Bone, October 1918.

XCVIII.

Soera Bawang (Hikajat Poeteri Serindit)

(opgenomen in de Kroniek van Latowa).

folio 32 bl. 56 r.

Verhaal van de hoofdpersoon en haren omgang met allerlei vogels, van wie zij veel leert, en aan wie zij ten slotte de vrijheid geeft om zich te begeven naar de Maleische en Javaansche landen.

De lessen zijn voornamelijk van divinatorischen aard.

Begin:

Dahoeloe kala adalah seorang poeteri amat soeka memiliharakan boeroeng, oempama boeroeng serindit bajan, tjakkoeridi (soort van mooien gelen vogel) laweda (soort van vogel) dan tjoewi (soort van kleine gele vogeltjes), dari sebab itoe maka dinamai oleh orang akan-dia Poeteri berindit atau toean boeroeng.

Slot:

Maka tersenjoemlah boeroeng serindit lah, bajan tertawalah dan tjakkoeridi poen tertawa gelak-gelak. Maka Toean Poeteri serindit

---

1) 1⁰ Boeg. Chrestomatie, bl. 1-180, de Latowa 181-207. Inl. wetten 208 e.v. verzen enz.

Aanteekeningen 108 e.v.

2⁰ G. K. Niemann, Bijdragen t. d. T.L. en V.K.v.N.I., 4e volgreeks dl. VIII bl. 1918.

3⁰ Bonesch wetboek, adatrechtbundel XII bl. 231-248. Vertaling Inl. wetten door Mr. I. A. Nederburgh, adatrechtb. XVII, 152 e.v.

boeroeng bajang tjekkoeridi, laweda dan segala bangsa boeweng jangpoen bersoeka tjitalah bersoeka-soekaan dengan boeroengserindit lain adanja.

XCIX.

Tjarita palasik.

22 x 34.5 c.M. 16 bl. 28 r.

Over het palasik geheeten spook, links Latijnsche transscriptie, rechts Redjangsche tekst.

Begin:

Barmoela djakko sampai ganta oeloen partjaja djoega tjerita tjerita di lem tanah Menaungkarbau kalamoekan agan wat sai tjarita palasik.

Uit de nalatenschap van Mr. P. A. S. van Limburg Brouwer.

AFDEELING II.

Mohammedaansche Legenden.

C.

Hikajat Nabi Bertjoekoer.

folio 3 blz. 33 r.

De bekende geschiedenis van de baardschering van den profeet, met het gewone begin hier in Lat. transscriptie weergegeven na de doxologie: inilah hikajat baginda rasoel Allah tatkala bertjoekoer dengan firman Allah ta'ala menjoeroehkan nabi Allah bertjoekoer itoe bermoeda barang siapa membatja dia atau mendengarkandia atau menarohkandia maka iaitoe diampoeni Allah ta'ala segala dosanje seperti daoen kajoe loeroeh dosanja daripada toeboehnja.

De tekst is gevolgd door enkele fāidah's, zooals: ter verduidelijking van het Troonvers (in divinatorischen zin), gebeden en formules.

(Deze bundel bevat HSS, in beslag genomen bij de Djambi-expeditie in 1901).

CI.

Hikajat Nabi Bertjoekoer II.

12½ x 8 c.M. 48 bl. 9 à 10 r.

Hetzelfde verhaal, gevolgd door enkele fāidah's en losse notities. Daarna iets over de tarikat en enkele recitaties.

Geschenk van E. W. Maurenbrecher.

CII.

Hikajat Noer Moehammad.

folio 4 blz. 33 r.

Geschiedenis van de schepping der mystieke noēr Moehammad.

Begin (na de doxologie):

ini hikajat peri menjatakan noēr Moehammad rasoel Allah „bermoela maka pada tatkala itoe semata-mata ʿalam poen beloen djadi ʿarasj dan koersi poen beloem djadi langit dan boemipoen beloem djadi.

CIII.

Hikajat boelan berbelah.

folio 10 blz. 33 r.

Het bekende verhaal van de splijting der maan door den Profeet:

Begin: inilah hikajat peri menjatakan moeʿdjizat nabioellāh.... ini hikajat boelan belah moeʿ djizat baginda rasoel Allah.... demikian tjiteranja.... pada zaman dahoeloe kala peristiwa pada soeatoe hari baginda.... doedoek berhimpoen dengan segala kaoem keloearganja dan sahabatnja serta mengadjar.

CIV.

Moeʿdjizat al-nabi.

Wonderverhalen van den profeet.

Onder dezen titel vatten wij den inhoud van verschillende fragmenten (en bijgevoegde notities) samen.

Hikajat Nabi miʿradj I.

folio 2 blz. 33 r.

Fragment, begin ontbreekt.

De taal is minangkabau-achtig. Aan het slot de datum der hemelreis, n.l. op Zondagavond 12 Rabi I, volgens anderen op 20 Radjab.

CV.

Hikajat Wasijjat Nabi.

folio 2 blz. 33 r.

Begin (na de doxologie):

Firman daripada Baitoellah Sjarif memberi tahoe akan sekaliannja ichwan al-moeslimin.

Na de tweede doxologie:

kemoedian soerat daripada wasijjat daripada rasoel Allah.... iaitoe adapoen sjaich ʿAbdoellah chadim.... sjarif bermaʿloemkan pada boelan nabiʿal awwal pada waktoe malam saja doedoek tilawat koeran al-madjid pada waktoe itoe saja memandang rasoel Allah.... datang membilang pada saja.

CVI.

Hikajat Fatimah dinikaḥkan Allah.

folio 7 blz. 33 r.

Verhaal van de uithuwelijking van Fatimah aan ʿAli.

Eerst over de 4 aartsengelen, de 4 openbaringen, de 4 godsgezanten, de 4 saḥābāt, de 4 bergen, de 4 heilige maanden, de 4 dagen, de 4 heilige nachten, de 4 heilige vrouwen, van wie Fatimah de laatste was.

CVII.

Hikajat Nabi mengadjar anaknja ʿAli.

folio 15 blz. 33 r.

Verhaal van Moehammad's onderricht door hem aan ʿAli op diens verzoek gegeven, en door dezen aan de vrienden medegedeeld.

Begin (na de doxologie):

ini hīkajat tatkala baginda ʿAli bertanja kepada nabi Moehammad.... (hiaat) haj anakkoe ʿAli hendaklah engkau ketahoeï kepada ilmoe ini.

Datum 1281, 28 Sjawal.

Daarna over de sembahjang, de salāt al-istindjā, den insān kāmil, mystiek in verband met het hart, de toedjoeh martabat, enz.

CVIII.

Hikajat Nabi Wafāt.

folio 7 blz. 30 r.

Verhaal over het zalig afsterven des Profeets (Perz. en Hind. wafātnāmah).

Begin (na de doxologie):

.... ini hikajat peri menjatakan baginda rasoel Allah ....akan berpoelang keraḥmat Allah taʿālā sekali peristiwa baginda rasoel Allah.... pergi sembahjang maka iapoen poelang dari masdjid itoe.

Hierop volgen fāidah's, takwim's, djimat's, obat's berekeningen van

divinatorischen aard, ketika's, de „bilang" radjang d.i. kalender van goede en ongunstige dagen, de leer der engelen en der hel, eschatologie, mystieke aanwijzingen, gebedsformules, aanwijzingen voor den sembahjang, de doe'a rasoel Allah; voorts het begin van den bāb al nikah uit een fiḳh-boek, aanwijzingen voor bepaalde tijdstippen, de berekening van goede en kwade dagen, de vaststelling van de toekomst in verband met de abdjad van de data in verband met profeten, n.l. de 1e. Adam, de 2e. Soelaiman, de 3e, Dāoed, de 4e. 'Isā, de 5e. Moehammad, de 6e. Joesoef, de 7e. Joenoes, de 8e. Joēb, de 9e. Mōesā, de 10e. Nōeḥ; bij deze dagen zijn de overeenkomstige sterrebeelden genoemd. Voorts: geneesmiddelen tegen verschillende kwalen, iets over de sembajang hadjat, vele azimah's met verschillende applicaties en figuren en benamingen.

Voorbehoedmiddelen tegen diefstal, middelen van versterking van den libido sexualis, ter openbaring van geheimen, ter intensiveering van de uitwerking der wasschingen, middelen tegen allerlei ziekten, o.a. de pest enz.

CIX.

Hikajat Nabi Mi'radj. II.

folio 16 blz. 33 r.

Verhaal van Moehammad's hemelreis.

Begin (na de doxologie):

ini hikajat rasoel Allah.... tatkala mi'radj kelangit maka sabda nabi Allah pada segala sabahat dan 'Abbas.... barang siapa menengarkan hikajat tatkala hamba mi'radj kelangit segala dosanja diampoeni Allah Ta'ālā seperti daoen kajoe loeroeh daripada pohonnja sehelai poen tiada tingallah pada rantingnja demikianlah loeroeh dosanja daripada badannja.

Het geheel is hoofdzakelijk een onderhoud van Moehammad tijdens de reis met den engel Djabrāil en een gesprek met Allah.

Het slot ontbreekt, waarschijnlijk slechts 1 à 2 blz.

AFDEELING III.

Geschiedenis.

CX.

Hikajat Bandjar dan Kotaringin.

21 x 32 c.M. 420 blz. 28 r. de rechterhelft der bladzijden is beschreven. Latijnsch schrift.

Geschonken door den heer Gallois aan het „Genootschap v. Ind. T. L. en V. k. te 's Hage", den 15 Mei 1855.

Zie de catalogi der Leidsche en Bataviasche HSS. s.v., en de bewerking door J. Hageman in het Tijdschrift v. d. Ind. T. L. en Vk. deel VI, blz. 220—246.

Begin:

Wabihi Nastainoe billa ala inie Hikajat Tjaritra Radja Banjar den Radja Kotaringin.

Moela Moelanja Soedagar Kleng barnama Soedagar Mankoeboemi; itoe terlaloe Kaija, babarapa manaroh gedoong, dan ketjei, dan kapal, dan saloep, dan Konting, dan Pantjalang, dan galewang tiada tarprie manaie banjaknja ija njang manjimpan amas, dan perak, dan sagala parimata njang Endah Endah.

Slot:

adapoen jang lakie itoe pangeran iman anak lawan Ratoe aijoe adapoen jang perampoean doea itoe anak lawan Ratoe Mangkoerat, Tamat Elkalam.

CXI.

Kroniek van Koetai.

folio 120 blz. 27 r.

Dit is de fotografische reproductie van een indertijd op een zolder van het Leidsche Museum van Natuurlijke Historie gevonden HS. der bekende kroniek, waaraan ik eene verhandeling wijdde in deel C der Bijdragen, blz. 404—413, waarnaar verwezen moge worden.

CXII.

Asal bermoela islam di negeri Bandjarmasin.

21 x 16 c.M. 24 bl. 24 r.

Verhaal van de invoering der Islams in het rijk Bandjarmasin. Het is verwant aan de Kroniek van Bandjar masin en Kotaringin. Zie mijn Catal. der Mal. HSS. te Batavia, (bl. 270—274), doch veel meer dan die tekst een voorbeeld van Bandjareesch in Maleischen stijlvorm, en veel meer dan de befaamde Kroniek van Koetai de Koetaische taal vertegenwoordigend.

Begin (in Lat. transscriptie):

maka adalah pada ketika Patih Masih mendapat perahoe begiwas serta dilihat olèh Patih Mesih didalam perahoe itoe ada seorang kanakkanak terlaloe amat bagoes dengan tetap pakaiannja maka

didalam hati patih Marih ini kanakkanak tiada sembarangorang tentoe anak orang baikbaik serta Patih mendapat satoe soerat dalam perahoe maka laloe dibatja olèh Patih Masih iaitoe 'alamat daripada Patih Doeloe atau Patih Terangganoe.....

Slot:

beberapa mausim datang toemit [da] ri Djawa ke Bandjar doea orang djin menggoda orang negeri Sarak.... mendatangkan bematjam-matjam penjakit banjak orang jang sakit dan mati maka djin kedoeanja itoe dapat ditangkap olèh kandfoelji laloe dirantai soedah itoe laloe diboeat olèh Kandoedji kedalam goeha goenoeng Pelawangan sampai wajah ini ada adji djin itoe kedoeanja berantai maka linggan inilah hamba menoeroe tjeritanja.

De titel van dit HS. is misleidend, in zooverre dat van de islamiseering van Bandjarmasin alleen het feit der bekeering van een Pangéran, die in Demak hulp was gaan vragen, tot den islam en wel op last van den Soesoehoenan (Radén Patah of Pangéran Teranggaroe) en de propaganda van een Demakschen *kātib* in Bandjar wordt vermeld, terwijl de rest van het geschrift bestaat uit optelling van interne, niet belangrijke, aangelegenheden. Hier is 't de Soesoehoenan die den Pangéran Samoedia den titel verleent van Soeltan Sarian Sjäk.

Eigenaardig zijn de medaillons van genalogischen inhoud vóór en achter den tekst. Enkele bevatten historische(?) notities, zooals over de eersten vorst in Bengalen in 1304, de islamiseering in ± 1438. De laatste reeks medaillons bevat geneologie van sultans en pangérans, o.a. van den rijksgroote, die in 1860 een verbond aanging tegen „de Compagnie", een aspirant-vorst die in 1888 te Bogor overleed, en anderen die in 1898 en 1908 te Batavia overleden zijn, en één Pangéran „thans geplaatst in Menado". Waarschijnlijk is dit geschrift op aansporing van een bestuursambtenaar door een rijksgroote opgesteld.

CXIII.

Babad Mataram.

22.5 x 35 c.M.

I. „Babad Mataram" Javaansch, in tembang.

II. „Babad Mentaram" Maleische vertaling Lat. schrift 13 blz. 33 r.

Begin:

Tembang Midjil ada soesah sandiah sebab beloem tjampoer tidoer Keran soeda besoedara, trada lama kiai ageng Taroep mati; jang

ganti nama kini ageng Tareop ia itoe Raden Lemboe Peteng Madjapait, dan anaknja kiai ageng Taroep No. 1 ḍjadi bininja Kiaigeng Taroep No. 2 nama Dewi Nawangsih poenja anak 2 nama 1 kiai-ageng Getas Pendawa en 1 prampoewan bekawiro kiai ageng Ngerangkang Kiaigeng Taroep, No. 2 lantas mati.

Het metrum wordt asmaradana.

III. Holl. aanteekeningen over de Stichting van het oude rijk van Mataram" 2 blz.

IV. 24 blz.

„Mataram vertaald uit een Javaansch handschrift". Holl. vertaling met noten van taalkundigen (lexicografischen) aard.

CXIV.

Tjarita kraton Pedjadjaran.

33 x 21 c.M. 95 blz. rechterhelft beschreven 34 r.

Lat. schrift.

De volle titel is Inielah tjarita akan mendjarwaken hal Keraton die Pedjadjaran.

Begin: Tempo djaman dahoeloe kala ada satoe Radja die Negrie Pedjadjaran djedjolloek (nama) Praboe Silihwangie, itoe Radja ada doewa Rameswarie (binie) kedoewa assal anak Radja djoega, binie njang toewa ada 2 anak Raden Banjak Belaboer namanja.

De taal is modern en onindonesisch, getuige een zin als sebab angkauw soedah sampei oemoer dengan akoe liat angkauw soeda bolei akoe pertjaja voor pegang karadjaan. De spelling is grillig. De Geschiedenis van alle tot Pedjadjaran behoord hebbende rijken is hier behandeld.

Slot: abis Pangeran Langkap die soeroe poelang lantas brangkat poelang, sampe di Passirbatang, trima kotta Passir njang satoe bagian darie tiga sekalian mendjaga koeboernja dijakendanje (?) bezaar ran Mangkoeboenie, den ayahendanja, dengan die merdikaken oleh Sultan Padjeng, terdjandjie toeroen menoeroen mendjadie kepalanja perdikan die Passirbatang.

CXV.

Tjerita Asal Pedjadjaran.

21.5 x 17 c.M. 10 blz. 21 r. Lat. schrift.

Buitenop staat K. I. T. A. B. Tjerietra Kisah Padjadjaran 1857. De titel is: Bahoewa Inielah Tjerietra daripada atsal Pedjadjaran.

Begin: Bernama Adjie Mantrie dan tampatnja itoe die kota Gandok die blakang kota Padjadjaran.

De eerste Gouverneur-Generaal die vermeld wordt is Speelman (1681), de laatste Mossel (1750). De datum is (abies tersalien dengan letter Holanda ieaitoe) pada harie Kemjes Sorépada Tangal 8 arie boelan October 1857 poecoel 5 dan 19 arie boelan Cafar 1274.

Geteekend: Hamba ia1ng dloief dan hiena.

CXVI.

Geslachtslijst der Regenten van Bogor.

34 x 42 c.M. Lat. schrift.

Deze genealogie is geschreven door Raden Widjajakoesoema te Bogor (Buitenzorg) op 5 October 1857.

De afkomst is hoog opgehaald: rechts bovenaan staat eene lijst van den Profeet Moehammad tot Soeltan Agoeng.

De titel is.... daripada Atsal toeroenan padoeka Radhen Adiepattie Regent Bogor iaietoelah iang terroelis dan teratoer kanjataannja diedalam kolom atawa akuladi.

Gelijk bekend is de waardigheid van Regent van Bogor afgeschaft in 1864.

CXVII.

Samenspraak tusschen Kadjao Lalidong en Aroempone den vorst van Boné. (Opgenomen in de Kroniek van Latowa).

folio 94 blz. 62 r. Lat. schrift.

Verzameling van laatste opdrachten en toespraken van Inheemsche grooten. Onderrichting van den Profeet Mohammed. Over gewoonten van bestuurders in hun rijken, en bij vorstelijke huwelijken. Over aanstellingen van ambtenaren en plichten en rechten van vorsten. Over hofceremonieel van Boné; over statielansen; over vrouwelijke paleisbeambten (danseressen) e.a.; over de rechten van vrije personen; over Regalia (Kon. onderscheidingsteekenen); over ceremonieëen bij vorstelijke reizen te land en ter zee.

CXVIII.

Levensgeschiedenis van Page Aroe Laboewadja,
onderdistrictshoofd van Tjina, met (rechts) Maleische vertaling, de Boegineesche tekst (links in potloodschrift).
Geschenk van den Contr. B. B. H. H. Rookmaker.
17 x 21 c.M. 94 blz. 19 r.

Voorin (in Lat. schrift):

„Inilah tjeritera Lage daeng Paransing Aroeng Laboewadja anak laki dari daeng Mamoesa toeroenan dari Poenggawa jang meninggal di Potimpa.

Jang dikarangkan oleh Malla daeng Mabela jang tinggal di Panjoela onderdistrict Taroete riattang dari 1 Jan. 1920.

Disalin dengan bahasa Melajoe rendah oleh Abdoel Wahab daeng Parappe kepala sekolah di negeri Watampone".

Volgens eene aanteekening werd de schrijver in 1918 na vele teleurstellingen en ontberingen aangesteld tot onderdistrictshoofd van Tjina op eene bezoldiging van f 50.— 's maands en vrije woning en jaarlijksche opbrengst van padi van gemiddeld f 6000.—.

CXIX.

Nasihat jang berkat.
Strook 168 x 10 c.M.

Bovenaan zegel van Radja Djamāoellah.

Begin:

Hidjrat Nabi.... 1157 tahoen pada tahoen hā pada hari chamis pada waktoe fadjar pada boelan Radjab 25 hari itoelah hamba berboeat sepoetjoek soerat sidjil ini toeroen daripada soeltan Djamāoel ʿālam.

Dan volgt eene doxologie en een doʿa; dan: ini soeatoe risalat jang simpan jang telah termaktoeb dalamnja narit jang moeṣliḥah dan segala bèʿah(?) dan talkin daripada adapoen hamba seboetan(?) sabda radja Djamāloelʿalam kepada boedjang Mirahpati menjoeroehlah ditinggalkan dengan soekoer (?) sjaich jang toedjoeh jang doedoek dalam nanggròë Reubèë Kehapadan soeltan Djamàloel ʿālam hendak menmberi nasihat jang berkat itoelah dia....

Dan worden genoemd: 1° Sjech Abdoerrahim, 2° Sjech Abdoessamad, 3° Sjech Tapa, 4° Sjech Reumòë, 5° Sjech Meudeuhak, 6° Sjech Hāsjim, 7° Sjech Reubeë, allen volle broeders, zonen van

een pandita brahmaan gekomen uit Pidië. Boedjang Merahpati is naar Pidië gevaren op 6 Dzoelk. Men heeft zich gevestigd te Koewala Oetèë (?) daarna werden zes hoeloebalang's geroepen benevens 12 andere hoeloebalangs, die een verbond gesloten hebben. Allen zijn toen naar Atjeh gegaan; en op den 14 der (ongenoemde) maand op Do zijn de zeven sjèch's in de groote moskee gaan zitten met de 6 en de 12 hoeloebalang's. Een dienaar van den soeltan bracht toen eene wilsuiting over van Z. M. aan de 7 die vergaderden met de hoeloebalangs der drie sagi's n.l. Iman Datoek, Teungkoe Nè Peuraba en Panglima Polèm. Gedachtenwisseling over den wil van den soeltan vindt plaats, n.l. hunne bemoeienis met alle inwendige zaken des rijks die door den vorst gewenscht werd. Drie bijzondere mannen werden toen uitverkoren en deden hun werk, vanaf het jaar dal (verder niet genoemd) 17 Moeharram op Do. Toen werd het land Pasai geopend(?) [er schijnt te staan: diboekra], en betuigde de vorst hun zijn dank en verklaarde de goede verhouding blijvend tot zijne nakomelingen in de nader genoemde landschappen, waarin de 7 door hem bevestigd werden.

Aan de achterzijde staan verschillende notities over ondernemingen des soeltans op maritiem gebied, en enkele data. De laatste aanteekeningen zijn door streepen onleesbaar gemaakt.

Het stuk is geschreven op papier van belastingregisters der Residentie (niet nader aangeduid), schijnt dus eene copie te zijn van een ander document.

AFDEELING IV.

Inheemsche Wetten en Adat.

CXX.

Oendang-Oendang jang ditoeroet di dalam Oeloean Negeri Palembang en andere.

22 x 28.5 c.M. 81 blz. 24 r. rechterhelft der bladzijden is beschreven. Lat. schrift.

Zie den Cat. der Bataviasche HSS s.v.

De Inhoud is:

1. Adat Boedjang Gadies dan Kawien, bl. 1—13 in 27 Pasal's.
2. Atoran Kaoem, bl. 14—20, in 18 Pasal's.
3. Atoeran Padjak, bl. 21—27, in 16 Pasal's.

4. Atoeran Marga, bl. 28—40, in 29 Pasal's.
5. Atoeran doessoen dan Baladang, bl. 41—52 in 32 Pasal's.
6. Adat Perboekoeman, bl. 53—81, in 64 Pasal's.

Zie verder Tijdschrift voor Ned. Indië, 1876 I bl. 13, e.v.

CXXI.

Hoekoeman anak negeri (Boné)

(opgenomen in de Kroniek van Latowa).

folio 64 blz. versch. aant. regels.

Wetten van het Boegineesche en Bonésche gebied, verdeeld in 82 artikelen. (In Lat. transcriptie).

CXXII.

Hoekoeman oentoek anak negeri pindjaman dan negeri persanderaan dalam djadjahan negeri Boné (opgenomen in de Kroniek van Latowa).

folio 27 blz. versch. aantal reg.

Wetten van de twee genoemde Bonésche landschappen, verdeeld in 44 paragrafen. (In Lat. transscriptie).

AFDEELING V.

Poësie.

CXXIII.

Ambonsche Liedjes.

folio 22 x 34.5 c.M. 14 blz.

Lat. schrift.

Voorin:

Lagoe-lagoe dan dendang-dendang jang biasa dinjanjikan oleh pedoedoek boemi poetera Nasarani di Onderafdeeling Ambon, Saparoea dan di Ceram. Dikarangkan oleh jang bertanda R. P. de Queljoe Radja dari negeri Porto (onderafdeeling Saparoea).

Porto 13 Juli 1915.

Deze verzameling met notenschrift bevat 16 liederen, sommige in het (dialectisch) Maleisch, b.v. Lembe-lembe Dokawena Ne tamenē. Rasa sajang bedane, enz.

CXXIV.

Sabo daripada kajoe jang bernama wolangrenge en andere sabo's
(opgenomen in de Kroniek van Latowa).
folio 120 blz. 49 r.

A. Boegineesche liederen met Mal. vertaling.

De volledige titel van dezen zang is: sabo (sedjenis njanjian oentoek memoeliakon kajoe) dari pada kajoe jang bernama Wolangrenge jang diboeat perahoe oleh Saweri gadeng (Kroonprins van Soewoe).

B. Sabo pada katika dibangoenkan astana di Marie jang bernama Lawelarang jani: astana Datoe Marie jang bernama Matinroerio adjoentana; tekst met Mal. vertaling.

C. De rest bestaat uit vele zangen met Mal. vertaling, en wel Ijanne sabona, tappela-pala, ijo la mampa, ijaro andiandi talao; een zang gezongen bij gelegenheid van pokken of kinderziekte genaamd elong masagala, geheel in Mal. vertaling. Voorts: een lied welks strophen met de letters van het Boegin. alfabeth beginnen, dus k, g, ng, ngk, p, enz.

„njanjian boegis jang biasa, 128 liederen met Mal. vertaling

„elong osang (oorlogszangen), 115 liederen met Mal. vertaling njanjian daripada Adatoeang Sidenreng Lawawe Matenroeweri Ondoentana en andere liederen van verschillende dichters, 't zij met vertaling 't zij alleen in het Maleisch (dat van Baso Tandjoeng Matinroe telt 103 strophen).

CXXV.

Keloeh-kesah dari pada seekor ikan besar
(opgenomen in de Kroniek van Latowa).
folio 6 blz. 50 r.

Verhaal over het droevig leven van een grooten visch, door het dier zelf verteld.

Blijkbaar uit het Boegineesch.

CXXVI.

Soera edja-edja (opgenomen in de Kronjek van Latowa).
folio 16 blz. versch. aantal reg.

De zoo genoemde zang moet nooit door vorsten, slechts door gewone lieden (incluis vorstentelgen van eene niet vorstelijke moeder) gereciteerd worden, bij bruiloften of besnijdenisfeesten.

In de Maleische inleiding worden allerlei bijzonderheden omtrent de tijdstippen en het ceremonieel bij het reciet gegeven. Alle regels van den zang worden in het Boegineesch gegeven met vertaling in het Maleisch.

Een evenzoo ingericht verhaaltje besluit den tekst (hikajat goeroe dari pada pentjoeri, sech daripada maling chatib dari pada pentjoeri).

CXXVII.

Tele (Sjair)pada moela-moela Gowa

(opgenomen in de Kroniek van Latowa).

folio 5 bldz.

Zie Matthes, Boeg. Chrest. II 410—415.
Vertaald door Patta Malampoe Gammanna.

AFDEELING VI.

Islam, Mystiek, Religieuse Superstitie.

CXXVIII.

Maleische vertaling van de Cheribonsche zgn. Lontar Soedjimah der Santri Birahi.

Ontvangen 27 Jan. 1922 van den Resident J. v. d. Marel.
21.5 x 33.5 c.M. 30 blz. 27 r. Lat. schrift.

Het origineel is in het Javaansch met Arabisch schrift (pégon).

Zie D. A. C. Linck, Een overblijfsel in Cheribon van ouderwetsche kettersche mystiek: de Birahi's, in *Notulen van het Bat. Gen. v. K. en W.* 1921, bijlage VI bl. 163.

CXXIX.

Doea poeloeh sifât Allah.

Octavo 28 blz. 16 r.

Verhandeling over de 20 eigenschappen van Allah. Begin (na 2 regels van titel- en inhoudsopgave) in Lat. transcriptie:

bermoela sifat jang doea poeloeh. Aoe jang pertama-tama oedjoed ertinja ada jang dikatakan ada Allah ta'ala.... wadjib kita hakikah(?) akan toehan kita itoe dzât.

Eene der tallooze verhandelingen van deze soort is in dit vrij gebrekkig gespelde H.S. vertegenwoordigd.

CXXX.

Tarikah Sammānijjah.

8° 10 blz. 8 r.

Handleiding der Sammānitische tarikat, beginnende (na de doxologie):

setelah mengambil akan sjaich Måroef Ibn Makoe Koerintji ia mengambilkan tarikat zamān chalwatyjah kepada sjaich Sammān.

Aan het slot: fāidah's, do'ā's en laf''s.

CXXXI.

Mystiek en fāl's.

folio 14 blz.

Fragmenten van (kettersch) mystieken aard, over de ketika lima, magische figuren, over gunstige en ongunstige ontmoetingen met dieren e.d.

Op het schutblad notities over leeningen en afbetalingen, o.a. eene van Pangéran Hadji Oemar van 16 Safar 1321.

CXXXII.

Fadīlat ʿasjōerā jang terebit daripada kitab rawdah.

folio 8 blz. 32 r.

Over de voortreffelijkheid van den ʿasjoerā-dag (10 Moeharram).

Begin (na de doxologie):

ini hikajat tjitera daripada rasoel Alláh.... dan dimoelaï dengan Allah ini sebab kita minta tolong kepada Allah.... sebermoela inilah menjatakan fadilat ʿasjoērā, en voortgezette doxologie en eulogie.

Na eene inleiding over hadith gegevens vangt de eigenlijke verhandeling aan, met groote uitvoerigheid over allerlei gebeurtenissen, voornamelijk uit het leven van den Profeet, op den grooten dag.

Datum 1306, 17 Dzoelh; schrijver: Oemar B. ʿAbdelkarim al Djambi, die zijn geschrift eindigt met eene captatio benevolentiae wegens zijn gebrekkige spelling.

CXXXIII.

Aʿjān thābitah.

folio 7 blz. 33 r.

Verhandeling over de bekende controverse der „vaststaande speciale eigenschappen".

Begin (na de doxologie):

maka dinamaï a'jān thabitah tatkala ajan thabitah itoe tetap didalam hak ta'āla maka dinamai 'ain al-kafir adanja erntinja ainal-kafir itoe tertapa(k) tapa(k) bagai adanja maka dinamai kadim wahdoehoe a'jān thabitah itoe bajang-bajang oedjoed jang moetlak ketika didalam 'alam.... kadim.

Deze verhandeling is in vele paragrafen verdeeld ook in verband met de leer van den īnsān kāmil e.d.

Aan het slot:

deze verhandeling is genaamd Bajān Allah tadjallā, door 'Abdarraoēf, waarna eene toelichting volgt. Dan: eene blz. met mystiek alphabeth en eene mystieke figuur.

Daaraan is vastgehecht eene verhandeling over den talāk (incompleet) en verwante onderwerpen.

Datum: 1306 14 Rabi 'I. schrijver:

Hadji 'Oemar B. Pangéran Kertaningrat.

Ten slotte Sjarḥ do'ā sadjarah, in uiterst slechte spelling.

CXXXIV.

Tabir mimpi.

folio 4 blz. 33 r.

Deze „droomuitlegkunde" is niet, zooals in de andere HSS-catalogi onder het hoofdstuk Varia, doch hier onder de afdeeling Islam behandeld, wegens de eigenaardige indeeling. Ze is niet van het gewone type in 20 paragrafen naar de onderwerpen, maar als volgt ingericht:

Het begin is: bab ini kepada menjatakan tabir mimpi moehtasar maka ada pada soeatoe hari radja Haroēn-al-rasjīd menghimpoenkan segala hakim dihalapan (*lees* dihalaman).

Aan alle geleerden geeft de chalief opdrachten om een droomuitlegkundig boek te schrijven, ten einde van nut te zijn voor hen die op reis willen gaan t.a.v. goede en kwade dagen. Het boek behandelt de droomen naar de 33 letters. Daarna komen de tijdstippen naar jaren, maanden en dagen aan de beurt.

CXXXV.

Pengadjaran daripada Nabi kita Moehammad

(opgenomen in de Kroniek van Latowa).

folio 26 blz. 58 r.

De strekking van dit paraenetische werk over plichtenleer en mystiek blijkt voldoende uit den aanhef:

Terseboet dari pengadjaran 'alim dari pada 'limoe Pakih Saoefi dan penghoeloe dari pada Woelli, jang baik ketahoeannja hening dan djernih hatinja jang melakoekan sjariat dan tarikat, goeroe dari pendita dan moerid moerid jang diberi keselamatan dan kesentosaan dalam doenia dan achirat, jang menetapkan agama Islam dan perkara doenia.

Slot van het meerendeel eschatologisch geschrift: maka kemoedian daripada itoe maka Toehan jang amat moerah dan limpah rahimnja itoe poen befirmanlah kepada orang sorga laki-laki dan perempoean dan malaikat itoe: hendaklah kamoe sekalian berhimpoen keastana Nabi achir zaman itoe adanja.

CXXXVI.

Over goede en kwade tijdstippen

(opgenomen in de Kroniek van Latowa).

folio 8 blz. versch. aantal regels.

Verdeeld in 4 fatsal's.

De eerste begint met den nahas akbar jang terseboet dalam dagboek Matinroe-ri-Malimongeng.

CXXXVII.

Droomuitlegging (Boegineesche)

(opgenomen in de Kroniek van Latowa).

folio 2 blz. versch.-aantal regels.

Verdeeld. in droomen over den opstandingsdag, den hemel, de hel, de aarde, vogels, het veld, de stad, het dorp en het huis.

CXXXVIII.

Over voorteekenen (Boegineesche)

(opgenomen in de Kroniek van Latowa).

folio 3 bldz.

Voornamelijk over bijgeloof in verband met dieren.

CXXXIX.

Pengadjaran dari pada Abdoel-Ibadi

(opgenomen in de Kroniek van Latowa).

folio 4 blz. 59 r.

Zedenleer en plichtenleer.

Begin: (na de doxologie).

Sabda nabi kita.... hai Abdoel-Ibadi toedjoeh perkara dalam Hoekoem Allah.

Maka sembah Abdoel-Hadi jang manakah itoe ja Rasoeloellah.

Sabda Nabi kita: pertama ke'adilan, 2 ketetapan 3 perkataan benar, 4 kemoerahan hati, 5 sabar, 6 hati manis, 1 tiada membédakan.

Slot:

Demikianlah halnja Abdoel-Hadi itoe sehingga Nabi kita.... menoendjoekkan dirinja kepadanja. Maka Abdoel Hadi poen menhatlah orang jang dikasihi oleh Allah sehingga dengan rahim Allah kepadanja akan mengatahoei tjeritera ini. Wallahoe a'lam bissawab.

AFDEELING VII.

Varia.

CXL.

Proclamatie van Van Sevenhoven tot de bevolking van Sumatra's Westkust.

112 x 34 c.M. rol.

Op eene lange en bijna 60 c.M. breede rol zeer netjes geschreven. Den inhoud behandelden wij in den Feestbundel dezer Bijdragen, 1926, bl. 129, waarnaar verwezen moge worden.

Thans, 17 jaren later heeft de inkt de woorden nog verder uitgevreten, en is het papier nog broozer geworden.

CXLI.

Redjangsche Varia.

22 x 35 c.M.

Voorin een brief over manuscripten in Redjangsch schrift van Nov. 1863.

Inhoud:

I. „Drie verhalen geschreven door een bekwamen Inlander uit de divisie Ogan Oeloe 24 Mei 1856".

46 bl. 20 r. Met Maleische interl. vertaling.

II. Over de grenzen tusschen Sobo Seban Tandjoeng dalam en Merawa Bakoen, afd. Ogan Oeloe.

III. Redjangsch alfabeth en Redjangsche schriftvoorbeelden.

IV. Redjangsch met Mal. vertaling, uit Komering Oeloe.

V. „Panton van de jongelingen der doesoen Koeripan, marga Adjie, divisie Komering Oeloe over de meisjes van die plaats".

VI. Afschrift van een brief uit Komering Oeloe, een in Redjangsch, de ander in Latijnsch schrift.

VII. 8 bl.

a. Het Redjangsche alfabeth, met transcriptie in Arab. Mal. schrift. Bovenaan staat: ini soerat tjara Soewendami dan Madang.
b. Idem van Boeai Pemoeka.
c. Idem van Ranau.

VIII, 36 bl. Redjangsche Woordenlijst door den controleur Swaab in het archief te Kepahiang aangetroffen, door een onbekende bewerkt naar de blanco woordenlijst van K. F. Holle.

IX. 8 bl. 30 r.

Behoort bij de missive van den Assistent-Resident van Tebing Tinggi van .... Juli 1856.

Redjangsche tekst met Latijnsche transcriptie.

X. 1 bl.

Brief in Redjangsch schrift, met zegel van een sultan van Inderapoera, aan het Instituut aangeboden met een (niet meer aanwezigen) bamboekoker.

CXLII.

Maleisch-Nederlandsch Woordenboek.

Zeer groot folio, 10 c.M. dik.

Voorin het stempel van de Nederlandsche Zendingsvereeniging te Rotterdam.

Dit werk is vermoedelijk het manuscript van D. Leydekker; fraai gesschreven in twee kolommen. Het geheel maakt een voorteffelijken indruk. Over het werk zie o.a. G. H. Werndly, Boeksaal bl. 295 (achter zijne spraakkunst, 1736).

Het eerste woord is: Abobakar. arab. een naam van een Chalifah, die Mulhid in de regering gevolgt is.

Figuren en aanteekeningen van beschrijvenden aard en voorbeelden komen allerwege voor.

In de verzameling van het Batav. Gen. v. K. en Wet. komen twee exemplaren van dit omvangrijke woordenboek voor; zie mijn catal. nos. DCCCLXX en DCCCLXXIII.

Werndly noemt het boek „weergaloos"; en teekent aan: „Hier zijn verscheidene afschriften in Indië, en zelfs hier te lande te vinden; doch zij hebben allen een gebrek in de order, 't welk ik vermoede

door een der eerste afschrijvers te zijn gekomen, en verder van de andere is opgevolgd. Om dat ongemak voor te komen, en omdat ik bij mijn aanleeren van de Maleische tale zodanig een nergens te koop kon krijgen, heb ik een afschrift geleend, en het voor mij afgeschreven in de behoorlijke order volgens 't Maleische alphabeth, en mij daar van bediend".

De herkomst van dit voortreffelijk geschreven HS. schijnt niet bekend te zijn.

CXLIII.

Maleisch-Fransche Woordenlijst.

21 x 27 c.M. 63 bl. in 2 kolommen, versch. aantal regels.

„Vocabulaire de quelques mots malais usités à Sumatra (dans l' archipel des Indes), (van den heer W. L. de Sturler afkomstig).

De klinkers zijn naar de Holl. spelling, de vertaling is zeer eigenaardig.

CXLIV.

Bandjermasinsche Woordenlijst.

21 x 34 c.M. 56 bl. versch. aantal regels.

In 5 kolommen; Ned. Mal. twee Bandjarsche dialecten en bij vele woorden Javaansch, in twee taalsoorten, doch niet geregeld.

Het MS. schijnt uit het begin der 19e eeuw te zijn.

CXLV.

Kitab tarasoel.

13.5 x 21 c.M. 36 bl. 19 r.

Over de titulaturen in, en modellen van Maleische brieven.

Dit HS. maakt den indruk van vrij oud te zijn.

Uit de nalatenschap van Mr. P. A. S. van Limburg Brouwer.

CXLVI.

Brief.

43½ x 56 c.M. 1 bl.

Brief van den Gouv. Generaal Pahud van 21 Novembere 1858 aan den Radja van Lombok te Mataram, over het aanhouden van een schoener te Ampenan.

Geschenk van den Kapitein O. I. L., F. J. P. Sachse.

CXLVII.

Brieven.

Acht stuks o.a. van Pangèran Hadji Oemar B. Moehammad in Tambo-Djambi, van 1312, ook, van 1321 e.a.

CXLVIII.

Brieven.

Folio.

In dezen bundel bevinden zich mét gedrukte brieven uit de verzameling getiteld *Maleisch Letterschrift*, verscheidene brieven uit de jaren 1293, 1255, 1267 e.a. Voorts: transscripties van brieven, o.a. van den bundel Maleisch letterschrift.

CXLIX.

Brieven.

Colléctie van 52 brieven door landvoogden gericht aan den Panembahan, later Soeltan, van Soemenep, Pakoenåtåningrat en 1 van Graaf von Ranzow (Zie *Notulen Best. Verg.* 20 Dec. 1930).

1.

56 x 48 c.M.

Brief van Sir. Th. S. Raffles.

Bericht van teruggave der Koloniën aan Nederland, en woorden van bemoediging tot den Panembahan, met dankbetuiging voor bewezen trouw, en heilwenschen.

Datum: 15. XII. 1235.

Links de brief in Arab. schrift, rechts de Engelsche vertaling, grootendeels uitgewischt. Bovenaan: het Engelsche wapen.

Datum Council Chamber Batavia, 17 Nov. 1815, onderteekening: By order of the Honorable

The Lieut. Governor in council

C. METHUEN

Ass. Secr. to Gov.' and Malay Translator.

2.

53 x 40 c.M.

Brief van L. C. Graaf von Ranzow te Soemenep, bericht van ontvangst van den brief van 17 Juni, met erkenning en waardeering van diens verdiensten en belofte van vermelding daarvan aan Z. M. en bericht van ontvangst van den brief van den Luit. G. G. in Rade van 9 Jan. No. 44 over dienstzaken die tot zijne ontslagname geleid hebben, met groeten zijner echtgenoote aan de Ratoe.

Datum: Soemenep, 22 Juni 1824.

3.

46 x 37 c.M.

Brief van den G.G. v. d. Capellen, met dank voor de hulp tegen den vorst van Boni alsmede in den Java-oorlog, en vrijstelling van betaling van 24320 gulden oepeti, en verandering van zijn titel Panembahan in dien van Soeltan Pakoe Nataniningrat.

Datum: Batavia, 2 December 1825.

4.

50 x 40 c.M.

Brief van den G.G. Baron Van der Capellen, bericht van voorgenomen afreis naar Nederland en overgave des bestuurs aan Merkus De Kock, met dankbetuiging en afscheid.

Datum: Batavia, 31 December 1825.

5.

49 x 39 c.M.

Brief van den G.G. MeMrkus De Kock, bericht van overname des bestuurs op 1 Jan. 1826 van den G.G. Baron Van der Cappellen, en aanbeveling van voortgezette hulp en trouw.

Datum: Batavia, 12 Jan. 1826.

6.

49 x 39 c.M.

Brief van den G.G. Van der Cappellen, bericht van aanstaand vertrek, met afscheid en toezending van een beker, met heilwenschen.

Datum: Batavia, 1 Febr. 1826.

7.

49 x 39 c.M.

Brief van den G.G. Merkus De Kock, bericht van aankomst te Batavia op 3 Febr. 1826 van den Commissaris Generaal De Bus de Guisignies, en verzoek om blijvende medewerking op Java.

Datum: Batavia 4 Febr. 1826.

8.

46 x 39 c.M.

Brief van idem, antwoord op den brief des Soeltans van 22 September 1827 waarin deze van zijne vriendschap en goede bedoelingen ten aanzien van hulpverleening in de Javasche troebelen, o.a. door het zenden van troepen, getuigt.

Datum: Bogor, 9 Januari 1828.

9.

49 x 39 c.M.

Brief van den Comm. Gen. Du Bus de Guisignies, bericht van aankomst in Indië, en verzoek om voortdurende medewerking.

Datum: Batavia, 9 Febr. 1826.

10.

Brief van den Luit.-Gouv. Generaal P. T. Chassé over diens verzoek om de wacht van Europeesche soldaten, waaraan voldaan is, nl. 1 sergeant, 2 korporaals en 1 tamboer en 12 soldaten voor bewaking en statie.

Datum: Batavia, 13 April 1827.

11.

Brief van idem, antwoord op des Soeltans brief van 27 Dzoelkaidah 1243 aangaande het huwelijk van diens zoon Adipati Natanagara met de dochter van den regent van Tegal en van den zoon Pangéran Hamzah met de dochter van den regent van Besoeki.

Datum: Bogor, 14 Juli 1828.

12.

49 x 40 c.M.

Brief van den Comm. Gen. Du Bus de Guisignis, bericht van ontvangst van des soeltans brief van 9 Juli 1828 houdende mededeeling

van het a.s. huwelijk van diens dochter met R. Pandji Tjandråkoesoemå ondercollecteur te Soerabaje, zoon van den adipati van Semarang, en van een brief van 20 Juli 1828 over het huwelijk van den zoon Pangéran Adipati Nâtânagârâ en P. Majoor Koesoemå Sinarigrânå, met gelukwensch.

Datum: Bogor, 18 Aug. 1828.

13.

48 x 40 c.M.

Brief van idem, kennisgeving, houdende de afwijzende beslissing i.z. het verzoek van de familie van den naar Ambon verbannen regent van Semarang Adipati Soera dimenggala om hem naar Soemenep te doen gaan onder toezicht van den Soeltan.

Datum: Bogor, 20 Sept. 1828.

(De eerste regel is doorgevreten).

14.

Brief van idem, antwoord op den brief des Soeltans van 31 Augustus 1828 over aangevraagde hulp tegen zeeroovers op Kangean, welke toegezegd wordt.

Datum: Bogor, 27 September 1828.

15.

48 x 40 c.M.

Brief van den G.G. Du bus de Guisignies, bericht van ontvangst van des Soeltans brief van 14 Jan. 1829 met gelukwensch met het nieuwe jaar, en dank voor de maatregelen van politie en zoutleverantie, en betuiging van blijdschap over de aankomst van het schip Fatḥoer-raḥman, kapitein De Looper, te Soemenep.

Datum: Bogor, 31 Jan. 1829.

16.

47 x 38 c.M.

Brief van de G.G. v. d. Bosch, betuigt blijdschap over het bericht der hulpverleening aan het schip Johanna Maria Wilhelmina dat gestrand was, waarvoor het Gouvernement den Soeltan zeer dankbaar is.

Datum: Bogor, 12 Aug. 1831.

17.

48 x 38 c.M.

Brief van idem, bericht van verleening door Z. M. der bronzen medaille als herinnering aan den Java-oorlog.

Datum: Bogor, 8 Mei 1833.

18.

48 x 38 c.M.

Brief van idem, antwoord op den brief van 9 Juni 1833, aankondigende het huwelijk van den Soeltans zoon Pangéran Koesoemå Soeriåningajoedå met de dochter van den Regent van Besoeki, met gelukwensch.

Datum: 24 Juni 1833.

19.

58 x 49 c.M.

Brief van idem, bericht van zijne aanstelling als zoodanig, en van J. C. Baud als zijn plaatsvervanger.

Datum: Batavia, 2 Juli 1833.

20.

40 x 27 c.M.

Brief van idem, mededeeling dat de Hooge Regeering aan den Soeltan de opbrengst schenkt van de invoerrechten in Sepoedi, Ras en Kangean, benevens van alle overhaalveeren en tollen, waartegenover de Soeltan zich verplicht geene andere belastingen te heffen.

Datum: Bogor, 7 Oct. 1833.

21.

40 x 27 c.M.

Brief van idem, antwoord op den brief van 7 Dec. 1833, waarin de Soeltan het betreurt niet naar Batavia te kunnen komen, doch in zijne plaats zendt den Luit. Kol. Pangéran Koesoema Sinarngingrånå zijn zoon, wiens bezoek Z. Exc. wegens ziekte en spoedig vertrek niet kan ontvangen, tevens afscheid.

Datum: Bogor, 24 Jan. 1834.

22.

39 x 27 c.M.

Brief van idem, antwoord op den brief van 24 Sept. 1834, waarbij aangeboden werden 16 picol klapperolie, en 12 dozijn gezouten ossetongen, waartegenover wordt gezonden een blok met goud geborduurde en een met zilver geborduurde stof.

Datum: Batavia, 5 Nov. 1834.

23.

47 x 38 c.M.

Brief van idem, bericht van benoeming tot G.G. en aankomst te Batavia op 2 Januari en aanvaarding van het bestuur op 16 Jan.

Datum: Batavia, 12 Jan. 1835.

24.

Brief van idem, kennisgeving van overgaven des bestuurs op 16 Januari 1835, aan Lt. Generaal Van den Bosch, die den 2e dier maand te Batavia is aangekomen.

Datum: Bogor, 23 Januari 1835.

25.

49 x 37 c.M.

Brief van den G.G. J. C. Baud over de Javaansche spraakkunst van Gericke, die den Soeltan weldra hoopt te bezoeken om inlichtingen te krijgen over het Kawi, en met dank bij voorbaat voor de te bieden hulp.

Datum: Bogor, 5 Mei 1835.

26.

47 x 38 c.M.

Brief van idem, over beëindiging van den Java-oorlog, en de verbanning van Dipånagårå naar Menado, en terugkeer van des Soeltans troepen, met dankbetuiging en toezending van een geschenk nl.: een blok met goud en een met zilver geborduurde stof, 12 el goudpassement, 12 el zilver passement, een borduursel met 's koningswapen, 12 el geel laken, 12 el groen laken, 12 el rood laken, 12 flesch rozenolie en 50 fl. rozewater, 2 pond goudgaren en 2 pond zilvergaren, en 6 el goud-fluweel en 6 el zilver-fluweel.

Datum: Bogor, 10 Juni 1835.

27.

47 x 38 c.M.

Brief van den G.G. v. d. Bosch, bericht van aankomst te Batavia van het schip Fathoerrahnān met 100 koeien, en van toezending van twee bloemenvazen.

Datum: Bogor, 17 December 1835.

28.

49 x 37 c.M.

Brief van idem, houdende mededeeling van overgave des bestuurs op 29 Febr. 1836 aan den Lt. Generaal De Eerens, en Z. Exc. aanstaande vertrek met groetenis.

Datum: Batavia, 29 Februari 1836.

29.

47 x 39 c.M.

Brief van den G.G. De Eerens, bericht van zijn optreden ter vervanging van J. C. Baud, en zijne ambtsaanvaarding op 29 Febr. 1836, met aanbeveling der voortzetting van de goede relaties.

Datum: Batavia, 29 Febr. 1836.

30.

38 x 27 c.M.

Brief van idem, over een in het Javaansch vertaald leesboek, met verzoek om beoordeeling ter eventueele invoering bij het onderwijs.

Datum: Batavia, 26 Aug. 1836.

31.

48 x 37 c.M.

Brief van idem, kennisgeving van de beëindiging van den Padrioorlog en de verovering van Bondjol en de gevangenneming van Toeankoe Imam, zoodat de Madoereesche soldaten zijn teruggezonden, met dankbetuiging voor de goede diensten.

Datum: Bogor, 19 Januari 1838.

32.

38 x 27 c.M.

Brief van idem, kennisgeving van overlijden van de Gemalin des Konings, en de voorgeschreven rouw voor officieren.

Datum: Bogor, 2 Februari 1838.

33.

38 x 27 c.M.

Brief van den G.G. De Eerens, antwoord op den brief van 1 Mei 1839, over het voorgenomen huwelijk zijner dochter met den Regent van Pasoeroean, met gelukwensch.

Datum: 12 Mei 1839.

34.

38 x 26½ c.M.

Brief van den wnd. G.G. C. S. W. Graaf van Hogendorp, houdende bericht van overlijden van den G.G. De Eerens op 30 Mei 1840, en des schrijvers optreden als wnd. G.G.

Datum: Batavia, 3 Juni 1840.

35.

46 x 38 c.M.

Brief van idem, houdende bericht van zijne benoeming tot vicepresident van den Raad van Indië tevens plaatsvervangend G.G., wnd. opvolger van den G.G. De Eerens.

Datum: Batavia, 7 Jaunari 1841.

36.

46 x 38 c.M.

Brief van idem, houdende bericht van den troonsafstand van Koning Willem I aan Z.M.'s zoon op 7 October 1840, den Prins van Oranje.

Datum: Batavia, 5 Maart 1841.

37.

46 x 38 c.M.

Brief van idem, antwoord op des soeltans brief van 14 Maart 1841, aankondigende het a.s. huwelijk zijner twee dochters met een zoon

van den Regent van Pekalongan en met een zoon van den Patih van Soemenep, met gelukwensch.

Datum: Bogor, 18 April 1841.

38.

46 x 38 c.M.

Brief van idem.

Antwoord op des soeltans brief van 28 Februari 1842; houdende aankondiging van het a.s. huwelijk zijner dochter met een nietgenoemden bruidegom, met gelukwensch.

Datum: Bogor, 22 Maart 1842.

39.

46 x 38 c.M.

Brief van idem, houdende bericht van ontvangst van des soeltans brief van 28 Februari 1842, over het a.s. huwelijk van zijn zoon Pangèran Adipati met de dochter van Raden Martådipoerå te Semarang, kleindochter van den Ratoe van Soemenep, met gelukwensch.

Datum: Bogor, 22 Maart 1842.

40.

46 x 38 c.M.

Brief van idem.

Antwoord op des soeltans brief van 22 Safar 1248, houdende aankondiging van het a.s. huwelijk zijner eene dochter met Raden Aria Atmadja Negara, zoon van den Regent van Pakolangan, en zijner andere dochter met Raden Pandji Mangkoe Koesoema, zoon van den Adipati Pringkalaja, patih van Soemenep, en van het voorgenomen huwelijk van zijn kleinzoon, Pangèran Soerja Koesoema, tevens kleinzoon van den Panembahan van Pamekasan, met zijne kleindochter, dochter van wijlen den Regent van Semarang, met gelukwensch.

Datum: Bogor, 28 April 1842.

41.

46 x 38 c.M.

Brief van den G.G. P. Merkus, meldende zijne aanstelling tot G.G. met uiting van verwachting der voortgezette goede relatie.

Datum: Batavia, 14 Februari 1843.

42.

46 x 38 c.M.

Brief van idem.

Antwoord op des soeltans brief van 24 Maart 1842, houdende aankondiging van het a.s. huwelijk van zijne kleindochter, dochter van den Regent van Besoeki met den Regent van Soerabaja Krâmâ Djawâ Joedârânâ, met gelukwensch.

Datum: Batavia, 21 April 1843.

43.

46 x 39 c.M.

Brief van den Vice-president van den Raad van Ned.-Indië Jhr. J. Ç. Reynst, meldende den dood van den G.G. Mr. P. Merkus op 2 Augustus te Soerabaja, en den voor officieren voorgeschreven rouw, benevens zijne waarneming der landvoogdij.

Datum: Batavia, 6 Augustus 1844.

44.

47 x 41 c.M.

Brief van idem.

Bericht van ontvangst van des soeltans brief van 28 Djoem. I. 1261, meldende het aanstaande huwelijk van twee zijner zonen met de dochter van den Regent van Pamekasan † en de kleindochter van den Regent van Probolinggo te Soerabaja overleden, met gelukwensch.

Datum: Batiavia, 1 Juli 1845.

45.

46 x 39 c.M.

Brief van den G.G. J. J. Rochussen over gewenschte hulp van Madoereesche troepen in Bali, en de bijzondere gedragingen van Pangèran Koesoema Soerianinggoe, Lt.-Kolonel van den Barisan, die hem een zilveren medaille van het Koninkrijk hebben doen geworden, wat hierbij medegedeeld wordt, en eereteekenen aan andere officieren, onderofficieren en soldaten van het legioen.

Datum: Bogor, 26 Maart 1847.

46.

46 x 38 c.M.

Brief van idem.

Antwoord op diens schrijven van 4 Maart 1848 met betuiging over het gedrag van zijn kleinzoon den Regent van Semarang Aria Soerawodiningrat, die zeer nalatig was, en als laatste maatregel eene berisping van den soeltan moge ontvangen.

Datum: Bogor, 15 Mei 1848.

47.

46 x 39 c.M.

Brief van idem, meldende Z. Exc. aanstelling tot landvoogd op 29 September 1845.

Datum: Batavia, 3 September 1845.

48.

46 x 38 c.M.

Brief van idem, erkenning van plichtsbetrachting der Soemenepsche troepen op Java, en van de 80 koelies met hun hoofd in Boeléng ter versterking der vesting, met dank.

Datum: Bogor, 4 October 1848.

49.

46 x 39 c.M.

Brief van idem, bericht van ontvangst van des soeltans brief van 15 Januari 1849, waarin het overlijden van de Ratoe en den zoon Koesoemå Tjandråningprang; Luit.-Kol. der pradjoeritlanciers in Soemenep vernield was, met condoleantie.

Datum: Batavia, 18 Februari 1849.

50.

46 x 38 c.M.

Brief van idem, bericht van overlijden op 17 Maart 1849 van Z.M. Koning Willem II, na 4 dagen ziek zijn.

Datum: Batavia, 14 Mei 1849.

51.

46 x 39 c.M.

Brief van idem, bericht voortduren van den oorlog op Bali, en verzoek om zending van troepen zooals tevoren, en dank voor reeds bewezen diensten, en uiting der hoop van in persoon naar Soemenep te komen ter dankbetuiging.

Datum: Soerabaja, 30 October 1849.

52.

44½ x 38 c.M.

Brief van idem, bericht van overgave des bestuurs op 12 Mei 1841 aan Mr. A. J. Duimaer van Twist, met afscheid en groetenis.

Datum: Batavia, 12 Mei 1851.

53.

46 x 39½ c.M.

Brief van den G.G. Duimaer van Twist, bericht zijner benoeming, en aankomst te Batavia op 9 Mei en overneming des bestuurs 12 Mei van den G.G. Rochussen.

Datum: Batavia, 12 Mei 1851.

CL.

Brieven.

(Alle in Latijnsch schrift).

Twee brieven van den Panembahan van Pamekasan Pakoe Nata Adtiningrat.

1.

40 x 25 c.M.

Aan den ass.-Res. Cornets De Groot van Soemenep en Pamekasan, gelukwensch met diens benoeming tot Resident van Riouw.

Datum: Pamekasan, 11 Augustus 1830.

2.

43 x 27 c.M.

Aan den Resident van Besoeki H. Cornets De Groot, met vriendschapsbetuigenis en groetenis.

Datum: Soemenep, 1 Januari 1840.

CLI.

Brief.

45 x 29 c.M.

Brief van den Panembahan van Soemenep Nâtâ Koesoemâ aan H. C. Bekking, Resident van Rembang, met nieuwjaarsheilwenschen.

Datum: Soemenep, 1 Januari 1857.

CLII.

Brieven.

1.

Twee brieven aan den Regent van Besoeki Ariâ Prawirâ Adinigrat, aan den heer Cornets De Groot, Lid i.d. Raad v. Indië, te Batavia, met nieuwjaarsheilwenschen.

Datum: 31 December 1848.

2.

en aan idem, met gelijke wenschen.

Datum: Besoeki, 1 Januari 1851.

CLIII.

Brieven.

1.

27 x 21 c.M.

Twee brieven van Radén Saléh aan een ongenoemde, over zijn persoonlijke belangen.

Datum: Parijs, 13 April 1847.

2.

24 x 25 c.M.

Idem, aanbeveling van een jeugdigen Zwitser.

Datum: Luzern, 29 Augustus 1849.

CLIV.

Toespraak van den Resident der Wester-afdeeling van Borneo S. W. Tromp.

22 x 34.5 c.M. 3 blz. 35 r. Lat. schrift.

Deze toespraak heeft de Resident S. W. Tromp gehouden bij de

uitreiking der Militairè Willemsorde aan den korporaal der pradjoerits Soeka in 1897.

Begin:

Ini bintang bahadari njang sekarang menghiasi dadamoe ija itoe soewatoe anoegeraha njang djarang djarang sekali terdapat oléh orang belanda apalagi oléh orang njang boekan koelit poetih.

CLV.

Receptenboek.

33 x 22 c.M. en 35 x 21 c.M. 34 blz. 39 r. Lat. schrift.

Dit HS. bestaat uit twee deelen:

1°. Allerlei recepten voor geneesmiddelen tegen ziekten met beschrijving der applicatie en doseering; bevat 161 nummers, in modern onecht Maleisch.

2°. Voortzetting op papier van eenigszins ander formaat, Nos. 162—400.

Daarna recepten in het Hollandsch en zgn. Maleisch, en over de bereiding van bedak, doepa, setangi en schoonheidsmiddelen.

CLVI.

Stukken over Palembangsche Wapens.

(Alles in Lat. schrift) en wel: folio 1 bl. 27 r.

1. a. Palembangsche kris „keris sepoekalsari".
   Door den sultan Machmoed Badaroedin gedoopt „Glodok" die het bloed in de wond doet bruischen.
   b. Palembangsche kris „keris tielam oepeh".
   Door den Pangéran Boepatti Hamza gedoopt „Niela oetama" en bij uitstek doodelijke en zoo 20 slagwapens (Hollandsch). Dubbel
2. 1 bl. 22 r.
   „Sangnata mana orang Palembang pake tempo Prang" en zes andere.
3. 2 bl. 31 r.
   „Sendjata yang diepake tempo perang toembak die pegang die „tangan dan pedang die sandang die belakang dan keris die ping- „gang sebela kiri" en zes andere.
4. 3 bl. 29 r.
   „sendjata perang yaitoe lyla tembaga dan lyla besi dan soepang

„dan pemoeras dan pedang dan toembak dan keris dan badik" enz. dan volgen: sendjata setasie, sendjata yang pakei orang kaya; wapens van vroegeren tijd, waar en door wie de wapens gemaakt werden, materialen en vervaardiging der wapens, en: welke kleeren men aandoet als men ten strijde trekt.
Inliggend: in Arab. schrift „ongkos keris dan perang sekalian jang terseboet dibawah ini", in „wang pèrak".

5. 3 bl. 31 r.
„sendjata mang orang Palembang pake tempo prang maka adala „orang pake keris dan pake pedang dan pake toembak", enz. vrijwel eene herhaling van No. 4; inliggend idem 1 bl. in Arab. schrift.
6. een overzicht van de oude geschiedenis van Palembang, n.l. de Maleische, Javaansche, Boegineesche e.a. origines, ten aanzien van steek- en vuurwapens 5 bl. 25 r.
7. „soerat roepa roepa sandjata jang die pakie sekalian orang orang diedalam Nigrie Palembang".
3 bl. 27 r.
Over krissen, krisscheden, namen; zwaarden en hunne namen en gebruik en versiering.

CLVII.

Instructiën en Pachtvoorwaarden in Palembang 1822 en 1824.

21 x 32 c.M.

Inhoud:

1. „Inhoud der publicatie voor de inkomende en uitgaande regten, in Nederlandsch Indië gearresteerd bij Gouv. besluit dd. 9 Juli 1822, ingerigt tot beter verstand der handelaren te Palembang".
6 bl. 23 r.
Verdeeld in 16 Fasal's, met deze inleiding (in transcriptie) adapoen dari karena soedah dipikirkan olèh goepernement jang perniagaan antara pada sekalian negeri India Olanda tiada sampai djadi seperti diharapkan itoe adanja dan lagi istiméwa perniagaan dengan tanah Djawa tiada begitoe ramai dan tiada begitoe djadi sebagaimana jang bolèh diharap kan darihal kedoedoekan jang beroentoeng sekali dan olèh kebanjakamnja dagangan jang keloear dari poelau Djawa itoe dan jang wadjiblah akan mengatoerkan dan memoeloengkan daripada hal-ahwal jang kesoesahan itoe dengan segerahnja, enz.
Datum: 12 Nov. 1822.

2. „Voorschriften tot het besturen van de Bazaar te Palembang".
4 bl. 34 r.
Verdeeld in 6 artikelen, in het Hollandsch.
Datum; 15 December 1823.

3. „Conditiën waarop zal worden verpacht het regt tot de verkoop van amfioen in het klein voor het geheele jaar 1824".
6 bl. 44 r.
Verdeeld in 16 artikelen, in het Hollandsch.
Datum: 15 Dec. 1823.

4. Conditiën waarop zal worden verpacht het regt tot de verkoop van arak en van andere sterke dranken te Palembang.
4 bl. 39 r.
Verdeeld in 10 artikelen, in het Hollandsch.
Datum: 15 Dec. 1823.

5. Licentie tot het houden van Dobbelkitten te Palembang gedurende het geheele jaar 1824.
6 bl. 38 r.
Verdeeld in 9 artikelen, in het Hollandsch.
Datum: 15 Dec. 1823.

6. Bahoewa ienilah fasal atoran pada memegang pasar baroe di Palembang.
10 bl. 33 r.
Verdeeld in 6 fasal's Lat. schrift.
Datum: 15 Dec. 1823.

7. „Bahoewa ienilah Soerat atoran dan Perentahan deri meloeroeh-„kan hoekoem-hoekoeman dan lagi dari meloeroehkan bitjara „hoekoeman jang masok pada hoekoem agama ija itoe die bandar „Palembang".
36 bl. 27 r.
Verdeeld in 116 fasal's Lat. schrift.

8. „Bahoewa inilah konditie deri sebagimana akan di djoealkan pach „apioen ija ietoe Peri mendjoeal sediekietnja baik. „djalannja dari antero tahon 1824".
11 bl. 31 r.
Verdeeld in 116 fasal's. Lat. schrift.
Datum: 15 Dec. 1823.

9. „Bahoewa inilah konditie deri sebagimana akan di djoealkan pach „arak dan pach dari lain-lain sopie didalam negrie Palembang.

„Ijaitoe djalannja deri antero tahon 1824".
8 bl. 31 r.
Verdeeld in 10 fasal's Lat. schrift.
Datum: 15 Feb. 1823.

10. Bahoea ienilah boenji idzin deripada memegang petop'an di Palembang didalam antero tahon 1824.
16 bl. 31 r.
Verdeeld in 16 fasal's. Lat. schrift.
Datum: 13 Dec. 1823.

11. Ingatan Ardja Brata Palembang.
Transcriptie:
„adalah saja demang Ardja Brata empoenja hormat serta salamat
„tabik jang begitoe banjak dengan mengarapkan ampoen beriboe-
„riboe ampoen dari bawah sepatoe padoeka toean besar residén
„Palembang enz.".
Memorie aangaande de uitvoering der van het gouvernement ontvangen orders nopens de regelingen in de Batanghari- en Ogan-districten, in alle marga's, doesoen's en stroomgebieden en de instructies gegeven aan de pasirah's en paroetin's over den landbouw e.a.
8 bl. 29 r.
Verdeeld in 25 perkara's.
Onderteekend door Ki Rangga Oenoes Setja Widjaja.

12. Ingatan Rangga Oenoes.
Transcriptie:
„Adalah sahaja angkat pekerdjaan seri padoeka besar goeperne-
„mient jang sahaja ada terima perènta dari sepatoe padoeka toean
„besar residèn Palembang demikianlah ingatan dari pekerdjaan
„didalam Rawas dan Roepit serta Oeloe Roeas jang sahaja
„dititakken adanja".
Memorie aangaande de regelingen volgens instructie getroffen in genoemde landschappen.
8 bl. .29 r.
Verdeeld in 15 perkara's.

13. Dergelijke memorie inzake het bestuur in Kikim en Empat Sawang en Oeloe Moesi en Sindang en Redjang van Ki Mas Rangga Koembang.
8 bl. 29 r.
Verdeeld in 23 perkara's.

14. Dergelijke memorie inzake de regelingen aangaande den landbouw in de bovenlanden van Toemenggoeng Boedak Bitjara.
    3 bl. 27 r.
    Verdeeld in 17 perkara's.
15. Dergelijke memorie inzake de regelingen op agrarisch terrein in de marga Komering van denzelfde.
    6 bl. 27 r.
    Verdeeld in 24 perkara's.
16. Dergelijke memorie inzake de agrarische regelingen getroffen in Rawas en Roepit en Hoeloe Rawas van Rangga Oenoes Setja Widjaja.
    Verdeeld in 30 perkara's.

Minangkabausch.

CLVIII.

Kaba Tjindoeë Mato.

22 x 34.5 c.M., 5 c.M. dik, 44 r. De rechterhelft der bl. is beschreven.

In latijnsche transcriptie, geheel volledig, blijkbaar op last van een bestuursambtenaar beëindigd op 16 Mei 1888 te Padang Pandjang. (6 Ramadan 1305).

Begin:

Ampoen, ampoen, ampoen bariboe kali ampoen ampoenlah saia Boenda kandoeng ampoenlah saia dék Toeankoe dibawah doeli Sjah Alam, chabar orang kamie chabarkan bohong orang kamie tak sarto.

Zie de Leidsche en Bataviasche catalogi van Mal. HSS. sub voce.

CLIX.

Oendang-oendang Minangkabau I.

Folio 92 bl. 35 r.

Latijnsch schrift.

Blijkens inliggenden brief = eene copie van het aan het Batav. Gen. v. K. en W. toebehoorend HS. aan Prof. L. W. C. v. d. Berg toegezonden den 11 Maart 1892.

De titel is:

Oendang-oendang Menangkabau (adat bersandi sara² sara² bersandi adat) jang hoekoem adat itoe dari Datoe Katoemanggoengan dan Perpatih sabatang dan hoekoem sara' itoe dari Mekah Medinah toeroen ka Atjeh dari Atjeh ka Oelakan ja itoe soeatoe tempat antara negeri Padang dan Priaman.

Begin:
Adapon masa dahoeloe soemoer nan dikali negeri nan ditjetjak adat nan dipakai seraja nan dilazimkan.

Slot:
meninggalkan toetoer namanja kalah padoe orang itoe dan lagi orang padoe itoe bertoetoer jang baik ditoetoerkannja dan jang djahat ditoetoerkannja ngaladana namanja kalah padoe orang itoe.

Datum: Tebing Tinggi 15 Nov. 1889.

Deze copie is een afschrift van een niet nader aan te duiden HS.

Aangehaald slot beëedigt het gedeelte getiteld: Fatsal pada menjatakan perentahan hoekoem dengan adat didalam langit dan boemi, eigenlijk een afzonderlijk onderdeel.

CLX.

Oendang-oendang Minangkabau II.

21.5 x 34 c.M. 56 bl. 40 r.

De rechterhelft der bl. is in Latijnsch, de linker in Arabisch schrift.

De titel is:
Kitab adat Limbago Alam Menang Kabau poesaka Datoek Katoemanggoengan dan Datoek Perpatih Sabatang atas nama seripadoeka toean H. E. Prins resident der Padangsche Bovenlanden terkoempoel oleh Oesman galar Baginda Chatib mantrie kl. tiga, di Sidjoendjoeng tersalin oleh saja Soetan Nagrie.

Datum: Manindjoe 16 Febr. 1895.

Volledig modern-gesystematiseerd exemplaar van de Tambo Radjomaterie.

Afkomstig van den Resident der Pad. Bovenlanden H. E. Prins. Geschenk van den Heer P. A. F. Blom.

Het HS. bevat de gewone opsomming van ambten, de geschiedenis der laras' en soekoes, de verschillende wetten, het strafrecht, de bewijsleer e.a. in drie hoofdstukken. Het vierde handelt over het verstand en gaat zonder overgang verder met de behandeling der misdrijven en overtredingen, terwijl een tweede „vierde hoofdstuk" gewijd is aan het procesrecht. Het Mohammedaansche strafrecht is hier uitvoerig behandeld. In het zesde hoofdstuk worden vele adatspreuken opgenoemd en toegelicht. Het zevende hoofdstuk behandelt het huwelijksrecht, voorafgegaan door eene geschiedenis van Pagaroejoeng t.a.v. het ontstaan der maatschappelijke wetten; dit hoofdstuk bevat ook de beschrijving der huwelijksceremoniën.

Het geheel is naar Europeeschen smaak geadapteerd doch bevat belangrijk materiaal.

Zie de Cat. der Mal. HSS. te Leiden en Batavia s.v.

CLXI.

Aanteekeningen over het Minangkabausch.

22 x 29 c.M. pakket.

Geschenk van den Heer M. Craandijk.

Notities, uit de 8e decade der vorige eeuw, van den Heer M. Craandijk over uitdrukkingen, planten, uitspraak der klanken, kaartjes, enz.

Inliggend: eenige brieven en een overdruk uit het *Tijdschrift voor N. I.* Mei 1884 (Uit de Padangsche Bovenlanden), benevens een ex. van de Geschiedenis van Prinses Balkis door D. Gerth van Wijk uitgegeven in de *Verhandelingen v. h. Bat. Gen. v. K. en Wet.* deel XLI, 1ste stuk met aanteekeningen.

Atjèhsch.

CLXII.

Ḍau asj-sjams sjaraḥ tabjan.

Voortgezette titel: pada menjatakan madzhab moelai dari nabī Allah Adam hingga sampai pada nabi Allah ʿIsa ta'lif Teungkoe Haroen oelama moesapat kantoor BB. Lhō' Seumawè Kroeëng Mani.

Datum in Cahier I 12 Moeharram 1350 13 Juni 1931. Het derde cahier draagt den datum 18 Sjâʾbān 1347, 30 Jan. 1929.

Blijkbaar is dit geschrift eene Atjéhsche bewerking van het Maleische Tabjān fi maʿrifat al-adjān.

Zie Juynboll's catal. bl. 282 (een unicum!).

Begin (inlichting v. d. heer H. T. Damsté)

Béseumélah irahmanirahim — rabōn ʿalim meuhabeusa — aleuhamdoelélah kalimah poedjòë — bandoem moewòë bandoem moewòë keu rabana — aleuhoema sali-ala sòjdina moehamat — neubri rahmat ja rabana — ateuëh pangoelèë sòjdi nabi — rahmat tabri ta' lém sama.

De inhoud van het kleine Maleische geschrift vult in den Atjehschen „commentaar", beter: mateloos uitgebreiden vorm van om- of eigenlijk bijwerking, drie lijvige cahiers. De verhouding tot den oorspronkelijken tekst is waard onderzocht te worden.

APPENDIX

LATER BIJGEKOMEN HANDSCHRIFTEN.

CLXIII.

Na eenige pagina's gevuld met fā'idah's als do'ā's, de *fatiḥah*, *laft isjārah*'s, uitwerking van de formule *Allāhoe akbaroe*, de vier mystieke eenheden, speciale *ḳaṣad*'s en nijjat's, de *ṣalāt Djabrā'il*, wenken voor naamgeving van pasgeborenen in verband met bepaalde dagen en uren, zijn in dit oude, nogal gehavende, met vele randnotities voorziene, H.S. opgenomen:

21 x 15 c.M., 57 bl.

A. *Bidājat al-moebtadī bi faḍl Allāh al-moehdī* (17 r. van 8½ c.M.).

In vele collecties voorkomend, verdeeld in drie hoofdstukken, n.l. 1° over *islām, īmān, tawḥīd* en *ma'rifah*, 2° over de *ṣalāt* en wat daarmede samenhangt, 3° over de Vasten, Tal van *mas'alah's soe'āl*'s en andere aanteekeningen vullen de breede marges; blijkbaar is dit H.S. in veler handen geweest, en veel gebruikt, totdat het, vermoedelijk in Atjéh, ergens is gevonden, of buitgemaakt.

De dateering luidt: tammat.... pada malam djoem'ah pada ketika makan saḥoer pada boelan *ṣafr* pada masa Soeltan 'Mọoeddīn Hoesain ibn as-soeltan 'Alāoeddīn Moehammad ībn as-soeltan 'Alāoeddīn Maḥmōēd ibn as-soeltan 'Alāoeddīn Djauhar ibn as-soeltan 'Alāoeddīn Djauhar ibn as-soeltan 'Alāoeddīn Aḥmad Sjāh .... Schrijver (*wakātiboehoe*) was: Labai 'Abdoeḷ ḥammāl Lom Poepoek, bezitter (*ṣaḥiboehoe*): Labai Malim, Lom Tabāt (?), geen jaartal, doch de datum van het geschrift is: Vrijdag, 6 Dzoelḳa'idah, 1056.

B. Na enkele pagina's met fāèdah's en sjarṭs:

21 x 15 c.M., 27 bl., 13 r. v. 7½ c.M.

Ḳawā'id al-islām, welbekend compendium over de grondslagen des islāms, n.l. der geloofsleer, in het Maleisch getiteld: *simpoelan agama islām* (soepaja moedah atas orang jang baharoe beradjar mengha-

falkandia dan darasnja). Telkens wordt verwezen naar de vermaarde *Beukeumeunan*. (Zie H. Djajadiningrat, Atj. Wdbk. in voce., d. I, bl. 164).

Slot: tammat kitab nalar Atjéh pada achir boelan Sja'bān pada hari chamis.... jang empoenja Teungkoe Panti Moehammad Amān.

Daarna enkele bladzijden met notities van religieusen aard.

Door de vele „beukeumeunan's" in den tekst en fāidah's op de breede randen is dit H.S., dat op vele regels begint los te laten, een merkwaardig specimen van door velen gebruikte, druk geannoteerde, vakliteratuur.

CLXIV.

Babat Mentaram dari Pangéran Diponegoro.

33 x 20 c.M., 176 bl., 25 r. per bl.

Latijnsch schrift.

De tekst is verdeeld in kleine paragraphen, waarvan de 144° op blz. 57; later niet voortgezet. Eenige cijfers met potloodschrift zijn blijkbaar in verband met verklarende noten, waarschijnlijk voor eene eventueele uitgave. De taal is gebrekkig quasi-modern, javaniseerend-Bataviaasch, de spelling inconsequent.

Het begin luidt als volgt:

Assalamoe ngalaikoem warachmatoellahi wabarakatoehoe. Kebetoelan taoen djim achir raden adiepatie Tjokronegoro njang berdoedoek di Poerworedjo poenja enget troes trang chendak bikin tjarita Babat Mentaram darie pangéran Diponegoro Raden Adipatie Tjokronegoro kapan moelaie bikin inie soerat harie Kamis Kliwon tanggal doea belas boelan Sawal Siang waktoe loehoer taoen edjrah nabie sareboe doea ratoes limapoeloeh sengkalanja tatanja mata roepa 2 sengkala taoen Vau sereboe toedjoe ratoes toedjoe poeloeh sesoedahnja darie itoe terseboet negrie Mentaram Djocjakarta adiningrat Radjanja dapet marah sama toean Allah ilangnja di bawak angin topan dan oedjan telaloe bezaar sampe gelap negri sitoe sekalian banjak beledeek tiga malem tiga harie die sitoe telaloe soesah lantas pandita dan oelama dan pengoeloe samoea soeroe koempoel die messigit minta 2 pada toean Allah soapaija itoe angin oedjan dan beledek boleh ilang tapie trada maoe ilang sebab toean allah soedah bikin mestie njang itoe timpoo banjak soesah manka sang maharadja die Djocja ilang die bawak angin bezaar djatoeh di negrie sabrang dia

poenja anak gantie jadie radja nama Seultan radja itoe seultan poenja anak toea mendjadie attie njang toea darie selir nama Pangeran Dipo negoro itoe njang angkat dia poenja bapak mendjadie radja Mentaram njang moeda darie patminja nama Raden Maas Soerodjo itoe seultan ada brasnja pigie mana saija poenja dirie kapan djoestak sama anak njang toea lantas die poenja anak njang toea die pangil dateng dia bilang pelahan 2 kowee Diponegoro sebab soeda ada djandjie kapan goea djadie radja kowe njang beromah die kadipaten sekarang kowe bole trima sebab kowe poenja adik missie moeda radja belon sampee dan lagi kowe goea poenja anak njang paling toea dan angkat sama goea mendjadie radja.

Blijkbaar bevat dit H.S. de geschiedenis van den Java-oorlog, in colloquial Maleisch, zooals er vroeger meer dan één geschreven is, zelfs in inlandsche couranten, als feuilleton. Dit geschrift, van Raden Adipati Tjokronegoro te Poeworedjo, opgesschreven uit zijn herinnering, is begonnen Donderdag-kliwon 12 Sawal 1250 A. H. (*sangkala* is vermeld), Jav. jaar *wau* 1770, d.i. 11 Febr. 1835.

In den titel valt de nasaleering der eerste lettergreep van Mataram op, n.l. *Mentaram*; het eerste woord, Jav. *babad*, is naar Maleische klankleer gewijzigd van spelling, in dien zin dat de eind-media is vervangen door de tenunis T.

Het slot is:

Koemidian srenta hari ampat blas boelan poeassa taoen djhee toean Baron fiter herberek van lawik van pap leder darie Bintang ketjil Komissaris dateng die Bringkelan maoe atoer negrie die kassi nama Poerworedjo Kiai adipatie tjokro Djoyo die kassie nama raden adipatie Tjokro negoro itoe njang die soeroe doedoek di Poerworedjo dessa Semawoeng die pindah nama negrie Koetoardjo Sawoeng saling njang doedoek die kassi nama notonegoro die dessa Merinen die pindah nama negrie Keboemen aroem binang njang djadie Bopatinja die dessa Roomo die pindah nama negri Sidaijoe maas Sindoe patie njang doedoek die kassi nama raden toemengoeng Ioedo negoro. Koemidian toean djinderaal Dekok soedah poelang die negrie Blanda kawat-kawat kirim apa-apa sama dia poenja ketjintahan raden adipati Tjokronegoro Bopatie die negrie Poerworedjo dan lagie kirim satoe pedang koeswar darie negri blanda dikirim die Batawie lantas diebawa pigie poerwaredjo sama toean Smissaert njang djadie resident die tanah Bagelen. Srenta soedah sampe die Poerwaredjo itoe pedang di trimaken sama raden adipatie Tjokronegoro njang itoe pedang toean djinderaal kirim sama raden adipatie raden adipatie

trima dengan telaloe soekak liat kapalanja pedang telaloe bagoes dengen werongkodan rante maas samoeanja. —. —.

Deze citaten karakteriseeren den vorm van het relaas voldoende. Dergelijke geschriften zijn niet zeldzaam, doch dit exemplaar heb ik in andere collecties niet aangetroffen.

ALFABETISCHE INDEX.

NOTULEN.

BESTUURSVERGADERING

VAN 18 SEPTEMBER 1943.

Aanwezig de Heeren Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Dr. Alb. C. Kruyt, Prof. Dr. J. Gonda, Prof, Dr. V. E. Korn, Prof. Dr. F. D. K. Bosch en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Voorzitter roept de aanwezigen na de vacantie een hartelijk welkom toe en opent de vergadering.

Vervolgens leest de Secretaris de notulen der bijeenkomst van 26 Juni; ze worden ongewijzigd goedgekeurd.

Mutaties. In de afgeloopen zomer verloor het Instituut door overlijden een viertal leden en een donateur, respectievelijk de Heeren Prof. J. C. M. Warnsinck, Mr. E. Rijke, Mr. C. B. Nederburgh, M. C. Schadee en H. D. Pierson.

Niet minder dan 17 nieuwe leden meldden zich aan; als gewoon lid Mevrouw H. D. Baker van Delden en de Heeren Pater J. J. de Witte, J. J. Roelofs Valk, E. van Boheemen, Mr. A. H. N. Verwey, Jhr. B. C. C. M. M. van Suchtelen, W. G. van Oyen, J. A. Kopp, D. de Jongh, Mr. B. J. F. Steinmetz, T. Sanders en Ir. M. H. C. Vreede; als student-lid de Heeren R. J. Ismaël, M. Tideman, W. Z. Mulder, J. W. Laarman en Raden Saroso.

In aansluiting hierbij deelt Prof. Gonda mede, bericht te hebben ontvangen dat Pater P. A. Burger, lid van het Instituut, aan het Oostfront is gesneuveld.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van de leden R. Treffers, G. A. den Boer, J. M. van Klaveren, Dr. C. van Arendonk, Dr. D. Schoute, W. Leegsma, G. Koerselman, F. C. J. Baars, C. de Rot en L. Metzemaekers.

Gelezen wordt een schrijven van Mevr. C. S. Muller-van den

Bosch, met dankbetuiging voor de belangstelling, bij het overlijden van haar echtgenoot betoond.

De Secretaris brengt verslag uit van zijn onderhandelingen met de Kerkvoogdij der Ned. Herv. Gemeente te Leiden, die er toe hebben geleid dat een zestal kisten met kostbare boeken uit onze bibliotheek in de kluis van genoemde Kerkvoogdij zijn ondergebracht.

Overgegaan wordt tot de benoeming van een adjunct-Penningmeester, waarbij het advies van Mr. E. E. Menten wordt overgelegd. Benoemd wordt de Heer Th. J. Mulder, kassier bij de firma Heldring en Pierson.

Mededeelingen van den Secretaris. Deze heeft een artikel voor de Bijdragen ontvangen van Dr. W. Coolhaas, getiteld: „Een kind van Jan Pieterssoon Coen terecht gebracht", alsmede van den Heer Dormeyer over de geschiedenis van Banggai. Over het eerstgenoemde zal advies worden uitgebracht door de Heeren Prof. Mr. J. van Kan en Dr. F. W. Stapel; over het laatste door de Heeren Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. Alb. C. Kruyt.

Op voorstel van den Secretaris worden de leden N. L. J. van Wickevoort Crommelin en Mevr. J. M. Fermont geroyeerd wegens wanbetaling.

Prof. Van Ronkel, de bewerker van den in 1907 verschenen gedrukten catalogus der Maleische handschriften, in bezit van het Kon. Instituut, heeft aangeboden van de sedert verkregen handschriften een supplement-catalogus samen te stellen. Dit wordt dankbaar aanvaard.

Rondvraag. De Heer Kern deelt mede, in een Boegineesch handschrift enkele contracten te hebben gevonden, met de Compagnie gesloten. Daarin worden enkele punten aangetroffen die onduidelijkheden in de Hollandsche contracten ophelderen.

Verder overhandigt Z. E. een artikel voor de Bijdragen „Jaortan wedergevonden?"

Prof. Bosch wijst er op, dat het billijk is restitutie te verleenen aan die leden, welke teveel hebben betaald voor afleveringen onzer Bijdragen, wat de Secretaris toezegt.

Naar aanleiding van het overlijden van Pater Burger deelt Prof. Gonda mede, dat diens belangwekkend proefschrift „Grammatica van

het Manggaraisch" zoo goed als gereed was. Z.H.G. stelt voor genoemde spraakkunst in de Bijdragen op te nemen. De Heeren Gonda, Van Ronkel en Kern zullen advies uitbrengen.

Verder doet Prof. Gonda eenige mededeelingen over het register van de Babad Tanah Djawi. De vergadering gaat met de gevolgde werkwijze accoord.

Prof. Korn deelt mede, dat Adatrechtbundel XLII, van gemengden inhoud, ter perse is.

Ten slotte verklaart de Voorzitter dat hij Prof. H. T. Colenbrander op de hoogte heeft gebracht van 's Instituuts voornemen om een aanvullend deel te doen verschijnen van de groote Coen-uitgave, bevattende de voornaamste brieven van de buitenkantoren tot J. P. Coen gericht. De bewerking geschiedt door Dr. W. Coolhaas.

Boekgeschenken waren binnengekomen van de Heeren S. A. Reitsma en W. Blankwaard. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 16 OCTOBER 1943.

Aanwezig de Heeren Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (onder-Voorzitter), Dr. W. H. Rassers, Dr. Alb. C. Kruyt, Prof. Dr. J. Gonda, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heer R. A. Kern had bericht van verhindering gezonden.

Nadat de Voorzitter de vergadering heeft geopend, leest de Secretaris de notulen der September-vergadering. Ze worden na enkele kleine wijzigingen gearresteerd.

Mutaties. Overleden is het lid Pater A. Burger S.V.D.

Als student-lid hebben zich aangemeld Mej. J. C. M. Böhm te Rotterdam en de Heer J. W. E. Riemens te Amsterdam.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van de leden Mevr. Schadee, H. P. Degens, R. Roolvink, Mr. L. C. M. Ingen Housz, S. J. en Mr. B. van Eyk.

Van een aantal geëvacueerde leden konden de adressen niet worden gevonden; het zijn de leden Dr. P. C. Th. Lens, C. Monod de Froideville, Ir. G. A. Kessler, J. R. Krol en R. Terhagen, benevens de student-leden M. Quast, J. B. C. Ph. van Hoeve, R. M. Dj. Pratomo, J. F. van Ziek en Chr. Regenhardt.

Secretaris. Deze deelt mede, dat de bibliotheek opnieuw door de recherche is doorzocht en dat een achttal boeken in beslag is genomen.

Vervolgens legt hij afl. I en II van deel 102 der Bijdragen ter tafel, waarin een aantal belangwekkende artikelen. Hij wijst er op, dat het papier heel wat slechter is, dan wij gewend zijn, en dat er zelfs twee soorten papier zijn gebruikt.

In verband met den opslag van een deel onzer boekerij in een kluis te Leiden heeft de Secretaris de regeling der brandverzekering van de bibliotheek moeten herzien. Ongeveer 40 jaar geleden is de boekerij door den chef van een bekend antiquariaat getaxeerd op f 90.000, en, hoewel dit ver beneden de werkelijke waarde was, is ze toch voor dat bedrag verzekerd. Bovendien is de boekenschat sedert zeer belangrijk uitgebreid, zoodat het dringend noodig was maatregelen te nemen. Vooruitloopende op een definitieve herziening, heeft de Secretaris het in Den Haag gebleven gedeelte verzekerd voor f 100.000, het te Leiden opgeslagen deel voor f 50.000.

Eenstemmig is men van meening, dat inderdaad herziening dringend noodig was, te meer waar alleen bij algeheele vernietiging het volle verzekerde bedrag wordt uitgekeerd. De Voorzitter wijst er bovendien op, dat de verzekerings-maatschappij de opgegeven waarde dient te erkennen. Besloten wordt dat de Secretaris met den vertegenwoordiger der verzekerings-maatschappij overleg zal plegen.

De nieuwe adjunct-Penningmeester heeft zijn ambt aanvaard.

Op verzoek van de Werkgemeenschap der Akademie van Wetenschappen heeft de Secretaris een overzicht samengesteld van wat in de laatste 25 jaar door het Kon. Instituut is verricht op het gebied der wetenschap van Indië. Hij leest dit opstel voor, dat de algeheele instemming verwerft.

Rondvraag. Prof. Bosch wijst op den toenemenden papiernood en vraagt of reeds maatregelen zijn genomen om onze publicatie zoo lang

mogelijk te doen verschijnen. De Secretaris antwoordt bevestigend; hij is, speciaal op dit punt, dilligent.

Prof. Gonda overhandigt voor de bibliotheek een exemplaar van zijn werk, De Vedische Godsdienst, wat dankbaar wordt aanvaard. Verder deelt Z.H.G. mede, dat de Pater-provinciaal van wijlen Pater Burger het werk van dezen laatste, Grammatica van het Manggaraaisch, gaarne wil afstaan voor onze Bijdragen, tegen ontvangst van 100 overdrukken. De Secretaris adviseert, 100 exemplaren in boekvorm aan te bieden, indien geen honorarium wordt verlangd. Prof. Gonda zal dit voorstel overbrengen.

Ten slotte overhandigt Prof. Gonda nog een artikel voor de Bijdragen, „Indonesische Streckformen".

Prof. Korn adviseert, mede namens Dr. Kruyt, het artikel van den Heer Doormeyer over de geschiedenis van Banggai in de Bijdragen op te nemen.

Hetzelfde adviseeren Prof. van Kan en Dr. Stapel aangaande een artikel van Dr. W. Coolhaas, „Een kind van J. P. Coen terecht gebracht".

Boekgeschenken waren binnengekomen van de Heeren Jhr. L. C. van Panhuys, N. J. O. Branse, C. H. de Goeje en H. van Meurs. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

OP 20 NOVEMBER 1943.

Aanwezig de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Dr. Alb. C. Kruyt, Prof. Dr. V. E. Korn, Prof. Dr. J. Gonda en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heeren Prof. Dr. C. C. Berg, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong en Mr. E. E. Menten (Penningmeester) waren niet in staat aanwezig te zijn; de Voorzitter, Prof. Mr. J. van Kan en Prof. Dr. F. D. K. Bosch hadden bericht van verhindering gezonden.

De onder-Voorzitter opent de vergadering en verzoekt den Secretaris de notulen van de vorige bijeenkomst te lezen; ze worden ongewijzigd vastgesteld.

Mutaties. Het lidmaatschap is opgezegd door de leden Dr. A. J. Goedheer en Dr. C. W. Wormser.

Tot lid worden benoemd Mejuffr. Mr. Joh. Felhoen Kraal en de Heeren H. W. Vreedenburgh, J. de Voogt en W. Jos. de Gruyter; tot student-lid de Heeren J. Aberson, J. A. Grevers en A. Fanoy.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van de leden Mr. B. van Eyk, Mr. Dr. B. J. Bijleveld, Drs. F. C. J. Baars, D. Sepp, J. C. Mollema, W. G. van Oyen, J. R. Krol, Th. Sigar, benevens van de Ned. Ind. Spoorweg Maatschappij.

Gelezen wordt een briefwisseling tusschen den Secretaris van het Instituut en dien van het Oostersch Genootschap in Nederland, naar aanleiding van de toelage, uit te keeren aan den Javaanschen assistent Soegiarto. Besloten wordt 's Instituuts bijdrage van f 75 per jaar te brengen op f 100.

Overgegaan wordt tot bespreking van het ontwerp-begrooting van het Instituut voor 1944, opgemaakt door den Secretaris en den adjunct-Penningmeester.

De posten, zoo van Inkomsten als Uitgaven, worden door den Secretaris toegelicht. Door de blokkeering van de meeste Indische aandeelen en obligaties en het ontbreken van het Indisch subsidie en de contributie der in Indië woonachtige leden is een strenge bezuiniging nog steeds geboden. Zoo kon slechts f 1000 worden opgebracht voor een adatrechtbundel en eveneens slechts f 1000 voor uitbreiding van de bibliotheek, wat voor deze beide posten ongeveer de helft is van het normale bedrag. Een deel der Verhandelingen moest, evenals het jaarlijksch literatuur-overzicht en de ledenlijst, geheel worden geschrapt. Zoo is het gelukt de begrooting sluitend te maken tot een bedrag van f 14.400 in inkomsten en uitgaven.

Nadat nog een aantal vragen door den Secretaris zijn beantwoord wordt de eindbehandeling, volgens het reglement, vastgesteld op de a.s. December-vergadering.

De *Secretaris* brengt verslag uit van een bespreking door den Voorzitter en hemzelf met den vertegenwoordiger der Verzekerings-

Maatschappij „De Nederlanden van 1845". De verzekerde waarde van de boekerij ad f 150.000 is door de verzekerings-maatschappij als juist erkend.

Vervolgens brengt de Secretaris een verzoek over van het lid Mr. P. Blom te Bergen op Zoom, die aan de afd. van Oost en West aldaar een kleine bibliotheek wil verbinden en nu enkele uitgaven van het Instituut aanvraagt, zoo mogelijk tegen gereduceerden prijs. Besloten wordt voor dat doel een drietal oudere uitgaven gratis af te staan en twee recente uitgaven tegen den halven prijs.

Rondvraag. De Heeren Van Ronkel en Kern verklaren zich vóór opname van de Grammatica van het Manggaraaisch van wijlen Pater Burger in de Bijdragen. Zij zouden het op prijs gesteld hebben als de grenzen der verschillende dialecten nauwkeurig waren aangegeven. Prof. Gonda deelt mede, dat op een bij het handschrift gevoegde kaart aan dit desideratum is voldaan.

In aansluiting hierbij uit Prof. Gonda den wensch, dat indien het niet mogelijk is 100 afdrukken op goed papier te vervaardigen, het zetsel zal bewaard blijven totdat de papiernood over is.

Prof. Korn overhandigt voor de Bijdragen een manuscript van den Heer D. W. N. de Boer „Zeden, gewoonten en wetten van de lieden van Nai Pospos". Op verzoek der vergadering verklaren de Heeren Prof. Korn en Prof. van Ronkel zich bereid advies uit te brengen.

Prof. van Ronkel deelt mede, dat hij den aanvullenden catalogus van Maleische handschriften, in bezit van het Kon. Instituut, in de volgende vergadering zal kunnen overleggen, wat met belangstelling wordt vernomen.

Boekgeschenken waren binnengekomen van den Heer Mr. S. C. H. Nederburgh; van het Nederlandsch Bijbelgenootschap te Amsterdam en van de Universiteit te Utrecht. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de onder-Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 18 DECEMBER 1943.

Aanwezig de Heeren Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Dr. Alb. C. Kruyt, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Prof. Dr. J. Gonda, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heeren Prof. Dr. C. C. Berg, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong en Mr. E. E. Menten (Penningmeester) konden niet aanwezig zijn.

De Voorzitter opent de vergadering en verzoekt den Secretaris de notulen der vorige bijeenkomst te lezen; ze worden vervolgens gearresteerd.

Mutaties. Het lidmaatschap is opgezegd door de Heeren E. K. H. Pluim Mentz, J. M. van Klaveren, N. van Helsdingen en M. Tideman, de laatste student-lid.

Voor het gewone lidmaatschap heeft zich aangemeld de Heer W. M. de Jong; voor het student-lidmaatschap de Heer R. E. van Duyl Schultz.

Bericht van adreswijziging is binnengekomen van de leden W. P. van Dijl, Prof. Dr. J. H. A. Logemann, J. M. Logemann, Mr. Drs. P. A. Blom, Dr. H. J. H. Hartgerink, L. Metzemaekers, J. J. Boeles, Mej. H. J. Dolk, M. H. du Croo, F. Blok en J. Barrau.

De begrooting van het Kon. Instituut voor 1944, in de Novembervergadering ampel besproken, wordt thans definitief vastgesteld.

In behandeling komt een schrijven van de firma Martinus Nijhoff, die aanbiedt de resteerende exemplaren van de Tjandi Djago (152 stuks), van de Tjandi Singasari (19 stuks) en van de Tjandi Prambanan (30 stuks) en bloc over te nemen voor duizend gulden (f 1000). Bij normale verkoop zou de opbrengst voor het Instituut netto f 3072 bedragen.

Na breedvoerige bespreking wordt besloten dit aanbod niet aan te nemen.

De *Secretaris* leest voor een schrijven van Mr. P. A. Blom, waarin Z.E.G. dank betuigt voor het afstaan, gedeeltelijk gratis, gedeeltelijk tegen den halven prijs, van een aantal Instituuts-uitgaven voor een te stichten bibliotheek der afdeeling van „Oost en West" te Bergen op Zoom.

Rondvraag. Prof. van Ronkel overhandigt het door hem samengestelde supplement op den catalogus van Maleische handschriften, in bezit van het Instituut. Dit supplement zal in de Bijdragen worden opgenomen.

Verder brengt Prof. Van Ronkel, mede namens Prof. Korn, advies uit over het door den Heer De Boer voor de Bijdragen aangeboden artikel over Nai Pospos. Beide Heeren zijn van meening dat dit artikel verdient te worden opgenomen, indien een aantal wijzigingen en bekortingen wordden aangebracht. Prof. Korn zal daartoe met den Heer De Boer overleg plegen.

Boekgeschenken waren binnengekomen van de Heeren F. Oudschans Dentz, H. van Meurs en Dr. F. W. Stapel. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de laatste vergadering van 1943 en wenscht den leden een „zalig uiteinde" toe.

BESTUURSVERGADERING

VAN 15 JANUARI 1944.

Aanwezig de Heeren Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Dr. Alb. C. Kruyt, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris), terwijl de Heeren Prof. Dr. J. Gonda en Prof. Dr. F. D. K. Bosch wegens den ongeregelden treinenloop eerst geruimen tijd later komen.

De Heeren Prof. Dr. C. C. Berg, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong en Mr. E. E. Menten konden niet aanwezig zijn.

De Voorzitter opent de eerste vergadering in het nieuwe jaar met een woord van welkom tot de aanwezigen, waarna de Secretaris de notulen leest, die ongewijzigd worden goedgekeurd.

Mutaties. Als lid heeft bedankt Drs. C. G. van Geest. Als nieuwe leden hebben zich aangemeld de Heeren L. W. de Bree, Prof. Ir. J. A. Grutterink, T. van Dijk, I. A. Mochtar, M. Joesoef, J. van der Vliet en B. Korstanje; de laatste twee als student-lid.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van de Heeren Prof. Mr. H. A. Idema, W. P. van Dijl, M. Quast, L. C. Schalkwijk en W. A. Braasem.

Gelezen wordt een schrijven van de firma Nijhoff, naar aanleiding van het antwoord van het Bestuur inzake zijn aanbod tot overname van de beschrijvingen van een drietal tjandi's (zie vorige vergadering). Voor kennisgeving aangenomen.

In bespreking komen daarna de a.s. Bestuursverkiezingen. Besloten wordt tot een drietal oud-Bestuursleden de vraag te richten, of zij een eventueele verkiezing zouden aannemen.

Rondvraag. Prof. van Ronkel overhandigt een artikel voor de Bijdragen: Raniri's Maleische Geschrift: Exposé der religes.

De Heer Kern wijst er op, dat in het artikel van Prof. van Ronkel over het reisjournaal van Snouck Hurgronje een foto is opgenomen, waarbij een verkeerd onderschrift staat. Hij acht het gewenscht dit te herstellen, wat Prof. Van Ronkel toezegt.

Prof. Gonda vraagt of het juist is dat leden geen korting krijgen op de Babad Tanah Djawi. De Secretaris antwoordt, dat indertijd is besloten, wegens de hooge kosten dezer uitgave daarop geen korting te verleenen en de deelen ook niet afzonderlijk te verkoopen.

Vervolgens deelt Prof. Gonda mede, dat het register op de Babad, vervaardigd door den Heer A. Teeuw, gereed is gekomen. Het zal ongeveer 3 vel druks omvatten.

Ten slotte overhandigt Prof. Gonda een tweetal artikelen voor de Bijdragen, respectievelijk „Indonesische relativa" en „De Javaansche den-vormen".

Prof. Korn laat een schoon vel van deel XLII der adatrechtbundels zien, op minderwaardig krantenpapier gedrukt. Het Bestuur is van meening dat zulk drukwerk, vooral in Indië, binnen korten tijd te niet

zal gaan. Het lijkt beter met het afdrukken van onze publicatie te wachten tot er beter materiaal zal zijn gekomen. De Secretaris zal hierover een bespreking houden met den directeur der drukkerij.

Boekgeschenken waren ontvangen van de Heeren Prof. Dr. J. Gonda, S. A. Reitsma, Fr. Oudschans Dentz, Dr. F. W. Stapel, alsmede van het Departement van Koloniën. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 19 FEBRUARI 1944.

Aanwezig de Heeren Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Dr. Alb. C. Kruyt, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heeren Prof. Dr. C. C. Berg, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong en Mr. E. E. Menten konden niet aanwezig zijn. Prof. Dr. J. Gonda had bericht van verhindering gezonden.

Nadat de Voorzitter de vergadering heeft geopend, leest de Secretaris de notulen der bijeenkomst van 15 Januari j.l. Ze worden ongewijzigd goedgekeurd.

Mutaties. Als lid worden benoemd de Heeren Ir. M. J. F. W. G. Bolderdijk, M. L. J. Lemaire, L. Jagenau, A. Jacobs, Drs. C. van Rossem, Dipl. Ing. Jules F. M. Lemmens, Bart van der Heyde en Pangeran Aria Mr. Ir. Notokoesoemo.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van de leden C. J. van Kempen, V. L. Vree, P. den Hartog, J. G. Stuyfzand, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, de Bibliotheek der Ned. Economische Hoogeschool te Rotterdam en de N. V. Nederl. Indische Spoorweg Maatschappij.

Overgegaan wordt tot het opmaken van drietallen, door het Bestuur aanbevolen voor de Bestuursverkiezingen op de a.s. Algemeene Vergadering.

Jaarverslag. Op verzoek van den Voorzitter leest de Secretaris vervolgens het ontwerp-jaarverslag over 1943, dat met algemeene stemmen wordt goedgekeurd. Het zal op de a.s. Algemeene Vergadering worden voorgelezen. De Voorzitter dankt den Secretaris voor de samenstelling.

Rekening en Verantwoording van den Penningmeester. In zijn hoedanigheid van waarnemend-Penningmeester biedt de Secretaris een „Financieel Overzicht over 1943" aan en deelt daarvan een aantal exemplaren rond, evenals van de „Balans per ultimo December 1943". Enkele posten worden nader besproken, waarna besloten wordt volgens het Reglement een tweetal leden buiten het Bestuur te verzoeken de administratie van den Penningmeester te onderzoeken en daarvan verslag uit te brengen op de a.s. Algemeene Vergadering.

Mededeelingen van den Secretaris. Deze stelt voor den handelsprijs voor den Adatrechtbundel XLII te stellen op f 6.—. Accoord.

Vervolgens toont hij eenige papiersoorten, die nog beschikbaar zijn en waarvan het z.g. Finsche papier nog het beste lijkt, ofschoon van hout vervaardigd. In Indië zal het zeker niet lang stand houden.

Blijkens een convocatie van de Werkgemeenschap van Wetenschappelijke Organisaties in Nederland is wederom een vergadering uitgeschreven op den derden Zaterdag der maand, waarop het Bestuur van ons Instituut als regel vergadert. Onze vertegenwoordigers kunnen dus ook thans die bijeenkomst der Werkgemeenschap niet bijwonen.

Ten slotte legt de Secretaris de Rekening over, door de firma Smits ingediend voor het drukken van Adatrechtbundel XLII, en waarover de Secretaris bereids geconfereerd heeft met den Secretaris der Adatrechtcommissie, Prof. Korn. De prijs per vel druks is, zonder eenigerlei toelichting, wederom met f 10 verhoogd, terwijl een aantal posten als extra-zetkosten zijn opgebracht. Bovendien is, doordat het door de Adatrechtcommissie bedongen papier is geblokkeerd, slechts een klein deel der oplage (80 van de 500 exemplaren) afgeleverd. Den Secretaris wordt verzocht, het standpunt van het Bestuur omtrent een en ander ter kennis van de directie der drukkerij te brengen.

Rondvraag. De Heer Kern vestigt nogmaals de aandacht op de wenschelijkheid om lijsten van gouverneurs en andere bestuurshoofden over de verschillende gewesten te doen samenstellen. De Secretaris is het daarmee eens; hij heeft al een aantal gegevens verzameld, maar hem ontbreekt de tijd voor dit zoekwerk in het Indisch archief. Hij zegt toe op het Rijksarchief te onderzoeken, of wellicht een volontair of gepensionneerde met dit werk zou kunnen worden belast.

Prof. Bosch vraagt, of het geen aanbeveling verdient de oplage der Bijdragen te verhoogen. De Secretaris antwoordt, dat dit reeds lang in het voornemen ligt, doch dat besloten is om verschillende redenen daarmee te wachten tot na afloop van den oorlog.

Een boekgeschenk was ontvangenn van Dr. W. Ph. Coolhaas, wien daarvoor dank is gebracht.

Overgaande tot sluiting der vergadering wijst de Voorzitter er op, dat dit de laatste Bestuursvergadering is waarvoor Prof. Gonda en hijzelf voorloopig een uitnoodiging ontvingen, daar hun zittingstermijn is verstreken. Hij richt woorden van afscheid en dank tot Prof. Gonda, hoewel die niet aanwezig is, herdenkt diens verdiensten voor het Kon. Instituut en spreekt de verwachting uit hem spoedig weer in den Bestuurskring aanwezig te zien. Wat hemzelf betreft, neemt Prof. van Kan met weemoed maar tegelijk met erkentelijkheid afscheid van een college, waarin de werkzaamheid hem een genot was. Hij eindigt met het uitspreken van zijn beste wenschen voor het Instituut en den kring zijner Bestuurders.

BESTUURSVERGADERING

VAN 25 MAART 1944.

Aanwezig de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, H. T. Damsté, R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Prof. F. D. K. Bosch, C. H. de Goeje, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel. De Heeren Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong en Mr. E. E. Menten waren niet in de gelegenheid de vergadering bij te wonen.

Dr. Alb. C. Kruyt was door ziekte verhinderd.

Als oudste lid neemt Prof. van Ronkel het voorzitterschap op zich en opent de vergadering met een woord van welkom, speciaal tot de nieuw-gekozen leden De Goeje en Damsté, die oude bekenden in het Bestuur zijn.

Vervolgens leest de Secretaris de notulen der Februari-vergadering, die ongewijzigd worden goedgekeurd.

Mutaties. Tot gewoon lid wordt benoemd de Heer J. G. Bijlsma; tot student-leden Mejuffr. G. N. Thio en de Heeren Kwik Hong Tiang, Tan Djoen Tiong, H. Oppenoorth en Tengkoe Mohamad Daliloedin.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van de leden A. Teeuw, Dr. H. J. H. Hartgerink, Mej. L. Stutterheim, Mr. Dr. B. J. Bijleveld, Dr. C. van Arendonck, Prof. Dr. H. Kraemer, P. H. Pott, W. G. van Oyen, C. C. F. M. le Roux, B. Th. Ph. Sigar, J. B. E. Ph. van Hoeve, J. J. Dormeyer, J. A. Verdoorn, Jhr Mr. H. C. van der Wijck, P. L. Dronkers, Jhr. B. C. C. M. M. van Suchtelen, Mr. W. A. Hovenkamp, D. C. M. Bauduin, J. A. Verdoorn.

Aan de orde komt de verkiezing van een Dagelijksch Bestuur. Gekozen worden:

tot Voorzitter Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel;
tot onder-Voorzitter H. T. Damsté;
tot Penningmeester Mr. E. E. Menten;
tot Secretaris Dr. F. W. Stapel.

Prof. Van Ronkel dankt voor het in hem gestelde vertrouwen en richt eenige vriendelijke woorden tot den Secretaris.

Ter tafel komt een correspondentie tusschen den Secretaris en de firma Smits, naar aanleiding van de rekening voor Adatrechtbundel XLII. De drukkerij beroept zich op het door den Gemachtigde van de Prijzen vastgestelde tarief voor drukwerk, maar dit tarief kent het Bestuur niet en het blijft als een stok achter de deur staan. Ook de verdere motiveering van de hooge rekening overtuigt het Bestuur geenszins. Het besluit de posten voor het gereserveerde papier en de vooruit berekende loodhuur, te zamen ad f 368, voorloopig van de rekening af te trekken en verzoekt den Secretaris zich in het vervolg

bij elk stuk, dat gedrukt zal worden, van te voren volledig op de hoogte te stellen van de papiersoort en de totale kosten.

Ontvangen is een schrijven van Dr. W. Ph. Coolhaas ter aanbieding van een artikel voor de Bijdragen over den G. G. Anthonio van Diemen. De Heeren Prof. Bosch en Dr. Stapel zullen advies uitbrengen.

Mededeelingen van den Secretaris. Deze begint met het verzoek, de volgende Bestuursvergadering niet op 15, maar op 22 April te stellen. Accoord.

De prijs voor deel IV der Verhandelingen van het Instituut wordt bepaald op f 8.—.

De drukkerij De Mercuur te Hilversum, die de Babad drukte, biedt aan het daarvoor samengestelde register te leveren op hetzelfde papier en met dezelfde letter voor f 275. Hiermede gaat de vergadering accoord.

Ten slotte deelt de Secretaris nog mede dat hem op de heden gehouden Algemeene Vergadering door Dr. H. C. Rutgers de laatste proeven van het register op het Sadan-Toradjaasch Woordenboek van Dr. H. van der Veen werden ter hand gesteld. Ze waren al van het begin van den oorlog hier te lande, doch zijn door een misverstand opgeborgen. De Heeren Van Ronkel en Kern zullen nagaan of alles persklaar is.

Rondvraag. De Heer Kern vraagt, of de Secretaris al geïnformeerd heeft naar iemand, die lijsten van bestuurshoofden der verschillende Indische gewesten zou kunnen opmaken. De Secretaris had daartoe nog geen gelegenheid.

Verder wijst de Heer Kern er op, dat het Bestuur gaarne in beperkten kring zijn dank en waardeering had uitgesproken voor de uitnemende wijze, waarop de afgetreden Voorzitter, Prof. Mr. J. van Kan, de leiding heeft gevoerd. Dit moge thans hier geschieden, waarbij de hoop wordt uitgesproken Prof. van Kan te zijner tijd weer in het Bestuur terug te zien. Door applaus betuigen de leden hun instemming met deze woorden.

Prof. van Ronkel overhandigt een artikel voor de Bijdragen, getiteld: „Een Maleische afscheidsbrief van Raffles".

Boekgeschenken waren binnengekomen van de Heeren Fred. Oudschans Dentz, Dr. W. Ph. Coolhaas en A. A. M. Stols, benevens

van de Gemeentelijke Bibliotheek en Leeszalen te Rotterdam. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

ALGEMEENE VERGADERING

VAN 25 MAART 1944.

Aanwezig de Bestuursleden Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Prof. Dr. V. E. Korn, Prof. Dr. J. Gonda en Dr. F. W. Stapel (Secretaris), benevens de gewone leden E. E. de Haan (voor het Ned. Econ. Instituut), W. M. de Jong, J. van der Hucht, M. F. J. J. Spruyt, A. Jacobs, Dr. W. Ph. Coolhaas, H. T. Damsté, Ir. L. V. Joekes, J. H. Maronier, P. H. Pott, J. Norder, C. H. de Goeje, Pater J. J. de Witte en Dr. H. C. Rutgers (voor het Ned. Bijbelgenootschap).

De Voorzitter opent de vergadering met een woord van welkom tot de aanwezigen, die in zoo bevredigenden getale zijn opgekomen. Vervolgens verzoekt hij den Secretaris het Jaarverslag van het Kon. Instituut over 1943 te willen voorlezen, wat geschiedt (zie hier beneden). Dit verslag geeft geen aanleiding tot op- of aanmerkingen uit de vergadering.

Komt aan de orde het Verslag der Commissie tot het nazien der rekening en verantwoording van den Penningmeester over 1943. Voor deze Commissie, die bestaat uit de Heeren Dr. W. Ph. Coolhaas en Ir. L. V. Joekes, neemt eerstgenoemde het woord en geeft verslag van de wijze, waarop zij haar taak heeft vervuld. Ten slotte leest hij het volgende proces-verbaal voor:

Ondergeteekenden, Dr. W. Ph. Coolhaas en Ir. L. V. Joekes, door het in hoofde dezes genoemd Bestuur in commissie gesteld tot het nagaan van het beheer van den Penningmeester over het jaar 1943, verklaren hierbij:

1. dat zij de boeken en bescheiden op Vrijdag 17 Maart 1944 hebben onderzocht, daarin bijgestaan door den Adjunct-Penningmeester, den Heer Th. J. Mulder;
2. dat zij bevonden hebben dat het geheel der aan de Commissie getoonde effecten in overeenstemming was met den daarvan opgemaakten fondsenstaat, ook wat betreft de in 1943 plaats gehad hebbende mutatiën;
3. dat, blijkens genomen steekproeven, ten opzichte van de kasverantwoording is geconstateerd, dat het beheer met accuratesse en overzichtelijkheid is gevoerd;

redenen waarom zij Uw Bestuur in overweging geven den Penningmeester, die door force-majeur was verhinderd aanwezig te zijn, den waarnemend-Penningmeester en den Adjunct-Penningmeester onder dank voor het gevoerde beheer acquit en décharge te verleenen.

Den Haag, 22 Maart 1944. De Commissie:

(w.g.) COOLHAAS.
(w.g.) L. V. JOEKES.

De Voorzitter vraagt, of een der aanwezigen nog inlichtingen verlangt of bezwaar heeft tegen het voorstel, vervat in de slotclosule van het gelezen proces-verbaal. Daar dit niet het geval is worden het acquit en de décharge verleend onder dankbetuiging aan den waarn.-Penningmeester en zijn adjunct. Ook de Commissie van verificatie ontvangt den dank der vergadering.

Overgegaan wordt tot verkiezing van 3 Bestuursleden. Overeenkomstig het Reglement heeft het Bestuur drietallen opgemaakt ter aanbeveling. Gekozen worden de Heeren Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, H. T. Damsté en C. H. de Goeje. De twee laatstgenoemden, die aanwezig zijn, verklaren op de vraag van den Voorzitter, dat zij de benoeming gaarne aanvaarden. Baron van Boetzelaer heeft zich bij voorbaat bereid verklaard.

De Voorzitter dankt de Heeren Spruyt en Maronier, die als stembureau hebben gefungeerd.

Rondvraag. Op de vraag van den Voorzitter of een der aanwezigen nog iets in het belang van het Instituut ter tafel zou willen brengen, vraagt allereerst Dr. Coolhaas het woord. Z.E.Z.G. vestigt de aandacht van het Bestuur nogmaals op het wenschelijke van een molestverzekering op het gebouw en de boekerij van het Instituut. De

waarde daarvan stellende op ± f 300.000, zou de premie daarvan per half jaar f 300 bedragen, welk bedrag in het allerongunstigste geval door navorderingen kan oploopen tot f 6000 per jaar. Intusschen is dit laatste theoretisch, daar in de praktijk tot dusver nog slechts éénmaal een zeer matige naheffing is geschied. Daar hevige bombardementen mogelijk voor de deur staan maar anderzijds de oorlog niet lang meer kan duren, is nu het meest gunstige tijdstip voor het aangaan van zoodanige verzekering aangebroken.

De Voorzitter merkt op dat, als men thans meer algemeene bombardementen kan verwachten, dit verhooging meebrengt van de kans op na-vordering, maar tevens ook de mogelijkheid bestaat dat de schade zóó groot wordt, dat uitbetaling aan alle aangeslotenen niet zal kunnen geschieden.

Dr. Coolhaas is het niet met den Voorzitter eens: als er met het Instituutsgebouw iets gebeurt, moet het Bestuur kunnen zeggen: „wij hebben gedaan wat wij konden en gaan dus vrij uit". En het Instituut kan de extra-uitgaven voor een molestverzekering zonder bezwaar betalen.

De Secretaris geeft een toelichting op de bedragen; het maximum zal niet meer bedragen dan f 5000.

De Heer W. M. de Jong merkt op, dat tot dusver, naar hij bij ondervinding weet, de Staat alle oorlogsschade aan gebouwen en inhoud heeft vergoed, tot een maximum van 80 à 90 procent van de getaxeerde waarde. Dit maakt het aangaan van een molestverzekering minder urgent. Resumeerende zegt de Voorzitter, die demissionair is, dit vraagstuk nog eens nadrukkelijk in de aandacht van het nieuwe Bestuur te zullen aanbevelen.

De Heer Joekes vestigt de aandacht op de wenschelijkheid van een afzonderlijke boekhouding van het boekenfonds, wat het Bestuur in overweging zal nemen.

De Heer Van der Hucht demonstreert de noodzakelijkheid van een goed leerboek over den Islam en Mohammed, bestemd voor leeraren en onderwijzers. De meeste werken over godsdienstgeschiedenis maken zich met enkele pagina's van den Islam af. Hij stelt het Bestuur voor een leerboek te doen samenstellen, waarbij Prof. Kraemer wellicht zijn medewerking zal willen verleenen.

Prof. Gonda kan uit de beste bron verzekeren dat door een volkomen bevoegd deskundige aan een dergelijk boek wordt gewerkt

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

JAARVERSLAG OVER 1943.

Ook ditmaal moet het jaarverslag aanvangen met te constateeren dat de benauwenis, waarin land en volk als gevolg van den oorlog nu al vier jaar verkeeren, nog steeds aanhoudt. Voor het Instituut namen de moeilijkheden, vermeld in het verslag over 1942, nog toe, maar ook thans staat daartegenover het verblijdende verschijnsel van een groeiend aantal leden, een druk bezoek aan de leeskamer en een ruim gebruik van de bibliotheek. Dit geeft het vertrouwen om de toekomst van het Instituut hoopvol tegemoet te zien.

Bestuur. Voor de Bestuursleden H. T. Damsté, Baron van Boetzelaer en C. H. de Goeje was in Maart 1943 het einde hunner zittingsperiode gekomen. In hun plaats koos de algemeene vergadering de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, Dr. Alb. C. Kruyt en Prof. Dr. F. D. K. Bosch. Voor het jaar van Maart 1943 tot Maart 1944 bestond het Bestuur dus uit de Heeren: Prof. Mr. J. van Kan (Voorzitter), Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (onder-Voorzitter), Mr. E. E. Menten (Penningmeester), Dr. F. W. Stapel (Secretaris), benevens de leden Prof. Dr. C. C. Berg, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, R. A. Kern, Dr. W. A. Rassers, Dr. Alb. C. Kruyt, Prof. Dr. J. Gonda, Prof. Dr. V. E. Korn en Prof. Dr. F. D. K. Bosch. Van dezen waren er drie niet in staat de vergaderingen bij te wonen: Prof. Berg doordat hij nog steeds in Indië vertoefde, Mr. Menten en Prof. de Josselin de Jong doordat zij als gijzelaars hun bewegingsvrijheid misten. De speciale taak van Mr. Menten, het penningmeesterschap, is sedert door den Secretaris waargenomen.

Daar de verbinding met Indië nog altijd verbroken blijft, kan niet worden vermeld of en met welk resultaat Dr. G. F. Pijper de belangen van het Instituut daar te lande nog behartigt.

Personeel. Den 19den Juni 1943 leed het Instituut een ernstig verlies door het overlijden van den adjunct-Penningmeester, den Heer J. M. Ch. Muller, die circa 25 jaar zijn taak op voortreffelijke wijze heeft vervuld. Hij droeg het Instituut, waar zijn vader bijna 40 jaar aan verbonden was, een warm hart toe. Bij de begrafenis heeft de Secretaris de verdiensten van Muller jr. herdacht. Het Bestuur had een krans gezonden.

De volontair, de Heer J. H. Maronier, heeft eenige maanden de werkzaamheden van den adjunct-Penningmeester op zich genomen, totdat in de Bestuursvergadering van 18 September de Heer Th. J. Mulder, kassier van het bankierskantoor Heldring en Pierson, als zoodanig benoemd werd.

Behalve met het beheer van de foto-verzameling hield de Heer Maronier zich ook bezig met de herordening der rijke collectie manuscripten van het Instituut.

In de overige functies kwam geen wijziging voor en zij geven geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen.

Leden. Door overlijden ontvielen aan het Instituut een donateur en een zevental Leden, te weten de Heeren H. D. Pierson, Prof. Dr. M. Th. Houtsma (ons oudste Lid, dat 63 jaar bij ons was aangesloten), Dr. F. C. Wieder, Mr. E. Rijke, Mr. C. B. Nederburgh, M. C. Schadee, Prof. J. C. M. Warnsinck en Pater A. Burger.

Op 1 Januari 1944 telde het Instituut:

1 Beschermvrouw (1) [1]
16 Buitenlandsche Leden (16)
24 Leden-Donateurs (24)
465 Gewone Leden of Contribueerende Instellingen (423)
177 Instellingen met welke, o.a. door ruil van edita, betrekkingen worden onderhouden (177).

Deze cijfers doen zien, dat de eerste drie categorieën gelijk zijn gebleven, en dat het aantal gewone Leden klom van 423 tot 465, dat is een vooruitgang met 42 Leden.

Er dient op te worden gewezen, dat met mutaties onder de in Indië en de West gevestigde Leden geen rekening kon worden gehouden. Volgens de laatste opgave, van Mei 1940, bedroeg het aantal Leden in Nederlandsch-Indië 85, in Suriname 2.

Werkzaamheden. Van de bijdragen werden in 1943 gedrukt afl. IV van deel 101, en de dubbele aflevering I en II van deel 102. Een groot deel van de laatste werd ingenomen door de correspondentie van Dirk van Hogendorp uit Indië met zijn broer Gijsbert Karel in Holland, door Mevr. E. du Perron-de Roos. Voor dit artikel bleek veel belangstelling te bestaan, getuige een aantal aanvragen van niet-leden. Het is zeer te betreuren dat deze dubbele aflevering op zulk erbarmelijk slecht papier moest worden gedrukt.

---

[1]) De cijfers tusschen ( ) geven den toestand van het vorig jaar aan.

Verder verschenen de transcriptie en vertaling van de Babad Tanah Djawi, bewerkt door den Heer W. L. Olthof. Daar het register door verschillende oorzaken onbruikbaar was, heeft het Bestuur het doen vernietigen en een beter laten maken, dat afzonderlijk zal worden uitgegeven.

Deel IV der Verhandelingen van het Kon. Instituut „De Nederlanders ter Kuste Malabar" door Mej. Roelofs, kwam grootendeels gereed.

Prof. van Ronkel vervaardigde een supplement op den beschrijvenden catalogus van Maleische handschriften, in het bezit van het Instituut, die in de Bijdragen zal worden opgenomen. De Heer J. H. Maronier hield zich bezig met een herordening en nummering van de belangrijke verzameling manuscripten.

Door omstandigheden kwam Adatrechtbundel XLII (gemengd) in het verslagjaar niet gereed.

Uitgaven in voorbereiding. Ter perse zijn: een dubbele aflevering van de Bijdragen, afl. III en IV van deel 102; verder deel XLII van de Adatrechtbundels en deel IV der Verhandelingen van het Instituut. In manuscript gereed zijn: het register op de Babad Tanah Djawi, door den Heer A. Teeuw, en eenige artikelen voor de Bijdragen, deel 103, waaronder de grammatica van het Manggaraisch van wijlen Pater A. Burger. Het aanvullende deel op onze groote Coen-uitgave, waaraan Dr. W. Coolhaas werkt, zal waarschijnlijk in 1944 gereed komen.

Wat er van dit alles verschijnen zal is onzeker. Het Bestuur is van meening, dat belangrijke publicaties beter kunnen worden aangehouden tot betere tijden, dan dat ze nu op minderwaardig papier worden gedrukt, dat over enkele jaren verteerd zal zijn.

Bibliotheek. Ook in 1943 verschenen slechts weinige belangrijke uitgaven over talen, land en volk van Indië. Van het beschikbare bedrag voor aankoop en onderhoud à f 1000 behoefde slechts f 760,95 te worden gebruikt.

Ter verdeeling van het risico bij eventueele bombardementen, werden een aantal der kostbaarste en zeldzaamste werken (totaal 356 nummers) elders in veiligheid gebracht.

Foto-verzameling. De verzameling foto's en andere afbeeldingen

van Nederlandsch Oost-Indië, Suriname en Curaçao werd geleidelijk uitgebreid. Het aantal nummers bedroeg ultimo 1943 in totaal 19354.

Gebouwen enz. Met het noodige verf- en reparatiewerk aan 's Instituuts gebouw zal nog wat gewacht worden, in de hoop dat beter materiaal en betere grondstoffen binnen afzienbaren tijd weer verkrijgbaar zullen zijn.

De verwarming geschiedde nog steeds op primitieve wijze, door middel van een kachel in de leeszaal. De centrale verwarming kon slechts enkele dagen per maand in werking worden gesteld.

Financiën. Het nadeelig saldo over 1943, begroot op f 1998, bedroeg in werkelijkheid slechts f 1159,43 en dat ondanks het feit, dat de uitgaven voor de Bijdragen en de Babad Tanah Djawi belangrijk boven de begrooting uitgingen. De oorzaak was, dat de posten voor een Adatrechtbundel en een deel der Verhandelingen niet gebruikt werden wegens het niet tijdig gereedkomen dier werken. Deze bedragen dienen dus naar 1944 te worden overgeheveld.

DE SECRETARIS.

BESTUURSVERGADERING

VAN 22 APRIL 1944.

Aanwezig de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (Ondervoorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Dr. Alb. C. Kruyt, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, C. H. de Goeje, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heeren Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong en Mr. E. E. Menten (Penningmeester) waren niet in staat de vergadering bij te wonen.

De Voorzitter opent de vergadering met een speciaal woord van welkom tot Baron van Boetzelaer, die wederom zitting in het Bestuur heeft gekregen.

De notulen der vergadering van 25 Maart worden door den Secretaris gelezen en goedgekeurd.

Mutaties. Overleden zijn de leden O. F. W. Baker en D. Sepp.

Tot lid worden benoemd de Heeren Prof. Mr. C. W. de Vries, R. Wind, J. H. François, J. F. L. Blankenberg en D. van der Zee.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van de leden Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, J. B. E. Ph. van Hoeve, Dr. P. C. Th. Lens, C. Monod de Froideville, J. F. van Zieck, P. H. Pott, Prof. Dr. J. J. L. Duyvendak, G. Strookappe, S. von Tuinen, Mejuffr. L. J. F. M. Stutterheim, A. H. Bakker en Dr. H. F. Tillema.

Gelezen wordt een correspondentie tusschen den Secretaris en den Directeur der drukkerij Smits over Adatrechtbundel XLII. Uit een overgelegd tarief van den gemachtigde voor de prijzen blijkt, dat de sociale lasten zeer verzwaard zijn en dat daartoe een verhooging van

de drukkosten is toegestaan. Na eenig debat wordt deze zaak als afgedaan beschouwd.

Volgt de lezing van een brief van Martinus Nijhoff, die wijst op technische tekortkomingen in den druk van deel IV der Verhandelingen en voor het vervolg zijn tusschenkomst aanbiedt ter voorkoming daarvan. De vergadering is het met dit schrijven geheel eens en de Secretaris zal den Heer Nijhoff mededeelen, dat men zijn opmerkingen zeer op prijs stelt en van zijn aanbod dankbaar gebruik zal maken.

De Secretaris leest een schrijven van de drukkerij Mercuur, die in overweging geeft het register van de Babad Tanah Djawi van wat kleiner formaat te nemen dan de tekst, opdat het achterin het werk zelf kon worden opgenomen. Daarmede is de Secretaris accoord gegaan.

De firma Brill biedt in een prospectus een abonnement aan op het nieuw verschenen tijdschrift Acta Tropica, uitgegeven door het „Schweizeriches Tropeninstitut" te Basel. De vergadering geeft in overweging met genoemd Institut zoo mogelijk in ruilverkeer te treden.

De Secretaris deelt verder mede, dat een Indonesiër zich in 1943 als lid heeft opgegeven, enkele werken in bruikleen heeft ontvangen en sedert, ondanks enkele aanschrijvingen, niets meer van zich laat hooren, de boeken houdt en geen contributie betaalt. Gewezen wordt op de mogelijkheid dat hij is opgevat. Besloten wordt dat de assistent eens in Rotterdam zal gaan kijken.

Ten slotte overhandigt de Secretaris een artikel van Prof. Dr. C. Gerretson, voor de Bijdragen, getiteld: „De Raad van Justitie des Kasteels Batavia als „Mindere" Raad". Aan de Heeren Prof. van Kan en Prof. Korn zal worden verzocht van advies te dienen.

Rondvraag:

De Heer Damsté brengt het vraagstuk van de molestverzekering van gebouw, inboedel en bibliotheek nog eens ter sprake. Na eenig debat wordt besloten daar niet toe over te gaan.

Verder overhandigt de Heer Damstè enkele manuscripten van geschiedkundigen en bestuurlijken aard, die in de verzameling handschriften zullen worden opgenomen.

De Heer Kern brengt, mede namens Prof. Van Ronkel, verslag

uit over den toestand der registers bij het Tae-woordenboek van Dr. H. v. d. Veen. Daaruit blijkt dat een groot deel dier registers is afgedrukt, dat bovendiën een deel door den auteur is voorzien van het bijschrift „fiat afdrukken" en dat van de rest een belangrijk deel althans één maal door den schrijver is gecorrigeerd. Ten slotte zijn er nog slechts enkele vellen geheel ongecorrigeerd.

De Heer Kern biedt aan de correctie geheel te voltooien, wat de vergadering dankbaar aanvaardt.

Baron van Boetzelaer bedankt voor de vriendelijke woorden, bij den aanvang der vergadering door den Voorzitter tot hem gericht.

Prof. Bosch brengt, mede namens Dr. Stapel, advies uit over het artikel, door den heer Coolhaas voor de Bijdragen aangeboden en getiteld: „Enkele gegevens over Antonio van Diemen". Besloten wordt dit artikel te zijner tijd in de Bijdragen op te nemen.

Boekgeschenken waren ontvangen van de Heeren Prof. Dr. J. Gonda en Dr. F. W. Stapel, benevens van het Nederlandsch Economisch-Historische Archief. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 20 MEI 1944.

Aanwezig de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (Ondervoorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Dr. Alb. C. Kruyt, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, C. H. de Goeje, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heeren Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong en Mr. E. E. Menten waren niet in staat de vergadering bij te wonen.

De Voorzitter opent de vergadering, heet de aanwezigen welkom en verzoekt den Secretaris de notulen der April-vergadering te lezen. Deze worden vervolgens gearresteerd.

Mutaties. Tot lid worden benoemd de Heeren Mr. J. G. Huyser en R. Eysink.

Bericht van veranderd adres is ontvangen van de leden Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Drs. H. L. A. van Wijck, K. Ouwehand en Dr. W. Ph. Coolhaas.

De Secretaris deelt mede 1°. dat hij van 1—24 Juni afwezig is wegens werkzaamheden als gecommitteerde bij de eindexamens. De volgende vergadering wordt vastgesteld op 1 Juli.

2°. dat de assistent naar Rotterdam is geweest en het in de vorige vergadering bedoelde lid heeft ontmoet. De boeken zijn teruggekomen en de contributie is betaald.

3°. dat hij vernomen heeft dat het oud-bestuurslid, Prof. Holleman, zich in Australië bevindt.

4°. dat door hem is ontvangen een artikel voor de Bijdragen van pater Geurtjens, getiteld: „De Geest eener primitieve Taal".

Tot leden der commissie van advies worden benoemd de Heeren Prof. van Ronkel, Dr. Rassers en Kern.

Rondvraag.

Prof. van Ronkel brengt, mede namens den Heer Kern, advies uit over een door hem ontvangen artikel voor de Bijdragen: „Een moderne apologie van den Islâm" door den Heer Dr. H. K. Dingemans. De adviseurs achten het een waardevol artikel, dat echter, als handelende over den Islâm in het algemeen maar zeer weinig contact hebbende met Nederlandsch-Indië, in onze Bijdragen minder op zijn plaats zal zijn. Den schrijver zal in overweging worden gegeven het aan een speciaal Islamologisch periodiek aan te bieden.

De Heer Kern geeft nadere inlichtingen over de correctie van het Sadan-Toradjaasch Woordenboek van Dr. H. van der Veen. Enkele deelen van de Woordenlijst waren nog in 't geheel niet gecorrigeerd. Spreker moest ze vergelijken met het Woordenboek, waarbij zich verschillende moeilijkheden voordeden. Verder heeft de Heer Kern besprekingen gehad over het uiterlijk van het werk met den Heer Wouter Nijhoff en den directeur der drukkerij Smits.

De Voorzitter dankt den Heer Kern voor de vele moeite, die hij zich gegeven heeft voor de voltooiing van dit Woordenboek.

Vervolgens overhandigt de Heer Kern een artikel voor de Bijdragen, getiteld „Djakat Anak".

Boekgeschenken waren ontvangen van de Heeren Mr. S. C. H. Nederburgh en Ir. W. J. Twiss. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 1 JULI 1944.

Aanwezig de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (Ondervoorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Dr. Alb. C. Kruyt, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong kon nog steeds niet aanwezig zijn; de Heeren Mr. E. E. Menten en C. H. de Goeje waren ongesteld; Prof. Dr. F. D. K. Bosch was verhinderd.

De Voorzitter opent de vergadering en wijdt daarbij woorden van weemoedige herinnering aan de nagedachtenis van Prof. Mr. J. van Kan. Zijn groote verdiensten als jurist en historicus leenen zich niet voor een bespreking in ons Instituut; wèl zijn vruchtbaar werk voor de Indische Wetenschappen, als Voorzitter van het Bataviaasch Genootschap daar, als Voorzitter van het Koninklijk Instituut hier. Hij was een bij uitstek geschikt leider, suaviter in modo, fortiter in re. Bij zijn begrafenis was het Instituut vertegenwoordigd door de Bestuursleden Prof. Korn, C. H. de Goeje en Dr. Stapel.

Van Mevrouw Van Kan is een schriftelijke dankbetuiging ontvangen voor de betoonde belangstelling en de mooie krans.

Verder deelt de Voorzitter mede, dat hij ons medelid Mr. E. E. Menten, die den 20sten Mei uit zijn gevangenschap was ontslagen, heeft opgezocht. Hoewel de Heer Menten het redelijk goed maakt, zal hij vooreerst zijn werkzaamheid als Bestuurslid nog niet kunnen hervatten.

Mutaties. Overleden is de oud-Voorzitter van het Instituut, Prof. Mr. J. van Kan.

Tot gewoon lid worden benoemd de Heeren J. W. Kooyman, J. T. Streur, Jan Poortenaar, G. E. de Grave, Dr. H. Terpstra, G. G. van Klaveren, Jr. en H. Hallegraaff. Tot student-lid de Heeren R. Heins, F. W. Eckenhausen, C. H. Westra, A. Steensma en H. W. F. Otto.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van de leden P. H. Pott, J. J. Dormeier, R. E. van Duyl Schulz en Mr. W. C. Beucker Andreae.

De Secretaris leest een correspondentie voor, gevoerd met het Rijkscommissariaat in zake ruil van uitgaven op Koloniaal gebied. De vergadering gaat daarmede accoord.

In behandeling komt een schrijven van het lid Ir. L. V. Joekes. Deze wijst op de tekortkomingen van het Instituuts-gebouw: groote brandbaarheid, onvoldoende bluschmiddelen, het ontbreken van een kluis voor het opbergen van kostbare en zeldzame werken, tekort aan ruimte bij uitbreiding der bibliotheek en het doorzakken der overbelaste vloeren. Z.Ed. geeft in overweging door een bouwkundig ingenieur te laten onderzoeken of het gebouw beter voor zijn doel geschikt kan worden gemaakt. Is dit onmogelijk of zouden de kosten te hoog loopen, dan zou overwogen kunnen worden een nieuw gebouw te stichten of een geschikt gebouw te koopen, waartoe na den oorlog wellicht een goede kans zal bestaan.

De klachten van den Heer Joekes zijn niet nieuw; de Secretaris heeft er reeds meermalen op gewezen, speciaal op het gebrek aan ruimte in de naaste toekomst. Hij acht evenwel het bouwen van een modern bibliotheekgebouw om financieele redenen niet doenlijk. Het Instituut drijft hoofdzakelijk op de rente van zijn kapitaal en als men daarvan b.v. de helft zou besteden aan het oprichten van een nieuw gebouw, zouden de fondsen voor de exploitatie daarvan onvoldoende zijn.

Verschillende leden geven hun zienswijze te kennen, waarna be-

sloten wordt, dat de Secretaris het advies van een bouwkundig ingenieur zal aanvragen over de mogelijkheid van opheffing der voornaamste bezwaren.

Vervolgens leest de Secretaris een correspondentie voor, gevoerd tusschen Prof. Gonda en de drukkerij De Mercuur te Hilversum, over het register van de Babad Tanah Djawi, waaruit blijkt dat aanvankelijk gerezen moeilijkheden zijn opgelost.

Binnengekomen is een schrijven van den assistent der leeskamer, tevens huisbewaarder, J. J. van Oudenallen, waarbij deze aandringt op salarisverhooging, daar hij bij de heerschende duurte niet rond kan komen. Na uitvoerige discussie wordt op voorstel van den Secretaris besloten het salaris van Van Oudenallen, boven vrij wonen, vuur, gas, water, electrisch licht en personeele belasting, te brengen op f 100 per maand, onder handhaving van de bestaande toelage voor het schoonhouden van het gebouw.

De Secretaris deelt vervolgens mede:

dat gedurende zijn afwezigheid het Secretariaat is waargenomen door Prof. Dr. V. E. Korn;

dat het lid Ir. Joekes het Instituut een serie van bijna 1400 fraaie foto's heeft aangeboden;

dat, naar hij vernomen heeft, de Mangkoe Negoro gevankelijk naar Formosa is gevoerd;

dat hij voorstelt het door Prof. Gerretson aangeboden artikel voor de Bijdragen „de Raad van Justitie des Kasteels Batavia als mindere raad" aan te nemen. Na eenige discussie wordt daartoe besloten.

Rondvraag.

De Heer Damsté biedt voor de bibliotheek aan een exemplaar van Veth's Uit Oost en West, en wel het bijgewerkte exemplaar van den auteur zelf, benevens de kopie voor een tweede druk en tal van aanteekeningen en correspondentie over dit werk. Een en ander wordt in dank aanvaard.

De Heer Kern deelt mede, dat hij het register van het Tae Woordenboek van Dr. H. van der Veen voor afdrukken heeft afgegeven.

Prof. Korn overhandigt den herzinen tekst van het artikel over Nai Pospos van den Heer De Boer.

Boek- en foto-geschenken waren ontvangen van de Heeren Ir. L. V. Joekes, Dr. J. Tijssen en Fr. Oudschans Dentz. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering, na de leden een tot weerziens in September te hebben toegewenscht.

BESTUURSVERGADERING

VAN 8 SEPTEMBER 1945.

Aanwezig de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (Ondervoorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, C. H. de Goeje, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heer Dr. Alb. Kruyt heeft om gezondheidsredenen zijn Bestuursfunctie neergelegd; de Heeren Mr. E. E. Menten, Prof. Dr. F. D. K. Bosch en Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam waren verhinderd.

De Voorzitter opent de vergadering met een toespraak, waarin hij er op wijst dat de laatste Bestuursbijeenkomst heeft plaats gevonden op 1 Juli 1944. Bij de sluiting heeft hij toen de leden, zooals gebruikelijk is, een „aangename vacantie" tegewenscht en daarbij de hoop uitgesproken dat men elkander in September in goede gezondheid zou terugzien en dat dan de kostbare boekerij van het Koninklijk Instituut intact zou zijn gebleven. Thans is het September 1945, dat is een jaar later dan de bedoeling was, maar overigens is het desideratum vervuld, en meer dan dat. De oorlog is voorbij en het Instituut is er goed doorgekomen; voor een groot deel, meent de Voorzitter, is dit te danken aan den Secretaris, die tevens het Penningmeesterschap in die moeilijke periode heeft waargenomen.

Vervolgens herdenkt de Voorzitter de bijzondere verdiensten van den oud-Voorzitter, Prof. Dr. N. J. Krom, die na een lang ziekbed op den 8sten Maart 1945 is overleden. Wat de wetenschap en speciaal het Koninklijk Instituut in hem heeft verloren, zal door deskundige hand worden uiteengezet in een necrologie in onze Bijdragen. Hier, in deze Bestuursvergadering moge hem een eerbiedige en weemoedige hulde worden gebracht als een waardig Voorzitter, die ruim 8 jaar de leiding van het Koninklijk Instituut heeft gevoerd.

De notulen der vergadering van 1 Juli 1944 worden gelezen en ongewijzigd goedgekeurd.

Mutaties. Sedert de vorige vergadering zijn overleden de Heeren W. Jansen, C. Blatt, J. S. C. Kasteleyn, Ph. Mees, J. T. M. Lemmens, L. C. van Schalkwijk, C. Noordenbos, A. Kruisheer, E. H. B. Brascamp, H. G. Schadd en W. J. Twiss.

Het lidmaatschap is opgezegd door de leden A. Th. Rombouts, A. Meinderts, Mej. J. C. M. Böhm, Mej. Mr. A. Adema, J. P. Streur, Ir. L. A. Allard, K. P. Wegener en C. G. van Geest.

De leden Mr. Dr. B. J. Bijleveld, H. Harms en L. J. M. Coppes, van wie de verblijfplaats ook bij hun familie niet bekend was, zijn op verzoek der verwanten afgeschreven.

De leden Prof. Mr. J. J. Schrieke, Prof. Mr. H. A. Idema, H. C. van den Bos, D. de Jong en L. P. L. Adena worden om politieke redenen geroyeerd.

Tot lid van het Instituut zijn benoemd de dames en heeren J. Steensma, Ir. L. A. van der Laaken, Mr. Dr. C. Smit, J. Webb, Jac. Schaverbeke, J. H. Vermeer, A. de Haas, J. F. M. van Malssen, Mr. J. W. Dijkmeester, Mr. D. Halbertsma, A. den Hertog, J. W. T. E. Sikkes, Mr. T. G. A. Huber, J. P. Snoep, Dr. N. H. van der Lee, G. Hennus, Mr. B. H. Rouffaer, Mej. Mr. M. V. M. A. Voitus van Hamme, W. H. van Santen, Mr. P. L. Wery, Mr. I. C. H. Nederburgh, A. C. H. Schukking, A. Pool, Mr. H. Groeneveld, Dr. J. Stroomberg, H. G. Otterloo, J. de Ren, Mr. J. G. Buddingh de Voogt, J. L. Oudraad, Ir. D. Wechgelaar, G. Solleveld, Mr. Dr. I. van der Rij, H. J. C. van Rietschoten, R. Loman, G. G. Litjens, de N.V. Cultuur Mij. „Kremboong Toelangan".

Tot student-lid de dames en heeren J. H. Paardekooper, W. M. Otto, R. A. de Haze Winkelman, J. H. van Loo, F. Terwogt, Enst Singer, B. Pronk, Mej. S. C. van Santen, B. Berkers, A. F. Otken,

F. H. Ferguson, J. H. Kruize, A. Th. H. Koorenhof, J. J. van Haak, C. D. Grijns Jr., W. N. Otto, P. J. A. Korver, Ph. J. Sigar, W. F. Pothast, J. E. Huygens, W. Roos en H. Drop.

Bericht van veranderd adres is ontvangen van de leden: F. W. Eckenhausen, C. J. Graafland, J. J. Boele, Mr. P. J. van Wijk, Dr. Ir. C. van Dillewijn, J. J. Roelofs Valck, J. F. Wesseling, H. T. Moerkerken van der Meulen, J. E. de Grove, V. L. Vree, H. J. van Ingen, J. A. Boer, Prof. A. Kuiper, J. J. Dormeier, H. Oppenoorth, Jhr. B. C. C. M. M. van Suchtelen, W. A. Voorman, Prof. Dr. J. Ph. Vogel, Drs. K. P. Wegener, Ir. M. H. Vreede, A. Teeuw, A. J. Wolters, J. A. Aberson, H. J. van Ingen, G. Strookappe, E. Muller, J. J. de Witte, Dr. H. Hoogenberk, Dr. E. J. a Campo, P. C. Dronkers, Dr. W. Ph. Coolhaas, Ir. J. G. Stuyfzand, M. Boerstra, A. Holwerda, Mr. J. K. Onnen, H. J. F. Terwogt, P. Reineke, Mr. H. J. Ewoudt Vermeulen, Mevr. H. D. Baker—van Delden, Dr. A. D. A. de Kat Angelino, P. Brand, J. Kreemer, Mr. A. H. N. Verwey, Dr. D. Schoute, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, T. van Dijk, Mr. D. Dunlop, W. G. van Ooyen, H. W. F. Otto, L. A. de Waal, H. P. Degens, Dr. J. P. Michels, D. W. N. de Boer, Ir. O. de Jong, P. H. Meyering, B. Korstanje, J. C. Mollema, T. S. Ermeyer, J. H. Kruize, Mej. A. M. P. Mollema, Ned. Ind. Spoorweg Mij.

Van Dr. Alb. C. Kruyt is een schrijven ontvangen, waarin hij mededeelt tot zijn ernstig leedwezen genoodzaakt te zijn om gezondheidsredenen zijn Bestuursfunctie neer te leggen. De Voorzitter betuigt zijn spijt over deze noodzaak, herinnert aan de aangename samenwerking met Dr. Kruyt en wenscht hem een spoedig algeheel herstel toe. De vergadering betuigt daarmede haar instemming.

Vervolgens leest de Secretaris zijn Jaarverslag over 1944, dat onder dankzegging wordt goedgekeurd.

De Secretaris zet daarna uiteen dat en waarom het Dagelijksch Bestuur zich genoodzaakt heeft gezien den Heer H. van Meurs uit 's Instituuts dienst te ontslaan met ingang van 1 Juli 1945. De vergadering gaat hiermede geheel accoord.

Benoemd wordt tot adjunct-Secretaris de Heer H. J. C. van Rietschoten, oud assistent-resident 1e klasse.

Aan de orde komt dan een voorstel van Hoofdbestuur en Afdeelingsbestuur van „Oost en West", waarvan de strekking is dat het

Bestuur van het Koninklijk Instituut tegen een geldelijke tegemoetkoming de Koloniale Bibliotheek zal open stellen voor de leden van „Oost en West". Na ampele discussie besluit het Bestuur op dit voorstel niet in te gaan, daar de Koloniale Bibliotheek een wetenschappelijke instelling is en de meerderheid der leden van „Oost en West" waarschijnlijk uitziet naar ontspannings- of populaire litteratuur. Bovendien zijn al eens proeven genomen met het toelaten van leden van andere vereenigingen tot de Bibliotheek en het resultaat daarvan was weinig bevredigend.

Gelezen wordt een schrijven van den Heer Ir. H. Sangster, bouwkundig ingenieur te Ommen, vergezeld van een aantal blauwdrukken, waaruit blijkt dat uitbreiding van het Instituutsgebouw zeer goed mogelijk is. Besloten wordt het Instituutslid, Ir. L. V. Joekes, inzage van een en ander te verleenen en hem te verzoeken zijn meening daaromtrent kenbaar te maken.

Binnengekomen is een memorie van den Heer J. van der Hucht, waarin Z.Ed. uiteenzet dat in onze school- en studieboeken onvoldoende aandacht wordt gewijd aan leven en streven van Mohammed.

Besloten wordt dit document onder belangstellende Bestuursleden te doen circuleeren.

Pater J. Jak, lid van het Instituut, heeft bij het bombardement van het Bezuidenhout zijn boekerij, meest van volkenkundigen aard, geheel verloren. ZijnEerwaarde verzoekt den steun van het Instituut bij zijn pogen om het verloren gegane zooveel mogelijk te herstellen. Den Secretaris wordt verzocht te doen nagaan van welke Instituutsuitgaven op dit gebied voldoende exemplaren voorradig zijn om er daarvan een af te staan, hetzij gratis, hetzij tegen den halven prijs.

Volgt een schrijven van Dr. W. Ph. Coolhaas, waarin deze een overzicht geeft van den stand van zijn Coen-uitgave, die inmiddels is gereed gekomen, behoudens de vertaling van een viertal in 16de eeuwsch Portugeesch geschreven brieven. De Secretaris zegt toe zoo mogelijk een post voor de uitgave van dit 7de deel der groote Coenserie op de begrooting voor 1946 te brengen.

Komt ter tafel een schrijven van den Heer J. P. Snel. Genoemde Heer is van meening, dat het Kon. Instituut niet genoeg medewerkt aan de zoo noodige voorlichting van het groote publiek, aangaande

alles wat Indië betreft. Hij heeft een verzameling Indische lectuur, waarvan hij een lijst insluit, en wil die ter beschikking stellen van een te stichten lichaam, waarvan het doel zou zijn een populaire voorlichting door middel van Indische boeken. Het Kon. Instituut zou dan een deel van de Koloniale Bibliotheek daar kunnen bijvoegen. Heeft het Bestuur daar bezwaren tegen, dan wil hij zijn verzameling aan de Kol. Bibliotheek schenken, om het vooropgestelde doel te bereiken. Ten slotte noodigt hij den Secretaris uit tot een bespreking te zijnen huize, Ananasstraat 35.

De vergadering, waardeerende de bedoelingen van den Heer Snel, verzoekt den Secretaris genoemden Heer mede te deelen, dat het Kon. Instituut van de oprichting af een zuiver wetenschappelijke instelling is geweest, die zich toelegt op de studie der inheemsche talen en der land- en volkenkunde van den Archipel. Populariseering, op zichzelf voortreffelijk en noodig, ligt nu eenmaal niet op zijn weg. Waarschijnlijk zou de Heer Snel medewerking en steun kunnen verkrijgen van „Oost en West".

In een schrijven van 31 Juli 1945 verzoekt de Heer J. J. Dormeier het Bestuur wel de mogelijkheid te willen overwegen om de gestencilde dissertatie, waarop hij te Leiden is gepromoveerd, uit te geven in de Verhandelingen van het Instituut. Na ampele discussie worden de Heeren Korn en De Josseling de Jong verzocht (eventueel met advies van Dr. Alb. C. Kruyt) de vergadering van raad en bericht te dienen.

Een schrijven van den Heer J. A. Schilperoord, d.d. 20 Maart 1945, waarin een plan tot exploitatie van Nieuw-Guinea wordt uiteengezet en om steun en financieele medewerking wordt gevraagd, geeft geen aanleiding tot discussie en wordt voor kennisgeving aangenomen.

Gelezen wordt een schrijven van den Heer W. J. D. van Andel, waarin Z.Ed. mededeelt welke maatregelen hij genomen heeft om zijn Woordenboek der Boeoolsche Taal in veiligheid te brengen.

Wordt voor kennisgeving aangenomen.

Van den Heer Fr. Oudschans Deutz zijn een tweetal artikelen voor de Bijdragen ontvangen, respectievelijk „De administratieve Afscheiding tusschen Suriname en Curaçao vóór 100 jaren" en „De afzetting van het groot-opperhoofd Koffie en de politieke contracten met de Boschnegers in Suriname".

Tot adviseurs worden benoemd de Heeren Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong en Dr. F. W. Stapel.

De Secretaris leest allereerst een correspondentie tusschen hem en Mme. C. Servoise te Parijs over opzending van foto's en literatuur over het koloniale meubel.

Vervolgens stelt hij voor den prijs van het register op de beide deelen der Babad Tanah Djawi te bepalen op f 1,—. Accoord.

Dan stelt hij voor de lijvige verhandeling van den Heer R. A. Kern: Vertaling van Hadji Hasan Moestapa's „Zeden en Gewoonten der Soendaneezen" niet in de Bijdragen op te nemen maar als een deel der Verhandelingen. De vergadering gaat ook hiermede accoord.

De Secretaris deelt daarna mede dat het Instituut heeft medegewerkt bij de totstandkoming der „Indische Week" alhier, speciaal ten doel hebbende de leerlingen van het voortgezet onderwijs eenigszins Indië-minded te maken.

Op zijn voorstel wordt de handelsprijs van het Tae-Nederlandsch Woordenboek van Dr. H. van der Veen gesteld op f 15,—, zonder korting voor Instituutsleden.

Ten slotte vraagt de Secretaris of het Bestuur de jaarlijksche Algemeene Vergadering, die dit jaar niet kon worden gehouden, alsnog wil bijeenroepen, dan wel doen samenvallen met de a.s. Algemeene Vergadering in Maart 1946. Tot dit laatste wordt besloten.

Rondvraag:

De Voorzitter legt ter tafel een In Memoriam Prof. Krom, van de hand van Prof. Bosch. Er zal een goede foto aan worden toegevoegd. Verder biedt Zijn Ed. een artikel aan van de hand van den Heer Van Nieuwenhuyze, getiteld: „Nur al-Din al-Raniri als bestrijder der Wugadiya".

Dit artikel, dat ten zeerste verdient te worden opgenomen in de Bijdragen, zal moeielijk kunnen worden gedrukt door de zeer talrijke tekstgedeelten en noten in Arabische karakters, waarvan waarschijnlijk cliché's zullen moeten worden vervaardigd. Besloten wordt te doen informeeren of bij Brill dan wel elders Arabische karakters voorhanden zijn.

De Heer R. A. Kern overhandigt een artikel van zichzelf, getiteld „Proeve van Boegineesche Geschiedschrijving". Prof. Korn en de

Voorzitter zullen advies uitbrengen over een artikel van den Heer De Boer: „Het Toba-Bataksche verhaal van Si Tadjom Bolak en Si Radja Mébangébang".

Prof. De Josselin de Jong en Dr. Rassers zullen hetzelfde doen over een artikel van Dr. C. Nooteboom: „Tondongkoera, een bergdorp in Zuidwest Celebes".

Boekgeschenken. Van den Heer Ir. Joekes werd wederom een serie foto's voor onze verzameling ontvangen, terwijl het Instituut door tusschenkomst van ditzelfde belangstellende lid een verzameling teekeningen ontving van den Heer Ir. Deeleman, die ook van historische waarde zijn.

De Heer Ir. Van der Laaken schonk een serie negatieven.

Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

JAARVERSLAG OVER 1944.

Inleiding.

Zooals voor land en volk was ook voor het Koninklijk Instituut het vijfde oorlogsjaar het zwaarste. Het vergde van den Secretaris en het personeel heel wat tact, waar eenerzijds een aantal „ondergedoken" studenten de leeszaal periodiek bezocht, anderzijds enkele oudere leden, die zich bij de N.S.B. hadden aangesloten, meermalen met hun driehoekig partijinsigne, soms zelfs in uniform, daar mede verschenen. De Secretaris was vrijwel dagelijks persoonlijk aanwezig en het mocht hem gelukken ernstige conflicten te voorkomen, zooals, naar bekend mag worden verondersteld, ook een aanslag op het praedicaat „Koninklijk" werd afgeslagen.

De huishoudelijke dienst had eveneens met ernstige moeielijkheden te kampen; speciaal het gebrek aan brandstoffen deed zich zwaar voelen. Eerst in October werd begonnen met een matige verwarming

van de leeszaal door middel van een kachel. Weldra bleek dat de kleine voorraad brandstof ook daarvoor te kort schoot, waarna de Secretaris, na overleg met den Voorzitter, bepaalde, dat de leeszaal slechts Woensdag- en Zaterdagmiddag toegankelijk en verwarmd zou zijn. Na de Kerstweek moest ook dit worden opgegeven en konden de leden slechts Zaterdagsmiddags van 2 tot 4 uur boeken komen ruilen en desgewenscht in de leeszaal een en ander naslaan, met geen andere verwarming dan hun eigen winterjas.

Doordat de centrale verwarming niet in werking kon worden gesteld, bleven dus ook de depôt's onverwarmd, met het gevolg dat werschillende boekwerken vochtvlekken opliepen of schimmeluitslag vertoonden.

Het papier voor onze Bijdragen werd steeds slechter, en door gebrek aan gas en electriciteit kon weldra niets meer worden gedrukt. Vergeleken bij andere wetenschappelijke publicaties heeft het Kon. Instituut zijn Bijdragen en Verhandelingen nog lang doen verschijnen.

Verheugend was het feit dat de Bestuursleden Mr. E. E. Menten (Penningmeester) en Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, die beiden door de Duitschers als gijzelaars naar Vught waren gevoerd, door het verloop van den oorlog in September 1944 hun vrijheid herkregen.

Door de stopzetting van het interlokale verkeer konden na de zomervacantie de maandelijksche Bestuursvergaderingen niet plaats vinden.

Bijzonder tragisch was ten slotte het feit, dat de afgetreden Voorzitter van het Instituut, Prof. Mr. J. van Kan, die steeds vol overtuiging uiting had gegeven van zijn vertrouwen in den goeden afloop van den oorlog, in den ochtend van 6 Juni, den dag waarop de succesvolle invasie in Normandië begon, overleed.

Bestuur.

Volgens het rooster van benoeming moesten in Maart 1944 de Bestuursleden Prof. Mr. J. van Kan, Prof. Dr. C. C. Berg en Prof. Dr. J. Gonda aftreden. In hun plaats benoemde de Algemeene Vergadering tot Bestuurslid de Heeren Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, H. T. Damsté en C. H. de Goeje. Het Instituuts-Bestuur bestond derhalve in het verslagjaar uit de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (Onder-voorzitter), Mr. E. E. Menten (Penningmeester), Dr. F.

W. Stapel (Secretaris), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, Prof. Dr. V. E. Korn, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, Dr. Alb. C. Kruyt, Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer en C. H. de Goeje. Van dit twaalftal konden de Heeren Menten en De Josselin de Jong wegens hun gijzelaarschap geen enkele vergadering bijwonen.

Leden.

Het is niet wel mogelijk het juiste aantal leden op 31 Dec. 1944 op te geven. Velen waren „ondergedoken", anderen door de Duitschers weggevoerd, tientallen uit hun huizen gezet zonder dat het Instituut daar kennis van kreeg, terwijl ten slotte een aantal leden overleden waren. Van de rondgezonden Bijdragen en circulaires kwam dan ook een groot aantal als onbestelbaar terug. Nog minder zekerheid bestaat er omtrent de in Indië woonachtige leden, die het onder het Japansche schrikbewind zeker niet minder zwaar zullen hebben dan de leden in Europa. Begonnen is met een ledenlijst op losse kaarten, maar voorloopig kunnen geen getallen worden genoemd zonder de zekerheid dat zij onjuist of onvolledig zijn. Slechts kan worden medegedeeld, dat zich zeer veel nieuwe leden opgaven, onder meer als gevolg van de toenemende belangstelling in alles wat Indië betreft, en het feit dat de meeste billbliotheken voor het publiek gesloten waren.

Personeel.

In de samenstelling van het personeel had geen enkele verandering plaats. De moeilijke tijden waren aanleiding dat het Bestuur, op voorstel van den Secretrais, aan diens adjunct en aan den concierge, tevens assistent van de leeszaal, een tijdelijken toeslag verleende van 15 % op hun salaris.

Werkzaamheden.

Gezien de zeer moeilijke omstandigheden kan het Kon. Instituut met trots wijzen op wat het in 1944 nog in het licht gaf, namelijk afl. III en IV van deel 102 der *Bijdragen* (gemengd), deel IV van 's Instituuts *Verhandelingen*, „De Nederlanders ter Kuste Malabar" door Mej. P. A. Roelofsz. en *Adatrechtbundel* XLII (gemengd). Verder verscheen dan eindelijk het *Tae-Nederlandsch Woordenboek* van Dr. H. van der Veen, dank vooral de welwillende medewerking

van den Heer R. A. Kern, die het register voltooide. Ten slotte gaf het Instituut een *Register* uit op den tekst en de vertaling van de *Babad Tanah Djawi*, samengesteld door den Heer A. Teeuw.

Uitgaven in voorbereiding.

Persklaar zijn de 1e en 2e afleevering van deel 103 der Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië; de laatste hand wordt gelegd aan het 7e (aanvullings) deel op onze groote Coen-uitgave, welk deel samengesteld wordt door Dr. W. Coolhaas. Verder wordt gewerkt aan deel XLIII der Adatrechtbundels, terwijl er kans bestaat op het in den loop van 1945 verschijnen van het 5de deel onzer Verhandelingen.

Boekerij.

Voor de boekerij waren de tijden wel zeer ongunstig. Er kwamen weinig of geen nieuwe werken van beteekenis meer uit, terwijl tal van periodieken al dan niet vrijwillig ophielden te verschijnen. Door een en ander kon van aanvulling der bibliotheek niet veel komen. Evenzoo stond ook het onderhoud, speciaal het inbinden, stil door het ontbreken van het noodige materiaal. Ernstiger dan dit alles was, dat bij de bombardementschade van verschillende plaatsen ook tal van door het Instituut uitgeleende boekwerken verloren gingen.

Gebouw en meubilair.

Zoowel het gebouw als het meubilair vragen om „een goede beurt": het eerst-noodige is, dat het gebouw zoowel in- als uitwendig worde geverfd. Dit zou echter thans niet slechts duur, maar bovendien weinig deugdelijk zijn, doordat het goede materiaal nog niet voorhanden is. Noode zal dus nog wat gewacht dienen te worden.

De bouwkundig-ingenieur H. Sangster te Ommen bracht een rapport uit aan het Bestuur, waarin hij aantoonde dat uitbreiding van het gebouw zeer wel mogelijk is.

Financiën.

De *inkomsten* voor 1944 waren begroot op f 14.400,—; ze bedroegen echter f 16.714,88, wat in hoofdzaak te danken was aan de hoogere opbrengst van het boekenfonds. Anderzijds bedroegen de *uitgaven*, eveneens begroot op f 14.400,—, in werkelijkheid f 16.348,82, waarvoor de hoofdoorzaak ligt in het vierde deel der ver-

handelingen, dat dit jaar gereed kwam, maar niet op de begrooting was geplaatst. Ten slotte sloot de jaarrekening met een voordeelig saldo van f 366,06.

BESTUURSVERGADERING
VAN 20 OCTOBER 1945.

Aanwezig de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, C. H. de Goeje, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heeren Mr. E. E. Menten (Penningmeester), Prof. Dr. F. D. K. Bosch en Dr. C. W. Th. Baron van Boetselaer van Asperen en Dubbeldam waren verhinderd. Er is één vacature.

Notulen. Na opening der vergadering door den Voorzitter leest de Secretaris de notulen der bijeenkomst van 8 September. Ze worden goedgekeurd.

Mutaties. Overleden zijn de leden A. C. Deenink, Ir. G. A. Kesseler, E. H. Carpentier Alting, Prof. Dr. B. J. A. Schrieke, Dr. W. Stutterheim en Dr. E. J. van den Berg (gesneuveld op Zuid-Celebes in 1942).

Ontslag als lid namen de Heeren Dr. H. H. Juynboll, N. Beets, M. Tideman, H. J. van Tuinen, F. H. Ferguson en Mevr. M. C. Schadee—Vrevens.

Geroyeerd als lid zijn de Heeren Prof. Mr. J. J. Schrieke, Prof. Mr. H. A. Idema, H. C. van den Bos, D. de Jong en L. F. L. Adena.

Tot lid worden benoemd Mevr. J. W. J. Wery—Mocodompis, Mevr. C. H. Schwartz—van Vianen, en de Heeren Mr. M. Heinsius, H. Kruller, Max W. Renardus, C. de Pree, Pangeran Adipati Ario Koesoemo Joedo, J. J. Maatman, benevens het Deventer Landbouwcorps Nji Çri (afdeeling Studiebelangen).

Tot student-lid de Heeren D. W. Rookmaker, M. van Till, J. Schilthuis, P. H. Soeters, F. J. N. Baden en D. Kruys.

Bericht van veranderd adres is ontvangen van de leden G. G. Litjens, Prof. Mr. C. W. de Vries, Mr. A. P. Moerkerken van der Meulen, Dr. H. J. H. Hartgerink, Ch. Regenhardt, H. W. F. Otto, Mr. P. L. Wery, J. R. M. Dj. Pratomo, Dr. D. C. Th. Lens, J. de Voogt, A. Tanoy, A. W. P. Holwerda, Prof. Dr. J. Ph. Vogel, R. Roolvink, Dr. J. Ph. Michels, Dr. J. F. E. Einaar, J. L. Blankenburg, Dr. H. Kraemer, T. C. J. Baars, J. Holsbergen, P. J. D. Versteegh, R. Eysink, Prof. Dr. J. H. A. Logeman, J. M. Logeman, Pater J. Boelaars, Mr. Dr. E. H. 's Jacob, J. Kreemer, D. W. N. de Boer, P. J. de Kanter, Dr. D. J. H. Nyessen, R. Loman en Dr. F. W. Stapel.

Gelezen wordt een schrijven van den Voorzitter, waarin deze mededeelt dat de firma Sijthoff te Leiden over Arabische karakters beschikt en daarmede wil assisteeren om het artikel van Dr. van Nieuwenhuyzen in de Bijdragen te doen verschijnen. Het Oostersch Genootschap te Leiden wil de kosten daarvan dragen tot een bedrag van f 150,—, terwijl de auteur afziet van honorarium. Een en ander wordt met belangstelling en dank vernomen.

Van de Commissie ter voorbereiding van de Rijksconferentie is een schrijven ontvangen met verzoek de opvatting van het Kon. Instituut te willen mededeelen aangaande de structuur van het Koninkrijk. Dit schrijven was vergezeld van een aantal exemplaren van het Memorandum.

Na ampele discussie wordt besloten aan den Voorzitter dier Commissie mede te deelen, dat het Instituutsbestuur zich steeds buiten politieke en Staatsrechtelijke kwesties heeft gehouden, en het bovendien uitermate moeielijk acht in een vraagstuk als het onderhavige tot overeenstemming te komen. Daarom besluit het Bestuur zijn opvatting als zoodanig niet mede te deelen, maar er bij zijn leden op aan te dringen dit individueel te doen.

Vervolgens komt in behandeling een schrijven van Mr. van Helsdingen, Voorzitter van de hierboven genoemde Commissie, waarin Z. Ed. verzoekt een zevental leden dier Commissie, die geen van allen lid zijn van het Kon. Instituut, niettemin tot de bibliotheek toe te laten. Het Bestuur, hoewel zich verbazende dat een aantal Indische specialisten geen lid van het Instituut zijn en zich ondanks hun zit-

ting nemen in deze Commissie ook niet als lid wenschen op te geven, besluit niettemin het verzoek in te willigen onder stipulatie dat geen boeken buiten het Instituutsgebouw worden meegegeven.

Secretaris. Deze stelt voor den Heer J. Maronier met ingang van 1 Januari a.s. te benoemen tot conservator van de handschriften en de foto-verzameling van het Kon. Instituut, onder een toelage van f 75,— per maand. De vergadering gaat hiermede accoord.

Vervolgens deelt de Secretaris mede, dat de stoker De Heer, die gedurende de wintermaanden voor de centrale verwarming zorgde en dat 37 jaar lang trouw heeft gedaan, thans wegens hoogen leeftijd (83 jaar!) ontslag heeft gevraagd. De Secretaris zou hem graag een kleine uitkeering verleenen. Besloten wordt aan De Heer een pensioentje van f 150,— per jaar toe te kennen.

Hoewel er voorloopig van centrale verwarming geen sprake zal zijn, dient er toch iemand te komen om de kachel in de leeszaal aan te maken en te onderhouden, wat den huisbewaarder, die ook al niet geheel fit meer is, te zwaar valt. De vergadering machtigt den Secretaris iemand op redelijke voorwaarden aan te nemen.

Rondvraag:

Mede namens Prof. Korn adviseert de Voorzitter het ingezonden artikel van den Heer D. W. N. de Boer, getiteld „Het Toba-Bataksche verhaal van Si Tadjom Bolak en Si Radja Mébangébang" te zijner tijd in de Bijdragen op te nemen.

Verder vraagt de Voorzitter of de vergadering het noodig of gewenscht acht den naam „Koloniale Bibliotheek" te wijzigen in „Indische Bibliotheek". Besloten wordt hierop in een volgende vergadering een beslissing te nemen.

De Heer Damsté overhandigt een manuscript verslag van wijlen generaal Kruisheer over de krijgsverrichtingen aan Sumatra's N.O.-kust in 1899.

De Heer Kern stelt voor den Heer Van der Hucht mede te deelen dat het Bestuur hem adviseert zijn memorie: „Mohammed in de Leerboeken" ter kennis te brengen van de auteurs dier boeken. Het Instituut kan daaraan niets doen. Conform besloten.

Verder dringt de Heer Kern er nogmaals op aan lijsten te doen samenstellen van de verschillende gouverneurs, directeuren of andere hoofden van de gewesten en kantoren der Compagnie. De Secretaris

zal ter zake besprekingen houden met Mej. Roelofsz van het Algemeen Rijksarchief.

Dr. Rassers adviseert, mede namens Prof. de Josselin de Jong, het artikel van Dr. C. Nooteboom „Tondongkoera, een bergdorp in Zuidwest-Celebes" te zijner tijd in de Bijdragen op te nemen.

Prof. De Josselin de Jong adviseert, mede namens Dr. Stapel, het artikel van den Heer F. Oudschans Dentz over de verkiezing van het opperhoofd Koffy in Suriname en de contracten met de boschnegers aldaar te zijner tijd in de Bijdragen op te nemen.

Alsnog wordt ter tafel gebracht een schrijven van de Afd. Nederland van het Indo-Europeesch Verbond, ten geleide van een Manifest over de toestanden in Indië. Wordt voor kennisgeving aangenomen.

Boek- en fotogeschenken waren ontvangen van de erven van Generaal Kruisheer, van den Heer J. C. Lamster en van den Heer H. J. C. van Rietschoten. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 17 NOVEMBER 1945.

Aanwezig de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), H. T. Damsté (onder-Voorzitter), Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, C. H. de Goeje, Prof. Dr. V. E. Korn, Prof. Dr. F. D. K. Bosch en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heer R. A. Kern was wegens ongesteldheid afwezig; de Heeren Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam en Mr. E. E. Menten (Penningmeester) waren verhinderd.

Er is één vacature.

Notulen. Nadat de Voorzitter de vergadering heeft geopend, leest de Secretaris de notulen der bijeenkomst op 20 October, die ongewijzigd worden goedgekeurd.

Mutaties. Het lidmaatschap is opgezegd door de Heeren Kwik Hok Tiang, P. Reineke en H. W. Poldermans.

Tot gewoon lid worden benoemd de Heeren L. Daroewenda, Pater N. Govers, J. F. E. Hofman en A. H. Maas Geesteranus; tot studentlid de Heeren C. E. Etty en P. E. de Josselin de Jong.

Bericht van adresverandering is binnengekomen van de leden J. H. Niehof, Prof. Dr. J. J. E. Duyvendak, W. J. A. Hendriks, Ch. J. I. M. Welter, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, J. M. Logeman, P. H. Meyering, Drs. A. de Boer, J. A. Veurman, H. R. Geeroms, Drs. H. van Wijk, R. L. J. Kloppenburg, J. B. E. Ph. van Hoeven, Pater J. Jak, Dr. Ir. C. van Dillewijn, A. M. Middag en P. J. A. Korver.

Begrooting. In behandeling komt het ontwerp-begrooting voor 1946, bij afwezigheid van den Penningmeester opgemaakt door den Secretaris in overleg met den adjunct-Penningmeester. Het ontwerp sluit in Inkomsten en Uitgaven op f 17.000,—. De Secretaris geeft eenige toelichtingen op de verschillende posten. Er is geen adatrechtbundel opgebracht. Mocht er in 1946 een gereed komen, dan bestaat daartegen geen bezwaar, daar de rekening over 1945 een belangrijk overschot over dat jaar zal uitwijzen.

In de a.s. December-vergadering zal de begrooting worden vastgesteld.

Verslag van de Foto- en Prentenverzameling. Uit een verslag van de genoemde verzameling, opgemaakt door den conservator J. H. Maronier blijkt, dat de collectie per ultimo October 1945 bestond uit 22.051 stuks. Begonnen is met een inventarislijst van cliché's; na gereedkoming daarvan zal ook de belangrijke verzameling negatieven worden geïnventariseerd.

Advies Ir. Joekes. Gelezen wordt een advies, uitgebracht door het Instituuts-lid Ir. Joekes op het ontwerp van uitbreiding van het Instituutsgebouw door den bouwkundig ingenieur Sangster. Dit advies zal bij het ontwerp-Sangster worden gevoegd en er zal te zijner tijd rekening mee worden gehouden.

Secretaris. Deze deelt mede:

1° dat hij tot stoker benoemd heeft W. Boekweg;

2° dat hij een papiertoewijzing heeft ontvangen voor aflevering 1 en 2 van deel 103 der Bijdragen, berekend voor een oplage van 1000 exemplaren;

3° dat een dankschrijven is ingekomen van den Heer J. H. Maronier voor zijn benoeming tot conservator;

4° dat hij met Prof. Korn in studie heeft genomen een verhandeling van den Heer Van den Berg van Saparoea, getiteld „De Tragedie van Saparoea". Na ampele discussie wordt besloten dit stuk, zooals het daar ligt, niet in de Bijdragen op te nemen, maar den schrijver in overweging te geven het te bekorten tot maximaal 6 vel en daarbij rekening te houden met een aantal gemaakte opmerkingen.

Rondvraag:

De Voorzitter, Prof. van Ronkel, adviseert in het artikel van den Heer De Boer geen foto van het handschrift op te nemen, vanwege de kosten en omdat toch niemand het zal kunnen lezen. Wat den naam van onze boekerij betreft wordt besloten die voorloopig ongewijzigd te laten.

Prof. Bosch heeft vernomen, dat de Japanners alle Nederlandsche boeken in Indië zouden hebben vernietigd, en daaronder ook de kostbare boekerij van onze zusterinstelling, het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Met ontsteltenis verneemt de vergadering deze mededeeling. Besloten wordt een commissie te vormen, die, zoodra bevestiging van dit onheilsbericht wordt vernomen, pogingen zal doen om het verloren gegane zooveel mogelijk te herstellen. Tot leden dier commissie worden benoemd de Voorzitter en de Secretaris van het Kon. Instituut, benevens Prof. Bosch en Prof. Korn. Tot lid, tevens Secretaris, de Heer H. J. C. van Rietschoten.

Boekgeschenken zijn ontvangen van den Directeur v/h Koloniaal Museum te Deventer, van de Kon. Paketvaart Mij., en van de Heeren J. H. François, Dr. D. J. H. Nyèssen en Dr. F. W. Stapel. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 15 DECEMBER 1945.

Aanwezig de Heeren Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel (Voorzitter), R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. J. P. B. de Josselin de Jong, C. H. de Goeje, Prof. Dr. V. E. Korn en Dr. F. W. Stapel (Secretaris).

De Heeren Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Prof. Dr. F. D. K. Bosch, H. T. Damsté (onder-Voorzitter), en Mr. E. E. Menten (Penningmeester) waren verhinderd.

Er is één vacature.

Notulen. Nadat de vergadering door den Voorzitter is geopend, leest de Secretaris de notulen der November-bijeenkomst. Ze worden ongewijzigd goedgekeurd.

Mutaties. Overleden is het lid Dr. S. J. Esser te Makassar.

Tegen het einde van het jaar is het lidmaatschap opgezegd door de Heeren J. P. Snoep, Pater N. Govers, Dr. P. C. Th. Leńs, J. A. Boer, J. E. de Grove en Ir. H. G. van Otterloo.

Tot lid worden benoemd de Heeren J. Schürman, Pater A. J. H. Schellart en J. de Roede; tot student-lid R. van Rietschoten.

Bericht van veranderd adres is binnengekomen van de leden Mevr. Baker—Van Delden, F. J. van der Dussen, R. Verhagen, J. R. Meyer Ranneft, T. W. Eckenhausen, J. U. van Loo, Dr. J. A. Verdoorn, Prof. Dr. H. Kraemer, Mr. W. C. Beucker Andrae, G. Koerselman, Mr. M. Heinsius, J. G. Larive Jr., W. Dikkers en J. P. de Veer.

Het ontwerp-begrooting in de November-vergadering besproken, wordt thans ongewijzigd vastgesteld.

Aan de orde komt een schriftelijke klacht over het Secretariaat, door het lid J. J. de Witte tot het Bestuur gericht. Na lezing van dit geschrift en de daaraan voorafgegane correspondentie tusschen den Heer De Witte en het Secretariaat, wordt met algemeene stemmen besloten de klacht voor kennisgeving aan te nemen.

Vervolgens leest de ecretaris een omvangrijk schrijven van den Heer C. J. G. L. van den Berg van Saparoea te Velp, en het door hem daarop gegeven antwoord. De vergadering gaat daarmede accoord.

In een telefonisch gesprek heeft de Heer Mr. W. van Helsdingen, Voorzitter van de Commissie tot voorbereiding van een Rijks-conferentie, er bij den Secretaris op aangedrongen, dat het Instituutsbestuur alsnog een schrijven tot genoemde commissie zal richten en zich daarbij, des gewenscht, zal bepalen tot het terrein, waarop het Instituut zich beweegt.

Besloten wordt aan de Commissie-Van Helsdingen het volgende mede te deelen:

> „Het Bestuur van het Koninklijk Instituut acht zich niet „bevoegd om in staatsrechtelijke kwesties of politieke ver„houdingen een meening te poneeren. Het is echter overtuigd „dat de wetenschappelijke betrekkingen tusschen Nederland „en Indië, die in het verleden zoo gelukkig zijn aangeknoopt, „ook in de toekomst dienen te worden gehandhaafd en uit„gebreid".

De Heer Kern stelt er prijs op mede te deelen, dat hij zich van een uitspraak wenscht te onthouden.

Secretaris. Deze vraagt allereerst of de Heeren iets bekend is van het lot van Dr. G. F. Pijper, vertegenwoordiger van het Instituut in Nederlandsch-Indië, en van wien hij, Secretaris, nog niets heeft gehoord.

De Voorzitter kan tot zijn vreugde mededeelen dat Dr. Pijper, in 1942 benoemd tot Buitengewoon Hoogleeraar aan de Litteraire Faculteit te Batavia, het goed maakt.

Vervolgens deelt de Secretaris mede dat zich in de handschriftenverzameling van het Instituut een fraaie perkamenten rol bevindt, waarop het boek Esther in het Hebreeuwsch is geschreven. Daar het Hebreeuwsch buiten de bemoeiïngssfeer van het Instituut ligt, stelt hij voor deze rol aan het Joodsche Kerkbestuur alhier, welks bezittingen grootendeels zijn weggevoerd of vernietigd, aan te bieden. De vergadering juicht dit voorstel toe; op verzoek van den Heer Kern zal echter eerst worden gevraagd of het Legatum Warnerianum te Leiden er prijs op stelt.

Rondvraag:

De Heer Kern dringt er op aan de lijst van ruilinstituten te herzien. De Secretaris deelt mede, dat daaraan reeds wordt gewerkt.

Boekgeschenken. Ontvangen is een boekgeschenk van het lid Jhr. B. C. C. M. M. van Suchtelen, wien dank is betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering, na de leden een Zalig Uiteinde van 1945 en een gelukkig begin van 1946 te hebben toegewenscht.

